

Kyllikki Tiensuu

Edvard Bergenheim

**Toiminta koulumiehenä ja arkkipiispana
vuoteen 1863**

Kannen kuva:

Arkkipiispa Edvard Bergenheim.

Johan Erik Lindhin öljymaalauk, ennen v. 1854.

Katedralskolan i Åbo. Valok. P. O. Welin.

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN
TOIMITUKSIA 133

FINSKA KYRKO Historiska Samfundets
Handlingar 133

Kyllikki Tiensuu

Edvard Bergenheim

**Toiminta koulumiehenä ja arkkipiispana
vuoteen 1863**

Zusammenfassung

**Edvard Bergenheim — seine Tätigkeit
als Pädagoge und Erzbischof bis 1863**

**Helsinki 1985
Suomen kirkkohistoriallinen seura**

ISBN 951-9021-57-4
ISSN 0356-0759

Valkeakoski 1985
Valkeakosken Kirjapaino

Kannen suunnittelu: Veli-Matti Sivula

Abstract

Edvard Bergenheim: Educator and Archbishop (to 1863)

Edvard Bergenheim (1798—1884) was the Finnish Lutheran Archbishop at the Cathedral See of Turku (Åbo) from 1850 to 1884, having previously worked in education, as History and Geography Master at Hamina Military College (1823—1832) and at the *Gymnasium* in Turku (1833—1850). This study is a biographical account of his educational career and his first archiepiscopal decade.

Bergenheim had not studied theology but natural sciences and history; he qualified for ordination while a schoolmaster in Hamina. He was a leading Finnish practical educator of his time, who in his teaching fused Philanthropist and Neo-Humanist educational ideals. He approved of replacing classical by modern languages, especially (considering Finland's political position) Russian. In 1837—1838 he visited the Prussian *Realschule* system, and in 1840—1843 ran a similar institution in Turku, concentrating on Russian, with the aim of training young upper-class Finns for high careers in the Imperial Service.

Bergenheim approved of the status Finland achieved in 1809 as an autonomous Grand Duchy within the Russian Empire. Politically, he was a Loyalist, committed to the patriarchal conservatism of Czar Nicholas I's regime. When, in the aftermath of the February Revolution of 1848, a new archbishop was to be chosen, Bergenheim received second place in the diocesan ballot, but the Czar regarded him as the preferable candidate, on grounds both of age and of his political inclinations.

Initially, he was unpopular, being regarded as the Government's lackey. For example, during the Crimean War he demanded that Finns be absolutely loyal to the Czar. Bergenheim proved an energetic archbishop, however, promoting the revision of Church law, catechisms, liturgy and hymnbooks (under discussion since 1817), and a keen visitor of the parishes and schools in his diocese. He was extremely cautious towards reform, opposing the separation of Church and school and wishing to maintain diocesan supervision over the grammar schools and the new elementary schools. Notwithstanding his conservatism, however, his diplomatic flexibility is exemplified in the enactment of a revised Church law embodying Frans Ludvig Schauman's Liberal thinking.

Saatteeksi

Professori Kauko Pirinen on akateeminen opettajani ja ”historian lähdeihminen”, jota tämän tutkimuksen valmistuessa haluan erityisen lämpimästi kiittää. Kiinnostuin jo kouluaikana hänen radiossa pitämistään esitelmistä ja sittemmin sain aloittaa kirkkohistorian opintoni hänen laudatur-seminaarissaan ja jatkaa niitä hänen johtamassaan lisensiaattiseminaarissa. Kiitän professori Piristä, joka suvereenilla tietämyksellään ja tutkijan mestaruudellaan on minua ratkaisevasti auttanut, jatko-opinnoissa saamastani kannustuksesta, väsymättömästä mielenkiinnosta ja auliudesta paneutua työn ongelmiin. Kiitän häntä myös käsikirjoituksen lukemisesta. Tiedän, että tutkimukselleni olisi ollut suureksi hyödyksi, jos olisin pystynyt toteuttamaan kaikki häneltä saamani ideat.

Valtaosan tästä työstä tein toimiessani Helsingin yliopiston teologisessa tiedekunnassa kirkkohistorian vs. assistenttina. Vt. professori Pekka Raittilalle olen kiitollinen siitä, että tämä mahdollisuus avautui, sillä sijaisuusvuodet antoivat, paitsi tilaisuuden keskittyä opiskeluun, myös elävän kosketuksen kirkkohistorian laitoksen inspiroivaan tutkijayhteisöön. Kiitän Pekka Raittilaa lukemattomista keskusteluista, jotka hyödyttivät työtäni suuresti ja opettivat minut arvostamaan hänen perusteellista, pohtivaa tutkijanotettaan. Kiitän häntä myös esitarkastusvaiheessa ja sen jälkeen saamastani opastuksesta ja rohkaisusta sekä inhimillisen ymmärtäväisestä työni kiirehtimisestä.

Assistenttivuosien esimiehiäni olivat myös vt. professori Seppo J. Salminen ja Kauko Pirisen seuraaja professori Simo Heininen. Heitä kiitän rakentavasta kritiikistä, veljellisestä kannustuksesta ja reilusta yhteistyöstä, Simo Heinistä myös hänen esitarkastuksessa antamastaan palautteesta. Haluan myös kiittää kaikkia teologisen tiedekunnan työntekijöitä, joista sain näinä vuosina hyviä työtovereita ja ystäviä.

Yleisen kirkkohistorian lisensiaattiseminaarin osanottajien kanssa olen koenut samaa tutkimisen iloa ja vaivaa. Eri vaiheissa töitani opponoinneelta teoltri Tapani Vuorelalta olen saanut hyödyllisiä ideoita erityisesti disposition rakentamiseen. Dos. Esko Koskenvesa on sekä opponoinneissaan että työn valmistumisvaiheessa antanut arvokkaita viitteitä. Kiitän heitä molempia. Samoin kiitän moninkertaista seminaariopponenttiani kouluneuvos, teoltri h.c. M. O. Karttusta, jonka hahmossa seminaarin istunnoissa yhdistyi kaksi minulle läheistä asiaa: kirkkohistoria ja kansanopisto. Kiitän M. O. Karttusta siitä, että hän isällisesti otti työni omakseen, muistutti aikataulusta, antoi runsaasti hyödyllisiä viitteitä ja vielä työn viimeistelyvaiheessakin kallisarvoista apua.

Kiitän johtaja Erik Bergenheimiä, joka ystävällisesti luovutti Bergenheimien perhearkiston yksityiskirjeineen käytettäväkseni. Johtaja Bergenheimin elävä kiinnostus työtäni kohtaan antoi minullekin siihen yhden uuden näkökulman.

Haluan tässä yhteydessä kiittää myös uskonnonopettajaani lehtori Toini Härmää, joka innostavalla opetuksellaan herätti kiinnostukseni kirkkohistoriaan. Kurssitoverini ja seminaarisareni ylioppilasvuosilta saakka, teol.tri Eija Köntti on osannut auttaa loppukiireissä monin tavoin, myös käsikirjoituksen kriittisesti läpi lukien. Saamastani kannustuksesta kiitän häntä ja myös teologisen tiedekunnan tutkijanaisten piiriä, joka on kokoontunut apulaisprofessori Raija Sollamon johdolla.

Muistan kiittolisena monien arkistojen ja kirjastojen palveluultista henkilökuntaa. Monet ovat auttaneet minua kielitaidollaan: venäjänkielisiä lähteitä ovat kääntäneet fil.kand. Riitta Tiensuu, josta tämän työn välityksellä tuli kälyni, ja lääket.lis. Helene Stuckey, ranskankielistä kirjemateriaalia fil.kand. Maikki Anttila; yliopiston lehtori Ingrid Schellbach-Kopra on kääntänyt saksankielisen ja yliopiston lehtori Keith Battarbee englanninkielisen tiivistelmän. Työni suomenkielisen asun on tarkastanut rehtori Eva Launonen. Veljeni dipl.ins. Tappio Tiensuu on piirtänyt kartat ja auttanut taitossa. Loppukiireissä sain arvokasta talkooapua useilta ystäviltä. Kiitän kaikkia.

Nurmeksen evankelisen opiston johtokunta on osoittanut poikkeuksellisen suurta ymmärtämystä virkavapaukseni kohtaan. Kiitän kuitenkin myös siitä, että virkavapauksien myöntämiselle asetettiin yläraja, sillä muuten työni ei olisi vieläkään valmistunut. Tiedän myös — ja työtä tehdessäni olen sen monet kerrat tuntenut — että suuri sukulaisten ja ystävien joukko on minua muistanut. Siksi haluan kiittää kaikkia, jotka rukouksin, myötä eläen ja kannustaen ovat väitöskirjatyöhöni osallistuneet.

Vuosien mittaan olen saanut apurahoja E. J. Sariolan säätiöltä, Emil Aaltosen Säätiöltä, Leo ja Regina Wainsteinin Säätiöltä, Alfr. Kordelinin säätiöltä sekä Helsingin yliopistolta. Lisäksi Helsingin yliopiston kansleri on myöntänyt matka-apurahan. Kiitän näistä kaikista. Suomen kirkkohistoriallista seuraa kiitän siitä, että se on ottanut väitöskirjani julkaisujensa sarjaan, ja Valkeakosken kirjapainoa joustavuudesta ja erinomaisesta ammattitaidosta.

Omistan tämän työn vanhemmilleni Elna Johannalle ja Osmo Jalo Jalmarille, jotka esimerkillään vetivät jälkikasvunsa kirjojen ja lukuharrastuksen pariin.

Nurmeksen evankelisella opistolla elokuun 4. päivänä 1985

Kyllikki Tiensuu

Sisällys

1. Tutkimustehtävä	11
2. Vaasasta Haminaan 1798—1823	14
2.1. Hovioikeuden presidentin poika	14
2.2. Kahden yliopiston kasvatti	21
3. Kolme vuosikymmentä koulussa 1823—1850	31
3.1. Haminan aika 1823—1832	31
3.1.1. Latinakoulu ja pyrkimykset sen uudistamiseen Suomessa 1800-luvun alkupuolella	31
3.1.2. Suomen kadettikoulun menestyvä historian, maantiedon ja yhteiskuntaopin lehtori	34
3.1.3. Koulumiehestä pappi ja kirkkoherranvirkojen hakija ..	42
3.1.4. Pedagogin ura jatkuu Turussa	48
3.2. Turun lukiossa 1833—1850	57
3.2.1. Historianopetuksen uudet tuulet	57
3.2.2. Ajan vaatimuksia vastaava yleisen historian oppikirja ..	61
3.2.3. Rehtorin otteet	67
3.2.4. Pedagoginen linja	71
3.3. Bergenheimin yksityinen reaalioppilaitos 1840—1843	81
3.3.1. Oman koulun perustaminen	81
3.3.2. ”Nykyisen kulttuuritilanteemme” vaatimusten mukainen oppilaitos toiminnassa	85
3.3.3. Talous pettää	94
3.4. Koulumies kirkon kentällä 1833—1850	99
3.4.1. Turun tuomiokapitulin lehtorijäsen	99
3.4.2. Tuomiokapitulin kouluasiantuntija	103
3.4.3. Lehtorin seurakuntakokemus	107
3.4.4. Suhteet herännäispappeihin	115
3.4.5. Lisääntyvät luottamustehtävät	124
3.4.6. Teologinen ja uskonnollinen katsomus	128
3.5. Perheenisä	132
4. Arkkipiispakauden ensimmäinen vuosikymmen 1850—1863	135
4.1. Pedagogi piispanistuimelle	135
4.1.1. Pitkä nimitysprosessi	135
4.1.2. Virkaanastuminen ja ohjelmanjulistus	148
4.2. Esivallan lojaali palvelija	158
4.2.1. Yhteiskunnan rauhan ja järjestyksen turvaaminen	158
4.2.2. Kansanopetuksella kuuliaiseen alamaisuuteen	171
4.2.3. Itämaisen sodan haaste	182
4.2.4. Ilmapiiriin muutos sodan jälkeen	199

4.3. Arkkihiippakunnan paimen	206
4.3.1. Tehostuva tarkastustoiminta	206
4.3.2. Papiston aseman ja arvovallan korostus	228
4.3.3. Vuoden 1859 vireä pappeinkokous	249
4.3.4. Kirkollisen kansanopetuksen edistäminen	258
4.3.5. Seurakuntaelämän ohjaus	269
4.3.6. Asiantunteva koulujen tarkastaja	284
4.4. Suomen arkkipiispa	300
4.4.1. Konservatiivi koulupoliitikko	300
4.4.2. Kansakoulu kuuluu kirkolle	308
4.4.3. Vauhtia kirkollisten komiteain työskentelyyn	317
4.4.4. Ruotsinkielinen virsikirjaehdotus valmistuu	329
4.4.5. Ongelmallinen katekismusuudistus ja -ehdotus	337
4.4.6. Kirkkokäsikirjaehdotus valmistuu	348
4.4.7. Kirkkolakiehdotus saadaan aikaan	354
4.4.8. Suomalaisen Raamatun kielen uudistus	363
4.4.9. Ensimmäiset askelet kohti piispainkokousta ja ulkosuomalaistyötä	375
4.5. Piispan ja perheenisän henkilökuva	381
5. Tutkimustulokset	387
Liitetaulukot	392
Lyhenteet	401
Lähteet ja kirjallisuus	402
1. Painamattomat lähteet	402
2. Painetut lähteet	405
3. Kirjallisuus	409
Henkilöhakemisto	422
Zusammenfassung	427

1. Tutkimustehtävä

Suomen autonomian ajan arkkipiispoista Jacob Tengström (piispa/arkkipiispa 1803/1817—1832), Erik Gabriel Melartin (1833—1847) ja Torsten Thure Renvall (1884—1898) on kuvattu elämäkertatutkimuksissa. *Eric Anthoni* käsittelee Tengströmin toimintaa nimenomaan hiippakuntahallinnon näkökulmasta tutkimuksessaan *Jacob Tengström och stiftsstyrelsen i Åbo stift 1808—1832 I—II* (1923—1928). *Alfons Takolanderin* kirjoittama Erik Gabriel Melartin. *Hans liv och verksamhet I—II* (1926—1927) on kokonaiselämäkerta, jonka toinen osa koskee arkkipiispavuosia. *Eira Paunun* tutkimus Torsten Thure Renvall — elämä ja toiminta (1952) on sekin kokonaiselämäkerta. Arkkipiispan virkaa pisimpään hoitaneesta Edvard Bergenheimistä (1850—1884) ei toistaiseksi ole ollut käytettävissä toiminnan kokonaiskuvausta, vaikka autonomian ajan merkittävä yhteiskunnallisten ja kirkollisten uudistusten kausi osuu juuri hänen episkopaattiinsa.

Bergenheimin elämäntyötä on tavanmukaisten muistokirjoitusten lisäksi tähän mennessä kuvattu lähinnä hänen koulumieskaudeltaan. Tällaisia artikkeleita ovat *Gustaf Frosteruksen* E. Bergenheim såsom skolman (1884), *K. G. Leinbergin* Bergenheimska realskolan (1885) ja *Sven Lindmanin* En skolman från förra seklet (1934). *V. T. Rosenqvist* on Kansallisessa elämäkerrastossa (1927) luonnehtinut myös Bergenheimin arkkipiispakautta, samoin *Gunnar Lumesmaa* pastoraalikirjoituksessaan Edvard Bergenheim I (1944). Bergenheimiä on luonnollisesti sivuttu hyvin monissa autonomian aikaa käsittelevissä tutkimuksissa, mutta niiden perusteella syntyvä kuva jää vajaaksi sekä usein kaavamaiseksi ja yksipuoliseksi.

Tämän tutkimuksen tarkoituksena on selvittää Edvard Bergenheimin lähes kolmen vuosikymmenen mittaista koulumiehen uraa ja hänen toimintaansa Suomen arkkipiispana vuoteen 1863 saakka. Bergenheimin pedagogisesta toiminnasta on etsitty sellaisia tekijöitä, jotka loivat edellytyksiä piispanistui-
melle nousuun ja piispanvirassa toimimiseen. Niinpä arkkipiispakaudesta otetaan tässä vaiheessa mukaan vain ensimmäinen vuosikymmen. Katkoskoddaksi on valittu vuosi 1863, koska silloin kokoontuneet valtiopäivät toivat Bergenheimille täysin uuden tehtäväkentän, arkkipiispa kun oli pappissäädyn itseoikeutettu puheenjohtaja. Se, miten Bergenheim pyrki vaikuttamaan valtiopäivien välityksellä, jää näin ollen selvitettäväksi vasta jatkotutkimuksessa. Valtiopäivätyö rajoitti Bergenheimin mahdollisuuksia keskittyä hiippakuntansa hoitamiseen. Näin ollen vuosi 1863 merkitsee taitekohtaa myös Turun

arkkihiippakunnan hallinnossa. Kirkolliset komiteatkin olivat siihen mennessä saaneet valmiiksi ehdotuksensa, ja niiden työskentelyssä oli eräänlainen välivaihe.

Tutkimuksen alussa selvitetään niitä edellytyksiä, jotka Bergenheim sai kodin perintönä ja yliopisto-opinnoistaan. Sen jälkeen tarkastellaan ajan pedagogisten virtausten muodostamaa taustaa vasten hänen toimintaansa koulumiehenä: millainen opettaja Bergenheim oli, mitä hän ajatteli koulun tavoitteista ja opettajan tehtävästä, tarkoituksenmukaisista oppiaineista ja koulun hallinnosta. Ollessaan lähes kaksikymmentä vuotta Turun lukion historian lehtorina Bergenheim toimi myös tuomiokapitulin jäsenenä. Tästä syystä on mahdollista selvittää hänen näkemyksiään useista kirkollisen elämän kysymyksistä, esimerkiksi herätysliikkeistä.

Bergenheim nimitettiin arkkihiippaksi toiselta ehdokassijalta, ja tämä panee kysymään nimityksen taustatekijöitä ja sitä, miten ne mahdollisesti kytkeytyivät ajankohdan yleiseen poliittiseen tilanteeseen. Oma kysymyksensä on, miten Bergenheim suhtautui Suomen asemaan Venäjän keisarikunnan yhteydessä. Arkkihiippoilla oli perinteisesti yhteys Pietariin ja siten henkilökohdasta vaikutusvaltaa ja myös vastuuta enemmän vuosisadan alkupuolella kuin valtiopäivien alkaessa kokoontua. Bergenheimin arkkihiippakauden alussa muun muassa herätysliikkeet, itämainen sota ja skandinavismi olivat poliittisia vaaratekijöitä. Tästä nousee Bergenheimin koko episkopaattia koskeva ydinkysymys: miten hän ratkaisi kaksinaisen virkansa luoman ongelman, samanaikaisen toiminnan sekä kirkon johtajana että keisarin luottamusmiehenä? Tavoitteet eivät välttämättä olleet keskenään ristiriidassa, mutta perinteinen valtaistuimen ja alttarin liitto saattoi aiheuttaa myös jännitystä.

Arkkihiippa oli ennen muuta Turun hiippakunnan piispa, joten on selvitettävä, millaista Bergenheimin hiippakuntahallinto oli, millaisiin tavoitteisiin hän pyrki ja miten hän toimi piispantarkastuksissa, kouluja valvoessaan sekä tuomiokapitulissa. Näissä yhteyksissä tulee esiin myös hänen käsityksensä kirkon asemasta ja yhteiskunnallisesta tehtävästä. Lisäksi on kysyttävä Bergenheimin linjaa itämaisen sodan jälkeen alkaneella uudistusten kaudella: oliko arkkihiippa rohkea uudistaja vai konservatiivi säilyttäjä, vai oliko kenties olemassa jännite kahdensuuntaisten pyrkimysten välillä?

Vaikka tämän tutkimuksen päätavoite onkin selvittää Bergenheimin pedagogista ja piispaallista toimintaa, pyritään lyhyesti esittämään myös hänen perhesuhteitaan ja henkilökuvansa piirteitä.

Sekä koulumieskauden että arkkihiippavuosien päälähteet ovat Turun tuomiokapitulin arkistossa. Koulumiehen uraan antaa lisäksi valaistusta Turun lukion arkisto sekä tuomiokapitulien kouluarkisto, jossa on myös piispan koulutarkastusten materiaali. Haminan kadettikoulun aika on lähteistöltään

niukin ja vaikeaselkoisin. Senaatin, kenraalikuvernöörinkanslian ja valtiosihteerinviraston arkistojen materiaali valaisee nimenomaan arkkipiispakautta.

Eri arkistojen ja kirjastojen kirjekokoelmista sekä muusta epävirallisesta aineistosta on etsitty täydennystä ja lisäväriä virallisen arkistomateriaalin pohjalta syntyvään kuvaan. Erityisen innostavaa oli saada tutustua johtaja Erik Bergenheimin hallussa olevaan arkkipiispan perheen ja suvun kirjeiden ja asiakirjojen kokoelmaan. Sen välityksellä löytyi, paitsi eräitä arvokkaita yhteyksiä, myös opiskelija, ystävä ja perheenisä Bergenheim täydentämään pedagogista, hallintomiehestä ja piispasta muodostuvaa kuvaa.

Elämäkertatutkimuksen asiantuntijat edellyttävät, että biografia ei paisu liian laajaksi. Tarpeettoman monien yksityiskohtien sijasta olisi pitäydyttävä kuvattavan henkilön kannalta keskeisiin ja merkittäviin ajanjaksoihin, kysyttävä hänen elämänsä huippukohtia ja toiminnan johtavaa motiivia. Päähenkilö olisi lisäksi sijoitettava oikein ympäristöönsä, niin että tehdään oikeutta toisaalta vuorovaikutussuhteille ja toisaalta sille, mikä on omintakeista. Taitavasti laaditusta elämäkerrasta voi näkyä kokonaisen aikakauden pyrkimysten ja aatteiden summa.¹ Bergenheim itse piti samoja näkökohtia tärkeinä, sillä hän säilytti toimittamansa historian oppikirjan esipuheessa tanskalaisen kirjoittajan ajatuksen: ”Totuus on historiantutkijan korkein laki, ja historian taitaminen kykyä kuvata se, mikä on totta, oikeilla väreillä ja esittää historian tapahtumat niiden oikeassa valossa.”²

¹ Romein 1948, 143—158; Garraty 1958, 200, 206—209; Renvall 1965, 233—252, 287—296; Kostiainen 1982, 374—381.

² Bergenheim 1837, 3.

2. Vaasasta Haminaan 1798—1823

2.1. Hovioikeuden presidentin poika

Edvard Bergenheim syntyi Vaasassa 18.9.1798 Erik Johan Bergenhemin ja Hedvig Sofia Hanneliuksen kolmantena poikana. Isän sukujuuret olivat Ruotsissa Värmlannissa, missä hänen isoisänsä toimi pappina. Myös Erik Johan Bergenhemin isä Jonas oli pappi. Hän toimi komministerina Taalainmaalla Äminskogissa Tössen seurakunnassa, jonka kirkkoherraksi hän tuli Erik Johanin ollessa kahdeksanvuotias. Jonas Bergenhemin pojista kolme vihittiin papiksi, kaksi ryhtyi palvelemaan oikeuslaitosta. Äitinsä puolelta Edvard Bergenheim oli vanhaa suomalaista talonpoikais- ja pappissukua. Äidin isä oli Ilmajoen kirkkoherra ja kuninkaan hovisaarnaaja Salomon Hannelius, Hannukselan talonpoikaissukua Ilmajoelta. Hänen puolisonsa Magdalena oli Ilmajoen edellisen kirkkoherran tytär, Peldanien pappissukua.¹

Vuonna 1759 syntynyt Erik Johan Bergenhem oli opiskellut lakia Upsalan yliopistossa ja palvellut kymmenkunta vuotta kuninkaan kansliassa Tukholmassa. Hän oli 1788—1790 sotatuomarin tehtävissä Suomessa ja sai 1790 nimityksen asessoriksi Vaasan hovioikeuteen. Sen virkamiesten keskuudessa oli sekä Kustaa III:n kannattajia että hänen vastustajiaan. Bergenhem oli kustavilaisia. Vaasan antikustavilaiset arvostelivat häntä 1790-luvulla väittäen, että hän oli ”yhtä laiska kuin keho”.²

Tammikuussa 1792 Bergenhem solmi avioliiton Ilmajoen monipuolisesti valistuneen rovastin tyttären kanssa. Hedvig Sofia Hannelius oli syntynyt 1764. Salomon Hannelius oli ollut Ilmajoen kirkkoherrana vuodesta 1754 ja saavuttanut hyviä tuloksia erityisesti määrätietoisena lukutaidon edistäjänä. Kuten valtaosa suomalaisista ja erityisesti Suomen papistosta Hanneliuskin kannatti Kustaa III:ta. Appi ja vävy olivat siten samoilla poliittisilla linjoilla. Tarmokkaan ja kansanopetusta taitavasti organisoineen kirkkoherran perheessä huolehdittiin myös tytärten kasvattamisesta. Ainakin Hedvig Sofia sai taloudenpitotaidostaan kiitosta.³ Hannelius perheineen ei asunut Il-

¹ Ruotsalainen sukunimi on alun perin hem-päätteinen. *Carpelan* 1942, 22—25; *Genealogia Sursilliana* 1971, no 2150—2156, 2184, 3334—3349; *Edestam* 1965—1975 I, 191, 217, II, 182s, V, 97, 141.

² *Boström* 1915, 22s; *Alanen* 1964, 510; *Blomstedt* 1976, 49.

³ Salomon Hanelles Edvard Bergenheimille 17.3.1820. EB; *Liakka* 1934, 458—462, 514s, 528; *Rantoja* 1963b, 146s; *Alanen* 1964, 23—26, 84—99, 407, 424.

majoen kirkkoherran pappilassa vaan Peuralassa, jonka hän oli saanut omistukseensa osittain vaimonsa perintönä osittain ostamalla. Peuralan ”Villa Urbana” tuli olemaan myös vuonna 1800 hovioikeudenneuvokseksi ylennetyn Erik Johan Bergenhemin perheen kesänviettopaikka.⁴

Hanneliuksen perheellä oli yhteyksiä Vaasan hovioikeuteen sen perustamisesta lähtien, sillä pojista Gabriel siirtyi Turusta auskultantiksi Vaasaan heti vuonna 1776 ja yleni siellä notaariksi 1785. Kun tieto Vaasan hovioikeuden perustamisesta oli tullut Ilmajoelle, siellä kirkkoherran johdolla innostuttiin lahjoittamaan hovioikeudelle rakennettavaan taloon tarvittavat hirret. Tämän johdosta Kustaa III lähetti erityisen kiitoskirjelmän, joka 1777 Peuralassa luettiin kaikille seurakuntalaisille. Salomon Hannelius sai juuri samana vuonna kuninkaan hovisaarnaajan arvonsa. Hovioikeuden korttelissa Hanneliuksilla oli myös oma talo, jonka he 1792 siirsivät tyttärensä, vasta vihityn rouva Bergenhemin omaisuudeksi. Talossa asui vuokralaisina hovioikeuden virkamiehiä.⁵

Hovioikeuden virkamiesten perheet muodostivat luonnollisesti tärkeän osan kaupungin keskenään seurustelevista säätyläispiireistä. Kahden päivän ikäisenä kastetun Edvardin kummeina olivat maineikas Vaasan lääninlääkäri Herman Rudolph Hast, Ilmajoelta syntyisin oleva hovioikeuden asessori Bror Marcus Stierwald, asessori Carl Carpin puoliso Johanna Magdalena, jonka veli Vaasan triviaalikoulun rehtori Nicolaus Aejmelaus suoritti kasteen, sekä lääninkamreeri Hans Löfmanin tytär Anna Elisabet.⁶

Toukokuussa 1805 Bergenhem siirtyi korkeimman oikeuden jäseneksi Tukholmaan. Perheen lapsiluku oli kasvanut viideksi: esikoispoika Salomon oli syntynyt 1793, Jonas Ferdinand 1796, Edvard 1798, tytär Lovisa Wilhelmina 1801 ja kuopus August 1803. Kuten useimmat varakkaat virkamiehet ja papit Bergenhemkin huolehti lastensa opinnoista palkkaamalla kotiopettajan. Julkisen koulun opetusta yleensä pidettiin näissä piireissä yksipuolisena ja opettajia kelvottomina, niin että kotiopetus oli pikemminkin sääntö kuin poikkeus.⁷ Varttuneemmilla pojilla oli Vaasassa opettajana triviaalikoulun apologistia, merkittävä koulumies ja sittemmin Pietarsaaren kirkko-

⁴ Erik Johan Bergenhem Fredrik Gyllenborgille 4.6.1804. F 652 UUB; *Boström* 1915, 23; *Liikka* 1934, 472, 529.

⁵ *Boström* 1915, 321; *Alanen* 1964, 99; *Blomstedt* 1976, 40, 135; *Luukko* 1979, 343–345, 357, 359, 587.

⁶ Kastetodistus on pappisvihkimyshakemuksen liitteenä 14.12.1830. F I a 2 TTA TMA; *Boström* 1915, 54s; *Luukko* 1979, 539, 541, 554s, 666.

⁷ Edvard Bergenheimin ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB; *Boström* 1915, 22s; *Ruuth* 1920, 588–590; *Carpelan* 1942, 23.

herra Johan Höckert. Tukholmassa sekä Salomon että Jonas opiskelivat myös kuninkaallisessa maalaus- ja kuvanveistoakatemiassa. Varsinkin Jonas oli taiteellisesti lahjakas. Salomon ehti aloittaa lakiopintojaan Upsalassa.⁸

Mikään merkittävä korkeimman oikeuden jäsen Erik Johan Bergenhem ei näytä olleen. Hänen kirjallisten äänestyslausuntojensa on sanottu olleen ”harvinaisen epäsiistejä, sotkuisia ja täynnä ylipyyhkimisiä”. Oikeuden vanheimmat jäsenet eivät niihin yleensä yhtyneet. Hänen jäsenyyksvaltuutensa kuitenkin uudistettiin vielä toukokuussa 1809. Vallankaappauksen jälkeisissä uudelleenjärjestelyissä saman vuoden kesäkuussa Bergenhemia ei kuitenkaan enää nimitetty. Hän haki sitten turhaan useita kihlakunnantuomarin virkoja Ruotsissa, mutta palasi rauhan solmimisen jälkeen syksyllä 1809 Vaasaan tarkastamaan sodan aikana ”epäjärjestykseen joutunutta kotitalouttaan”. Hänen puolisonsa oli kuollut Tukholmassa huhtikuussa 1809. Bergenhem ryhtyi Vaasassa jälleen hoitamaan hovioikeudenneuvoksen virkaansa. Tukholmasta Vaasaan palattaessa Edvard-poika oli yksitoistavuotias.⁹

Ruotsalaissyntyinen Bergenhem valitsi näin hallitsijakseen Venäjän keisarin. Hänen valintaansa lienee osaltaan vaikuttanut huono menestys Ruotsin virkojen hauissa, mikä puolestaan saattoi olla yhteydessä hänen kustavilaisuuteensa. Paluuta helpotti toisaalta Aleksanteri I:n Suomessa harjoittama rauhoittamispolitiikka, johon kuului avokäisyys erilaisten suosionosoitusten, hyvien virkojen, taloudellisten ja muiden etujen myöntämisessä Suomen virkamiehille. Sodan aikana kovia kokenut Vaasan hovioikeuden presidentti oli jättänyt virkansa, joten myös se saattoi kangastella Bergenhemin silmissä. Virkaan oli tosin ajateltu useita muita ennen häntä, mutta ”parempien halukkaitten puuttuessa” Bergenhem nimitettiin helmikuussa 1811. Hän oli nyt Vaasan hovioikeuden ensimmäinen aateliton presidentti.¹⁰ Juuri tässä vaiheessa aatelisarvot olivat kuitenkin helposti järjestettävissä ja niinpä myös uusi presidentti aateloitiin 18.3.1812. Aateloinnin merkiksi hän lisäsi sukunimeensä i-kirjaimen: aateloituna Bergenhem tuli olemaan Bergenheim. Hovioikeudenneuvos ja -presidentti Bergenheim oli 1800-luvun alussa Vaasan varakkaimpia asukkaita.¹¹

⁸ Nekrologi August Bergenheimistä *HT* 24.11.1838 ja Jonas Bergenheimistä *VT* 27.11.1847; *Haltsonen* 1947, 303–305; *Dahlström* 1963a, 144; *Luukko* 1979, 625.

⁹ *Carpelan* 1942, 23; *Blomstedt* 1976, 49s.

¹⁰ Kopio Aleksanteri I:n antamasta nimityskirjasta 3./15.2.1811. VSV 9/GG 1817 VA; *Blomstedt* 1976, 36, 46, 49; *Paasivirta* 1978, 45.

¹¹ *von Bonsdorff* 1918, 86s, 104; *Carpelan* 1942, 23; *Luukko* 1979, 532. Hovioikeuden presidentin omaisuudesta saa käsityksen Bergenheimin kuoltua pidetyn perunkirjoituksen asiakirjoista, jotka ovat aktissa VSV 9/GG 1817 VA.

Erik Johan Bergenheimin työkausi hovioikeuden presidenttinä jäi lyhyeksi, sillä hän kuoli keuhkotautiin jo syyskuussa 1816. Presidenttinä hänen on todettu hoitaneen tehtävänsä asiallisesti ja maltillisesti, mutta erityisen merkittävänä miehenä häntä ei ole pidetty. Hän sai kuitenkin aikaan sen, että Vaasan hovioikeuden palkat tarkistettiin Turun palkkoihin nähden. Bergenheimin mielestä näet Vaasan huonompi palkkataso riisti siltä parhaat kandidaatit, jotka mieluummin hakeutuivat parempipalkkaiseen Turkuun. Virkamiesten palkankorotukset olivat silloisessa poliittisessa tilanteessa nekin helposti järjestettävissä, joten Bergenheim onnistui tavoitteissaan.¹² Hänen yhteyshenkilönsä Pietarissa oli vanha kustavilainen, Ruotsista Suomeen sodan jälkeen siirtynyt ja keisarin luottamusmieheksi tullut Johan Fredrik Aminoff. Tätä vaikutusvaltaista ja keisarin suosionosoituksia runsaasti osakseen saanutta miestä Bergenheim kiitti aatelisarvonsa järjestymisestä. Aminoffin välityksellä Bergenheim antoi tiedoksi oman näkemyksensä eräästä asessorin viran täytöstä ja saikin sen huomioonotetuksi.¹³

Edvard Bergenheim oli isänsä kuollessa 18-vuotias. Lapsista August oli täyttänyt kolmetoista. Holhoojaksi määrättiin lasten tädin Lovisa Magdale-na von Knorringin puoliso majuri Berndt Georg Reinhold von Knorring. Näyttää kuitenkin siltä, että käytännössä lasten naimaton eno, 1771 syntynyt ja Salomon Hanneliuksen kuoleman jälkeen Peuralan isännäksi siirtynyt Salomon Hanelles otti heidän asiansa hoitaakseen. Hän oli opintojensa jälkeen palannut filosofian kandidaattina Ilmajoelle hoitamaan maanviljelijänä Peuralan sekä Jalasjärven Anttilan ja Valkaman tiloja. Hanelles oli sosiaalisesti valveutunut, yritteliäs maanviljelijä ja talousmies, joka oli perustamassa Ilmajoelle Suomen ensimmäistä maamiesseuraa. Suomen sodan aikana Hanelles johti vastarintaa ja pakeni Ruotsiin, mutta palasi sodan päättyttyä Ilmajoelle.¹⁴ Peuralasta tuli Bergenheimin lasten koti. Ilmajoella vietettyihin aikoihin liittyy Edvard Bergenheimin lapsuudenystävyys ainakin Jonas Lagukseen, Carl Josef Estlanderiin ja Robert Valentin Frosterukseen.

Bergenheimin sisarukset vierailivat usein myös von Knorringin perheessä, joka vietti lomia Peuralassa ja asui Ruotsilassa Tyrväässä. Majuri von Knorringin veljenpoika Frans Peter toimi opettajana Haapaniemen kadettikou-

¹² Erik Johan Bergenheimin Aminoffille 8.1., 7.12.1812. Riilahden kok. 5 VA; *Carpelan* 1942, 23; *Blomstedt* 1976, 50; *Paasivirta* 1978, 45.

¹³ Bergenheim Aminoffille 17.4., 4.5.1812. Riilahden kok. 5 VA; *Boström* 1915, 100s; *Hartman* 1927, 109s.

¹⁴ *Carpelan* 1954—1965 II, 619; *Rantoja* 1963a, 144—146; *Genealogia Sursilliana* 1971, no 3367, 3368.

lussa.¹⁵ Näin ollen ystävyys Edvard Bergenheimin ja Frans Peter von Knorringinkin välillä juonsi nuoruusvuosiin saakka.

Hovioikeuden presidentti Bergenheim oli ollut varakas mies, mutta perunkirjoituksessa todettiin kuitenkin velkojen ylittäneen pesän varat. Suurin velkoja oli Salomon Hanelles, mutta myös vaasalaisilla kauppiailla, lääkäreillä, apteekkarilla ja perheen palvelusväellä oli huomattavia saatavia. Tästä syystä von Knorring anoi holhottavilleen avustusta keisarilta, joka, kuten hän kirjoitti, ”on kauan ollut kärsivän ihmiskunnan suojelusenkeli” ja jonka ansioiden mukaista olisi nyt ”olla näiden isättömien Isä”. Anoja liitti mukaan myös jäljennöksen Erik Johan Bergenheimin nimityskirjasta Vaasan hovioikeuden presidentin virkaan ja vetosi siihen viitaten keisariin, ettei tämä ”korotettuaan hänet keskisäädystä yhteen maan korkeimmista kunnia-paikoista ja viroista, hänen kuolemansa jälkeenkään hylkäisi hänen orpo-jaan, joille köyhyys heidän entisessä keskisäädyssään olisi ollut vähemmän katkera ja toimeentulomahdollisuudet helpommat”.¹⁶

Senaatti puolsi von Knorringin anomusta ja ehdotti, että Edvard, Lovisa ja August saisivat eläkesäännön nojalla 360 hopearuplaa vuodessa, kunnes Edvard täyttäisi 21 vuotta, minkä jälkeen summasta maksettaisiin nuorem-mille kaksi kolmannesta, kunnes August täyttäisi 21 vuotta. Lovisa saisi kol-masosan, kunnes menisi naimisiin. Ehdotus poikkesi eläkeohjesäännöstä si-käli, että Edvard jo oli täyttänyt 18 vuotta eikä siten enää ollut varsinaiseen eläkkeeseen oikeutettu. Senaatti katsoi kuitenkin kuolinpesän tilanteen siinä määrin kurjaksi, että ehdotti varojen myöntämistä, semminkin kun ensim-mäisessä eläkeluokassa oli rahaa käytettävissä. Keisari ratkaisi asian senaa-tin ehdottamalla tavalla.¹⁷

Bergenheimin veljeksistä vanhin Salomon jatkoi Suomeen paluun jälkeen lakitieteen opiskelua Turussa ja tuli 1811 auskultantiksi Vaasan hovioikeu-teen. Hän eteni protonotaariksi, mutta sai jo 1821 eron ilmeisesti näkönsä pahan huonontumisen vuoksi. Seuraavana vuonna hänelle myönnettiin ases-sorin nimi ja arvo. Salomon Bergenheim solmi 1818 Porissa avioliiton aate-lisneito Hedvig Charlotta Gustafva Gripenbergin kanssa.¹⁸ Bergenheimille rakentui näin yhteys sukuun, johon kuului myös Hedvigin serkku, luutnant-

¹⁵ Hanelles Edvardille 18.10., 23.12.1817, 31.7.1818. EB; *Täkolander* 1930, 194.

¹⁶ Perunkirjoitusasiakirjat 5.10.1816 ja von Knorringin anomus keisarille 26.10.1816. VSV 9/GG 1817 VA.

¹⁷ Tal.os. pk 7.12.1816 s. 2369—2371, 19.6.1817 s. 1477. VA; keisari kenraalikuvernööreille 9.5.1817. Kirjekonsepti no 206 VSV 248 EB 1817 VA; senaatin kirje Bergerheimin perillisil-le 19.6.1817. EB.

¹⁸ *Lagus* 1895, 492; *Boström* 1915, 157s; *Carpelan* 1942, 23.

ti Odert Henrik Gripenberg. Tämä oli 1810 käynyt tutustumassa Johann Heinrich Pestalozzin pedagogisiin periaatteisiin ja perustanut 1812 Hämeenlinnaan niiden mukaisen oppilaitoksen, joka 1813 siirtyi Poriin ja 1818 Sääksmäelle.¹⁹ Salomon Bergenheimin perhe joutui pian jatkuvaan taloudelliseen ahdinkoon ja turvautui tuon tuostakin sukulaisten apuun. Edvard Bergenheimistä tuli myöhemmin tämän veljensä laillisesti määrätty holhooja.²⁰

Jonas Ferdinand Bergenheim, joka ryhtyi kirjoittamaan etunimensä muotoon John, opiskeli Turun yliopistossa vain lyhyen ajan ja siirtyi 1814 palvelukseen Venäjän armeijan yleisesikuntaan. Hän eteni sotilasurallaan varsin menestyksellisesti. John Bergenheimin erikoisala oli topografia, ja hän palveli sotilasvirastoa suorittamalla mittauksia Pietarin kuvernementissa. Hänet ylennettiin luutnantiksi 1822.²¹ John Bergenheimillä oli Pietarissa yhteyksiä korkeisiin sekä suomalaisiin että venäläisiin virkamiehiin. Bergenheimin perheen kustavilaista sivistysharrastusta kuvaa John-veljen kirjasto, johon kuului muun muassa satakunta ranskalaisten klassikkojen teosta.²²

Lovisa Wilhelmina, Minna, sai tyypillisen säätyläistyttären kasvatuksen. Hän oli oppinut ranskaa ja käytti yksinomaan sitä kirjeissä veljilleen. Eno tosin moitiskeli sisarentytärtä pianonsoitto- ja piirustusharjoituksissa laiskaksi. Minnan nuoruuden tähtihetkiä lieenee ollut keisari Aleksanteri I:n vierailu Vaasassa loppukesällä 1819. Keisarin kunniaksi järjestetyissä tanssiaisissa näet hänkin sai tanssia kaikki hurmanneen hallitsijan kanssa. Tanssiessaan poloneesin keisarin lähimmän seuralaisen ruhtinas Volkonskin kanssa Minna sai kuulla, että tämä tunsii hänen John-veljensä ansiot.²³ Juhannuksena 1821 Minna solmi avioliiton vakavaraisen tehtailija Lars Magnus Björkmanin kanssa. Tämä omisti muun muassa Orisbergin kaivoksen. Björkmanit, jotka aateloituina 1834 ottivat nimen Björkenheim, olivat erityisesti Salomonin perheen taloudellisena tukena. Kaikki veljet viettivät lomiaan usein

¹⁹ *Leinberg* 1887, 4–17; *Elgenstierna* 1927, 119s.

²⁰ Salomon Johnille 8.11.1817, 3.4.1818 ja Edvardille 14.7.1819, Hanelles Edvardille 23.12.1817, 17.3.1820, 15.11.1821, Björkman Edvardille 15.12.1821, 19.1.1822. EB; Edvard Bergenheim kihlakunnantuomari N.N:lle (1843). B 14 SKHSA VA.

²¹ John Bergenheimin ansioluettelo 28.8.1846. VA; nekrologi John Bergenheimistä *VT* 27.11.1847; *Lagus* 1895, 524; *Haltsonen* 1947, 303–305.

²² Salomon Johnille 8.11.1817, Minna Johnille 10.9.1819, John Edvardille 27.5.1819, (heinäkuu 1821), 5.12.1828, August Edvardille 29.12.1821. EB; *Alanen* 1964, 171s.

²³ Minna Johnille 10.9.1819, Hanelles Edvardille 17.3.1820. EB; *von Bonsdorff* 1921, 451–456; *Wilkama* 1938, 2s.

Orisbergissa tai Eurajoen Vuojolla Minnan perheen luona.²⁴

August Bergenheim aloitti opintonsa Haapaniemen kadettikoulussa 1817. Hän menestyi erittäin hyvin ja valmistui priimuksena 1824 koulun jo muuttettua Haminaan.²⁵ Sisarusten keskinäiset suhteet olivat hyvin läheiset. He olivat vilkkaassa kirjeenvaihdossa toistensa kanssa. John ja Minna käyttivät mieluiten ranskaa, Salomon, Edvard ja August taas ruotsia, joka oli kaikkien yhteinen äidinkieli. Johnin ja Augustin talous näyttää olleen kunnossa. Salomonilla ja Edvardilla sen sijaan oli jatkuvasti ongelmia sovittaa tärkeinä pitämiään menoja käytettävissä olleiden rahavarojen puitteisiin. Salomon-eno, joka kertoi näkevänsä elämänsä ainoana päämääränä sisarensa lapsista huolehtimisen, piti tuon tuostakin aiheellisena huomauttaa Turussa opiskelevalle Edvardille: ”Pidä aina Jumalasi, tulevaisuutesi ja vähäiset varasi mielessä!”²⁶

²⁴ Minna Edvardille 14.10.1820, Björkman Edvardille 1.12.1821. EB; *Carpelan* 1942, 23, 26.

²⁵ Nekrologi August Bergenheimistä *HT* 24.11.1838; *Schulman & Nordenstreng* 1912, 26; *Dahlström* 1963a, 144.

²⁶ Sisarusten kirjeet 1817–1822, erityisesti Minna Edvardille 14.10.1820, Hanelles Edvardille 31.7.1818. EB.

2.2. Kahden yliopiston kasvatti

Bergenheimin veljesten kotiopetuksen tasosta ja Edvardin hyvästä lukupäästä on osoituksena se, että Edvard 4.10.1817 suoritti ylioppilastutkintonsa Turussa arvosanalla *juvenis optimae spei*. Hän kirjoittautui filosofiseen tiedekuntaan ja Pohjalaiseen osakuntaan. Samana syksynä Turun yliopistolla oli parikin merkkitapahtumaa. Loka-marraskuun vaihteessa vietettiin uskonpuhdistuksen 300-vuotisriemujuhlaa ja vihittiin yliopiston uusi päärakennus. Haminan rauhan jälkeen Aleksanteri I oli kiinnittänyt erityistä huomiota yliopiston kehittämiseen. Uusi menosääntö 1811 oli tuonut mukanaan useita uusia virkoja, mutta niihin oli ollut vaikeuksia saada pystyviä miehiä. Uudistuneen yliopiston taso pysyi siten melko vaatimattomana.¹

Turun yliopiston ylioppilaskuntaa oli keväällä 1817 kuohuttanut päätös, jolla ylioppilaat saatettiin poliisilaitoksen eikä enää yksinomaan yliopiston konsistorin tuomiovallan alaiseksi. Erityisesti pohjalaiset olivat vastustaneet valvontajärjestelmän muuttamista. Pietarissa toimivien Suomen viranomaisten harmiksi ylioppilaat osoittivat tämän asian johdosta mieltään ja aiheuttivat levottomuuksia, jotka pääkaupungissa liitettiin yleiseurooppalaiseen ylioppilasnuorisoon kapinointiin. Poliisilaitosjupakasta seurasi, että Turussakin alettiin soveltaa restauraation paternalistisia periaatteita. Pohjalaisten kuraattorina toimiva filosofian apulainen Fredrik Bergbom pyrki valamaan ylioppilaisiin Fichten ja Schellingin henkeä. Sen mukaan yliopiston tuli olla nuorta jalostava ja sen toiminnan perustua sellaisen kunnioittamiseen, mikä oli totta ja oikeaa.²

Vaikka Pohjalainen osakunta ja sen kuraattori ajoivat alkuperäiseen valvontajärjestelmään palaamista, Edvard Bergenheim ei näytä osallistuneen tähän toimintaan. Enon holhoavissa kirjeissä ei puututa sen paremmin ylioppilaiden ja kisällien tai ylioppilaiden ja venäläisen sotaväen välisiin tappeeluihin kuin Adolf Ivar Arwidssonin ympärille kokoontuneiden nuorten radikaalien hankkeisiinkaan. Sisarenpoika näyttää noudattaneen enon kehoitusta osoittaa kaikessa akateemisille opettajilleen asiaankuuluvaa huomaavaisuutta ja uskollisuutta. Hanelles kehotti kyllä Edvardia hankkiutumaan myös Bergbomin ystävyyteen.³

¹ Bergenheimin ansioluettelokonsepti 28.12.1847. EB; *Lagus* 1895, 570; *Heikel* 1940, 326s, 336—338, 340, 354.

² *Klinge* 1978, 36s, 45—57, 67s.

³ Hanelles Edvardille 18.10.1817 sekä muut hänen kirjeensä opiskelevalle sisarenpojalle 1817—1822. EB; *Klinge* 1978, 72—75, 107—109.

Jos Hanelles saattoikin olla huoletta ylioppilaslevottomuuksista, sitä enemmän häntä näyttää harmittaneen ja huolestuttaneen sisarenpojan rahankäyttö. Keväällä 1817 oli annettu määräys ylioppilaiden virkapuvusta. Univormuun, joka oli kovasti ylioppilaiden mieleen, kuului takki tummansinisestä verasta; sen kaulukset ja käänteet olivat mustaa samettia ja kirjatut kunkin arvon mukaisesti; napit olivat sileät ja keltaiset, liivi valkoinen, polvihousut takin väriset paitsi juhlissa valkoiset; arkena pidettiin pitkiä saappaita, juhlissa valkeita silkisukkia ja solkikenkiä; miekassa oli keltainen kahva, kolmikulmaisessa hatussa kokardi ja kultapunoksiset tupsut. Myös Edvard hankki asun itselleen. John-veli antoi tarpeellista opastusta. Enon mielestä Edvard oli kuitenkin käyttänyt tarpeettoman paljon rahaa, erityisesti hattu oli ollut liian kallis ja komea. Rehtorillekin sisarenpoika oli antanut rahaa enon mielestä tarpeettoman avokätisesti unohtaen, että oli vain köyhä opiskelija.⁴

Tuhlaavaisuudesta ja välttämättömiksi kuvitelluista menoista moitiskelu oli toistuvana aiheena enon kirjeissä opiskelijalle. Hanelles oli pitänyt kirjaa Edvardin ensimmäisenä vuonna käyttämistä rahoista ja arveli muiden opiskelevan huomattavasti pienemmin kuluin. Tämä pitäne paikkansa, sillä Edvardilta kului 1113 ruplaa, ja vaatimattomasti eläneen ylioppilaan vuosimenoiksi on arvioitu 400—500 ruplaa.⁵ Eno epäili, että sisarenpoika arveli ”olevan presidentin pojan arvolle sopimatonta supistaa menojaan, kuten varattomat toverit tekivät”. ”Älä, rakas Edvard, unohda niitä hyvää tarkoittavia neuvoja, joita aiemmin olet saanut ja vielä olet saava vilpittömältä ystävältäsi”, eno kirjoitti. Hän toivoi, että Edvard kirjoittaisi ajatuksistaan ja päiväohjelmastaan Turussa ja olisi tarkka ajankäytössään.⁶

Keisari myönsi kesällä 1817 Edvardille ja Augustille eläkkeen lisäksi vielä Suomen valtion varoista opintoapurahan. Edvard sai 300 seteliruplaa vuodessa kolmeksi vuodeksi opiskellakseen Turun yliopistossa. Tätä avustusta on nähtävästi järjestelty Pietarissa, sillä se tuli suoraan keisarin määräyksenä: ”Koska Me olemme nähnyt hyväksi myöntää.”⁷ Keväällä Edvard Bergenheim haki myös yliopiston stipendejä, mutta jäi saapumatta hakijoille

⁴ Hanelles Edvardille 18.10.1817, John Edvardille 24.11.1817. EB; *Heinricius* 1911, 46; *Heinrichius* 1914, 82; *Klinge* 1978, 65.

⁵ Hanelles Edvardille 14.4., 26.7., 24.11.1818, 10.12.1819, 25.1., 22.5., 2.12.1820. EB; *Klinge* 1978, 17.

⁶ Hanelles Edvardille 18.10.1817, 17.3.1820. EB.

⁷ Keisari kenraalikuvernööreille 30.5.1817. Kirjekonsepti no 248 VSV 248 EB 1817. VA; tal.os. pk 8.7.1817 s. 1619. VA; senaatin kirje Edvard Bergenheimille 8.7.1817. EB.

järjestettyyn tutkimukseen ilmoittaen syyksi sairastumisen. Enolla oli kuitenkin hyvä käsitys sisarenpojan edistymisestä. Hän kertoi kuulleensa vanhemman veljen sukulaisilta Edvardin kunnollisuudesta ja ahkeruudesta. Saattoi olla alun perin enon ajatus, että Edvard kesällä 1818 alkoi suunnitella matkaa Tarttoon. Hänen tarkoituksensa oli toimia kotiopettajana ja opiskella Tarton yliopistossa. Mikäli hän noudatti enonsa ”hyvää tarkoittavia ohjeita”, hän paneutui saksan kielen opiskeluun, perehtyi ennen matkaansa johonkin hyvään pedagogiikan oppikirjaan, yritti saada luvan käyttää keisarin apurahaa opiskeluun myös Tartossa, hankki kotiopettajan paikkansa mahdollisimman läheltä Tarttoa sekä pyysi varattomuuteensa vedoten osan palkastaan etukäteen matkakustannuksiin. Eno piti tärkeänä, että Edvard kaikessa rauhassa opettajiensa kanssa keskustellen valmistautuisi matkansa.⁸

Ylioppilaslevottomuuksien ja kurinpidon kiristymisen jälkeen monet Turun ylioppilaat haaveilivat Ruotsiin siirtymisestä. Useat johtavat ylioppilaspoliitikot matkustivatkin Upsalaan jatkamaan opintojaan. Turussa oltiin selvillä myös Tarton yliopiston asioista, sillä niitä seurattiin tiiviisti. Tarton yliopistoon, joka oli vuonna 1802 uudelleen aloittanut toimintansa, lähti Suomesta lähinnä itäsuomalaisia ylioppilaita. Eniten heitä oli siellä ennen Vanhan Suomen liittämistä. Vuosisadan toisella vuosikymmenellä määrä oli huomattavasti pienempi. Niinpä samanaikaisesti Bergenheimin kanssa siellä opiskeli vain yksi suomalainen lääketieteen ylioppilas.⁹

Bergenheimin ystäväistä ainakin Frans Peter von Knorring oli opiskellut Tartossa. Hänellä oli Tartossa sukulaisiakin, niin että paljon aikaa kului seurusteluun. ”Tartto on pieni kaunis kaupunki, täynnä herrasväkeä. Täällä on kalliimpaa kuin Turussa.” ”Opiskelen kaikenlaista ja kuljeskelen täällä kuunnellen milloin yhtä milloin toista professoria”, hän kirjoitti keväällä 1818. Hän myös kehui kotiopettajien palkkoja korkeiksi. Frans Peterin opiskelu Tartossa oli niin vapaamuotoista, ettei hänen nimeään ole yliopistoon kirjoittautuneitten suomalaisten joukossa.¹⁰ Bergenheim sai Turusta 28.9.1818 todistuksen Tarttoon siirtymistä varten. Vasta kevätlukukaudeksi 1819 hän kirjoittautui yliopistoon. Hänen on merkitty opiskelleen filosofi-
sessä tiedekunnassa 13.1.—1.7.1819. Tartosta Bergenheim oli kirjeenvaihdos-

⁸ Konsistorin pk 8.5.1818 § 9. HYA; Hanelles Edvardille 14.4., 26.7.1818. EB.

⁹ *Blomstedt* 1949, 28s; *Klinge* 1978, 36, 52, 57, 68, 84.

¹⁰ von Knorring Eric Anders Crohnsille 14.2.1818. Samuel Möllerin kok. III VA; *Rosén* 1930, 193s; *Takolander* 1930, 194; *Blomstedt* 1949, 32s.

sa myös von Knorringin kanssa.¹¹

Aleksanteri I oli tarkoittanut Tarton yliopiston uudenaikaiseksi valistus-aatteita ajavaksi laitokseksi, malliksi Venäjän tulevalle yliopistolle. Opetuskielenä oli saksa, ja varsinkin alkuaikoina professorit saatiin pääasiallisesti Saksasta. Yhteydet saksalaiseen maailmaan vaikuttivat varsinkin pedagogiikkaan ja näkyivät muun muassa kansanopetuksen uudistamispyrkimyksissä. Baltian pedagogit ja teologit olivat vielä 1817 rationalismin miehiä. Rationalismin valtakausi alkoi tosin taittua, kun Aleksanteri 1817 nimitti pietistisen kreivi Karl Lievenin yliopiston kuraattoriksi. Lieven ja yliopiston pitkäaikainen rehtori, preussilaissyntyinen Johann Philipp Gustav von Ewers lähtivät tarmokkaasti toteuttamaan tunnustuksellis-kirkollista uudistusohjelmaa. Kovin pitkälle he eivät Bergenheimin opiskelukevääseen mennessä liene ehtineet, mutta pyrkimykset ovat jo saattaneet vaikuttaa yliopiston henkeen. Vuodesta 1818 rehtorina toiminut von Ewers korosti haluaan olla lojaali alamainen. Samalla hän määrätietaisesti piti kiinni yliopiston saksalais-balttilaisesta luonteesta ja evankelis-luterilaisesta leimasta.¹²

Tarton yliopiston opiskelijamäärä oli vuonna 1819 suunnilleen 230, satakunta opiskelijaa pienempi kuin Turun yliopistossa samaan aikaan. Matrikelin merkinnöistä ei käy ilmi, mitä aineita Bergenheim Tartossa opiskeli. Filosofisessa tiedekunnassa, joka oli yliopiston pienin, oli valittavana filosofia, kielitiede, historia, maantiede, yhteiskuntaoppi ja kansantalous. Professori von Ewers oli juristi ja historioitsija, joka oli perehtynyt Venäjän historiaan, päässyt Moskovassa tekemään tutkimusta jopa alkuperäislähteistä. Omien korkeatasoisten tutkimustensa ohella hän julkaisi yhdessä Tarttoon 1812 asettuneen Moritz von Engelhardtin kanssa Venäjän historian lähteitä. Viron aatelistoon kuuluva von Engelhardt oli varsinaisesti erikoistunut mineralologiaan ja tehnyt tutkimuksia myös Suomen maaperästä.¹³ Hänen perheensä kanssa Bergenheim Tartossa seurusteli. Näissä yhteyksissä Bergenheim varmaan sai ajatuksen ilmoittaa Turkuun fysiikan professorilleen Gustaf Gabriel Hällströmille, että Tartosta oli ostettavissa erään professorin jäämistöstä suurehko luonnon magneetti. Turun yliopiston konsistori päättikin

¹¹ Konsistorin pk 28.9.1818 § 2. HYA; Tarton Valtion Yliopiston matrikelikirjan s. 188—189. Varasto 402—7—51 VHKA; Bergenheimin päiväkirjan irtosivu 27.5.1819. EB; *Hasselblatt & Otto* 1889, 90.

¹² *von Engelhardt* 1933, 61—80, 187—190; *Kahle* 1970, 211—215; *Siilivask* 1982, 45—47, 57, 63, 76s, 80, 100.

¹³ Konsistorin pk 30.10.1819 § 1. HYA; *von Engelhardt* 1933, 72s, 187; *von Recke & Napiersky* 1966, 506-509, 535—540; *Siilivask* 1982, 91, 195s, 394—396.

hankkia tämän magneetin.¹⁴

Kovin perusteellisia Bergenheimin opinnot Tartossa eivät liene olleet. Aika jäi lyhyeksi, ja sitä varjostivat jatkuvat rahahuolet, hänellä kun oli velkoja sekä Turussa että Tartossa. Enon ja sisarenpojan välit kiristyiivät Edvardin syyttäessä Hanellesta kovasydämisyydestä ja siitä, että tämä oli lähettänyt hänet vieraaseen maahan pystymättä elättämään häntä siellä. Eno puolestaan oli sitä mieltä, että Edvard oli saanut hyvän opetuksen rahavarojen rajallisuudesta ja kevytmielisten ostotensa seurauksista. Hän todisteli niin ikään, että kunnon ihmisiä tuli juuri niistä, jotka nuoruudessaan olivat joutuneet taistelemaan köyhyyttä vastaan.¹⁵

Tarttoon hakeutumisen takana saattoivat olla taloudellisetkin syyt. Enon mielestä Edvardin olisi kannattanut jatkaa Tartossa vielä syksyllä 1819. Luultavasti hän halusi tämän yksityisopetuksesta saatavilla tuloilla taloudellisesti itsenäistyvän, sillä keisarin eläke lakkasi syksyllä 1819. Hanelles ei pitänyt mahdollisena, että eläkkeeseen valtiosihteeri Robert Henrik Rehbinde-
rin avulla olisi ollut saatavissa jatkoaikaa. Johnin oli tosi määrä puhua Reh-
binderille veljensä puolesta, sillä Rehbinde kuului niihin, joiden kanssa John Pietarissa seurusteli. Edvard kuitenkin palasi Suomeen loppukesästä 1819. Enonsa iloksi hän opiskelurahoja ansaitakseen ryhtyi Turussa antamaan yksityisopetusta. Rahahuolia riitti silti, ja eno valitteli sisarenpojan vievän häneltä viimeisenkin kopeekan voidakseen viettää hauskoja päiviä Turussa. ”Jos rahasi loppuvat, niin myy korea piippusi, mistä saat kyytirahat Peuralaan; sieltä löydät aina minut sydän avoinna mutta tyhjä kukkaro suljettuna.”¹⁶

Eno muistutti Turkuun palanneelle Edvardille, ettei tämä saanut unohtaa etiketin mukaisesti vierailta esimiestensä, suosijoittensa ja ystäviensä luona pyhäpäivisin. Opiskelun tärkeys oli silti ensi sijalla. Enon mielestä oli parempi käydä jossakin julkisessa huvitilaisuudessa kuin tuhлата aikaa ylioppilastoverien seurassa. Edvardin läheiseen ystäväpiiriin kuuluivat Frosteruksen veljekset ja Gabriel Wallenius. Viimeksi mainitun kanssa hän piti yhdessä yksityisoppilaita. ”Keikari” ja ”suuren maailman mies” Wallenius¹⁷ oli tutustunut Pietarissa bell-lancasterin järjestelmään ja toimi asiantuntijana ja opettajana, kun Turkuun 1820 perustettiin ensimmäinen tämän järjestel-

¹⁴ Konsistorin pk 12.3.1819 § 15. HYA; Bergenheimin päiväkirjan irtosivu 27.5.1819. EB.

¹⁵ Hanelles Edvardille 24.11.1818, 22.2., 24.3., 24.4.1819. EB.

¹⁶ Hanelles Edvardille 24.4., 14.7., 10.12.1819, 25.1., 17.3.1820, John Edvardille 27.5.1819. EB.
Lankokin yritti opastaa Edvardia rahankäytössä. Björkman Edvardille 1.11.1821. EB.

¹⁷ Grot Pletnjoille 15./27.5.1850. *Grot* 1915, 340.

män mukainen vuoro-opetuskoulu. Ystävykset viettivät lomia yhdessä, usein myös Peuralassa. Joulun alla 1820 Hanelles kehotti Edvardia hankkimaan pyhien hauskuudeksi muutamien kauniiden katrillien, angleesin ja valssin nuotteja. Edvard harrasti itsekin klaveerinsoittoa.¹⁸

Keväällä 1820 Bergenheim haki yliopiston stipendejä. Hän ei menestynyt tentissä kehuttavasti: kun paras hankki seitsemän ääntä, hän sai kokoon neljä. Hän sai kuitenkin kevääksi yhden Arckenholzin ja kaksi Bilmarkin stipendia. Arckenholzin stipendin hän sai pitää myös syyslukukauden 1820. Opinnot näyttävät edistyneen, sillä jopa eno onnitteli Edvardia onnistuneista tenteistä. Stipendiaattien opintoja myös valvottiin tarkkaan. Stipendejä myönnettiin yleensä lahjakkaille ja varattomille, mutta niitä voi saada myös hallituksen tai kanslerin suosituksesta. Varsinkin stipendiaattien oli osallistuttava luentoihin ja väitösharjoituksiin. Stipendiaattitentit olivat vuosittain toistuva opintojen koetinkivi.¹⁹ Keväällä 1821 Bergenheim oli syytä ilmoittamatta ollut poissa stipendiaattien nimenhuudosta. Hänetkin kutsuttiin näin ollen tekemään asiasta selkoa rehtorin kansliaan. Pohjalaisen osakunnan inspehtori Hällström ilmoitti sittemmin konsistorille, ettei Bergenheim sinä lukukautena aikunut opiskella yliopistossa, minkä vuoksi hänet poistettiin stipendinsaaajien listalta. Keväällä 1822 stipendinhakijoille pidetyssä kuulustelussa Bergenheim sai viisi ääntä ja Arckenholzin stipendin, jonka hän sai pitää myös syyslukukaudella ja kevätlukukaudella 1823.²⁰

Viimeisten opiskeluvuosien ylioppilaslevottomuudet sen paremmin kuin Arwidssonin erottamiseen johtaneet tapahtumatkaan eivät näytä Bergenheimiä koskettaneen. Hänen opiskeluvuosiensa mieleenpainuneita elämyksiä oli sen sijaan varmasti yliopiston silloisen kanslerin perintöruhtinas Nikolain vierailu Turussa kesäkuussa 1820. Erinomaisen ranskan kielen taitonsa ansiosta Bergenheim sai ylioppilaiden edustajana esittää korkealle vieraalle runonsäkeet, jotka oli seipitetty merkkitapahtuman kunniaksi. Edellisen syksyn keisarivierailun aikaan hän tuskin vielä oli opiskelukaupungissa. Sen sijaan hän lienee kuullut isänsä suosijan, vastikään yliopiston sijaiskansleriksi nimitetyn Johan Fredrik Aminoffin lokakuun lopulla 1821 pitämän yli-

¹⁸ Hanelles Edvardille 23.12.1817, 25.1., 22.5., 2.12.1820, (31.12.1821). EB; *Hornborg* 1854, 529; *Somerkiivi* 1952, 56.

¹⁹ Hanelles Edvardille 17.3.1820, (31.12.1821). EB; konsistorin pk 1820, 28.3. § 15, 19.6. § 9, 30.9. § 15, 15.12. § 9; *Lagus* 1895, 570; *Heikel* 1940, 40, 44; *Vallinkoski* 1949, 4; *Klinge* 1978, 15.

²⁰ Konsistorin pk 1821, 24.2. § 20, 2.3. § 7, 1822, 13.6. § 14, 17.12. § 7, 1823, 12.3. § 5, 14.6. § 7, 20.9. § 18. HYA; *Lagus* 1895, 570.

opiston avajaispuheen. Siinä Aminoff kehotti ylioppilaita varomaan eri maissa levottomuuksiin johtaneita kumouksellisia harhaoppeja ja korosti kurin tärkeyttä yliopistossa.²¹

Kaikki opiskeluaajan ystävät näyttävät olleen Bergenheimiä jonkin verran vanhempia, opinnoissaan hyvin edistyneitä miehiä. Gabriel Wallenius oli valmistunut 1819. Hänen välityksellään Bergenheim joutui jo tässä vaiheessa kosketuksiin uusien pedagogisten ajatusten kanssa. Sekä Benjamin että Robert Valentin Frosterus olivat maistereita ja harjoittivat teologisia jatko-opintoja. Heidän veljensä oli Ilmajoen kirkkoherrana, joten lomamatkat osuivat luontevasti yhteen. Bergenheimin läheisiä opiskelutovereita olivat myös Lapväärtin edesmenneen kirkkoherran pojat Gustaf Eric Adolph ja Carl Josef Estlander. Carlille jäi nähtävästi juuri opiskeluajoina mieleen Edvardin työskentelytyyli: hänellä oli tapana ahertaa keskeytyksettä tuntikauksia peräkkäin. Opiskeluajalta juontanee Bergenheimin ystävyys myös Jakob Fellmaniin ja Axel Adolph Laurelliin.²²

Filosofisessa samoin kuin lainopillisessa ja lääketieteellisessä tiedekunnassa opiskelevien oli ennen tutkinnon suorittamista saatava teologiselta tiedekunnalta todistus myös tyydyttävistä jumaluusopin tiedoista. Tämä teologiselle seminaarille 1818 vahvistetun ohjesäännön mukainen sacri ministerii-kandidaatin tutkinto vaadittiin papiksi aikovilta seminaariin valmistavana tutkintona. Opintoihin kuului lähinnä kielä ja filosofiaa. Tämän ”pikku teologi” -tutkinnon suorittamiseen rajoittuivat Bergenheimin teologiset yliopisto-opinnot.²³

Filosofian kandidaatin tutkintoaan varten Bergenheim toimi joulukuussa 1821 filosofian ylimääräisen apulaisen Axel Gabriel Sjöströmin julkaiseman väitöskirjan respondenttina. Tämän pro exercitio -väitöksen tarkoituksena oli harjaannuttaa respondenttiylioppilasta latinan kielen taidossa. Väitöskirjan tekijä oli yleensä preeses, mutta respondentti maksoi painatuskulut. Sjöström, joka itse oli huomattava runoilija, oli 1816 aloittanut merkittävän kreikkalaisen runouden käännöstyön. Ensimmäisiä tuloksia oli kreikkalaisien epigrammien antologia, joka sisälsi myös käännökset ruotsiksi ja jota Bergenheim ylioppilasrespondenttina puolusti. Hänen tehtävänään tässä asemassa oli perehtyä huolellisesti väitöskirjan sisältöön, niin että osasi sitä

²¹ Bergenheimin ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB; *Heinricius* 1911, 38, 41; *Heikel* 1940, 343—349; *Klinge* 1978, 97—99, 101s, 107.

²² Hanelles Edvardille 26.7.1818, 25.1., 17.3., 2.12.1820, Estlander Bergenheimille 29.10.1831. EB; *Lagus* 1895, 179, 221, 357, 503s, 539, 562s, 580; *Itkonen* 1977, 23, 25.

²³ *Heikel* 1940, 46; *Kansanaho* 1963, 26s.

puolustaa opponenttien huomautuksia vastaan. Omasta puolestaan Bergenheim omisti kirjasen enolleen, joka siis lieene painatuskulujen maksaja. Hanelles totesi olevansa ilman väitöskirjaan painettua kiitostakin ”vakuuttunut kiintymyksestäsi ja kiitollisuudestasi niistä uhrauksista, joita tulevaisuutesi hyväksi olen tehnyt”.²⁴

Kovin perusteellista kreikan kirjallisuuden taitoa Bergenheim ei respondentina toimimisestaan huolimatta näytä saavuttaneen, sillä hänen suorittaessaan filosofian kandidaatin tutkintonsa 16.12.1822 tämä aine on arvioitu alimmalla arvosanalla. Approbaturin hän on saanut myös teoreettisesta filosofiasta, kirjallisuushistoriasta, matematiikasta, käytännöllisestä filosofiasta ja itämaisestä kirjallisuudesta. Ylioppilas Bergenheimiä ovat enemmän kiinnostaneet historia ja erityisesti luonnontieteet. Historian professorina häntä opetti hajamielisyydestään kuulu Johan Henrik Avellan, jota on historioitsijana pidetty varsin merkityksettömänä. Kasvatusopillisiin kysymyksiin Avellan sen sijaan oli hyvin perehtynyt ja menestyi käytännön pedagogina. Hän olikin aikansa huomattavimpia kasvatusoppineita Suomessa. Avellanin Turun akatemiassa pitämät harjoitusväitökset olivat usein kasvatusopillisia. Hän seurasi uusia pedagogisia virtauksia ja korosti haluaan olla ajanmukainen, mikä teki hänestä jossakin määrin ”tuulten haistelijan”. Historiassa Avellan käsitteli 1819–1820 Suomen yhteiskuntaopin perusteita. Hänen ansionaan on pidetty tämän tutkimusalan merkityksen korostumista. Avellanin sijaisena usein pitkiä aikoja toiminut historian apulainen Reinhold von Becker luennoi yliopistossa ensi kerran Suomen historiaa.²⁵

Bergenheimin filosofian kandidaatin tutkinnossa historia oli arvosteltu toiseksi parhaalla, approbatur cum laude -arvosanalla. Vaikutusvaltaisen kaunopuheisuuden professorin ja sijaiskansleri Aminoffin valvontapolitiikan tukijan Johan Fredrik Walleniuksen oppiaineessa hän sai saman arvosanan, joten Bergenheimin latinan taito ei ollut aivan keho. Luonnonhistorian ja taloustieteen professorina oli erittäin tarmokas Carl Reinhold Sahlberg, Societas pro fauna et flora Fennica -seuran perustaja. Tämän seuran jäsen Bergenheimistä tuli kesäkuussa 1822. Sahlbergin aineissa Bergenheimillä oli kolmas approbatur cum laude. Kemiassa hänen tietonsa arvioitiin niin ikään arvosanalla approbatur cum laude. Autonomian ajan alkuvuosi-

²⁴ *Sjöström & Bergenheim* 1821; Hanelles Edvardille (31.12.1821). EB; *Heikel* 1894, 291s; *Vallinkoski* 1949, 2–6; *Vallinkoski* 1962–1966, X–XI, no 3605.

²⁵ *Index* 1819–1820, 1820–1821; tutkintotodistuksen kopio. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; *Ignatius* 1881, 8s; *Schybergson* 1891, 149; *Heikel* 1940, 366; *Mustelin* 1957, 94, 113–116; *Nordman* 1975, 208, 221; *Jisalo* 1979, 20s.

kymmeninä yliopiston etevimmät opettajat olivat juuri luonnontieteitten, lähinnä fysiikan ja kemian edustajia.²⁶

Kolmiasteisen arvostelutaulukon korkeimman, laudatur-arvosanan Bergenheim sai fysiikassa. Professorina toimi yksi harvoista myös kansainvälisistä arvostusta saaneista Turun professoreista, ilmajokelaissyntyinen Gustaf Gabriel Hällström. Hänen isänsä oli aikoinaan toiminut Salomon Hanne-liuksen apulaisena Ilmajoella. Turun yliopistossa tämä matemaattinen lah-jakkuus, ”meidän Arkhimedeksemme”, oli varsinaisesti aloittanut kokeellisen, havaintoon ja mittauksiin perustuvan fysiikan tutkimuksen. Hällströmin johdolla julkaistuista väitöskirjoista valtaosa oli hänen omia tieteellisiä tutkimuksiaan. Hän selvitti lämpötilan vaihdosten vaikutusta kappaleiden tilavuuden muuttumiseen, veden suurimman tiivyyden lämpötilaa sekä myös akustiikkaa ja meteorologiaa koskevia ongelmia. Hällströmin tutkimustuloksia julkaisivat arvostetut ulkomaiset aikakauskirjat, ja hän sai niistä palkintoja. Tutkijapersoonana Hällström oli täsmällinen, selkeäsanainen, tyynei ja pidättyväinen, ahkeruuden ja luotettavuuden perikuva.²⁷

Filosofian kandidaatin tutkintonsa arvosanoista Bergenheim sai yhteensä 17 puoltoääntä 33:sta ja arvon *admodum dignus*. Tutkintonsa jälkeen hän jatkoi opintojaan fysiikassa ja puolusti 25.6.1823 respondenttina Hällströmin väitöskirjaa lämpömittarien valmistuksesta ja käytöstä. Hällström oli professorien omaksuman käytännön mukaisesti käsitelty samaa aihetta useissa toisiaan seuranneissa väitöskirjoissa. Tällaiset väitöskirjat olivat aina preeseksen tekemiä. Kandidaattirespondentin tehtävänä oli silloin vain puolustaa kirjaa väitöstilaisuudessa. Estlanderin veljekset olivat 1822 olleet respondentteina Hällströmin lämpömittariväitösten ensimmäisessä ja toisessa osassa. Bergenheimin pro gradu -väitös koski toisen osan täydennystä.²⁸

Bergenheimin vahvasta luonnontieteellisestä kiinnostuksesta on pääteltävissä, ettei yliopiston filosofian opetuksen suunnalla sen paremmin kuin vaikutustaan juuri näinä vuosina lisänneellä uushumanistisella harrastuksella juuri ollut merkitystä hänen ajattelulleen. Kesäkuun 27. päivänä 1823 Bergenheim sai juhlallisessa promootiossa filosofian maisterin arvon. Arvo-

²⁶ Tutkintotodistuksen kopio. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB; Heikel 1940, 362—365, 374—378.

²⁷ Tutkintotodistuksen kopio. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; Slotte 1898, 240—259; Heikel 1940, 308s, 380; Klinge 1984, 123, 125.

²⁸ Tutkintotodistuksen kopio. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB; Hällström & Bergenheim 1823; Slotte 1898, 274; Heikel 1940, 46; Vallinkoski 1949, 3; Vallinkoski 1962—1966, X—XI, no 1812—1814.

nimi kuului *Philosophiae doctor et artium liberalium magister*. Maisterit käyttivät 1800-luvulla mieluummin arvonimeä filosofian tohtori, koska sillä katsottiin Venäjällä olevan enemmän arvoa. Muuten nimitykset olivat rinnasteisia.²⁹

Saamansa yksityisopetuksen ja luonnontieteisiin painottuneiden yliopisto-opintojensa pohjalta Bergenheim ei liene ollut kovin kiinnostunut opettamaan maan virallisessa, klassisiin kieliin ja teologiaan keskittyneessä koululaitoksessa. Näyttää olleen alun perin enon ajatus, että Edvard hakeutuisi opettajaksi Gripenbergin perustamaan kadettikoulun alkeiskouluun. Sekä von Knorring että August-veli välittivät paikasta tietoja jo kuukausia ennen sen haettavaksi julistamista. Bergenheim aloitti työnsä Gripenbergin johtamassa oppilaitoksessa 27.3.1823.³⁰

²⁹ Heikel 1894, 278; Heinricius 1911, 42s; Heikel 1940, 359–361; Vallinkoski 1949, 3. Samassa promootiossa vihittiin maistereiksi myös Estlanderin veljekset, Laurell, J. J. Nordström, Gabriel Borg, C. F. Widenius, Gabriel Rein, Georg Jacob Forsman, Fredr. J. Ekman, A. J. Europaeus ja N. H. Pinello. *Lagus* 1895, 562s, 567, 571s, 580s. Promootiosta oli poissa 11, kaikkiaan promovoitin 52. *ÅT* 2.7.1823.

³⁰ August Hanellesille 27.1.1821, Hanelles Edvardille 24.5.1822. EB; *FAT* 26.11.1822; Suomen kadettikoulun palkkalistat 1823. M 283/6 SA.

3. Kolme vuosikymmentä koulussa 1823—1850

3.1. Haminan aika 1823—1832

3.1.1. Latinakoulu ja pyrkimykset sen uudistamiseen Suomessa 1800-luvun alkupuolella

Suomessa jäi Haminan rauhan jälkeen voimaan vanha vuoden 1724 koulujärjestys. Siinä korostui koulun kirkollinen tehtävä, sillä opetus oli suunniteltu palvelemaan lähinnä pappis- ja opettajanvirkaan valmistuvien tarpeita. Klassisilla kielillä ja teologialla oli opetuksessa pääpaino. Latina oli koulun tärkein oppiaine. Sen asemaa perusteltiin selittämällä, että kielen rakenteen hallitseminen kehitti johdonmukaista ajattelukykyä ja latinan taitaminen avasi oppilaille ylevän ja ylentävän klassisen kirjallisuuden maailman. Koulujen opetuskielenä oli tosin jo ruotsi, mutta latinan tuntimäärä triviaalikoulun alimmalta luokalta lukion ylimpään asti oli muihin aineisiin verrattuna ylivoimaisen suuri. Erityisesti lukiossa korostui pappisuralla tarpeellisten aineiden opiskelu.¹

Hallinnollisesti julkinen koulu oli kirkon valvonnassa. Piispa oli eforuksena hiippakuntansa koulujen valvoja ja tarkastaja, tuomiokapituli hänen apunaan eräänlaisena alueellisena kouluhallituksena. Paikallistasolla eforuksen edustajana toimi erityinen inspector scholae, yleensä lääninrovasti tai kirkkoherra, jonka tehtävänä oli seurata oman paikkakuntansa koulun toimintaa. Tämä järjestelmä herätti arvostelua, ja jo kustavilaisena aikana pyrittiin koulut saattamaan maallikoista kootun kouluhallituksen valvontaan. Autonomian ajan alussa Suomessa saatiin kokemusta tällaisesta kouluhallinnosta, kun Tarton yliopiston valvonnassa olleet Vanhan Suomen koulut 1812 siirrettiin kenraalikuvernööriin ja 1814 ensimmäisen koulukommission valvontaan. Näiden koulujen asemasta käydyssä kulttuuritaistelussa silloinen Viipurin kuvernementin koulutoimen johtaja Erik Gabriel Melartin korosti, että oppikoulujen valvonta olisi saatettava muiden kuin kirkollisten viranomaisten tehtäväksi. Hän ei päässyt tähän tavoitteeseen, sillä Viipurin lukiota lukuunottamatta Vanhan Suomen koulut määrättiin 1819 Por-

¹ Pärssinen 1911, 26, 96, 123—137, 144—146; Jäntere 1927, 13—21, 96; Hanho 1955, 4, 52—54; Iisalo 1979, 12.

voon piispan ja tuomiokapitulin valvontaan.²

Siviili- ja sotilasvirkoihin sekä talouselämän alalle hakeutuville pappisivistyspainotteinen koulu ei antanut tarkoituksenmukaista pohjaa. Näissä piireissä pidettiin yksityisopetusta ja ulkomailla opiskelua parempana kuin oman maan julkisen koulun tarjoamaa sivistystä. Niinpä suurin osa yliopisto-opintonsa 1800-luvun alkupuolella aloittaneista oli saanut pohjakoulutuksen yksityistä tietä. Erityisesti uusien kielten ja reaaliaineiden osuutta julkisen koulun opetusohjelmissa pidettiin täysin riittämättömänä. Tilanne ei ollut parantunut, vaikka valistusajan ja 1800-luvun alun maltillisen uushumanistisen suuntauksen myötä koulun perinteistä klassista opetusainevalikoimaa oli jonkin verran saatu laajennetuksi. Uushumanistinen kasvatussuunta vahvisti Suomessakin ennen muuta klassisten kielten asemaa.³

Opetusaineiden uudistamisvaatimuksen kanssa rinnan kulki myös perinteisen opetusmenetelmän arvostelu. Edellytettiin, että ulkolukua vältettiin ja huomiota kiinnitettiin oppilaan ajattelukyvyyn kehittämiseen. Uusien kielten opetuksen tuli tähdätä käytännön kielitaitoon. Opetustavan piti olla miellyttävä ja opinhalua herättävä. Korostettiin, että havainto-opetus auttoi oppilasta hankkimaan jäsentynyttä tietoa ja tekemään omia johtopäätöksiä. Nämä lähinnä valistusajan kasvatusopillisen ajattelun ja filantropinismien sisältämät uudistusvaatimukset elivät vahvan uushumanistisen virtauksen rinnalla 1800-luvun alkupuolella.⁴

Piispa Jacob Tengström näki reaaliopetuksen tarpeellisuuden. Hänen toimestaan Turun katedraalikouluun saatiin 1806 apologistan luokka, jolla annettiin opetusta niille, jotka aikoiivat alemmille virkamiesurille ja talouselämän palvelukseen. Tengström pyrki myös järjestämään kaupunkipedagogiot reaaliopetusta antaviksi porvarikouluiksi ja esitti 1812 suunnitelman siviilivirkamiesten kouluttamiseksi omassa oppilaitoksessa. Pari vuotta myöhemmin Turun tuomiokapituli ehdotti reaaliluokan järjestämistä triviaalikouluihin. Vaikka näillä ehdotuksilla oli takanaan voimakas käytännön tarve, ne eivät johtaneet tuloksiin vaan jäivät vuoden 1814 koulukomission asiapapereihin. Turun palo 1827 merkitsi takaiskua reaaliopetukselle. Yliopisto siirrettiin Helsinkiin, ja Turkuun perustettiin uushumanistinen lukio. Samalla lakkautettiin katedraalikoulu. Tilalle perustettuun triviaalikouluun ei apologistan luokkaa vastaavaa opetusta järjestetty. Uushumanistinen suuntaus,

² Pärssinen 1911, 38—45; Takolander 1926—1927 I, 44—52; Halila 1975, 11—16, 20, 26; Iisalo 1979, 26s; Hietala 1982, 145, 156—161.

³ Pärssinen 1911, 68s, 91—100, 104—198; Jäntere 1927, 69—74, 107s; Hanho 1955, 1—3, 9, 26—28; Iisalo 1979, 14.

⁴ Jäntere 1927, 44—46, 66—80; Iisalo 1979, 14.

joka 1820-luvulla oli yliopiston konsistorissa vahvasti edustettuna, oli voit-
tanut kasvatusopillisen realismin.⁵

Myös uushumanististen koulumiesten piirissä harrastettiin koulunuudis-
tusta. Helsinkiin 1830 perustettu yksityinen Helsingin lyseo syntyi juuri hei-
dän aktiivisuudesta. Koulussa haluttiin käyttää uusia, tehokkaita opetus-
menetelmiä. Latinakoulun ulkoluku hylättiin, ja opettajan haluttiin keskit-
tyvän kuulustelun sijasta uuden läksyn valmistamiseen ja luetun ymmärtä-
misen tarkistamiseen. Klassisia ja myös uusia kieliä sekä matematiikkaa
näin opettamalla haluttiin antaa humanistinen pohjasivistys valtion, kirkon
ja tieteen palvelukseen aikoville. Yksi tämän oppilaitoksen merkittäviä pe-
rustajia oli Axel Adolph Laurell. Aitona uushumanistina hän halusi paitsi
opettaa myös kasvattaa oppilaita. Hänen mielestään kasvatuksessa oli tasa-
puolisesti otettava huomioon sekä ruumiillinen että henkinen puoli.⁶

Pedagogisesti valveutuneisiin ja kouluasioita aktiivisesti seuranneisiin kir-
konmiehiin kuului myös Haminan kadettikoulusta 1824 Helsingin kirkko-
herraksi siirtynyt Erik Anders Crohns. Toiselle koulukomissiolle antamas-
saan lausunnossa hän totesi, että ainakin alemmat koulut olisi voitu siirtää
kirkon valvonnasta tieteellisen sivistyksen saaneista henkilöistä kootun joh-
tokunnan huomaan.⁷

Varsinaiseksi reaalisivistyksen uranuurtajaksi ja uusien pedagogisten aja-
tusten välittäjäksi Suomessa tuli Odert Henrik Gripenberg. Hän oli 1810
Sveitsissä tutustunut Pestalozzin oppilaitokseen ja seurannut muidenkin uu-
sia opetusmenetelmiä kehittäneiden koulujen toimintaa. Sveitsistä palattu-
aan hän 1812 keisarin myötävaikutuksella perusti kenraalikuvernöörin alai-
sen oppilaitoksensa. Gripenbergin koulu erosi maan muista oppilaitoksista
sekä oppiaineiltaan että opetusmenetelmiltään. Saamiensa esikuvien mukai-
sesti Gripenberg hylkäsi ulkoluvun kokonaan. Opetuksen tuli herättää oppi-
laiden luonnollinen mielenkiinto ja saada heidät tarkkaavasti seuraamaan.
Opetuksella oli aktivoitava oppilaiden synnynnäisiä lahjoja. Sokraattista
menetelmää käyttäen oli kehitettävä heidän ymmärrystään ja mielikuvitus-
taan. Oppilaita tuli ohjata omatoimisuuteen ja siveellisesti arvokkaaseen
toimintaan. Reaaliaineet ja uudet kielet olivat tärkeimmät oppiaineet. Mate-
matiikan opetuksen tuli kehittää sekä älyä että mielikuvitusta, maantiedon
lähinnä mielikuvitusta, kielten muistia ja historianopetuksen näitä kaikkia.

⁵ Pärssinen 1911, 14, 20, 91—106, 137—139, 144; Anthoni 1923—1928 I, 228—238; Hanho 1955, 1—10.

⁶ Leinberg 1866, 1, 9—12; Pärssinen 1911, 138s, 194—198, 237, 247; Hanho 1955, 10—12; Ii-
salo 1979, 15—20.

⁷ V. T. Rosenqvist 1917, 224; Halila 1975, 15, 19, 25s.

Kieltenopetuksen päämääränä oli, että oppilaat myös tottuisivat puhumaan vieraita kieliä.⁸

Gripenberg jakoi nuoruusiän kehityksen kolmeen jaksoon. Lapsuudessa kehittyminen tapahtui vapaasti. Sitä seurasi toinen jakso, joka ulottui seitsemän-kahdeksan vuoden iästä suunnilleen viidentoista vuoden ikään. Kolmas oli vaihe, jossa itseopiskelulla täydennettiin yleistä sivistystä. Gripenbergin laitoksessa opetettiin toiseen ikäryhmään kuuluvia poikia. Tässä vaiheessa parhaat tulokset saavutettiin Gripenbergin mielestä sisäoppilaitosmuotoisessa opiskelussa. Siksi hän pyrki pitämään koulunsa sisäoppilaitoksena. Opetuksen lisäksi liikunta ja muu vapaa-ajan harrastustoiminta olivat tärkeitä kasvatuksen välikappaleita. Toisin kuin julkisessa koulussa Gripenbergin laitoksessa ei käytetty ruumiillista rangaistusta. Kurinpalautukseen pyrittiin vain nuhtelulla ja arestilla. Gripenbergin koulu oli Suomessa ensimmäinen saksalaisten reaalikoulujen tapaan järjestetty oppilaitos.⁹

Gripenbergille oli jo 1812 ehdotettu, että hän siirtäisi koulunsa Haapaniemeen perustettavaan sotakouluun sen valmistavaksi kouluksi. Koulu toimi kuitenkin aluksi yksityisenä, mutta kohtasi pian ennakkoluuloja, koska se ei maan muiden oppilaitosten tapaan ollut tuomiokapitulin alainen. Sääksmäellä Gripenberg joutui voittamattomiin taloudellisiin vaikeuksiin. Niinpä hän suostui Haminaan siirretyn sotakoulun uuden johtajan, kenraalimajuri Georg Peter Thesleffin ehdotukseen, että hänen oppilaitoksestaan tehtäisiin alkeiskoulu Suomen kadettikoulun yhteyteen. Thesleff oli näet huomannut, että Gripenbergin koulun käyneet olivat menestyneet hyvin kadettikoulussa. Keisari määräsi 1821 Haminan kadettikoulun yhteyteen perustettavaksi alkeiskoulun, jonka johtajaksi tulisi Gripenberg. Koulu aloitti toimintansa maaliskuussa 1823. Gripenberg toi Voipaalasta mukanaan opettajaksi Carl Gustaf von Pfalerin. Hänen koulussaan oli aikaisemmin opettanut myös Frans Peter von Knorring.¹⁰

3.1.2. Suomen kadettikoulun menestyvä historian, maantiedon ja yhteiskuntaopin lehtori

Haapaniemessä toiminut sotakoulu siirrettiin 1819 tehdyllä päätöksellä Haminaan. Näin alkoi Haminan historiassa ”kadettikoulun vuosisata”.

⁸ *Leinberg* 1887, 1—9, 14—17; *E. Kuujo* 1955, 34, 42—51, 77—81; *Iisalo* 1979, 22—24.

⁹ *Pärssinen* 1911, 251, 258, 267; *E. Kuujo* 1955, 53—55, 64—76; *Iisalo* 1979, 23.

¹⁰ *Leinberg* 1887, 14; *Elio* 1973, 91; *Elio* 1976, 30s.

Kaupunki oli pikkuvihan jälkeisenä Venäjän vallan aikana saanut elämänmenoonsa hitusen slaavilaisuutta. Kaikin puolin elpyvän satamakaupungin hengessä tuntui myös Vanhalle Suomelle ominainen saksalainen vaikutus. Kadettikoulun opettajakunta ja suomalaiset, pääosin säätyläiskodeista saapuneet oppilaat sekä korkeitten henkilöitten, ennen muuta keisarin ja kenraalikuvernöörin vierailut toivat kaupunkiin uutta elämää. Ulkomaankaupan vilkastuminen korosti kaupungin vaikutusvaltaisen porvariston asemaa. Muutto tähän ilmapiiiriin ei kaikista kadettioppilaista kuitenkaan ollut mieluisaa. Niinpä August Bergenheim kirjoitti Edvard-veljelleen kadettien kironneen kohtaloa, joka oli tuonut heidät Vanhaan Suomeen, missä ”katsellaan vain rahan perään”. ”Uusisuomalainen pitää kyllä suurenkin joukon vanhasuomalaisia kurissa”, tämä itsekin uuteen opiskelumiljööseen pettynyt nuorukainen totesi. Vanhempaa veljeä hänen kuvauksensa vanhasuomalaisista olivat suuresti huvittaneet.¹

Kadettikoulun toiminta pääsi käynnistymään Haminassa 1821. Taakse jäi Haapaniemen itsenäinen, paljossa Ruotsin vallan ajan perinteitä vaalinut ja keisarin välittömässä valvonnassa toiminut sota- ja topografikoulu. Siirto Haminaan toi koulun Helsingin ja Pietarin väliselle matkareitille ja siten helpommin valvottavaksi. Koulu alistettiin nyt valtakunnan topografikoulun yleisesikunnan päällikölle, jonka tehtävänä oli saattaa suomalainen upseerikoulutus yhdenmukaiseksi venäläisen kanssa. Suomen autonomista asemaa ei keisarikunnan sotilaspolitiikassa otettu huomioon, vaan yleisesikunta piti sotilasasiat tiukasti valvonnassaan. Kadettikoulun asiakirjakieleksi vakiintui venäjä, ja sen kirjeenvaihto yhdenmukaistui Venäjän armeijassa käytössä olleen järjestelmän kanssa.²

Edvard Bergenheimin Haminan aika alkoi maaliskuun lopulla 1823, jolloin hänestä tuli kadettikoulun alkeiskoulun, Gripenbergin koulun toinen opettaja. Opetusaineet olivat historia, maantieto ja matematiikan alkeet. Gripenberg oli ollut suunnittelemassa uuden laitoksen johtosääntöä, joten hänen kasvatusopilliset ideansa olivat toiminnan pohjana. Oppilaat olivat 8—12-vuotiaita. Opettajien lisäksi kasvatustyöhön osallistui internaattielämästä ja nuorempien oppilaiden huoltamisesta vastaava valvoja. Oppiaineiltaan alkeiskoulu oli reaalikoulu. Sen tehtävänä oli antaa perustiedot ”kaikista yhteiskunnassa tarpeellisista asioista kadeteiksi aikoville”. Niinpä opetettiin uskontoa, siveysoppia, aritmetiikkaa, algebran alkeita, geometri-

¹ August Edvardille 29.12.1821. EB; Gripenberg 1912, 34; Nordenstreng & Halila 1975, 17, 20, 210—215, 347, 520, 525, 555.

² Elio 1973, 72, 114, 116, 133s, 142, 160; Elio 1976, 14s, 48—53.

aa, maantietoa, luonnonhistoriaa ja historiaa sekä kielistä ruotsia, venäjää, ranskaa, saksaa ja suomen sekä latinan alkeita.³

Alkeiskoulun ensimmäisenä lukukautena oppilaita oli 18. Oppilaan viikkotuntimäärä oli 96; läksyjä ei kuitenkaan ollut. Ruumiillista kuritusta ei käytetty, mutta järjestyksenpito oli silti tiukkaa. Erityisesti koulun johtaja näyttää olleen ankara ja pelätty. Alkeiskoulu oli periaatteessa kadettikoulun johtajan alainen, mutta käytännössä varsin itsenäinen. Bergenheimin opetusvelvollisuuteen kuului 24 viikkotuntia. Palkkaa hän sai 1000 seteliruplaa vuodessa ja vapaan asunnon, valon ja lämmön. Lisäksi hänellä oli kuten kadettikoulun opettajillakin oikeus vastaisuudessa laskea nämä virkavuodet kaksinkertaisina.⁴

Bergenheimin työkausi Gripenbergin koulussa kesti hiukan toista vuotta. Hänen työskentelyynsä oli ilmeisesti oltu tyytyväisiä, sillä 23.7.1824 hänet siirrettiin kadettikoulun puolelle. Eric Anders Crohnsin tultua nimitetyksi Helsingin kirkkoherraksi Bergenheim sai Suomen kadettikoulun historian, maantiedon ja statistiikan, nykyisen yhteiskuntaopin, opettajan paikan. Crohns oli opettanut myös uskontoa, mutta nämä tunnit siirrettiin nyt kadettikoulun pasturin tehtäviin. Pastorina toimi 1824—1827 von Pfaler ja hänen jälkeensä 1827—1834 von Knorring.⁵

Syyslukukauden 1824 alussa Bergenheim aloitti opetustyönsä kadettikoulun puolella. Koulussa oli silloin 60 kadettioppilasta neljällä luokalla. Ensimmäiselle luokalle otetut olivat 12—16-vuotiaita. Koulussa opetettiin yleisivistävien ja sotilasaineiden sekä matematiikan lisäksi vain uusia kieliä, venäjää, ranskaa, saksaa ja ruotsia, vuodesta 1831 myös suomea. Erityisesti venäjän kieleen kiinnitettiin huomiota, sillä kadetit joutuivat valmistuttuaan palvelemaan upseereina Venäjän joukko-osastoissa. Haminan kadettikoululla oli Venäjän valtakunnassa hyvä maine. Koulutuksen tasoa osoittaa se, että monet suomalaiset upseerit etenivät Venäjällä huomattaviin asemiin. Sekä keisari Nikolai I että kenraalikuvernööri Arseni Zakrevski ja yleisesikuntapäällikkö Alexander Neidhardt lausuiivat tarkastustensa perusteella

³ Alkeiskoulun johtosääntö. KKK 5/1823 VA; opettajan paikanhakuilmoitus. *FAT* 26.11.1822; alkeiskoulun alkamisilmoitus. *FAT* 28.11.1822; päiväkäsky 19.4.1823. M 275/15 SA; *E. Kuujo* 1955, 66, 79; *Elio* 1976, 31s, 41, 46—48, 53.

⁴ Alkeiskoulun paikanhakuilmoitus. *FAT* 26.11.1822; Robert Magnus Tigerstedtin päiväkirjamerkinnot 1823—1825. Tigerstedtska familjepaper V VA; *E. Kuujo* 1955, 66, 79; *Elio* 1976, 31s, 41, 53.

⁵ *Schulman & Nordenstreng* 1912, 596, 636.

julki tyytyväisyytensä koulun toimintaan.⁶ Koulun johtajana toimi koko Bergenheimin Haminan ajan kenraalimajuri Georg Peter Thesleff, jota on pidetty humanina, hyväntahtoisena ja oikeamielisenä miehenä, jolle Suomen olot tosin olivat jokseenkin tuntemattomat.⁷

Kadettikoulussa pidettiin yllä tiukkaa kuria ja kiinnitettiin varsinaisen opetuksen lisäksi huomiota myös kadettien luonteenkasvatukseen. Ruumiillista rangaistusta ei käytetty. Kurinpito perustui ansioituneiden palkitsemiseen ja rikkoneille langetettuihin häpeärangaistuksiin. Koulun sisäoppilaitosluonne ja vapaa-ajan viettoon ulottuva valvonta helpottivat kokonaisvaltaista kasvatusta. Samaan päämäärään ohjattiin myös koulun toverikunnan toimintaa. Kun Nikolai I:n aikana keisarikunnan sotakouluja yhtenäistettiin, Haminassakin korostui tietty pedanttisuus, muodollisuus ja tehokas järjestyksenpito.⁸ Tällainen työskentely-ympäristö löi aivan ilmeisesti leimansa myös Edvard Bergenheimin suhtautumistapaan ja esiintymistyyliin antaen sille sotilaallista täsmällisyyttä ja kurinalaisuutta.

Historian, maantiedon ja yhteiskuntaopin opettajan opetusvelvollisuus oli keskimäärin 16 viikkotuntia. Bergenheim opetti ensimmäisellä luokalla ”matemaattista ja fyysistä” maantietoa, vanhan ajan historiaa sekä Venäjän ja Ruotsin poliittista historiaa. Vuodesta 1826 lähtien maantiedossa keskityttiin Itä-Euroopan poliittiseen maantietoon. Toisella luokalla käsiteltiin eri maanosien, vuodesta 1829 lähtien pelkästään Euroopan, poliittista maantietoa, kerrattiin vanhan ajan historiaa sekä käsiteltiin loppuun Ruotsin ja Venäjän historia. Kolmannella luokalla pääasiassa kerrattiin maantietoa ja opiskeltiin uudemman ajan historiaa. Viimeisellä luokalla historia oli runsaan sotilasaine- ja kieliopetuksen ohella lähes ainoa yleissivistävä oppiaine. Siinä käsiteltiin uusimman ajan historiaa vuoteen 1815 saakka. Bergenheim opetti tällä luokalla myös kulttuurimaantietoa, yhteiskuntaoppia ja kansantaloustieteen perusteita.⁹ Bergenheimin aineiden opetusohjelma pakotti opettajan tarkkailemaan historian tapahtumia ja oman aikansa ilmiöitä jossakin määrin eri näkökulmasta kuin klassispainotteisen julkisen koulun opetus. Opetuksen sovellettavuuteen ja ajankohtaisuuteen kohdistui erityisodotuksia.

⁶ Päiväkäskey no 287/ 22.7.1824. M 275/15 SA; von Knorring 1832, 39s; *Finska kadettkåren* 1890, 54s; *Gripenberg* 1912, 38–40, 178s; *Elio* 1973, 72, 114, 116; *Elio* 1976, 14s, 48s, 50–53.

⁷ *Schulman & Nordenstreng* 1912, 570s.

⁸ von Knorring 1832, 53–55; *Gripenberg* 1912, 38, 148, 185s; *Lumesmaa* 1944, 4; *Nordenstreng & Halila* 1975, 534; *Elio* 1976, 40, 74, 78–87.

⁹ von Knorring 1832, 63–66; *Finska kadettkåren* 1890, 54s; *Elio* 1976, 48s.

Kadeteiksi otettiin vain suomalaissyntyisiä, ja heitä opetettiin ruotsiksi. Valtaosa oppilaista kuului ylempiin yhteiskuntaluokkiin. Eri aineiden oppikursseja ei ollut yksityiskohtaisesti määrätty, vaan ne samoin kuin kurssien jakaminen eri luokille olivat johtajan ja opettajien järjesteltävissä. Tämä edellytti luonnollisesti huolellista paneutumista ja tarkkaa harkintaa. Koulussa toimi erityinen pedagoginen komitea, jonka tehtävänä oli pohtia kadettien opetukseen ja kasvatukseen liittyviä kysymyksiä. Kadettikoulun opettajat joutuivat siten harvinaisen paljon painiskelemaan pedagogisten kysymysten kanssa. Työ asetti tavallista suurempia vaatimuksia, sillä opettajien opetusmenetelmiä tarkkailtiin. Heidän velvollisuuksiinsa kuului myös kadettien läksyjen lukemisen valvonta ja kuukausittain annettavat raportit oppilaittensa edistymisestä. Itse opetus perustui opettajien pitämiin luentoihin ja niistä tehtyihin muistiinpanoihin. Eräissä Bergenheimin oppiaineissa oli tosin käytettävissä myös sopivia oppikirjoja. Helpottaakseen kadettikoulun maantiedon opiskelua Bergenheim julkaisi yhdessä opettajatoverinsa Daniel Fredrik Wallen kanssa 1831 nimiluettelon, jota käytettiin avaimena karttaan vain numeroin merkittyjen kaupunkien, merien, jokien ja muiden kohteiden nimeämisessä.¹⁰

Historia oli kadettikoulun oppiaineista tärkeimpiä, mikä näkyy muun muassa siinä, että historiasta saatua tutkinnon äänimäärää painotettiin muihin nähden. Tutkintoja pidettiin puolivuositain, juhlallinen vuositutkinto joulun alla. Loppututkinnon äänimäärä oli asianomaiselle tärkeä, sillä se ratkaisi usein uralla sijoittumisen. Suurimman äänimäärän 150 voi saada venäjän kielessä. Historiasta oli mahdollista saada 120 ääntä. Se oli harvoja yli sadan pisteen aineita, jotka eivät kuuluneet sotatieteisiin.¹¹ Bergenheim katsoi siis aivan oikein, että hän opetti kadettikoulun opetusohjelman kannalta keskeisiä aineita ja että kadettikoulussa juuri historianopetukseen kiinnitettiin paljon enemmän huomiota kuin maan oppikouluissa. Myös kadettikoulun toimintaa valvovat korkeat viranomaiset ajattelivat niin, sillä itse sotaministeri rinnasti historian oppiaineena tärkeydessä venäjän kieleen. Tieto Bergenheimin siirtymisestä Turkuun oli tullut ministerille ennalta odottamattomana yllätyksenä. Kirjeessään valtios sihteeri Reh binderille hän

¹⁰ Erik Anders Crohnsin päiväkirja 7.2.1821 ja hänen laatimansa lukujärjestys. Samuel Mölerin kok. V VA; Bergenheim Nils Robert Bonsdorffille 15.9.1830. Bonsdorff-suvun kok. I VA; *Bergenheim & Walle* (1831), 3s; *von Knorring* 1832, 38, 41, 59; *Gripenberg* 1912, 158, 171; *Schulman & Nordenstreng* 1912, 602; *Iisalo* 1979, 28.

¹¹ *von Knorring* 1832, 68s; *Finska kadettkåren* 1890, 78; *Elio* 1976, 47, 53, 60—65.

piti asiaa sitäkin vakavampana, koska kyseessä oli tärkeiden aineiden opettaja.¹²

Sekä Gripenbergin alkeiskoulussa että itse kadettikoulussa Bergenheimin opettajatoverit olivat pedagogisesti valveutuneita. Hän pääsi siten oman aikansa kasvatusopillisten uudistajien työtoveriksi. Haminassa hän seurusteli muun muassa Crohnsien kanssa ennen näiden muuttoa Helsinkiin. Axel Adolph Laurellkin opetti alkeiskoulussa toista vuotta 1828—1830. Myös von Knorringilta ja Gripenbergiltä oli tilaisuus saada vaikutteita. Sotilasopetus seurasi kaiken kaikkiaan pedagogiikan kehitystä paremmin kuin maan muu koululaitos.¹³

Kadettikoulun johtajalla oli oikeus ottaa koulun opettajat ja esittää heidät hyväksyttäväksi Pietarissa. Thesleff näyttää olleen erityisen tyytyväinen Bergenheimin työskentelyyn. Hän siirsi tämän suoraan alkeiskoulusta kadettikoulun opettajaksi ja ryhtyi toimiin saadakseen Bergenheimille oikeuden käyttää lehtori-nimitystä kuten hänen edeltäjänsä Crohnskin. Thesleff käsitti lehtori-nimityksen arvonimeksi ja ehdotti sitä Bergenheimille viitaten tämän viranhoidossa osoittamaan uutteruuteen ja erinomaisiin lahjoihin. Reh binder totesi lausunnossaan, ettei lehtori-nimitys Suomessa kuulunut arvoniimiin. Sen sijaan Reh binder piti asiallisena, että kaksi kadettikoulun siviiliaineiden opettajaa lehtori-nimikkeellä rinnastettaisiin vastaavissa lukioiden opetustehtävissä toimivien opettajien kanssa. Bergenheim sai tittelinä lopulta keisarillisenä arvoniimenä.¹⁴

Haminan kadettikoulu sai 1831 uuden ohjesäännön, jolla toteutettiin eräitä valtakunnallisia sotilasoppilaitosten yhdenmukaistamispäätöksiä. Koulun johtaja sai oikeuden käyttää harkintaa määrätessään opettajien palkkojen suuruutta. Niinpä Thesleff päätti 1831 maksaa Bergenheimille vuosipalkan 100 ruplaa korkempana, kuin menosääntö edellytti. Päätöstä perusteltiin lehtorin taidoilla ja työssä osoittamalla innolla. Seuraavana vuonna Bergenheim sai Thesleffin esityksestä keisarillisen 500 ruplan rahapalkinnon, jollaisia kadettikoulun johtaja oli vuodesta 1826 saanut jakaa tunnustuksena uutterasta viranhoidosta. Bergenheimistä 1831 kirjoittamassaan työtodistuksessa Thesleff kehui tämän erinomaisia opettajan lahjoja ja hä-

¹² Bergenheimin valituskirjelmä 8.8.1832. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; sotaministerin kirje 11.3.1833. VSV 138/1833 VA.

¹³ Eva Sofia Crohnsin päiväkirja 3.7., 24.11.1823, 8.1., 13.1.1824. Samuel Möllerin kok. V VA; päiväkäsky no 4/1.1.1831. M 275/15 SA; *Leinberg* 1866, 7s; *Schulman & Nordenstreng* 1912, 596—598; *Elio* 1976, 23.

¹⁴ VSV 96 R.E./1825 VA; VSV 319 R.E./1825 VA; päiväkäsky no 429/12.11.1825. M 275/15 SA; *Elio* 1976, 73.

nen opetuksensa selkeyttä ja perusteellisuutta. Thesleff piti Bergenheimiä yhtenä koulun siihenastisen historian etevimmistä opettajista. Myös yleisesikuntapäällikkö Neidhardt oli samaa mieltä ja vakuutti saaneensa koko kadettikoulusta tarkastustensa perusteella erittäin myönteisen kuvan. Siksi hän totesi, ettei hänellä ollut syytä epäillä lehtori Bergenheimistä lausuttujen ”ylistyssanojen” paikkansapitävyyttä. Bergenheimin hyvistä suhteista koulun johtajaan on osoituksena sekin, että hän piti mahdollisena hankkia August-veljelleen työpaikan kadettikoulusta tämän välityksellä.¹⁵

Bergenheim näyttää paneutuneen opetustyöhönsä todella tarmokkaasti. Sitä osoittavat saavutetut tulokset, samoin kuin se, että hänen opiskelutoverinsa Carl Josef Estlander toistuvasti varoitteli ystävänsä laiminlyömästä liikuntaa ja lepohetkiä. Hän moitti Bergheimin ”syntistä tapaa” työskennellä pitkiä aikoja tauotta. ”Ikuinen lukeminen ja työnteko tuhoavat sinut”, hän ennusti. Virkatyönsä lisäksi Bergenheim piti yksityisoppilaita. Keväällä 1831 Salomon-veljen Adolph-poika muutti hänen luokseen Haminaan. Salomon oli laiminlyönyt perheestään huolehtimisen ja nyt setä otti vastuulleen 9-vuotiaan pojan kasvatuksen. Adolph pitikin Bergenheimiä toisena isänään.¹⁶

Yksityisoppilaiden pitämiseen oli taloudellisia syitä, sillä Bergenheimillä oli opiskeluelukoja. Lisäksi hän näyttää ottaneen lainaa auttaakseen nuorempaa veljeään tämän opinnoissa. Eno tosin moitiskeli nytkin, ettei ollut ollut mukava kuulla Edvardin aloittaneen virkamiesuraansa velanteolla. Myös langoltaan Björkmanilta Bergenheim lainaili rahaa. Muutaman vuoden kuluttua osat August-veljen kanssa olivat vaihtuneet niin, että tämä tarjoutui lainaamaan osan Turkin sodan aikaisesta palkastaan virkavapaalle lähtevälle lehtori-veljelleen.¹⁷ Vaikka lehtori Bergenheim olikin velkainen, hänen elintasonsa Haminassa edellytti palvelusväen pitämistä, sillä ainakin 1825 hänellä oli palveluksessaan 18-vuotias Anders Mattsson.¹⁸

Edvard Bergenheimin Haminan vuosien aikana veljet John ja August etenivät sotilasuralla Venäjällä. Opiskelu ja palvelu Pietarissa antoi tilaisuuden

¹⁵ Päiväkäskey no 173/29.3.1831 ja no 23/11.1.1832. M 275/15 SA; Thesleffin antama työtodistus 28.3.1831 ja Neidhardtin suositus 16.2.1832. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; August Edvardille 26.6.1824. EB; *von Knorring* 1832, 59—61; *Elio* 1976, 57.

¹⁶ Estlander Bergenheimille 29.10., 17.12.1831, 25.2., 15.11.1832, A. M.Gripenberg Bergenheimille 28.10.1823, Hanelles Edvardille 15.1.1824, Edvard Minnalle 14.4.1831, Minna Edvardille (1832), Adolph Bergenheimille 28.4.1860. EB.

¹⁷ Hanelles Edvardille 18.8.1823, 15.1.1824, 24.11.1829, Björkman Bergenheimille 14.4.1824, 7.5.1827, August Edvardille 31.7. (1828), 9.10.1829, 18.3.1830. EB.

¹⁸ Haminan kadettikoulun rippikirja 1825. Mikrofilmi TK 810 VA.

solmia yhteyksiä tärkeissä tehtävissä toimiviin henkilöihin. Niinpä John edelleen seurusteli muun muassa Rehbinderien kanssa. Sekä hän että August palvelivat Venäjän armeijassa kunnostautuen Turkin sodassa 1828—1829 ja Puolan kapinan kukistamisessa 1830—1831. Molemmilla retkillä oli Suomesta mukana myös Casimir von Kothén, johon erityisesti Johnilla oli läheiset suhteet. August-veljen lähtö rintamalle arvelutti Edvardia. Tämä perusteli ratkaisuaan sanoen haluavansa nähdä, mitä sota todellisuudessa oli. Lisäksi hän totesi saavansa tältä palveluajalta kaksinkertaisen palkan ja näkevänsä kruunun kustannuksella suuren osan Venäjää. August muisti suomalaiset juurensa, sillä Bukarestista hän kirjoitti: ”Yleensä kaikki Suomessa tuntuu paremmalta; sellaista, mitä voisi verrata Suomen luonnon kauneuteen, olen turhaan etsinyt muualta.”¹⁹

Bergenheimin veljekset tunsivat olonsa kotoiseksi Venäjän palveluksessa. Edvard kävi lomallaan kesällä 1828 Pietarissa tervehtimässä Johnia ja kirjoitti sisarelleen ihailleensa ja nauttineensa näkemästään. Hän oli veljensä kanssa tehnyt pitkiä kävelymatkoja ja tutustunut kaupungin taidearteisiin, ihastellut Pietarhovin suihkulähteitä ja kaupungin juhla-alaistusta leskikeisarinnan syntymäpäivänä. Tsarskoje Selo oli Edvardin mielestä tosin liian pröystäilevä.²⁰ Kaiken kaikkiaan hänen kokemuksensa poikkesi olennaisesti siitä, mitä Adolf Ivar Arwidsson kymmenkunta vuotta aikaisemmin oli kirjoittanut päiväkirjaansa Pietarin-vierailustaan:

Täällä on kaikki minulle uutta: kansanluonne, elämäntapa ja seurustelutavat; kolmen viikon oleskelun jälkeen matkustin pois eräänlaista vastenmielisyyttä tuntien; sillä pidin paikkaa epämiellyttävänä ja ikävänä, vaikkakin ihailua ansaitsevana. Paljon vaikutti ehkä puuttuva kielitaito ja vastakohtaisuus Tukholmaan verrattuna. Jälkimmäinen on täysin ruotsalainen kaupunki; Pietari kuuluu kaikille kansakunnille. No niin, minusta se oli vastenmielinen, erityisesti venäläinen vilppi ja petkus; vaikkakin monet muut kovasti ylistävät tätä paikkaa.²¹

August, joka oli opiskellut venäjän kielen, kirjoitti Puolan kapinaan veljelleen saaneensa venäläisistä työtovereistaan useita hyviä ystäviä ja myönsi monien ennakkoluulojen siten kaikonneen. Bergenheimien katseet olivat näin luontevasti itään kääntyneitä. Keväällä 1832 Edvard Bergenheim

¹⁹ John Edvardille 26.9., 1.11.1822, 17.11., 10.12.1823, 20.11.1826, August Edvardille 1.8.1827, 25.5., 10.10.1828, 31.7. (1828). EB; *Haltsonen* 1947, 303—305; *Lagerborg* 1953, 24, 38; *Dahlström* 1963a, 144.

²⁰ Päiväkäskey no 262/12.6.1828. M 275/15 SA; Edvard Minnalle 22.7.1828. EB.

²¹ Arwidssonin päiväkirja Mina lefnads-Händelser 16.7.1817. I a 25. Biografica A KB.

tosin suunnitteli matkaa Ruotsiin, mutta hanke peruuntui, kun Haminasta lähtemisen päätös vahvistui.²²

3.1.3. Koulumiehestä pappi ja kirkkoherranvirkojen hakija

Opettajan työ ja palkkaus eivät 1800-luvun alkupuoliskolla olleet omiaan houkuttelemaan ketään pitkäksi aikaa koulun palvelukseen. Opettajat eteni- vätkin urallaan tavallisesti siten, että he vaivalloisten kouluvuosien jälkeen hakeutuivat seurakuntavirkaan. Opettajan työhön liittyvien epäkohtien vuoksi heillä katsottiin olevan erityinen oikeus päästä ikeestään kohtuullisen ajan kuluessa. Opettajat saivat ilman teologisia yliopisto-opintoja hakeutua tuomiokapituleihin suorittamaan pappis- ja pastoraalitutkintoa. He saivat myös lukea koulussa palvelemaansa vuodet kaksinkertaisina virkavuosina. Työnsä luonteen vuoksi heillä oli yleensä paremmat mahdollisuudet valmistautua kapitulille suoritettaviin tutkintoihin ja siten saada pastoraalitutkin- nostaan parempia arvosanoja kuin seurakuntatyössä toimineilla papeilla. Ehdollepanoissa koulunopettajat olivat siten yleensä muita edullisemmassa asemassa. Opettajilla oli lisäksi oikeus hakea keisarinpitäjien kirkkoherran- virkoja ehdollepanon ulkopuolella.¹

Haminan kadettikoulu ei opettajalle ollut samanlainen vaivan paikka kuin julkisen koulun virat, sillä esimerkiksi palkkaus oli tuntuvasti parempi. Toive hyväpalkkaisesta kirkkoherranvirasta rauhallisella maaseudulla kan- gasteli kuitenkin Bergenheimin mielessä. Yliopisto-opinnot eivät juuri tuke- neet hänen suunnitelmaansa suorittaa pastoraalitutkinto. Niinpä hän päätti hakea virkavapautta ja käyttää vuoden 1830 valmistautumalla tutkintoon. Näin siitäkin huolimatta, että August-veli epäili päätöksen taloudellisia vai- keuksia. Ne eivät olleet aivan niin suuret kuin veli oli arvellut, sillä sijaiset, filosofian tohtori Fredric Wilhelm Adolf Aejmeleus ja filosofian kandidaat- ti Nils Robert Bonsdorff, saivat Bergenheimiltä puolet hänelle maksetusta lehtorin palkasta.²

²² August Johnille 25.2.1828, August Edvardille 18.3.1830, Estlander Bergenheimille 30.3., 16.4.1832. EB.

¹ Ingman 1916, 125s; Björklund 1939, 148s; Paunu 1954, 85–88.

² August Edvardille 9.10.1829, 21.6. (1832), Edvard Minnalle 14.4.1831, Estlander Bergenhei- mille 30.3.1832. EB; päiväkäsky no 15/4.2.1830. M 275/15 SA; Bergenheim Nils Robert Bonsdorffille 15.9.1830. Bonsdorff-suvun kok. 1 VA; kadettikoulun palkanmaksuselvityk- sen liite 11.12.1830. M 283/6 SA; Schulman & Nordenstreng 1912, 60ls, jonka mukaan Ber- genheim oli virkavapaana jo lokakuun lopulta 1829 lähtien.

Bergenheim lienee valmistautunut tutkintoonsa pääasiassa Turussa. Hänen opiskeluaikainen ystävänsä Carl Josef Estlander oli syksyllä 1829 siirtynyt Turun lukion pyhien kielten lehtoriksi. Estlander oli teologian lisensiaatti ja hoiti Helsingissä ennen Turkuun muuttoaan puolen vuoden ajan eksegetiikan ja kirkkohistorian professorin virkaa. Estlander on varsin todennäköisesti tukenut Bergenheimin opintoja. Hän hankki Vaasasta Bergenheimiä varten kastetodistuksen. Yhdessä nämä ystävykset viettivät loman Pohjanmaalla Bergenheimin tutkinnon jälkeen.³

Pastoraalitutkintoa varten laatimansa teesit Bergenheim jätti tuomiokapitulille huhtikuussa 1830. Hän halusi puolustaa niitä vielä samana keväänä ja suunnitteli muiden kuulustelujen sekä varsinaisen tutkinnon suorittamista vuoden lopulla. Painettuja pastoraaliteesejä käsiteltiin tuomiokapitulin istuntosalissa 18.5.1830. Respondenttina oli silloinen teologian ylioppilas, kesäkuussa pidettävään pappistutkintoonsa valmistautuva Nils Gustaf Malmberg.⁴ Teesejä on kahdeksan.⁵ Ensin pohditaan positiivisen uskonnon merkitystä pakanakansoille (I). Sen todetaan käyvän ilmi pyrkimyksissä voittaa jumalten suosio lahjoin, uhrein tai suorittamalla tietyt moraaliset ja kansalaisen velvollisuudet. Platoniin liittyen todetaan lopuksi massojen uskonnollisuuden latteus: ”kansanjoukon on mahdotonta olla filosofi”.

Muinaisten kansojen todetaan sekoittaneen uskonnon poliittisiin instituutioihinsa (II). Siten ne olivat käyttäneet uskontoa ja sen harjoittajia valtiollisten olojen vakiinnuttamisen ja valtion säilyttämisen välineenä. Tällöin hyveitä oli arvostettu vain sikäli, kuin ne edistivät julkista hyvää. Tällaiset vain yhteiskunnan hyväksi toimivat uskonnot eivät voineet tulla yleisiksi, sillä ne olivat sidoksissa tiettyyn ajankohtaan ja paikallisiin tapoihin (III). Yksilöön ja ihmisluontoon sidoksissa olevan kristinuskon todetaan voivan tulla tällaiseksi yleiseksi uskonnoksi, erityisesti koska jo lähes viidesosa ihmiskunnasta siihen tunnustautuu. Se osa on kirjoittajan mielestä paras ja jaloin osa ihmiskuntaa, ja siksi kristinuskon terveellinen oppi olisikin saatettava koko maailman ihmisten nautittavaksi (IV).

Teesien tekijä pääsee esittelemään heprean ja kreikan taitoaan, kun hän selostaa juutalaisen lähetystyön kristilliselle lähetykselle tekemiä palveluksia

³ John Edvardille 8.3.1830, August Edvardille 18.3.1830. EB; Estlander 16.7.1830 ja Johan August Bergman 20.12.1830 Herman Rosenbergilte. Biografica Herman Rosenberg I VMA; *Hornborg* 1854, 356.

⁴ Bergenheimin hakemus pastoraalitutkintoa suorittamaan. (Huhtikuu) 1830. F Ib 1 TTA TMA; *Bergenheim* 1830; *Kares* 1937, 48s.

⁵ *Bergenheim* 1830.

(V). Kristinuskon todetaan historiansa aikana joissakin paikoissa ja eräinä ajanjaksoina siinä määrin turmeltuneen, että Kristus itsekin sitä tuskin olisi tunnistanut. Esimerkkinä mainitaan keskiajan hierarkia, jolla toisaalta todetaan olleen myös myönteiset puolensa, se kun oli omiaan vähentämään feodaalijärjestelmän aiheuttamia epäkohtia (VI).

Lopuksi (teesit VII ja VIII) Bergenheim ottaa esiin kaksi eksegeettistä kysymystä. Nojautuen tuoreeseen eksegeettiseen tutkimukseen hän pitää oikeana tulkita Jeesuksen sanat ”Ja viisaus on oikeaksi näytetty teoissansa” (Mt 11:19) sekä ”Ja viisaus on kaikkien lastensa puolesta oikeaksi näytetty” (Lk 7:35) siten, että ne tarkoittavat opin arvioimista sen seuraajien perusteella. Uusimman historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen tuloksia Bergenheim käsittelee pohtiessaan, oliko Paavalin kirjeet alun perin kirjoitettu arameaksi ja sitten käännetty kreikaksi. Hän ei kiistä Wilhelm Martin Leberecht De Wetten 1826 esittämää hypoteesia, mutta pitää erästä Bernhard B. Bertholdtin tämän väitteen puolesta esittämää todistetta kaukaa haettuna.

Teeseissä esitetyt ajatukset näyttävät luontevasti sopivan siihen saksalaiselta maaperältä lähteneeseen teologian uudistusvirtaukseen, jonka keskuspaikaksi nousi 1810-luvulla Berliinin yliopisto. Valistuksen ajan rationalismia ja supranaturalismia vastaan löydettiin saksalaisen idealismin ja ennen muuta historiallisen katsomustavan avulla lääke. Berliinin uutta henkeä olivat luomassa August Neander, Philipp Konrad Marheineke, Friedrich Schleiermacher ja De Wette. Historiallinen työskentely koitui ennen muuta raamatuntutkimuksen hyödyksi. Uutta testamenttia tutkinut Bertholdt oli yksi siirtymäkauden edustajia, jonka eksegeettisiä tutkimustuloksia nuorempi tutkijapolvi piti osin kestävämminä.⁶ Bergenheimin esittämät ajatukset kristinuskon ylivoimaisuudesta muihin uskontoihin verrattuna liittyvät hyvin Berliinin miehen Marheineken teoksiin. Hänen siteeraamansa De Wette taas oli onnistunut yhdistämään historiallis-kriittisen tarkastelutavan uskon positiiviseen korostamiseen. De Wette vaati uskonnolle ja teologialle itsenäistä, filosofisista järjestelmistä riippumatonta asemaa. Berliinistä De Wette joutui lähtemään 1819, koska häntä pidettiin teologisesti ja poliittisesti liian liberaalina. Itse asiassa eräät De Wetten teokset olivat Venäjällä sen suurin kieltämiä.⁷

Tuomiokapituli hyväksyi Bergenheimin opinnäytteen, ja hän saattoi jatkaa tutkintoon valmistautumista. Joulukuussa 1830 Bergenheim suoritti saarnakokeensa ruotsinkieliselle tuomiokirkkoseurakunnalle. Tutkinnon

⁶ Erdmann 1875, 512s; Stephan & Schmidt 1973, 84—101, 134.

⁷ Wolf 1958, 158s; Stephan & Schmidt 1973, 100—110; Silfverhuth 1977, 101.

edellyttämä latinan kielen kirjoituskoe samoin kuin lyhyt suomenkielinen kirjoituskoe pidettiin 9.12.1830. Tuomiorovasti Gustaf Gadolin on runsaanpuoleisesti korjaillut suomenkielistä tekstiä ja liittänyt siihen loppukommentin: ”Olisi saanut ja pitänytkin olla vähän enemmän kielioppia.” Aivan virheetön ei latinankielinenkään teksti ole.⁸

Varsinainen pastoraalitutkinto pidettiin 11.12.1830. Siinä oli määräysten mukaan tutkittava asianomaisen tietoja kaikissa pappistutkintoaineissa sekä kirkkoherranviran hoidon edellyttämissä tehtävissä. Samanaikaisesti suoritti pastoraalitutkintonsa myös komministeri Eric Christian Castrén. Keskusteltavina olivat Bergenheimin laatimat käsin kirjoitetut seitsemän teesiä. Pappistutkinnon aineet eksegetiikka, uskonnonhistoria, apologetiikka, luterilainen dogmatiikka sekä poleemiset näkökohdat tulevat niissä esiin, samoin kristillinen siveysoppi. Homiletiikka, kateketiikka ja pastoraaliteologia sen sijaan jäivät sivuun.⁹ Arvostellessaan roomalaiskatolista kirkkoa (II, III) Bergenheim nojautuu Marheineken ja De Wetten teoksiin. Eksegeettisissä teesissä (VI) hän kuitenkin tukeutuu merkittävään roomalaiskatoliseen eksegeettiin Johann Leonhard Hugiin. Hugin historialliskriittinen raamatuntutkimus oli luonteeltaan postitiivista ja apologettista.¹⁰

Bergenheim käytti teesejä laatiessaan hyvin uudenaikaisten tutkijoiden teoksia. Aivan itsenäistä hänen tutkimuskirjallisuuden valintansa tuskin oli, sillä eksegetiikkaan erikoistunut Estlander oli yliopistollisissa väitöskirjoissaan 1823, 1825, 1826 ja 1829 liittynyt juuri samoihin auktoriteetteihin. Kirjallisuusvihjeet sinänsä eivät todista, että itse opinnot olisivat jääneet pinta-puolisiksi. Päinvastaisesta osoittaa se, että sekä Marheineken, Hugin, Bertholdtin että De Wetten teoksia kuului Bergenheimin omaankin kirjastoon. Hänen teesinsä sijoittuvat myös muiden samoihin aikoihin painettujen pastoraaliteesien rinnalla kaikkein laajimpiin.¹¹

Ennen julkista avoimin ovin pidettyä tutkintoa Bergenheim oli suoritta-

⁸ Tklin pk 1830, 19.5, § 35, 4.12. § 17. A I 60 TTA TMA; pastoraalitutkintopk 11.12.1830 liitteineen. A II 1 TTA TMA. Pastoraalitutkintopk:n kopio on myös aktissa VSV 97a/1832 VA.

⁹ Pastoraalitutkintopk 11.12.1830 liitteineen. A II 1 TTA TMA. Pappis- ja pastoraalitutkinnosta olivat voimassa 14.6.1806 annetut säännökset. *Kkje* 119/15.10.1806, liite E § 3, liite F § 5. *Kansanaho* 1963, 25.

¹⁰ Zöckler 1900, 429s.

¹¹ *Gadolin & Estlander* 1823, 1, 4, 15; *Estlander & Schroderus* 1825, 4, 11; *Estlander & Castrén* 1826, 21; *Estlander* 1829, 3s, 8, 10, 14s; *Förteckning* 1885, no 712—714, 1296, 1395, 1420, 1477—1478; *Vallinkoski* 1962—1966, no 864, 866, 1184; Turun hiippakunnan pastoraalija kouluteesien kokoelma vuosilta 1828—1836. HYK.

nut asiaan kuuluvat tentit jokaiselle tuomiokapitulin jäsenelle. Nämä arvioivat Bergenheimin tutkinnon seuraavasti: historian lehtori Anders Gustaf Simelius, pyhien alkukielten lehtori ja Bergenheimin ystävä Estlander, matematiikan lehtori Gustaf Wilhelm Rönnbäck sekä filosofian ja luonnontieteiden lehtori Johan Matthias Sundwall antoivat kukin parhaan äänimäärän eli 4 ääntä; latinan lehtori Erik Elfgren, teologian lehtori Johan Adam Edman ja tuomiorovasti Gadolin pudottivat arvosanastaan yhden äänen. Bergenheim sai siten 25 ääntä 28:sta ja yleisarvosanaksi laudatur. Tämä arvostana yhdessä kadettikoulussa hankittujen kaksinkertaisten virkavuosien kanssa teki hänestä vahvan hakijan hyväpalkkaisiin kirkkoherranvirkoihin. Taivoite lieneekin alun perin ollut korkealla. August-veli odotti kiinnostuneena tietoa Edvardin arvosanasta: ”Ellei se olisi paras, minkä voi saada, tietääkseni laudatur, niin mikä on ero hänen saamansa ja parhaan välillä?”¹²

Arkkipiispa Jacob Tengström vihki Edvard Bergenheimin papiksi Turun tuomiokirkon sakaristossa 15.12.1830. Arkkipiispa oli virkavapaana kapitulityöskentelystä, mutta hoiti ordinaatiot, jotka talvisaikaan suoritettiin juuri kirkon sakaristossa. Bergenheim oli ainut vihittävä. Tengströmiä avustivat lehtorit Edman, Sundwall, Elfgren ja Estlander. Tuomiorovasti oli jo tutkinnon aikaan ollut sairaana eikä ollut vihkimyksessäkään mukana.¹³

Bergenheimin kannalta sopiva virka ilmaantui keväällä 1831, jolloin oli haettavana Lappajärven keisarinpitäjän kirkkoherranvirka. Palkkauksen perusteella Lappajärvi oli toisen luokan kirkkoherrakunta ja sellaisena taloudellisesti edullinen. Hallitsijalla oli oikeus nimittää kirkkoherra seurakuntalaisten vaalin tuloksesta riippumatta. Bergenheim käyttikin hyväkseen opettajien oikeutta ilmoittautua hakijaksi ehdollepanon ulkopuolella ja toimitti hakemuksensa senaattiin marraskuussa 1831. Hakemuspaperissa oli allekirjoitusta vahvistamassa suurikokoinen suvun sinetti. Minna-sisar oli arvaillut, että veli kiirehti saamaan pastoraattia, koska oli rakastunut ja aikoi perustaa perheen. Bergenheim kiisti tämän motiivin, mutta myönsi silti: ”Toivon kuitenkin, että mikäli osuisin saamaan hyvän pastoraatin, löytäisin jonkun, joka haluaisi jakaa kanssani sen tulot.”¹⁴

Estlander piti Bergenheimiä ajan tasalla Lappajärven tilanteesta. Hän hankki Turussa Bergenheimin tarvitsemat pöytäkirjanotteet ja antoi ohjeita

¹² Tklin pk 1830, 4.12. § 17, 11.12. § 1. A I 60 TTA TMA; August Björkmanille 2.12.1830. EB.

¹³ Pastoraalitutkintopk 11.12.1830. A II 1 TTA TMA; tklin pk 15.12.1830. A I 60 TTA TMA; luettelo papiksi vihityistä 15.12.1830. D I 2 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 318, 351.

¹⁴ Tklin pk 4.5.1831 § 12. A I 61 TTA TMA; Edvard Minnalle 14.4.1831, EB; hakemus aktissa VSV 97a/1832 VA.

menettelytavoista. Estlanderin mielestä kadettikoulun virka oli suuritöisyytensä vuoksi uhkaksi Bergenheimin terveydelle. Siksi hän toivoi ystävänsä menestyvän viranhaussa. Koska oli kyseessä keisarinpitäjä, Bergenheimin mahdollisuuksia lisäsi se, että hänen hakemuksessaan oli liitteenä Thesleffin erinomainen työtodistus hänen toiminnastaan kadettikoulussa. Yleisesikuntapäällikkö Neidhardt lähetti Rehbinderille helmikuussa 1832 ylistävän suosituksensa. Estlander olikin kuullut, että Helsingissä yleisesti arveltiin Bergenheimin saavan viran. Senaatti oli kuitenkin asettunut kannattamaan eniten ääniä saanutta hakijaa ja puoltanut ehdollepanon ulkopuolisista haki-joista Jacob Fellmania, jonka katsottiin ansainneen yleneminen Lapissa hankittujen virkavuosien perusteella. Kenraalikuvernööri ei ollut antanut omaa lausuntoaan tästä nimityksestä.¹⁵ Fellmanilla näyttää lopulta olleen parhaat yhteydet Pietariin, sillä hänet nimitettiin 8.3.1832. Hän oli jo pitkään yrittänyt päästä Lapista etelään ja pyytänyt Pietarissa Rehbinderin apulaisena toiminutta ystävänsä Carl Gustaf Mannerheimia järjestämään hänelle pastoraatin. Oma merkityksensä lienee ollut Fellmanin hakemuksensa tueksi tekemällä pariviikkoisella Pietarin matkallakin.¹⁶

Kannustaessaan Bergenheimiä hakeutumaan pois kadettikoulusta Estlander saattoi vedota myös lääkärin hänen ystävälleen antamiin ohjeisiin, että tämä hellittäisi intensiivistä työtahtia. Lappajärvi olisi Estlanderin mielestä ollut ”tosin yhtä suuritöinen, mutta monipuolisempi ja siksi mielenkiintoisempi”. ”Jos Lappajärvi menee sivu suun, ota Finström”, hän kirjoitti. On arveltu, että kadettikoululle 1831 annettu uusi ohjesääntö sai monet opettajat juuri tässä vaiheessa hakeutumaan muualle. Bergenheimin ystävästä von Knorring ”otti” 1832 Finströmin ja Gustaf Adolph Wegelius samana vuonna Pirkkalan kirkkoherranviran, keisarin nimittäminä molemmat. Bergenheim suunnitteli keväällä 1832 hakevansa ehdollepanon ulkopuolella Liperiin, mutta luopui aikomuksestaan, kun Estlander totesi senaatin vastustaneen molempiin hiippakuntiin hakemista koskevia erivapausanomuksia. Samaan aikaan olivat haettavina myös Lohjan ensimmäisen luokan pastoraatin sekä Karjaan huomattavasti pienituloisempi kirkkoherranvirka. Heinäkuussa 1832 Bergenheim jätti hakemuksensa Lohjalle. Mukana oli kuitenkin niin monta oppinutta hakijaa, että hän jäi ilman ehdokassijaa.¹⁷

¹⁵ Estlander Bergenheimille 12.9., 8.10., 29.10., 17.12.1831, 25.2.1832. EB; työtodistus ja suositus sekä senaatin ja kenraalikuvernöörin kannanotot. VSV 97a/1832 VA.

¹⁶ Tklin pk 4.4.1832 § 7. A I 62 TTA TMA; *Itkonen* 1977, 61s, 74, 115, 229–232, 131, 192, 211–228.

¹⁷ Estlander Bergenheimille 29.10.1831, 25.2., 16.4.1832. EB; tklin pk 11.7.1832 § 16. A I 62 TTA TMA; *Schulman & Nordenstreng* 1912, 597s, 603; *Elio* 1976, 71s.

John-veli käytti kaikkia Pietarin-suhteitaan, kun etsittiin sopivaa keisarinpitäjää kouluvirasta vapautusta havittelevalle Edvardille. John arveli sekä kenraalikuvernööri Alexander Menšikovin että valtiosihteeri Robert Henrik Rehbinderin suosion saavuttamisen käyvän helposti, kun hän pyytäisi ystävänsä Armfeltia mainitsemaan näille veljestään. John kirjoitti:

Läheinen ystävyys, joka on minun ja Armfeltin välillä, saa minut vakuuttuneeksi siitä, että voin olla sinulle hyödyksi. Näin sitäkin suuremmalla syyllä, kun pyydän häntä kiinnittämään huomionsa henkilöön, joka kaikessa on sen huomion arvoinen, ja kun kaikesta siitä päätellen, mitä olen voinut huomata, hän suhtautuu myönteellisesti. Hän tarttuu tähän tilaisuuteen todistaakseen minulle, että hän haluaa minulle hyvää.

Bergenheimin sukulaispiiristä myös Björkenheimit seurustelivat Rehbinderien kanssa. John Bergenheim, Casimir von Kothén ja Alexander Armfelt pitivät kiinteää yhteyttä keskenään.¹⁸

3.1.4. *Pedagogin ura jatkuu Turussa*

Haminan kadettikoulu poikkesi sekä opetusohjelmaltaan että menetelmiltään Suomen viralliseen koululaitokseen kuuluneista opinahjoista. Bergenheimin pedagogisen harrastuneisuuden suuntaan sopii se, että hän 1825 kiinnostui hakemaan Viipurin lukion historian, maantiedon ja yhteiskuntaopin yliopettajan virkaa. Nytkin oli kyseessä uudenaikaisia pedagogisia periaatteita noudattava ja opetusohjelmaltaan reaaliaineellinen oppilaitos. Viipurin 1805 toimintansa aloittanut saksankielinen lukio oli perustettu Saksan valistusajan koulujen antaman mallin mukaan. Reaaliaineita oli runsaasti, mutta myös jonkin verran uushumanistista vaikutusta oli havaittavissa. Yksi viidestä yliopettajasta oli historian opettaja, jonka velvollisuuksiin kuului opettaa erityiskurssi Venäjän historiassa, maantiedossa ja yhteiskuntaopissa. Alun perin lähes täysin saksalainen opettajisto oli 1820-luvulle tultaessa jo suomalaistunut. Hallinnollisesti Viipurin lukio oli poikkeusasemassa, sillä sitä ei valvonut Porvoon tuomiokapituli, vaan piispa ja lukion oma konsistori.¹

Bergenheim laati Viipurin lukion virkaa varten latinankieliset teesit ja puolusti niitä heinäkuussa 1825 Porvoon piispan Johan Molanderin ja luki-

¹⁸ John Edvardille 6./18.9.1832, 24.10.1836. EB; John Bergenheim Armfeltille 10.3.1834. AA Ila 13 VA.

¹ Hultin 1925, 126—137; Takolander 1926—1927 I, 29—36, 177s; Hietala 1982, 133, 139.

on konsistorin edessä. Hän ei kuitenkaan onnistunut saamaan virkaa; siihen valittiin Bergenheimin promootiotoveri Anders Josef Europaeus. Tällä oli ansioita aikaisemmasta palvelusta Viipurin läänin koululaitoksessa.²

Yliopiston muutettua Helsinkiin oli Turkuun 1828 perustettu lukio, jonka lehtorien oli määrä astua yliopiston mukana lähteneiden teologian professoreiden tilalle tuomiokapitulin jäseniksi. Uusi oppilaitos perustettiin maan virallisen koululaitoksen osaksi, ja se oli uushumanistisen kasvatus- ja opetusideologian mukainen. Turun lukion historian lehtori Anders Gustaf Simelius kuoli vuoden 1831 lopulla. Estlander ryhtyi silloin houkuttelemaan ystäväänsä Bergenheimiä hakeutumaan näin vapautuneeseen virkaan. Hän myönsi, että yksi motiiveista oli halu saada läheinen ystävä työtoverikseen. Estlander kaipasi tilaisuutta purkaa sydäntään Bergenheimille, joka hänen mielestään osasi hyvin lohduttaa. ”Sinun terve, iloinen, lempeä ja säälliväinen tapasi arvioida ihmisiä ja elämän olosuhteita on tehnyt hyvää minun synkkävireiselle mielenlaadulleni”, hän kirjoitti.³

Estlander arvioi Bergenheimin edessä olevia vaihtoehtoja. Lukiossa palkka olisi pienempi kuin kadettikoulussa, historian lehtorilla jopa muita pienempi, eikä palkankorotuksista hänen mielestään juuri ollut toiveita. Toisaalta työvelvollisuuskin olisi pienempi, lehtorilla kun Estlanderin mukaan oli opetettavana vain kahdeksan viikkotuntia. Bergenheimin pedagoginen suuntautuminen ja Turun lukion yleisluonne selittävät, ettei hän ilman muuta ollut valmis ajattelemaan muuttoa Turkuun. Estlanderkin myönsi, että oli makuasia, hakiko vai ei, jos kerran ennen muuta havitteli kirkkoherran virkaa:

Mutta jos olet päättänyt nousta säädysäsi niin ylös kuin nousta voi, niin paikka tuomiokapitulin pöydän ääressä lienee yksi porras. Jos taas olet päättänyt vetäytyä syrjään maaseudulle, niin varmaan saat kirkkoherrakunnan aikaisemmin nykyisestä virastasi kuin täältä käsin. Tiedän, että viihdyt maalla, mutta täyttääkö sellainen tehtävä koko sielusi?⁴

Kun Bergenheim vielä huhtikuun lopulla 1832 epäröi hakemista, Estlander korosti ratkaisun tärkeyttä:

² Viipurin lukion konsistorin diaari 9.5., 20.5., 20.6., 6.7., 7.7.1825. Viipurin lukion arkisto C 1 I MMA. Bergenheimin teesejä ei löydy kirjapainojen luetteloista HYK:ssa, joten niitä ei liene painettu. Käsinkirjoitettuja teesejä ei ole löytynyt sen paremmin Viipurin lukion kuin Porvoon tuomiokapitulinkaan arkistosta.

³ Estlander Bergenheimille 8.10., 17.12.1831, 30.3.1832. EB; *Tigerstedt* 1919, 1—5; *Tiensuu* 1976, 315, 323.

⁴ Estlander Bergenheimille 30.3., 16.4.1832. EB.

Jos tunnet itselläsi olevan kylliksi voimia tai jopa taipumusta uneksia elämäsi uni loppuun huomaamattomassa piirissä, rauhallisesti, hiljaa, yksitoikkoisesti vaikkakin toimeliaasti, toivomatta muuta kuin rauhaa taivaassa ja maan päällä, ilman että mikään voi sinua haavoittaa — ei edes tietoisuus, joka jollakin hetkellä saattaa kuiskata: ehkäpä olisin voinut muuttaa sitä tai tuota, korjata tuon erehdyksen tai kokonaan välttää sen — sanalla sanoen: jos voit olla täysin kuuro sille kunnianhimolle, joka mielellään haluaa tarttua siihen mikä on suurta, siinä tapauksessa onnittelen sinua — älä hae lehtoraattia vaan jotakin nyt vapaista kirkkoherrakunnista. Mutta jos sinusta tuntuu, jos aavistat, ettei sellainen vaikutuspiiri täytä kaikkia sielusi vaatimuksia, toiveita, haluja, ja jos tunnet tarvetta nousta ylöspäin, kohota kotkan siivin kohti aurinkoa, myös maallista, jos nautit siitä että saat vapaasti kehittää voimiasi — silloin: hae, sillä inhimillisesti laskien on väylän sellaiseen tavoitteeseen kulkeminen tämän kautta.⁵

Estlander kertoi myös, että lukion lehtoreista Johan Adam Edman ja Erik Elfgren kovasti toivoivat Bergenheimin hakevan paikkaa. Toukokuun alussa tämä sitten päätti lähettää hakemuksensa. Lukion apulainen Carl Fredrik Widenius oli myös hakenut. Tämä opiskelutoverin suunnitelma näyttää pidätelleen Bergenheimiä. Estlanderilla oli kuitenkin mielestään perusteet kumota tällaiset arvelut. Uuden lukion maine edellytti hänen mukaansa kunnollisia opettajia, jollainen Bergenheim olisi. Widenius taas oli hänen mielestään ”hidas, veltto ja työtä vieroksuva”. Estlander korosti, että hän Bergenheimin hakemista toivoessaan itse asiassa ajatteli lukion eikä niinkään omaa etuaan. Jostakin syystä Estlander oli edelleen huolissaan Bergenheimin terveydestä.⁶

Kadettikoulun opettajaksi Bergenheim oli päässyt ilman erityisiä opetusnäytteitä. Lukion lehtoreilta kuitenkin edellytettiin opetuskokeita, joihin kuuluivat teesien julkaiseminen ja puolustaminen sekä käytännön opetusnäytteet. Kun päätös hakemisesta viivästyi, Bergenheimille jäi varsin niukasti aikaa valmistautua kokeisiinsa. Turkulaisystävät olivat kuitenkin alttiit auttamaan. Estlander arveli aluksi, ettei tutkinto olisi laisinkaan tarpeen, Bergenheim kun tavallaan oli vain siirtymässä koulusta toiseen. Edman kannatti tutkinnon suorittamista. Hän saattoi olla Estlanderia paremmin selvillä uushumanistisissa piireissä reaaliopetusta kohtaan tunnetusta ennakkoluulosta. On todettu, että Suomessa 1800-luvun alkupuoliskolla vallitsi tietty kasvatustradition periaatteiden jännitys Vanhan Suomen itäisen reaaliopetustradition ja läntisen Suomen uushumanistisen perinteen välillä. Yksi ilmentymä tästä sopii hyvin olemaan Estlanderin empivä asenne, kun Ber-

⁵ Estlander Bergenheimille 1.5.1832. EB.

⁶ Bergenheimin virkatodistus on päivätty 10.5.1832 ja hakemus 14.5.1832. Tal.os. AD 554/11 1832 VA; Estlander Bergenheimille 1.5., 12.5.1832. EB.

genheim oli tiedustellut, oliko tarkoituksenmukaista liittää hakemukseen myös Viipurissa suoritetusta teesien puolustamisesta kertova pöytäkirjan ote. Estlander ei pitänyt sitä viisaana.⁷

Estlanderin ohje oli, ettei Bergenheim tarjoaisi teeseiksi tohtorinväitöstään, vaan huolimatta lukukauden päätöskiireistä laatisi lyhyet uudet teesit, joihin yrittäisi saada mukaan myös kirkkohistoriaa. Estlander lupasi huolehtia teesien painattamisesta Turussa. Sekä hän että Elfgren korostivat kuitenkin koko ajan, että tutkinto oli Bergenheimille pelkkä muodollisuus. Heidän mielestään muutamaiset lyhyet aforismit riittivät teeseiksi. Estlander kirjoitti:

Tee ne niin lyhyiksi kuin mahdollista ja lähetä ne sitten tänne sen enempää tuumalematta, mutta lähetä minulle myös oikeus saada pienehköissä asioissa pitää niitä ominani, niin että jos minä, neuvoteltuani Elfgrenin kanssa ja oman harkitun mielipiteeni perusteella, haluaisin vaihtaa jonkin ilmauksen toiseen tai lisätä jonkin pienen uuden idean, jonka tiedän olevan sopusoinnussa sinun katsomustapasi kanssa, niin voisin aprikoimatta julkaista sen sinun omanasi sinun teeseisäsi. Mitä kieleen tulee, yritämme molemmat yhdessä tehdä siitä niin hiotun, kuin meille vain on mahdollista, niin ettei sinun tarvitse siihen kiinnittää lainkaan huomiota, kunhan annat meille luvan menetellä niin.⁸

Bergenheim anoi teeseilleen painatuslupaa 1.6.1832, joten ne ovat syntyneet pikavauhtia. Väitös pidettiin lukion suuressa luentosalissa 14.6.1832. Respondenttina toimi Johan Fredric Caján, jonka tehtävänä lukiolaisrespondentin tapaan oli koota yhteen opponenttien huomautukset, ennen kuin tekijä otti ne vastatakseen. Bergenheimin teesejä on yhdeksän.⁹ Tekijä lähete liikkeelle siitä, että kaikki ihmisten luomat instituutiot perustuvat ideoihin (I). Koska yksinkertainen kansa ei pysty tajuamaan näiden välistä yhteyttä, tarvitaan ulkopuolinen auktoriteetti, joka saa sen täyttämään velvollisuutensa. Tällainen auktoriteetti on hyvin hallittu valtio. Valtioiden johtajien asiana on vapaasti päättää tärkeimmistä asioista (II), mutta voidakseen tehdä sen heidän on pystyttävä pitämään kurissa omat, valtion kannalta vahingolliset pyrkimyksensä. Tämä ei tekijän mielestä siihenastisissa valtioiden välisissä suhteissa ollut päässyt toteutumaan.

Valtioiden välisten suhteiden järjestelmää todetaan halutun muuttaa luomalla koko Euroopan käsittävä universaalimonarkia (III). Näin oli haluttu antaa maanosalle ikuinen rauha. Tämä lääke oli kuitenkin tekijän mukaan

⁷ Määräyksiä opettajien tutkinnosta 19.4.1806. *Kkje* 117/9.7. 1806, liite; Estlander Bergenheimille 16.4., 1.5., 12.5., 15.5.1832. EB; *Iisalo* 1979, 29; *Hietala* 1982, 131s.

⁸ Estlander Bergenheimille 16.4., 12.5., 15.5.1832. EB.

⁹ Painatuslupa-anomus. Tal.os. AD/11 1832 VA; *Bergenheim* 1832; *Tigerstedt* 1919, 236s.

osoittautunut itse tautia pahemmaksi. Hän mainitsee Euroopan historiasta esimerkkejä siitä, miten yhteisen vallan alle alistetut kansat heti tilaisuuden tarjoutuessa olivat pyrkineet vapauteen. Vallankumousvuoden 1830 tapahtumat heijastunevat tässä. Eräät olivat Euroopan kannalta kuvitelleet parhaaksi ratkaisuksi sen, että valtiot muodostaisivat liiton, jonka johtoon tulisi ylihallitus (IV). Tällaiset valtioliitot todetaan kuitenkin heikoiksi, koska ylihallituksen olisi mahdotonta saada riittävää auktoriteettia.

Sitten kosketellaan Pyhää allianssia, ”meidän aikamme pyhää liittoa”, jonka todetaan perustuneen kunnioitettaville periaatteille. Se oli tasaveroisten valtioiden liitto, mutta edusti aristokraattisena muuttumattomuutta. Nyt oli Orléansin suku otettu non interventio -periaatetta noudattaen legitiimien hallitsijoihin joukkoon (V). Keskiajalla vallitsi desentralisaatio (VI). Todetaan tosin, että silloin sekä kirkko että ritarisääty omalla tavallaan pitivät ylivaltaa Euroopassa. Sopivaa poliittista järjestelmää oli Euroopassa 300 vuotta yritetty löytää, mutta seurauksena oli ollut vain sotia, sillä pelkkä ylpeys ja yksityisedun tavoittelu veivät koko maanosan raunioiksi (VII). Tekijä viittaa Constantin François Volneyn teokseen *Les ruines*.

Volneyn teos oli ilmestynyt 1791 ja käännetty ruotsiksi nimellä *Ruinerna eller reflektioner öfver rikshvälfningarne*. Teos kuului rankankielisenä Bergenheimin omaan kirjastoon. Itse asiassa Volney oli ajattelijana, joka tarkasteli kulttuurikehitystä materialistisävyisen filosofian valossa. Hänen mielestään uskonnot paljastuivat pelon ja pappien kavaluuden aikaansaannoksiksi. Ruotsiksi oli 1831 käännetty myös hänen teoksensa *Den naturliga lagen*, joka on yritys luoda materialistinen siveysoppi.¹⁰

Ainoana ulospääsynä sotien kurimuksesta esitetään se, että kansakunnat pyrkivät turvaamaan toistensa vapauden ja ponnistelemaan niiden voimien voittamiseksi, jotka aiheuttavat sekasortoa (VIII). Valtioiden välinen terve kilpailu pitää niiden hallitukset valppaina. Kokemattomien poliitikkojen todetaan luulevan, että valtioiden mahti perustui varallisuuteen ja suuriin armeijoihin sekä mahtavien valtioiden kanssa solmittuihin liittoihin (IX). Näille asioille luovat kuitenkin välttämättömän perustan yksityiset kansalaiset, joiden taitojen vaalimista verrataan valtion vallan lisäämiseen. Siksi olisi edistettävä kulttuuria, tieteitä ja kansalaisten moraalia. Ne kaikki kasvativat valtion sisäistä voimaa.

Ei näytä siltä, että Estlander tai Elfgren olisivat vaikuttaneet teesien sisältöön. Ne näet osoittavat, mihin suuntaan Bergenheimin historian harrastus kulki: kirkkohistorian osuus on lähes olematon; teeseissä vedetään pitkiä

¹⁰ *Förteckning* 1885, no 1593; *Söderberg* 1921, 1021s.

linjoja, mutta lähimenneisyyden poliittisen historian tapahtumat ohjaavat pohdiskelua. Kysytään ihanteellista valtiollista järjestelmää, joka takaisi rauhan. Samalla ollaan kuitenkin selvillä realiteeteista ja pyritään löytämään sellaisia ratkaisuja, jotka todella soveltuisivat käytäntöön. Kadettikoulun historianopetuksen erityisluonne heijastuu teeseissä, jotka sinänsä edustavat huomattavan pitkälle menevää poliittista ajattelua. Tekijää voi yksilön arvon esiin nostamisessa pitää jopa vallankumouksellisena. Venäjän historiaa ei varsinaisesti korosteta eikä ihannoida. Jonkinasteinen kumarrus Nikolai I:n politiikan suuntaan on VIII teesissä, jossa annetaan oikeus puuttua toisen valtion asioihin sillä perusteella, että mennään poistamaan seka-sortoa.

Historian lehtorin vaalissa 15.6.1832 mielipiteet Turun tuomiokapitulissa jakaantuivat kahtia. Tuomiorovasti Gadolin sekä lehtorit Rönnbäck ja Sundwall vetosivat koulujärjestyksen mainintaan lukion apulaisen ylennys-oikeudesta ja kannattivat Carl Fredrik Wideniuksen valintaa. Lehtorit Edman, Elfren ja Estlander puolestaan korostivat Bergenheimin osoittaman erinomaisen opetustaidon merkitystä. He kiinnittivät huomiota myös siihen, että Bergenheim toisin kuin teologi Widenius oli opiskellut ja opettanut nimenomaan historiaa. Uuden lukion maineen ja arvonannon ylläpitämiseenkin viitattiin. Myös lukion apulaisen ylennys-oikeutta korostaneet lehtorit tunnustivat Bergenheimin opetustaidon erinomaiseksi. Rönnbäck, joka oli kapitulin puolesta opponoinut teesejä, antoi hyvin myönteisen lausunnon. Muut hakijat, Fredric Cygnaeus ja Fredric Joachim Ekman, eivät yltäneet kadettikoulun lehtorin eivätkä lukion apulaisen tasolle. Puheenjohtajana toimineen tuomiorovastin ääni ratkaisi vaalin Wideniuksen hyväksi.¹¹

Lappajärven kirkkoherrakunta oli mennyt Fellmanille, Karjaa oli liian vaatimaton haettavaksi, ja Lohjalle oli heinäkuussa 1832 liian monta oppinutta hakijaa. Viimeksi mainittuun Bergenheim oli pyrkinyt saatuaan jo tiedon lehtorinvaalin tuloksesta. Seurakuntavirka oli siis ensi sijalla ja Hamina lähteminen vahvasti hänen mielessään. Estlander oli maaliskuussa 1832 kirjoittanut kuulleensa ”erästä Alexandrinesta”, joka kiinnosti ”tiettyä stolaista lehtoria”. Sama uutinen sai August-veljen toteamaan: ”Nyt alat tulla pastoraatin saamisen arvoiseksi. Kunpa pian hyvä kirkkoherranvirka antaisi sinulle aihetta ottaa oikein kunnioitusta herättävän ilmeen kasvoillesi!”¹²

Kun sopivan kirkkoherranviran saaminen näytti siirtyvän tulevaisuuteen,

¹¹ Tklin pk 15.6.1832 § 1. A I 62 TTA TMA.

¹² Estlander Bergenheimille 30.3.1832, August Edvardille 3.6.1832. EB; tklin pk 11.7.1832 § 16. A I 62 TTA TMA.

Bergenheim kallistui noudattamaan Estlanderin alkuperäistä ajatusta siirtyä Turun lukioon. Tässä vaiheessa se oli mahdollista vain valittamalla tuomio-kapitulun suorittamasta vaalista. Elokuussa 1832 Bergenheim toimitti valituksensa senaattiin. Siinä hän vetosi historian keskeiseen asemaan kadettikoulun oppiaineissa ja katsoi osoittaneensa koulujärjestyksen edellyttämää opetustottumusta, minkä oli hankkinut käytännön opetustyössä, hyväksytyjä oppikirjoja käyttäen. Wideniuksen mielestä Bergenheimin oppineisuus sen paremmin kuin hänen erinomaiset opettajan lahjansakaan eivät voineet kumota säännöstä lukion apulaisen oikeudesta päästä ylenemään huonopalkkaisesta virastaan. Widenius oli laskenut saavansa seitsemässä vuodessa kokoon sen palkan, minkä Bergenheim sai yhdessä vuodessa. Hänen mielestään oli myös merkitystä sillä seikalla, oliko kyseessä hyväksytyn oppikirjan tekijä vai vain sellaisen käyttäjä.¹³

Senaatissakin Bergenheimin asiassa jouduttiin äänestämään. Esittelijäsihteeri Carl Gustaf Westzynthius noudatti johdonmukaisesti omaksumaan-sa linjaa ja korosti opetustyössä osoitetun taidon ja perehtyneisyyden merkitystä. Talousosastossa oli myös lukion apulaisen etenemisoikeuden kannattajia, mutta enemmistö asettui nyt Bergenheimin opetuskokemuksen taakse, joten hän sai nimityksen 21.11.1832.¹⁴

Muutto Haminasta Turkuun oli edessä. Haminaan jäi se seurapiiri, jonka muodostivat ympäristön kartanoiden herrasväki, kadettikoulun opettajakunta sekä kaupungin johtava porvaristo ja virkamiehet. Näistä piireistä Bergenheim vei mukanaan 18-vuotiaan Alexandrine Bruunin, jonka kanssa hän solmi avioliiton 1.11.1832. Alexandrinen isä oli Haminan porvariston kärkimies kauppaneuvos Christian Bruun. Perheen asema Haminan talouselämässä oli 1800-luvun alkupuolella niin keskeinen, että noita vuosikymmeniä on kutsuttu Bruunien ajaksi. Suku omisti useita Haminan ympäristön kartanoita. Christian Bruun oli kaikkiaan 40 vuotta kaupungin vanhimpien puheenjohtajana. Hänen rohkea ja laaja liiketoimintansa käsitti muun muassa pääosan Haminan suolakaupasta. Bruun oli niin ikään kaupungin huomattavin laivanvarustaja, sijoitti alkupääoman piki-, lasi- ja rautateollisuuteen ja oli osakkaana Haminan ympäristön sahalaiteksissa.¹⁵

Alexandrine oli Christian Bruunin ja hänen ensimmäisen puolisonsa Ma-

¹³ Bergenheimin valitus ja Wideniuksen vastine. Tal.os. AD 554/11 1832 VA. Widenius ei tosin itsekään ollut mikään oppikirjan tekijä. *Matinolli* 1976, 139.

¹⁴ Tal.os. pk 21.11.1832 s. 1085–1086; *Vuorela* 1980, 76s.

¹⁵ *Bergholm* 1901 I, 237; *Nordenstreng & Halila* 1975, 263, 285, 290, 302, 352–358, 371–377, 396, 400s, 416, 421.

ria Paskon tytär. Hän oli syntynyt 15.6.1814 mutta menetti äitinsä jo kaksi-vuotiaana. Isänsä toista vaimoa Anna von Daehniä hän kutsui äidikseen. Alexandrine oli saanut huolellisen kasvatuksen. Hänen saksankieliset kirjjeensä ovat erittäin kauniilla käsialalla ja hyvällä kielellä kirjoitettuja. Vastakihlattu morsian lähetti niitä Turkuun heti kihlajaisten jälkeen lehtorin pätevyyttä hankkimaan lähteneelle sulhaselleen. Tälle ne olivat varmasti mieluksaa luettavaa:

Mikä onni minua nyt odottaakan, kun olen todellisesta mieltymyksestä vastaan-
nut miehelle myöntävästi; sillä täytyy olla hyvin kovaa jäädä koko iäkseen nai-
mattomaksi tytöksi. Niinpä on varmasti ihana tunne, kun tietää seisovansa hy-
vän ja rakastavan puolison rinnalla.

Alexandrine kirjoitti olevansa onnellinen siitä, että oli saanut ”järkeväen miehen”, sitä onnea kun hänen mielestään ei kaikille suotu. Itse hän halusi olla hyvä vaimo, jollaisen ”tulee vain pyrkiä tekemään miehensä onnelliseksi”. ”Sinä miehenä osaat paremmin arvioida, mikä tulevalle urallesi on hyväksi”, Alexandrine kirjoitti, kun sulhanen oli tiedustellut, haluaisiko tämä lähteä hänen mukanaan Turkuun kauas kotiväestään.¹⁶

Kadettikoulun lehtorin huonot raha-asiat vaikeuttivat suhteita tulevaan appeen. Bergenheim oli tunnustanut Bruunille tilanteensa, ja kauppaneuvos ottanut puheeksi avioehdon. Bergenheimin lanko Lars Magnus Björkman neuvoi sukulaistaan päättäväisesti kieltäytymään sellaisesta, hänen mielestään kun oli ennenkuulumatonta, että kauppias vaati moista kunnialliselta papilta. Miehensä mielipiteeseen yhtyen Minna-sisarkin kehotti veljeään nostamaan vaimolleen tulevat rahat. Sisaren mielestä olisi viisasta, että Edvard maksaisi niillä poikamiesajan velkansa. Velkoja oli sisaren tietämän mukaan korkoineen 6000 ruplaa, määrä, joka vastasi runsaan neljän vuoden palkkaa kadettikoulussa. Jäljelle jäävä summa olisi talletettava tulevien päivien varalle ja Turussa eletävä hyvin vaatimattomasti. Minna opasti, miten oli alettava:

Alexandrinen pumpulimekossa ja sinun kulkien jalan, kun muut ajavat vaunuissa — pääasia, että pääsette painostavista ja kiusallisista toimeentulohuolista. Tulevan piispan on hallittava oma taloutensa yhtä selvästi ja varmasti, kun hän tulee hallitsemaan koko pappissäätä.¹⁷

Bruun, joka tyttärensä tavoin kirjoitti mieluiten saksaksi, joutui käymään vävynsä kanssa kirjeenvaihtoa Alexandrinen myötäjäisten ruplamäärästä.

¹⁶ Alexandrinen historian ja kirjallisuuden oppivihot. EB; Alexandrine Edvardille 13., 15., 19., 27., 30.6. sekä 4., 7., 10., 14.7.1832. EB; *Bergholm* 1901 I, 237.

¹⁷ Björkman Bergenheimille 13.10.1832, Minna Edvardille (lokakuu) 1832. EB.

Pietarista omaksuttuun käytäntöön vedoten Bruun piti kohtuuttomina vävyn esittämiä epäilyksiä siitä, että Alexandrinelle äidin perintönä kuulunut omaisuus olisi hoidettu väärin.¹⁸

Bergenheimit muuttivat Turkuun alkuvuodesta 1833. Uudessa kotikaupungissa Estlander ja Minna-sisar perheineen olivat valmistelleet muuttoa. Bergenheim suunnitteli myös yksityisoppilaittensa ottamista mukaan. Estlander yritti häntä siitä estellä kertoen, että lukion opettajista vain Simeliuksella oli ollut sellaisia ja että tämä oli menettänyt terveytensä työn rasittavuuden vuoksi.¹⁹

Samaan aikaan kun Bergenheim järjesteli muuttoaan arkkipiispan kaupunkiin, tuomiokapitulin piirissä valmistauduttiin uuteen tilanteeseen: Tengströmin sairaus näet tiedettiin vakavaksi. Estlanderin mielestä arkkipiispan kuolema tulisi merkitsemään kiperää tilannetta seuraajakysymyksen kannalta. Omasta puolestaan hän toivoi ”ukolle Nestorin ikää”. Intrigointia oli hänen mielestään muutenkin kapitulin piirissä runsaasti. Hän arveli myös arkkipiispan arvon menevän Tengströmin mukana hautaan. Niin ei käynyt, sillä Tengströmin kuoltua tapaninpäivänä 1832 suoritettiin seuraavassa kesäkuussa Suomen ensimmäinen arkkipiispanvaali.²⁰

¹⁸ Bruun Bergenheimille 23.5.1833. EB.

¹⁹ Minna Edvardille (marraskuu) 1832, Estlander Bergenheimille 15.11.1832. EB.

²⁰ Estlander Bergenheimille 29.10.1831, 30.3., 15.11., 17.11.1832. EB; Bergenheimin eroanomus kadettikoulun johtajalle kenraalimajuri Thesleffille 15.1.1833. Biografica 3 VA; *Tiensuu* 1976, 318s.

3.2. Turun lukiossa 1833—1850

3.2.1. Historianopetuksen uudet tuulet

Vuonna 1828 perustettu Turun lukio oli nuoresta iästään huolimatta osaan monessa kohden jälkijätöistä koululaitosta. Sielläkin opetus oli usein ulkolukupainotteista eikä kaikilla opettajilla ollut riittävästi kykyä pitää yllä järjestystä tunteillaan. Perinteiseen opetusmenetelmään kuului yleensä kuiva, pintapuolinen oppikirjan kuulustelu ja se, ettei läksyjä valmistettu etukäteen. Oppikirjat olivat nekin varsin kehnoja. Bergenheimin oppiaineita, historiaa, maantietoa ja yhteiskuntaoppia, pidettiin yleisesti vaikeina, koska niissä oli paljon ulkoa muistettavaa. Muuan yksityisesti lukiokurssiaan opiskellut nuorukainen huokaili:

Olen lukenut historiaa, se on vaikea oppiaine, juuri kun luulee osaavansa, se on häipynyt mielestä. 'Ja Jumala paratkoon sitä huonoa muistoa!' Sed labor omnia vincit. Luen Palmbladın uudempaa historiaa ja jos jotakin lukemista on höystettävä piipulla, niin se totta totisesti on tämä!¹

Ilmapiirin muutos Haminasta Turkuun, kadettikoulusta lukioon siirtyneelle Bergenheimille on ollut tuntuva. Uusi historian lehtori aloitti työnsä 15.2.1833. Hänet asetettiin juhlallisesti virkaansa akatemiatalon juhlasalissa lauantaina 13.4.1833 tilaisuudessa, joka alkoi kello 10 ja johon oli saapunut runsaasti kaupunkilaisia. Lukiolaiset esittivät virsilaulua, minkä jälkeen luettiin tuomiokapitulın antama valtakirja ja Bergenheim vannoi lehtorin valan. Sitten vasta virkaansa asetettu lehtori piti latinankielisen esitelmän aiheenaan Jumalallinen huolenpito ihmiskunnan kasvatuksessa, sivistyksessä ja hallinnossa. Lopuksi kuultiin vielä lukiolaisten laulua.²

Jos Turun lukion ilmapiiri oli Bergenheimille outo, hän itse puolestaan toi siihen ja erityisesti koulun historianopetukseen ennenkuulumatonta uutta. Kuulustelumenetelmään tottuneet lukiolaiset joutuivat nyt toisenlaisiin käsiin. Bergenheim käytti kaksituntisesta opetusjaksostaan vain pienen osan läksyn kuulusteluun, jossa kysymykset seurasivat nopeassa tahdissa tois-taan. Pääosa ajasta pohdittiin käsiteltävänä olevien tapahtumien ja ilmiöi-

¹ Adolf Lindmanin päiväkirja 22.11.1843, 17.4.1844. Adolf Lindmanin kok. Aa:1 TMA; Sven Gabriel Elmgrenin omaelämäkerta. *Maliniemi* 1939, 13; T. T. Renvall L. L. Laurénilla 7.5. 1884. SLS 342 HYK; *Ingelıus* 1885, 4s; *Renvall* 1917a, 6s; *Tigerstedt* 1919, 96; *Mustelin* 1952, 126—128; *Hanho* 1955, 42s, 53s; *Andersson* 1979, 14.

² Tklin pk 13.4.1833 § 2. A I 63 TTA TMA; lukion palkanmaksuselvitys 21.5.1833. G I 2 TTA TMA; *Tigerstedt* 1919, 77.

den syitä, seurauksia, vaikutuksia ja merkitystä. Samalla tehtiin vertailuja ja autettiin oppilaita johtopäätösten tekemiseen sekä oman aikansa ilmiöiden seuraamiseen ja erittelyyn. Bergenheim käsitteli historiaa eräänlaisena yhteiskunnan luonnontieteenä, jossa tutkittiin eri yhteiskuntaluokkien toimintaa, tapoja, tarpeita ja pyrkimyksiä. Uuden lehtorin mielialheita olivat poliittinen maantieto ja yhteiskuntaoppi. Bergenheimin oppilaat ovat pitäneet juuri näitä tunteja mielenkiintoisina. Sujuvapuheinen opettaja osasi antaa tunneilleen puolittain akateemisen leiman. Hän kyseli oppilaiden omia havaintoja ja kokemuksia. Hän opasti tarkastelemaan asioita eri näkökulmista ja päätti tuntinsa taitavaan yhteenvetoon esille tulleesta. Bergenheimin opetusmenetelmää pidettiin uutena, sitä kehuittiin ja se viehätti oppilaita.³

Kaikesta päättäen lehtori Bergenheim oli harvinainen lintu opettajatoveriens joukossa. Häntä pidettiin näistä ehdottomasti parhaana pedagogina. Hänen tunneillaan vallitsi aina moitteeton kuri ja järjestys. Omassa esiintymisessään hän osoitti kykyä hillitä itsensä joka tilanteessa. Tästä moitteettoman opettajan roolistaan Bergenheimin ei sanota milloinkaan horjahtaneen. Kurinpidossa hän vastusti ruumiillista rangaistusta ja käytti itse moitteita tehokkaasti oppilaan omaan kunniantuntoon vetoavana rangaistuskeinona.⁴

Lukiolaiset ovat osanneet arvostaa opettajaansa. Sven Gabriel Elmgren, jolla sittemmin oli paljonkin sanottavaa Bergenheimin toiminnasta, toteaa omaelämäkerrassaan:

Opettajista Bergenheim oli arvostetuin ja niin muodoin myös se, joka meihin eniten vaikutti sillä harrastuksella, jonka hän osasi meissä herättää historiaa ja siihen sisältyviä siveyskäsityksiä kohtaan.

Torsten Thure Renvall, hänkin Bergenheimin oppilas lukiosta, totesi oman historianharrastuksensa saaneen ratkaisevia herätteitä lukion opetuksesta. Oppikurssit käytiin läpi tarkkaan, mutta samalla saatiin yleiskuva historian tapahtumien syistä ja vaikutuksista. Renvallin mielestä Bergenheim osasi innostuttaa oppilaansa historiasta, vaikka opetus vetosikin pääasiassa älyyn, oli pragmaattisävyyistä eikä niinkään kosketanut sydäntä.⁵ Alfred Kihlman, joka oli lukiossa 1840—1843, innostui historian opiskelusta niin, että

³ *Frosterus* 1884, 351—355; *Leinberg* 1885, 68; *Ingelius* 1885, 3—7; *Tigerstedt* 1919, 105s; *V. T. Rosenqvist* 1927, 219; *Lindman* 1934, 138—140.

⁴ *Frosterus* 1884, 351; *Leinberg* 1885, 67; *Ingelius* 1885, 2, 6s, 13s; *Lumesmaa* 1944, 9s.

⁵ Elmgrenin omaelämäkerta. *Maliniemi* 1939, 13; Renvall Laurénille 7.5.1884. SLS 342 HYK; *Renvall* 1917a, 6s; *Paunu* 1952, 30s, 56, 58.

osti huutokaupasta läksyjen oheislukemistoksi Carl Fredric Beckerin maailmanhistorian. Bergenheim oli suositellut sen hankkimista koulujen kirjastoihin opettajille tueksi.⁶

Renvall sai Bergenheimin opetuksesta myös pedagogisia esikuvia. Niinpä hän sanoi tältä oppineensa, ettei opetus saanut olla kirjan orjallista seuraamista vaan vapaata esitystä. Kirjan sisältö oli tunnettava, mutta vapaasti esitettynä opetus oli eloisaa ja oppilaiden mielenkiinto pysyi hereillä. Renvallin arvion mukaan Bergenheim oli aikansa huomattavin oppikoulujen historian opettaja. Hän totesi myös:

Harvalla pedagogilla on ollut nuorison käsittelyssään niin oikeaan osunutta arviointikykyä, arvokkuutta ja tahdikkautta kuin hänellä. Historia osoittautui hänen opettamanaan yhdeksi koulun olennaisista sivistyskeinoista.⁷

Kaikesta päätellen Bergenheim on ajatellut historianopetuksen tavoitteista Odert Gripenbergin tapaan niin, että historiallakin oli koulussa selvästi kasvatuksellinen tehtävä. Siitä oli saatavissa aineksia siveellisen ja uskonnollisen elämän ohjaamiseen. Bergenheim on myös allekirjoittanut seuraavat ajatukset historian oppikirjansa alkusanoina:

Historian opiskelu saattaa kaikki sielun kyvyt hyödylliseen ja miellyttävään toimintaan; se antaa runsaasti mielihyvää ja hedelmällistä oppia elämän vaihteleviin tilanteisiin. Historia on esimerkkien välittämää viisautta ja älykkyyttä, ja se osoittaa kaikkea ohjaavan Kaitselmuksen teitä.⁸

Eräillä lukion opettajilla oli tuon tuostakin ristiriitoja oppilaittensa kanssa. Opettajainkokousten pöytäkirjoissa on valituksia työrauhan häiritsemisestä oppitunneilla. Bergenheimillä ei tällaisia vaikeuksia ollut. Hänen auktoriteettinsa kesti, eikä häntä silti vihattu eikä hänen kustannuksellaan pilailtu. Bergenheimin mielestä myös opettaja saattoi tarvita huomautuksen, ellei pystynyt käsittelemään lukionuorisoa riittävän vakavasti ja lujasti eikä pitämään järjestystä. Lukiolaiset ovat aivan ilmeisesti hyväksyneet Bergenheimin tavan ylläpitää kuria. Kun Bergenheim 1838 haki Vöyrin kirkkoheranvirkaa, tieto herätti lukiolaisten keskuudessa Salomon Bergenheimin kuuleman mukaan yleistä huolestumista. Pelättiin, että historian lehtori myös saisi viran ja lähtisi lukiosta.⁹

⁶ Bergenheim tklille 5.6.1837. G I 1 TTA TMA; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 32.

⁷ Renvall Laurénille 7.5.1884. SLS 342 HYK; *Renvall* 1917a, 6s.

⁸ *Bergenheim* 1837 I, 1; Renvall Laurénille 7.5.1884. SLS 342 HYK; *Andersson* 1979, 23.

⁹ Op.kok.pk:t 1836, 1840, 1844—1845, 30.4.1846, 1849. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; Salomon Edvardille 6.11.1838. EB; *Granqvist* 1878, 146; *Ingelius* 1885, 6s; *Tigerstedt* 1919, 28, 164, 168, 185, 225—227; *V. T. Rosenqvist* 1927, 219.

Bergenheim jätti oppilaisiinsa mielikuvan virkaansa korostetun arvokkaasti hoitavasta miehestä. He luonnehtivat historian lehtoriaan kutsumanimellä Kardinaali. Taustalla oli osaksi ulkonainen esiintyminen, sillä Bergenheimin on sanottu olleen ”tarkka ja aristokraattinen pienintä liikettä myöten”, ylhäisen jäykkä ja täydellistä itsehillintää sekä oman esiintymisen hallintaa osoittava. Tähän vaikutelmaan on tosin todettu sisältyneen myös pienen keinotekoisuuden ja epäaitouden sivupiirteet. Silti historian lehtori oli kunnioitusta herättävä ilmestys. Niinpä lukioon pyrkineen vaasalaiskoululaisen Johan Gustaf Frosteruksen mieleen jäi rehtorin vastaanottohuoneessa hintelä, mustaan pukuun puettu mies, jolla oli pitkät taaksekkamatut hiukset ja jäykät askelet sekä terävä, tutkiva katse ja nopea, painokas puheta-pa.¹⁰

Nuorison valpas vaisto ilmaisi Kardinaali-nimityksellä myös muuta. Ainakin jälkeenpäin opettajaansa muistellessaan oppilaat ovat nähneet Bergenheimin toiminnassa kunnianhimoisia pyrkimyksiä ylös päin, millä tarkoitettiin halua päästä arkkipiispaksi. Katsottiin, että hänen tavassaan opettaa historiaa oli tiettyä poliittista tarkoitushakuisuutta, koska hän tunneil-laan pyrki vakuuttamaan oppilaita Suomelle nimenomaan Venäjän keisari-kunnan yhteydessä koittavasta menestyksellisestä tulevaisuudesta. Saman-suuntaisia arvailuja esiintyi lukion ulkopuolellakin, sillä 1843 Fabian Collan esitteli Bergenheimin Arwidssonille kirjoittaen, että tämä oli ”meidän arkkipiispan poikasemme, joka on mahtava mies”. Kyse oli sopivan henkilön löytämisestä markkinoimaan Arwidssonin Suomen historian asiakirjoja.¹¹ Ajatus arkkipiispan istuinta tähyävästä Bergenheimistä tuli siten esiin myös muualla kuin sisarusten välisessä harmittomassa ja leikillisessä kirjeenvaihdossa.

Lukion vuositutkintopöytäkirjoissa on Bergenheimin ensi vuosina selos-tettu hänen osuuttaan muita laajemmin. Kuulusteluissa hän muodosti kysy-mykset kokonaisuuksia koskeviksi ja edellytti vertailuja. Historiassa kysy-mykset koskivat useimmiten uutta aikaa. Niinpä Bergenheim vuoden 1848 tutkinnossa kyseli tasapainojärjestelmästä uudemman ajan politiikassa, val-

¹⁰ *Granqvist* 1878, 23; *Frosterus* 1884, 350; *Ingelius* 1885, 3, 7; *Tigerstedt* 1919, 26s.

¹¹ Collan Arwidssonille 12.2.1843. Ep. A. 12 KB; *Frosterus* 1884, 354; *Ramsay* 1904, 85–88; *Leinberg* 1885, 69; *Ingelius* 1885, 3,7; *Lumesmaa* 1944, 15. Gustaf Frosterus, sittemmin kouluhallituksen ylitarkastaja, tuli lukioon 1843, Anders Ramsay saman vuosikymmenen lopulla. Molemmat muistavat Bergenheimistä tämän eteenpäin pyrkimisen, samoin Oskar Ferdinand Ingelius, Turun yläalkeiskoulun rehtori, sittemmin Huittisten kirkkoherra. Ingelius laati Bergenheimistä pappeinkokoukseen 1885 muistosanat, joita ei painettu koukousen pöytäkirjaan. *Ppk* 1885, 40, 56.

tioitten aineellisista voimavaroista ja eri maiden ilmasto-olojen eroista.¹²

Lukion lehtorina Bergenheim sai pienempää palkkaa kuin kadettikoulussa. Turun lukion perustamisasetuksessa historian lehtorille oli vielä säädetty yli 11 tynnyriä pienempi viljapalkka kuin muille lehtoreille. Molemmat olivat epäkohtia, erityisesti velkaantuneen Bergenheimin talouden kannalta. Niinpä hän kiinnitti elokuussa 1833 tuomiokapitulin huomiota historian lehtorin palkkauksen epäkohtaan, joka hänen mielestään oli omiaan vähentämään historian arvostusta lukion oppiaineena. Pieni palkka oli Bergenheimin mukaan myös aiheuttamassa opettajien tiheää vaihtumista, mikä sekään ei olisi opetukselle eduksi. Bergenheim ehdottikin, että pienin palkka osoitettaisiin vastaisuudessa virkaiältään nuorimmalle lehtorille. Kapituli kannatti ehdotusta. Senaatti ratkaisi asian määräämällä kaikkien lehtoreiden viljapalkat saman suuruisiksi.¹³

Uusi lehtori paransi opetusaineittensa asemaa myös opetusmateriaalihankinnoilla. Lukion kirjastoon hankittiin keväällä 1836 yhteensä 80 teosta, joista yli 20 liittyi historian tai maantiedon opetukseen. Venäjän historiaa koskeva osasto oli Bergenheimin mielestä erityisen täydennyksen tarpeessa. Siihen hankittiin näet samalla kertaa toistakymmentä teosta, joista neljä oli Bergenheimille Tarton ajalta tutun professori von Ewersin tutkimuksia. Myös käyttämiään oppikirjoja Bergenheim pyrki pitämään ajan tasalla. Christian Stenhammarin vanhan maantiedon tilalle hän 1837 otti Upsalassa pari vuotta aikaisemmin ilmestyneen W. F. Palmbladnin oppikirjan. Vuonna 1840 hän alkoi käyttää Gabriel Reinin tekemää oppikirjaa Venäjän yhteiskuntaopin perusteista. Se oli ilmestynyt 1837—1838. Yhteiskuntaopin opetusta varten hän julkaisi 1836 tilastotaulukot Euroopan valtioista vuodelta 1834.¹⁴

3.2.2. Ajan vaatimuksia vastaava yleisen historian oppikirja

Sopivien oppikirjojen puute oli todettu oppikoulun polttavaksi ongelmaksi. Haminan rauhan jälkeen tämä ongelma korostui historianopetuksessa. Suomen valtiollisen aseman muuttuminen herätti tarpeen käsitellä aikai-

¹² Pk 11.—12.6.1835. A I 65 TTA TMA; pk 15.6.1844. Cb:1 Turun lukion arkisto TMA; pk 15.6.1847, 13.6.1848. TKA 37 VA.

¹³ Bergenheim tklille 15.8.1833. G I 2 TTA TMA; tklin pk 14.8.1833 § 41, 12.2.1834 § 3. A I 63—64 TTA TMA.

¹⁴ Op.kok.pk maaliskuu 1836. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; oppiennätykset 1832—1840. Bj:1 Turun lukion arkisto TMA; *Bergenheim* 1836.

sempaa laajemmin sekä Venäjän että Suomen omaa historiaa. Turun tuomiokapituli oli kiertokirjeessään 1812 kehottanut papistoa huolehtimaan Venäjän historian ja maantiedon kouluopetuksen järjestämisestä. Uutta ohjelmaa oli vaikea toteuttaa, sillä puuttui sopivia oppikirjoja eivätkä opettajat itsekään olleet aina riittävästi perillä Venäjän historiasta.¹

Bergenheim käytti opetuksessaan aluksi edeltäjänsä tavoin Jacob Ekelundin vanhan ja keskiajan historian kirjoja. Uusinta historiaa hän luennoi ilman oppikirjaa. Suomen historiassa oli käytössä Arwidssonin 1832 ilmestynyt oppikirja. Ekelundin kirjat oli kuitenkin tehty Ruotsissa, eivätkä ne siten palvelleet suomalaisten koulujen opetusta parhaalla tavalla. Bergenheim ryhtyi korjaamaan tätä epäkohtaa. Opetustyössä tunnetun tarpeen ohella taloudelliset seikat ovat saattaneet olla kannustamassa oman kirjan toimittamiseen. Bergenheim käytti hyväkseen tanskalaisen Sorøn akatemian historian ja maantiedon lehtorin Hector Frederik Janson Estrupin julkaisemaa yleisen historian oppikirjaa, joka ilmestyi 1826 ja ruotsinkielisenä Lundissa 1832.²

Estrupin kirjansa esipuheessa esittämät tavoitteet vastasivat hyvin Bergenheimin omia ajatuksia. Estrup halusi auttaa koulunsa ylimpien luokkien oppilaita saamaan kokonaiskuvan hajanaisten yksittäistietojen sijasta. Oppikirja oli myös suunniteltu sellaiseksi, että se mukavasti soveltui käsiteltäväksi kaksivuotisen kurssin aikana. Sen oli määrä sisältää vain niin paljon yksityiskohtaisia tietoja kuin abiturientilta voitiin vaatia, ja ennen muuta tarkastella historian tapahtumia syiden, seurausten ja asiayhteyksien näkökulmasta. ”Nerokkuutensa ja taitavan kerrontansa” ansiosta Estrupin teos oli saavuttanut mainetta kotimaassaan, ja se oli käännetty myös ranskaksi. Tekijää on pidetty humanina, vapaamielisenä ja monessa suhteessa aikaansa edellä eläneenä miehenä. Ruotsinkielisen käännöksen esipuheessa korostetaan Estrupin ansioita siinä, että hän oli ulottanut kuvauksensa lähimenneisyyteen saakka.³

Bergenheimin kirja noudattaa pääosin sanatarkasti Estrupin ruotsinnosta. Esipuheessa, jonka Bergenheim on päivännyt 17.1.1837, hän lainaa Estrupilta kirjan yleistavoitteen määrittelyn. Lisäksi hän toteaa, että Suomen koulunuorisolla oli oikeus odottaa yleisen historian oppikirjaltaan enemmän tietoja Venäjän historiassa. Tästä syystä hän sanoo täydentäneensä kir-

¹ Ottelin 1931, 114—116; Andersson 1979, 18—20.

² Historian oppiennätykset 1832—1852. Bj:1 Turun lukion arkisto TMA; Tigerstedt 1919, 107; A. Kuujo 1951, 186s; A. Kuujo 1954, 234s.

³ Estrup 1826, esipuhe; Estrup 1832, esipuheet; A. Kuujo 1954, 235.

jaa niiltä osin ja lisäksi oikaisseensa eräitä kohtia. Vanha aika, keskiaika ja uusi aika ilmestyivät Suomessa eri niteinä, jotta kirjaa voisivat uuden ajan historian osalta käyttää myös ne, jotka olivat lukeneet vanhemman historiansa muista oppikirjoista. Bergenheim katsoo kirjansa varsinaisesti palvelevan lukio-opetusta. Hän tosin pahoittelee esipuheessaan sitä, ettei ollut mielestään riittävästi ehtinyt muokata teoksen kieliasua.⁴

Kolmiosainen Lärobok uti Allmänna Werldshistorien painettiin Helsingissä 1837. Vanhan ajan historiaa koskeva osa sisältää 120, keskiajan 127 ja uuden ajan historian osa 183 sivua. Liitteenä on 17 hallitsijain sukutaulua. Toimittajan osuus ensimmäisessä ja toisessa osassa on lähinnä vuosilukujen lisäämistä, nimien ja yksityiskohtien täydentämistä sekä kieliasun muokkaamista. Kolmanteen osaan Bergenheim on tehnyt tämäntyyppisiä muutoksia pari sataa. Pääosa varsinaista sisältöä koskevista muutoksista ja täydennyksistä on juuri uuden ajan historiaa koskevassa kolmannessa osassa.⁵

Venäjän historian esittämiseen Bergenheim käyttää kolmannessa osassa Estrupiin verrattuna kolminkertaisen sivumäärän. Laajentamisen ohella hän kautta linjan siistii Estrupin esitystä Venäjän osalta. Niinpä hän jättää pois kohdan ”Iivanan julmuus oli inhottavaa”, samoin luonnehdinnan Venäjän kansasta raakana ja orjamaisena kansana sekä Katariina II:n uudistussuunnitelmien lievän kritiikin. Näin syntyvä kuva Venäjän historiasta ja sen henkilöhahmoista kaunistui. Iivana Julman ja Pietari Suuren toimien sanotaan johtuneen olosuhteiden pakosta. Aleksanteri I kuvataan jaloksi hallitsijaksi, joka oli luvannut pitää voimassa Ruotsin vallan aikaiset lait Suomessa. Nämä ansiot muistaen Suomen kansan tuli kirjan tekijän mielestä aina pysyä uskollisena ja kiitollisena Venäjän hallitsijoita kohtaan. Bergenheimin mukaan Aleksanteri oli taistelussaan Napoleonin vastaan antanut Euroopalle vapauden. Jo pari vuosikymmentä aikaisemmin Napoleonin julkinen arvosteleminen oli ollut yksi keino osoittaa yleistä valtakunnallista lojaalisuutta. Tavaksi tuli pitää Napoleonin vallankumouksen perillisenä ja syyppäänä sotiin sekä Aleksanteria rauhan palauttajana.⁶ Bergenheim osoittautuu poliittisesti oikeaoppiseksi.

Estrupin kirja päättyy vuoteen 1826, mutta Bergenheim on jatkanut esitystä vuoteen 1830 saakka. Ranskan heinäkuun vallankumousta hän ei tosin enää ota mukaan. Bergenheim saa kuitenkin tilaisuuden esitellä oman ai-

⁴ Estrup 1832; Bergenheim 1837 I, esipuhe.

⁵ Estrup 1832; Bergenheim 1837 I—III; A. Kuujo 1954, 235, 237.

⁶ Estrup 1832, 265s, 316, 330, 371; Bergenheim 1837 III, 41—43, 100—105, 120, 174—176; A. Kuujo 1954, 235s; Paasivirta 1978, 63.

kansa Venäjän hallitsijaa Nikolai I:tä laajemmin. Estrup kirjoittaa dekabristikapinan kukistamisesta: ”Verenvuodatuksella ja rangaistuksin tämä sotilaskapina kukistettiin heti alkuunsa.” Bergenheim korjaa näkökulmaa: ”Se rohkeus ja päättäväisyys, jolla keisari Nikolai ymmärsi heti alkuunsa kukistaa tämän sotilaskapinan, lupasi valtakunnalle voimakasta ja onnellista hallitusta eikä tämä toivo ole pettänyt.”⁷

Bergenheimin tekemistä muutoksista ja lisäyksistä suurimmat ovat Venäjän historian osalla. Hän on kuitenkin hionut sanontaa mieleisemmäkseen muissakin kohdin. Ruotsin ja Tanskan välisissä suhteissa hän korostaa ruotsalaisnäkökohtia. Ranskan vallankumouksen hän esittää Estrupista poiketen ja kuvailee sitä myllerrykseksi, joka epidemian tavoin levisi Eurooppaan. Edmund Burken ja Ernst Brandesin Bergenheimin mielestä maltillisia ääniä ei kuultu, ja niin saatiin aikaan vain pahuuden leviämistä. Englantilainen Burke arvosteli 1790 ankarasti Ranskan vallankumousta ja nousi aikansa huomattavimmaksi traditioihin nojautuvan valtiokäsityksen edustajaksi. Hän vaikutti voimakkaasti romantiikan ajan konservatiiveihin Saksassa ja Ranskassa. Saksalainen Brandes oli hänen hengenheimolaisiaan.⁸

Preussin koululaitos on Bergenheimin erityisen kiinnostuksen kohde. Hän täydentää Estrupin tekstiä Napoleonin jälkeisen Saksan osalta kehumalla maan kouluoloja, jotka kirjan mukaan oli järjestetty erinomaisesti. Berliinissä kohtasivat Bergenheimin esityksen mukaan Euroopan huomattavimmat tiedemiehet. Preussin virkamiehet kelpasivat esikuvaksi koko sivistyneelle maailmalle, eikä minkään maan yleiseltä kansansivistykseltä voinut kohtuudella vaatia enempää, kuin mitä Preussissa voitiin osoittaa. Euroopan viiden suurvallan joukossa Preussilla todetaan olevan keskeinen asema. Yhdessä Itävallan ja Saksan valtioliiton kanssa se oli eurooppalaisen valtiojärjestelmän järkkymätön tukipilari, Bergenheim opetti ja noudatti näin keisarikunnan ulkopoliittista suuntaa: kumousten jälkeen Venäjä, Preussi ja Itävalta olivat jääneet puolustamaan Pyhän allianssin perintöä. Venäjän kannalta molemmat muut olivat aatteellinen suojamuuri Keski-Euroopan suunnalla mahdollisesti uudistuvia kumousliikkeitä vastaan. Bergenheimin teksti sopii hyvin Münchencrätzissä 1833 uusitun kolmen konservatiivisen suurvallan liiton henkeen.⁹

Venäläinen näkökulma värittää lähimenneisyyden tapahtumien selostusta muutenkin. Keisarikunnan politiikka esitetään ihanteellisessa valossa. Puo-

⁷ Estrup 1832, 373; Bergenheim 1837 III, 151, 177.

⁸ Estrup 1832, 325; Bergenheim 1837 III, 114s, 181; Spehr 1876, 241s; Hunt 1886, 354, 358—364; Lindman 1934, 139; A. Kuujo 1954, 235, 237.

⁹ Estrup 1832, 349—370; Bergenheim 1837 III, 152; Paasivirta 1978, 110—113, 195.

lan kapinan jälkeen oli tarkoituksenmukaista korostaa Aleksanteri I:n Puolaa kohtaan osoittamaa jalomielisyyttä. Hallitsijanpalvonnan sanakäänteet, joita Suomessa Ruotsin vallan aikaan ei tunnettu, luontuvat Bergenheimin esitykseen vaikeuksista. Kreikan vapaussodan tapahtumat kerrotaan asiallisen neutraalisti, eikä niiden yhteydessä sen paremmin kuin Venäjän—Turkin sodankaan kuvauksessa vedetä esiin uskonsotanakökökulmaa. Myös esitys Turkin historiasta on tästä aihepiiristä vapaa. Tapahtumia, jotka Turkin sotaan johtivat, selostetaan koko ajan Venäjän siirtoja myönteisesti tulkiten. Adrianopolin rauhaa pidetään ”kauniina osoituksena siitä kunnioituksesta, jota Venäjän mahtavat hallitsijat osoittavat ihmiskunnan yleisiä etuja kohtaan”. Venäjän sanotaan kunniakkaasti taistelleen itselleen suuruutensa. Estrupin kirjan loppulauseen, jossa puhutaan ajatusten ja aatteiden vapaan ilmaisemisen hyödyllisyydestä, Bergenheim jättää pois.¹⁰

Bergenheim käsittelee Estrupin tekstiä johdonmukaisesti ja määrätietoisesti vastaamaan niitä olosuhteita, jotka hänen mielestään Suomessa oli otettava huomioon. Jos hän pitikin historianopetusta yksilönkehityksen kannalta tärkeänä kasvatukseen, hän on myös ollut selvillä siitä, miten oppikirjan historiakuva muokkasi oppilaiden poliittisia ja yhteiskunnallisiakin asenteita.¹¹ Bergenheimin pyrkimyksiä arvioitaessa on otettava huomioon myös vuoden 1829 sensuuriasetus. Sen säännöksillä, jotka muun muassa edellyttivät, että tarkastettiin, miten Ranskan vallankumouksen tapahtumat esitettiin, oli oma vaikutuksensa kaikkiin kirjoittajiin. Venäjän historian kuvaamiseen oli jo ennen Bergenheimin kirjan ilmestymistä puututtu. Sensuurikomitea oli 1830 kieltänyt Carl Friedrich Hempelin kirkkohistorian kirjan sillä perusteella, että siinä kerrottiin Pietari Suuresta komitean mielestä sopimattomia asioita, arvosteltiin keisarinna Elisabetin ja Aleksanteri I:n hurskautta ja väitettiin Venäjän papistoa sivistymättömiksi kuvainpalvelijoiksi. Bergenheimin esitys on tosin mennyt pitemmälle kuin vain poistanut sopimattomuuksia. Siihen on lisätty runsaasti sellaista, mitä pidettiin sopivana ja suotavana. ”Näkemyksesi Venäjästä miellyttää minua joka suhteessa”, August-veli kommentoi uutta oppikirjaa. Arvio tuli Kaukasiasta, missä veli palveli keisarin joukoissa ja sai pian ylennyksen everstiluutnantiksi.¹²

Kirjansa ilmestyttyä Bergenheim ehdotti tuomiokapitulille, että se ryhtyi-

¹⁰ *Estrup* 1832, 379; *Bergenheim* 1837 III, 147—149, 176, 179; *Paasivirta* 1978, 63, 95, 103, 116s, 130.

¹¹ *V. T. Rosenqvist* 1927, 219; *Andersson* 1979, 26.

¹² August Edvardille 10.1.1838. EB; *Carpelan* 1942, 23s; *Silfverhuth* 1977, 78, 97s, 146.

si toimenpiteisiin hiippakunnan triviaalikoulujen historianopetuksen yhtenäistämiseksi. Lukio-opetukselle aiheutui hänen mielestään vaikeuksia siitä, että sekä historiassa että maantiedossa käytettiin eri kouluissa eri oppikirjoja. Samaa ongelmaa oli kaikkien aineiden osalta kiinnitetty huomiota tuomiokapitulin kiertokirjeessä jo vuonna 1833. Bergenheim ehdotti, että seuraavasta syksystä alkaen vanhojen kirjojen tilalle määrättäisiin yhtenäisesti Palmbladin oppikirja maantietoon, Bergenheimin uusi kirja yleiseen historiaan ja Arwidssonin kirja Suomen historiaan. Bergenheim myönsi kirjansa heikkoudeksi kielen raskauden ja vaikeaselkoisuuden, mutta lupasi uudessa painoksessa poistaa tämän epäkohdan. Opettajan osuus kirjan käytön onnistumisessa oli hänen mielestään tärkeä, sillä tämän piti tukea ja selvittää kirjan esitystä. Bergenheim kehottikin opettajia hankkimaan tarpeellista listätietoa C. F. Beckerin maailmanhistorian ruotsinnoksesta. Becker pyrki herättämään lukijoittensa mielenkiinnon runsaalla kertovalla aineksella. Bergenheimin parannusehdotukset saivat tuomiokapitulissa suopean vastaanoton, sillä niitä pidettiin tarkoituksenmukaisina. Kouluille lähetettiin kirje asiasta kesäkuussa 1837.¹³

Bergenheimin oppikirja oli ensimmäinen Suomen oloja silmällä pitäen kirjoitettu yleisen historian esitys. Se tuli käyttöön kaikissa Turun hiippakunnan triviaalikouluissa, sittemmin yläalkeiskouluissa, sekä lukioissa. Pian kuitenkin havaittiin, että se oli yläalkeiskoululaisille liian vaikeatajuinen. Vaasassa valitettiin, ettei näillä ollut riittäviä pohjatietoja sen ymmärtämiseen. Opettajan piti selittää yksittäisiä sanoja ja käsitteitä, mikä hidasti opetusta ja tappoi oppilaiden mielenkiinnon. Koulukertomukseensa 1845 tuomiokapituli kirjasikin, että Estrup-Bergenheim oli tälle asteelle liian vaikea. Skol-Tidning-lehdessä todettiin 1848 Estrup-Bergenheimiä pidetyn yläalkeiskouluille yleisesti liian vaikeana. Lukioon sen kerrottiin olevan ”varsin sopiva” yleiskatsaustensa ja monien kuvausta valaisevien lisäviitteiden ansiosta.¹⁴

Yläalkeiskoulujen alaluokilla siirryttiin Bergenheimin kirjasta muihin oppikirjoihin. Ylemmillä luokilla sekä lukioissa se kuitenkin säilytti paikkansa kaikissa Turun hiippakunnan kouluissa vuoden 1856 paikkeille saakka, käytettiin sitä parissa ala-alkeiskoulussakin edistyneitten oppilaitten opetuksessa. Porvoon hiippakunnassa Bergenheimin kirjaa käytettiin ainakin Sa-

¹³ *Kkje* 262/6.3.1833 § 6; Bergenheim tklille 5.6.1837. G I I TTA TMA; tklin pk 7.6.1837 § 21. A I 67 TTA TMA; tklin kirje 14.6.1837. B I 104 TTA TMA; *Mustelin* 1952, 134.

¹⁴ Tiedot koulujen käyttämistä oppikirjoista vuositutkintoja varten laadituissa kertomuksissa. TKA VA; ktpk Vaasan yak 10.—11.6.1845. TKA 62 VA; tklin pk 22.11.1845 § 1. A I 75 TTA TMA; *Skol-Tidning* 6/1848.

vonlinnan piirikoulussa ja Porvoon lukiossa 1840-luvulla. Vielä 1850 sekä Hämeenlinnan että Vaasan yläalkeiskoulujen opettajat ehdottivat tätä oppikirjaa esittäessään piispantarkastuksessa toivomuksia koulunsa oppikursien ja lukujärjestyksen uudistamisesta. Kirjan tekijästä oli tosin ehtinyt tulla tarkastusta suorittava piispa, millä saattoi olla vaikutusta esityksiin. Kun piispat vuoden 1856 koulujärjestyksen astuttua voimaan laativat luettelon kouluille vahvistettavista oppikirjoista, Estrup-Bergenheim ei enää ollut mukana.¹⁵ Siihen mennessä kirjaa oli kuitenkin jo ehditty käyttää parikymmentä vuotta, Turun hiippakunnassa jopa varsin kattavasti.¹⁶ Historian oppikirjallaan Bergenheim oli siten omalta osaltaan rakentamassa ja luojittamassa autonomisen Suomen yhteyttä Venäjän keisarikuntaan, sillä kouluuniorison asenteen muokkaajana oppikirja on aina tärkeä.

3.2.3. Rehtorin otteet

Pastoraalitutkintoa suorittaessaan Bergenheim oli tutustunut tuleviin Turun lukion työtovereihinsa. Nuoruudenystävä ja pyhien alkukielten lehtori Carl Josef Estlander, latinan lehtori Erik Elfgren ja teologian lehtori Johan Adam Edman olivat houkuttelleet häntä hakemaan virkaa. Matematiikan lehtori Gustaf Wilhelm Rönnbäck kuoli 1834, ja hänen seuraajakseen tuli Johan Efraim Ahlstedt. Filosofian ja luonnonhistorian lehtoria Johan Matthias Sundwallia, joka siirtyi yliopistoon, seurasi Henrik Heikel 1835. Uuden koulujärjestyksen mukaisesti perustetun seitsemännen, kreikan lehtorin, viran hoitajaksi tuli 1843 Fredrik Hertzberg. Elfgrenin seuraajaksi tuli 1843 Frans Wilhelm Gustaf Hjelt ja Edmanin 1846 Gustaf Fredrik Helmingius. Estlanderin virassa toimivat hänen jälkeensä Carl Fredrik Widenius 1840—1841, Aron Gustaf Borg 1841—1842 ja Carl Jakob Helander 1843—1850. Edmanin sijaisena oli syyslukukauden 1836 Frans Ludvig Schauman. Lehtoreitten lisäksi opetustyöhön osallistuivat lukion apulainen sekä saksan, ranskan, venäjän, voimistelun, laulun ja piirustuksen opettajat.¹

Vuoden 1724 koulujärjestyksen mukaan lukion lehtorit hoitivat vuorotellen vuoden kerrallaan rehtorin tehtäviä. Niinpä Bergenheim toimi lukion rehtorina lukuvuodet 1835—1836, 1839—1840 ja 1843—1844. Perinteeseen

¹⁵ Ktpk Hämeenlinnan yak ja Vaasan yak 1850. TKA 6, 62 VA; *kkje* 427/29.4.1857 § 1; (*Nordlund*) 1884, 25; *Hultin* 1920—1923 I, 343s, 356s, II, 139; *A. Kuujo* 1949, 42—48.

¹⁶ Vrt. *Sarva* 1928, 199.

¹ *Tigerstedt* 1919, 86—89.

kuului, että eroava rehtori luovutti tehtävät seuraavalle juhlahin menoin ja piti tilaisuudessa puheen. Bergenheimin puheen aiheena oli 13.6.1836 Historiallinen esitys siitä suuresta ja erinomaisesta asiasta, joka aina sisältyy oman edun vapaaehtoiseen unohtamiseen. Toisenkin puheen aihe on tiedossa: 7.6.1840 Bergenheimin otsikkona oli Vanhan ajan ihmisten isänmaata ja keskiajan kansojen kirkkoa kohtaan tuntemaan rakkauden vertailu myöhempien aikojen pyrkimykseen omia itselleen sekä isänmaan että kirkon oikeudet.²

Vuoden 1843 koulujärjestyksen mukaan rehtori valittiin kolmivuotiskaudeksi vaalilla. Turun lukion ensimmäisessä vaalissa 1.6.1844 Bergenheim sai neljä ääntä, Edman kaksi ja Heikel yhden. Kun vaali kolmen vuoden kuluttua jälleen suoritettiin, Bergenheim sai kuusi ja Heikel yhden äänen. Tuloksen selvittyä 1844 Bergenheim totesi, että hänellä olisi ollut oikeus kieltäytyä. Koska hän kuitenkin katsoi vaalin tuloksen osoitukseksi siitä, että valitsijat olivat tyytyväisiä hänen toimintaansa, hän piti velvollisuutenaan jatkaa. Rehtorin virassa käyttöönsä uskotuille varoille Bergenheimillä oli esittää takaajaksi vakavarainen lankonsa ruukinpatruuna Lars Magnus Björkenheim.³

Heti ensimmäisestä rehtorikaudestaan alkaen Bergenheim osoittautui järjestelmällisyyttä arvostavaksi hallintomieheksi. Hän pani kuntoon lukion asiakirjojen diarioinnin ja arkistoinnin sekä hoiti sitä omalta osaltaan huolellisesti. Hän hoiti virkaan liittyvää paperisotaa selvästi eri tavalla kuin muut rehtorit. Lukion uutena eforuksena toimi arkkikiipspaksi loppuvuodesta 1833 nimitetty Erik Gabriel Melartin, joka hänkin oli osoittanut lujaa hallintomiehen otetta Viipurin vuosinaan ja yliopiston rehtorina. Tämä oli yksi Bergenheimin ja Melartinin yhteistyön myönteisiä lähtökohtia. Niihin kuului myös yhteinen mieltymys saksalaisperäiseen pedagogiikkaan ja reaalilaineisiin sekä tietty määrä venäläissympatioita. Bergenheimin ehdotuksesta päätettiin ensimmäisessä hänen johtamassaan opettajainkokouksessa hankkia lukiolle oma sinetti ja leimasin. Byrokraatin profiilia terävöittää Bergenheimin menettely samassa kokouksessa, kun hän totesi venäjän kielen opettajan vastoin koulujärjestyksen säännöksiä osallistuneen lukion opettajainkokouksiin. Bergenheimin mielestä lukion opettajan virka ei siihen oikeuttanut. Häneen yhtyen päätettiinkin vastaisuudessa kutsua ko-

² Rehtorin diaari. Aa:1 Turun lukion arkisto TMA; *Tigerstedt* 1919, 17–20.

³ Op.kok.pk 1.6.1844, 1.6.1847. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; tklin pk 21.10.1835 § 19. A 1 65 TTA TMA; takaussitoumus 16.12.1845. TKA 37 VA.

kouksiin osanottajiksi vain lukion lehtorit ja sihteeriksi lukion apulainen.⁴

Kadettikoulussa hankitusta kokemuksesta oli hyötyä rehtorin tehtävässä. Sieltä oli peräisin se järjestelmä, jota Bergenheim ehdotti sovellettavaksi määrättäessä lukion oppilaitten paremmuusjärjestystä. Ehdotuksen mukaan eri aineista annettavien pisteitten painoarvo määräytyi aineiden viikkotuntimäärän perusteella. Opettajainkokous hyväksyi uuden mallin, mutta edellytti, ettei priimusta määrättäisi pelkästään opiskelumenestyksen perusteella. Rehtorikautensa alussa Bergenheim niin ikään esitti koulun valaistuksen parantamista, minkä johdosta päätettiin hankkia muutama uusi kynttiläkrunu. Uusi rehtori järjesti myös kirjaston aukioloajat uudelleen. Kaiken kaikkiaan Bergenheimin toiminnalle oli ominaista aloitteellisuus ja epäkohtiin puuttuminen.⁵ Vuonna 1845 hän ehdotti, että laulu, piirustus ja voimistelu tehtäisiin vapaaehtoisiksi aineiksi, koska hänen mielestään niiden harrastus sillä tavoin parhaiten heräisi. Tähän ei kuitenkaan katsottu voittavan mennä, vaikka Bergenheim arveli menestyville oppilaille annettavien palkintojen kannustavan opiskeluun näissä aineissa. Suopean vastaanoton sai sen sijaan hänen ehdotuksensa antaa hyvin edistyneille oppilaille vapaita lupapäiviä, lukion oppituntimäärä kun oli suuri.⁶

Lukionuoriso aiheutti rehtorille päänvaivaa luvattomilla poissaoloillaan, arveluttavilla vapaa-ajan harrastuksillaan ja häiritsemällä eräiden opettajien työrauhaa. Bergenheim onnistui kurinpidossa tavalla, jossa nähtiin johdonmukaista lujuuutta mutta samalla tiettyä ymmärtämystä nuorisoa kohtaan sekä oppilaan yksilöllisyyttä arvostavaa tahdikkuutta. Rehtorin sijaisena hän syksyllä 1836 osoitti kasvattajan ymmärtäväistä suhtautumistapaa selvittäessään sellaisten ilkeiden tekijöitten henkilöllisyyden, joista poliisimestari oli tehnyt ilmoituksen. Lukiolaiset näyttävät luottaneen rehtori Bergenheimiin ja arvostaneen häntä. Niinpä he syksyllä 1849 lähtivät virkapaan rovasti Bergenheimin luo Maarian pappilaan ja pyysivät häntä puuttumaan mieliään kuohuttaneeseen kurinpitoasiaan. Opettajainkokouksen langettamia rangaistuksia pidettiin liian ankarina. Bergenheim onnistui tyydyttämään nuorten mielen ja sai heidät palaamaan takaisin, kuitenkin pysyen täysin lojaalina sijaisrehtorin ja lukion konsistorin päätökselle. Lukiolaisille hän lupasi ottaa selkoa asiantilasta. Tuomiokapitulissa sitten muutettiin lukiossa langetetut rangaistukset lievemiksi ja opettajille annettiin

⁴ Kunnollinen diaarikirja alkaa Bergenheimin käsialalla syksystä 1835. Aa:1 Turun lukion arkisto TMA; op.kok.pk 10.12.1835. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Tigerstedt* 1919, 8, 27; *Hietala* 1982, 132, 138, 143, 152, 174–176.

⁵ Op.kok.pk 10.12.1835. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Tigerstedt* 1919, 10s, 56s.

⁶ Op.kok.pk 23.8., 25.8.1845. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Tigerstedt* 1919, 56s.

moitteita isällisen huolenpidon ja ymmärtäväisyyden puutteesta.⁷

Vuoden 1843 koulujärjestyksen mukaan valittuna rehtorina Bergenheim joutui ensimmäisenä Turun lukiossa laatimaan oppilaitoksen toiminnasta kolmivuotiskertomuksen. Hän selvitti siinä yksityiskohtaisesti Turun lukion perustamisvaiheet ja esitteli koulussa toimineet opettajat. Painetun ohjelman johdanto-osassa Bergenheim totesi:

Sivistys on meidän aikamme kallein omaisuus ja pyrkimys tehdä siitä niin yleinen kuin mahdollista on nimenomaan tälle ajallemme tunnusomaista. Nykyisin sen omistamista ei enää ole rajoitettu vain tietylle kansanluokalle tai yksittäiselle säädylle, joita ei enää pidetä sen tavoittelemiseen etuoikeutettuina, vaan hallitsijoitten ja kansakuntien pyrkimykset lähtevät päin vastoin siitä, että tie totuuden ja oikean tuntemiseen raivataan vähäisimpään mökkiin saakka. Tämä pyrkimys tehdä tieto yleiseksi onkin saanut useimpien Euroopan valtioiden hallitukset kiinnittämään tähänastista huomattavasti suurempaa huomiota alkeiskoulutukseen.

Hän katsoi myös, että yhteiskunnan monimutkaisen järjestelmän ylläpito edellytti suurta joukkoa tieteellisesti koulutettuja miehiä eikä siksi ollut varaa jättää sattumanvaraiseksi, pystyikö yhteiskunnan parempiosaisten joukosta riittävän moni rikkomaan ”tiedon aina kovan ja vaikeasti särjettävän kuoren, joka kuitenkin välttämättä täytyy poistaa, jotta päästään elämään antavaan ja ravitsevaan sisukseen.”⁸ Bergenheim ei näin ollen kuulunut niihin, jotka Suomessakin vielä 1850-luvulle tultaessa halusivat koulutustarpeen ja -tarjonnan määräytyvän kunkin yhteiskunnallisesta asemasta käsin.⁹

Alkeissivistyksen tehtävänä oli Bergenheimin mielestä tietoa ympäröivän kovan kuoren särkeminen. Korkeakoulun asiana oli opettaa käyttämään oikein ydintä, tietoa, iloitsemaan siitä ja saamaan siitä innostusta ja voimia isänmaan ja ihmiskunnan palvelemiseen. Itse yhteiskuntaelämän muodostama suuri koulu täydensi parhaiten tätä oppimista, joka vaati myös kieltäytymistä. Oppimisen ketjussa oli Bergenheimin mukaan muistettava alkeisopetuksen perustaa luova merkitys. Sen vuoksi alkeiskoulujen opetusta ei saanut pitää muita vähäarvoisempana, vaan juuri sen perusteellisuuteen oli panostettava.¹⁰

⁷ Op.kok.pk 21.10.1836, 23.3.1844. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; tklin rikospk 1849, 25.9. § 2, 12.10. § 3, 13.12. § 1. A III 23 TTA TMA; *Granqvist* 1878, 170—191; *Tigerstedt* 1919, 27—29, 185—187, 224—226.

⁸ *Bergenheim* 1847, 1—3.

⁹ *Vuorela* 1980, 127—133.

¹⁰ *Bergenheim* 1847, 1s.

Tiedon kovan kuoren ohella oli Bergenheimin tekstin mukaan sivistyksen esteenä myös ihmissielun kyvyttömyys hankkia tietoa. Tämä puute tuli alkeisopetuksen poistaa; sen tuli myös toteuttaa vaikea tehtävänsä muuttaa oi-keaksi ihmissielun luontainen taipumus väärään suuntaan. ”Nuorukaisen ymmärryksen kehittäminen ja hänen sydämensä jalostaminen ovat päämäärä, johon harkitseva opettaja ennen muuta pyrkii”, Bergenheim kirjoitti. Oppilaitoksen laatu riippui hänen mielestään ennen muuta sen opettajista. Opettaja taas ei päässyt mihinkään siitä, että hän oli, paitsi tietojen jakaja, myös oppilaittensa kasvattaja. Koulun opetus- ja kasvatustyön onnistuminen taas edellytti myös vanhempien ja huoltajien luottamusta sekä yhteistyötä.¹¹ Vanhempien osuus julkisen koulun opetustavoitteiden saavuttamisessa oli Bergenheimin mielestä ratkaiseva. Siksi hän eforuksenakin korosti lukion rehtorin velvollisuutta suhtautua kunnioittavasti ja vastuuntuntoisesti oppilaiden vanhempiin. Tässäkin yksityiskohdassa rehtori Bergenheim oli koulunsa eforuksen, arkkipiispa Melartinin linjoilla, jotka juontuivat Pestalozzin korostamaan kodin ja koulun yhteistyöhön. Myös koulun suhdetointa oli Bergenheimille jatkuvasti tärkeä. Rehtorina hän lukion vuositut-
kinnon puheissaan otti erityisesti huomioon paikalle saapuneet merkkihenkilöt.¹²

3.2.4. Pedagoginen linja

Perinteistä klassista oppikoulua oli Saksassa uudistettu 1700-luvun mitaan sekä uushumanistisessa että filantropinistisessä hengessä. Uushumanistit halusivat säilyttää klassisen sivistyksen kielineen koulun perusainekse-
na mutta pyrkivät uudistamaan vanhan koulun kuolleeksi ulkoluvuksi kaa-voittunutta opetusta didaktiikan osalta. Klassiset kielet, erityisesti latina, olivat uushumanistien mielestä keskeinen sivistyksen välikappale, sillä niiden kieliopin katsottiin kehittävän abstraktista ajattelukykyä, päättelytaitoa ja mielikuvitusta. Antiikin kielten rinnalla korostettiin myös sen kulttuurin tuntemusta ja katsottiin, että kielitaito avasi tien ylevään, klassiseen humanistiseen sivistykseen. Siksi uudet kielet eivät voineet korvata latinan avulla saavutettavaa muodollista sivistystä. Vain klassisissa kielissä katsottiin olevan niitä ominaisuuksia, jotka sopusuhtaisesti harjaannuttivat nuoren kaikkia sielunkykyjä. Koulun tavoitteena taas oli juuri kehittää oppilaan sielun-

¹¹ *Bergenheim* 1847, 2s, 25.

¹² Turun lukion vuositutkintopk 14.6.1849, 11.6.1853. TKA 37 VA; *Hietala* 1982, 150.

kykyjä ja siten luoda harmoninen persoonallisuus.¹

Filantropinistit puolestaan vastustivat suunnan perustajan Johann Bernhard Basedowin tavoin latinan yksipuolisen keskeistä asemaa ja erityisesti sen opettamista ulkolukumenetelmällä, joka tappoi oppilaiden innostuksen. Filantropinistit eivät periaatteessa halveksineet antiikkia, mutta heidän mielestään sen aika oli ohi ja kouluihin tarvittiin käytäntöön sovellettavia oppiaineita, erityisesti uusia kieliä ja reaaliaineita. Oppilaitten tervettä järkeä voitiin filantropinistien mielestä kehittää myös uudenaikaisten kirjailijoiden teoksiin tutustumalla. Kieli oli filantropinisteillekin ensisijainen muodollisen sivistyksen välikappale, ja siksi hekin korostivat kieliopintojen tärkeyttä. Mutta heidän mielestään muukin kieli kuin latina, jopa oppilaan äidinkieli, voi palvella tässä tehtävässä. Vierasta kieltä oli opetettava kuten äidinkieltä, ei kieliopin ulkoa pönttämisenä, vaan lukien, kirjoittaen ja puhuen.²

Näiden uudistussuuntausten välillä käytiin ankaria kiistoja. Uushumanistit olivat sitä mieltä, että latinasta luopuessaan filantropinistit olivat hylänneet vanhan koulun vaaliman sivistyksen yhtenäisyyden. Uusien kielten ja reaaliaineiden opetuksella katsottiin jouduttavan latteaan ja ulkokohtaiseen hyötysivistykseen. Filantropinistien metodin korostuksessa pidettiin vaarana sitä, että didaktiikka nousisi pääasiaksi opetuksen sisällön kustannuksella. Eroista huolimatta näillä uudistusvirtauksilla oli myös yhteisiä vaatimuksia: koulu haluttiin erottaa itsenäiseksi kirkon valvonnasta; kasvatuksen ja opetuksen tehtävänä pidettiin oppilaan luonnollisten taipumusten kehittämistä sekä älyn ja arviointikyvyn sivistämistä; kieliopinnot tuli säilyttää sivistyksen välineenä.³

Filantropinistit halusivat perustaa porvariskouluja, joissa opetettaisiin kaikille kansalaisille tarpeellisia aineita, erityisesti uusia kieliä ja luonnontieteitä. Ensimmäisen tämäntyyppisen reaalikoulun perusti Berliiniin 1747 Johann Julius Hecker. Tässä taloudellis-matemaattisessa reaalikoulussa oli runsaasti sekä täysihoito- että päiväoppilaita ja opettajien koulutusta varten sen yhteyteen perustettiin myös seminaari. Heckerin koulu vaikutti paljon Preussin koululaitokseen, missä porvariskoulut alkoivat kehittyä itsenäiseksi koulumuodoksi. Kun Preussissa 1800-luvun alussa toteutettiin laaja koululaitoksen uudistusohjelma, lukiot uudistettiin uushumanistisessa hengessä. Osa lukioista menetti kuitenkin oikeutensa ja muuttui uudessa yhteis-

¹ *Paulsen* 1919—1921 I, 567—571, 599, II, 50—62; *Jäntere* 1927, 89, 98—105; *Sjöstrand* 1961, 115; *Nilehn* 1975, 17, 31—34, 46—56.

² *Paulsen* 1919—1921 II, 50—67.

³ *Paulsen* 1919—1921 II, 50s; *Nilehn* 1975, 17, 41—49, 57—68.

kunnallisessa ja taloudellisessa tilanteessa reaali- ja porvariskouluiksi, joissa klassiset kielet korvattiin reaaliaineilla ja uusilla kielillä. Myös Preussin yliopistot uudistettiin ja maahan luotiin Pestalozzin periaatteiden mukainen kattava kansanopetusjärjestelmä. Nämä muutokset tapahtuivat 1820- ja 1830-luvulla.⁴

Myös Ruotsissa perustettiin 1800-luvun alussa sotilas- virkamies- ja talouselämän aloille aikoville erillisiä kouluja, joissa opetettiin uusia kieliä ja reaaliaineita. Tukholmassa kukoistivat yksityiset koulut, joissa noudatettiin tätä uutta opetusohjelmaa. Monet olivat internaattimuotoisia ja noudattivat saksalaisia esikuvia; ne kiinnittivät huomiota opetuksen metodikysymyksiin ja pyrkivät eroon vanhasta ulkoluvusta.⁵

Bergenheimillä oli erittäin myönteinen kuva Saksan ja varsinkin Preussin koululaitoksesta. Juuri niitä hän oli oppikirjansa itsenäisessä lisäyksessä ylistänyt. Käsitys saksalaisen koulupolitiikan esimerkillisyydestä näyttää olleen Suomessa muutenkin yleinen.⁶ Kosketus Odert Henrik Gripenbergiin ja toiminta kadettikoulussa ovat varmasti syynä siihen, että Bergenheimiä Saksan oppilaitoksista eniten kiinnostivat latinattomat reaalikoulut. Kesäkuussa 1837 hän anoi tuomiokapitulilta virkavapautta lähteäkseen ulkomaille. Anomuksen perusteluna oli lääkärintodistus, jossa todettiin lehtori Bergenheimin kärsivän ylirasituksen aiheuttamista vaivoista. Itse asiassa opettajien oli ollut vaikea saada matkustuslupia, sillä heinäkuun vallankumouksen jälkeisessä poliittisessa tilanteessa yhteyksiä Keski-Eurooppaan haluttiin rajoittaa. Terveystodistukset helpottivat kuitenkin luvan saantia. Bergenheim ilmoittikin aikovansa hoitaa terveyttään Böömin kuuluisissa terveyskylpylöissä.⁷

Bergenheim haki aluksi virkavapautta vain puoleksi vuodeksi, mutta anoi Karlsbadiin päästyään sen pidentämistä koko vuodeksi. Jo ennen Turusta lähtöään hän oli kuitenkin kirjoittanut vaimolleen Haminaan aikovansa olla ulkomailla koko vuoden. Alexandrinea ei tieto ilahduttanut, mutta hän lupasi tehdä uhrauksen, jos matkasta olisi miehen uralle hyötyä. Hän jäisi näin olle 1833 syntyneen Christianin ja 1836 syntyneen Erikin kanssa Haminaan vanhempiensa luo. Vaimoa myös huolestutti, riittäisikö matkakassa.⁸

Höyrylaiva Furst Menschikoffilla oli 35 matkustajaa, heidän joukossaan

⁴ Paulsen 1919—1921 II, 278—290; Reble 1955, 228—231, 248; Hubatsch 1973, 205.

⁵ Sjöstrand 1961, 118—121, 199, 213.

⁶ Fabian Collan Arwidssonille 13.9.1840. Coll. 37 HYK.

⁷ Bergenheim tkille 7.6.1837. G I 15 TTA TMA; Palmén 1915a, 13s; Paasivirta 1978, 113s.

⁸ Alexandrine Edvardille 1.7.1837. EB; tklin pk 13.9.1837 § 46. A I 67 TTA TMA; Carpelan 1942, 25.

Bergenheim, kun se 20.6.1837 lähti kohti Tukholmaa. Ainakin elokuussa 1837 Bergenheim oli Karlsbadissa hoitamassa terveyttään sen kylpylöissä. Hän suunnitteli toista hoitojaksoa keväksi 1838 ja matkusteli ainakin Salzburgissa ja Prahassa. Helmi-maaliskuussa 1838 hän oli Berliinissä. Ensimmäisten päivien kylmä sää oli siellä pidätellyt häntä sisällä, mutta kolmisen viikkoa hän aikoi käyttää liikkeellä olemiseen. Siihen kuuluivat pedagogisten harrastusten ohella myös konsertit, ooppera ja tanssiaisiet. Uuden teatteritalon tyylikkäässä konserttisalissa pidetyissä tanssiaisissa Bergenheim oli nähnyt itsensä Preussin kuninkaan Fredrik Vilhelm III:n perheineen sekä saadottain Berliinin merkkihenkilöitä. Siitä, että myös kouluasiat ovat olleet esillä, todistaa Bergenheimin kirjaston runsas Saksan koululaitosta käsittelevä materiaali.⁹

Ei ole tietoa siitä, mihin kouluihin Bergenheim Berliinissä tutustui. Hekerin perustama, maineikas ja sittemmin hallitsijain suopeutta monin tavoin nauttinut Berliinin kuninkaallinen reaalikoulu kuului varmasti hänen kohteisiinsa. Vuosina 1821–1841 sitä johti etevänä pedagogina pidetty August Gottlieb Spilleke, jonka ansioksi laitoksen silloinen kukoistus laskettiin. Hän uudisti reaalikoulun muuttamalla sen eri ammateissa teknistä tietoa jakavasta ammattikoulusta oppilaitokseksi, jossa annettiin korkeampaa yleistä sivistystä. Spillekellekin latina tuli ongelmaksi, koska sille ei hänen mielestään ylempien porvariskoulujen opetussuunnitelmasta löytynyt taroituksenmukaista paikkaa. Tilaa oli saatava uusille kielille ja matemaattisluonnontieteellisille aineille. Realiopetusta ja kansalaiskasvatusta antavia porvariskouluja tarvittiin Spilleken mielestä kaikkialla Saksassa, eivätkä elämänuralle valmentava ja yleissivistävä koulutus sulkeneet toisiaan pois, vaan ne voitiin toteuttaa samanaikaisesti. Spilleken mukaan humanistiset luokit ja reaalikoulut voivat toimia rinnakkaisina oppilaitoksina.¹⁰

Spilleken laitoksessa kiinnitettiin opetusmenetelmiin erityistä huomiota. Opettajat pitivät toisilleen näytetunteja, jotta jokaisella säilyisi käsitys koulun kokonaistavoitteista. Spilleke korosti oppilaiden omaan havainnointiin perustuvan tiedon etevämmyyttä koneelliseen ulkomuistitietoon verrattuna.

⁹ *ÄU* 21.6.1837; tklin pk 13.9.1837 § 46. A I 67 TTA TMA ; August Edvardille 19.2.1838, Edvard Minnalle 25.2.1838. EB. Bergenheimin kirjastosta laadittiin hänen kuoltuaan huutokauppaa varten luettelo. Siitä selviää, että Bergenheimillä oli Hampurin (1837), Berliinin (1836) ja Salzburgin (1836) kartta, Münchenin (1838), Nürnbergin (1837) ja Prahan matkapaas (1836) sekä teos *Politische Verfassung der deutschen Schulen* (1833) ja nippu saksankielisiä koulujärjestyksiä ja -ohjelmia. *Förteckning* 1885, no 1291, 1350, 1371, 1389, 1419, 1435, 1437, 1488, 1497.

¹⁰ *Paulsen* 1919–1921 II, 549s; *Ballauff & Schaller* 1973, 535–539.

Oppilaita oli ohjattava myös asialliseen ja hillittyyn käyttäytymiseen. Sopi-
vuussäännöistä piittaamattomia oli nuhdeltava, mutta ruumiillinen kuritus
oli ehdottomasti kielletty. Reaalikoulussa oli 1838 yli 500 oppilasta 12 luo-
kalla, joista jokaisella opetettiin uskontoa, matematiikkaa, fysiikkaa, kemi-
aa, luonnonhistoriaa, historiaa, maantietoa, saksaa, ranskaa, englantia ja
piirustusta. Kaikille annettiin myös jonkin verran opetusta latinassa, mikä
helpotti virkamieheksi aikovia, heiltä kun edelleen edellytettiin tulevissa teh-
tävisissään myös latinan taitoa.¹¹

Berliinissä viettämiensä viikkojen jälkeen Bergenheim matkusteli Reinin
kaupungeissa ja palasi Karlsbadiin hoitamaan terveyttään. Turkuun hän pa-
lasi Tukholmasta Storfursten-höyrylaivalla 12.6.1838.¹² On arveltu, että
Bergenheimin tutustumismatkan taustavoimina taloudellisestikin olisivat ol-
leet Turun johtavat säätyläispiirit. Hän teki matkan kuitenkin omalla kus-
tannuksellaan.¹³

Uutuuksiin viehättyneeltä Avellanilta opiskeluaikana mahdollisesti saa-
dut virikkeet, yhteistyö Gripenbergin kanssa ja koko kadettikoulun
toiminta-ajatus olivat taustana, kun Bergenheim matkallaan keräsi vaikutel-
mia ja kokemuksia pedagogiikasta. Hänen pedagogisena linjanvetonaan voi
pitää muistiot, jonka hän laati maaliskuun lopulla 1839. Bergenheimin tar-
koituksena oli näet perustaa saamiensa ideoitten pohjalta yksityinen oppi-
laitos. Muistio on laadittu tätä ajatusta pohjustamaan.¹⁴

Muistiossaan Bergenheim aluksi toteaa Suomessa olevan useita arvostet-
tuja kansalaisia, joiden mielestä maan triviaalikoulut ja lukiot eivät tarjon-
neet tarkoituksenmukaista koulutusta heidän edustamilleen elämänurille.
Siksi he käyttivät yksityisopetusta tai ulkomaisia oppilaitoksia hankkiak-
seen lapsilleen näiden tulevaisuuden kannalta mielekkäitä tietoja ja taitoja.
Kreikan ja latinan kieli eivät kuuluneet heidän kannaltaan tarpeellisiin oppi-
aineisiin. Bergenheim katsoo, että mahdollisuus päästä Aleksanterin yliopis-
toon ja valmistuakin sieltä ilman näiden kielten taitoa oli osoitus myönnö-
tyksestä: tieteellinen sivistys voitiin saavuttaa myös muuta tietä kuin opiske-
lemalla klassista muinaisuutta ja sen kieliä. Bergenheimin muistiossaan

¹¹ *Spilleke* 1838, 3—15; *Schulz* 1842, 12, 69—72, 78; *Schulz* 1857, 100—104; *Paulsen* 1919—1921 II, 550.

¹² John Edvardille 31.3., 17.5.1838. EB; *ÅU* 16.6.1838.

¹³ Bergenheimin ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB; vrt. *Dahlström* 1963a, 146.

¹⁴ Muistion käsikirjoitus on kansiossa Realskolan i Åbo. L:7 ÅAB. Muistion on julkaissut *Leinberg* 1885, 73—80.

usein käyttämä termi on ”käsillä olevan ajan vaatimuksia vastaava tieteellinen sivistys”.¹⁵

Bergenheim näyttää siis olevan filantropinistien kannalla, mutta hän on myös selvillä näitä vastaan esitetystä arvostelusta. Yksityisopetuksella ja ulkomailla hankitulla koulutuksella oli hänen mukaansa varjopuolena se, että ne usein jäivät yksipuoliseksi ja pinnalliseksi tiedoksi. Näin tapahtui, koska ei rakennettu sielunkykyjen harmonisen kehittämisen pohjalle, vaan tyydyttiin jakamaan irrallista tietosanakirjaoppia. Bergenheimin vankka pitäytyminen ”perusteelliseen ja suunnitelmalliseen sielun kehittämiseen” liittyy hänet myös uushumanistien esittämiin näkemyksiin kasvatuksen tavoitteensta. Hänen sanansa tämän tieteellisen sivistyksen hankkimistavasta sen sijaan ovat kaukana uushumanistien ihanteista:

Mutta eivät roomalaiset ja kreikkalaiset ole ainoita, jotka ovat osanneet virheettömästi ja kauniisti lausua ja jälkimaailmalle kirjoituksin säilyttää kaiken sen toden, hyvän ja kauniin, mihin ihmislielu on pystynyt ja pystyy. Saksan, Ranskan ja Englannin kirjallisuus voi, ilman että niitä pidettäisiin julkeina, asettua roomalaisen rinnalle, eikä kenties yhden jos toisenkaan Venäjän ja Ruotsin kirjailijan tarvitse arkailla vertailua vanhoihin. Tutustumisen näiden maiden huomatuimpaan kirjallisuuteen, puhumattakaan muista kanssamme vähemmän vilkkaassa kosketuksessa olevien maiden kirjallisuudesta, on siten voitava katsoa täysin korvaavan sen, ettei tunne vanhojen tapaa ilmaista itseään, sillä turhaan etsittäneen nykyisin heiltä mitään kaunista tai jaloa ajatusta, jota nuoremmat eivät olisi moneen kertaan sanoneet ja toistaneet. Mitä taas tulee molempien klassisten kielten runsaasiin sanojen taivutusmuotoihin ja muihin ilmaisun tarkkuutta edistäviin muotoihin, niin tässä suhteessa venäjän kieli voittaa ne molemmat, minkä vuoksi se voi tarjota uudenaikaiselle kieliopetukselle sopivan korvikkeen, jolla filologista älykkyyttä voidaan harjaannuttaa.¹⁶

Niin kielten kuin muidenkin aineiden opetuksessa oli Bergenheimin mielestä tärkeintä opetusmenetelmä. Mikäli se oli oikea, voitiin uusillakin kielillä saavuttaa perusteellinen kielisivistys. Opetusmenetelmän korostus liittyy Bergenheimin selvästi filantropinisteihin, samoin vaatimus uusien kielten opettamisesta klassisten sijasta. Samalla hän kuitenkin liittyy sekä filantropinisteille että uushumanisteille yhteiseen mielipiteeseen, että kielet olivat keskeinen muodollisen sivistyksen väline. Tämän ajattelun taustalla oli psykologinen näkemys, joka edellytti erilaisia sielun kykyjä ja niiden kehittämistä kasvatuksen avulla. Kun uusia kieliä opetettaisiin tarkoituksenmukaisin opetusmenetelmin, saataisiin Bergenheimin mukaan lisää aikaa muille, ”nykyisen kulttuuritilanteemme” edellyttämille oppiaineille. Sellaisia olivat

¹⁵ *Leinberg* 1885, 73s.

¹⁶ *Leinberg* 1885, 74s; *Paulsen* 1919—1921 II, 50.

matematiikka ja luonnontieteet sekä poliittis-historialliset tieteet, joiden tuli antaa oppilaille oikea käsitys kansalaisen asemasta yhteiskunnassa ja oman yhteiskunnan suhteesta toisiin valtioihin. Itsestään selvänä Bergenheim pitää sitä, että uskonto oli koulun tärkein oppiaine.¹⁷

Samanlainen itsestäänselvyys ei ole hänen tulevan koulunsa hallinnollinen valvonta. Kun julkinen koululaitos oli tuomiokapitulien valvonnassa ja siten kirkon hoidossa, Bergenheim suunnitteli koululleen toisenlaista eforaattia. Sen muodostaisivat ensinnäkin maaherra ja arkkipiispa. Käsikirjoituksessaan Bergenheim on nimenomaan muuttanut järjestyksen: ensin maaherra, sitten arkkipiispa. Lisäksi hovioikeuden olisi valittava jäsenistään kaksi tähän eforaattiin. Siihen kuuluisi myös arkkipiispan valitsema tuomiokapitulin jäsen, maaherran valitsema kaupungissa asuva lääkäri sekä kaksi Turun kaupungin vanhinten keskuudestaan valitsemaa jäsentä. Näin suunnitellessaan Bergenheim oli samoilla linjoilla filantropinistien ja uushumanistien kanssa, joiden mielestä koulun oli aika itsenäistyä ja irrota kiinteästä kirkon yhteydestä. Arkkipiispa Melartinin voi arvella lukeneen tätä ehdotusta miehilyvää tuntien, sillä Viipurin läänin koulujen kulttuuritaistelussa hän oli korostanut valtion tarpeiden tulevan paremmin huomioon otetuiksi, mikäli koulujen valvonta pysyi maallisilla viranomaisilla.¹⁸

Muistiossaan Bergenheim toteaa, että latinan aika oli auttamattomasti ohi. Oli tosin ollut aika, jolloin ilman sen taitoa ei selvitty, koska latina oli yleinen ja yhteinen sivistyksen kieli. Mutta silloinkaan, niin Bergenheim painokkaasti kirjoittaa, latinan kieleen sinänsä ei sisältynyt mitään ainutlaatuista, ihmeitä tekevää sivistyskykyä. Hän sanoo, että latinan merkitys perustui aikoinaan yksinomaan sen valta-asemaan eikä kielen paremmuuteen. Tämän hän todistaa muistuttamalla, että kreikkalaisia oli aina pidetty roomalaisia etevämpinä eikä heidän kieltään siitä huolimatta asetettu latinan edelle. Bergenheim ei kiistä latinan opiskelulla saavutettavaa kaikkien sielun taipumusten ja voimien harmonista sivistämistä. Hänen teesinsä on, että samaan tulokseen voitiin päästä myös muita teitä. Ne taas olivat valittavissa siten, että saavutettiin myös muita ”nykyisen kulttuuritilanteemme” kannalta välttämättömiä tietoja ja taitoja.¹⁹ Näin kirjoittaessaan Bergenheim on puhdas filantropinisti. Hänen suuhunsa on pantu myös lausahdus: ”Latinaksi sanotaan monta tyhmyyttä, joita ei käy päinsä sanoa ruotsiksi!”²⁰

¹⁷ *Leinberg* 1885, 75s; *Nilehn* 1975, 31–34, 41.

¹⁸ Muistion käsikirjoitus. Realskolan i Åbo L:7 ÅAB; *Leinberg* 1885, 79s; *Paulsen* 1919–1921 II, 50; *Hietala* 1982, 158.

¹⁹ *Leinberg* 1885, 76s.

²⁰ *Ingelius* 1885, 9.

Bergenheimin pedagogista ajattelua on sanottu eklektiseksi. Hänellä onkin selvästi uushumanistien tavoitteet ja filantropinistien keinot niihin pääsemiseksi. Didaktisissa kysymyksissä hän oli latinakouluun usein liittyneen ajatuksettoman ulkoluvun määrätietoinen vastustaja. Latinalla oli uushumanistisessa Turun lukiossa kuitenkin keskeinen asema. Latinan lehtoriksi 1844 tullut Hjelt oli vakuuttunut siitä, että hänen opetusaineestaan oli hyötyä todelliselle humanistiselle sivistykselle, ja niinpä hän oli vaatimuksiinsa hyvin ankara. Latinan kiristynyttä arvostelua jouduttiin käsittelemään opettajainkokouksessa; rehtori Bergenheim katsoi nuoren opettajan usein lankeavan esittämään asioita oppilaille liian laveasti ja syvällisesti. Hänen mielestään oli viisaampaa keskittyä olennaisten perusasioiden selvittämiseen. Latinaakin oli opetettava oppilaitten käsityskyvyn mukaisesti:

Kaikki lukeminen, mikä jää tarpeellisen alapuolelle tai ylittää sen, on ehdottomasti turhaa, sillä edellisessä tapauksessa se ei opeta mitään ja jälkimmäisessä turhaan viivästyttäessään tuhlaa aikaa ja hävittää halun lukea.

Bergenheim ei myöskään pitänyt mielekkäänä, että lukiossa teologia opetettiin latinaksi.²¹

Erilaiset uudistussuunnat synnyttivät kaikkialla vilkasta keskustelua opikoulusta. Ruotsissa sitä käytiin 1840-luvulla peräti kolmen kasvatustieteellisen aikakauslehden palstoilla. Turkuun perustettiin 1844 koulunopettajien seura, jonka puheenjohtajaksi valittiin yksi hankkeen puuhamiehistä, lehtori Bergenheim. Jäsenet kokoontuivat kuukausittain keskustelemaan ja vaihtamaan kokemuksia opetustyöstään. Tutkittiin uusia oppikirjoja ja etsittiin keinoja edistää julkisen koulun sekä siveellistä että tiedollista kasvatustyötä. Opettajat olivat toiminnassa innostuneesti mukana.

Bergenheimin ehdotuksesta seura päätti ryhtyä julkaisemaan lehteä. Näin syntynyt *Skol-Tidning* ilmestyi vuosina 1847–1848. Lehteä toimittivat Turun yläalkeiskoulun rehtori ja tunnettu latinisti Carl Rudolf Forsman, joka Bergenheimin virkavapauden aikana hoiti historian lehtorin opetuksen, lukion apulainen Gustaf Erik Eurén sekä lehtorit Gustaf Fredrik Helsingius ja Henrik Heikel. Lehdessä seurattiin Saksan ja Ruotsin koulukeskustelua.²²

Skol-Tidning-lehden artikkeleissa, joista läheskään kaikissa ei mainita kir-

²¹ Op.kok.pk 22.5., 25.8.1845. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Tigerstedt* 1919, 142–144; *Lindman* 1934, 140.

²² Fredrik Hertzberg Alexander Blomqvistille 21.12.1846. Coll. 24 HYK; seura senaatille huh-tikuussa 1847. Tal.os. AD 246/181 1847; esim. *Skol-Tidning* 1–2 ja 12/1847, 2 ja 5/1848; *Tigerstedt* 1919, 150; *Tommila* 1963, 322; *Nilehn* 1975, 14; *Iisalo* 1979, 28.

joittajaa käsiteltiin myös Bergenheimin mieliajatuksia. Arvosteltiin ulkolu-kua ja pahoiteltiin sitä, että monet opettajat edelleen väittivät oppilailleen, ettei esimerkiksi historiaa muulla tavoin voinut oppiakaan.²³ Lehdessä ko-rostettiin sielun voimien harmonista kehittämistä ja edellytettiin, että kou-lussa pyrittiin oppilaan sisäiseen kasvamiseen eikä vain haluttu valmentaa vastausautomaattia.²⁴ Vaikka ”viisaan hallituksen toimesta” olikin saatu uusi koulujärjestys, lehden mukaan oli syytä nähdä vaivaa opetusmenetel-mien, oppikirjojen ja lukujärjestysten kehittämiseksi.²⁵

Bergenheimin kirjoittamana voisi hyvällä syyllä pitää artikkelia, jossa se-lostetaan Westfalenin lukioille annettua historia- ja maantietoaineitten ope-tusohjeistoa. Historianopetuksen tavoitteena tässä 1830 annetussa ohjeessa esitettiin toisaalta oppilaan muistin ja ajatuskyvyn kehittäminen, toisaalta hänen sydämensä jalostaminen ja sivistäminen. Edellistä varten oli opittava vuosilukuihin, nimiin ja tapahtumiin perustuva järjestelmällinen kokonais-kuva historian alueesta sekä terävöitettävä historiallista katsetta. Jälkimmäi-sessä taas oli kiinnitettävä huomiota kaikkina aikakausina esiintyneeseen hyvään, oli vahvistettava luottamusta siihen, että jumalallinen kaitselmus ohjaa ihmiskunnan kohtaloita, ja kehotettava oppilaita käyttämään omia-kin voimiaan ihmiskunnan korkeiden päämäärien saavuttamiseen. Skol-Tidning-lehden kirjoittaja tuntee Saksassa juuri näiden aineiden opetusme-netelmistä käytyä keskustelua.²⁶

Pääteesiään uusien kielten käyttökelpoisuudesta latinan sijasta Bergen-heim ei näytä saaneen levitetyksi uushumanismin vahvasti leimaamassa kol-legapiirissään. Skol-Tidning asettui epäröimättä kannattamaan klassisten kielten vahvaa asemaa muodollisen sivistyksen antajina. Saksan koulukes-kustelua selostetaan tästä näkökulmasta ja annetaan se kuva, että tämän pe-dagogiikan johtomaan asiantuntevat opettajat olivat päätyneet korosta-maan klassisten kielten paremmuutta. Tämä on ymmärrettävää, kun muiste-taan, että toimittajista esimerkiksi Forsman oli tunnettu latinan harrasta-ja.²⁷ Myös Eurén oli määrätietoinen klassisen sivistyksen kannattaja ja kir-joitti Skol-Tidning-lehden puolustavan humanistista sivistystä siihen asti, kunnes se vakuutettaisiin toisenlaisen sivistyksen paremmuudesta. Huma-nistisen sivistyksen hän määritteli:

²³ *Skol-Tidning* 1/1847; *Tommila* 1963, 297s.

²⁴ *Skol-Tidning* 2/1847.

²⁵ *Skol-Tidning* 12/1847.

²⁶ *Skol-Tidning* 5—6/1848.

²⁷ *Skol-Tidning* 2/1847; *Hornborg* 1854, 366s; *Liakka* 1929, 124.

Se taas sisältää ihmisen taipumusten, luonnollisen ihmisen, sivistämistä, ilman että kiinnitetään huomiota sen paremmin tietojen määrään kuin niiden antamaan enemmän tai vähemmän suoranaiseen hyötyyn jotakin tiettyä tulevaisuudenuraa varten.²⁸

Latina oli lehden mukaan harmonisen ja lujan sivistyksen yhteinen kiintopiste. Näiltä osin *Skol-Tidning* oli kokonaan toisilla linjoilla kuin sen perustajista Bergenheim. Yhdessä lehden viimeisimmistä numeroista todetaan:

Uskallamme myös pitää kiinni vuosisatojen vahvistamasta vakaumuksesta, ettei mikään uudempi elävistä kielistä pysty täysin korvaamaan latinan paikkaa tässä suhteessa, tarkoitettakoonpa kielen antamaa muodollista sivistystä tahi sitä henkeä, joka kielessä ja sen kautta puhuu.²⁹

Bergenheimin ja lehden kannan välinen ero käy ilmi myös niistä ehdotuksista, joita tehtiin yläalkeiskoulujen tuntisuunnitelmien uudistamiseksi. Ongelmana oli vuoden 1843 koulujärjestys, joka oli tuonut kouluun liikaa oppiaineita. Lehtori Bergenheimin tuomiokapitulille 1845 esittelemässä oppituntien uudelleenjaossa varattiin matemaattisille ja harjoitusaineille kaksi niistä tunneista, jotka *Skol-Tidning* 1848 omassa ehdotuksessaan omisti latinalle.³⁰

Huolimatta näkemyseroista Turun opettajain seura toimi aktiivisesti. Kuukausikokoukset oli havaittu hyödyllisiksi, ja yhteyksiä haluttiin laajentaa. Niinpä anottiin keväällä 1847 senaatilta lupaa perustaa koko maan käsittävä opettajien yhdistys ja suunniteltiin yleisen opettajain kokoontumisen järjestämistä. Anomuksen oli allekirjoittanut 18 turkulaisopettajaa, joukossa myös Bergenheim. Anomuksesta pyydettiin piispojen lausunto. Porvoon Carl Gustaf Ottelin oli lämpimästä hankkeen kannalla, mutta se kaatui arkkipiispa Melartinin lausunnossaan esittämiin varauksiin ja vastustukseen. Epäävän päätöksen tultua tiedoksi Turun seuran toimintakin lakkasi.³¹

²⁸ *Skol-Tidning* 4/1847.

²⁹ *Skol-Tidning* 9/1848.

³⁰ Tklin pk 22.11.1845 § 1. A I 75 TTA TMA; *Skol-Tidning* 10/1848.

³¹ Anomus senaatille huhtikuussa 1847. Tal.os. AD 246/181 1847 VA; Fredrik Hertzberg Alexander Blomqvistille 19.12.1847. Coll. 24 HYK; *Takolander* 1926—1927 II, 224s; *Iisalo* 1979, 28.

3.3. Bergenheimin yksityinen reaalioppilaitos 1840—1843

3.3.1. Oman koulun perustaminen

Saksan-matkansa jälkeen Bergenheim ryhtyi suunnittelemaan oman reaalioppilaitoksen perustamista. Maaliskuun 1839 lopulla laatimansa muistion hän osoitti ”korkea-arvoisille asianomaisille, jotka näkevät vaivaa valistuksen ja sivistyksen asiassa”. Tällaisia henkilöitä oli ainakin arkkipiispa Melartin, joka omasta taustastaan lähtien varmasti piti suunnitelmaa kannatettavana. Muistion pohjalta laatimansa ehdotuksen Bergenheim luultavasti toimitti läänin maaherralle Lars Gabriel von Haartmanille sekä muille korkeille kaupungin virkamiehille ja säätyläisille. Ehdotuksessa on lyhennetty muistion laajaa latinattoman opetuksen perustelua ja tarkennettu käytännön toiminnan yksityiskohtia.¹

Ehdotuksen mukaan uusien kielten taidosta koituvat hyöty ja niiden osaamisen välttämättömyys eivät enää olleet kiistettävissä. Niiden merkitys jokaiselle sivistyneelle ihmiselle oli yhtä selvä kuin se, että uusi aika oli vanhaa kehittyneempi luonnontieteitten tuntemuksessa ja luonnon hyväksikäyttämässä. Luonnontieteiden kehitys ja lisääntynyt kansainvälinen vuorovaikutus olivat olennaisia piirteitä ”nykyisessä kulttuuritilanteessamme”. Siksi ne oli otettava koulutuksessa huomioon. Näin tapahtuisi siinä reaalkoulussa ja -lukiossa, joka ehdotuksen tekijällä oli tarkoituksena perustaa Turkuun.²

Perustettavan koulun talous rakentui Bergenheimin ehdotuksen mukaan oppilaiden maksuille. Hän arveli suunnitellusta koulutuksesta kiinnostuneiden määrän niin suureksi, että oppilasmaksut kattaisivat käyttökustannukset. Perustamisen aiheuttamiin menoihin, tarkoituksenmukaisten tilojen hankkimiseen, kalustukseen sekä opetusvälineitten, erityisesti luonnontieteitten edellyttämän havaintomateriaalin ostoon olisi saatava valtion varoja 2000—3000 seteliruplaa vuodessa viiden vuoden ajan. Muistiossaan Bergenheim oli lisäksi arvellut, että Turun kaupunki koulusta sille koituvan monipuolisen hyödyn vuoksi olisi valmis hankkimaan sopivat tilat. Tätä kohtaa

¹ Muistion käsikirjoitus ja sen pohjalta puhtaaksi kirjoitettu ehdotus. Realskolan i Åbo L:7 ÅAB; *Takolander* 1926—1927 II, 201s; *Dahlström* 1963a, 144—147.

² Förslag till inrättande af en Real-Skola och ett Real-Gymnasium i Åbo Stad. Realskolan i Åbo L:7 ÅAB; *Leinberg* 1885, 74.

hän ei kuitenkaan enää ottanut puhtaaksi kirjoitettuun ehdotukseensa mukaan.³

Alkupääoman hankkiminen oli edessä. Luultavasti myötäjäisinä saaduista rahoista Bergenheimillä oli ennen Saksan-matkaa jäljellä 7000 ruplaa. Hän oli suunnitellut niiden sijoittamista Turun läheltä ostettavaan 40.000 ruplan maatilaan. Taloudellisesti jaloilleen päässyt August-veli piti kuitenkin tätä suunnitelmaa järjettömänä. Hän varoitteli veljeään:

Mitä taloudellisiin hankkeisiin tulee, minun on myönnettävä, että tunnen hienoista epäluottamusta Bergenheimihin; olen usein luullut kerääväni pääomia ja kuitenkin minulla ei ole koskaan ollut muuta kuin jokapäiväinen leipä.

August saikin suunnitelman raukeamaan. Ilmeisesti matka Keski-Eurooppaan oli sitten varojen uusi sijoituskohde. Talouden tasapainoa se ei kuitenkaan edistänyt, sillä appi kirjoitti Bergenheimin palattua matkaltaan, että hän oli huolissaan tyttärensä perheen toimeentulosta. Bruun lupasi mahdollisuuksiensa mukaan auttaa selviämään Turun korkeista elinkustannuksista, jos vävy piti siellä pysymistä tulevaisuutensa kannalta parempana kuin hakeutumista Vöyrille, missä kirkkoherranvirka oli haettavana. Hän sanoi kuitenkin uskovansa, että ennen pitkää jokin sopiva pastoraatti auttaisi perheen rahahuolista. Bergenheim oli kertonut koulun prustamissuunnitelmasta myös Bruunille, joka kirjoitti: "Schwer, lieber Bergenheim, ist für mich hier dir ein Rath zu geben." Appi kuitenkin neuvoi mieluummin luopumaan hankkeesta kuin toteuttamaan sitä. Ensin olisi hänen mielestään ainakin pitänyt saada varmuus siitä, että hallitus osallistuisi kustannuksiin.⁴

Koulun perustamisesta kirjoittamansa muistion lopussa Bergenheim pyysi, että arkkipiispa Melartin pyrkisi löytämään keinon taloudellisen tuen saamiseen. Bergenheim totesi, ettei hänellä koulun avaamisen jälkeen olisi aikaa hankkia lisäansioita. Siksi hän toivoi, että arkkipiispa löytäisi kanavan, "jonka avulla minä tavalla, joka vastaisi virka-ansioitani ja asemaani yhteiskunnassa, voisin saada sen taloudellisen helpotuksen, mikä on tarpeen voidakseni käydä rohkein mielin ja täysin voimin työhön käsiksi". Sopivan rahoituskanavan etsimiseen osallistui myös John-veli. Hän oli varma, että Reh binder olisi asian puolella. Hänen mielestään kaikki olisi selvää, kun arkkipiispa kirjoittaisi Menšikoville. Kun se olisi tehty, Bergenheimin oli määrä ilmoittaa veljelleen, joka ottaisi asian puheeksi ystävänsä Alexander

³ Förslag till inrättande af en Real-Skola och ett Real-Gymnasium i Åbo Stad. Realskolan i Åbo L:7 ÅAB; *Leinberg* 1885, 78.

⁴ August Johnille 13.1.1836, August Edvardille 26.11.1836, 5.2.1837, Bruun Bergenheimille 22.8.1838. EB.

Armfeltin kanssa. Tämä toimi silloin Rehbinderin apulaisena Pietarissa, ja Suomesta virkaa havittelevalla Johnilla oli omiakin asioitaan Armfeltille esiteltävänä. John oli näet eronnut sotilasuralta everstinä 1836 toimittuaan 1834—1835 Moldovassa ja Valakiassa hallinnollista karttaa ja sotatieteellistilastollista kertomusta laatimassa. Eronsa jälkeen John Bergenheim oli sovittelemassa Suomen ja Aunuksen kuvernementin välistä rajankäyntiä.⁵

Bergenheim odotti asiansa edistymistä jossakin määrin kärsimättömänä. Hän suunnitteli matkaa Pietariinkin, mutta luopui, kun veli piti sitä tarpeettomana. John kehotti häntä kärsivällisyyteen ja tyyneyteen: ”Asiamme ovat hyvin.” Hän olikin paremmin tilanteesta selvillä kuin lehtori itse. Keisari Nikolai I palkitsi Bergenheimin opettajana osoittamat ”erinomaiset ansiot” antamalla 29.1.1840 hänelle Kangasalan kirkkoherrakunnan henkilökohtaiseksi palkkaseurakunnaksi. Menettelytapa oli varsin poikkeuksellinen. Arkkipiispa Melartin hoiti asian suoraan kenraalikuvernöörin välityksellä, eikä senaatin lausuntoa lainkaan pyydetty. Kirjeessä, jonka Melartin marraskuussa 1839 lähetti kenraalikuvernöörille, hän esitti Kangasalan antamista Bergenheimille henkilökohtaiseksi prebendaksi. Perusteluina hän toi esiin Bergenheimin ansiokkaan opetustoiminnan sekä kadettikoulussa että luki-ossa, hänen osallistumisensa tuomiokapitulin ja eri komiteain työskentelyyn, hänen laatimansa ”erittäin tarkoituksenmukaisen” historian oppikirjan, useat toistaiseksi tuloksettomiksi jääneet suositukset kirkkoherranvirkoihin sekä lopuksi suureksi kasvaneen perheen ja terveyden hoitamiseksi ulkomaille suoritetun matkan aiheuttaman velkakierteen.⁶

Melartin joutui perustelevaan ehdotustaan esittämällä ministerivaltiosihteerille luettelon aikaisemmin vastaavalla tavalla palkituista kirkon tai koulun palvelijoista. Melartin löysi Jaakko Finnosta alkaen 24 tapausta, joista pääosa oli 1600- ja 1700-luvulta. Listan viimeisenä on mainittu Porvoon piispa Ottelinille 1838 prebendaksi annettu Antrea. Tämän tapauksen rinnastaminen esillä olleeseen tuntuu keinotekoiselta, sillä Ottelin sai Antrean, jotta hänen piispansa nauttimansa palkka olisi tullut vastaamaan hänen Viipurin kirkkoherrana nostamia tuloja. Jossakin määrin liioitellulta vaikuttaa niin ikään se, että Melartin esityksessään vetoaa Bergenheimin perheen suuruuteen. Lapsista kolmas, August syntyi tammikuussa 1840. Melartin ei

⁵ John Edvardille 1.10.1839. EB; *Leinberg* 1885, 80; *Haltsonen* 1947, 303—305; *Hirn* 1948, 105, 327.

⁶ Johan Edvardille 1.12.1839. EB; Melartin Menšikoville 9.11.1839, keisarin nimityskirja 29.1.1840. VSV 79/1840 VA; Menšikov Rehbinderialle 17.11.1839. KKK 11/1839 VA; *Vuorela* 1980, 67.

perusteluissaan lainkaan viittaa siihen, että Bergenheim aikoi avata oman koulun. Tämän hankkeen toteutumiselle lisäpalkka kuitenkin soi mahdollisuudet. Melartinin aktiivisuus on osoituksena hänen Bergenheimin toimintaa kohtaan tuntemastaan luottamuksesta ja halusta tukea tämän pyrkimyksiä. Se, että Melartin onnistui asian järjestämisessä, on vain yksi osoitus hänen tunnetusta vaikutusvallastaan. Bergenheimillä näytti olleen arvovaltaisia puolestapuhujia myös Pietarin suunnalla.⁷

Yksityisen koulun perustamiseen ei ennen vuoden 1843 koulujärjestystä tarvittu virallisia lupia. Bergenheim ei ole tuomiokapitulilta sen enempää kuin senaatiltakaan hakenut koululleen perustamislupaa.⁸ Käytännön järjestelyt hän on saanut tehdyksi kesään 1840 mennessä. Niitä osaltaan lisäksi se, että hän oli päättänyt liittää oppilaitoksensa yhteyteen myös internaatin kaukaa tulevia oppilaita varten. Kesäkuussa 1840 Bergenheim painatti ilmoituksen, että koulu avattaisiin seuraavana syksynä. Sitä levitettiin ainakin Åbo Underrättelser ja Finlands Allmänna Tidning -lehtien liitteenä. Koulun perustaja ja johtaja antoi sitä itse erälle merkittävälle henkilölle, esimerkiksi ministerivaltiosihteeri Rehbinderille. John-veli kehui ilmoitusta hyväksi ja oli varma oppilaiden ilmoittautumisesta.⁹

Ilmoituksessa toistuvat Bergenheimin edellisenä vuonna muistiossaan ja ehdotuksessaan esittämät perustelut jonkin verran tiivistettyinä. Hän viittaa kahdessa kohdassa Saksan parhaista oppilaitoksista hankkimaansa kokeemukseen. Lisäksi hän kääntyy tulevien oppilaittensa huoltajien puoleen kuvaamalla uudesta Reaalikoulusta ja -lukioista koituvaa hyötyä, jota ”maan säätyläisten enemmistö” toivoi. Oppilaitos olisi sopiva koulu sellaiselle, joka aikoi opiskella yliopistossa juristiksi, kameralistiksi, maanmittariksi tai muuksi siviilivirkamieheksi sekä sivistyneeksi kauppiaaksi tai teollisuudenharjoittajaksi. Erityisen hyvin opiskelu oli sovitettu kadettikouluun aikoville, sillä vuosikurssit noudattaisivat alaluokilla kadettikoulun kursseja.

Ja kun tähän lisätään, että moderni kielisivistys, erityisesti venäjässä ja ranskassa, tulee merkittävästi lisäämään tässä laitoksessa koulutettujen nuorten miesten toiveita virkaylennyksistä Venäjän valtakunnan alueella, näyttää siltä, ettei harjoitettavien vanhempien olisi syytä pitää kyseisen koulutuslaitoksen syntymistä yhdenkäänä asiana.¹⁰

⁷ Melartin Mensikoville 9.11.1839 ja Rehbinderille 25.12.1839. VSV 79/1840 VA; *Carpelan* 1942, 26; *Näsman* 1980, 106s; *Hietala* 1982, 143.

⁸ Tklin saapuneiden kirjeiden diaarit 1839—1840. C I 15—16 TTA TMA; kansliatoimituskunnan kirje- ja anomusdiaarit 1839—1840. Aa 30—31, Ab 30—31 KanslT VA; kirkollistoimituskunnan kirje- ja anomusdiaarit 1839—1840. Aa 31—32, Ab 31—32 KirkT VA.

⁹ ÅU 20.6.1840; *FAT* 11.7.1840; John Edvardille (heinäkuu) 1840. EB; *Vuorela* 1980, 126.

¹⁰ ÅU 20.6.1840; *Leinberg* 1885, 81.

3.3.2. ”Nykyisen kulttuuritilanteemme” vaatimusten mukainen oppilaitos toiminnassa

Bergenheimin Reaalikoulu ja -lukio avattiin 15.9.1840. Ensimmäisen luokan alaosastossa aloitti silloin 12 ja yläosastossa 15 poikaa. Kadettikoulun tapaan oli laitoksen vuositutkinto sijoitettu kalenterivuoden loppuun, mikä poikkesi maan muiden koulujen käytännöstä, jonka mukaan vuositutkinnot pidettiin keväällä. Reaalikouluun otettiin näin ollen uusia oppilaita seuraavan kerran heti kevätlukukauden 1841 alkaessa. Silloin alettiin opetus myös toisella luokalla. Kolmannelle luokalle otettiin oppilaita kevätlukukauden 1842 alussa ja ensimmäiselle lukioluokalle vuoden 1843 alussa. Koulu toimi siten Helsingin yksityislyseon tapaan täydellisenä alkeisoppilaitoksena. Oppilasmäärä lisääntyi tasaisesti: vuoden 1841 lopussa se oli 42, seuraavana vuonna keväällä 49 ja syksyllä 55; korkeimmillaan oppilasmäärä oli kevätlukukaudella 1843, jolloin se oli 59, saman syksynä 56. Turun lukion oppilasmäärä oli näinä lukuvuosina matalimmillaan 1842—1843, jolloin se oli 49, ja korkeimmillaan 1843—1844, jolloin lukiolaisia oli 69.¹

Reaalikoulu aloitti toimintansa F. E. Richterin talossa, vuokratiloissa, yksikerroksisessa puurakennuksessa Aurajoen varrella. Sisäoppilaitoksen tarvitsemat ruokailu- ja majoitustilat sijoitettiin lähelle koulua samaan pihaan Bergenheimin asunnon kanssa. Seuraavana vuonna valmistui Uudenmaankadun ja Hämeenkadun kulmaan tuomiokirkon ja vanhan akatemiatalon tuntumaan komea kaksikerroksinen kivitalo, jonne koulu, asuntola ja koulun johtaja muuttivat. Bergenheim itse rakennutti talon kauppias Christian Trappin omistamalle tontille. Rakennushankkeen yksityiskohtia omistus- ja lainoitusasioissa on pidetty jossakin määrin epäselvinä.² Tilat olivat joka tapauksessa tarkoituksenmukaiset, viihtyisät ja miellyttävästi sisustetut. Luokkahuoneiden lisäksi oli vapaa-ajanviettosali, ruokasali ja internaattioppilaiden yhteinen makuusali, pesu- ja pukuhuone. Ero valtion koulujen usein ahtaisiin ja ankeisiin toimintatiloihin oli ilmeinen.³

Opetusaineiltaan Bergenheimin koulu oli puhdas reaalikoulu. Viikkotuntimäärä oli suunnilleen sama kun Turun triviaalikoulussa, mutta se jakaantui kokonaan toisin. Triviaalikoululaisten tunneista lähes puolet (47,6 %) käytettiin latinan lukuun ja vain vajaa viidennes (18,3 %) matematiikkaan, historiaan, maantietoon ja luonnonhistoriaan. Reaalikoulussa taas latinaa

¹ Koulun alkamisilmoitus 15.6.1840. *ÅU* 20.6.1840; *Leinberg* 1885, 84s; *Tigerstedt* 1919, 201.

² *Leinberg* 1885, 84s; *Dahlström* 1963b, 155, 159s; *Nikula* 1972, 418.

³ *Ramsay* 1904, 84; *Hanho* 1955, 37.

ei opetettu lainkaan ja matematiikalle sekä reaaliaineille omistettiin suunnitteen saman verran tunteja kuin triviaalikoulussa latinalle (42,4 %). Lähes neljännes (23,7 %) oppitunneista käytettiin Bergenheimin koulussa venäjän kielen opiskeluun. Muut vieraat kielet olivat ranska ja saksa. Harjoitusaineissa opetettiin kaikilla luokilla kaunokirjoitusta, piirustusta ja laulua. Niitä taas triviaalikoulussa ei juuri opetettu, paria piirustustuntia lukuunottamatta. Keväästä 1842 alkaen Bergenheim järjesti vanhempien toivomuksesta mahdollisuuden opiskella neljä viikkotuntia latinaa. Tästä ilmoittaessaan hän uudelleen totesi, ettei edelleenkään pitänyt latinaa edellytyksenä tieteelliselle sivistykselle. Koulun latinanlukijoiden määrä jäi lopulta varsin vähäiseksi.⁴ Opetuksen järjestämistä sinänsä on pidettävä jonkinlaisena myönnytyksenä ajan uushumanistiselle hengelle.

Latinalla ja teologialla oli valta-asema valtion lukioissa. Bergenheimin laitoksen 1843 alkaneella lukioluokalla opetettiin vieraina kielinä vain venäjää, ranskaa ja saksaa sekä uusina englantia ja suomea. Venäjää luettiin myös tavallisissa lukioissa, mutta sille omistettiin huomattavasti vähemmän tunteja. Ranskaa ja saksaa tavallisen lukion oppilaat saattoivat opiskella yksityisesti jonkun lukion lehtorin tai apulaisen johdolla. Muissa lukioissa ei opetettu myöskään antropologiaa, kemiaa eikä avaruusgeometriaa yhtä laajasti kuin Bergenheimin lukiossa. Antropologiaa, ”systemaattista ja käytännöllistä oppia ihmisestä”, opetettiin vain Vanhan Suomen kouluissa.⁵

Bergenheimin koulun teki omaleimaiseksi siihen liitetty internaatti. Se oli tarkoitettu kaukana asuville oppilaille ja myös sellaisille, joiden vanhemmat halusivat uskoa lastensa fyysisen ja siveellisen kasvatuksen vapaa-aikoinakin koulun huostaan. Internaatti oli koulun johtajan erityisessä valvonnassa. Bergenheim ilmoitti järjestävänsä internaattikasvatuksen Preussin ja Saksin luostarikoulujen ja Hallen pedagogion periaatteiden mukaan. Hallessa vaalittiin Francken perustaman laitoksen perinteitä ja kasvatettiin aatelisnuorukaisia valmentamalla heitä yliopisto-opintoihin, mutta ennen muuta perehdyttämällä heitä säätynsä edellyttämiin tietoihin ja taitoihin. Kasvatus oli etusijalla, ja sen tuli tapahtua hyvin yksilöllisesti ja oppilaan persoonallisuutta kunnioittaen. Sekä opettajat että erityiset valvojat asuivat yhdessä oppilaiden kanssa ja omistautuivat näin kasvatustehtävälleen. Oppilaita valvottiin sekä opinto- että vapaa-aikana. Pedagogio nautti Keski-

⁴ Turun triviaalikoulun oppituntiluettelot 1840—1841. G I 4 TTA TMA; ilmoitus 8.11.1841. *ÅT* 10.11.1841; *Leinberg* 1885, 87, 91s.

⁵ Ilmoitus 21.11.1842. *ÅT* 23.11.1842; *Tigerstedt* 1919, 57s; *Hanhö* 1955, 19s; *Hietala* 1982, 148.

Euroopassa suurta arvostusta 1800-luvun alussa.⁶ On mahdollista, että Bergenheim matkallaan oli käynyt tutustumassa myös sen toimintaan, vaikkei erillistä mainintaa asiasta ole löytynytäkään.

Myös Saksin ja Preussin luostarikouluissa, joita ruhtinaat uskonpuhdistuksen jälkeen perustivat, koulutettiin lähinnä aatelisnuorukaisia yliopistopintoihin. Osa oppilaista oli sisäoppilaitoksessa, jossa noudatettiin osittain luostariajalta periytynyttä päiväjärjestystä, ruokailutapoja, hartauselämää ja kuria. Nämä piirteet säilyivät 1800-luvulle saakka. Luostarikoulut toimivat opinto-ohjelmiltaan pääasiallisesti humanistisella pohjalla. Erityisesti Saksissa ne loivat pohjan korkeatasoiselle yliopistosivistykselle. Saksin esikuvien mukaan luostarikouluja oli perustettu myös Berliiniin. Joissakin luostarikouluissa oli opetusohjelmaa uudistettu reaaliopetuksen suuntaan.⁷

Bergenheimin ”luostarikoulussa” noudatettiin johtajan painattamia yleisohjeita ja -sääntöjä. Niitä seuraamalla oppilaasta tulisi ”hyveitä noudattava, osaava ja seurustelutaitoinen”. Sääntöjen mukaan oppilaan oli kaikessa käyttäytymisessään osoitettava siveellisyyttä, tarkkaavaisuutta, ja ahkeruutta. Kaikkea, mikä oli ristiriidassa moitteettoman käyttäytymisen kanssa, oli tarkoin vältettävä. Esimiehiä ja opettajia kohtaan oli osoitettava asiaankuuluvaa kunnioitusta. Lisäksi annettiin yksityiskohtaisia kieltoja asioista, jotka olivat sopimattomia: epärehellisyys, rahan lainailu, kiroilu ja muu kevytmielinen puhe, toverien kiusaaminen, tehtävien laiminlyöminen, epäsiisteys ja huolimattomuus vaatetuksessa, epäkohteliaisuus ja käytös, joka paljasti puutteellista itsehillintää.⁸

Suurin osa pojista oli internaattioppilaita. He aloittivat koulunsa 8–10-vuotiaina. Useimmat olivat aatelista syntyperää tai ainakin korkeissa viroissa palvelevien henkilöiden tai varakkaiden porvariperheiden lapsia. Tämä seikka antoi koko koululle tietyn elitistisen leiman, mihin osasyynä olivat myös suhteellisen korkeat lukukausi- ja täysihoitomaksut, joihin kenellä tahansa ei ollut varaa. Aivan jokainen ei olisi myöskään pystynyt varustamaan poikiaan tusinalla palttinapaidalla ja tusinalla nenäliinoja sekä vuodevaatteilla jouhipatjasta ja kolmesta lakanaparista alkaen. Omiin ruokailuvälineisiin oli Bergenheimin ilmoituksen mukaan veitsen ja haarukan lisäksi

⁶ Alkamisilmoitus 15.6.1840. *ÅU* 20.6.1840; *Fries* 1913, 120–127.

⁷ *Paulsen* 1919–1921 I, 299–302, 586–599, II, 412–418.

⁸ *Allmänna Föreskrifter och Reglor för Real-Skolans Pensionärer och Elever*, kohdat 1–2. *Bergenheim* s.a. Sääntövihkosessa ei ole painopaikkaa eikä -vuotta. Se ei löydy HYK:n kirjapainojen luetteloista. Säännöt on painanut myös *Leinberg* 1885, 95–101.

hankittava hopeinen ruoka- ja teelusikka.⁹

Merkittäviä koulun taustahenkilöitä oli Turun ja Porin läänin maaherra Lars Gabriel von Haartman. Juuri ennen siirtymistään senaatin jäseneksi 1840 hän oli ilmoittanut haluavansa esitellä kaupungin maistraatille ja vanhimmille kaupungin kannalta tärkeää hanketta. Hän katsoi Bergenheimin perustaman koulun kaupungille niin hyödylliseksi, että sitä oli syytä tukea joko luovuttamalla sopiva huoneisto koululle ilman vuokraa tai sopimalla vuosittain maksettavasta avustussummasta. Maaherran esitys johti päätökseen, että avustusta maksettaisiin 200 hopearuplaa vuodessa sitten, kun oppilasmäärä olisi noussut 35:een. Ehtona oli, että koulua johtaisi lehtori Bergenheim. Avustus päätettiin maksaa aluksi kolmen vuoden ajalta. Kevätlukaudelta 1841 koulu saikin jo avustuksen. Ensimmäisen kolmivuotiskauden päättyessä koulun asiaa oli maistraatille ja vanhimmille esittelemässä uusi maaherra Anton Cronstedt, joka hänkin totesi koulusta sekä Turun kaupungille että koko maalle koituvan hyödyn. Päätös avustuksen maksamisesta tehtiin nyt kahdeksi vuodeksi eteenpäin.¹⁰ Turun kaupungin hallintomiehillä oli siten niin ikään suojea asenne Bergenheimin koulua kohtaan. Avustuksen määrä tosin vastasi suunnilleen kahden lukiossa opiskelevan suorittamia lukukausimaksuja tai kolmen puolihoitolaisen vuosimaksuja. Täysihoitomaksu ja lukukausimaksu oli lukiolaiselta yhteensä 210 hopearuplaa.¹¹

Maaherrat tulivat tukemaan Bergenheimin koulua myös muulla tavoin. Kaksi von Haartmanin veljien pojista oli koulussa oppilaana, samoin Cronstedtin oma poika. Oppilaiden vanhemmat olivat muutenkin merkittävisissä asemissa. Turun hovioikeuden presidentin Erik Wallensköldin poika samoin kuin kaksi maaherra Carl August Ramsayn poikaa oli loppuun asti koulun oppilaana. Varakkaan turkulaiskauppiaan Johan Christian Trappin pojista kolme kävi Bergenheimin koulua, samoin kolme Vehmaan kihlakunnantuomarin Berndt Johan Procopén poikaa. Kenraalimajuri Gabriel Etholénin ja kenraalimajuriksi ylenneen Arthur Wilhelm Klinckowströmin poika, nuori paroni, ehtivät aloittaa Bergenheimin koulussa. Alexandrinevaimon sisarenpoika ehti myös käydä koulua yhden lukukauden.¹² Bergen-

⁹ Ilmoitus 27.8.1840. *Leinberg* 1885, 93; *Leinberg* 1885, 105–107; *Ramsay* 1904, 85.

¹⁰ Maistraatin pk 1840, 1.10. § 1–2, 1841, 12.5. § 13, 1842, 4.6. § 10, 1843, 5.7. § 3, 16.12. § 18. Turun maistraatin arkisto A I a 58–61 TuKA; *Dahlström* 1963a, 145; *Dahlström* 1963b, 149; *Nikula* 1972, 418.

¹¹ Alkamisilmoitus 15.6.1840. *FAT* 11.7.1840.

¹² *Dahlström* 1963b, 150–154.

heim onnistui siten tavoittamaan vanhempien eliitin, joka puolestaan luotti koulun johtajaan ja tämän ulkomaisiin esikuviiin. Hovisivistystä saadakseen ei enää tarvinnut matkustaa ulkomaille.

Bergenheim opetti itse historiaa, yhteiskuntaoppia ja maantietoa. Pääosa historian tunteista käytettiin isänmaan historiaan. Sillä tarkoitettiin erityisesti laajan uuden isänmaan Venäjän vaiheita. Kun Bergenheimin koulussa suurimmalta osin käytettiin samoja oppikirjoja kuin julkisessakin koulussa, historian opetus näyttää siinä määrin painottuneen Venäjän historiaan, ettei muissa kouluissa paljon käytettyä Arwidssonin Suomen historiaa siellä luetu lainkaan. Johtajan opetuksesta on oppilaille jäänyt mielikuva tietyistä tendenssimäisistä tulkinnoista. Hän korosti, että Suomi oli vain merkityksettömän pieni osa suurta Venäjän valtakuntaa ja että sen onni riippui tulevaisuudessakin tuon suuren maan yhteydestä. Oppilaita haluttiin valmentaa toimimaan korkeissa viroissa tässä uudessa yhteisössä. Siitä heitä sopivissa tilanteissa tuon tuostakin muistutettiin. Venäjän kielen opiskelun keskeinen asema tähtäsi samaan päämäärään. Varsinaisten oppituntien lisäksi kielen käyttöä harjoiteltiin aterioilla ja vapaa-aikoina. Keskusteluja ja leikkejä valvoi silloin venäläinen kapteeni tai venäjän opettaja, joiden tehtävänä oli huolehtia siitä, että pojat käyttivät puhuessaan vain venäjää. Jos erehtyi puhumaan ruotsia, sai punaisen nauhan takkinsa napinreikään. Syyslukukaudesta 1842 tähän vapaa-ajan kieliohjelmaan tuli kuulumaan myös ranska, johon silloin saatiin syntyperäinen kielen puhuja opettajaksi.¹³

Bergenheim itse ei osannut venäjää. Vuonna 1847 laatimassaan ansioluettelossa hän ilmoitti puhuvansa seuraavia kieliä tässä järjestyksessä: suomi, ruotsi, saksa, ranska ja latina.¹⁴

Bergenheim yritti saada koulunsa opettajille oikeuden kirkollisiin virkavuosiin. Hän ei kuitenkaan onnistunut, mistä seurasi, ettei hän saanut palkatuksi kouluunsa päätoimisia opettajia. Turussa oli kuitenkin helppo saada eri oppilaitoksissa työskenteleviä opettajia tuntiopettajiksi. Niinpä vuonna 1842 opetukseen osallistui kaikkiaan 15 eri opettajaa. Lukion lehtoreista oli hyvin tiiviisti mukana Henrik Heikel. Hänen opettajanlahjojaan Bergenheim oli kehunut syksyllä 1834, kun tämä haki lukion filosofian ja luonnon-

¹³ Bergenheimin koulussa käytetyt kirjat lueteltu vuositutkintoilmoituksissa *ÅT* 10.11.1841, 23.11.1842, 18.11.1843; julkisen koulun kirjoista samaan aikaan *Bergenheim* 1847, 45, 47, 51–54 ja *Hanho* 1955, 265–270; *Leinberg* 1885, 94; *Ramsay* 1904, 85–88; *Dahlström* 1963a, 143–145, 147; *Nikula* 1972, 417.

¹⁴ Tklin pk 15.3.1834 § 24. A I 64 TTA TMA; Bergenheimin ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB.

historian lehtoriksi.¹⁵ Uskontoa opettaneen lukion lehtorin Aron Gustaf Borgin opetustaitoa Bergenheim piti erinomaisena. Uskonnessa lähdettiin liikkeelle raamatunhistoriasta ja käytettiin myöhemmin Lindblomin katekismusta, mikä osoittaa että uskonnonopetuksessa seurattiin uusia virtauksia.¹⁶

Lukiosta olivat opettajina myös apulainen, kielten ja piirustuksen opettaja. Muutamat Bergenheimin koulun opettajista olivat aikaisemmin jonkin verran toimineet Helsingin lyseossa: Herman Fredrik Sohlberg, joka opetti maantietoa ja äidinkieltä myös Turun kauppakoulussa ja Turun merenkulkuoppilaitoksessa, ja venäjän opettaja Wilhelm Ferdinand Tallgren.¹⁷ Bergenheim on siten kiinnittänyt huomiota koulunsa opettajien pedagogiseen valvutuneisuuteen ja onnistunut saamaan laitokseensa taitavia opettajia. Suoran kosketuksen Pestalozziin ja ruotsalaiseen koulunuudistusliikkeeseen Bergenheimin koulu sai, kun johtaja keväällä 1842 kutsui Turkuun sveitsiläisen Jean Joseph Guinchardin. Tämä oli 1814–1819 ollut Pestalozzin oppilaana Yverdonissa ja toiminut sen jälkeen opettajana samassa hengessä hoidetuissa sisäoppilaitoksissa Sveitsissä. Ruotsiin hän oli siirtynyt 1830 yhdeksi vastaperustetun Barnängenin koulun ensimmäisistä opettajista.¹⁸

Ruotsissa oli 1820-luvulla käydyin vilkkaan koulunuudistuskeskustelun seurauksena perustettu 1828 uusia periaatteita noudattava kokeilukoulu Tukholmaan. Maassa seurattiin myös Englannin koululaitoksen kehitystä. Niinpä David Frölich käänsi 1828 ruotsiksi Hazelwoodissa toimineen poikakoulun periaatteita esittelevän teoksen Allmän uppfostran. Tätä teosta oli Gripenbergin toimittaman lehden ilmoituksen mukaan saatavissa 1834 Suomessakin. Perustamassaan Hazelwoodin laitoksessa Thomas Hill ja hänen poikansa Rowland ja Edwin pyrkivät oppilaiden itsehallinnon avulla toteuttamaan vapaata opetusta ja lievää kuria. Frölich oli perustamassa Hillin laitoksen esikuvan mukaista koulua Ruotsiin. Hazelwoodiin lähetettiin yksi edustaja tutustumaan koulun toimintaan. Tukholman lähelle Barnängeniin 1830 perustettu laitos sovellettiin kuitenkin Ruotsin oloihin.¹⁹

Vuonna 1837 julkaistun esitteen mukaan Barnängenin laitoksen tarkoi-

¹⁵ Tklin pk 1.10.1834 § 34. A I 64 TTA TMA; *ÅT* 5.1., 24.12. 1842; *Leinberg* 1885, 85s.

¹⁶ Bergenheimin kirjekonsepti kirkollistoimituskunnan päällikölle 19.10.1851. I 1:10 TTA TMA; *ÅT* 10.11.1841; *Iisalo* 1968, 85–87.

¹⁷ Sohlbergin ansioluettelo tklin pk 5.3.1851 § 10. A I 81 TTA TMA; *Bergenheim* 1847, 39; *Leinberg* 1885, 86.

¹⁸ *ÅT* 4.5.1842; *Ramsay* 1904, 86s; *Tigerstedt* 1919, 173s.

¹⁹ *Veckoblad för Uppfostran och Undervisning* 23/1834; *Ericsson* 1885, 1–13, 32–37; *Hall* 1935, 120–125.

tuksena oli tietojen jakamisen ohella kehittää harmonisesti oppilaiden si-
veellisiä ja fyysisiä ominaisuuksia. Koulu kasvatti lapsista ja nuorista valis-
tuneita ja toimeliaita kansalaisia. Luonteenkasvatusta korostettiin erityises-
ti. Laitoksen tuli muodostaa yhtenäinen perhe, jossa opittiin oikeudenmu-
kaisuutta ja uskontoa vielä suurempaa perhettä, yhteiskuntaa varten. Uusia
kieliä opiskeltiin paitsi oppitunneilla myös vapaa-ajan keskusteluissa opet-
tajien kanssa. Ranskankielinen Guinchard oli kymmenen vuotta äidinkie-
lensä opettajana ja vapaa-ajan valvojana Barnängenissä. Ennen Turkuun
tuloaan hän antoi Tukholmassa ranskan opetusta useissa eri laitoksissa.
Barnängenissä opiskeli sen toimintavuosina 1830—1846 myös suomalaisia
poikia. Laitoksen toiminta päättyi taloudelliseen kriisiin. Virallisen koulun
valvojat eivät Ruotsissa halunneet tukea yksityistä koulua. Niinpä koulun
opettajille ei useista yrityksistä huolimatta saatu oikeutta kirkollisiin virka-
vuosiin.²⁰

Bergenheimillä oli syytä olla onnellinen voidessaan ilmoittaa koulunsa
opettajiston saamasta täydennyksestä. Guinchard tunnettiin Suomessa ylei-
sesti käytettyjen ranskan kielen oppikirjojen tekijänä. Hänestä tuli samana
syksynä 1842 myös lukion ranskan kielen opettaja. Bergenheimin koulussa
hän toimi paitsi opettajana myös vapaa-ajan valvojana ja ranskan kielisen
keskustelun harjoittajana.²¹

Bergenheimin painattamat säännöt ohjasivat yksityiskohtaisesti koulun ja
internaatin elämää. Aamuhierätyks annettiin puoli kuudelta, ja aika kuudesta
seitsemään oli varattu ensimmäiseen oppituntiin valmistautumiselle. Seitse-
mältä oli aamuhartaus, johon myös ulko-oppilaiden oli saavuttava. Oppi-
tunnit kestivät 50 minuuttia, mikä poikkesi julkisen koulun usein kaksitunti-
sesta opetusjaksosta. Oppitunteja oli päivässä kuusi, ja välituntien pituus
oli 5—10 minuuttia. Oppituntien lisäksi oli varattu aikaa läksyjen lukemi-
seen, aterioihin ja vapaa-ajan virkistytymiseen. Aterioille oli saavuttava
ajoissa ja siististi pukeutuneena, ja niiden kestäessä samoin kuin vapaa-
ajalla venäjän ja ranskan opettajat huolehtivat keskustelukielistä. Tunnit lo-
petettiin hartauteen iltapäivällä viideltä. Nukkumaanmeno aika oli iltayh-
deksältä. Myös pyhäpäivät oli ohjelmoitu. Kaikkien koululaisten tavoin Ber-
genheiminkin oppilaat kävivät pyhäisin jumalanpalveluksessa tai kuunteli-
vat luetun evankeliumin selityksen, minkä jälkeen pidettiin saarnan kuulus-
telu. Osa pyhäpäivästä oli sen sijaan vapaasti käytettävissä. Sitä kehoitettiin
viettämään hyödyllisesti, mieluiten liikuntaan tai kehittävään lukemiseen se-

²⁰ *Ericsson* 1885, 53—58, 99—101, 127s, 143, 149.

²¹ *ÅT* 4.5.1842; *Tigerstedt* 1919, 173s; *Ericsson* 1885, 14.

kä ”oleskeluun vanhempien, kunnioitettujen henkilöiden seurassa, mistä nuorukaisella on aina paljon opittavaa”.²²

Kurinpidossa ei käytetty ruumiillista rangaistusta. Rikkomuksesta seurasi varoitus, merkitseminen koulun päiväkirjaan tai varsinainen rangaistus, joka oli aresti joko valoisassa tai pimeässä huoneessa. Kurinpidolliset huomautukset tarkastettiin viikoittain ja rikkoneiden nimet siirrettiin koulun suuren salin seinälle rangaistustaululle koko viikoksi. Tämän tarkoituksena oli muistuttaa asianomaista hänen rikkomuksestaan ja kannustaa häntä parantamaan tapansa. Taululle merkityt joutuivat hartauksissa seisomaan muista erillään. Merkintöjen lukumäärä mainittiin oppilaan lukukausitodistuksessa, jollaisen antamisessa Bergenheim oli uranuurtajia Suomessa.²³

Muistiossaan Bergenheim oli kaavaillut koululleen 8-jäsenistä eforaattia, mutta tämä suunnitelma ei näytä käytännössä toteutuneen. Alkamisilmoitusten mukaan oli kuitenkin ennen joulua pidettävässä vuositutkinnossa jokaisella läsnä olevalla oikeus esittää, mistä kohden oppilaita oli kuulusteltava. Bergenheim ilmoittikin koulunsa vuositutkinnoista paikkakunnan sanomalehdissä. Turun lehdet myös seurasivat koulun toimintaa ja kirjoittivat näyttävästi myönteisiä ja arvostavia uutisia sen tutkinnoista, joihin osallistui runsaasti korkeita sotilas- ja siviilivirkamiehiä sekä muutakin yleisöä. Vuoden 1843 tutkinnossa olivat paikalla myös maaherra, arkkipiispa ja lukion lehtorit.²⁴

Vuoden 1842 alussa Bergenheim suunnitteli koulun laajentamista siten, että sen yhteyteen perustettaisiin alkeisluokka. Ilmoittaessaan suunnitelmasta Bergenheim kertoi useiden ”valistuneiden isien” pyytäneen sitä häneltä. Lisäksi hän totesi haluavansa antaa myös omille pojilleen tarkoituksenmukaista alkeisopetusta, niin että he muiden mukana olisivat tavaus-, sisä- ja ulkoluku- sekä kirjoitustaitoisina valmiit aloittamaan reaalikoulun opinnot. Viikkotuntimääräksi oli suunniteltu 30 ja maksuksi 20 hopearuplaa.²⁵ Näyttää kuitenkin siltä, ettei riittävää oppilasmäärää ilmoittautunut.

Bergenheimin koulun lukukaudet olivat samanmittaiset kuin julkisessakin koulussa. Hän tarjosi oppilailleen mahdollisuuden jäädä koululle myös lomien ajaksi ja nauttia eri maksusta sekä opetusta että täysihoitoa. Eri maksusta saivat myös ulko-oppilaat käyttää hyväkseen koulun ohjattua

²² Särskilte Föreskrifter och Reglor för det egentliga Skol-lifvets förhållanden, kohdat I—II. *Leinberg* 1885, 96—100; *Ramsay* 1904, 87s.

²³ Real-Skolans i Åbo Censur-Bok. L:7 ÅAB; Straff. *Leinberg* 1885, 101; *Leinberg* 1885, 92s.

²⁴ Alkamisilmoitus 15.6.1840. *FAT* 11.7.1840; *ÅU* ja *ÅT* 9.12.1840; *ÅT* 10.11.1841, 23.11.1842, 18.11.1843; *ÅU* ja *ÅT* 15.12.1841 ja 20.12.1843; *ÅT* 24.12.1842; *ÅU* 28.12.1842; op.kok.pk 17.1.1844. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Leinberg* 1885, 79s, 84.

²⁵ *ÅT* 5.1.1842.

vapaa-ajan ohjelmaa kieliharjoituksineen. Varsinaisten internaattioppilaiden määrä oli rajoitettu 30:ksi. Kesäloman aikaisten opintojen tärkeyttä Bergenheim korosti ilmoittaessaan 1843 kesäloman alkamisesta. Vanhempien oli hänen mielestään syytä huolehtia siitä, että lapset käyttivät lomaa aikanaan opiskeluun ainakin kaksi kolme tuntia päivittäin.²⁶

Bergenheimin koulun lähin esikuva oli Haminan kadettikoulu. Opetusohjelma oli aineiltaan ja oppikursseiltaan sovitettu siten, että siirtyminen kadettikouluun kävi luontevasti. Internaattielämää hoidettiin sitäkin suurelta osin Haminassa noudatetun käytännön mukaisesti. Erityisesti Gripenbergin koulussaan toteuttamat Pestalozzin periaatteet olivat myös Bergenheimille tärkeitä: kasvatus oli ihmisen sielunkykyjen harmonista kehittämistä ja opettajan tehtävänä oli pelkän tietojen jakamisen lisäksi juuri oppilaittensa kasvattaminen. Siihen internaattimuoto tarjosi enemmän mahdollisuuksia kuin päiväkoulu. Esimerkkejä sisäoppilaitoksessa toteutetusta oppilaiden kokoaikaisesta valvomisesta ja ohjaamisesta tarjosivat myös ulkomaiset esikuvat, Saksan luostarikoulut ja Hallen pedagogio. Ruotsista, Hillin periaatteiden mukaisesta Barnängenin laitoksesta välitti vaikutteita opettaja Guinchard. Bergenheimin koulun painetuissa säännöissä, jotka lienevät juuri samalta vuodelta, jona tämä maineikas opettaja tuli Turkuun, ei kuitenkaan näy vaikutusta Barnängenissä toteutetusta monimutkaisesta kurinpitäjärjestelmästä. Hillin koulussa Hazelwoodissa sisäoppilaitoselämää ohjasi oppilaiden omia vaikutusmahdollisuuksia ja itsehallintoa korostava periaate. Turussa lähdettiin pikemminkin ennalta-asetettujen sääntöjen noudattamisesta ja valvomisesta. Barnängenin laitoksen perustajan David Frölichin ajatus oli kasvattaa nuoria toimimaan uudessa, entistä vapaammassa yhteiskunnassa. Hänen ajattelussaan yhdistyi Ruotsin koulupoliittinen oppositio uuteen liberalismiin.²⁷ Tätä piirrettä Bergenheim tuskin omaksui, olihan hänen tavoitteenaan ohjata oppilaansa vallalla olevan järjestelmän vankkoihin rakenteisiin.

Bergenheimin työpanos koulun johtajana on ollut huomattavan suuri. Yksinomaan ilmoituksiin, erilaisiin luetteloihin, kurinpidon edellyttämiin muistiinpanoihin ja lukukausiarvosteluihin liittyvä kansliatyö vaati aikaa. Kaiken tämän Bergenheim hoiti itse. Sisäoppilaitoksen silmälläpito edellytti johtajaltakin toimenpiteitä, vaikka valvontaa käytännössä hoitivatkin kapteeni Demetrius Behtejev tai ranskanopettaja Guinchard. John-veli oli var-

²⁶ *ÅT* 10.11.1841; *ÅU* 6.5.1843; *Leinberg* 1885, 94.

²⁷ *Leinberg* 1885, 95–101; *Ramsay* 1904, 85; *Hall* 1935, 120–144; *Lumesmaa* 1944, 28s; *Nielsen* 1975, 12, 93s.

masti oikeassa ennustaessaan heinäkuussa 1840: ”Saat paljon tekemistä, mutta kun itse luo jotakin, niin siitä on innostunut ja työ tuottaa huvia.”²⁸

3.3.3. *Talous pettää*

On ilmeistä, että Bergenheim koulunsa perustaessaan osasi arvioida oikein tiettyjen piirien koulutustarpeita. Näyttää myös siltä, että hän onnistui toteuttamaan suunnitelmansa kaikin tavoin tasokkaasti. Oppilasmäärän kasvu osoittaa hänen saavuttaneen luottamusta. Koulua kohtaan tunnetusta tyytyväisyydestä kertoo sekin, että lähes kaikki oppilaat jatkoivat opiskelua viimeiseen lukukauteen saakka. Viimeisen lukuvuoden aikana kahdeksan keskeytti opintonsa. Heisä kaksi pääsi kadettikouluun, yksi Pietarin insinöörikouluun ja kolme työhön liike-elämän palvelukseen. Yksi lähti vanhempiansa mukana ulkomaille, ja yksi erosi sairauden vuoksi. Joulukuussa 1843 pidetty vuositutkinto jäi kuitenkin koulun viimeiseksi. Silloin hyväksyttiin lukion alemmalle luokalle kuusi ja ylemmälle viisi oppilasta. Pedagogisesti Bergenheimin koulu ei epäonnistunut.¹

Turun reaalikoulu ja -lukio niitti mainetta maan rajojen ulkopuolellakin. Venäläinen Fedor Derschau esitteli 1842 ilmestyneessä kirjassaan *Finljandi ja i finljandtsy Bergenheimin oppilaitosta* varsin laajasti. Tekijä oli itse käynyt Suomessa, ja hänen kertomuksensa vastaa tyypillisiä suomalaisystävällisten venäläisturistien kirjoituksia. Tietolähteenä on saattanut olla myös Turun venäläisen varuskunnan komentajana 1835—1855 toiminut kenraaliluutnantti Carl von Derschau. Suomi ja suomalaiset -teos julkaistiin 1843 saksaksi Leipzigissa.²

Derschau jakaa sekä helsinkiläiset että varsinaissuomalaiset kahteen ryhmään. Toiset olivat hänen mielestään tottuneet venäläisten elämään ja tapoihin toiset taas olivat perin juurin suomalaisia ja pitivät kiinni esi-isiansa tavoista ja tottumuksista. Ei ole epäilystä, kumpaan ryhmään hän luokitteli Bergenheimin, jonka koulussa venäjän kieli oli erityisasemassa. Kirjassa sivuutetaan Suomen julkinen koululaitos hyvin lyhyesti ja viitataan yksityiskouluista vain Helsingin lyseoon, jota pidetään toisena huomattavana laitokseena Bergenheimin koulun rinnalla. Jälkimmäistä kuvataan laajimmin. Sen

²⁸ Osa koulun arkistosta kansiossa Realskolan i Åbo. L:7 ÅAB; John Edvardille (heinäkuu) 1840. EB.

¹ *ÅU* 20.12.1843; *Leinberg* 1885, 105—107; *Dahlström* 1963a, 148.

² *Kiparsky* 1945, 83; *Nikula* 1972, 20, 22; *Tihmeneva-Peuranen & Peuranen* 1984, 263.

todetaan heti ensimmäisen toimintavuotensa jälkeen saavuttaneen koko kuvernementin luottamuksen. Tekijän mielestä tämä oli koulun ”henkevä johtajan” erityistä ansiota. Hänen tililleen luettiin myös koulun hyvä järjestys, erinomaiset opetusmenetelmät ja oppilaiden kunnollinen käyttäytyminen. Kirjoittaja näki koulun tulevaisuuden varsin lupaavana.³

Vielä lokakuussa 1843 Bergenheim etsi kouluunsa kahta opettajaa ensisijaisesti matematiikan, luonnontieteitten ja historia-aineiden opetukseen. Opetusvelvollisuus oli 30 viikkotuntia ja palkka 300 hopearuplaa, mikä vastasi lukion apulaisen tai Turun yläalkeiskoulun ensimmäisen kollegan vuosipalkkaa vuoden 1843 koulujärjestyksen astuttua voimaan. Bergenheimin koulun opettajat olivat siten paremmin palkattuja kuin julkisen koulun opettajat, koska opetusvelvollisuus oli jonkin verran pienempi kuin triviaalikoulun ensimmäisellä kollegalla. Ongelmallista oli vain se, etteivät opettajat voineet lukea palveluaan Bergenheimin koulussa virkavuosiksi edes yksinkertaisina vuosina, kun muussa koulussa palvelu laskettiin kaksinkertaisina virkavuosina. Tähän epäkohtaan Bergenheim yritti saada korjausta keväällä 1843. Senaatille osoittamassaan anomuksessa hän selosti koulunsa kehitystä ja sen saamaa suopeaa vastaanottoa. Hän esitti, että opettaja saisi laskea yksinkertaisina virkavuosina hänen koulussaan annetun opetuksen, jos viikkotunteja oli kahtena lukukautena vähintään 12. Bergenheim kehitteli järjestelmää sellaiseksi, että vasta valmistuneet nuoret opettajat voisivat hänen laitoksessaan saada käytännön opetusharjoitusta ennen siirtymistä julkisen koulun palvelukseen. Samalla hän oli valmis liittämään laitoksensa tiiviimmin tuomiokapitulin valvontaan. Anomuksesta käy ilmi Bergenheimin näkemys kunnollisesta opettajasta. Tämä ei olisi ”ajatukseton ja eloton kuulustelukone” vaan todellinen opettaja, jossa on ”henkeä ja elämää”.⁴

Bergenheim pyysi tuomiokapitulia puoltamaan anomustaan. Hänen mielestään näin edistettäisiin myös käytännön opettajaharjoittelua. Kapitulिन samoin kuin senaatin kannalta oli ongelmallista se, että julkiseen kouluun haikutui ja siellä pysyi varsin vähän todella taitavia opettajia. Tämän tiedostaen Bergenheim ehdottikin, että virkavuosia saisi hänen oppilaitoksessaan laskea korkeintaan seitsemän. Tuomiokapituli katsoi lausunnossaan saaneensa reaalikoulusta taitavia opettajia julkisen koulun palvelukseen ja piti siksi aiheellisenä puoltaa itse pääasiasa. Julkiselle koululle aiheutuvien haittojen minimoimiseksi kapituli kuitenkin esitti rajoituksia. Bergenheimin ehdottama kahden

³ *Derschau* 1843, 85, 105.

⁴ *ÄT* ja *ÄU* 12.10.1842; Turun triviaalikoulun tuntimäärät 1840—1841. G I 4 TTA TMA; Bergenheimin anomus 9.5.1843. Tal.os. KD 13/422 1843 VA; *Hanho* 1955, 63.

lukukauden ja 12 viikkotunnin vähimmäismäärä hyväksyttiin. Lisäksi edellytettiin 21 vuoden ikä virkavuosien laskemisen alarajaksi ja rajoitettiin virkavuosiin oikeuttava palveluaika seitsemäksi vuodeksi. Näin siitä syystä, etteivät opettajat vieraantuisi julkisen koulun klassisesta opetussuunnitelmasta. Bergenheimin koulun opettajilta haluttiin myös evätä osuus pappissäädyn leskija orpokassaan⁵

Senaatissa kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteeri Carl Gustaf Westzynthius asettui epäröinnin jälkeen tukemaan anomusta, mutta edellytti, että koulu sidottaisiin tiiviimmin tuomiokapitulin valvontaan. Toimituskunnan päälliköllä Fredrik Wilhelm Pippingillä oli kuitenkin toisenlainen käsitys. Hänen mielestään näet maan julkinen koululaitos tuli uuden koulujärjestyksen myötä tekemään yksityisen reaaliopetuksen tarpeettomaksi. Lisäksi hän toteasi, että Bergenheimin koulussa opettajat pääsisivät julkista koulua huomattavasti vähemmällä työllä käsiksi virkavuosiin. Anomukseen ei Pippingin käsityksen mukaan ollut syytä suostua. Senaatin enemmistö yhtyi hänen mielipiteeseensä perustellen epäämistä uuden koulujärjestyksen tuomilla parannuksilla. Seitsemästä paikalla olleesta senaatin jäsenestä kolme puolsi Bergenheimin anomuksen hyväksymistä: Carl August Ramsay, jonka pojista kaksi oli koulun oppilaana, Lars Gabriel von Haartman, koulun suosija alusta alkaen, sekä kenraalikuvernöörin sijainen Alexander Amatus Thesleff. Puoltajat liittyivät Ramsayn mielipiteeseen, jonka mukaan oppilaitoksen vuositutkinnot olisi vastedes ehdottomasti järjestettävä piispan ja tuomiokapitulin läsnäollessa, mikä kuvastaa hyvin sitä ennakkoluuloa, mitä kirkon valvonnasta riippumatonta opetusta kohtaan jo Gripenbergin laitoksen kohdalla oli tunnettu.⁶

Senaatti teki epäävän päätöksensä lokakuun lopulla 1843. Ilmoittaessaan marraskuun puolivälissä vuoden 1843 vuositutkinnosta Bergenheim viittasi koulun toiminnan jatkumisessa ilmenneisiin vaikeuksiin. Ne olivat taloudellisia. Uuden lukioluokan alkaminen merkitsi hänen laskelmiensa mukaan 600 ruplan lisämenoja, joiden kattamiseksi oppilasmäärä olisi saatava nousemaan. Bergenheim ilmoitti kulujen jo ylittäneen oppilailta perittyjen maksujen kartuttamat tulot. Hän vetosi vanhempiin, että nämä lähettäisivät lapsiaan oppilaitokseen ja näin osoittaisivat sen edelleen olevan tarpeen. Hän pyysi ilmoittautumiset vuoden loppuun mennessä ja lupasi tammikuun alkupäivinä antaa tiedon, jatkuiko laitoksen toiminta vai ei. Turkulaislehdet veto-

⁵ Bergenheim tkille 9.5.1843. G I 15 TTA TMA; tklin pk 17.5.1843 § 20. A I 73 TTA TMA; tkli senaatille 17.5.1843. B I 110 TTA TMA.

⁶ Westzynthiuksen mietintö 26.10.1843. Tal.os. KD 13/422 1843 VA; tal.os. pk 26.10.1843 s. 755. VA; *Dahlström* 1963b, 150; *Vuorela* 1980, 126. Vrt. *Dahlström* 1963b, 156.

sivat nekin vanhempiin ja esittivät toivomuksenaan, että ”tämä hyödyllinen ja ansiokas oppilaitos” voisi jatkaa toimintaansa. Vielä joulukuussa Turun kaupunki oli päättänyt uusia avustuksensa kahdeksi vuodeksi.⁷

Tammikuun 2. päivänä 1844 Bergenheim ilmoitti koulunsa toiminnan lakkaamisesta, koska riittävää oppilasmäärää ei ollut ilmoittautunut. Oppilaitensa asiat Bergenheim sai hoidetuksi siten, että lukiolaiset voivat jatkaa opintojaan Turun lukiossa, ilman että ylimmän luokan oppilaiden tarvitsisi suorittaa lainkaan latinaa. Muut joutuivat yksityisopetuksella hankkimaan latinan taidon. Guinchard antoi kevätlukukauden 1844 vielä yksityisopetusta Bergenheimin koulun tiloissa koulun nuoremmille oppilaille. Bergenheim oli itse ilmoittanut, ettei hänellä ollut mahdollisuutta antaa yksityisopetusta koulun lakkautumisen jälkeen. Hän arveli, että seuraavana syksynä voimaan astuvan uuden koulujärjestyksen mukaisissa oppilaitoksissa koulun oppilaat voisivat tarkoituksenmukaisesti jatkaa opintojaan. Vuoden 1843 koulujärjestys toteutikin julkisessa koulussa linjajaon, jonka turvin opetusohjelmiin saatiin myös reaaliaineita ja uusia kieliä. Sen voimaanastuminen saattaa osittain selittää yksityistä, maksuiltaan suhteellisen kallista oppilaitosta kohtaan tunnetun kiinnostuksen vähenemisen. Syksystä 1842 oli tosin myös Helsingin lyseon yhteydessä toiminut Carl Backmanin perustama uusiin kieliin keskittyvä reaaliostosasto, jonka oppilasmäärä kasvoi nopeasti.⁸

Koulun päättyminen oli monille vanhemmille epämiellyttävä yllätys, minkä vuoksi Bergenheim joutui ottamaan vastaan heidän tyytymättömyydenilmauksensa. Onkin arveltu, että reaalikouluhankkeessa epäonnistuminen aiheutti hänelle haavan, joka ei koskaan parantunut. Tuomiorovasti Torsten Thure Renvall kirjoitti pian Bergenheimin kuoleman jälkeen tämän yksityisestä reaalikoulusta: ”Vainaja puhui siitä harvoin, ehkä siitä syystä, ettei hän taloudellisista syistä saanut toteuttaa suunnitelmaansa reaaliopetusta, jonka sitten C. von Kothén ja C. G. Estlander ovat tuoneet päivänvaloon.” Jonkinlaisena aiheen karttamisena voi pitää sitä, ettei Bergenheim ansioluettelossaan lainkaan mainitse omaa kouluaan. On ilmeistä, että kouluhanke tuotti hänelle myös henkilökohtaisia taloudellisia tappioita. Koulunsa kemian ope-

⁷ Ilmoitus 16.11.1843. *ÅT* 18.11.1843; maistraatin pk 16.12.1843 § 18. A I a:61 Turun maistraatin arkisto TuKA; *ÅT* ja *ÅU* 20.12.1843; *Nikula* 1972, 418s.

⁸ Ilmoitus 2.1.1844. *ÅU* 3.1.1844; op.kok.pk 17.1.1844. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Leinberg* 1866, 34–36; *Leinberg* 1885, 103s; *Hanho* 1955, 59–61; *Dahlström* 1963b, 156s.

tusvälineitä Bergenheim tosin sai 1845 halpaan hintaa myydyksi lukiolle.⁹

Bergenheimin taloudellista tilannetta ei näytä helpottaneen sekään seikka, että hän saattoi laskea piakkoin saavansa lisätuloja uudesta palkkapitäjästä. Tuomiorovasti Gadolin oli näet kuollut elokuussa 1843. Teologian lehtori Edman siirrettiin silloin kirkkoherraksi tuomiokirkkoseurakuntaan, johon nyt Turun ruotsalaisen seurakunnan lisäksi liitettiin myös kaupungin suomalainen seurakunta. Edmanin siirryttyä tuomiorovastiksi Bergenheim oli lukion vanhin papiksi vihitty lehtori, jolle uuden koulujärjestyksen mukaan kuului palkkaseurakunta. Toukokuun alusta 1846 Bergenheim sai nämä ylimääräiset tulot uudesta palkkapitäjästään Maariasta.¹⁰

⁹ Renvall L. L. Laurénille 7.5.1884. SLS 342 HYK; *Bergenheim* 1847, 28s; Bergenheimin ansioluettelokonsepti 28.12.1847. EB; Bergenheimin ansioluettelo teologian tohtoripromootioon ohjelmassa 18.12.1856. KKK 155/1855—1857 VA; op.kok.pk 13.6.1845 § 2. Ca:1 Turun lukion arkisto TMA; *Leinberg* 1885, 103s; *Ramsay* 1904, 88; *Dahlström* 1963b, 157s.

¹⁰ Tklin pk 8.1.1845 § 1. A I 75 TTA TMA; *Hanho* 1955, 63; *Tiensuu* 1976, 319s.

3.4. Koulumies kirkon kentällä 1833—1850

3.4.1. Turun tuomiokapitulin lehtorijäsen

Turun nuorempi lehtorikapituli toimi viidettä vuottaan, kun Bergenheim 20.2.1833 ensimmäisen kerran oli kokouksessa mukana ja vannoi kapitulinjäsenen virkavalan. Arkkikiispan virka oli täyttämättä, ja puheenjohtajana toimi tuomiorovasti Gadolin. Kesäkuussa 1833 pidetyssä arkkikiispanvaalissa hän sai eniten ääniä. Kapitulin jäsenet, Bergenheim muiden mukana, äänestivät varsin yksituumaisesti asettaen Gadolinin ensimmäiselle, Melartinin toiselle ja Edmanin kolmannelle tilalle. Marraskuussa 1833 virkaan nimitettiin toiselta ehdokassijalta professori, silloinen yliopiston rehtori Erik Gabriel Melartin.¹

Lukion lehtoreita oli Turussa kuusi. Vuoden 1843 koulujärjestys toi seitsemänneksi kreikan lehtorin. He osallistuivat arkkikiispan ja tuomiorovastin kanssa kapitulityöskentelyyn, Bergenheim kuten muutkin Turun nuoremman lehtorikapitulin jäsenet hyvin säännöllisesti. He saivat näistä tehtävistä virkavapautta lähinnä vain lukion lomien aikoina.²

Tuomiokapitulin käsittelyyn tulleet asiat ratkaistiin yleensä melko rutiininomaisesti. Päätökset syntyivät yksimielisesti, ja vain suhteellisen harvoin jouduttiin äänestämään. Seurakuntien ja koulujen virantäyttöasiat aiheuttivat eniten äänestyksiä. Pöytäkirjojen äänestyspykälät osoittavat, että Bergenheim perusteli näkemyksiään tarpeen tullen laajastikin. Hänen mielipiteensä osoittavat tarkkaa säännösten tuntemusta, minkä vuoksi hänen kantansa yleensä

¹ Tklin pk 20.2.1833 § 2. A I 63 TTA TMA; lehtoreitten äänestysliput arkkikiispanvaalia 1833 koskeissa asiakirjoissa. F III 1 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 318s.

² Bergenheim oli poissa kapitulin istunnoista seuraavasti (tilapäisiä yhden istunnon poissaoloja ei ole kirjattu): 21.6.—22.7.1833, 30.7.—13.8.1834, 22.12.1834—21.1.1835 (Haminassa), 7.—15.3.1835 (Haminassa), 16.—30.6.1836 (Haminassa), 15.2.—1.3.1837 (muiden virkatehtävien estämänä), 12.6.1837—21.6.1838 (ulkomaanmatka), 13.—21.7.1838, 17.—24.7.1839 (vaalisarna Vöyrillä), 14.—28.3.1840 (sisaren kuoleman vuoksi Eurajoella), 1.7.—19.8.1840 (Kangasalla), 30.6.—28.7.1841 (Kangasalla), 1.—15.1.1842 (Kangasalla), 18.—25.1.1843 (Kangasalla), 17.6.—9.8.1843 (Kangasalla), 24.7.—7.8.1844 (Kangasalla), 28.8.—16.9.1844 (Vaasan lukion vihkiäiset), 9.7.—21.8.1845 (Kangasalla), 17.12.1845—31.1.1846 (Kangasalla), 5.—19.8.1846, 16.—27.1.1847, 10.—17.3.1847, 4.8.—27.10.1847 (sairasloma), 10.—17.11.1847, 3.—17.1.1849 (Pietarissa), 18.7.—14.8.1849, 29.8.1849—1.6.1850 (yliopiston sääntökomitea). Bergenheimin kapitulityöskentelyyn osallistumisen ”huippuvuosi” oli arkkikiispaton vuosi 1848, jolloin hän oli poissa vain yhdestä kapitulin kaikkiaan 56:sta istunnosta. Edmanin koulutarkastusmatkan vuoksi hän silloin johti puhetta neljässä kapitulin istunnossa. Tklin pk:t 1833—1850. A I 63—80 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 322, 327, 336s.

tuli kapitulin enemmistön kannaksi. Vaikka arkkipiispa Melartin useimmiten yhtyi Bergenheimin kantaan, oli myös runsaasti sellaisia äänestyksiä, joissa Melartin jäi yksin oppositioon. Mikään arkkipiispan kannanottojen myötäilijä Bergenheim siis ei ollut. Melartinille olikin ominaista luopua ankan muo-
dillisesta säännösten noudattamisesta, milloin tarkoituksenmukaisuusnäkökohdat sitä hänen mielestään edellyttivät. Bergenheimin hallintomiehen la-
tua ja yhteistyökykyä osoittaa se, ettei hän lehtoritoverinsa Hjeltin tavoin ää-
nestyttänyt kapitulia asettumalla yksin poikkitelein.³

Arkkipiispa Melartinin ja Bergenheimin välillä vallitsi huomattava näke-
mysten samansuuntaisuus. Tämä tuli erityisesti esiin kouluasioita ratkaistaes-
sa. Se ei ollutkaan ihme, sillä näiden kahden pedagogiset ajatukset kulkivat
hyvin samoja ratoja. Melartin oli omaksunut näkemyksiä sekä filantropinis-
teilta ja Pestalozzilta että uushumanisteilta. Viipurin lukiassa toimiessaan hän
näki reaaliaineiden ja uusien kielten arvon. Metodisissa kysymyksissä hän oli
ulkoluvun vastustaja, vaati opettajalta eloisaa esitystapaa ja kannatti lempeää
koulukuria. Hän suunnitteli Viipurin lukiosta siviilivirkamiesten ja opettajien
koulutuspaikkaa ja piti Viipurissa yksityistä lukioon valmentavaa pensionaat-
tia, jossa pojille opettiin venäjää, ranskaa, saksaa, historiaa, maantietoa ja
matematiikkaa. Melartinille oli jo yliopiston professorina ja rehtorina sekä
sitten arkkipiispana tärkeää, että Suomessa edistettäisiin venäjän kielen opis-
kelua ja että korkeisiin virkoihin vaadittaisiin venäjän kielen taito. Melartinin
ja Bergenheimin tiet eivät tiettävästi kuitenkaan olleet ennen kapitulivuosia
osuneet yhteen muualla kuin yliopistossa, missä Melartin Bergenheimin opis-
keluvuosina toimi neljäntenä teologian professorina ja vuosina 1819–1820
rehtorina. Melartin johti yliopistoa näinä ylioppilaslevottomuuksien vuosina
tavalla, joka toi hänelle kiitosta korkeilta viranomaisilta. Hän osoittautui mie-
heksi, jota hallinnolliset tehtävät kiinnostivat. Tämäkin seikka on yhdistänyt
hänen ja Bergenheimin ajatuksia. Jostakin syystä juuri Bergenheim oli teolo-
gian lehtori Edmanin kanssa edustamassa Turun tuomiokapitulia, kun Melar-
tin tammikuussa 1834 vihittiin piispanvirkaan Porvoon tuomiokirkossa.⁴

Lehtori Bergenheim oli arkkipiispa Melartinin suosiossa. Melartin oli rat-
kaisevasti vaikuttanut siihen, että Bergenheim sai Kangasalan 1840. Joului-
kuussa 1841 Melartin antoi 43-vuotiaalle Bergenheimille huomionosoituksena
rovastin arvon. Melartin asettui kannattamaan Bergenheimille edullista pää-

³ Esim. tklin pk 10.2.1836 § 23, 23.12.1836 § 27, 25.5.1839 § 10, 29.5.1839 § 27, 18.9.1844 § 20, 1.4.1846 § 45, 13.5.1846 § 45, 13.1.1847 § 9 ja 41, 14.4.1847 § 28. A I 66, 69, 74, 76–77 TTA TMA; *Takolander* 1926–1927 I, 161, II, 14, 53, 217; *Tiensuu* 1976, 341–343.

⁴ Tklin pk 15.1.1834. A I 64 TTA TMA; *Takolander* 1926–1927 I, 93, 106, 119–126, 171s, 209, 222, 232–241, 293s; *Hietala* 1982, 138s, 143, 152, 169, 174, 176.

töstä vuodenvaihteessa 1844—1845, kun kapitulissa äänestettiin vanhimmalle papiksi vihitylle lehtorille tulevasta Maarian palkkapitäjästä. Kapitulin enemmistö katsoi, että kirkollisvirkakunnan leski- ja orpokassa oli oikeutettu saamaan seurakunnasta yhden vuoden palkkatulon ennen sen siirtymistä prebendaksi Bergenheimille. Lehtori Ahlstedt asetti kyseenalaiseksi Bergenheimin asiallisen oikeuden koko palkkapitäjään, koska tällä jo oli Kangasala. Melartin ja tuomiorovasti Edman katsoivat, että Bergenheimillä oli heti oikeus saada tulot myös Maariasta. Bergenheimin saamat edut näyttävät jossakin määrin närkästyttäneen muita kapitulin jäseniä.⁵

Seurakuntien virantäyttöasioissa kapitulin kannalta hankalia olivat taloudellisesti edullisten seurakuntien kirkkoherranvirkojen ehdollepanot. Ylenysperusteena voitiin silloin virkavuosien ohella ottaa huomioon usein vaikeasti arvioitava oppineisuus. Melartin pyrki ulottamaan tämän oppineisuuden vaikutuksen parhaista, ensimmäisen luokan kirkkoherrakunnista koskemaan myös toisen luokan seurakuntien virkojen ehdollepanoja. Bergenheim piti tällaisissa tapauksissa kiinni virkavuosista, mikä periaate oli vakiintunut myös senaatissa, kun siellä laadittiin lausuntoja toisen luokan pastoraattien kirkkoherrannimityksistä.⁶ Bergenheimin näkemyksiä ensimmäisen luokan virkojen ehdollepanoissa on ollut vaikea selvittää, sillä 1830-luvulla hän oli itse näitä virkoja hakemassa ja siksi poissa ratkaisuja tehtäessä. Seuraavalla vuosikymmenellä taas hän osui olemaan poissa niistä ehdollepanokokouksista, joissa äänestettiin.⁷

Tuomiokapitulin jäsenenä Bergenheim joutui osallistumaan myös pappis-, pastoraali- ja erilaisten koulukokeiden arviointiin. Jokainen lehtori suoritti oman aineensa kuulustelun ja antoi arvosanansa itse tutkinnosta. Pappis- ja pastoraalitutkinnoissa Bergenheimin linja näyttää olleen lempeämpi kuin koulukokeissa, joita arvioidessaan hän useammin kuin muut päätyi antamaan keskitasoa alemman arvosanan. Pastoraalitutkintojen kuulusteluissa Bergenheim liikkui pääasiassa vanhan ja keskiajan sekä uskonpuhdistuskauden kirkkohistoriassa. Hän noudatti kuulustelussaan tutkinnosta annettua ohjetta, jonka mukaan kysymysten tuli olla lyhyitä ja liittyä luontevasti edelliseen vastaukseen. Ohjeena oli myös, ettei kuulustelija itse saanut ryhtyä pit-

⁵ Tklin pk 30.12.1844 § 3, 8.1.1845 § 1. A I 74—75 TTA TMA; *Takolander* 1926—1927 II, 117—119; *Lumesmaa* 1944, 42; *Matinelli* 1976, 77.

⁶ Tklin pk 7.5.1836 § 30, 16.10.1839 §33, 22.10.1845 § 9, 13.12.1848 § 8. A I 66, 69, 75, 78 TTA TMA; *Takolander* 1926—1927 II, 64, 66; *Vuorela* 1980, 46.

⁷ Bergenheim oli esteellinen, kun tehtiin ehdollepanoa Jomalaan 19.12.1833 § 20, Vaasaan ja Mustasaaren 21.10.1835 § 3, Vöyrille 6.10.1838 § 3 ja Lohjalle 4.3.1840 § 40. A I 63, 65, 68, 70 TTA TMA.

kiin puheisiin. Sitäkin Bergenheim näyttää hyvin noudattaneen. Bergenheimiä lienee pidetty tiukkana kuulustelijana. Ainakin Lars Laurin halusi Fredrik Gabriel Hedbergin toimittavan hänelle pastoraalitutkintoon valmistautumista varten tarkat tiedot juuri Edmanin ja Bergenheimin kuulusteluista.⁸

Vaikka kirkkohistorian kysymyksissä pysyttiinkin yleensä ajallisesti kaukaisissa aiheissa, ajankohtaisia liittymiä saattoi tulla esiin. Näin esimerkiksi marraskuussa 1834, jolloin Bergenheimin kysymys koski sitä, oliko kansalla ja hallitsijalla välttämättä oltava sama usko. Vastaus kuului: ”Niin olisi hyvä, mutta meidän valtakunnassamme⁹ tilanne ei ole sellainen.” Vastaus ei kenties ollut kysyjän mielestä paras mahdollinen. Aihe oli jossakin määrin arkaluontoinen, mutta se olisi tarjonnut myös tilaisuuden tuoda esiin sitä suurta myötämielisyyttä, jota ei-luterilainen hallitsija oli Suomen luterilaista kirkkoa kohtaan osoittanut esimerkiksi muutama vuosi aikaisemmin vietetyn Augsburgin uskontunnustuksen 300-vuotisjuhlan yhteydessä.¹⁰

Bergenheimin kiinnostusta kapitulityöskentelyä kohtaan osoittaa se, että hän on ainakin muutamalta alkuvuodelta laatinut kokouksissa käsiteltyjen asioiden listat ja merkinnyt niihin tehdyt päätökset. Hän näyttää myös olleen muita viitseliäämpi korjailemaan esimerkiksi pastoraalitutkinnon pöytäkirjaan merkittyjä sanamuotoja. Hänen osalleen tulleet rovastintarkastuskertomukset Melartinin määräämiltä tarkastusvuosilta 1836 ja 1846 osoittavat historian lehtorin tutkineen kertomukset hyvin huolellisesti.¹¹

Tuomiokapitulin jäsenenä Bergenheim joutui vuorollaan tarkastamaan erilaisia tilejä, luetteloita ja tilastoja sekä sensuroimaan kapitulin tutkittavaksi tulleita kirjoja ja kirjoituksia. Hänellä ei näytä olleen mitään erityistä sensuuripolitiikkaa, joten hän hyväksyi Turun kapitulille 1830- ja 1840-luvulla ominaisen hyvin yksimielisen, tiukan ja erityisesti pietismin vastaisen sensuurikäytännön. Varsinkin suomenkielisen rahvaan käsiin joutuvaa kirjallisuutta oli kapitulin mielestä tarkoin valvottava. Bergenheim osallistui myös pappisvihkimyksiin ja laati vuodeksi 1840 ehdotuksen rukouspäiväteksteiksi. Vuon-

⁸ Pappis- ja pastoraalitutkintoasetukset 14.6.1806. *Kkje* 119/15.10.1806, liitteet E ja F; esim. pastoraalitutkintopk 12.6.1833, 7.12.1833, 2.6.1834, 3.11.1834, 29.5.1835, 16.6.1835, 13.12.1836, 1.6.1837, 4.12.1838, 9.4.1839, 3.6.1840, 10.2.1841, 13.5.1842, 13.6.1843, 10.4.1845, 11.6.1846. A II 1 TTA TMA; Laurin Hedbergille 11.8.1843. Coll. 225 HYK.

⁹ ”in nostro imperio”. Pastoraalitutkintopk 3.11.1834. A II 1 TTA TMA.

¹⁰ Pastoraalitutkintopk 3.11.1834. A II 1 TTA TMA; *Paasivirta* 1978, 80; *Vuorela* 1980, 24, 26.

¹¹ Turun tuomiokapitulin arkiston esityslistasarjan alussa on Bergenheimin tekemiä listoja vuosilta 1836–1837. A V 1 TTA TMA; esim. pastoraalitutkintopk 2.12.1839. A II 1 TTA TMA; esim. rtpk Ulvila 1847, Karjalohja 1848. E VI 204, 61 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 344s.

na 1812 oli näet elvytetty sodan aikana katkennut rukouspäiväperinne. Turun tuomiokapituli sai silloin tehtäväkseen rukouspäivien tekstiehdotusten laatimisen. Tässä kohden kapitulissa ei noudatettu vuorojärjestystä, ja vuosi 1840 onkin tiettävästi ainut, joksi Bergenheim valitsi tekstit. Sen sijaan lehtori Heikel laati ehdotuksen useita kertoja.¹²

Keisari Nikolai I:n kaudelle ominainen, vahvasti patriarkaalinen ja virkavaltainen sekä tehokasta valvontaa, kuria ja järjestystä korostava ajattelutapa oli ominainen myös Bergenheimin asennoitumiselle. Niinpä hän katsoi, että tuomiokapitulin oli lääninrovastien ja tarkastusten avulla pyrittävä mahdollisimman tarkoin valvomaan alaisensa papiston elämää ja toimintaa. Tästä syystä hän ei kannattanut Inkerinmaalla, Virossa tai muualla Venäjällä työskennelleille suomalaispapeille oikeutta hakea takaisin kotimaan seurakuntiin. Kaukana toimiessaan he olivat olleet tarpeellisen hiippakuntahallinnon valvonnan ulottumattomissa. Holhoava asenne ja korostunut yhteiskunnallisen rauhan varjelu paljastuvat myös siitä yksimielisestä lausunnosta, jonka Turun tuomiokapitulin jäsenet antoivat vuoden 1845 kirkkolakiehdotuksesta. Patriarkalaisuuden huippua edustavat heidän suunnittelemansa ehdot, joita noudattamalla hartauskokouksia pidettiin mahdollisina.¹³

3.4.2. Tuomiokapitulin kouluasiantuntija

Bergenheimin lausunnot tuomiokapitulin käsittelyyn tulleista koulua koskevista asioista osoittivat asiantuntemusta ja kiinnostusta opetuksen metodikysymyksiin. Pöytäkirjoista päätellen hän on näistä asioista käyttänyt laajempia puheenvuoroja kuin muut kapitulin jäsenet. Tuomiokapituli arvioi opettajan virkoihin pyrkivien tietoja ja käytännön opetustaitoa. Bergenheim antoi tunnustusta opetuksen se. keydelle ja mielenkiintoa herättävälle opetustavalle. Niin reaalikoulumies kuin olikin, hän arvosti myös opettajan latinan kielen taitoa.¹ Muita kiinnostuneempänä hän silti näyttää seuranneen venäjän kielen opetuksen edistymistä hiippakunnan kouluissa.²

¹² Pappisvihkimyksistä esim. tklin pk 22.2.1834, 11.6.1834, 19.2.1845. A I 64, 75 TTA TMA; rukouspäivätekstit, tklin pk 1839, 7.8. § 23, 14.8. § 27. A I 69 TTA TMA; *Nurmio* 1947, 289; *Koskenvesa* 1969, 169; *Silfverhuth* 1977, 156, 296—301.

¹³ Tklin pk 17.4.1833 § 16. A I 63 TTA TMA; tkli senaatille 29.12.1847. B I 114 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 380s; *Paasivirta* 1978, 116, 130; *Vuorela* 1980, 11—16, 102—104.

¹ Tklin pk:t 1833—1850, erityisesti 1.10.1834 § 34, 20.10.1841 § 25. A I 63—80, 64, 71 TTA TMA.

² Tklin pk 15.3.1834 § 24, 2.4.1845 § 21, 17.6.1846 § 2, 25.11.1846 § 5. A I 64, 75—76 TTA TMA.

Bergenheimin lehtorikaudella päästiin vihdoinkin eroon yli vuosisadan ajan noudatetusta vuoden 1724 koulujärjestyksestä. Keisari vahvisti 1841 yleiset säännökset maan koululaitoksen uudistamisesta. Niiden pohjalta senaatin tuli laatia uusi koulujärjestys. Tuomiokapitulit joutuivat antamaan asiasta omat lausuntonsa. Ne kannattivat pääasiassa kolmannen koulukomission ehdotuksia, joita myös arkkipiispa Melartin oli ollut laatimassa.³ Turun kapitulissa uudesta koulujärjestyksestä annettavaa lausuntoa käsiteltiin kaikkiaan kymmenessä istunnossa syyskuusta 1841 tammikuun 1842 loppuun. Bergenheimin osuutta on vaikea selvittää, sillä pöytäkirjoissa todetaan vain lyhyesti asian olleen kokouksissa esillä. Kirjekirjaan tehdyistä merkinnöistä on pääteltävissä, että arkkipiispa itse ja erityisesti Bergenheim olivat lausuntoa viimeistelleet. *Takolander* pitääkin juuri Bergenheimin osuutta lausunnon synnyssä ratkaisevana. Hän toteaa Bergenheimin muutenkin olleen arkkipiispan toimeliain avustaja erityisesti koulukysymyksissä.⁴

Bergenheimin osuus uuden koulujärjestyksen syntyhistoriassa ei rajoittunut vain kapitulin lausuntoon. Hän oli näet yksi niistä koulualalla käytännön kokemusta hankkineista henkilöistä, jotka senaatin keskuudestaan nimeämä valiokunta kutsui kokoukseensa 10.7.1843 asiantuntijoiksi. Valiokunnan tehtävänä oli tutkia kirkollistoimituskunnan laatimaa koulujärjestysehdotusta ja esittää sitten lopullinen ehdotus senaatin hyväksyttäväksi. Valiokunnan asiantuntijoina olivat Bergenheimin lisäksi piispat Melartin ja Ottelin, professoriksi siirtynyt Bergenheimin Haminan-aikainen työtoveri Axel Adolph Laurell, Porvoon lukion lehtori Johan Edvard Öhman ja Vaasan triviaalikoulun rehtori Johan Carl Ebeling. Kun kokouksesta ei ole säilynyt pöytäkirjaa, eri asiantuntijoiden osuutta on mahdoton selvittää. Uudessa koulujärjestyksessä, joka hyväksyttiin 6.11.1843 ja astui voimaan elokuussa 1844, on kuitenkin toteutettu useita Turun tuomiokapitulin lausunnon ehdotuksista.⁵

Uuden koulujärjestyksen mukaan sekä alkeiskouluissa että lukioissa toteutettiin linjakako. Klassispainotteisella oppilinjalla valmennettiin edelleen pappeiksi tai opettajiksi aikovia. Siviililinjalla taas lisättiin reaaliaineiden ja uusien kielten osuutta virkamiehiksi ja elinkeinoelämän palvelukseen aikoville. Uutta oli myös se, että suomen kieli tuli koulujen oppiaineeksi, samoin se, että koulujen oli annettava oppilailleen lukukausitodistukset. Bergenheim, jonka

³ *Takolander* 1926—1927 II, 160—164; *Hanho* 1955, 55—57; *Vuorela* 1980, 93s, 115—117.

⁴ Tklin pk 4.9., 20.11., 4.12., 10.12., 31.12.1841, 25.1., 27.—30.1.1842. A I 71—72 TTA TMA; tklin kirje 30.4.1842, kirjekirjan s. 185—233, joista Bergenheimin korjauksia sivuilla 187, 195, 199. B I 109 TTA TMA; *Takolander* 1926—1927 II, 216s.

⁵ Koulukomissiot 1825—1843 IV:1—3, VA; af Brunérin kokoelma II:7. VA; *Takolander* 1926—1927 II, 216; *Hanho* 1955, 46s, 57; *Vuorela* 1980, 116s.

oppilaitoksessa todistuksenanto oli ollut käytännössä, laati Turun lukiota varten todistuslomakemallin. Tuomiokapituli tarkisti sen ja hyväksyi sellaisenaan painettavaksi.⁶

Tuomiokapitulien tuli uusien säännösten mukaan jättää senaatille vuosittain kertomus hiippakuntansa koulujen tilasta sekä tehdä ehdotuksia sen parantamiseksi. Turun kapituli laati ensimmäistä koulukertomustaan marraskuussa 1845. Ongelmaksi oli heti ensimmäisenä työvuonna noussut yläalkeiskouluissa oppiaineiden ylenmääräinen paljous ja lukioissa viikkotuntimäärän suuruus. Kokousta varten olivat lehtorit Bergenheim, Hertzberg ja Hjelt laatineet kukin oman ehdotuksensa yläalkeiskoulujen oppituntijaoksi. Hjelt halusi lisätä latinan opetusta matematiikan kustannuksella perustellen uushumanistisin sanakääntein latinan sydäntä ja sielua jalostavaa vaikutusta. Bergenheim vähensi hankin oppiaineita latinan hyväksi. Hän jätti yläalkeiskouluista pois luonnonhistorian, fysiikan ja ranskan. Näin vapautuneet tunnit hän antoi latinalle ja uskonnolle. Latinalle hän järjesti lisätunteja myös siten, että jätti venäjän kokonaan pois oppilinjalta ja vähensi sen opetusta siviililinjalla. Saksaa opetettaisiin kaikille vasta ylimmällä luokalla. Uudeksi oppiaineksi hän ehdotti äidinkielen ainekirjoitusta. Äänestyksessä Bergenheimin ehdotuksen taakse tuli enemmistö, arkkipiispa sekä lehtorit Heikel ja Helander. Myöhemmin myös Hertzberg ilmoitti yhtyvänsä siihen.⁷

Bergenheimin ehdotusta on pidetty hyvin harkittuna ja perusteellisesti pohdittuna. Sen on arveltu syntyneen yhteistyössä arkkipiispa Melartinin kanssa.⁸ Bergenheim karsi oppiaineita ja jakoi tunnit pedagogisena periaatteenaan tunnuslause, joka sisältyi jo hänen reaalikoulumuistioonsa: ”Vähän tietoa on pahempi kuin ei mitään tietoa.” Latinan opetuksen edistäminen osoittaa, että Bergenheim kehitti uushumanistista koulua pedagogisesti oikeina pitämiensä periaatteiden mukaan eikä pyrkinyt toteuttamaan reaalikouluajatuksiaan tavoitteiltaan toisenlaisen koulumuodon puitteissa. Turun tuomiokapitulin lausunto kokonaisuudessaan osoittaa uushumanististen katsomusten vaikutusta. Siinä vaadittiin siviililinjallekin latinaa opetuksen muodolliseksi keskuksesi.⁹ Reaalikoulumies Bergenheim näyttää hyvin sopeutuneen myös uushumanistiseen ajatteluun.

Koulukertomukseen liitettiin ehdotus myös lukion opetussuunnitelman parantamisesta. Tuomiorovasti Edman sekä lehtorit Hjelt ja Bergenheim olivat laatineet kukin oman ehdotuksensa. Lukion osalta Bergenheimin ehdotus so-

⁶ Tklin pk 13.11.1844 § 16. A I 74 TTA TMA; *Hanho* 1955, 58–61.

⁷ Tklin pk 1845, 8.11. § 4, 22.11. § 1, 16.12. § 1. A I 75 TTA TMA; *Hanho* 1955, 65s.

⁸ *Takolander* 1926–1927 II, 224.

⁹ Tklin pk 22.11.1845 § 1. A I 75 TTA TMA; *Leinberg* 1885, 74; *Hanho* 1955, 67s.

pi yläälkeiskouluehdotusta paremmin reaalikoulumiehen tekemäksi. Kapituli hyväksyi kuitenkin myös sen yhteiseksi kannanotokseen. Kaikki ehdotuksen tehneet olivat yksimielisiä siitä, että lukion liiallinen viikkotuntimäärä oli poistettavissa muuttamalla lukio kolmivuotiseksi. Mieli-piteet erosivat siinä, mihin näin syntyvät 12 lisätuntia ehdotettiin käytettäväksi. Bergenheimin mukaan ne oli omistettava lähinnä teologisille aineille sekä matematiikan ja fysiikan opetukseen. Luonnonhistoria, kemia sekä piirustus olivat hänen mielestään tarpeellisia myös oppilinjalle, jolle hän samalla lisäsi tunteja kreikassa ja suomessa samalla kun vähensi niitä latinassa ja saksassa. Siviililinjalla hän halusi lisätä latinan tuntimäärän samaksi kuin oppilinjalla ja antaa venäjälle lisätunteja. Reaalikoulumuistiossaan Bergenheim muutama vuosi aikaisemmin oli todennut, että lukion olisi oppiaineittensa osalta ennen pitkää muututtava ajanmukaisen sivistyksen edellyttämien reaaliaineiden suuntaa.¹⁰ Lukion tuntijakoehdotuksessaan Bergenheim toteutti tätä ajatusta.

Tuomiokapitulin kertomus ja ehdotukset lähetettiin senaatille. Se piti muutoksiin ryhtymistä yläälkeiskoulujen osalta ennenaikaisena. Lukioille sen sijaan saatiin uusi oppituntijako ja mahdollisuus kolmivuotisuuteen. Lisätunnit jaettiin nyt monin kohdin juuri Turun kapitulin lausunnon ehdotusten mukaisesti. Bergenheimin reaalikoulumiehen sormenjälki jäi kuitenkin pois: oppilinjalle ei määrätty luonnonhistoriaa, kemiaa eikä ranskaa, ja tuntijakoa hallitsi muutenkin oppilinnan klassispainotteisuus.¹¹ Bergenheimin 1845 laatimalla koulumietinnöllä tuli sikäli olemaan pitkä vaikutus, että Turun tuomio-kapituli viittasi seuraavien vuosien koulukertomuksissaan toistuvasti sen sisältämiin uudistusehdotuksiin. Senaatin hidastelu muutosten toteuttamisessa sai tosin aikaan sen, ettei myöhempiä lausuntoja enää laadittu yhtä perusteellisesti ja innostuneesti kuin ensimmäistä. Koulukertomusten ja uudistusehdotusten laatimisesta tuli pikemminkin rutiininomaisia muodollisuuksia.¹²

Arkipiispa Melartinin ja Bergenheimin yhteisestä kouluharrastuksesta kertoo sekin, että jälkimmäinen oli kapitulin jäsenenä mukana vihkimässä Vaasan vasta perustettua lukiota 1844. Bergenheimin kotikaupungissa juhli-tiin uuden oppilaitoksen saamista näytävästi ja kuuluvasti. Juhlapäivän aamuna kuudelta ammuttiin 101 kanuunanlaukausta. Juhlayleisö siirtyi kulku-eena hovioikeuden tiloista kirkkoon kymmeneltä alkavaan juhla-jumalanpal-velukseen. Seurahuoneella syötiin päivälliset, ja illalla läänin maaherra järjes-

¹⁰ Tklin pk 22.11.1845 § 1. A I 75 TTA TMA; *Leinberg* 1885, 78.

¹¹ *Hanho* 1955, 78; *Vuorela* 1980, 120s.

¹² Tklin koulukertomukset ja -mietinnöt 9.12.1846, 15.12.1847, 20.12.1848, 12.12.1849. B I 113–116 TTA TMA; *Vuorela* 1980, 120–125.

ti kotiinsa suuret tanssiaiset. Bergenheimin lanko, vuorineuvoksen arvon saanut Lars Magnus Björkenheim lahjoitti juhlan kunniaksi Vaasan lukiolle niimeään kantavan stipendirahaston. Seuraavana aamuna uudet lehtorit asetettiin virkaansa, ja arkipöytä seurueineen vieraili myös kaupungin muissa opilaitoksissa. Samana syksynä Bergenheim oli Melartinin mukana tarkastuskäynnillä Naantalin ala-alkeiskoulussa.¹³

3.4.3. Lehtorin seurakuntakokemus

”Ja maallehan me molemmat halajamme niin kuin muuttolinnut kesällä Pohjolaan”, Carl Josef Estlander kirjoitti Bergenheimille 1832 ilmaisten näin koulunopettajien yhteisen haaveen päästä opetusvirasta lähelle luontoa hyvällä palkkaiseen maaseutukirkkoherran virkaan.¹ Halu siirtyä maaseudulle ja toisaalta taloudelliset tekijät saivat Bergenheimin seuraamaan avoimeksi tulevia kirkkoherranvirkoja. Vuoden 1833 lopulla hän haki Ahvenanmaan Jomalan kirkkoherranvirkaa. Naapurissa Finströmissä toimi hänen ystävänsä ja entinen työtoverinsa Frans Peter von Knorring. Jomala oli ensimmäisen luokan keisarinpitäjä ja niinpä tuomiokapituli asetti Bergenheimin oppineisuuden perusteella ensimmäiselle ehdokassijalle. Ehdollepanosta tehtyjen valitusten vuoksi vaali siirtyi seuraavaan syksyyn. Seurakuntalaiset eivät kuitenkaan antaneet Bergenheimille ainuttakaan ääntä. Hänen kadettikoulun aikainen työtoverinsa Carl Gustaf von Pfaler keräsi lähes yksimielisen kannatuksen. Kolmas hakija oli Turun tuomiokapitulin notaari Jacob Gustaf Chydenius, joka sai hyvin niukasti ääniä, mutta onnistui saamaan viran suhteittensa ansiosta, vaikka senaatin enemmistökin oli kannattanut von Pfaleria.²

Syntymäseurakuntansa Vaasan ja Mustasaaren kirkkoherranvirkaa Bergenheim haki syksyllä 1835, mutta ei onnistunut saamaan edes ehdokassijaa. Hän näyttää suunnitelleen pienempiinkin seurakuntiin hakemista, koskapa August-veli häntä siitä varoitteli todeten, että oli parempi saada säännöllisenä lehtorin palkkana 2000 ruplaa kuin kerätä nälkää näkeville seurakuntalaisilta 4000. Veljen mielestä pappilan isäntänä ei olisi niinkään halpaa elää, sillä papin oli joka tapauksessa autettava puutteenalaisia. Realistisesti hän myös tote-

¹³ Pk 3.—6.9.1844. TKA 56 VA; ktpk Naantalin aak 27.9.1844. TKA 17 VA; *Aspelin* 1892, 423—425.

¹ Estlander Bergenheimille 30.3.1832. EB.

² Tklin pk 19.12.1833 § 20, 5.3.1834 § 3—4, 1.4.1835 § 4. A I 63—65 TTA TMA; vaalipöytäkirja 21.9.1834. VSV 175a/1835 VA; *Vuorela* 1980, 44s.

si, että Bergenheimin olisi helpompi saada suuri kuin pieni seurakunta, millä hän viittasi veljensä huonoon menestykseen seurakuntalaisten vaalissa. Toisaalta hän tiesi, että veljellä oli keisarinpitäjien virkoja hakiessaan mahdollisuus vedota Rehbinderin antamaan lausuntoon. Ministerivaltiosihteeri oli 1832 Bergenheimin pyrkinessä Lappajärvelle viitannut siihen, että keisari sopivassa tilanteessa muistaisi Bergenheimin kadettikoulussa hankkimat ansiot ja nimittäisi hänet. Tähän Rehbinderin yleisesikuntapäällikkö Neidhardtille antamaan lausuntoon Bergenheim ansioluetteloissaan viittasi.³

Saksan-matkan aikana John-veli seurasi virkojen avautumista ja tiedotti niistä kirjeissään. Syksyllä 1838 tuli haettavaksi Vöyri, yksi Pohjanmaan edullisimmista kirkkoherrakunnista. Hakijoita kertyi yksitoista. Osa kiinnostuneista jätti hakemisen kuultuaan, että monta pohjalaista oli yrittämässä tätä ensimmäisen luokan konsistoriaalista pitäjää, missä viran saamisen ratkaisisi seurakunnan vaali. Ehdollepanossa kapitulin jäsenet saattoivat nyt kiinnittää huomiota virkavuosien sijasta oppineisuuteen ja muihin ansioihin. Bergenheimin ansioksi mainittiin muun muassa erinomainen historian oppikirja. Tuomiokapituli antoi Kemiön kirkkoherralle Gabriel Hirnille ensimmäisen sijan. Toiselle kapitulin enemmistö asetti lehtori Estlanderin ja kolmannelle Bergenheimin. Edman arvioi Estlanderin ja Bergenheimin keskinäisen järjestyksen päinvastaisesti vedoten jälkimmäisen virkavuosiin. Arkkipiispa puolestaan asetti Estlanderin ensimmäiselle, Hirnin toiselle ja Bergenheimin kolmannelle sijalle. Ehdollepanosta tehdyt valitukset eivät johtaneet muutoksiin ja vaali toimitettiin 11.8.1839. Ehdottoman äänten enemmistön sai Estlander, joka sitten myös nimitettiin. Hirn sai vajaan kahdeskymmenesosan Estlanderin äänimäärästä ja Bergenheim vähiten eli puolet Hirnin äänimäärästä.⁴ Heikelin tietämän mukaan Bergenheim oli osannut varautua tällaiseen tulokseen. John-veli puolestaan oli kuullut papiston olevan Estlanderia vastaan.⁵

Loppuvuodesta 1839 oli jälleen haettavana Lohja, mutta Bergenheim ei sukulaistensa kehotuksista huolimatta sinne pyrkinyt. Nähtävästi hän halusi ensin tietää, miten vireillä ollut Kangasalan asia ratkeaisi. Keisarin nimitys tuli heti alkuvuodesta 1840. Vielä samana kesänä Bergenheim pääsi nauttimaan maaseudun rauhasta, sillä hän vietti perheineen Kangasalla heinä-elokuun

³ Tklin pk 21.10.1835 § 3. A I 65 TTA TMA; August Johnille ja Edvardille 19.5.1836. EB. Rehbinderin kirje on ilmeisesti vastaus Neidhardtin hänelle 4.2.1832 Lappajärven viran täytön yhteydessä lähettämään kirjeeseen. VSV 97a/1832 VA.

⁴ John Edvardille 31.3.1838. EB; tklin pk 6.10.1838 § 3, 29.5.1839 § 2. A I 68—69 TTA TMA; Vöyrin vaaliasiakirjat 12.8.1839. E VI 224 TTA TMA; F. Ekan F. W. Ranckenille 29.8.1838. Rancken-suvun papereita I VA.

⁵ Heikel Schaumanille 16.8.1839. SLS 349 HYK; John Edvardille 11.8.1839. EB.

1840. Mukana olivat myös hänen maaliskuussa kuolleen sisarensa lapset sveitsiläisen kotiopettajansa kanssa.⁶

Kevätkesällä 1840 Bergenheimille näyttää tarjotun työpaikkaa Helsingistä. Kyseessä oli kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteerin tehtävä. Sitä hoiti Carl Gustaf Westzyntius, joka juuri tuohon aikaan suunnitteli seurakuntavirkaan siirtymistä. Helsingissä työskennellyt John-veli arveli, että saattoi olla kyse myös asianomaisen erottamisesta. Joka tapauksessa joku asioista perillä ollut oli alustavasti kysellyt Bergenheimin halukkuutta tehtävään. John, joka näyttää hyvin hallinneen vaikutusvaltaisten piirien suhdetoiminnassa vallitsevat kuviot, opasti veljeään. Uusi tehtävä piti voida ottaa vastaan ilman, että Edvard menettäisi tulojaan Kangasalasta. Veli ei itse saisi ottaa asiaa puheeksi, kun ”herrat” tulivat Turkuun vaan piti odottaa, että henkilö, joka oli tehnyt aloitteen, hoitaisi asian. Lukion lehtori oli liian hyvässä asemassa alkaakseen kysellä itse itselleen siirtoa. John kirjoitti:

Sinun pitää pysytellä Turun arvovaltaisten henkilöiden kanssa niin hyvissä väleissä kuin mahdollista, koska he ovat sinua kohtaan suopeita, ja aivan erityisesti sen miehen kanssa, joka nyt on melkein kaikki kaikessa.

Mainittu tärkeä henkilö oli maaherra ja senaatin jäseneksi siirtyvä von Haartman. Hän samoin kuin Alexander Armfelt olivat niitä henkilöitä, joihin John Helsingistä piti yhteyttä edistääkseen sekä omia että veljensä pyrkimyksiä.⁷

Kesän tultua John oli päätenyt sille kannalle, ettei veljen kannattaisikaan lähteä Turusta. Samaa mieltä oli ollut myös von Haartman. He arvioivat Bergenheimin aseman Kangasalan myötä tulleen taloudellisesti turvatuksi ja päättelivät lisäksi:

Sitä paitsi Turussa sinä olet yhtenä vaikuttavista tuomiokapitulin jäsenistä tärkeä virkamies, jota senaattoriparvi ei estä näkymästä, niin kuin on laita kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteerin. Tämä saa aikaan, että tulee pidetyksi alempana virkamiehenä; sitä paitsi on vielä koko akatemian henkilöstö, jonka arvioinnit myös vaikuttavat, ja luulenkin, että siinä korporaatioissa on paljon ja hienoja intrigejä; ollessasi Turussa olet heidän piirinsä ulkopuolella, koskapa kaikki sikäläiset oppineet eivät ole heidän vaikutuksensa alaisia, ja sitä paitsi sinua arvioi koko maa niiden välityksellä, jotka ovat uskoneet lastensa kasvatuksen lukiolle. Sanalla sanoen et mielestäni voi saada säädysäsi parempaa asemaa, odottaessasi jotakin vielä parempaa, kuin sen, mikä sinulla nyt on; jätä niin muodoin nyt kaikki malttamattomuus ja antaudu maaseudun iloihin, ainakin siksi aikaa kun oleskelet kau- niissa Kangasalan pitäjässä.

⁶ Björkenheim Bergenheimille 25.11.1839, John Edvardille 1.12.1839, 27.7.1840. EB; *Carpe-lan* 1942, 24–26.

⁷ John Edvardille 11., 22., 24.5.1840. EB; *Vuorela* 1980, 110s.

Westzynthius jatkoikin tehtävissään vielä vuosikymmenen, joskin maan johdopiirien mielipiteet hänestä olivat varsin kriittisiä.⁸

Periaatteessa Kangasala oli Bergenheimille palkanlisä, henkilökohtainen prebenda eli palkkaseurakunta. Hän olisi voinut tyytyä pelkästään nostamaan palkkasaatavansa ja jättää seurakunnan hoidon sijaiskirkkoherralle. Tuomiokapitulissa Kangasalan asiat järjestettiin maaliskussa 1840 siten, että sijaiseksi määrättiin toukokuuan alusta Johan Fredric Färling, jonka kanssa Bergenheimin oli määrä sopia palkkauksesta. Luultavasti tässä sopimuksessa noudatettiin sitä periaatetta, jonka Bergenheim kapitulin istunnossa pari vuotta myöhemmin omana kantanaan esitti. Hänestä oli riittävää, että sijainen sai neljäsoosan palkasta. Hän arvelikin harvan maksavan sitä enemmän. Käytännössä Färling tuli sitten hoitamaan seurakunnan asiat. Kaipaus maaseudulle sai Bergenheimin kuitenkin varaamaan kirkkoherran pappilan perheensä lomaviettopaikaksi. Lomien aikana hän itsekin osallistui joihinkin seurakunnan hoitoon liittyviin tehtäviin.⁹

Heti Kangasalle saavuttuaan Bergenheim ryhtyi toimenpiteisiin kunnos- taakseen rappeutuneen pappilan. ”Järjestät varmaan niin, että pitäjäläiset rakentavat sinulle kauniin ja mukavan asunnon”, John-veli arveli kesällä 1840. Heinäkuussa pidetyssä katselmuksessa päätettiinkin suurisuuntaisesta pappilan rakennusten korjaus- ja uudisrakennustyöstä. Seurakuntalaiset sitoutuivat lisäksi suorittamaan uudelle kirkkoherralleen vuokratrahaa, kunnes päärakennus olisi asuttavassa kunnossa. Bergenheim maksoi itse yhden kymmenesosan korjauskustannuksista, koska halusi pappilaansa muun muassa kaakeliuuneja, samettitapetteja ja muutamia kaksiosaisia ovia, joiden hankkimista ei pidetty pitäjäläisten velvollisuutena.¹⁰ Rakennushankkeen toteuttaminen osoittaa Bergenheimin pitäneen langat tiukasti käsissään ja varmistuneen siitä, että pitäjäläiset ajallaan toimittivat, mitä heiltä edellytettiin. Kaikki eivät ilman muuta suostuneet osallistumaan kustannuksiin, vaan yrittivät valitus- teitse vapautua maksuista. Bergenheimin tarmokkuus tuotti kuitenkin hyvän lopputuloksen, sillä vuoden 1848 rovastintarkastuksessa Kangasalan pappilan todettiin olevan Bergenheimin ansiosta erinomaisessa kunnossa. Päärakennus

⁸ John Edvardille 24.6.1840. EB; *Vuorela* 1980, 111.

⁹ Tklin pk 18.3.1840 § 25, 9.3.1842 § 10. A I 70, 72 TTA TMA; pitäjän- ja kirkonkokousten pk:t 1840—1849. Kangasalan kirkonarkisto II Ca:4 HMA; *Törmudd* 1840, 349.

¹⁰ John Edvardille 27.7.1840. EB; pitäjänkok. pk 16.8., 11.10.1840, 27.2.1841 § 2, 4. Kangasalan kirkonarkisto II Ca:4 HMA.

maalattiin vielä 1849 tarkkojen ohjeiden mukaan keltaiseksi.¹¹

Pääosa Bergenheimin Kangasalla oleskelusta oli lomanviettoa ja seurustelua paikkakunnan lukuisten säätyläisperheiden kanssa. Liuksialan kartanon isäntä kapteeni Carl Otto Meurman oli myös John-veljen ystäviä. Meurman, joka harrasti pienten runojen sepittämistä, laati Bergenheimille ja hänen puolisolleen mairittelevan tervetuliaisrunon heidän Kangasalle saapumisensa kunniaksi. Samassa seurapiirissä liikkuvat Vääksyn kartanon isäntä, insinööriluutnantti Fredrik Wilhelm Favorin ja seurakunnan papisto perheineen. Bergenheimien lapsista neljäs, tytär Lovisa Wilhelmina, syntyi Kangasalla. Färling kastoi hänet siellä elokuussa 1841. Bergenheim puolestaan kastoi 1846 Färlingin pojan Kangasalan pappilassa. Molempien lasten kummit olivat samaa säätyläispiiriä, johon kuului myös Ahlmanin pitäjänkoulun opettaja komministeri Johan Grönström. Hänet Bergenheim 1844 vihki avioliittoon.¹²

Pappilan rakentamisen yhteydessä Bergenheim sai huomata, etteivät pitäjäläisten pyrkimykset aina olleet kirkkoherran ajatusten mukaisia. Arvovallallaan Bergenheim sai kuitenkin rakennusasioissa jokaisen kylän suorittamaan velvollisuutensa. Kesällä 1846 hän joutui Färlingin sairastumisen vuoksi hoitamaan pari kirkonkokousta ja katsoi aiheelliseksi ojentaa seurakuntalaisia, joilla oli kirkonkokoukselle ehdotettavana oma suosikkinsa lukkarin viransijaiseksi. Bergenheim totesi kuitenkin, että sijaisesta päättäminen oli kirkkoherran eikä kirkonkokouksen asia.¹³ Färlingin kuoltua syyskuussa 1846 Bergenheim hankki itse uudeksi sijaiseksi Wilhelm Pomoellin, joka ryhtyi hoitamaan tehtäviä vuoden 1847 alusta.¹⁴

Kirkollishallinto kiinnosti Bergenheimiä. Tuskinpa hän muuten olisi keväällä 1841 ottanut sijaisena hoitaakseen Tampereen rovastikunnan lääninrovastin tehtäviä. Lääninrovastit olivat arkkipiispan luottamusmiehinä hiippakunta-

¹¹ Pitäjänkok.p.k:t 1840—1841, 1849, 9.4. § 4, 17.6. § 2. Kangasalan kirkonarkisto II Ca:4 HMA; tuomiokapitulin epäävä lausunto valituksista 2.2.1842. B I 109 TTA TMA; vt. lääninrovasti tkllille 13.8.1848. E VI 56 TTA TMA.

¹² ”En Skål Egnad H. Lectorn mm. Bergenheim och dess Fru 5.8.1840: Till välkomstfest vi egna denna dagen, Åt Er som komne ifrån Auras strand Förflyttat hit förtjensten och behagen Liksom en praktväxt ifrån Söderns land. O! dröijer här i sommarns glada stunder! Och bringen trefnad i vår trogna krets; Och återfören ifrån våra lunder Ett minne med Er vistelse tillfreds!” Meurmanin runo. EB; John Edvardille 27.7.1840. EB; kastetut 13.8.1841, 28.1.1846 ja vihityt 30.7.1844. Kangasalan kirkonarkiston historiakirja 1823—1848. I C:3 HMA; *Virkkunen* 1935, 84, 87; *Jutikkala* 1954, 53, 73, 100; *Vallinheimo* 1954, 209.

¹³ Pitäjänkok. pk 1840, 11.10., 1841, 24.10. § 2, 1846, 28.6. § 1, 16.8. Kangasalan kirkonarkisto II Ca:4 HMA.

¹⁴ Bergenheim tkllille 22.9.1846. E VII 14 TTA TMA; tklin pk 1846, 30.9, § 14, 16.12. § 8. A I 76 TTA TMA; *Hornborg* 1854, 470.

hallinnossa. Melartinin aikana heidän merkityksensä korostui, kun arkkipiispan tarkastustoiminta jäi vähäiseksi ja hän tätä korvatakseen määräsi lääninrovastit suorittamaan tarkastuksia. Seurakuntien kirjeenvaihto tuomiokapitulin kanssa tapahtui suurelta osin lääninrovastin välityksellä. Tämä joutui toimittamaan kapitulille myös koko joukon tilastoja, tilityksiä ja kertomuksia. Seurakuntakokemuksen kannalta merkittäviä olivat ne rovastintarkastukset, erilaiset katselmukset, virkaanasettamiset ja vihkimiset, joita Bergenheim lääninrovastina suoritti. Rovastikunnallisissa pappeinkokouksissa, joita kirkollisvirkakunnan leski- ja orpokassan perustamisen johdosta jouduttiin 1840-luvulla pitämään useita, Bergenheimillä oli tilaisuus tutustua rovastikuntansa papistoon.¹⁵

Tampereen lääninrovastina Bergenheim asetti 1843 virkaan Lempäälän ja 1846 Ruoveden kirkkoherran sekä 1845 Kuhmalahden kappalaisen. Lempäälän kirkossa toimituksessa avusti kuusi sekä Ruovedellä ja Kuhmalahdella neljä pappia. Vuonna 1846 Bergenheim vihki Kuhmalahden uuden kappelikirkon. Kangasalan seurakunta oli kirkkoherransa kannustamana hankkinut kirkkoonsa uudet urut, jotka tämä joulun alla 1846 vihki käyttöön. Ilmoittaessaan tästä kapitulille Bergenheim suositteli, että Anders Thulé, jonka kangasalalaiset olivat havainneet hyväksi, voisi hiippakunnan muissakin seurakunnissa toimia urkujen rakentajana.¹⁶

Lääninrovastiaikanaan Bergenheim piti kolme rovastintarkastusta. Ensimmäiseen antoi ilmeisesti aiheen Keuruulla 1840-luvun alusta lähtien esiintynyt herännäisyys. Bergenheim viittaa tarkastuspöytäkirjan lähetekirjelmässä lääninrovastin tarkastusvelvollisuudesta 20.3.1735 annettuun säännökseen. Tarkastuksen pitäminen voi olla Bergenheimin omaakin aktiivisuutta, mutta siihen on myös Melartin saattanut antaa kehotuksen. Keuruun rovastintarkastus kesti viisi päivää, 3.—7.8.1844, ja Bergenheim oli hyvin perusteellinen. Pihlajaveden kappeliin oli matkattava osaksi veneellä, osaksi ratsastaen, mutta hän ei tyytynyt kutsumaan kappelin väkeä emäkirkolle, vaan matkusti itse tutkimaan tilannetta. Heränneillä oli näet ollut tapana kokoontua erämaakappelin kirkkoon armovuoden saarnaajan Frans Henrik Bergrothin johdolla. Kesken matkanteon alkoi sataa. On kerrottu, että Bergenheimille silloin annettiin suojaksi körttipuku. Perillä heränneitten vaatetuksesta tiedustellessaan Ber-

¹⁵ Tklin pk 7.4.1841. A I 71 TTA TMA; Tampereen rovastikuntaa koskevat asiakirjat 1841—1847. E VII 14 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 344—346.

¹⁶ Ilmoitus virkaanasettamisesta 6.8.1843, 20.7.1845, 9.8.1846. E VI 101, 56, 173 TTA TMA; Bergenheim tkllille 5.1.1846. E VI 56 TTA TMA; tklin pk 18.11.1846 § 40. A I 76 TTA TMA.

genheim sai kuulla itse pitäneensä pukua, jota hänellä oli tapana moittia. Keuruun tarkastuksessa Bergenheim antoi huomautuksia seurojenpidosta. Hän kyllä suositteli kotihartauksia, mutta totesi, ettei niihin saanut kokoon-tua kerrallaan kuin yhden talon väkeä.¹⁷

Ruoveden rovastintarkastus 1845 ja Längelmäen 1846 liittyivät Melartinin määräämään rovastintarkastuskierrokseen. Pöytäkirjoista voi todeta, että Bergenheim noudatti yksityiskohtaisesti 1836 uudistettua rovastintarkastus-ohjelmaa esittäen jokaisen sen edellyttämistä kysymyksistä ja tutkien kaikki kohdat. Myös ajankäytössään lääninrovasti oli tehokas, sillä tarkastustoimet alettiin aamuvarhain ja niitä jatkettiin seurakuntien tilejä tarkastaen usein myöhään yöhön. Ruovedellä Bergenheim oli majoitettuna Ritoniemeen, joka oli yksi pitäjän suurimmista tiloista ja jossa Johan Ludvig Runeberg pari vuosikymmentä aikaisemmin oli toiminut kotiopettajana. Tarkastuksissaan Bergenheim sai tilaisuuden todeta, millainen kirkkokansan luku- ja kristinopin-taito oli.¹⁸ Bergenheimin laatiman Längelmäen tarkastuspöytäkirjan tutki kapitulin puolesta lehtori Hertzberg. Hän totesi lääninrovastin hoitaneen kai-ken tarpeellisen itse tilaisuudessa, eikä tuomiokapitulilta hänen mielestään edellytetty mitään jatkotoimia.¹⁹

Huhtikuussa 1847 Bergenheim pyysi eroa lääninrovastin tehtävistä. Eron myöntäessään kapituli halusi lausua erityisen tyytyväisyytensä työssä osoite-tusta uutteruudesta ja taitavuudesta. Tämä luopuminen selittyy siitä, että Ber-genheim oli toukokuussa 1846 ottanut vastaan uuden palkkapitäjänsä Maari-an ja alkanut siellä hoitaa pitäjän-, kirkon- ja köyhäinhoitokokouksia. Hänen tarkoituksensa oli myös muuttaa asumaan Maarian pappilaan, jossa sitä en-nen oli suoritettava perusteellisia kunnostus- ja uudisrakennustöitä. Näin ol-len hänen tehtävänsä lisääntyivät tuntuvasti.²⁰

Maaria oli 1804—1844 fysiikan professorin Gustaf Gabriel Hällströmin prebenda. Yliopiston muutettua Helsinkiin hän ei pystynyt osallistumaan palkkaseurakuntansa hallintoon. Pappilakin oli vuokrattuna. Hällströmin edeltäjä Jacob Tengström sen sijaan oli johtanut suurimman osan pitäjänko-kouksista, pitänyt kinkereitä ja asunut pappilassa aika ajoin. Bergenheim

¹⁷ Rtpk 3.—7.8.1844. E VI 70 TTA TMA; Bergenheim tkplille 21.12.1844. E VI 70 TTA TMA; Rydén 1861, 305; Hällfors 1924, 16; Suominen 1931, 36, 128, 131; S. Karttunen 1978, 55s.

¹⁸ Rovastintarkastusohjeet. *Kkje* 274/21.6.1836; rtpk Ruovesi 5.—12.8.1845, Längelmäki 10.—12.8.1846. E VI 173, 112 TTA TMA; *Koukkula* 1967, 55s, 318; *Tiensuu* 1976, 345.

¹⁹ Tklin pk 19.5.1846 § 24. A I 76 TTA TMA.

²⁰ Tklin pk 28.4.1847 § 40. A I 77 TTA TMA; pitäjän- ja kirkonkok.pk:t 1846—1850, kirkon-kok.pk 30.8.1846. Maarian kirkonarkisto TMA.

muutti Maarian uusittuun pappilaan syksyllä 1847 ja hoiti Turun virkaansa sieltä käsin.²¹

Bergenheimin osuutta Maarian seurakunnan hoitamisessa on pidetty vähäisenä.²² On kuitenkin syytä huomata, että Bergenheimin aikana 1846—1849 pidetyistä kolmestakymmenestä pitäjän- ja kirkonkokouksesta hän itse toimi puheenjohtajana ja sihteerinä seitsemässä, kuudestatoista rakennuskomitean kokouksesta Bergenheim hoiti neljätoista ja piti kolme kirkoneuvoston kokousta 1849. Lisäksi Bergenheim laati yhdessä kuudennusmiesten kanssa 1846 seurakunnalle uuden köyhäinhuoltoalueiden jaon. Hän piti myös kinkereitä. Pitäjänkokousten pöytäkirjanpito täsmentyi Bergenheimin ansiosta. Hän osallistui Maariassa, toisin kuin Kangasalla, myös kirkollisten kirjojen pitämiseen. Niissä on hänen tekemiään merkintöjä varsinkin vuosina 1847—1848. Muutamia kirkollisia toimituksiakin hän suoritti: vihki kolme pariskuntaa avioliittoon ja kastoi pitäjänapulaisen pojan.²³

Valtaosa Bergenheimin pitämistä pitäjän- ja kirkonkokouksista koski papilan päärakennuksen ja muiden rakennusten korjauksia ja uudisrakentamista. Jos aikaisemmin oli saattanut kestää vuosikausia, ennen kuin pitäjänkokouksessa sovitut työt saatiin alkuun, tilanne muuttui täysin. Bergenheim valitutti kirkonkokouksessa rakennustoimikunnan ja sopi heti sen ensimmäisestä kokouspäivästä. Toimikunta piti kokouksiaan milloin puheenjohtajan luona Turussa, milloin itse pappilassa. Päärakennuksen korjaus kesti vuoden päivät. Elokuussa 1847 se oli asuttavassa kunnossa. Luopumalla vuokratilasta vaatimuksestaan Bergenheim sai pappilaansa ilman lisäkuluja kaakeliuunit, uudenaikaiset keittiöliedet, maalatut seinät ja yhden talviasuttavan ullakko-huoneen. Rakennustyötä pappilassa riitti vielä seuraavillekin vuosille, sillä seurakunnan piti varustaa se uudella kymmenen hevosen tallilla ja viljamakasiinilla. Ne valmistuivat 1848 ja 1849. Rakentamisasiat eivät sitten rasittaneetkaan Bergenheimin seuraajaa Heikeliä, joka vasta 1852 joutui teettämään pappilassa joitakin pienehköjä korjaustöitä. Heikel ottikin ensimmäisessä kirkonkokouksessaan keskusteltavaksi rippikoulun ajankohdan, seurakunnan lukutaidon ja kirkkorakennuksen kaipaamat korjaukset.²⁴ Rakennuskiireiltään Bergenheim ei ainakaan pöytäkirjojen mukaan ehtinyt näihin seikkoihin paneutua.

²¹ Muuttokirjat 1847. Maarian kirkonarkisto TMA; *Perälä* 1949, 258, 262, 283—286; *Klinge* 1984, 126, 128.

²² *Perälä* 1949, 287.

²³ Pitäjän- ja kirkonkok.pk:t 1846—1849, kuulutetut ja vihityt 1848—1849, syntyneet ja kastetut 1848, kuolleet ja haudatut 1847—1848. Maarian kirkonarkisto TMA.

²⁴ Kirkonkok.pk 30.8.1846, 1.6.1851, 8.2.1852, rakennustoimikunnan kok.pk:t 4.9.1846—6.8.1847, 3.7.1848, 19.5.1849. Maarian kirkonarkisto TMA; *Perälä* 1949, 254.

Missään tapauksessa Maarian kirkkoherranviran hoitaminen ei Bergenheimille ollut pelkkä muodollisuus, sillä lähtiessään Helsinkiin yliopiston sääntömuutoskomiteaan hän esitti tuomiokapitulille, miten tehtävät hänen poissa ollessaan jaettaisiin. Kappalainen Fredrik Wilhelm Rancken hoitaisi varsinaiset kirkkoherran tehtävät. Kirkkoherran saarnavuorot jaettiin, joten Bergenheim on myös saarnannut Maariassa. Tuomiokapitulin lehtoreista Helander ja Heikel katsoivat Bergenheimin todella hoitavan kirkkoherran tehtävät ja pitivät siksi hänen asumistaan Maariassa välttämättömänä. Muut taas näkivät Maarian vain palkkauksen lisänä. Asiaa jouduttiin käsittelemään, kun verottaja 1849 kiinnitti huomiota siihen, että Turussa virkaansa hoitava Bergenheim oli henkikirjoilla Maariassa. Verottajan mielestä historian lehtorin verot kuuluivat Turun kaupungille. Kapituli joutui antamaan asiasta maaherralle lausunnon ja asettui äänestyksen jälkeen sille kannalle, että Bergenheimin oli maksettava veronsa Turun kaupungille. Maarialaiset yrittivät, Heikelin saatua viran Pohjanmaalta, päästä eroon prebendakirkkoherrasta. Kun heidän anomustaan 1860 käsiteltiin tuomiokapitulissa, Bergenheim liittyi niihin, joiden mielestä palkkaseurakunnan myötä tuleva käytännön kokemus oli tuomiokapitulin lehtorille hyödyksi.²⁵

Bergenheimille palkkaseurakunnat ja lääninrovastin tehtävät merkitsivät hänen aktiivisuutensa ansiosta huomattavaa käytännön seurakuntatyön ja -elämän tuntemuksen lisäystä. Hänen toimintansa osoittaa myös hänen näitä tehtäviä kohtaan tuntemaansa harrastusta ja mielenkiintoa.²⁶

3.4.4 Suhteet herännäispappeihin

Melartinin tullessa arkkipiispaksi herännäisyys levisi Turun hiippakunnassa voimakkaasti. Siihen liittyi myös papistoa. Arkkipiispa suhtautui alkuvuosiin liikkeessä toimiviin pappeihin varsin myötämielisesti. Hänen kantansa muuttui kuitenkin varaukselliseksi 1830-luvun lopulla. Tähän vaikutti se, että herätysliikkeitä alettiin pitää yhteiskunnallisen rauhan ja järjestyksen säilymisen kannalta vaarallisina. Katsottiin, että ne heikensivät esivallan auktoriteettia ja lietsoivat levottomuutta. Puolan kapinan ja heinäkuun vallankumouksen jälkeisessä poliittisessa tilanteessa tällaiset epäilyt olivat erittäin raskautta-

²⁵ Bergenheim tklille 4.1.1850. E VI 114 TTA TMA; tklin pk 1850, 5.1. § 33, 27.2. § 2, 6.3. § 4, 1860, 19.9. § 18. A I 80, 90 TTA TMA; maaherra tuomiokapitulille 14.2.1850. E III: 6 TTA TMA.

²⁶ *Lumesmaa* 1944, 37–43.

via. Keisari kutsui 1837 arkkipiispan Pietariin ja otti puheeksi herätysliikkeistä aiheutuvan vaaran. Melartinin suhtautumisen muutos on katsottu juuri tämän tilaisuuden seuraukseksi. Herännäisyyden vahvaksi alueeksi oli tullut Pohjanmaa, jota vanhastaan pidettiin poliittisesti epäluotettavana. Siellä oli säilynyt sympatioita vanhaa emämaata Ruotsia kohtaan. Suomen kirkon johdon kannalta oli tärkeää, että talonpojat, ”ymmärtämätön kansa”, pysyivät järjestyksessä ja että herätysliikkeen piiriin menneet papit palautettiin kirkollisille esimiehilleen kuuliaisiksi.¹

Pohjanmaalla leviävän herännäisyyden ensimmäiseksi johtohahmoksi nousi Ylivieskan kappalainen Jonas Lagus, lahjakas pappi, joka oli syntynyt samana vuonna kuin Bergenheim ja oli tämän lapsuuden leikkitovereita. Laguksen yllätykseksi Bergenheim oli 1835 lähettänyt hänelle kirjeen sen johdosta, että tuomiokapitulissa oli käsitelty nivalalaisten anomusta saada pitää Nils Gustaf Malmberg pappinaan. Kirje oli palauttanut Laguksen mieleen 12-vuotiaan Bergenheimin, jonka ”lempeät, valoisat kasvot niin usein ilahduttivat minua pikkupojan leikeissämme; ja mikä teki minuun voimakkaimman vaikutuksen, oli hänen elävä muistonsa ensimmäisestä tapaamisestamme, muisto, joka on erittäin tuoreena säilynyt minun sielussani”. Lagus totesi kirjeessään serkulleen Orisbergin ruukinsaarnaajalle Frans Mikael Toppeliukselle, että lapsuuden tovereista vain tämä ja Bergenheim olivat enää jäljellä. Bergenheimin hän oli edellisen kerran tavannut 16 vuotta sitten Ilmajoella. Jostakin syystä Toppeliuksella, joka kuului Wegeliuksen ympärille syntyneeseen heränneitten pappien ryhmään, oli sellainen käsitys, että Bergenheimistä voisi tulla ”kristitty kirkkoherra” Pohjanmaalle. Bergenheim oli tämän arvioinnin aikaan hakemassa Lappajärven kirkkoherraksi. Orisbergissa, missä Bergenheim usein vieraili sisarensa ja lankonsa luona, Toppeliuksella oli ainakin tilaisuus tutustua hänen näkemyksiinsä. Lagus ei tosin vaikuta Bergenheimin suhteen yhtä vakuuttuneelta. Hän näyttää pitäneen tätä, ja myös Estlanderia, pappina, joka ei ollut ”oikein Evankeliumin hengen läpitunkema”.²

Laguksen ystävyys oli Bergenheimille tärkeää. Ollessaan kesällä 1839 vaaliensaarnamatkalla Vöyrillä hän halusi järjestää tapaamisen Laguksen kanssa ja syksyllä 1840 hän tapasi Laguksen Turussa. Tämä oli silloin Malmbergin kanssa matkalla hakemaan Helsingistä muutosta Vaasan hovioikeuden herännäispapeille langettamiin tuomioihin. Yhdessä Lagus ja Malmberg kävivät

¹ *Takolander* 1926—1927 II, 121—125; *Krook* 1931 I, 172—188; *Osmonsalo* 1939, 22—29; *Paasivirta* 1978, 118s; *Autio* 1981, 112s.

² Lagus Toppeliukselle 18.2.1832, 30.4.1835. *Krook* 1933—1935 II, 121, 126, 133s; *Krook* 1931 I, 169—172, II, 21—23; *Krook* 1947, 5—10, 64s; *Kares* 1937, 90s.

Bergenheimin luona. Siellä keskusteltiin pitkään ja kiivaastikin pietismistä ja tuomiokapitulin vähän aikaisemmin tekemästä päätöksestä evätä painatuslupa eräiltä heränneitten lempikirjoilta. Painolupaa ei saatu keskustelujen jälkeenkään.³

Bergenheim näyttää olleen Laguksen kanssa kirjeenvaihdossa ja tämän luottamuksen kohde kapitulin jäsenten joukossa. Lagus kirjoitti 1840:

Mitä kauemmin kirjeenvaihtomme vielä jatkuu, sitä suurempi syy minulla on nöyrästi kiittää jokaisesta Veljeltä saamastani kirjeestä, koskapa mieliala meitä ja asiamme kohtaan tulee yhä katkerammaksi, ja nekin hekilöt, jotka jokin aika sitten rauhallisina ja puolueettomina ovat seuranneet tärkeän taistelun suuria päämääriä, ovat nyttemmin muuttuneet kiivaiksi ja avoimen vihamielisiksi meitä kohtaan... Kirjoitan tätä hyvin epäroivänä, sillä pelkään, että avoimesti ilmaistun toituden vuoksi menetän sen henkilön luottamuksen, joka ainoana esimiehistämme enää meitä suosii.

Bergenheim näyttää selostaneen Lagukselle niitä syytöksiä, joita herännäis-pappeja vastaan esitettiin. Lagus näet arvostelee kirjeessään sekä kirkollisten että maallisten viranomaisten menettelytapoja ja puolustaa pietistipappeja.⁴

Lagus kääntyi Malmbergin asioissa myöhemminkin Bergenheimin puoleen. Lapuan kirkkoherra oli näet esittänyt kapitulille toivomuksen, että Malmberg siirrettäisiin muualle. Lagus lohdutti Malmbergia: ”Ei sinun kirkkoherrasi yksin kirjoittele Turkuun; minäkin olen kirjeenvaihdossa turkulaisten kanssa.” Lagus pani toivonsa juuri Bergenheimiin, ja Lapuan kirkkoherra sai arkkipiispalta ohjeita Malmbergin ohjaamiseen.⁵

Kun Turun tuomiokapitulissa maaliskuussa 1840 käsiteltiin Kalajoen käräjillä syytettyjen pappien asiaa, Bergenheim oli mukana. Yhdessä kapitulin kanssa hän katsoi pappeihin kohdistetut syytökset luvattomista kokouksista ja harhaopeista täysin perusteettomiksi, mutta rangaistukseksi varomattomista, jyrkistä ja ankarista puheista määräsi papeille tuomiokapitulin puhuttelelun. Laguksen kapituli kuitenkin vapautti kokonaan. Tuomiokapitulin menettely oli osoitus pyrkimyksestä pitää herännäispappien kurinpito omissa käsisään. Vaasan hovioikeus katsoi kuitenkin, ettei kapituli näin tuomitessaan ollut menetellyt kuninkaallisten kirjeiden hengen eikä tarkoituksen mukaisesti.

³ Lagus Jakob Wegeliukselle 1.6.1839. *Krook* 1933—1935 II, 146; Bergenheim piti vaalisäännänsä Vöyrillä 21.7.1839. Tklin pk 10.7.1839 § 21. A I 69 TTA TMA; Lars Josef Achrén Hedbergille 7.1.1841. Coll. 225 HYK; *Kares* 1937, 175s; *Silfverhuth* 1977, 187s.

⁴ Lagus (Bergenheimille) s.d. (1840). *Akiander* 1862, 278—280; *Krook* 1933—1935 I, 230, II, X.

⁵ Lagus Malmbergille 30.12.1839. *Rosendal* 1902—1915 II, 158s; *Takolander* 1926—1927 II, 129s.

Hovioikeuden päätöksen perusteella kapituli sitten tuomitsi puolen vuoden virasta pidättämisen myös Lagukselle ja Malmbergille.⁶

Turun lukiolaisten keskuudessa oli vuosien 1839—1841 vaiheilla pietististä herätystä. Viimeksi mainittuna vuonna heränneitä lukiolaisia on arveltu olleen parisenkymmentä. Eräs heistä, sittemmin Mustasaaren rovasti Isak Otto Appelberg on muistellut, että Bergenheim oli lukion opettajista se, jolla oli eniten ymmärtämystä näitä nuoria kohtaan. Pedagogisen tarkkanäköisyytensä ansiosta Bergenheim Appelbergin mielestä osasi käsitellä heitä viisaasti. Hänen kirjoitusharjoituksissaan oli raamatullisia aiheita, joita pohtiessaan oppilailta oli mahdollisuus kehittää näkemyksiään. Niinpä Alfred Kihlman, lukiolainen vuosilta 1840—1843, kirjoitti aineensa uskonnollisesta aiheesta aina, kun siihen oli tilaisuus. Bergenheim myös keskusteli oppilaittensa kanssa ja pyrki siten avartamaan näiden katsomustapaa. Yksi pietistioppilaista oli Viktor Lars Helander, jonka Bergenheim kelpuutti opettamaan omassa reaalikoulussaan.⁷

Bergenheim tunsi pietististä ajattelua, ja hänellä oli yhteyksiä herännäis-pappeihin. Hän oli keskustellut näiden kanssa usein, mikä merkitsi, ettei hän perustanut kuulopuheisiin käsityksiään heidän toiminnastaan ja asenteistaan. Pietismistä Bergenheim sai tilaisuuden keskustella myös pitkin kevättalvea 1842. Fredrik Gabriel Hedberg oli silloin Turussa valmistautumassa pastoraalitutkintoonsa ja kävi tavanomaisilla tervehdyskäynneillä kapitulin lehtorien luona. Hedberg kertoo kirjeissään juuri Bergenheimin kanssa käymistään useiden tuntien mittaisiksi venyneistä keskusteluista. Marianpäivänä hän oli ollut lehtorien luona aterioimassa. Isäntä oli pyytänyt häntä viipymään pitempään ja halunnut keskustella kahden kesken luottamuksellisesti. Hedbergin kertoman mukaan oli väitely kovastikin. Erimielisyyksistä huolimatta Hedberg antaa Bergenheimistä myönteisen kuvan. Tämä oli aina kohdellut häntä ystävällisesti eikä ollut loukkaantunut, vaikka Hedberg mielestään oli arvostellut ankarasti pietismin vastustajia. Hedberg kuvaa Bergenheimin pietismin vastustajaksi tai ainakin tyypilliseksi vallitsevan valistussävyisen ajattelutavan edustajaksi. Hedbergin mukaan Bergenheim oli todennut jokaisen tulevan omalla uskollaan autuaaksi, myös sellaisen, joka piti Jeesusta pelkästään ihmisenä. Hedbergin mielestä Bergenheim ei ymmärtänyt Jumalan asiaa, vaan oli oman järkensä kahleissa. ”Tosi ja elävä usko Jeesukseen on hänelle kuitenkin täysin tuntematon asia; mutta oli hyvä, että hän tunnusti, ettei ollut varma autuudestaan.” Vaikka Bergenheim näin ollen oli Hedbergin kannalta vieraan

⁶ Tklin rikospk 11.3.1840. A III 14 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 355s.

⁷ *Cederberg* 1907, 317s; *Krook* 1931 II, 271—280; *Leinberg* 1885, 86.

hengen mies, hän silti arvosti tämän taitoja; Hedbergin mielestä Bergenheim olisi sopinut paremmin arkkipiispan sijaiseksi kuin Edman.⁸

Arkkipiispa Melartin kutsui Turun hiippakunnan papiston synodaalikoukseen kesällä 1842. Myös Porvoossa pidettiin kokous samana vuonna, sillä papiston oli neuvoteltava uudesta kirkollisvirkakunnan leski- ja orpokasasta. Virallisten asioiden ohella Turussa osattiin odottaa herännäisyyteen liittyneiden nuorten pappien asian nousemista kokouksen kuumaksi kysymykseksi. Niin kävikin. Vanhan polven papisto, tuomiorovasti Edman ja lääninrovasti Nils Magnus Tolpo etunenässä, syytti pietistipappeja luvattomien kokousten pidosta, toisin ajattelevien tuomitsemisesta, esimiestensä ja jopa tuomiokapitulin arvostelemisesta, karkeasta puhetavasta sekä ehtojen asettamisesta sairaille, jotka halusivat ehtoollisen. Tolpo rinnasti herännäispapit yhteiskuntarauhan kannalta vaarallisiin vallankumouksellisiin ja Ruotsin tasavaltalaisintoihijoihin. Kokouksessa olivat vastakkain saarnojensa karkeasanaisuudessa ja asenteissaan muutenkin kansaan samastuneet nuoret papit ja heidän neologissävyysesti ajattelevat kustavilaisen hienostuneen elämäntyylin omaksuneet esimiehensä. Vanha polvi tunsikin, että se leimattiin maailmalliseksi ja suruttomaksi.⁹

Lähes kymmenen vuotta kapitulin jäsenenä toiminut Bergenheim käytti pietistikeskustelussa useita puheenvuoroja. Painettavaa pöytäkirjaa varten laatimansa yhdistelmän mukaan Bergenheim aluksi totesi, ettei nähnyt tilannetta sillä tavoin vaarallisena kuin lääninrovasti Tolpo. Bergenheim ei myöskään yhtynyt niihin, jotka syyttivät herännäispappeja ymmärtämättömyydestä ja epä kristillisestä suvaitsemattomuudesta toisin ajattelevia kohtaan. Pohjanmaan oikeudenkäyntien asiakirjat eivät hänen mielestään antaneet siihen aihetta. Sellaista ei hänen mielestään sisältynyt myöskään Turun tuomiokirkossa edellisenä keväänä pidettyyn saarnaan, jonka Tolpo oli esimerkkinä maininnut. Kyseessä oli Hedbergin helmikuussa 1842 pitämä pastoraalitutkintosaarna. Se oli herättänyt huomiota ja saanut arkkipiispa Melartinin suuttumaan, koska hän katsoi, että Hedberg oli arvostellut tuomiokapitulia. Arkkipiispan mielestä se oli sopimatonta, ja hän antoikin Hedbergille asiasta nuhteet.¹⁰ Tässä kohden Bergenheim arvioi tilanteen toisin kuin esimiehensä. Molempien puheenvuoroja pappeinkokouksessa leimasi kuitenkin maltillisuus ja sovinnollisuus.

⁸ Hedberg vaimolleen 7.2., 16.2., 31.3.1842, vanhemmilleen 24.3.1842, isälleen 11.4., 14.11.1842. Coll. 225 HYK; Schmidt 1951, 88s.

⁹ Ppk 1842, 14—17, 41—49, 54s; Laasonen 1980, 214—216, 218—220.

¹⁰ Ppk 1842, 41s, 55s; Takolander 1926—1927 II, 124, 126s; Ruuth 1945, 301; Schmidt 1951, 90s.

Pöytäkirjaan painetussa lausunnossaan Bergenheim korosti, ettei tuomio-kapitulilla ollut ollut mitään huomauttamista eräitten pietisteinä pidettyjen pappismiesten puheista eikä toiminnasta. Tällaisia olivat lehtorin mielestä Maalahden kirkkoherra Jakob Wegelius, Saloisten-Raahen kappalainen Anders Helander ja Ylivieskan kappalainen Jonas Lagus. Näiden työstä oli hänen mielestään päinvastoin ollut seurakunnille paljon siunausta. He eivät olleet syyllistyneet rikkomuksiin sen paremmin maallisten kuin hengellistenkään viranomaisten edessä.¹¹

Tässä kohden Bergenheimin oli selvitettävä eräs lausuntonsa ristiriitaisuus. Lagushan oli ollut yksi Kalajoen käräjillä syytetyistä pappismiehistä, joille Vaasan hovioikeus oli kapitulin vapauttavasta lausunnosta huolimatta langettanut tuomion. Tuomiota ei Helsingissäkään kumottu. Bergenheim puolusti Lagusta sillä perusteella, ettei kapitulikaan ollut pitänyt tätä syyllisenä. Hänen mielestään Lagus oli vain ymmärtänyt väärin vuoden 1726 konventikkeliplakaatin ja siksi sallinut hengellisiä kokouksia pappilassaan.¹² Tähän asiaan puuttuminen oli arkaluontoista, sillä kannanottoa voitiin pitää senaatin päätöksen arvosteluna. Bergenheim yrittää puhdistautua tästä todetessaan, ettei hän halunnut asettaa korkeitten viranomaisten laintulkintaa kyseenalaiseksi. Silti hän vielä viittaa siihen, että tuomiokapituli oli Kalajoen syytöksiä tutkiessaan todennut pappien johtamat hartauskokoukset säännösten mukaisiksi.¹³

Kaikkia herännäispappeja Bergenheim ei kuitenkaan puolustanut. Monet nuoret papit olivat hänen mielestään olleet puheissaan harkitsemattomia eivätkä olleet tajunneet, mikä oli sopivaa, mikä ei. Evankeliumin saarna sellaisenaan ei aiheuttanut ärtymystä vaan se tapa, jolla asia esitettiin. Lehtorin mielestä monien herännäispappien käyttämässä kielessä oli sopimattomia ilmauksia ja vertauksia, jotka vaikuttivat Jumalan sanan halveksimiselta. Moisisista ajattelemattomista sanoista puhujan oli itse kerran vastattava, eikä niitä saanut sanoa Pyhän Hengen antamiksi. Bergenheimin mielestä herännäispa-peissa oli monia nuoria, uskossaan vielä vakiintumattomia, joiden oli ensin löydettävä tasapaino omassa elämässään ja joilla ei ollut oikeutta käyttää seurakuntaa hengellisenä kokeilukenttänä. Hän totesi eräiden yksityis keskusteluissa myöntäneen, että puheissa ja toiminnassa oli ollut epäkypsyyttä.¹⁴

Bergenheimin lausunnon loppu osoittaa, että myös hän piti rauhaa ja järjestystä tärkeänä. Nuoret, kokemattomat ja puheissaan harkitsemattomat pa-

¹¹ *Ppk* 1842, 56; *Laasonen* 1980, 220.

¹² *Ppk* 1842, 56s.

¹³ *Ppk* 1842, 56s; *Ruuth* 1945, 301.

¹⁴ *Ppk* 1842, 56–58.

pit eivät hänen mielestään sopineet seurakuntalaisia johtamaan pelkän kansansuosionsa perusteella. Juuri he olivat näet aiheuttaneet epäjärjestystä. Kaikkien ”intoilijoiden” tuli vakavasti ajatella tätä seikkaa ja olla valmiit ottamaan vastaan aiheelliset nuhteet.¹⁵

Pietistipapit laativat Turun synodaalikokouksesta oman epävirallisen raporttinsa, joka kiersi kopiona heidän piirissään. Muistiosta Bergenheimin esiintyminen saa lisäväriä, sillä sen mukaan tämä esitti kokouksessa myös syytöksiä jotka eivät näy painetusta pöytäkirjasta. Bergenheim arvosteli herännäispappeja siitä, että he hänen tietämänsä mukaan kieltäytyivät antamasta ehtoollista kaikille halukkaille ja kohtelivat tässä sairaita erityisen ankarasti. Tämä syytös sai Laguksen ryntäämään esiin ja oikaisemaan Bergenheimin antamaa tietoa. Bergenheim puolestaan käytti Lagusta puolustavan puheenvuoronsa heti seuraavaksi, osoittaen muistion laatijan mielestä suurta myötätuntoa Lagusta kohtaan. Lehtori toivoi, etteivät luotettavat vanhat herännäispapit kaikessa asettuisi puolustamaan nuorempia virkaveljiään, joiden menettelyssä aivan ilmeisesti oli ollut toivomisen varaa. ”Eikö Jumala ole antanut ihmiselle järjen sitä varten, että hänen tulee harkita sanojaan ja kantaa niistä vastuu?”, lehtorin todetaan kysyneen.¹⁶

Painetusta lausunnostaan Bergenheim jätti pois myös pietistien muistion mukaan keskustelun loppupuolella heittämänsä ilkeämielisen vihjauksen, joka herännäispappien mielestä jätti varjoon Bergenheimin aikaisemmat varsin suvaitsevat puheenvuorot. On mahdollista, että hillitty lehtorikin keskustelun kuumetessa erehtyi alatyylisiin. Ainakaan hän ei painetussa pöytäkirjassa toistanut vertailua heränneitten yöllisten hartauskokousten ja katolisten pyhiinvaellusten kesken; molemmista oli lausunnon mukaan seurauksena runsaasti aviottomia lapsia.¹⁷ Se, että Bergenheim ”siisti” lopullista, painettavaa kokouslausuntoaan, osoittaa hänen antaneen arvoa pietistipiirien puolustautumiselle.

Laasonen sijoittaa Turun synodaalikokouksen osanottajat pietistipapeista käydyin keskustelun perusteella akselille, jonka toisessa päässä on neologia- ja kustavilaisperinteinen, lähinnä vanha pappispolvi, toisessa nuorten, kansaan samastuvien ja usein karkeapuheisten herännäispappien ryhmä.¹⁸ Edvard Bergenheimin, Turun lukion 43-vuotiaan lehtorin, paikkaa etsittäessä on otettava huomioon hänen läheiset yhteytensä eräisiin kirkkiryhmän herännäispap-

¹⁵ *Ppk* 1842, 58.

¹⁶ *Promemoria* 1842; Lars Laurin Hedbergille 4.8.1842. Coll 225. HYK; *Ruuth* 1945, 296.

¹⁷ *Promemoria* 1842, 314s; *Laasonen* 1980, 218.

¹⁸ *Laasonen* 1980, 219.

peihin. Tätä kautta saavutettu tilanteen tuntemus tasoitti kannanottoja.¹⁹ Toisaalta Bergenheim oli itse kustavilaisperinteessä kasvanut ja omaksunut sille ominaisen näkemyksen papin asemasta ja tehtävistä. Koska hän oli lukion lehtori ja tuomiokapitulin jäsen, hänen asennoitumiseensa vaikuttivat myös pyrkimykset pitää yllä esivallan edellyttämää rauhaa ja järjestystä Suomen kirkossa.

Fredrik Gabriel Hedberg oli pietististen näkemystensä vuoksi joutunut erityisesti arkkiepiispa Melartinin epäsuosioon. Yhteys Bergenheimin ja Hedbergin välillä jatkui kuitenkin vielä pastoraalitutkinnon aikana käytyjen keskustelujen jälkeenkin. Muutettuaan Raippaluodosta etelään helmikuussa 1843 Hedberg vieraili Turun markkinamatkallaan Bergenheimin luona. Jouduttuaan 1844 välikirkkoon heränneitten kanssa Hedberg tosin näyttää arvelevan, että Bergenheim oli asettunut hänen vastustajiensa kannalle.²⁰

Kosketuksia herännäispiireihin saattoi syntyä myös Bergenheimin lomakoina Kangasalla, missä Liuksialan Meurmanin tyttäret kuuluivat herännäisiin. Keuruun rovastintarkastuksen yhteydessä 1844 Bergenheim kävi Pihlajaveden kappalaisen pappilassa, jossa silloin asui hartauskokouksia järjestänyt Frans Henrik Bergroth. Tämä oli edellisenä vuonna vihitty avioliittoon heränneitten kuuluissa Espoon kaksoishäissä Carl Gustaf von Essenin tytärpuolen kanssa. Pihlajaveden pappilan väen saaman mielikuvan mukaan Bergenheim oli ihastunut tavatessaan ”rauhaisan, valoisan ja hienosti sivistyneen kodin sen karhunpesän sijasta, joksi hän oli körttipapin kotia kuvitellut”.²¹

Paine pietistipappien vaikutuksen rajoittamiseen oli suuri juuri 1840-luvun alussa. Arkkiepiispa Melartin oli näissä toimissa kärkimiehenä, samoin Porvoon piispaksi 1838 nimitetty Carl Gustaf Ottelin. Arkkiepiispan arvovallallaan Melartin esti Lars Stenbäckkiä pääsemästä yliopiston dosentiksi. Syynä oli Stenbäckin pietismi.²² Kun Turun tuomiokapitulissa kesällä 1844 täytettiin vastaperustetun Vaasan lukion teologian lehtorin virkaa, Stenbäck syrjätettiin yksimielisesti. Varsinaisena syynä oli nytkin pietismi. Stenbäck oli ollut asiasta puheissa kapitulin jäsenten kanssa. Nämä olivat kehotelleet häntä hakemaan Turun lukion teologian lehtoraattia, kun Edmanista oli tulossa tuomiorovasti. Bergenheim oli Stenbäckin kuvauksen mukaan selittänyt hänelle, ”miten suuria etuja siitä voisın saada, paremman palkan, vähemmän työtä,

¹⁹ Bergenheimin maltilliseen suhtautumiseen kiinnittävät huomiota *Rosendal* 1902—1915 II, 406, *Takolander* 1926—1927 II, 126; *Lumesmaa* 1944, 73 ja *Krook* 1947, 154.

²⁰ Hedbergin kalenterimerkintä 28.2.1843. Hedbergin almanakat VA; Hedberg Elias Malachias Rosengrenille 25.9.1844. Rosengrenin kokoelma ÅAB; *Schmidt* 1951, 77s, 85—91, 106.

²¹ *Hällfors* 1924, 16; *Rosendal* 1902—1915 II, 427; *Vallinheimo* 1954, 209.

²² *Takolander* 1926—1927 II, 124s; *Näsman* 1980, 234—242; *Autio* 1981, 113.

paremman mahdollisuuden saada kirjoja käsiini ja lopulta — enemmän arvostusta, koskapa ilman muuta olisin siellä vakinainen ja konsistorin jäsen. Oivallisia tulevaisuuden näköaloja kristitylle!”²³

Stenbäck arveli lehtorien kehotelleen häntä hakemaan Turkuun, jotta hän siten olisi paremmin valvottavissa. Kun hän sitten 1845 haki virkaa, vain Heikel ja Helander kannattivat häntä. Enemmistön mukana Bergenheim kannatti Gustaf Fredrik Helsingiuksen valitsemista. Bergenheim myönsi lausunnon, että Stenbäckillä oli sekä opillisesti että opetuksellisesti korkeat arvostukset, mutta asetti Helsingiuksen kuitenkin etusijalle vedoten tämän raskaan opetusviran ohella hankkimaan tieteelliseen pätevyyteen. Bergenheimin ja tuomiokapitulin perusteet eivät olleet aikaisemman käytännön mukaisia, sillä nyt ei vedottu suurempaan taitoon. Stenbäckkiä ei yksinkertaisesti haluttu virkaan, eikä hänen valituksensa senaattiinkaan tuottanut tulosta. Sielläkin pietismi oli tosiasiallinen ratkaisuperuste.²⁴ Bergenheimin äänestyskäyttäytyminen asettaa hänen Stenbäckille antamansa hakukehotuksen outoon valoon. Toisaalta sitä selittää se, että Helsingiuksessa kapitulilla oli valittavanaan kandidaatti, joka oli lähes yhtä pätevä, mutta vailla pietismin aiheuttamia rasitteita.

Pappien johtamat hartauskokoukset olivat tuomiokapitulin kannalta ongelmallisia, olihan se asettunut puolustamaan Kalajoella tuomittuja pappeja ja siten suhtautunut herännäispappien toimintaan Vaasan hovioikeutta ja senaattia lievemmin. Helmikuun vallankumouksen jälkeisessä poliittisessa tilanteessa kirkollistenkin viranomaisten asenteet kiristyivät. Tieto vallankumouksesta oli tullut Suomeen 10.3.1848 ja näyttää vaikuttaneen kapitulin saman kuun lopulla tekemään päätökseen, kun käsiteltiin kapitulin entisen jäsenen, Limingan kirkkoherraksi siirtyneen Aron Gustaf Borgin lähettämää tiedustelua. Hänellä oli vaikeuksia Kempeleen armovuoden saarnaajan Reinhold Helanderin kanssa, joka piti hartauskokouksia. Borg kertoi käyneensä näissä tilaisuuksissa ja havainneensa ne täysin rauhallisiksi ja opiltaan oikeiksi. Ainoastaan Siionin virsien käyttämistä ja körttipukuun pukeutumista kirkkoherra kertoi seurakuntalaisille arvostelleensa. Borg oli kieltänyt Helanderia pitämästä tilaisuuksia muiden kuin oman seurakuntansa jäsenten kanssa. Mikäli haluttiin kokoontua hän oli lisäksi antanut ohjeeksi, että niin tehtäisiin vain sunnuntai-iltapäivisin pappilassa tai perhejuhlien yhteydessä kodeissa.

²³ Stenbäck J. I. Berghille 25.6.1844. Coll. 20 HYK; tklin pk 19.7.1844 § 41. A I 74 TTA TMA; *Vuorela* 1980, 140s.

²⁴ Stenbäck Charlotta Achrenille 6.7.1844. Coll. 217 HYK; tklin pk 8.10.1845 § 5. A I 75 TTA TMA; *Takolander* 1926—1927 II, 210; *Vuorela* 1980, 140s.

Borg halusi nyt tietää, oliko hän lääninrovastina tällaisen luvan antaessaan kenties ylittänyt valtuutensa. Kapitulin äänestyksessä Bergenheim liittyi lehtori Helsingiuksen kantaan, jonka mukaan Borg oli antanut Helanderille liian suuren vapauden. Käytäntö ei ollut lain eikä asetusten mukainen ja johti jumalanpalveluksen halveksimiseen. Se ei myöskään ollut omiaan ylläpitämään seurakunnissa yleistä rauhaa. Ainoastaan lehtori Heikelin mielestä Borg oli hoitanut asian hyväksyttävästi. Muut lehtorit olivat selvästi entistä tiukemalla linjalla.²⁵

Vielä Turun vuoden 1842 pappeinkokouksen aikoihin Bergenheim etsi voimassa olevista säännöksistä myönteisiä perusteluja niiden herännäisappien menettelylle, jotka hänen mielestään toimivat hyväksyttävästi. Myöhemmin, kun poliittinen tilanne pakotti korostamaan yhteiskuntarauhan säilyttämistä, hän tulkitsi säännöksiä ahtaammin. Käytännössä hänenkin oli silti usein vaikea antaa yleispätevää ohjetta seuroja järjestävien pietistien käsittelyyn. Niinpä Lappajärven kirkkoherra Jakob Fellman sai ystävältään varsin laihat eväät: Bergenheim myönsi Fellmanin aseman pulmallisuuden, valitteli, että tämä vielä vanhoilla päivillään oli joutunut moiseen tukalaan tilanteeseen, ja neuvoi Fellmania tutustumaan tarkoin asiaa koskevaan säännöstöön ja luottamaan omaan kokemukseen.²⁶

3.4.5. *Lisääntyvät luottamustehtävät*

Lukion lehtorina Bergenheim kuului Turun korkeaan kirkolliseen seurapiiriin. Näyttää kuuluneen asiaan, että lehtorit osallistuivat sekä Suomen Evankelisen seuran että Suomen Piipiasseuran työhön. Arkkipiispan ja lehtorien ohella niissä toimi kaupungin arvovaltaista ja oppinutta väkeä hovioikeudesta, kaupungin virkamiehistä ja johtavista porvareista. Evankelisen seuran jäseneksi Bergenheim kutsuttiin lokakuussa 1833. Tämä vuonna 1818 perustettu seura eli toimintansa voimakasta nousukautta tiiviissä yhteydessä maan luterilaiseen kirkkoon. Työ keskittyi uskonnollisten traktaattien painattamiseen ja levittämiseen. Tarkoituksena oli herättää kansaa elävään uskoon sekä siitä lähtevään sydämen pyhitykseen ja tapojen parantamiseen. Käytännössä tehtävät hoiti seuran johtokunta, johon Bergenheim heti myös kuului.¹

²⁵ Tklin pk 29.3. 1848 § 27. A I 78 TTA TMA; *Juva* 1950, 76.

²⁶ Bergenheim Fellmanille 10.10.1849. Fellman-suvun kok. 3 VA.

¹ Pk 31.10.1833. SESA C:1 TMA; *Anthoni* 1923—1928 II, 322—328; *Schmidt* 1952, 355—362, 366—368; (*Halla*) 1912, 35.

Evangelisen seuran vuotuinen merkkitapahtuma oli lokakuun viimeisenä päivänä pidettävä vuosijuhla. Sen tärkein ohjelmanumero oli juhlapuhe, jonka tavallisesti joku Turun ulkopuolella asuneista seuran pappisjäsenistä sai pitääkseen. Näissä puheissa tuntui 1820-luvulla vielä varsin vahva valistusajan vaikutus, joka tosin väheni seuraavalla vuosikymmenellä. Bergenheim, joka hyvin säännöllisesti osallistui johtokunnan työskentelyyn, sai jo 1834 tehtäväkseen pitää vuosijuhlapuheen. Edellisen vuoden puhuja oli käyttänyt tilaisuutta hyväkseen ja arvostellut pietistejä, aihe, johon palattiin vielä 1838. Bergenheim puolestaan valitsi pietismistä neutraalimman puheenaiheen. Hän selvitteli tuomiokirkon sakaristoon kokoontuneelle runsaslukuiselle kuulijakunnalle Jeesuksen julistaman anteeksiantamuksen oikeaa ymmärtämistä. Seurassa noudatetun tavan mukaan vuosijuhlaesitelmä painettiin. Bergenheimin esitelmästä otettiin 1000 kappaleen painos, mikä määrä näyttää olleen vakio.²

Suomen Evangelisen seuran johtokunta valitsi Bergenheimin varapuheenjohtajakseen syksyllä 1847, kun arkkipiispa Melartin oli kuollut heinäkuussa ja kun puheenjohtaja haluttiin valita vasta uuden arkkipiispan nimittämisen jälkeen. Bergenheimistä tuli varapuheenjohtaja, koska hän oli johtokunnan vanhin Turussa asuva jäsen hovioikeudenneuvos Berndt Fredrik Finckenbergin muutettua kaupungin ulkopuolelle. Lehtori Bergenheim toimi sitten runsaat kaksi vuotta Evangelisen seuran johdossa, avasi vuosijuhlatilaisuudet ja johti kokoukset. Hänen otteensa näkyy pöytäkirjoissa, joiden sanamuotoja hän on tarkentanut ja oikonut. Joskus varapuheenjohtaja on itse kirjoittanut koko pöytäkirjan.³

Syksyllä 1834 Bergenheim kutsuttiin arkkipiispa Melartinin ehdotuksesta Suomen Piiphiaseuran johtokunnan jäseneksi. Tämä seura oli perustettu jo 1812 edistämään valistusta, hyveitä ja onnellisuutta Raamattuja levittämällä. Bergenheim osallistui myös säännöllisesti Piiphiaseuran johtokunnan kokouksiin, joita pidettiin huomattavasti tiheämpään kuin Evangelisen seuran kokouksia. Piiphiaseurassa toimiminen tutustutti Bergenheimin suomalaisten Raamattujen jakamisen pääongelmaan: suomalainen raamatunkäännös oli kieleltään ja oikeinkirjoitukseltaan vanhentunut ja siksi vaikeaselkoinen. Asian johdosta ei vielä Melartinin aikana ryhdytty toimenpiteisiin. Bergenheim osoittautui aloitteelliseksi Piiphiaseuran jäseneksi. Hänen ehdotuksestaan päätettiin 1848 lähettää Siperiassa vankeina oleville suomalaisille Raamattuja, Uusia testamentteja ja Evangelisen seuran traktaatteja. Lääninrovastina hän

² Pk:t 1833—1850. SESA C:1—2 TMA; *Schmidt* 1952, 355—362, 366—368.

³ Pk:t 1847—1850, erityisesti 19.10.1847 § 1. SESA C:2 TMA.

huolehti siitä, että halpoja Raamattuja oli seurakunnissa saatavissa.⁴

Vuoden 1817 kirkolliset komiteat siirtyivät 1834 arkkipiispa Melartinille, jonka aktiivisuus suuntautui lähinnä virsikirja- ja kirkkolakityöhön. Sekä käsikirja- että katekismuskomiteaan nimitettiin tosin 1835 uusia jäseniä, mutta niiden työskentely ei silti lähtenyt käyntiin. Bergenheim tuli yhdeksi katekismuskomitean jäseneksi. Komitea ei kuitenkaan kokoontunut. Kirkollisten komiteain yleiskokouksessa 1849 Bergenheim sai tutkittavakseen yhden uusista katekismusehdotuksista, mutta siihen katekismuskomiteatyö hänen osaltaan rajoittuikin.⁵

Jo arkkipiispa Tengströmin aikana oli valmisteltu Suomen kirkollisen virkakunnan leski- ja orpokassan perustamista. Siihen tuli vauhtia, kun Melartinin suhteiden avulla saatiin 1837 valtion varoja kassan peruspääomaa varten. Edellytettiin, että sääty itse selvittäisi seuraavaan pappeinkokoukseen mennessä oman osuutensa jakaantumisen jäsenten kesken. Tätä varten oli kevättalvella 1841 määrä valita rovastikunnittain edustajat valmistelemaan asiaa pappeinkokousta varten. Tampereen rovastikunnasta valittiin Bergenheim, joka osallistui neuvonpitoon Hämeenlinnassa kesällä 1841. Hän oli näin ollen säätynsä luottamusmiehenä luomassa sen aseman kannalta keskeistä järjestelmää. Kassan perustamista käsiteltiin sitten Turun ja Porvoon pappeinkokouksissa 1842.⁶

Leski- ja orpokassalle valittiin 1844 julkaistun ohjesäännön mukaisesti johtokunta. Äänestys suoritettiin kummassakin hiippakunnassa erikseen, mutta sen tarkoituksena oli valita edustajia, joiden oli helppo kokoontua Turussa. Koko maan papistolta sai eniten ääniä tuomiorovasti Edman, toiseksi eniten Bergenheim. Tuomiokapitulien käsitykset kassan asiain järjestämisestä poikkesivat toisistaan jonkin verran. Erityisesti piispa Ottelin, joka oli ollut mukana suunnittelemassa toimintaa jo 1820-luvulla, arvosteli kärkevästi Turun kapitulin näkemyksiä ja kassan turkulaisen johtokunnan toimenpiteitä. Hän katsoi juuri Bergenheimin Hämeenlinnan neuvottelussa pyrkineen tulkitsemaan porvoolaisedustajien mielipiteitä virheellisesti. Bergenheimin nauttimaan luottamukseen tällä arvostelulla ei ollut vaikutusta, sillä kun hän 1848 oli erovuorossa johtokunnasta, hän sai vaalissa eniten ääniä. Johtokunta, jonka puheenjohtajana toimi Edman, joutui kokoontumaan kerran, jopa kaksi kertaa kuukaudessa. Ratkaistavana oli lähinnä rutiininomaisia eläkeky-

⁴ Pk:t 1834—1850, erityisesti 4.11.1834 § 4, 23.8.1844 § 4, 23.10.1848 § 11. SPSA C:2—3 TMA; (Halla) 1912, 35; *Anthoni* 1923—1928 II, 339—341.

⁵ *Ingman* 1917, 182—184; *Takolander* 1926—1927 II, 108.

⁶ (Päiwiö) s.a., 37, 45; *Takolander* 1926—1927 II, 113—116.

symyksiä. Bergenheim osallistui virkavapauksiaan lukuunottamatta kokouksiin hyvin säännöllisesti. Hänen mieltymyksiään kuvaa se, että hän oli tehnyt ehdotuksen johtokunnan kokousten istumajärjestykseksi. Johtokunta päätti noudattaa sitä ja istua siinä järjestyksessä, missä jäsenet saisivat kassasta eläkettä.⁷

Vuosina 1843—1849 Bergenheim toimi myös Suomen talousseuran johtokunnan jäsenenä. Seuran toiminnassa 1840-luku oli tehokkaan uudistumisen aikaa. Hoidettiin muun muassa vuonna 1837 perustettua Mustialan maanviljelysoppilaitosta ja järjestettiin 1847 ensimmäinen yleinen maanviljelijäkokous. Mikään tavallinen rivijäsen Bergenheim ei tässäkään seurassa ollut, sillä juuri hänet oli pyydetty pitämään juhlapuhe seuran 50-vuotisjuhlassa marraskuussa 1847. Hän ei tosin sairastumisen vuoksi pystynyt tehtävää täyttämään. Tässä juhlassa Bergenheim kutsuttiin Pietarin vapaan talousseuran jäseneksi. Saman kunnianosoituksen saivat salaneuvokset Lars Gabriel von Haartman ja Carl August Ramsay, hovioikeuden varapresidentti Lars Gustaf von Helens ja pankinjohtaja Samuel Werner von Troil. Seuran johtokunnassa olivat Bergenheimin vuosina mukana turkulaiset vaikuttajat tohtori Nils Henrik Pinnello, hovineuvos Jean Boije, kauppaneuvos Abraham Kingelin, asessori Christian Ferdinand Melart, everstiluutnantti Wilhelm Berndt Aminoff, hovioikeudenneuvos Carl Procopé ja pormestari Lars Johan Kekoni. Seuran asioissa Bergenheim suunnitteli 1844 yhdessä seuran sihteerin Lars Arnellin ja silloisen senaatin venäjän kielen kääntäjän Fabian Langenskiöldin kanssa matkaa Viipuriin maaherra Casimir von Kothenin luo.⁸

Lukion lehtori ja arkkihiippakunnan tuomiokapitulin jäsen Edvard Bergenheim vaikutti näin ollen varsinaista toimintavaltaa käyttävänä johtokunnan jäsenenä kaikissa turkulaisissa koko maata tarkoittavissa yhdistyksissä. Luottamustehtäviensäkin puolesta hän siten kohosi keskiverto-lehtorien joukosta näkyviin. Osallistumisaktiivisuudessa ja aloitteellisuudessa Bergenheimiä voi pitää esimerkillisenä luottamusmiehenä. Lehtorikautensa lopulla Bergenheim kutsuttiin jäseneksi seurojen johtokuntia tuntuvasti vaikutusvaltaiseen komiteaan. Vallankumousvuoden 1848 jälkeen pidettiin näet tarpeellisenä uudistaa Helsingin Aleksanterin yliopiston säännöt. Sääntöjen muuttamista varten asetettiin komitea, jonka puheenjohtaja, Viipurin hovioikeuden presidentti Carl Gustaf Mannerheim sai ehdottaa muiksi jäseniksi

⁷ Johtokunnan pk:t 1844—1850, erityisesti 2.5.1844 § 2—3, 27.4.1848 § 9. KVLOA Ca:1—2 TMA; *kkje* 317/31.1.1844; Ottelin Alexander Blomqvistille 15.11. 1842. Coll. 24 HYK; (*Päiviö*) s.a., 37, 45; *Näsmän* 1980, 170—175.

⁸ Arnell von Kothenille 8.6.1844. von Kothenin kok. 13 VA; *Cygnæus* 1897, 406, 478; *Nikula* 1972, 466—468.

kutsuttavat henkilöt. Bergenheim oli hänen ehdokkaitaan. Mannerheimin valintaperusteita kuvaa se, ettei hän olisi kelpuuttanut komiteaan Viipurin lukion lehtoria Carl Wilhelm Ahrenbergia, joka hänen mielestään oli liian venäläisvastainen ja kuului sitä paitsi ”los liberalos” -henkilöihin. Tämä komiteatyöskentely vei Bergenheimin Helsinkiin, pois lukion ja kapitulin tehtävistä, syyskaudeksi 1849 ja kevääksi 1850.⁹

3.4.6. Teologinen ja uskonnollinen katsomus

Edvard Bergenheim ei opiskellut yliopistoteologiaa, vaan hänen laajemmat teologiset opintonsa liittyivät vasta siihen vaiheeseen, jolloin hän valmistautui vuoden 1830 pastoraalitutkintoonsa. Hänen ulkomaiset auktoriteettinsa, jotka hän sai ystävältään Carl Josef Estlanderilta, edustivat uutta saksalaista, lähinnä eksioteettista tutkimustraditiota. Sen piirissä vältettiin radikaaleja tulintoja ja liitettiin uudet tutkimustulokset kristinuskon positiiviseen arvostamiseen. Nämä tutkijat olivat irrottautuneet valistusajan rationalistisesta perinnöstä samoin kuin supranaturalismista ja vastustivat teologian rakentamista filosofisten katsomusten varaan. Teologialle he vaativat itsenäistä asemaa. Pastoraalitutkintonsa jälkeen Bergenheim ei näytä aktiivisesti harrastaneen teologiaa, ainakaan hänen kirjallinen tuotantonsa ei sitä koske.¹ Hän ei näin ollen ole Suomen 1800-luvun teologianhistorian nimiä. Silti ei ole syytä väheksyä pastoraaliopintojen antamaa viitekehystä.

Varsin tuoreena turkulaisena Bergenheim piti 31.10.1834 puheen Suomen Evankelisen seuran vuosijuhlassa. Hänen esityksensä on selkeärakenteinen, ja sen muodostamassa kokonaisuudessa näkyy pedagogisesti valistuneen tekijän ote. Puhuja palautti aluksi mieliin päivän kirkkohistoriallisen merkityksen, se kun muistutti Lutherin teesien naulaamisen ajankohdasta. Puheensa aiheeksi Bergenheim oli ottanut Jeesuksen julistaman anteeksiantamuksen merkityksen. Sitä käsitellessä oli mahdollisuus pitää esillä keskeisesti luterilaisia korostuksia ”yksin armosta, yksin uskosta, yksin Kristuksen tähden”. Niin Bergenheim tekikin. Hän halusi kuulijoittensa tutkivan itseään tarkoin, mikäli olivat sitä mieltä, ettei heillä ulkonaisesti kunnollisen elämänsä ansiosta ollut tarvetta anteeksiantamukseen. Puhuja osoitti tavoitteeksi sydämen täydellisen pyhyiden ja todisti jokaisen sisintään rehellisesti tutkivan huomaavan anteeksiantamuksen tarpeensa. ”Jaloin mieli tuntee syvimmin puutteensa ja syntinsä.”

⁹ Mannerheim Armfeltille 3.12.1850. AA II a 21 VA; *Palmén* 1915a, 12; *Lumesmaa* 1944, 48.

¹ *Stephan & Schmidt* 1973, 84–110; *Frosterus* 1884, 356.

Sovituksen ja anteeksiantamuksen tarve oli puhujan mielestä jokaiselle ihmiselle syvästi ominainen. Parhaimminkaan elävä ei selviäisi Jumalan edessä omassa varassaan.²

Puheesta ei löydy pietismiä vastaan suunnattua kritiikkiä. Pikemminkin voisi ajatella, että sen johdantona oleva raamatunlause ”Tehkää parannus!” olisi miellyttänyt herännäishenkisiä kuulijoita, samoin kuin ajatus kääntyä sellaisen kuulijan puoleen, ”joka nautintojen ja huvien huumaan melun ympäröimänä tai maallisten huolten ja vaivojen lakkaamatta vaihtuviin vaiheisiin joutuneena ei vielä koskaan ole kuullut rakkauden täyttämää kutsuvaa ääntä, joka selvästi kuin peilistä osoittaa meille puutteemme samalla vaatien meitä tekemään parannuksen”. Puhuja tosin arveli, ettei tällaisia kuulijoita varmaankaan ollut paikalla.³ Tässä kohden luultavasti jokainen pietistipappi olisi ollut turkulaisesta kuulijakunnasta toista mieltä kuin Bergenheim.

Bergenheimin puhe ei missään tapauksessa ollutkaan 1830-luvun pietistien puhetta. Lähinnä siinä tuntuu varhaisemmasta pietismistä vaikutusta saaneen ortodoksian ajan henki, jolle kääntymys, parannus ja elävä usko olivat tärkeitä asioita sillekin. Valistuksen radikaalista rationalismista Bergenheimin voi katsoa sanoutuvan irti, kun hän arvosteli niitä, joiden mielestä kristinusko oli paikallaan karkeitten ja sivistymättömien uskontona, ja kun hän totesi:

Nämä lyhytnäköiset huomauttajat eivät silloin ota huomioon, että pyhä Evankeliumimme näin olettaessa madaltuisi inhimillisen viisauden vaihtelevien oppien kaltaiseksi, jotka aikojen ja päivien muuttuvan maun mukaan esiintyvät nuorenetuissa ja muutetuissa asuissa, tai että me niin väittäessämme julistaisimme olevamme oikeutettuja karsimaan pois sellaista, mikä jotakuta ei miellytä, ja sitten maallisen viisauden aarrearkusta täyttämään näin syntyneitä aukkoja Jumalallisessa Opissa.⁴

Paras osoitus siitä, miten kristinusko kykeni täyttämään ihmisen syvimmän kaipauksen oli Bergenheimin mielestä siinä, että jo lähes kolmannes ihmiskunnasta kuului sen piiriin. Anteeksiantamus liitetään puheessa kiinteästi hyveeseen. Paavalin sanaa vanhurskauttavasta uskosta Bergenheim selittää:

Usko Kristukseen, mitäpä muuta se voi olla kuin uskomista puhtaimpaan, täydellisimpään hyveeseen? Mitä muuta kuin elämistä siinä täydessä ja varmassa vakauksessa, että kuuliaisuus on parempi kuin uhri ja että vain se sydän on Jumalalle mieluinen, joka rakastaa ja haluaa hyvää sekä lakkaamatta ja ilman lepoa pyrkiä täydelliseen hyveeseen?

² *Bergenheim* 1835, 1—9.

³ *Bergenheim* 1835, 1, 9.

⁴ *Bergenheim* 1835, 4; *Laasonen* 1980, 216s.

Jeesus esitetään esikuvana täydellisyyteen pyrkiville. ”Tähän ylöspäin ponnistamiseen usko Kristukseen kohottaa meidät vastustamattomalla voimalla.”⁵ Hyveen keskeinen asema kielii vanhan valistusteologian vaikutteista.

Eettisen korostuksen ohella nousee esiin ensimmäinen uskonkappale:

Kokoa, oi ihminen, hetkeksi ajatuksesi; katsele ympärillesi ja suuntaa katseesi Jumalallisen toiminnan näköalapaikalle, toiminnan, jonka ytimeen mikään inhimillinen voima ei pysty puuttumaan; katso ja ihaile sitä yksinkertaista järjestystä, puhtautta ja valoa, sitä säännöllisyyttä ja tarkoituksenmukaisuutta, joka loistaa kaikkialla.

Puheensa lopussa Bergenheim muistutti, että maallinen elämä on ohimenevä ja lyhyt iankaikkisuuden rinnalla. Jälkimmäistä hän havainnollisti kehottamalla kuulihoitoja laskemaan yhteen kaikkien maailman luomisen jälkeen eläneiden ihmisten ikävuodet ja kertomaan summan luvulla, joka saatiin laskeamalla kaikki maapallolla tuotetut viljanjyvät. Sekään ei olisi iankaikkisuus.⁶

Bergenheimin mahdollisia kotimaisia teologisia auktoriteetteja voivat tämän puheen sisältämien teemojen ja tulkintojen perusteella olla hänen opiskeluaikaiset ystävänsä Benjamin ja Robert Valentin Frosterus. Supranaturalisteina nämä pyrkivät osoittamaan Raamatun ilmoituksen yliluonnollisuuden välttämättömyydeksi. Raamatun yliluonnollinen totuus voitiin sen vuoksi kokea vain uskossa eikä lainkaan inhimillisen ymmärryksen tietä. Frosterusten supranaturalismi lähestyi perinteisiä vanhaluterilaisia ja ortodoksis-pietistisiä korostuksia.⁷

Reaalikoulun papereissa on muutamia Bergenheimin kirjoittamia rukouksia, jotka on pidetty vuositutkintojen päätökseksi tai iltarukouksina. Niissä toistuvat seuraavat aihepiirit: kiitollisuus Jumalan lahjoista, joita olivat opiskelumahdollisuus, terveys, vanhemmat, opettajat; rukous että osattaisiin käyttää tietoja Jumalan kunniaksi ja lähimmäisten parhaaksi; muistutus tulevasta tilinteosta ja siitä, että jokaisen päivän ilta oli sopiva tehtyjen virheiden arvioimiseen ja korjaamiseen; Jumalan käskyjen noudattaminen ja pyrkiminen eteenpäin totuuden ja hyveen tiellä. Jokaisessa rukouksessa pyydetään myös siunausta keisarille ja kaikelle esivallalle. Rukousten muodossa näkyy koulun lasten ja nuorten elämäntilanteen huomioonottaminen. Ne ovat lyhyitä, sisällöltään yksinkertaisia ja liittyivät luontevasti ajankohtaansa. Rukousten puhuttelumuodot kuvastavat Bergenheimin omaa käsitystä Jumalasta tai aina-

⁵ *Bergenheim* 1835, 10–13; *Takolander* 1926–1927 II, 139s, 148s, 152; *Anthoni* 1923–1928 II, 324, 327, 338.

⁶ *Bergenheim* 1835, 6, 15.

⁷ *Eino Murtorinteen* antama tieto, joka perustuu suomalaisen teologianhistorian tutkimukseen 1828–1918.

kin sitä, millaista mielikuvaa hän halusi oppilaissaan vahvistaa. Hänen käyttämiään puhuttelumuotoja ovat ”armollinen Jumala, rakkaudesta rikas Isä”, ”hyvä Isämme taivaassa”, ”lempeä Jumala ja Isä”.⁸

Bergenheimin vuodeksi 1840 valitsemat rukouspäivätekstit eivät paljasta mitään erityispiirteitä hänen teologisesta tai uskonnollisesta katsomuksestaan. Ensimmäistä rukouspäivää varten valitut jakeet liittyvät aiheeseen, jota hän käsitteli Evankelisen seuran vuosijuhlaesitelmässäänkin; tekstit puhuvat hengellisen omavaraisuuden harhasta. Bergenheimin aamusaarnateksti on Ilm 3:17: ”Sillä sinä sanot: Minä olen rikas, minä olen rikastunut enkä mitään tarvitse; etkä tiedä, että juuri sinä olet viheliäinen ja kurja ja köyhä ja sokea ja alaston.” Päiväjumalanpalveluksessa saarnattavaksi hän valitsi Job 15:14, 15: ”Kuinka voisi ihminen olla puhdas, kuinka vaimosta syntynyt olla vanhurskas! Katso, pyhiinsäkään hän ei luota, eivät taivaatkaan ole puhtaat hänen silmissänsä.” Samaan teemaan liittyy iltasaarnan teksti 2 Kor 12:10: ”Senhäden minä olen mielistynyt heikkouteen, pahoinpitelyihin, hätään, vainoihin, ahdistuksiin, Kristuksen tähden; sillä kun olen heikko, silloin minä olen väkevä.” Muissa teksteissä kehoitetaan katsomaan toisten parasta ja muistutetaan Jeesuksen sanoista: ”Sillä mitä se hyödyttää ihmistä, vaikka hän voittaisi omaksensa koko maailman, mutta saisi sielullensa vahingon? Taikka mitä voi ihminen antaa sielunsa lunnaiksi?” Rukouspäiväjulistuksissa oli 1830-luvun lopulla korostettu jumalanpalveluksen merkitystä lähinnä pietistien seurojen pidon vuoksi. Bergenheimin tekstit eivät liity tähän aihepiiriin.⁹

⁸ Rukouskäsikirjoituksia on viisi. Esim. rukous 13.12.1842: ”Låter oss bedja! Barmhertige Gud, allgode Fader! Vid årets slut, liksom vid dess början, vända vi oss med tacksamma och bedjande hjertan till Dig. Vi prise Dig, vi lofve Dig för Dina otaliga välgärningar, af hvilka Du åter, under den tid vi här varit samlade, på flerfaldigt sätt låtit oss emottaga talrika bevis. Vi tacke Dig för helsans dagar, ja vi tacke Dig äfven för sjukdomens pröfningar, hvarmed Du under dessa dagar hemsökt flera bland oss; — vi hafva derigenom lärt att värdera helsans dyrbara gåfva. — Vi tacke Dig för de kunskaper, vi inhemtat, för de goda föresatser vi fattat; vi tacke Dig för allt — allt, ty all kraft och all god gåfva kommer ifrån Dig. — Men, gode Fader i himmelen! Tag oss än vidare under Ditt nåderika beskärm, låt oss alltid vara och förblifva Dina barn, på det oss må väl gå i tid och evighet. — Vålsigna Kejsaren och all öfverhet. Uppehåll och skydda Fäderneslandet och alla dess inbyggare. Låt alla Föräldrar och Lärare åtnjuta Ditt Gudomliga bistånd, på det de till Din ära och likars bästa måga mycket godt uträtta. Hjelp de nödlidande, hugsvla dem med Din tröst och styrk alla döende i deras sista strid, för Din Sons, Vår Herres Jesu Christi dyra Försonings skull. Fader vår. Vålsignelsen.” Realskolan i Åbo L:7 ÅAB.

⁹ Rukouspäivätekstiehdotus 1840. Tklin kirje 14.8.1839. B I 106 s. 420—422. TTA TMA; Vuorela 1980, 26s.

3.5. Perheenisä

Bergenheim muutti Turkuun 1833 yhdessä 18-vuotiaan puolisonsa Alexandrin kanssa. Samana syksynä perheeseen syntyi esikoispoika, joka kastettiin äidinisänsä mukaan Christianiksi. Vuonna 1836 syntynyt toinen poika sai nimen isänsältä ja kastettiin siis Erik Johaniksi. Lapsista kolmaskin oli poika, 1840 syntynyt August, joka sai 1838 kuolleen setänsä nimen. Kangasalla syntyi 1841 tytär Lovisa Wilhelmina; hänestä tuli edellisenä vuonna kuolleen tätinsä, rouva Björkenheimin kaima. Toinen tytär Anna Maria, Alexandrin äidin ja kasvatusäidin kaima, syntyi 1842 ja Edvard Ferdinand 1844. Kahdeksanvuotias Erik Johan kuoli keväällä 1844, seuraavana vuonna lähes kolmivuotias Anna Maria. Maariassa syntyi 1847 Alexandrine-tytär ja 1849 Bergenheimin omana syntymäpäivänä tytär, joka kastettiin äidin sisarpuolen ja myös isän sisarentyttären mukaan Sofiaksi.¹

Ennen kuin Kangasalan palkkapitäjän pöppö tarjosi Bergenheimin perheelle sopivan lomanviettopaikan, kesiä ja lomia vietettiin Bruunien luona Haminassa ja Björkenheimien kartanossa Eurajoen Vuojolla. Vuoden 1836 tienoilla Bergenheim suunnitteli hankkivansa Turun lähistöltä itselleen maatilan, mutta luopui ajatuksesta taloudellisista syistä. Kauppaneuvos Bruun sai pitää vävynsä perhettä korkea-arvoisempiakin vieraita; kevättalvella 1838 hänen luokseen majoittui Haminan vierailunsa aikana itse keisari Nikolai I. Bergenheim oli tuolloin ulkomaanmatkallaan, mutta sai kuulla, että veljenpoika, Edvard-setänsä suojatti Adolph oli saanut palvelua hallitsijaa. Johan Adolph Bergenheim oli siirtynyt kadettikouluun opiskelemaan.²

Sisarensa perheen välityksellä Bergenheim joutui kosketuksiin Aminoffin perheen kanssa, sillä hänen sisarentyttärensä Sophie Björkenheim solmi 1840 avioliiton kreivi Adolph Aminoffin kanssa. Tämän puolestaan oli hovioikeudenpresidentti Bergenheimin kustavilaisen suosijan Johan Fredrik Aminoffin poika. Sophien sisarista Wilhelmina avioitui 1849 vapaaherra Carl Edvard Walleenin kanssa. Tämän isä oli vaikutusvaltainen prokuraattori Carl Johan Walleen. Tällaiset, vaikka kaukaisetkin sukulaissuhteet näyttävät tuoneen oman lisänsä myös lehtori Bergenheimin osakseen saamaan arvostukseen. Hänelle itselleenkin ne merkitsivät ilmeisen paljon. Niinpä John-veli joutui hillitsemään veljensä innokkuutta tarjoutua vihkimään Sophieta ja nuorta

¹ *Bergholm* 1901 I, 237; *Colliander* 1918, no 257; *Carpelan* 1942, 23–25.

² August Edvardille 16.12.1835, 13.1., 19.5., 24.6., 26.11.1836, John Edvardille 15.1.1835, 17.5., 31.3.1838, August Minnalle 1.2.1835, Edvard Minnalle 22.9.1839. EB; *Carpelan* 1942, 23s.

Aminoffia. Johnin mielestä ei ollut syytä pyrkiä puuttumaan vanhojen aristokraattien hääsuunnitelmiin.³

Bergenheimin omista sisaruksista kolme kuoli hänen lehtorivuosinaan. Nuorin veli August palveli keisarikunnan armeijan tehtävissä Kaukasiassa. Hänen lupaavasti alkanutta sotilasuraansa uhkasi alkuvuodesta 1838 ikävä välikohtaus. August Bergenheim oli näet tammikuussa joutunut kaksintaisteluun, jossa vastapuoli, erään kenraalin veljenpoika, sai surmansa. Kaksintaistelut oli ankarasti kielletty, ja rangaistuksena oli normaalitapauksessa viran menetys. Bergenheimien hyvistä Pietarin suhteista on osoituksena se, että Augustille onnistuttiin saamaan keisarilta armahdus. Hän pääsi verrattain lievällä rangaistuksella, ylennettiinpä hänet jo huhtikuussa 1838 everstilutnantiksi. Samana syksynä August Bergenheim kuitenkin sai surmansa lesgiinien vuoristoheimon yllätyshyökkäyksessä ollessaan alueella sotilaallisella tutkimusretkellä.⁴

Bergenheimin sisar kuoli Vuojoella kevättalvella 1840. Vanhin veli John onnistui viranhauissaan Suomessa ja pääsi 1843 maanmittausylihallituksen ylijohantajaksi. Vuonna 1845 hänet nimitettiin Vaasan läänin maaherraksi. John Bergenheim ehti toimia maaherrana vain parisen vuotta, sillä hän kuoli marraskuussa 1847. Lyhyenä toimikautenaan hän pani liikkeelle useita lääninsä kehittämishankkeita. Korkeiden suomalaisten virkamiesten harmiksi hän onnistui Pietarin suhteittensa avulla, senaatin sivuuttaen, hankkimaan niille korkeimman tahon hyväksymisen. John Bergenheimin arveltiin kuuluvan jopa kenraalikuvernööri Menšikovin henkilökohtaisiin tuttaviiin. Maaherra suunnitteli muun muassa maatalousmallitilan perustamista ja koko maan kattavan reaalkouluverkoston perustamista, mihin hänen katsottiin saaneen ajatuksen veljensä koulusta. Näyttää siltä, että molempia Bergenheimiä pidettiin eräissä virkamiespiireissä jossakin määrin ärsyttävinä nousukastyypeinä.⁵ John Bergenheim toimi Vaasan raamattuseuran puheenjohtajana ja

³ John Edvardille 17.5.1840. EB; *Rauhala* 1934, 531—534; *Carpelan* 1942, 26s, 319s; *Carpelan* 1954—1965 I, 37s; *Jussila* 1969, 105. Vuonna 1856 solmivat avioliiton Anna Charlotta Björkenheim ja Wladimir Alfons Walleen. *Carpelan* 1942, 27.

⁴ August Johnille 7.1., 22.2.1838 ja Edvardille 10.1., 19.2. 1838, Edvard Minnalle 25.2.1838, John Edvardille 31.3., 17.5.1838, Carl von Daehn Edvard Bergenheimille 17.9.1838. EB; nekrologi August Bergenheimistä *HT* 24.11.1838; *Dahlström* 1963a, 144.

⁵ ”Säg nu sjelf — hvart skall det taga vägen, när sådana stympare som Bergenheim och Boijen börja att gå directe till Fürsten”, kirjoitti Fabian Langenskiöld von Kothénille 18.4. (1845), M. W. Nordenheim von Kothénille 8.5.1845, Clas Nordenheim von Kothénille 22.5.1847, Lars Arnell von Kothénille 12.11.1847. von Kothénin kok. 13 VA; John Bergenheim Armfeltille 10.5.1845. AA II a 13 VA; Oscar Rancken Engelbrekt Ranckenille 12.11.1847. J. O. I. Ranckenin kok. 90b VSLB; nekrologi John Bergenheimistä *VT* 27.11.1847; *Haltsonen* 1947, 303—305.

ystävystyi mahdollisesti näissä yhteyksissä Vaasan lukion historian lehtorin Torsten Thure Renvallin kanssa. Yhteys Alexander Armfeltiin ja Casimir von Kotheniin säilyi edelleen.⁶ Taloudenpidossaan John Bergenheimkään ei näytä onnistuneen, sillä Edvard-veli yritti hänen kuolemansa jälkeen saada Armfeltin välityksellä valtiolta avustusta velkojen maksuun, jottei kuolinpesää olisi tarvinnut hakea vararikkoon.⁷

Kevättalvella 1843 Bergenheimin sisarusten eno Salomon Hanelles kuoli Il-majoella. Hänen yleishyödyllinen toimintansa johti vararikkoon 1830-luvulla, niin että hän joutui myymään Peuralan. Hän sai kuitenkin syytinkisopimuksen perusteella asua siellä yhdessä serkkunsa Margareta Peldanin kanssa. Bergenheimin veljekset olivat Hanellesin perillisiä, mutta joutuivat hakemaan kuolinpesän konkurssiin. Edvard Bergenheim maksoikin sitten enolta saamiinsa lainoja tämän velkojille.⁸

Turussa Bergenheim perheineen asui ensin Piispankadun varrella, mutta muutti sitten koulutaloonsa Multavierukadulle. Vuoden 1835 henkikirjan mukaan Bergenheimin taloudessa asui oman perheen, vaimon ja Christianpojan, lisäksi 12-vuotias veljenpoika Adolph ja samanikäinen Johan Weckroth, joka oli Bergenheimin yksityisoppilas. Palvelustyttöjä oli kaksi. Kymmenen vuotta myöhemmin lapsia oli viisi ja palvelusväkeä kaksi miestä ja viisi naista, osa ilmeisesti Bergenheimin reaalikoulun aiheuttamissa töissä. Maarian pappilassa palvelusväkeä oli kolmisenkymmentä, osa pappilan maatalous- ja karjanhoitotehtävissä, osa kirkkoherran perheen apulaisina.⁹

⁶ John Edvardille 31.3., 17.5.1838. EB; Edvard Bergenheim Renvallille 14.12.1847. Renvallin kok. I:4 TMA; (*Halla*) 1912, 106.

⁷ Edvard Bergenheim Armfeltille 22.11.1847. AA II a 13 VA.

⁸ Hanelles Herman Rosenbergille 9.5., 13.7.1831, Edvard Bergenheim Rosenbergille 31.3.1843, Lars Reinhold Forssell Rosenbergille 3.5.1843. Biografica Herman Rosenberg VMA; Edvard Bergenheim kihlakunnantuomari N.N:lle (1843). B 14 SKHSA VA; *Rantoja* 1963a, 144–146.

⁹ Turun henkikirjat 1835, 1845. TuKA; rippikirjat 1844–1850, muuttokirjat 1849, 1850. Maarian kirkonarkisto TMA.

4. Arkkipiispakauden ensimmäinen vuosikymmen 1850—1863

4.1. Pedagogi piispanistumelle

4.1.1. Pitkä nimitysprosessi

Autonomian ajan alusta alkaen Turun piispa, sittemmin Suomen arkkipiispa, oli ollut keisarin erityinen luottamusmies. Nikolai I:n aikana tämä asema korostui. Hänen valtakunnassaan kirkolla oli tärkeä yhteiskunnallinen tehtävä vallitsevan poliittisen järjestelmän tukijana. Tässä valtaistuimen ja alttarin välisessä liitossa kirkon tuli osaltaan kasvattaa kansalaisia keisarin kuuliaisiksi alamaisiksi. Holhoava paternalismi ja jäykkä virkavaltaisuus löivät kaikessa leimansa asioiden hoitoon. Nikolai I:n ajan ”virkavaltaisuuden kukoistuskauteen” kuului myös toiminta venäjän kielen taidon edistämiseksi samoin kuin ortodoksisen kirkon aseman vahvistaminen siellä, missä se oli vähemmistökirkko. Helmikuun vallankumouksen seurauksena järjestyksen ylläpito ja kaikenlainen valvonta tehostuivat. Käännyttiin myös kirkon johdon puoleen. Sen tuli toimillaan tukea vallitsevia oloja, muistuttaa kansaa kristillisille alamaisille kuuluvasta uskonnollisuudesta sekä ehkäistä rauhan ja järjestyksen kannalta vaarallisten aatteitten leviämistä.¹

Juuri ennen helmikuun vallankumousta, heinäkuussa 1847, arkkipiispa Melartin, keisari Nikolai I:n erityinen luottamusmies, kuoli. Hän oli sairauden vuoksi virasta vapaana jo edellisen vuoden helmikuusta, ja tuomiorovasti Edman hoiti piispan sijaisuutta. Melartin sairasteli 1840-luvun alkupuolella-kin ja pyysi 1842 Armfeltia järjestämään hänelle eron ja eläkkeen. Vuoden 1845 alussa hän pyrki uudelleen luopumaan arkkipiispan tehtävistä, mutta Pietarissa haluttiin hänen jatkavan. Virkavapautensa 1846 Melartin sai sillä ehdolla, että osallistuisi kapitulissa tärkeimpien asioiden käsittelyyn. Keisarin ohella myös kenraalikuvernööri Menšikov ja ministerivaltiosihteeri Armfelt tunsivat luottamusta Melartinia kohtaan ja toivoivat hänen pysyvän tärkeällä paikallaan.²

¹ Osmonsalo 1939, 25s, 35s, 96; Nurmio 1947, 50—56; Klinge 1978, 141—147; Paasivirta 1978, 79, 108, 118s, 139—160; Vuorela 1980, 16, 101—104.

² Melartin Armfeltille 16.7.1842. AA II a 21 VA; Takolander 1926—1927 II, 243—247, 261—263.

Melartinin kuoltua arkkipiispan vaali määrättiin pidettäväksi 1.12.1847. Koska arkkipiispa ennen muuta oli Turun hiippakunnan piispa, oli jo 1819 vahvistettu, Ruotsin käytännöstä poiketen ja vastoin silloisen Porvoon kapitulin esitystä, että Turun hiippakunnan papiston tahdon tuli painaa eniten vaalissa. Koska arkkipiispa kuitenkin toimisi pappissäädyn puheenjohtajana, vihki muiden hiippakuntien piispat sekä olisi oikeutettu varoittamaan näitä tehtävien laiminlyönneistä, pidettiin kohtuullisena, että tuomiokapitulit ja yliopiston konsistori osallistuisivat vaaliin per capita. Yliopiston muutettua Helsinkiin ja arkkipiispan jätettyä varakanslerin tehtävät ei yliopiston konsistorin oikeutta enää pidetty asiaan kuuluvana, ja niinpä se poistettiin ennen vuoden 1833 vaalia. Arkkipiispan vaalissa oli äänioikeus kaikilla lääninrovasteilla, rovastikuntien kirkkoherroilla ja rykmentin pastoreilla, jokaisen kirkkoherrakunnan virassa vanhimalla kappalaisella sekä sellaisilla varapastoreilla, joilla sijaiskirkkoherroina oli vastuullaan seurakunta. Äänestäjien oli määrä lääninrovastinsa johdolla kokoontua tämän seurakunnan kirkkoon pitämään vaalin alkurukous, vannomaan piispanvaaliin osallistuvan vala ja kirjoittamaan äänestyslippuunsa kolme nimeä. Äänensä voi antaa myös kirjeitse. Tuomiokapituleissa saivat äänestää kaikki lehtorit, myös ne, joita ei ollut vihitty papiksi. Kaikki äänet laskettiin yhteen riippumatta siitä, missä järjestyksessä nimet äänestyslipussa olivat. Tuomiokapitulin tehtävänä oli asettaa kolme eniten ääniä saanutta ehdolle.³

Monet arkkipiispan vaalissa 1847 äänestävät olivat sitä mieltä, että sopivia kandidaatteja oli vaikea löytää. Vaalien alla tämän vaikeuden kokivat muiden muassa ne harvat herännäispapit, jotka saivat osallistua vaaliin. Turun tuomiokapitulin piirissä arveltiin tuomiorovasti Edmanin, kirkollistoimituskunnan päällikön Fredrik Wilhelm Pippingin, Bergenheimin tai Estlanderin saavan eniten ääniä.⁴

Melko yleisesti katsottiin, että Bergenheim oli innokkaasti pyrkimässä arkkipiispaksi. Niinpä Suomen talousseuran sihteeri Lars Arnell kirjoitti Casimir von Kothenille syksyllä 1847, kun Bergenheim matkusti Vaasaan veljensä hautajaisiin: ”Saapa nähdä, mitä viimeksi mainittu (Bergenheim) pystyy paikan päällä toimittamaan saavuttaakseen ehdokassijan arkkipiispan vaalissa.” Yliopistopiireissä raamatunselitysofin professori Jakob Algot Gadolin luokitteli Bergenheimin, ”tietyn utooppisen arkkipiispan”, satiirisesti kuvaile-

³ Senaatti keisarille 21.2.1818, valtiosihteeri senaatille 1.4. 1819. KKK 31/1818 VA; *Ekman* 1860—1864 II, 211—215; *Pirinen* 1968, 91—95.

⁴ Jakob Wegelius Johan Mikael Stenbäckille 21.10.1847. *Krook* 1938, 117; Tenholan kirkkoherra Henrik Wideman 21.11. ja Turun lukion lehtori Fredrik Hertzberg 19.12.1847 Alexander Blomqvistille. Coll. 24 HYK.

maansa virkamiesryhmään, jonka yhteisenä sairautena oli keltatauti. Taudin tunnusmerkkejä oli, että sairastuneet näkivät kaiken keltaisena ja olivat ”aalliisti kultaa vastaanottavia”. Erityisesti lääkärit ja papit olivat Gadolinin mielestä taudille alttiita.⁵

Joulukuiseen vaaliin 1847 osallistui 219 äänestäjää, heistä 7 Porvoon ja 8 Turun tuomiokapitulista. Eniten ääniä sai tuomiorovasti Edman, 172, mikä merkitsi, että yli kolme neljäsosaa äänestäneistä oli kirjoittanut lippuunsa hänen nimensä. Vain viitisenkymmentä äänestäjää jätti hänet kokonaan pois. Bergenheim sai 97 ja Pipping 41 ääntä. Seuraavina olivat Aron Gustaf Borg 36, Axel Adolph Laurell 33, Carl Gustaf Ottelin 32 ja Frans Ludvig Schau-man 27 äänellä. Edellisessäkin arkkipiispan vaalissa tuomiorovasti keräsi eniten ääniä. Gadolin sai 1833 ääniä 193, Melartin 159. Ero 1847 eniten ääniä saaneen ja toiseksi tulleen Bergenheimin välillä oli huomattavasti suurempi.⁶

Edman sai lähes kaikissa rovastikunnissa eniten ääniä. Hänet oli myös yleensä sijoitettu ensimmäiseksi, vaikkei sillä äänten laskemistavan kannalta ollutkaan merkitystä. Vehmaan rovastikunnan kolmeltatoista äänestäjältä Bergenheim sai kymmenen ja Edman yhdeksän ääntä. Toinen rovastikunta, jossa Bergenheim sai eniten ääniä, oli Tampere. Siellä kaikki kahdeksan hyväksyttävästi äänestänyttä antoivat kannatuksensa entiselle lääninrovastilleen, samoin yksi äänestäjä, jonka vaalilippu valan puuttumisen vuoksi hylättiin. Tampereen vaalista jäivät, ilmeisesti vaalipäivän hankalien säiden vuoksi, pois Oriveden ja Längelmäen pappien äänet. Edman sai Tampereen rovastikunnasta kuusi ääntä. Bergenheim sai vähiten kannatusta Perniön rovastikunnassa, missä taas Pippingille tuli eniten ääniä. Porin alisessa, Raaseporin itäisessä, Vaasan ylisessä ja Hämeenlinnan rovastikunnassa Bergenheimin äänimäärä oli suhteellisesti laskien myös hyvin pieni. Edman taas sai niissä äänen melkein jokaiselta äänestäneeltä. Turun tuomiokapitulissa tilanne oli toinen. Bergenheim sai kahdeksalta äänestäneeltä kuusi, Edman vain neljä ääntä. Porvoon kapituli oli ryhmittynyt Laurellin ja Ottelinin taakse. Edman sai sieltä

⁵ Arnell von Kothénille 12.11.1847. von Kothénin kok. 13 VA; ”Den skall vara en art af gulsot, hvarföre de sjuke och helst se allt i gult, och heta unquicula auricapax (ursprungl. namnet var tendicula auricapax). Din benämning delirium argenticupidum är alldeles övertenskaplig; ty delirium innebär redan något medvetslöst, då denna sjukdom är på sin höjd endast samvetslöst... såsom och en viss utopisk E. Biskop från *Bergen hemma*, och af denna sjukdom besvärad, i sitt namn — jag mins det ej — skall hafva uttryckt sjukdomens stenhårda natur.” Gadolin Fredrik Wilhelm Ranckenille 8.12.1847. Rancken-suvun papereita I VA; *Bergholm* 1901 I, 501.

⁶ Taulukko äänten jakautumisesta tklin pk 20.12.1847. A I 77 TTA TMA; *Takolander* 1926—1927 I, 290; *Lumesmaa* 1944, 62.

kolme ääntä, Bergenheim ei ainuttakaan.⁷ Ottelin oli arvostellut Bergenheimiä ainakin 1842 leski- ja orpokassan asioissa, mikä on saattanut vaikuttaa Porvoon kapitulin asenteisiin.

Turun tuomiokapituli lähetti vaalin tuloksen mukaisen ehdollepanon senaattiin. Vakiintunutta menettelyä noudattaen senaatti ei antanut erillistä lausuntoa, vaan lähetti 29.1.1848 nimitysasiakirjat sellaisenaan hallitsijalle.⁸

Elokuussa 1847 senaatti oli kuitenkin ottanut esille asian, jonka jatkokäsittely tuli pitkittämään arkkipiispan nimitysprosessia. Jo Tengströmin aikana oli suunniteltu Suomen hiippakuntajaon tarkistamista. Arkkipiispan viran tultua Melartinin jälkeen avoimeksi senaatti katsoi, että oli sopiva aika ottaa asia uudelleen käsiteltäväksi. Ensin tehtiin ehdotus ja pyydettiin lausunnot ratkaisusta, jonka mukaan alueeltaan suuri arkkihiippakunta vain jaettaisiin kahtia. Monien lausunnon antajien mielestä oli kuitenkin syytä tarkistaa hiippakuntien alueet perusteellisemmin. Niinpä senaatti 1848 pyysi lausuntoja tällaisesta ratkaisusta. Kun tätä asiaa tammikuussa 1849 käsiteltiin Turun tuomiokapitulissa, lehtori Heikel, Ahlstedt ja Bergenheim asettuivat hovioikeuksien alueitten mukaisen hiippakuntajaon kannalle, jolloin piispankaupunkeja olisivat olleet Turku, Viipuri ja Vaasa. Helsingius, Hjelt ja Hertzberg taas pitivät läänijaon noudattamista parempana. Silloin piispanistuimet olisivat tulleet Turkuun, Porvooseen ja Kuopioon. Puheenjohtajana toimineen Edmanin kanta ratkaisi kapitulin lausunnon lääninjakoratkaisun mukaiseksi.⁹

Tammikuussa 1849 Bergenheim matkusti Pietariin. Hän tapasi ainakin kolmesti ministeri valtiosihteeri Armfeltin. Keskustelut koskivat muun muassa hiippakuntajakoa, sillä Armfelt pyysi Bergenheimiä toimittamaan tietoja siitä esitetyistä mielipiteistä.¹⁰ Bergenheimin Pietarissa käynti vaikuttaa vahvasti piispannimityksen toivossa tehdyttä kumarrusmatkalta. Näyttää siltä, että hänen oletettiin sellaiselle lähtevänkin, sillä hänen matkustamisistaan pidettiin lukua Helsingissä saakka.¹¹ Bergenheimillä oli tilaisuus tavata Armfelt myös Suomessa syksyllä 1849 yliopiston sääntökomitean kokousten yhteydessä.¹²

Pietarissa käytyihin keskusteluihin viitaten Bergenheim kirjoitti maaliskuun lopulla 1849 Armfeltille hiippakuntajakoasiasta. Hän perusteli omaa,

⁷ Osassa rovastikuntia tiedot vaalipöytäkirjaan on merkitty äänestyslipuittain. Arkkipiispanvaali 1847. F III 1 TTA TMA.

⁸ Vuorela 1980, 183.

⁹ Tklin pk 31.1.1849 § 2. A I 79 TTA TMA; Vuorela 1980, 191s.

¹⁰ Armfeltin merkinnät valtiokalentereihinsa 16.1., 18.1., 21.1. 1849. AA 13 Ratulan arkisto VA; Bergenheim Armfeltille 28.3.1849. AA II a 13 VA.

¹¹ Fredrik Hertzberg Alexander Blomqvistille 29.1.1848. Coll. 24. HYK.

¹² Armfeltin merkinnät valtiokalentereihinsa 21.8., 1.10., 4.10.1849. AA 13 Ratulan arkisto VA.

Turun kapitulissa vähemmistöön jäänyttä kantaansa. Pohjalaisten kiivas kansanluonne aiheutti paljon henkirikoksia, ja siksi hänen mielestään olisi hyvä saada piispan valvova silmä Turusta lähemmäs, Vaasaan. Bergenheim muistutti myös, että vaasalaiset olivat jo Ruotsin vallan aikana turhaan odottaneet piispanistuinta. Hän katsoi, että vuoden 1808 sodassa Pohjanmaa oli kärsinyt eniten ja Ruotsiin suuntautuvan kaupan vähenemisen vuoksi kokenut myöhemminkin maan muihin osiin nähden eniten taloudellisia menetyksiä. Ruotsin kauppaa olikin 1834 pohjalaisten mieliharmiksi rajoitettu. Niinpä Bergenheim totesi, että mikäli nyt hiippakuntajaossa otettaisiin pohjalaisten mielipide huomioon, voitaisiin ”myös tässä maakunnassa lähemmin kiinnittää huomiota niihin tärkeisiin etuihin, joita Keisarikuntaan liittymisestä on aiheutunut Suomelle yleensä, mutta joista tähän mennessä on ollut tälle maan osalle vähemmän hyötyä kuin muille”. Bergenheim halusi kiinnittää Armfeltin huomiota vähemmistön lausunnossa tehtyyn ehdotukseen, että jako toteutettaisiin asteittain siten, että se alettaisiin vasta Porvoon piispan ja useiden sekä Turun että Porvoon hiippakunnan kirkkoherrojen vaihtuessa. Näin saavutettaisiin muun muassa se etu, että arkkipiispa voitaisiin jo suoritettua vaalin perusteella nimittää. Kaikilla arkkihiippakunnan alueelle jäävillä oli näet ollut tilaisuus osallistua vaaliin.¹³ Bergenheim ei näytä olleen innostunut mahdollisesta uudesta vaalista.

Bergenheimin perusteluissa tulee näkyviin samoja seikkoja, joihin vedoten hänen veljensä Vaasan maaherrana oli 1845 kiirehtinyt hiippakuntajaon toteuttamista. Bergenheimin veljekset olivat yhdessä ajamassa kotikaupunkiaan piispankaupungiksi. John Bergenheimin mielestä piispanistuin oli saatava Vaasaan siitäkkin syystä, että silloin ”piispa yhdistäisi täällä lahkolaiset todelliseen kirkkoon ja poistaisi skisman”. Myös hänen seuraajansa kiinnitti lausunnossaan 1849 huomiota pietistien valvontaan.¹⁴

Hovioikeuksien alueita noudattavalla hiippakuntajaolla oli vaikutusvaltaisina kannattajina Viipurin hovioikeuden presidentti Carl Gustaf Mannerheim ja Viipurin läänin maaherra Casimir von Kothén. Arveltiinkin, että tällä ratkaisulla, jota myös hovioikeudet kannattivat, olisi erinomaiset mahdollisuudet tulla hyväksytyksi korkeimmassa paikassa.¹⁵ Porvoon piispa Ottelin vastusti tätä suunnitelmaa päättäväisesti. Hän katsoi, että sen taustalla oli Mannerheimin pyrkimys siirtää piispanistuin Porvoosta Viipuriin ja kenraalikuvernööri Menshikovin uusi ajatus siirtää arkkipiispa Helsinkiin. Arkkipiispa-

¹³ Edvard Bergenheim Armfeltille 28.3.1849. AA II a 13 VA; *Paasivirta* 1978, 115.

¹⁴ John Bergenheim Armfeltille 8.11.1845 ja s.d. AA II a 13 VA; *Vuorela* 1980, 193s.

¹⁵ Magnus Henrik Alopæus Carl Elias Alopæukselle 1.10.1849. Alopæana 7 HYK; *Vuorela* 1980, 192.

kandidaateista Bergenheim oli viipurilaisten mahtimiesten linjoilla siirtämässä kirkkohallinnollista painopistettä itään.¹⁶

Hiippakuntajakoasian keskeneräisyys viivästytti arkkipiispan nimittämistä. Arveltiin jopa, että uuden jaon tultua vahvistetuksi järjestettäisiin uusi vaali.¹⁷ Joka tapauksessa ehdittiin kannuja valaa kolmatta vuotta. ”Saapa nähdä, kenestä tulee arkkipiispa Melartinin paikalle. Edmanistako vai Bergenheimistä, jota niin ylistellään”, Henrik Gabriel Alopaeus kirjoitti veljelleen, silloiselle Hauhon kirkkoherralle Carl Elias Alopaeukselle. Näin ollen Bergenheimistä vallitsi hyvä käsitys sellaisissa piireissä, joissa valtion revisori Alopaeus liikkui.¹⁸ Vaalin ja nimityksen pitkäksi venyvä väliaika piti yllä jännitystä. Toukokuussa 1849 Bergenheim kirjoitti von Kothenille:

Koulumestarius alkaa toden teolla tuntua varsin raskaalta, erityisesti nyt, kun hiippakunnan koululaitos on ilman johtajaa; kuitenkin toivon asemassani lähitulevaisuudessa tapahtuvan muutosta, sillä vaikkakin muut ehkä liian korkealle kulkevat toiveet pettäisivätkin, tohtori Hirnin kuoleman johdosta on odotettavissa, että voin loppupäivikseni vetäytyä Ulvilaan.¹⁹

Bergenheimiä pidettiin yhtenä hyväpalkkaisen Ulvilan kirkkoherrakanidateista.²⁰ Seuraavan vuoden huhtikuussa, kun ratkaisua edelleen odotettiin, yliopiston sääntökomitean jäsen Johan Erik Bergbom raportoi von Kothenille: ”Komitean jäsenistä Bergenheim odottaa malttamattomana tietoja Pietarista.”²¹

Pitkälliseksi venynyt hiippakuntajakokysymys ratkesi 6.3.1850, jolloin annettiin Kuopion hiippakunnan perustamismanifesti. Se toteutti läänijakopohjaisen hiippakuntajaon.²² Esteet arkkipiispan nimittämiseltä olivat poistuneet, ja voitiin ryhtyä valmistelemaan keisarille nimitystä.²³ Hallitsija oli vapaa nimittämään kenet tahansa kolmesta vaalissa eniten ääniä saaneesta ehdokkaasta.

Hiippakuntapapiston suosikki, vaalivuonna 64 täyttänyt tuomiorovasti Johan Adam Edman oli oppinut teologi, joka oli toiminut Turun akatemian teologian apulaisena ja hoitanut myös teologisen tiedekunnan professorinvirko-

¹⁶ Vuorela 1980, 196s.

¹⁷ Aron Gustaf Borg Hedbergille 15.11.1849. Coll. 225 HYK.

¹⁸ Kirje s.d. Alopaeana 3 HYK; Bergholm 1901 I, 50.

¹⁹ Bergenheim von Kothenille 7.5.1849. von Kothenin kok. 14 VA.

²⁰ Fredrik Wilhelm Rancken N.N:lle 28.7.1849. Rancken-suvun papereita I VA; Carl Gustaf Creutz Josef Grönbergille 21.9.1849. SKHSA D 46 VA.

²¹ Bergbom von Kothenille 9.4.1850. von Kothenin kok. 12 VA.

²² Tiensuu 1976, 331; Vuorela 1980, 194–196.

²³ Kenraalikuvernööri ministerivaltiosihteerille 16.3., 31.3.1850. KKK 136/1847 VA.

ja. Turun palon jälkeen hän oli jäänyt uuden lukion teologian lehtoriksi ja siirtynyt 1844 ensimmäiseksi Turun yhdistettyjen tuomiokirkkoseurakuntien kirkkoherraksi. Edman oli kirkkolaki- ja käsikirjakomitean jäsen sekä nautti papiston luottamusta kirkollisvirkakunnan leski- ja orpokassan asioissa.²⁴ Edmania on luonnehdittu helposti kiivastuvaksi, särmikkääksi ja jossakin määrin oikukkaaksi. Hänet nähtiin erikoislaatuksena persoonallisuutena, joka oli ”ajoitain vihattu, ajoittain arvostettu, mutta ei koskaan pidetty”.²⁵ Edman käytti lukiolaisia ojentaessaan usein satiiria ja ivaa, mutta silti nämä arvostivat häntä. Joskus ”Gamle Adam” hipoi edesottamuksissaan brutaalisuutta. Vuonna 1839 hän joutui ilmiriitaan arkkipiispa Melartinin kanssa syytettyään tätä eräässä maaherralle osoitetussa valituskirjelmässä harhaoppisuudesta. Kiistaa käsiteltiin tuomiokapitulissa, ja Melartinin sovinnollisuuden ansiosta se saatiin pois päiväjärjestyksestä. Siitä kuitenkin tiedettiin yleisesti. Edman oli ankara pietistien vastustaja.²⁶

Turussa Edmania ja Bergenheimiä oli vertaillen arvioitu, kun Gadolinin kuoltua arveltiin, että turkulaiset saisivat äänestää uudesta yhdistetyn tuomiokirkkoseurakunnan kirkkoherrasta. Asessori Lars Kekoni arveli Bergenheimillä olevan kannattajia, mutta piti sittenkin Edmanin mahdollisuuksia parempina.²⁷ Herännäispapit taas asettivat, ymmärrettävistä syistä, Bergenheimin Edmanin edelle, sillä olihan Edman heidän jyrkkä vastustajansa. Jostakin syystä heidän piirissään arveltiin, että virkavapaan arkkipiispan sijaisena voisi toimia joko Edman tai Bergenheim, mistä Aron Gustaf Borg kirjoitti Fredrik Gabriel Hedbergille 1842: ”Sitä en tiedä, onko asiassa perää, mutta varmaa on, ettei Edman, vaikkakin konsistorin jäsenenä paljon Bergenheimin yläpuolella, kuitenkaan voi eikä saa saada ohjaksia meidän päivinämme”.²⁸ Edmanin ja Bergenheimin yhteistyö tuomiokapitulissa kävi arkkipiispattomana kautena kitkaisemmaksi. Niinpä he äänestyksissä olivat jonkin verran entistä useammin eri mieltä.²⁹

Arkkipiispan sijaisena Edman piti keväällä 1848 koulutarkastuksia. Porin yläalkeiskoulussa hänen kärkevä arvostelunsa herätti opettajissa siinä määrin

²⁴ *Hornborg* 1854, 343–346; *Råbergh* 1901, 226, 229; *Matinolli* 1976, 91s.

²⁵ Fredrik Ekman Fredrik Wilhelm Ranckenille 4.11.1839. Rancken-suvun papereita I VA; Elmgrenin päiväkirja 27.2.1857. *Maliniemi* 1939, 245s; *Ingelius* 1885, 20–22; *Tigerstedt* 1919, 95–97; *Takolander* 1926–1927 II, 13s, 126.

²⁶ Fredrik Gabriel Hedberg vanhemmilleen 24.1., 24.3.1842, vaimolleen 16.2., 27.2.1842, isälleen 2.1.1845. Coll. 225 HYK; Ingman Kihlmanille 5.11.1844. Coll. 101 HYK; *Laasonen* 1980, 216.

²⁷ Kekoni Alexander Blomqvistille 6.10.1843. Coll. 24 HYK.

²⁸ Borg Hedbergille 3.11.1842, Hedberg isälleen 14.11.1842. Coll. 225 HYK.

²⁹ Tklin pöytäkirjojen äänestyspykälät 1833–1850. A I 63–80 TTA TMA.

närkästystä, että he valittivat tarkastajan toimista tuomiokapituliin. Helsingius ja Heikel olivat sitä mieltä, ettei kapitulilla ollut oikeutta arvostella piispan sijaisena toimineen tuomiorovastin tekemisiä. Bergenheim liittyi enemmistöön, jonka mielestä piispan sijainen oli eri asemassa kuin vakinainen piispa. Hän esitti lisäperusteena sen, että myös piispojen sekä seurakunta- että koulutarkastusten pöytäkirjat oli aina hyväksytty tuomiokapitulissa ja että Melartin viimeksi 1845 oli antanut tarkastuksen aikaisista toimenpiteistä valitusosoituksen tuomiokapituliin. Kapituli katsoi, että tuomiorovasti oli menetellyt virheellisesti ensinnäkin arvostellessaan Porin koulun opettajia julkisesti yleisön edessä ja toiseksi laiminlyödessään koulujärjestyksen edellyttämän tarkastuspöytäkirjan välittömän hyväksyttämisen.³⁰

Bergenheim katsoi aiheelliseksi palata koulutarkastusasiaan vielä syksyllä 1848, kun kapitulissa laadittiin kertomusta koulujen tilasta. Hän totesi Edmanin tarkastuskertomuksista käyneen ilmi, etteivät kaikki inspektorit noudattaneet koulujärjestyksen säännöksiä, vaan olivat antaneet julkisia huomautuksia opettajien työstä ja olleet huolimattomia tarkastuspöytäkirjojen tarkistuttamisessa. Tämä oli hänen mielestään omiaan heikentämään opettajia kohtaan tunnettua arvostusta ja tekemään pöytäkirjojen laillisuuden kyseenalaiseksi. Edman otti Bergenheimin huomautuksen itseensä kohdistettuna arvosteluna ja esitti kapitulin äänestyspöytäkirjassa loukkaantuneen vastineen.³¹

Arkkipiispan vaalissa kolmannen ehdokassijan saanut Pipping oli Edmanin ikäinen. Hänkin oli yliopistomies. Hän oli opettanut Bergenheimin yliopilasvuosina tällekin kirjallisuuden historiaa, mutta muuttanut Turun palon jälkeen yliopiston mukana Helsinkiin. Siellä hän toimi yliopiston kirjastonhoitajana ja oppihistorian professorina, sekä vuosina 1833—1839 yliopiston rehtorina. Vuonna 1841 Pipping, joka ei ollut teologi eikä pappi, nimitettiin kirkollistoimituskunnan päälliköksi. Hänellä oli runsaasti hallinnollista kokemusta, mutta pedanttisuuteen ja vanhoillisuuteen taipuvaisena hän ei ollut onnistunut saavuttamaan ylioppilaiden luottamusta. Samasta syystä Porvoon Ottelin ei häntä kirkollispäällikkönä arvostanut. Pipping olikin yksityiskohhtiin takertuva, pikkutarkka lain kirjaimen valvoja ja virkamies, jolta puuttui kykyä ymmärtää laajempia kokonaisuuksia.³² Yliopiston piirissä Pippingiä pidettiin kuitenkin parhaana ehdokkaana. Turun tuomiokapitulissa arveltiin, että Pippingin nimittämisellä vältettäisiin vastaisuudessa ikäviä yhteenottoja kapitulin istunnoissa. Pipping oli virkavuosiltaan muita edellä ja olisi tullut

³⁰ Tklin rikospk 1848, 8.11. § 3, 15.11. § 1, 13.12. § 7. A III 22 TTA TMA; *Ingelius* 1885, 21s.

³¹ Tklin pk 29.11.1848 § 37. A I 78 TTA TMA.

³² *Index* 1817—1822; *Jörgensen* 1932, 367s; *Vuorela* 1980, 109s.

uuteen asemaansa ulkopuolisena, mikä olisi helpottanut hänen toimintaansa ”kaikkien meidän ylipappinamme”.³³ Pippingin nimittämistä pidettiin hyvin mahdollisena.³⁴

Bergenheim oli vaalivuonna täyttänyt 49 vuotta. Hänen siihenastinen toimintansa oli tehnyt hänestä varteenotettavan arkkipiispakandidaatin, jota nimitystä valmistevien oli helppo suositella Pietarissa. Voitiin viitata hänen kadettikoulun opettajana todettuihin ansioihinsa. Koulun johtaja oli niistä maininnut ministerivaltiosihteeri Rehbinderille, ja voi olettaa, että myös johtajan veli, kenraalikuvernööri apulaisena 1838—1847 toiminut Alexander Amatus Thesleff tunsi Bergenheimin ansiot. Voitiin myös osoittaa, että Bergenheim osasi ottaa huomioon venäläisiä näkökohtia, mistä hänen yleisen historian oppikirjansa oli painava esimerkki. Autonomian ajan alusta alkaen korkeat suomalaiset virkamiehet olivat pitäneet tärkeänä, että maassa osattaisiin venäjää. Venäjätaitoisten virkamiesten kouluttaminen oli heidän mielestään yksi keino varjella Suomen saamaa erikoisasemaa. Venäjän kielen opiskelun edistäminen oli yksi Casimir von Kothenin kuningasajatuksia ja myös Nikolai I:n yleisvaltakunnallisen politiikan mukaista. Lisäksi von Kothenilla oli hyvien ystäviensä kenraalikuvernööri Mensšikovin ja ministerivaltiosihteeri Armfeltin kanssa yhteisenä päämääränä lähentää Suomea ja Venäjää toisiinsa.³⁵ Yksi osa tätä lähentämistä oli suomalaisten eteneminen virkauralla Venäjällä. Bergenheimin reaalkoulu oli tällaisten tavoitteiden kannalta ihanneyritys ja yritykseksi jääneenäkin osoitus johtajansa pyrkimysten suunnasta. Venäläisyysharrastusten positiivinen painoarvo oli havaittavissa edellisessäkin arkkipiispan nimityksessä, samoin kuin Ottelinin nousussa Porvoon piispaksi 1838.³⁶

Arkkipiispan nimityksen kannalta merkityksetön seikka ei ollut sekään, että Bergenheim hiippakuntajakokymyksessä oli samalla kannalla kuin von Kothen. Vaikka Bergenheimin ensisijainen pyrkimys olisikin ollut piispan saaminen Vaasaan, merkitsi siihen liittynyt Viipurin kannatus poliittista lisäpistettä von Kothenin silmissä. Viipurin vaikutusvaltaisten miesten Bergenheimiä kohtaan tuntemasta poliittisesta luottamuksesta on osoituksena se, että Mannerheim kelpuutti hänet yliopiston sääntökomiteaan. Bergenheimin voitiin myös osoittaa omaksuneen ajan valvontaa ja järjestystä korostavan asennoi-

³³ Fredrik Hertzberg Alexander Blomqvistille 2.1.1848. Coll. 24 HYK.

³⁴ Oscar Rancken Engelbrekt Ranckenille 25.4.1850. J. O. I. Ranckenin kok. 90b VSLB

³⁵ Schulman & Nordenstreng 1912, 570s; Lagerborg 1953, 73—76; Hanho 1955, 12—18; Paasivirta 1978, 70s, 136; Härkönen 1982, 12s.

³⁶ Takolander 1926—1927 I, 290s; Lumesmaa 1944, 66; Näsman 1980, 105.

tumisen. Armfelt näki sen esimerkiksi Bergenheimin kannanotosta hiippakuntaindigenaattiin, määräykseen siitä, että papilla oli viranhakuoikeus vain siinä hiippakunnassa, missä hän oli syntynyt:

Indigenaattirajoituksilla on tosin haittapuolensa, mutta ne tuovat samalla mukanaan sen hyvän seikan, että asettavat säädyn yksilöt sekä täydellisempään että tehokkaampaan silmälläpitoon ja valvontaan kuin mihin muulla tavoin voitaisiin päästä, kuin myös sellaiseen riippuvaisuuteen Piispasta ja Tuomiokapitulista, jota erityisesti nykyisenä aikana olisi arveluttavaa kumota tai vähentää.

Pappistutkintoasetusta laatiessaan senaattikin oli 1848 kiinnittänyt huomiota samaan asiaan. Suhtautumisessaan pietisteihin Bergenheim oli enemmän kuin Edman samoilla linjoilla senaatin jäsenten kanssa, joiden kanta oli ilmeisen maltillinen.³⁷

Arkkipiispan vaalin ehdollepanoa varten laatimassaan ansioluettelossa Bergenheim mainitsi saaneensa ylioppilaana esittää tervehdyksen silloiselle yliopiston kanslerille, joka oli ”Nikolai, minun nykyisin hallitseva Kaikkeinar-mollisin Keisariini”. Tämä osoittaa, että Bergenheim oli omaksunut Suomeenkin autonomian ajan alussa vähitellen kotiutuneen hallitsijan palvonnan sanakänteet, jotka olivat uutta Ruotsin vallan aikaiseen kuninkaitten kohteluun verrattuna. Bergenheimin historian oppikirjan Aleksanteri I:n ja Nikolai I:n toimista antamat ylistävät lausunnot osoittavat samaa, myös Suomen korkeimmalle hallinnolle ja kirkon johdolle ominaista uutta asennetta. Avatesaan vallankumousvuoden 1848 lokakuussa evankelisen seuran vuosijuhlan, Bergenheim muistutti kuulijoitaan ”voimakkaan ja lempeän Hallituksen maanisällisestä huolenpidosta”. Bergenheim hallitsi maan poliittisen tilanteen edellyttämän terminologian ja käytti sitä vaivattomasti, minkäänlaista epärointiä osoittamatta. Jonkinlaista laskelmointia voi siis nähdä siinä, että Bergenheim vuoden 1847 ansioluettelossaan ilmoittaa kielitaidokseen ensimmäisenä suomen, sillä juuri edellisenä vuonna oli kiristetty papiston vaatimuksia suomen kielen osalta.³⁸

Keisaria ja koko Venäjän valtakuntaa raskauttava huoli helmikuun vallankumouksen seurauksista heijastui edellä mainitusta Bergenheimin avauspuheesta, jossa hän viittasi myös Euroopan rauhattomiin tapahtumiin. Vuosi oli ollut täynnä ”mitä arveluttavimpia mullistuksia; epäily ja jumalattomuus sekä niistä johtuvat väkivaltaisudet ihmiselämää ja omaisuutta kohtaan ovat sen saastuttaneet”. Puhujan mielestä oli huolestuttavaa, että epäjärjestyksen

³⁷ Bergenheim Armfeltille 28.3.1849. AA IIa 13 VA. *Vuorela* 1980, 35, 166, 196.

³⁸ KB 21.3.1846; Bergenheimin ansioluettelon konsepti 28.12.1847. EB; *SESVK* 1848, 5; *Ingman* 1916, 171; *Paasivirta* 1978, 63s.

vallassa olivat Euroopan valistuneimpina pidetyt maat, niiden joukossa myös Martti Lutherin kotimaa, jonka verisissä tapahtumissa sekä kirkollinen että yhteiskunnallinen rauha olivat järkkyneet. Suomessa saatiin kuitenkin viettää rauhallisia päiviä, mistä vahva ja lempeä hallitus piti huolta. Tämä rauha oli seurankin toiminnan edellytys. Seura ei tosin Bergenheimin mukaan pystynyt vaikuttamaan ajan väkivaltaisuuksia hillitsevästi:

Kun ihminen on repinyt rikki kaikki ne siteet, joilla jumalanpelko, siveellisyys ja hyve ovat hänet ympäröineet ja suojelleet, hän ei enää kuuntele armollisen Jumalan isällisiä neuvoja eikä varoituksia, ja silloin täytyy oikeuden käydä armon edellä joko siten, että oikeutta käyttää laillisen vallan haltija, tai jumalallisen Kaitselmuksen ja Tuomarin on välittömästi tartuttava tapahtumien kulkuun ja annettava tutkimattomien rangaistus- ja verituomioittensa kohdata kansoja.³⁹

Bergenheimistä laadituissa muistokirjoituksissa ja myös aikalaisten muistelmissa toistuvat maininnat hänen suhteistaan vaikutusvaltaisiin henkilöihin. Hänessä nähtiin *persona gratissima*.⁴⁰ Arkkipiispan nimityksen kannalta ratkaisevat miehet olivat kenraalikuvernööri Alexander Menšikov ja ministerivaltiosihteeri Alexander Armfelt. Edvard Bergenheimin ansiot tulivat heidän tietoonsa luontevasti John Bergenheimin välityksellä. Merkityksetöntä ei ollut sekään, että Casimir von Kothén kuului Armfeltin ja John Bergenheimin kanssa samaan ystäväpiiriin ja oli hyvissä suhteissa Menšikoviin. Veljensä kuoleman jälkeen Bergenheim oli kirjeenvaihdossa sekä von Kothénin että Armfeltin kanssa ja tapasi molemmat vaalin ja nimityksen välisenä aikana useita kertoja.⁴¹ Ei ole tietoa siitä, saiko hän Pietarin matkallaan tilaisuuden keskustella itsensä Menšikovin kanssa.

Maaliskuun viimeisenä päivänä 1850 kenraalikuvernööri Menšikov esitti Pietarissa ministerivaltiosihteerille, että Suomen arkkipiispan virkaan nimitetään tohtori Edvard Bergenheim. Armfeltin esittelystä keisari suoritti nimityksen 10.4.1850.⁴²

Carl Gustaf Mannerheim, jolle Armfelt oli jo ennen nimitystä kirjoittanut Bergenheimille luvassa olevasta ”tiaarasta”, kertoi nimityksen Turussa herättämistä reaktioista:

Piispansauvan lahjoittaminen Bergenheimille kuuluu Turun puolella aiheuttaneen paljon katkeruutta; mutta ketäpä muuta voit löytää arkkipiispan virkaan kuin hänet, jos tarkkaan tutkit Suomen valtiokalenterin kirkollisvirkakunnan osastoa.

³⁹ SESVK 1848, 4–6; Nurmio 1947, 51s.

⁴⁰ Hufvudstadsbladet 20.2.1884; Frosterus 1884, 354; Ingelius 1885, 7; Lumesmaa 1944, 74.

⁴¹ Bergenheimin kirjeet Armfeltille 1847–1850. AA IIa 13 VA; Bergenheimin kirjeet von Kothénille 1847–1850, Arnell von Kothénille 22.11.1847. von Kothénin kok. 12–14 VA.

⁴² KKK 136/1847, VSV 385/1850, tal.os. KD 156/17 1850 VA.

Mannerheimin mainitsema katkeruus koski ennen muuta Edmania, joka heti nimityksen tapahduttua anoi kapitulilta sairaslomaa ja matkusti perheineen kesäksi Ruotsiin. Hän viipyi poissa kapitulityöskentelystä nelisen kuukautta ja palasi Bergenheimin lähdettyä ensimmäiselle pitkälle tarkastusmatkalleen.⁴³

Vastanimitetyn arkkipiiispan heikkoutena pidettiin ainakin teologisesti valistuneissa piireissä hänen ohutta jumaluusopin tuntemusta. Arveltiin, että hänen olisi vaikea selvittää viran edellyttämistä teologista ja kirkollista asiantuntemusta vaativista tehtävistä.⁴⁴ Konservatiiviksi luonnehdittu senaatin entinen kamreeri, valtioneuvos Johan Gabriel von Bonsdorff piti Bergenheimin nimittämistä odottamattomana. Myönteisenä puolena hän näki Bergenheimin iän:

Molemmat muut ehdokkaat olivat voimattomia ukkoja, ja ajallemme ominainen tiukkuus epäilemättä vaatii yleensä kaikilta virkamiehiltä, mutta erityisesti johtajilta sellaista elinvoimaa, jota taas ei voi odottaa vanhoilta hampaattomilta ukoilta.

Yliopiston venäjän kielen professori Jakov Grot noteerasi hänkin Bergenheimin iän, lisäksi hänen kielitaitonsa, kyvyn liikkua ylhäisöpiireissä ja sukulaisuuden Walleenin perheen kanssa. Vastikään Viipurin hovioikeuden neuvokseksi ylennetty Bergbom, joka työskenteli Bergenheimin kanssa yliopiston sääntökomiteassa, kommentoi puolestaan nimitystä:

Bergenheimiä vastaan esitetään, että hän kuuluu esiintyvän koppavasti; mutta en minä täällä ole sellaista huomannut ja toivon, että hänen totuttuaan tilanteeseen sellainen lapsellisuus häviää. En käsitä, miten moinen saattaa pälkähtää miehen mieleen, varsinkaan kun on saavuttanut pyrkimystensä korkeimman tavoitteen.⁴⁵

Vaasan lukion saksan kielen opettaja Johan Oskar Immanuel Rancken kirjoitti isälleen arvelleensa viimeiseen saakka, että Pipping nimitettäisiin. Kun viran olikin saanut Bergenheim, hänen kommenttinsa oli: ”Silloin Turussa alkaa tapahtua edistystä.” Rancken tunsu Bergenheimin kouluyhteyksistä, sillä hän suoritti opettajakokeensa Turussa ja oli sen johdosta Bergenheimin kans-

⁴³ Mannerheim Armfeltille 16.4., 25.4.1850. AA IIa 21 VA; tklin pk:t 24.4.—28.8.1850. A I 80 TTA TMA; Carl Renvall Torsten Thure Renvallille 24.5.1850. Renvallin kok. I:4 TMA; Bergbom von Kothénille 18.5.1850. von Kothénin kok. 12 VA.

⁴⁴ *Frosterus* 1884, 355s; *Ingelius* 1885, 28; *Lumesmaa* 1944, 75—77.

⁴⁵ von Bonsdorff Armfeltille 25.4.1850. AA IIa 13 VA; Grot Pletnjoille 18./30.4.1850. *Grot* 1915, 339; Bergbom von Kothénille 18.5.1850. von Kothénin kok. 12 VA; *Bergholm* 1901 I, 111; *Haataja* 1927, 297.

sa kirjeenvaihdossakin.⁴⁶ Koulumaailmassa Bergenheimistä siis veikattiin edistyksellistä arkkipiispaa.

Tukholman vapaamielinen Aftonbladet, joka Puolan kapinan jälkeen kuului Suomessa kiellettyihin lehtiin, kirjoitti Suomen arkkipiispannimityksestä uutisen. Lehti ei sitä kuitenkaan kommentoinut, vaikka Bergenheimin nimitäminen toiselta ehdokassijalta olisi tarjonnut siihen hyvän mahdollisuuden. Ruotsissa oli näet uskonpuhdistuksen ajoilta 1850-luvulle saakka nimitetty arkkipiispa aina ensimmäiseltä ehdokassijalta. Aftonbladet kertoi myös odotettavissa olevasta arkkipiispan vihkimisestä ja selosti Helsingfors Tidningar -lehteen nojautuen itse tilaisuutta.⁴⁷

Vasta nimitetty arkkipiispa kiirehti kiittämään suosijoitaan. Tiedon nimityksestään hän oli saanut 17.4. illalla kirjeestä, jonka kenraalikuvernöörin apulainen Platon Rokassovski oli hänelle toimittanut. Seuraavana päivänä Bergenheim kirjoitti von Kothenille, jolta hän 1847 oli pyytänyt ”pientä osuutta siitä erinomaisesta hyväntahtoisuudesta, jota olet velivainajalleni osoittanut”. Nimityksestään onnellinen Bergenheim kertoi:

Siinä iloisessa mielentilassa, jonka tieto tästä luottamuksen osoituksesta minussa sai aikaan, en voinut olla ajattelematta Sinua ja Sinun monessa eri tilanteessa minua kohtaan osoittamaasi hyväntahtoista ystävyyttä... haluan nähdä vaivaa osoittaakseni sen ansaitsevani.

Armfeltille Bergenheim lupasi: ”Mitä vakain aikomukseni on omistaa kaikki voimani osoittautuakseni minuun kohdistetun velvoittavan luottamuksen arvoiseksi; mikäli kuitenkaan ponnisteluni eivät sattuisi aina täysin vastamaan Herra Kreivin odotuksia, pyydän, että syytä etsittäisiin rajallisista voimistani, mutta ei milloinkaan puuttuvasta innosta edistää hoitooni armollisesti uskottuja tärkeitä etuja.”⁴⁸

Tunteitaan uuteen tehtävään siirtymisen kynnyksellä Bergenheim kuvasi von Kothenille:

Kun on kahdenkymmenen seitsemän vuoden ajan joutunut työskentelemään näpertämällä uurastaen ja työskennellen yhteiskunnan tosin tärkeimmissä, mutta siitä huolimatta kaikkein alkeellisimmissä toiminnoissa, niin tuntee tiettyä miellyttävää helpotusta saadessaan, vapautettuna koko joukosta pikkutarkkoja mietiskelyjä, luoda suurpiirteisempiä yleiskatsauksia kirkollisista ja sosiaalisista olosuhteista ja toivoa vaikuttavansa niihin.

⁴⁶ Bergenheim Ranckenille 24.9.1845, Rancken isälleen 25.4.1850. J. O. I. Ranckenin kok. 95b, 90b VSLB; *Hornborg* 1854, 474.

⁴⁷ *Aftonbladet* 7.5., 31.5., 4.6.1850; A. E. Knös H. O. Holmströmille 1.1.1852. Ep.H. 13 KB; *Kjöllerström* 1952, 234s; *Paasivirta* 1978, 114, 125.

⁴⁸ Bergenheim von Kothenille 22.11.1847, 18.4.1850. von Kothenin kok. 12 VA; Bergenheim Armfeltille 20.4.1850. AA Ila 13 VA.

Uusi arkkipiispa kirjoitti myös olevansa iloinen, kun sai pitää neuvonantajanaan von Kothernin kaltaisen tärkeissä tehtävissään rutinoituneen virkamiiehen. Jonkin verran näiden kahden mielipiteissä oli eroja, sillä uusi arkkipiispa kirjoitti diplomaattisesti:

Sen, mitä lausut mielipiteenäsi hiippakunnan päämiehen asemasta ja papiston suhteesta hallintoviranomaisiin, hyväksyn lähes kokonaan, ja niin sitäkin suuremmalla syyllä, kun ne näkemykset, jotka minä olen muodostanut niiden suhteen, varsin vähän poikkeavat Sinun omistasi. Mutta ei puhuttakaan siitä, että Sinun tiedonannoillesi antamani arvo siitä pienenesi, pikemminkin se lisääntyy sen painavuuden ansiosta, joka minun on annettava mielipiteille, jotka kanssani jakaa jo rutinoitunut Korkeampi Virkamies, jolla on Sinun selkeä ja terävä arviointikykyäsi.⁴⁹

Bergenheimin nimityksen taustalla oli Venäjän yleispoliittinen tilanne, samoin Suomen johtavien virkamiesten käsitys siitä, miten maan asioita oli viisainta hoitaa. Silloisessa tilanteessa hallinnollis-poliittiset tekijät korostuivat nimitysperusteina teologis-kirkollisten kustannuksella. Bergenheimin ikä, poliittinen ortodoksisuus, hallintomiehen tehokkuus ja täsmällisyys painoivat vaakaa hänen puolelleen. On myös esitetty, että nimityksen viivästyminen merkitsi poikkeuksellisen aktiivista poliittista taustapeliä ja perusteellista kandidaattien sopivuuden punnitsemista.⁵⁰ Hiippakuntajakoasian keskeneräisyys ja siitä aiheutunut viivästyminen tekee kuitenkin tarpeettomaksi tämän tyyppisen arvailun. Bergenheimin nimittämiseen liittyi lopulta varsin vähän mystisiä aineksia. *Frosterus* onkin todennut, ettei nimitys itse asiassa omana aikanaan herättänyt kovin suurta ihmetystä. Vasta vuosisadan loppukymmenillä sitä alettiin pitää poikkeuksellisen merkittävänä tapahtumana.⁵¹

4.1.2. Virkaanastuminen ja ohjelmanjulistus

Toukokuun alussa 1850 Bergenheim tiedusteli senaatilta, milloin hänen olisi otettava arkkipiispan virka hoitaakseen. Kysymyksen taustalla olivat talou-

⁴⁹ Bergenheim von Kothernille 7.5.1850. von Kothernin kok. 12 VA.

⁵⁰ *Lumesmaa* 1944, 67–72.

⁵¹ *Frosterus* 1884, 355. Johan Gustaf Frosterus (1826–1901) oli Berjamin Frosteruksen, professorin ja Vaasan kirkkoherran, poika. Hän oli lukiossa 1840-luvulla ja valmistui 1850 filosofian kandidaatiksi jatkaen opintojaan historiassa. Hänet nimitettiin historian dosentiksi 1860 ja professoriksi 1867, mistä virasta hän parin vuoden kuluttua siirtyi vastaperustetun kouluylivallituksen jäseneksi. *Tigerstedt* 1919, 112. Nimityksen poikkeuksellisuutta ei korosta myöskään *Ingelius* 1885.

delliset seikat. Arkkipiispa Melartinin leskelle ja perheelle oli myönnetty arkkipiispan viran tulot kahdeksi ylimääräiseksi armovuodeksi, mikä merkitsi, että Bergenheim vasta 1.5.1851 lähtien saisi nauttia arkkipiispan palkkaa. Senaatti kehotti häntä kuitenkin mahdollisimman nopeasti virkaan vihkimisen jälkeen ryhtymään tehtäviä hoitamaan. Palkan kannalta tämä merkitsi sitä, että Bergenheim sai arkkipiispan viran hoitamisesta lukion lehtorin palkan-
sa lisineen. Tähän seikkaan Bergenheim kiinnitti Rokassovskin huomiota kirjessään toukokuun lopussa. Hän totesi, että joutui olosuhteiden pakosta ottamaan vastaan viran, joka merkitsi huomattavia lisäkuluja. Hänellä ei kuitenkaan lähes vuoteen olisi oikeutta tämän viran parempaan palkkaukseen. Siksi Bergenheim esitti, että hänelle maksettaisiin 2000 hopearuplan palkanlisä. Hän vetosi siihen, että 1838 Ottelinille oli järjestetty vastaavanlaisessa tilanteessa uusi palkkaseurakunta. ”Palava haluni voida palvella hallitsijaani ja isänmaatani saisi minut mielihyvin kestämään velkaantumisesta aiheutuvia huolia, mutta vastuu suuresta perheestä pakottaa minut alistamaan tämän asian harkittavaksenne.”¹

Anomaansa palkanlisää Bergenheim ei saanut. Uuden hiippakuntajaon yhteydessä senaatissa oli kuitenkin nostettu esiin kysymys piispojen palkkaustavan muutoksesta. Uusi Kuopion piispa sai palkkansa valtion varoista, eikä hänelle osoitettu palkkapitäjää. Prebenda- ja anneksijärjestelmää pidettiin yleisesti seurakuntien kannalta haitallisena, ja siksi haluttiin myös arkkipiispan ja Porvoon piispan palkkaustapa muuttaa. Senaatti laati piispojen palkkaustavan muutoksesta alistuksen, mutta keisari jätti asian raukeamaan, koska kenraalikuvernööri oli ollut sitä mieltä, ettei aika ollut kypsä muutoksen toteuttamiselle. Rokassovski oli tiedustellut vasta nimitetyn arkkipiispan mielipidettä. Bergenheim myönsi palkkaseurakunnille koituvat haitat, mutta piti silti parempana, että vanha järjestelmä säilytettäisiin. Hän piti totutusta käytännöstä luopumista seurauksiltaan arvaamattomana ja arveli siitä aiheutuvan epäluottamusta papiston ja piispojen välille. Hän korosti myös, että keisarin 1817 arkkipiispalle Närpiön palkkaseurakunnasta antama palkanlisä oli pappisprivilegioihin verrattava etu, jonka muuttaminen olisi arveluttavaa.²

Varsinainen syy arkkipiispan vastustukseen selviää, kun hän ryhtyy laskemaan, paljonko valtion Närpiön sijasta tulisi maksaa piispan palkkaa. Bergenheim huomauttaa, ettei 1850 määriteltävä korvaus riittäisi enää 10—20

¹ Bergenheim senaatille 2.5.1850. Tal.os. KD 21/487 1850 VA; senaatti tkille 4.5.1850. E I 28 TTA TMA; Bergenheim tkille 6.5.1850. E IV 7 TTA TMA; Bergenheim Rokassovskille 31.5.1850. KKK 136/1847 VA; *Takolander* 1926—1927 II, 248.

² Bergenheim Rokassovskille 28.5.1850. KKK 214/1847 VA; tal.os. KD 5/1 1851 VA; Bergenheim Armfeltille 18.7.1859, 7.12.1864. AA Ila 13 VA; *Vuorela* 1980, 194s.

vuoden kuluttua. Pohjanmaan seurakunnissa kirkkoherrojen palkat näet kasvoivat jatkuvasti väestön lisäyksen ja uudispeltojen raivauksen myötä, ja valtiolle olisi näin koitunut arkkipiispan mielestä huomattava menoerä. Mikäli katsottiin, että maan taloudellinen tila kesti sellaisia menojen lisäyksiä, arkkipiispalla oli oma ehdotuksensa. Hänen mielestään oli sopivampaa aloittaa palauttamalla hiippakuntapapistolle viisi yliopiston teologisen tiedekunnan palkkaseurakuntaa. ”Ja mikäli sen jälkeen, kun yliopistolle on riittävästi korvattu sen menettämät prebendat, valtio vielä haluaisi tehdä jotakin papiston hyväksi, piispat voivat varmasti antaa tietoja vieläkin kiireellisemmistä tarpeista.”³ On ilmeistä, että vanha järjestelmä oli arkkipiispan kannalta taloudellisesti edullisempi.

Senaatin vastauksen saatuaan Bergenheim ryhtyi pikaisesti valmistelemaan virkaanastumistaan. Hän oli edelleen Helsingissä osallistuen yliopiston sääntökomitean kokouksiin ja pyysi Turun tuomiokapitulia lähettämään virkaan vihkimisessä tarvittavat piispalliset tunnusmerkit Porvooseen, missä piispa Ottelin perjantaina 24.5.1850 tulisi hänet vihkimään. Arkkipiispa kirjoitti nimenomaan virkaan vihkimisestä eikä siihen asettamisesta, mikä viittaa siihen, että Bergenheim mieluummin korosti piispan erikoisasemaa kuin rinnasti hänet muihin pappeihin. Traditio piispan virkaan asettamisen tai vihkimisen paikasta oli horjuva. Bergenheim noudatti Suomessa autonomian ajan alussa vakiintunutta käytäntöä ja matkusti vihkivän piispan tuomiokirkkoon, mikä sekin periaatteessa korosti toimituksen poikkeavan luonteeltaan kirkkoherran virkaan asettamisesta. Bergenheimin Porvooseen pyytämät piispan tunnusmerkit olivat Suomessa piispan kaapu ja risti, mutta ei sauva eikä hiippa. Bergenheim pyysi myös, että kapituli vakiintunutta tapaa noudattaen lähettäisi tilaisuuteen edustajansa. Juhlallisuuksiin osallistuivat lehtorit Fredrik Hertzberg ja Carl Jakob Helander sekä kapitulin notaari Anton Gabriel Dahl.⁴

Porvoon juhlallisuudet oli suunniteltu huolellisesti, ja ne toteutettiin näytävästi. Porvoon lukion historian lehtori Johan Edvard Öhman, joka kesällä 1843 oli ollut Bergenheimin kanssa asiantuntijana uuden koulujärjestyksen viimeistelyssä, hoiti valmisteluja. Kaupunkiin oli jo edellisenä päivänä virrannut väkeä lähinnä Helsingistä. Bergenheim pyrki kutsumaan mukaan merkit-

³ Bergenheim Rokassovskille 28.5.1850. KKK 214/1847 VA.

⁴ Bergenheim tklille 6.5.1850. E IV 7 TTA TMA; tklin pk 1850, 8.5. § 15, 15.5. § 6. A I 80 TTA TMA; *Voipio* 1936, 125s, 131–133, 146–148. On sinänsä kuvaavaa, että Fredrik Gabriel Hedberg kirjoittaa kalenteriinsa, että arkkipiispa ”asetettiin virkaansa”. *Halla* 1934a, 182.

täviä henkilöitä.⁵ Venäjänkielen professori Jakov Grot, joka oli vierailulla Porvoossa, sai torstaiaamuna hänkin painetun kutsukortin perjantaina pidettävälle uuden arkkipiispan juhlapäivällisille. Hän on kirjeessään yksityiskohdaisesti kuvannut juhlapäivän tapahtumia. Prokuraattori Carl Johan Walleen oli paikalla poikansa, Bergenheimin sisarentyttären puolison Carl Edvardin kanssa. Papistoa oli saapunut seitsemisenkymmentä henkeä, joukossa Bergenheimin opiskeluajan ystävä, Pirkkalan kirkkoherra Gabriel Wallenius.⁶

Vihkimispäivää suosi ihanteellinen sää. Kaupunki oli tupaten täynnä juhluvieraita ja uteliaita katselijoita. Kaikki oppilaitokset oli juhlan kunniaksi suljettu. Molemmat piispat, lukion lehtorit, joukko rovasteja ja muutamat kunniavieraat, heidän joukossaan Grot, kokoontuivat lukiossa aamuyhdeksältä. Sieltä siirryttiin kulkueena Porvoon tuomiokirkkoon, missä pidettiin juhla-jumalanpalvelus. Siinä saarnasi Porvoon sijaiskappalainen Edvard Aspelund, ”erinomainen saarnamies”, ja alttaripalveluksen hoiti kaksi juhlaavaan kasukkaan pukeutunutta pappia. Jumalanpalvelusta juhlisti kuusikymmenhenkinen sekakuoro. Jumalanpalveluksen päätyttyä suoritettiin virkaan vihkiminen. Ottelinilla oli kultaompeleinen kasukka, hänen seitsemällä avustajallaan mustat papinpuvut ja arkkipiispan avustajilla, joista yksi oli Axel Adolph Laurell, juhla-kasukat. Grot kiinnitti huomiota siihen, että Bergenheim luki kaavaan kuuluvan uskontunnustuksen ulkoa. Tilaisuus tuomiokirkossa kesti nelisen tuntia, ja iltapäivällä kahdelta alkoi juhla-ateria Porvoon vastarakennetussa seurahuoneessa.⁷

Päivällisvieraita oli satakunta ja kukin maksoi ateriastaan — ilman viinejä — yhden hopearuplan ja kolmekymmentä kopeekkää. Mukana oli myös muutamia talonpoikia, Grotin arvelun mukaan säätynsä edustajina. Tilaisuus kesti seitsemättä tuntia ja tarjotut ruokalajit olivat yllellisiä. Grotin kertoman mukaan ”isäntä esitti kaunopuheisesti ja kuuluvalla äänellä maljan toisensa jälkeen; keisarillisen perheen maljaa seurasi musiikkia, laulua ja hurraahuutoja”. Hedberg puolestaan oli kuullut, että päivällisillä kului 49 pullollista samppanjaa ja että piispa Ottelin oli puheessaan maininnut myös pietistien

⁵ August Lindfors Edvard af Brunérille 9.5.1850. SLS 595.11 HYK; Bergbom von Kothenille 18.5.1850. von Kothenin kok. 12 VA; Furuholm von Kothenille 23.5.1850. von Kothenin kok. 8 VA; Grot Pletnjoille 15./27.5.1850. *Grot* 1915, 340s; *Hanzo* 1955, 57.

⁶ Grot Pletnjoille 15./27.5.1850. *Grot* 1915, 340; *HT* 29.5.1850.

⁷ August Lindfors Edvard af Brunérille 9.5.1850. SLS 595.11 HYK; Furuholm von Kothenille 23.5.1850. von Kothenin kok. 8 VA; Grot Pletnjoille 15./27.5.1850. *Grot* 1915, 340s; *HT* 29.5.1850; *Morgonbladet* 30.5.1850; *Colliander* 1918, no 202.

ja evankelisten väliset suhteet. Tilaisuus jätti Grotin kahden vaiheille: ”Loputomat päivälliset ovat kuitenkin kaikenkin varsin surkea osoitus inhimillisestä turhamaisuudesta.”⁸

Höyrylaiva Storfursten toi uuden arkkipiispan hiippakuntakaupunkiin sunnuntaina 2.6.1850. Seuraavana päivänä Turun papisto ja opettajat kävivät häntä tervehtimässä tuomiokapitulin varapuheenjohtajan lehtori Heikelin johdolla. Bergenheim jakoi tällöin paikalla olleille paimenkirjeensä, joka siten lähetettiin myös muille arkkihiippakunnan papeille.⁹

Arkkipiispa Melartin oli Suomen piispoista ensimmäisenä ruotsalais-esikuvia seuraten laatinut hiippakunnalleen paimenkirjeen. Se julkaisiin 1834 ensin Helsingfors Tidningar -lehden liitteenä, minkä jälkeen siitä otettiin eripainoksia, joita Melartin lähetti papistolle ja myös entisille työtovereilleen yliopistoon. Myös Ottelin lähetti 1838 paimenkirjeen, joka ilmestyi tuomiokapitulin kiertokirjeessä. Bergenheim oli nähtävästi omalla kustannuksellaan painattanut erillisen 16-sivuisen vihkosen. Åbo Underrättelser totesi paimenkirjeen sisältävän ”kauniita ja syvästi tosia sanoja, jotka on lausuttu oikeaan aikaan ja osuvat ajan ja ajanhengen ytimeen.”¹⁰

Paimenkirjeissään sekä Melartin että Ottelin totesivat tullessaan piispan virkaan Kaitselmuksen sallimuksesta, papiston luottamuksen ja esivallan määräyksen perusteella. Bergenheim mainitsee samat seikat, mutta puhuu Jumalan johduksesta, mitä voi pitää valistusperäisten sanakäänteiden vierastamisena sekä perinteiseen luterilaisuuteen liittymisenä. Bergenheim lähtee sitten arvioimaan hiippakunnan tilannetta myönteisesti. Hänen mielestään kirjeen vastaanottajat voivat olla onnellisia saadessaan opettaa ja johdattaa kansaa, jonka ehdoton enemmistö oli tallettanut Jumalan sanan hurskaasti ja uskoen sydämeensä. Tämän sanan saarnaaminen ja sen säilyttäminen väärentämättömänä tuleville polville oli arkkipiispan ja papiston yhteinen tehtävä. Kun saarnattiin Jeesuksen sovituskuolemasta, taisteltiin niitä vastaan, jotka uhkasivat riistää ihmiseltä uskon kuolemanjälkeiseen elämään ja Jeesuksen sovittamaan Jumalaan. Jumala edellytti ihmiseltä pelkästään sellaista, mikä koitui ihmisen omaksi sekä ajalliseksi että iankaikkiseksi hyväksi.¹¹

Ihmisen oikea asenne Jumalaan ja maailmaan vääristyi kuitenkin arkkipiispan mielestä erään mahtavan vihollisen vaikutuksesta. Tämä vihollinen saattoi omaksua huomaamattoman, jopa ystävälliseltä näyttävän hahmon:

⁸ Grot Pletnjoville 15./27.5.1850. *Grot* 1915, 341; Hedbergin kalenterimerkintä 24.5.1850. Hedbergin almanakat VA; *Halla* 1934a, 182.

⁹ *Bergenheim* 1850; *ÅU* 4.6.1850; *ÅT* 7.6.1850.

¹⁰ *ÅU* 4.6.1850; *Takolander* 1926—1927 II, 5—9; *Häkli* 1961, 27—29, 32; *Näsman* 1980, 109—111.

¹¹ *Bergenheim* 1850, 1—3; *Takolander* 1926—1927 II, 5; *Näsman* 1980, 110.

Kovinkaan kaukana ei ole ajankohta, jolloin tämä yhteinen leppymätön vihollisemme esiintyi ihmiskunnan vilpittömimpänä ystäväenä, luottaen kaikessa ihmiseen, tehden kaiken hänen puolestaan, toivoen kaikkea hänen puolestaan; ja kaikella tällä, osin valheellisella, osin luulotellulla, ihmiskunnan pyhän asian puolesta osoitetulla innostuksella se sotki ihmisiä kansalaissotiin ja joko vei heitä tuhansittain mestauslavalle tai sulloi heitä yhteen massoittain joko ammuttaviksi tai hukutettaviksi.

Vaativalla vapautta kaikessa ja kaikille tämä vihollinen yritti parantaa pakovallasta aiheutuvaa pahaa, sillä se katsoi pahuuden syntyvän yhteiskunnan hallitusten vaikutuksesta. Uskotellen toimivansa epäitsekäistä motiiveista ihmiskunnan hyväksi se sitten hyökkäsi porvarillisia yhteiskuntajärjestyksiä vastaan, eikä välittänyt Jumalasta ja Hänen säättämästään siveellisestä maailmanjärjestyksestä:

Tämä kaiken lujan ja luotettavan yhteiskuntajärjestyksen, kaiken siveellisyyden, kaiken uskonnon vihollinen on itsekkyyden, ihmisessä asuva taipumus kerätä, muiden edusta välittämättä, omaan yksityiseen käyttöönsä mahdollisimman paljon maallista hyvää.

Näin ihminen halusi tehdä itse itselleen helpomman maailmanjärjestyksen kuin Luojan laatima oli.¹²

Kun rikkauudet olivat kasaantuneet muutamien harvojen käsiin, oli varakas keskiluokka pienentynyt, ja köyhyiden lisääntyessä proletariinien kasvava joukko oli alkanut kiinnittää levotonta huomiota. Bergenheim toteaa, ettei tämä ongelma Suomessa vielä ollut kärjistynyt, vaikka maallisten etujen tavoittelua huonompiosaisista välittämättä olikin nähtävissä. Omaisuudessa, viroissa, tiedoissa tai taidoissa etuoikeutettujen tuli kuitenkin muistaa, että he olivat saaneet kaiken lahjaksi Jumalalta ja joutuisivat kerran tekemään leivisköistään tilin. Ne, jotka kielsivät tämän tilintekovelvollisuuden, yrittivät Bergenheimin mielestä ”huolimatta kaikista katkerista hyökkäyksistään syystä huonossa huudossa olevaa kommunismia vastaan, turhaan puhdistaa itseään epäilyksestä, että he kannattivat sen periaatteita vain sillä erolla, että he halusivat pitää itsellään sen, minkä kommunismi ilmoitti haluavansa jakaa kaikkien omaisuudeksi”.¹³

”Ajanhengen ytimeen” osuvia olivat nähtävästi myös Bergenheimin sanat maallisen omaisuuden hamuamisen ohella lisääntyneestä nautinnonhalusta. Kaikissa yhteiskuntaluokissa juostiin huvitusten perässä. Suurissa kaupungeissa rahan ansaitseminen ja huvitusten hankkiminen oli helppoa. Mutta ei-

¹² *Bergenheim* 1850, 4s.

¹³ *Bergenheim* 1850, 6.

vät myöskään maaseudun hiljaiset ja hurskaat asukkaat olleet tästä vapaita. Siitä olivat osoituksena melkein kaikkien tarkastuspöytäkirjojen maininnat yleisestä juopottelusta, siveettömyydestä, ylellisyydestä vaatetuksessa ja ruoissa. ”Päivä päivältä yhä vähemmän etsitään suurinta mielihyvää yhteydestä Jumalaan ja siitä tietoisuudesta, että kykynsä mukaan täyttää velvollisuutensa.” Tällaista ei Bergenheimin mielestä Suomessa esiintynyt. Hän näki kuitenkin oireita siinä, että kotihartaus oli lähes täysin hävinnyt, lasten ja palveluväen kuuliaisuus vanhempiaan ja isäntiään kohtaan pahasti horjunut ja laki sekä laillinen järjestys menettänyt niille aikaisemmin omistetun ehdottoman kunnioituksen. Samasta epäkohdasta oli osoituksena se, että koulujen oli vaikeaa pitää yllä kuria ja järjestystä, mihin osasyynä oli myös vanhempien välinpitämättömyys. Nämä pienet pahan idut oli Bergenheimin mielestä tukahdutettava, ennen kuin ne ehtisivät juurtua.¹⁴

Paimenkirjeen alkuosan taustalla näkyy helmikuun vallankumouksen peikko. Bergenheimin tekstissä on runsaasti samoja ajatuskulkuja kuin niissä rukouspäiväjulistuksissa, joita senaatti antoi kriittisten vallankumousvuosien 1830 ja 1848 jälkeen. Näissä julistuksissa kapinat ja veriteot selitettiin seuraukseksi siitä, että oli irrottauduttu Jumalan johdattavasta ja päästetty inhimillinen itsekkyys ja kiihottavat opit valtaan. Piittaamattomuus voimassa olevista laeista ohjasi kansoja väärille teille. Rauha edellytti velvollisuuksien täyttämistä ja vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen vahvistamista. Julistusten antajien mielestä kirkon opettama kuuliaisuus laillista esivaltaa kohtaan oli vallankumouksellisen hengen leviämisen tehokkain este. Kumousten syynä ei pidetty poliittista tai yhteiskunnallista sortoa, vaan ymmärtämättömyyden kansan tietämättömyyttä, omahyväisyyttä ja väärää oppeja. Mieltymys rikkautteen ja yltyköllisyyteen, uudet tarpeet ja niiden aiheuttama tyytymättömyys olivat syypäät aikakauden onnettomuuksiin. Bergenheimin teksti pyrkii näin ollen muokkaamaan samoja asenteita, joita rukouspäiväkäytännöllä autonomian alkuvuosista lähtien oli haluttu vahvistaa: kansan uskollisuutta keisaria kohtaan, pitäytymistä kristinuskon totuuksiin ja taistelua sitä vastaan, mikä oli vaaraksi alttarille, valtaistuimelle ja yhteiskunnalle.¹⁵

Yhteinen piirre Bergenheimin paimenkirjeelle ja näille rukouspäiväjulistuksille on myös se, että korostetaan Suomen olojen poikkeuksellista rauhallisuutta. Kun muistutettiin, että kumousten aiheuttamilta onnettomuuksilta oli Suomessa säästyty, palveltiin Suomen ylimmän johdon pyrkimystä antaa

¹⁴ *Bergenheim* 1850, 6—8.

¹⁵ *Juva* 1950, 47; *Koskenvesa* 1969, 177s; *Paasivirta* 1978, 103—109, 119, 140—156; *Vuorela* 1980, 214.

maan oloista mahdollisimman rauhallinen kuva. Kumoustaapahtumat lisäsivät pelkoa, että Suomi menettäisi erikoisasemansa, ja siksi suomalaisen hallinnon johtoporras varjeli rauhaa, järjestystä ja lojaalisuutta.¹⁶ Bergenheimin tekstille on siten ominaista tietty poliittinen tarkoituksenmukaisuus, jonka edellyttämää fraseologiaa hän toistaa. Omintakeinen ja rukouspäiväjulistuksista poikkeava on sen sijaan hänen analyysinsä yhteiskunnassa tapahtuvista muutoksista. Bergenheim näet suhtautuu kapitalismiin varauksellisesti ja osoittaa melko pitkälle menevää ymmärtämystä kommunistien ja sosialistien pyrkimyksiä kohtaan.

Keisari Nikolai I:ssä suurta huolestumista herättäneet sosialistiset opit olivat valtiovallan estämättä levinneet Ruotsiin jo vallankumousvuonna 1848. Ruotsinkielinen käännös kommunistisesta manifestistakin oli olemassa. Alkuvuodesta 1850 Ruotsiin oli perustettu ensimmäinen työväenyhdistys, ja kaksi työväenlehteä oli alkanut ilmestyä edellisenä vuonna. Viralliseen suoraviivaiseen kantaan Venäjällä kuului näiden yhteiskuntarauhaa järkyttävien ajatusten tuomitseminen. Bergenheim näyttää suhtautuneen monivivahteisemmin osoittaessaan, että kumouksellisten köyhien syyksi luetut ahneet ja itsekkäät motiivit eivät olleet tuntemattomia hyväosaistenkaan keskuudessa. Hänen mielestään sosialistit ja kommunistit olivat saaneet tavoitteensa kristinuskon tuomista aatteista. He olivat vain irronneet tästä alkuperästä ja niin menettäneet mahdollisuuden saada työhönsä jumalallista voimaa. Bergenheim kirjoittaa:

Ainakin tämä vakaumus pitää meissä yllä toivoa, että se kristillinen elementti, josta nämä eksyneet veljemme eivät ponnisteluistaan huolimatta ole pystyneet täysin vapautumaan, lopulta saa voiton ja palauttaa yhteyden jumalalliseen alkuperään; ja juuri tämä toivo saa myös aikaan sen, ettemme inhoten käännä heistä pois ja toivo heidän tuhoamistaan, vaan pikemminkin lämpimästi osaa ottaen valitamme heidän eksytystään täysin vakuuttuneina siitä, että Hyvä Paimen etsii harhautuneita lampaitaan, jotka lopulta Hänet tuntevat ja Häntä tottelevat:

Bergenheimin teksti poikkeaa näiltä osin hengeltään tuntuvasti siitä salaisesta kiertokirjeestä, jonka Porvoon piispa Carl Gustaf Ottelin kuukautta aikaisemmin lähetti hiippakuntansa papistolle varoitukseksi kumouksellisista aatteista.¹⁷

Paimenkirjeensä loppuosassa Bergenheim puuttuu toiseen ajankohtaiseen kysymykseen. Suomeenkin oli saapunut keskustelu järjen ja uskon, luonnon-

¹⁶ *Bergenheim* 1850, 6; *Paasivirta* 1978, 71, 100–106, 118, 154–157.

¹⁷ *Bergenheim* 1850, 12; *Nurmio* 1947, 76–83; *Paasivirta* 1978, 151. Ottelinin kiertokirje 6.5.1850 on KKK:n salaisessa aktissa 56/1850 VA.

tieteen tutkimustulosten ja ilmoitetun Raamatun sanan välisestä suhteesta. Bergenheim toteaa, että järjestä oli yhä enenevässä määrin tullut vaikuttava mahti. Tässä hän ei näe mitään pahaa uskonnollisessakaan mielessä, kunhan järki tyytyi hengen varsinaisessa maailmassa siihen, mitä se luonnontieteessä oli saavuttanut:

Jos näin tapahtuu, niin inhimillisen tutkimuksen alalla tuntuu yhtä mahdottomalta selittää olemattomaksi ilmoitettu sana ja ihmishengen vain sen välityksellä tyydytetyt uskonnolliset tarpeet kuin että se koskaan uskaltaisi kieltää luonnonlakien olemassaolon ja sen maailman, joka ilman niitä hajoaisi kaaokseksi.

Vain ilmoitettu sana pystyi antamaan ihmiselle ratkaisun elämän arvoitukseen. Ilman sitä ihmisen sisin jäi epäjärjestykseen.¹⁸

Luonnontieteet olivat Bergenheimille läheinen tieteiden haara, joten hänen kiinnostuksensa tämän keskustelun seuraamiseen selittyy luontevasti. On kuitenkin huomautettu, että aiheen käsittelyn sijoittuminen vuoden 1850 alkupuolelle osoittaa poikkeuksellista valppautta tämän kysymyksen kommentoinnissa.¹⁹

Bergenheim antoi tekstissään aseita, joita keskustelussa luonnontieteiden tutkimustulosten uskonnonvastaisten tulkitsijoiden kanssa voitiin käyttää. Ne olivat peräisin ajankohdalle tyypillisistä pyrkimyksistä harmonisoida alkava luonnontieteellinen tutkimus kristinuskon sanoman kanssa.²⁰ Bergenheimin harrastus kohdistui tässä enemmän luontoon ja sen ilmiöihin kuin kysymyksen filosofiseen puoleen. Hänen mukaansa yksikään luonnontieteilijä ei voinut jättää huomiotta ainuttakaan havaitsemaansa vähäpätöistäkään tosiasiaa. Se oli otettava huomioon, vaikkei se sopsisikaan omaksuttuun järjestelmään, ja toivottava, että tulevaisuudessa pystyttäisiin sen oikea paikka selvittämään. Kieltäjienkin sydämessä oli Bergenheimin mielestä sellaista, mikä pakotti ottamaan ilmoitetun sanan huomioon. Julkeimmankin pilkkaajan oli lisäksi myönnettävä, että Jumalan sana oli tosiasia. Toinen tosiasia, mitä ei voinut kiistää, oli Bergenheimin esityksen mukaan kristikunta.²¹

Bergenheim palaa paimenkirjeensä lopuksi papiston tehtäviin: tärkeintä oli hoitaa kristillistä uskoa; kun sitä oikein hoidettiin, seurauksena oli myös maallisen yhteiskuntaelämän kannalta jaloja hedelmiä. Hyvinä hedelminä

¹⁸ *Bergenheim* 1850, 9s; *Juva* 1950, 53—56, 82—90.

¹⁹ *Eino Murtorinteen* antama tieto, joka perustuu tutkimukseen suomalaisesta teologianhistoriasta 1828—1918.

²⁰ *Eino Murtorinteen* antama tieto, joka perustuu tutkimukseen suomalaisesta teologianhistoriasta 1828—1918.

²¹ *Bergenheim* 1850, 10—13.

luetellaan rikkumaton uskollisuus hallitsijaa ja isänmaata kohtaan, tunnollinen lainkuuliaisuus, hyväntekeväisyys, köyhistä, orvoista ja sairaista huolehtiminen sekä tietämättömyyttään tai heikkouttaan hairahtuneen opastaminen ja lopulta uhrautuva lähimmäisenrakkaus. Papiston tulikin iloisin mielin täyttää velvollisuutensa yleisen ja yksityisen sielunhoidon sekä opetuksen alalla samoin kuin huolehtia niistä tehtävistä, joita säädylle aiheutui kunnallisista velvollisuuksista. Bergenheimillä oli siten yhtenäiskulttuurin aatemaailmaan luontevasti sopiva käsitys papin asemasta: pappi oli yhtä hyvin valtion ja kunnan kuin seurakunnankin palvelija. Kulttuuri, uskonto ja vallitseva yhteiskuntajärjestelmä muodostivat yhtenäisen kokonaisuuden.²²

Toistakymmentä vuotta aikaisemmin Ottelin oli paimenkirjeessään viitanut pietismiin. Tämä aihepiiri puuttuu Bergenheimiltä, mikä osoittaa hänen olevan Suomen korkeimman johdon linjoilla ja jatkavan jo aikaisemmin osoittamaansa maltillista suhtautumistapaa. Tosin voidaan ajatella, että kuuliaisuuden ja järjestyksen korostaminen sisälsi viestin myös sille suunnalle, mutta sellaisena se jäi hyvin yleisluontoiseksi. Lähtökohdat yhteistyöhön hiippakunnan papiston kanssa olivat siten kaikilta osin rakentavat. Arkkipiispa päättää kirjeensä ilmoittamalla aikomuksensa matkustaa vielä samana vuonna hiippakunnassa niin, että tapaisi mahdollisimman monta virkaveljeä. Näiden joukossa hän toteaa olevan useita kokeneita ja oppineita miehiä, joiden mielipiteet hän katsoi olevansa velvollinen ottamaan huomioon. Hän kertoo myös, että virkaveljistä monet olivat hänen nuoruudenystäviään tai muissa yhteyksissä tutuiksi tulleita ja jopa hänen entisiä oppilaitaan. Kirje päättyy apostoliseen lopputoivotukseen.²³

Uusi arkkipiispa asetettiin virkaansa juhlavasti ja näytävästi. Se oli Edvard Bergenheimin mieltymysten mukaista ja kuvaa hänen korostunutta huolenpitoaan arkkipiispan arvoon kuuluvien ulkonaisten seikkojen edustavuudesta ja tasokkuudesta. Bergenheimin paimenkirjeen sisältämä ohjelma oli teologiselta kehykseltään korostetun luterilainen. Poliittisesti uusi arkkipiispa otti voimakkaasti kantaa liberalismia vastaan perinteisten auktoriteettien ja vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen puolesta. Hän lupasi toimia epäjärjestyksen ”itujen” poistamiseksi, olivathan ne seurausta siitä, että ihmiset olivat luopuneet Jumalasta. Yhtenäiskulttuurijattelun omaksuneena Bergenheim myös piti luonnollisena, että kirkko kaikin tavoin antoi apuaan hallituksen ponnisteluille rauhan ja järjestyksen ylläpitämiseksi.

²² *Bergenheim* 1850, 13s; *Juva* 1950, 47—51; *Paasivirta* 1978, 131.

²³ *Bergenheim* 1850, 16; *Näsman* 1980, 111; *Vuorela* 1980, 181.

4.2. Esivallan lojaali palvelija

4.2.1. Yhteiskunnan rauhan ja järjestyksen turvaaminen

Nikolai I:n kauden tehostetun poliittisen valvonnan johdossa oli Suomen osalta kenraalikuvernööri Menšikov. Hän edellytti, että myös Suomen omat hallintoelimet kantoivat huolta suuriruhtinaskunnan rauhasta ja järjestyksestä. Menšikovin läheinen yhteys keisariin ja hänen asemansa Venäjän valtakunnan meriministerinä antoivat hänelle tilaisuuden seurata läheltä Pietarissa vallitsevia näkemyksiä. Kumousliikkeiden Keski-Euroopassa aiheuttamat tapahtumat kiristivät Nikolai I:n valvontatoimia entisestään. Vapaamielisen Ruotsin vaikutusalttiina naapurina olevassa Suomessa oli kiinnitettävä erityistä huomiota sensuuriin ja yhteiskuntarauhan säilymiseen. Näihin seikkoihin Menšikov puuttui vastanimitetylle Suomen arkkipiispalle huhtikuussa 1850 lähettämässään salaisessa kirjeessä. Kenraalikuvernööri ilmaisi huolensa Ruotsin ”demokraattisten sosialistien” pyrkimyksestä vaikuttaa Suomen kansan moraaliin levittämällä oppeja, ”jotka tuhoavat käsityksen jumaluudesta, Hallituksesta ja omaisuudesta”. Kirjeessä, jonka kenraalikuvernöörin kanslian osastopäällikkö Carl Edvard Walleen henkilökohtaisesti jätti Bergenheimille, Menšikov toteaa:

Ryhdyttyäni minusta riippuviin poliisitoimenpiteisiin, katson velvollisuudekseni nöyrimmin pyytää, että Teidän Korkea-Arvoisuutennekin auttaisi Hallitusta sen pyrkimyksessä säilyttää yleinen moraali osoittamalla alaisellenne papistolle sen suunnan, mitä sen tulee noudattaa kansan pelastamiseksi näiden turmiollisten oppien vaikutuksesta, sekä yleensä ryhtymällä sellaisiin toimenpiteisiin, joihin Teidän isänmaanrakkautenne ja tärkeä tehtävänne Suomen kansan siveellisen elämän valvomiseksi antaa aihetta.¹

Toimet kumouksellisia liikkeitä vastaan kohdistettiin erityisesti kahteen kansalaisryhmään: Länsi-Euroopassa yliopistot olivat rauhattomuuksien keskuksia, minkä vuoksi Nikolai I tunsu epäluuloa yliopistonuorisoa kohtaan; toisaalta ”ymmärtämätön kansa” oli ollut kiihotettavissa kumouksiin. Vuoden 1848 tapahtumat herättivät innostusta Helsingin nuoressa akateemisessa älymystössä, mutta Suomessa ei syntynyt poliittisia levottomuuksia. Valvonnan ohjaksia kiristettiin silti. Helsingin yliopiston sääntökomitean asettami-

¹ Menšikov Bergenheimille 26.4.1850. *Osmosalo* 1939, 97. Samansisältöinen kenraalikuvernöörin kirje lähetettiin samana päivänä myös Ottelinille, Lars Gabriel von Haartmanille ja kaikille maaherroille. KKK salainen akti 56/1850 VA. *Nurmio* 1947, 50—56, 62—65; *Paasivirta* 1978, 156.

nen liittyi toimiin, joilla ylioppilaat pyrittiin saattamaan kuriin ja järjestykseen. Komitea oli asetettu jo muutama kuukausi ennen, kuin Bergenheim tuli arkkkipiispaksi. Puheenjohtajan, Viipurin hovioikeuden presidentin Carl Gustaf Mannerheimin tavoitteena oli suunnitella säännöksiä, joilla voitaisiin entistä paremmin valvoa opiskelevan nuorison harrastuksia ja tehokkaasti vastustaa ajan ”kommunistista henkeä” sekä talonpoikien ja fennomaanien pyrkimyksiä päästä korkeasta opista osallisiksi.²

Sääntökomitean jäseniksi kutsuttiin vastikään yliopiston sijaiskansleriksi nimitetty kenraali Johan Mauritz Nordenstam, yliopiston rehtori Gabriel Rein, jota Mannerheim tosin ei komiteaan olisi halunnut, professori Axel Adolph Laurell, hovioikeuden asessori Johan Erik Bergbom ja lehtori Edvard Bergenheim. Poliittinen tilanne oli komitean työskentelyn kannalta arkaluontoinen. Venäjällä oli ilmennyt vihamielisyyttä Suomen erikoisasemaa kohtaan, minkä vuoksi sekä Armfelt että Menšikov toivoivat Suomen olojen pysyvän rauhallisina, jottei Pietarissa heräisi epäilyjä suuriruhtinaskunnan lojaalisuudesta. Toisaalta ylioppilaiden keskuudessa oli kuulunut arveluttavia mielipiteitä ja rettelöitä, jotka huolestuttivat järjestyksestä vastaavia.³

Nordenstam ryhtyiikin kovin ottein palauttamaan yliopistonuorisoon järjestystä ja alamaista tottelevaisuutta. Kurinpitotoimillaan hän teki itsensä lyhyessä ajassa erityisesti ylioppilaiden, mutta myös yleisen mielipiteen arvostelun kohteeksi. Hankittuaan kesällä 1850 varakanslerille lisää kurinpitovaltaa ja käytettyään sitä, yliopiston konsistorin sivuuttaen, Nordenstam joutui ilmiiriitaan myös konsistorin kanssa. ”Nordenstam on vihatumpi ja halveksitumpi kuin kukaan”, Bergbom kirjoitti lokakuussa 1850. Osansa virkavaltaista Nordenstamia kohtaan tunnetusta vastenmielisyydestä sai koko statuuttikomitea. Sen toimintaa kohtaan tunnettiin Suomessa epäluuloa. Ylioppilaat ilmaisivat kantansa järjestämällä naukujaisia, jollaisista myös Bergenheim oli pääsemässä osalliseksi, hän kun oli nuorison mielestä sopimattomasti arvostellut ylioppilaiden elämäntapoja. Ilmeisesti nämä eivät oikein tienneet, missä komitean jäsenet asuivat, ja niinpä Bergenheimille tarkoitetut naukujaiset pidettiinkin Mannerheimin asunnon edessä — tällainen on Nordenstamin käsitys. Komitean epäkiitollisena tehtävänä oli kuitenkin muokata sääntöjä valtakunnallisessa valvonnan tehostamisen hengessä. Työskentelyyn vaikutti myös tietoisuus siitä, että laadittava ehdotus saattaisi joutua Venäjän yliopistojen jär-

² Mannerheim Armfeltille 25.4.1849. AA IIa 21 VA; *Palmén* 1915a, 12; *Hanho* 1955, 87s; *Klinge* 1978, 141—147; *Paasivirta* 1978, 153—155; *Vuorela* 1980, 16, 101—104, 149.

³ Mannerheim Armfeltille 24.4., 25.4.1849. AA IIa 21 VA; *Palmén* 1915a, 11—20; *Schauman* 1918, 97—119, 150.

jestystä uusivan komitean tarkastukseen, mikä olisi vahvistanut Venäjän vaikutusta Suomen yliopiston asioihin. Komitean puheenjohtaja katsoikin tehtävänsä edellyttävän erityistä valtioviisautta.⁴

Komiteassa työskentely tutustutti Bergenheimiä vallitseviin poliittisiin realiteetteihin. Nordenstamin ankara järjestyksenpito nähtiin omavaltaisuutena, jota hänen arveltiin puolustelevan selittämällä että se oli ”poliittinen välttämättömyys”. Komitean puheenjohtaja pyrki kuitenkin ymmärtämään sijaiskanslerin menettelyä. Kun sekä Armfelt että Menšikov Pietarista käsin tukivat Nordenstamia, Mannerheim katsoi sen johtuvan siitä, että nämä miehet muita paremmin tunsivat Pietarissa vallitsevat suhdanteet ja tiesivät, mikä oli viisasta. Jos siis he pitivät menettelytapoja oikeina ”ajankohdan olosuhteet huomioon ottaen”, oli Suomessa parasta ”olla pöyhkeilemättä ja ottaa lusikka kauniiseen käteen”.⁵

Ei ole mahdollista selvittää yksityiskohtaisesti Bergenheimin osuutta komitean työskentelyyn.⁶ Yliopiston kurin ja järjestyksen ylläpidon kannalta pahimpina epäkohtina oli pidetty sitä, että sekä ylioppilaita että yliopistollista vapautta oli liikaa. Kun valvontaa oli lisättävä, se tuli erityisesti Nordenstamin mielestä aloittaa jo koulujen valvonnasta, jotta niistä estettäisiin rettelöintiin valmista ainesta pääsemästä yliopistoon. Komiteassa pyrittiinkin kaikin tavoin korottamaan lukio-opetuksen tasoa ja siten vaikeuttamaan yliopistoon pääsemistä. Näyttää siltä, että tässä kohden komitean kouluasiantuntijat Lauri ja Bergenheim ovat olleet muita ankarampia. Alun perin heidän laatiensa ehdotusta koulujen tason nostamisesta näet muokattiin komiteassa, jotta välttyttäisiin herättämästä huomiota, Armfelt kun oli toivonut komitean työskentelevän mahdollisimman vähin äänin.⁷

Palmén on esittänyt, että statuuttikomiteassa juuri Nordenstam ja Bergenheim pääsivät toteuttamaan mielituumiaan, sotilaallista komentoa, järjestystä ja tarkkaa valvontaa. Epäilemättä arkkipiispa pani näihin asioihin painoa. Sääntöehdotukseen tekemissään merkinnöissä hän suosittelee karsseria yhdeksi

⁴ Nordenstam Armfeltille 17.11.1849. AA II 22/7 VA; Bergbom von Kothenille 12.10.1850, Furuhielm von Kothenille 19.11.1850. von Kothenin kok. 12, 8 VA; *Palmén* 1915a, 11–20; *Schauman* 1918, 97–119, 150; *Klinge* 1978, 193, 203–206.

⁵ Furuhielm von Kothenille 19.11.1850. von Kothenin kok. 8 VA; *Palmén* 1915a, 18–20; *Schauman* 1918, 130–141, 148.

⁶ Valtionarkistossa on luetteloimattomana Bergenheimille kuulunut kappale yliopiston uudesta sääntöehdotuksesta. Hänen siihen tekemistään merkinnöistä voi tehdä joitakin johdopäätöksiä arkkipiispan ajatusten suunnasta. Toisaalta osa merkinnöistä on saattanut syntyä komiteakäsittelyn aikana.

⁷ Mannerheim Armfeltille 11.10.1849. AA IIa 21 VA; *Palmén* 1915a, 10 s, 15; *Schauman* 1918, 122; *Klinge* 1978, 197.

rehtorin käytettävissä olevista rangaistusmuodoista ja pohdiskeli muutoinkin, hiukan koulumestariin sävyyn, eri rangaistusasteitten järjestystä ja sisältöä. Toisaalta hän kuitenkin näyttää halunneen varjella yliopiston itsenäisyyttä ja kannattaneen valvonnan kohtuullisuutta. Pykälään tiedekuntien velvollisuudesta valvoa ylioppilaiden siveellisyyttä Bergenheim on omaan kappaleeseensa merkinnyt kommentin: ”Tietty vapaus lienee tässä paikallaan” Mannerheimin komitean työskentelyn aikaan kirjoittamista kirjeistä, joita on säilynyt runsaasti ja jotka ovat seikkaperäisiä ja avoimielisiä, ei saa sellaista käsitystä, että Bergenheim olisi komiteassa ollut erityisen aktiivinen. Hän kuului puheenjohtajan mielipiteen mukaan niihin jäseniin, jotka tosin puhuivat paljon, mutta saivat muuten vähän aikaan. Mannerheim piti Laurellia komitean pystyvimpänä jäsenenä. Samaa mieltä oli Bergbom.⁸

Mannerheim oli pitänyt itsestään selvänä, että Bergenheimin tultua arkkipiispaksi hänen tilalleen olisi komiteaan valittava uusi jäsen, ja tälle paikalle puheenjohtaja suunnitteli Johan Ludvig Runebergia. Bergenheim ei kuitenkaan halunnut luopua paikastaan. Hän oli kirjoittanut asiasta heti nimittämisenä jälkeen Armfeltille ja saanut kuulla keisarin ilmaisseen tyytyväisyytensä, että Bergenheim oli halukas jatkamaan komiteassa. Arkkipiispa perusteli halukkuuttaan sillä, että komitea oli saanut tehtäväkseen eräitä kouluihin liittyviä asioita. Bergenheim, jonka mielestä koulua koskeissa ratkaisuissa oli oltava varovainen, sanoi haluavansa antaa 27-vuotisen koulukokemuksensa komitean käytettäväksi. Mannerheim tulkitsi arkkipiispan asenteen papeille tyypilliseksi sitkeydeksi pitää kynsin hampain kiinni siitä, minkä joskus olivat käsiinsä saaneet. Katsottiin, että lähinnä Bergenheim itse piti itseään komiteassa tarpeellisenä. Hovioikeudenneuvos Victor Furuhjelm kirjoitti kuitenkin von Kothenille, että arkkipiispasta saattoi komitealle olla hyötyäkin, ”ei hänen persoonallisuutensa, mutta kylläkin sen viran kannalta, jota hän nyttemmin hoitaa, mikä epäilemättä antaa, idässä vallitsevien mielipiteiden mukaan, komitean tulevalle ehdotukselle lisäpainoa ja -merkitystä”.⁹

Ainoaksi ongelmaksi vasta nimitetyn Bergenheimin komiteatyöhön osallistumisen kannalta nousi kysymys hänen uudesta, arkkipiispan arvoa vastaa-

⁸ Bergenheimin tekemät merkinnät sääntöehdotuksen kappaleeseensa pykäliin 28, 61, 65, 115, 246, 289, 325. Luetteloinaton käsikirjoitus VA; Mannerheimin kirjeet Armfeltille vuodelta 1850. AA Ila 21 VA; Mannerheimin kirjeet von Kothenille vuodelta 1850 ja 25.2., 11.4.1851. von Kothenin kok. 8 VA; Bergbom von Kothenille 12.10.1850. von Kothenin kok. 12 VA; *Palmén* 1915a, 12, 25; *Autio* 1981, 256.

⁹ Mannerheim Armfeltille 16.4.1850. AA Ila 21 VA; Bergenheim Armfeltille 22.4.1850. AA Ila 13 VA; Mannerheim 26.4.1850 ja Furuhjelm 1.5., 14.5.1850 von Kothenille. von Kothenin kok. 8 VA; Bergenheim von Kothenille 7.5.1850. von Kothenin kok. 12 VA.

vasta istumapaikastaan. Nähtävästi asia ei ensin ottanut järjestykseen Bergenheimiä tyydyttävällä tavalla, sillä hän jäi pois parista kokouksesta ja kirjoitti asiasta Armfeltille. Hän katsoi, että puheenjohtajalla ja tämän lisäksi sijaiskanslerilla oli häneen nähden etusija, mutta arveli ”ikivanhan mielipiteen ja käytännön” asettavan arkkiepiispan ennen yliopiston rehtoria ja professoria. Bergenheim viittasi tosin myös siihen, ettei Suomen papisto koskaan ollut halunnut kuulua arvoluokkiin ja ettei hän itsekkään ”suomalaisena palvelijain palvelijana” halunnut kinastella maallisista arvoasemista. Tilanne on siitä huolimatta häntä vaivannut ja sisältänyt melkoisen merkityksen, mikä ei jäänyt muilta huomaamatta. Bergenheim sai mieleisensä paikan. Episodi heijastui kuitenkin hänen persoonaansa liitettyissä kommenteissa. Niinpä Mannerheim muisti yksityiskirjeissäänkin merkitsevästi lisätä ”Hänen Kunnianarvoisuutensa” ja Furuhielm samaa tarkoittaen ”Hänen Ylhäisyytensä”.¹⁰

Mannerheim oli ollut oikeassa arvellessaan arkkiepiispan viranhoidon viivästyttävän komitean työskentelyä. Bergenheimin pitkä tarkastusmatka syksyllä 1850 aiheutti katkon kokoontumisissa. Tämä harmitti puheenjohtajaa, joka totesi lisäviivytystä aiheutuvan siitäkin, että arkkiepiispa halusi ylen perusteellisesti tutustua ehdotuksiin ennen komitean käsittelyä. Joulukuussa Bergenheim ilmoitti Armfeltille päättäneensä pyytää eroa komiteatyöstä. Tilalleen hän ehdotti Vaasan lukion rehtoria Fredrik Julius Odenvallia, jota Mannerheim piti oikeana koulumestarina kurinpidon alalla. Ajankohdan poliittiseen arkaluontoisuuteen viitaten Bergenheim toivoi, ettei tietoa jäsenyydestä vapauttamisesta heti annettaisi julkisuuteen. Päivän puheenaiheeksi oli näet noussut sijaiskanslerin ja yliopiston välinen arvovaltaakiista, ja arkkiepiispa toivoi oman eronsa salassa pitämistä siitä syystä, ettei eroa alettaisi pitää tähän ristiriitaan liittyvänä toimenpiteenä. Bergenheim toimi kuitenkin komiteassa loppuun asti.¹¹

Sääntömuutosehdotus valmistui huhtikuussa 1851. Osakuntien toimintaa ehdotettiin rajoitettavaksi ja luentojen järjestämistä valvottavaksi. Yliopisto-opiskelusta tehtiin ehdotuksessa entistä tarkemmin valvottua ja koulumaista,

¹⁰ Bergenheim Armfeltille 22.4.1850. AA Ila 13 VA; Mannerheim Armfeltille 23.4.1850. AA Ila 21 VA; Mannerheim von Kothenille 26.4.1850. von Kothenin kok. 8 VA. ”Hans Högvördighet Erkebiskopen”, ”Hans Eminence Erkebispén”. Mannerheim 13.10.1850 ja Furuhielm 12.12.1850 von Kothenille. von Kothenin kok. 8 VA.

¹¹ Mannerheim Armfeltille 25.9., 6.10., 7.11., 23.11., 3.12., 10.12., 20.12.1850. AA Ila 21 VA; Bergenheim Armfeltille 7.12.1850. AA Ila 13 VA; *Schauman* 1918, 122, 150, 155s, 164s; *Klinge* 1978, 197. Bergenheimin asiaan paneutumisesta ja tarkkuudesta ovat osoituksena myös hänen tekemänsä merkinnät sääntöehdotuksen kopioonsa, esim. pykäliin 5, 8, 13, 16, 20, 25, 98, 131, 170. Luetteloinaton käsikirjoitus VA.

luentoihin osallistumista oli seurattava ja säännöllisiä kertauksia järjestettävä. Näin haluttiin ehkäistä kumouksellista toimintaa. Komitea noudatti toimitaan yleisvaltakunnallista linjaa, mutta ei ehdotuksissaan mennyt Pietarissa toimivien suomalaisten virkamiesten mielestä riittävän pitkälle. Niinpä seuraavana vuonna annetut uudet statuutit saivat pääkaupunkimatkallaan ehdotusta tuntuvasti ankaramman muodon.¹²

Suomalaisen rahvaan, ”ymmärtämättömän kansan”, mielipiteitten ohjailussa ja valvonnassa oli papistolla keskeinen asema. Jotta tämä tehtävä tulisi asianmukaisesti hoidetuksi, oli myös itse papistoa valvottava, mikä lankeasi arkkipiispan erityiseksi tehtäväksi. Oli huolehdittava siitä, että kansan papistoa kohtaan tuntema luottamus ja arvonnanto eivät horjuneet, sillä kaikki, mikä heikensi papiston arvovaltaa, oli myös poliittisesti arveluttavaa. Keisari oli jo Melartinin aikana vyöryttänyt vastuun Suomen papiston kuuliaisuudesta arkkipiispan harteille. Herätysliikkeisiin liittyneet papit aiheuttivat tältä kannalta eniten huolta. Kautta 1840-luvun herännäisyys oli arkkihiippakunnassa levinnyt nopeasti, ja myös papistoa oli entistä enemmän liittynyt sen riveihin. Kaikki herätysliikkeisiin liittyneet ongelmat moninkertaistuivat: seurojen pito, pappismiesten luvattomat matkat, seuraväen joukkoliikkuminen, herännäispappien omaleimaiset saarnat ja heidän asettumisensa poikkiteloin esimiesten määräyksiin.¹³

Arkkipiispa Bergenheimillä oli vuosien 1846—1848 rovastintarkastusten kertomusten perusteella mahdollisuus saada suhteellisen tuoreet tiedot hiippakuntansa seurakuntien tilasta. Kenraalikuvernöörin salainen kirje antoi hänelle kuitenkin aiheen suunnitella tarkastusmatkalle lähtemistä mahdollisimman pian. Arkkipiispan tarkoituksena oli matkan jälkeen selvittää Menšikoville hiippakunnan tilaa ja tuoda esiin sitä koskevia toivomuksia. Myös Casimir von Kothenille hän aikoi raportoida matkavaikutelmiaan. Bergenheimin kirjeestä von Kothenille saa sen käsityksen, että tarkastusmatka liittyi siihen tehostettuun valvontaan, jota kenraalikuvernööri myös maaherroille lähettämässään salaisessa kirjeessä edellytti.¹⁴

Bergenheimin ensimmäinen piispantarkastusmatka, arkkipiispan ”Ericsgata”,¹⁵ ulottui koko vanhan Turun hiippakunnan alueelle. Hän tarkasti kaikki koulut ja piti täydellisen piispantarkastuksen seurakunnista vain omassa palkkapitäjässään Närpiössä. Pääasia oli papiston mielipiteiden selvittäminen ja

¹² *Schauman* 1918, 122, 150, 155s, 164s; *Klinge* 1978, 197.

¹³ *Krook* 1931 II, 248—288; *Kares* 1937, 305s; *Osmonsalo* 1939, 12—14, 28s, 33—35.

¹⁴ Bergenheim von Kothenille 7.5.1850. von Kothenin kok. 12 VA; *Tiensuu* 1976, 345.

¹⁵ Erik Johan Hedberg pojalleen Fredrik Gabrielille 6.9.1850. Coll. 225 HYK; Jakob Wegelius J. M. Stenbäckille 6.9.1850. *Krook* 1938, 128.

ohjailu, miltä kannalta oleellisimpia olivat rovastikunnittain pidetyt pappien kokoontumiset, joissa arkkipiispa kiertokirjeensä mukaan halusi keskustella Jumalan valtakunnan kasvun edistämisestä. Maalahden pietistirovasti Jakob Wegelius lieneekin osunut oikeaan arvellessaan, ettei Bergenheim matkallaan niinkään puuttuisi herännäispappien asioihin kuin pitäisi tavoitteenaan ”urkimista ja tunnustelua” sekä papiston suosion tavoittelua. Hän lisäsi vielä yhden perustelun:

Mahdollisesti erittäinkin taloudellisista syistä, koskapa hän tarpeettomasti vieraillee hänen hallinnostaan pian pois siirtyvällä alueella — sillä hänelle karttuu säästyeistä matka- ja päivärahoista Turkuun palattua 300 hopearuplan verran.

Vihjaus tarkastusmatkan taloudelliseen tuottoon ei ollut tuulesta temmattu. Melartin oli näet onnistunut, herätysliikkeiden aiheuttaman valvonnan tarpeen yhteydessä, saamaan piispoille oikeuden periä valtiolta tarkastusmatkojensa kustannukset matka- ja päivärahoina. Itse hän oli laatinut parin vuoden aikana suoritetuista tarkastusmatkoista lähes 1000 hopearuplan suuruisen laskun.¹⁶

Vuoden 1850 rovastikuntakokouksista ei pidetty pöytäkirjaa. Ainoat tiedot keskusteluista sisältyvät herännäispappien kirjeenvaihtoon, mikä värittää muodostuvaa kuvaa siihen suuntaan, että kyseessä oli sarja kuriinpalautuspuhutteluja seurojen pitoon syyllystyneille herännäispapeille. Paltamon pappilassa arkkipiispa vaati Kajaanin seudun herännäispapeilta selitystä luvattomista kokouksista. Hän kielsi jyrkästi sellaisia pitämästä, koska ne poikkesivat säädetystä järjestyksestä ja papistolla oli riittävästi laillisiakin keinoja käytettävissään kristillisyyden edistämiseksi. Herännäispapit kokivat, että Bergenheim esiintyi mahtipontisesti vedoten virkansa arvovaltaan ja tehostaen sanojaan loistokkaalla piispallisella pukeutumisella. Sekä Paltamossa että Pietarsaaressa pidetyssä rovastikuntakokouksessa Bergenheimin sanotaan kiivastuneen, kun herännäispapit omaantuntoonsa vedoten puolustivat seurojen pitoaan. Kun Nils Gustaf Malmberg Pietarsaaressa vetosi jopa pappisvalaansa, arkkipiispa muistutti häntä vimmastuneena, että pappisvalassa oli myös luvattu kuuliaisuutta esimiehiä kohtaan. Papiston uppiniskaisuuden vuoksi oli uhattuna, paitsi kirkon auktoriteetti, myös koko aikakauden patriarkaaliseen peruskatsomukseen rakentuva yhteiskuntajärjestys.¹⁷ Arkkipiis-

¹⁶ *Kkje* 366/31.7.1850 § 2; Wegelius J. M. Stenbäckille 6.9.1850. *Krook* 1938, 128; *Vuorela* 1980, 33.

¹⁷ Jakob Wegelius J. M. Stenbäckille 22.10.1850. *Krook* 1938, 129s; *Rosendal* 1902—1915 III, 553—556; *Mustakallio* 1958, 132—134; *Ahonen* 1961, 172s, 180; *Seppo* 1985, 9. Vrt. *Ylikangas* 1984, 132—135, joka itse asiassa näkee tarkastusten pääaiheena pietistipappien kurinpalautuksen.

pan asemaan jouduttuaan Bergenheim näin ollen joutui kiristämään asennetaan pietistipappien toimintaan. Lehtori Bergenheim oli suhtautunut tuntuvasti vapaamielisemmin kuin nyt kenraalikuvernöörin kirjelmän asettamia velvoitteita mielessään pitävä arkkipiispa, jolla vaakalaudalla oli myös arkkipiispallisen kieltonsa arvovalta.

Kiista, johon Bergenheim Malmbergin kanssa Pietarsaassa joutui, näyttää häntä myöhemmin vaivanneen. Vaasassa poiketessaan hän mainitsi siitä Lars Stenbäckille ja totesi Malmbergin häntä ärsyttäneen. Herännäispapeilla oli se mielikuva, että arkkipiispa Isonkyrön kokouksessa esiintyi huomattavasti sovittelevammin, jopa puolusti herännäispappien esittämiä näkökohtia ”puhdasoppisia” rovasteja vastaan. Kokouksia varten laatimissaan muistioissa eräät herännäispapit olivat maininneet myös hartauskokouksista Jumalan valtakunnan työlle koituvan hyödyn. Bergenheim suhtautui nyt heidän mielestään myönteisesti esitettyihin asioihin. Lapväärtin kokouksessa hänen kerrotaan osoittaneen Jakob Wegeliukselle suurta huomaavaisuutta. Keskustelua tulenaroistakin aiheista käytiin siellä ”ilman katkeruutta”. Arkkipiispalla ei ollut mitään huomauttamista Wegeliuksen seurakunnassa pidetyistä hartauskokouksista, ne kun tapahtuivat kirkkoherran luvalla eikä niistä ollut aiheutunut epäjärjestystä. Hän kuitenkin muistutti, että oli toimittava varoen, jottei hallituksen huomiota herätettäisi.¹⁸

Körttipuvun pitämisestä arkkipiispa eri yhteyksissä moitiskeli, koska sen käyttäjät hänen mielestään halusivat erottua muista seurakuntalaisista ja erehtyivät luulemaan itseään muita paremmiksi. Paltamossa arkkipiispa otti puheeksi myös herännäispappien matkat Paavo Ruotsalaisen luo. Paavosta piispa oli kuullut, että hän ”kutsuu itseään kahden, pian varmaankin kolmen hiippakunnan piispaksi”. Bergenheim myönsi Ruotsalaisen saaneen paljon hyvää aikaan, mutta piti ahkeraa käymistä ”juopottelusta oikeuteen haastetun rutivanhan ukon luona” samanlaisena kuin katolisten matkat pyhien haudoille. Paitsi yhteistä ojennusta Bergenheim piti herännäispapeille myös yksityispuhutteluja tarkastuksen aikana.¹⁹ Nekin olivat yksi tapa yrittää vaikuttaa näiden toimintaan ja selostaa hartauskokouksista yhteiskunnan rauhalle ja järjestykselle aiheutuvaa vaaraa.

Ahvenanmaalla, minne Melartinin aikana oli karkoitettu hankalia herännäispappeja, toimi 1850-luvun alussa useita pietistipappeja. Bergenheim piti

¹⁸ Odert Reuter Frans Ludvig Schaumanille 30.8.1850. SLS 349 HYK; Wegelius J. M. Stenbäckille 22.10.1850. *Krook* 1938, 130–132; Reinhold Helander Kihlmanille 24.10.1850. Coll. 101 HYK.

¹⁹ Wegelius J. M. Stenbäckille 22.10.1850. *Krook* 1938, 130; *Mustakallio* 1958, 134.

siellä rovastikuntakokouksen kevättalvella 1851. Hän korosti, että säädyn nuorten jäsenten tuli Ahvenanmaalla niin kuin muuallakin osoittaa pappisvallassa lupaamaansa kuuliaisuutta esimiehään kohtaan. Lääninrovasti Pehr Ulrik Ferdinand Sadelin myönsi, että eräillä nuorilla papeilla saattoi olla yksi-puolisia käsityksiä kristinuskon totuuksista, mutta että mitään arveluttavaa epäjärjestyä seurakunnassa ei ollut ilmennyt. Niinpä hän toivoi, ettei asiasta tehtäisi merkintöjä pöytäkirjaan, jollaista Ahvenanmaan kokouksesta pidettiin. Niin piispan luvalla meneteltiinkin.²⁰

Ahvenanmaan kokouksessa käsiteltiin myös Hammarlandin pitäjänkirjaston asioita. Arkkipiispalle vakuutettiin, ettei siellä ollut teoksia, joita sensuuri ei ollut tarkastanut ja hyväksynyt. Arkkipiispa piti kirjastohanketta hyvin hyödyllisenä, mutta kehotti papistoa tarkastamaan lainattavan kirjallisuuden laatua. Hän näet katsoi, että maallisilta sensuuriviranomaisilta puuttui kyky arvioida uskonnollisia kysymyksiä. Siksi papiston oli oman asiantuntemuksensa kannalta, maallisen tarkastajan lisäksi, arvioitava rahvaalle annettava kirjallisuus, voidakseen olla täysin varma siitä, ”etteivät itse ole edistämässä todellista kristinuskoa ja laillisesti vahvistettua hyvää yhteiskunnallista järjestystä vastaan taistelevien sosialististen ja kommunististen aatteiden leviämistä, niistä kun ei edes nykyinen ruotsalainen kansankirjallisuus ole täysin vapaa”.²¹

Arkkipiispan sanat ovat kuin kaikua Menšikovin edellisenä keväänä Turun tuomiokapitulille lähettämästä kirjelmästä, jossa tuomiokapituleja kehoitettiin sensuuroitoimissaan tehokkaasti estämään lukijoitten uskoa horjuttavien tai vallitsevan kirkon opin kyseenalaiseksi saattavien kirjoitusten leviäminen. Kenraakuvernöörin kirje taas liittyi samana päivänä annettuun kieltoon julkaista suomen kielellä muuta kuin uskonnollista ja taloudellista kirjallisuutta.²²

Herännäispappeja seurojen pidosta moittiessaan Bergenheim luotti piispa-lisen mahtisanansa voimaan eikä kutsunut ketään lisänuhteille tuomiokapitulin eteen. Turun pappeinkokouksen 1842 jälkeen noudatetun käytännön mukaisesti hän myös piti maalliset viranomaiset erossa herännäispappien toiminnan käsittelystä. Arkkipiispa sai kuitenkin huomata, ettei hänen painava kieltonsa aina tehonnut. Niinpä hän 1852 Lappväärtin kirkon vihkimisen yhteydessä oli Wegeliuksen kertoman mukaan jatkanut ”vanhaa virttään hartaus-

²⁰ Ahvenanmaan rkpk 10.3.1851. E VII 25 TTA TMA; *Hornborg* 1854, 489; *Takolander* 1926—1927 II, 130; *Eriksson* 1954, 28—31.

²¹ Ahvenanmaan rkpk 10.3.1851. E VII 25 TTA TMA.

²² Mensikov Turun tuomiokapitulille 8.4.1850. E III 1 TTA TMA; *Osmonsalo* 1939, 96; *Nurmio* 1947, 12.

kokouksia yms. vastaan”. Samana syksynä kävi Lapuan piispantarkastuksessa ilmi, ettei Pietarsaareissa 1850 annettua kieltoa ollut noudatettu. Vaikka Lapualla pidetyissä kokouksissa oli aina ollut mukana pappi eikä niistä siten ollut tehty ilmoitusta viranomaisille, ei arkkipiispan mielestä kokouksia silti voinut hyväksyä. Hän todisteli uudelleen, etteivät papin työssä sellaiset suuret, maallisen vallan arveluttavina pitämät kansanjoukkojen kokoukset olleet hyödyksi. Pikemminkin ne olivat yhdessä paikkakunnalla vallitsevien kylän- ja yöjuoksutapojen kaltaisina omiaan heikentämään perheenisän ja isännän arvovaltaa ja häiritsemään hiljaista, rauhallista ja kristillistä perhe-elämää, joka oli paras perusta kirkollisen ja yhteiskunnallisen järjestyksen pitämiseksi ja sen tarkoituksenmukaiselle kehittämiselle.²³

Papiston valvontaa suorittaessaan Bergenheim oli kenraalikuvernöörin luottamusmies. Herännäisliikkeitä kohtaan ylemmissä hallituspiireissä tunnettu epäluulo käy ilmi kenraalikuvernöörin sijaisen Rokassovskin menettelystä, kun hän 19.4.1853 kääntyi arkkipiispan puoleen kirjeellä kertoen mielestään uhkaavan suuntaisesta uskonnollisesta liikehinnästä Bomarsundin linnoituksen ympäristössä. Linnoituksen papin Karl Gustaf Lindströmin toiminnan tuloksena olikin Skarpansin ”sivistyneiden” keskuudessa syntynyt pietistissävyistä hengellistä liikehdintää. Sitä johti kenraalikuvernöörin saamien tietojen mukaan Sottungan kappalainen Fredrik Vilhelm Fredriksson yhdessä Sundin nimismiehen Carl Johan Carlssonin kanssa. Rokassovski piti liikettä vaarallisena, koska siihen oli liittynyt huomattava määrä sivistyneeseen kansanluokkaan kuuluvia ja koska johdossa toimi sekä kirkollinen että siviilivirkamies. Siksi liike saattoi Rokassovskin mielestä saada vakavia seurauksia ja arkkipiispan tuli yhdessä maaherran kanssa ryhtyä toimenpiteisiin sen hoitamiseksi.²⁴

Vastatessaan Rokassovskille Bergenheim vähätteli Ahvenanmaan tapausten merkitystä. Kyseessä oli hänen mielestään esimerkki silloin tällöin esiin puhkeavista ilmiöistä, joita ei täysin pystytty välttämään ja jotka lakkasivat itsensä, jos niihin ei puututtu liian ankarasti. Arkkipiispan mielestä niistä ei aiheutunut haittaa järjestyneelle perhe- eikä yhteiskuntaelämälle. Bergenheim asettui myös puolustamaan nuoria pappeja, joiden hän sanoi vain kokemattomuuttaan ja harkitsemattomuudesta eksyneen liiallisuuksiin. Hän totesi olevansa vakuuttunut näiden pikaisesta palaamisesta normaaliin järjestykseen. Hän myös ilmoitti jo aiemmin suorittaneensa tätä edistääkseen eräitä virka-

²³ Wegelius J. M. Stenbäckille 2.7.1852. *Krook* 1938, 140; ptpk Lapua 16.9.1852. E VI 95 TTA TMA; *Osmonsalo* 1939, 34s.

²⁴ *Hornborg* 1854, 444; *Osmonsalo* 1939, 107; *Eriksson* 1954, 28—30.

järjestelyjä.²⁵ Bergenheim oli itse aivan ilmeisesti selvillä Ahvenanmaan tilanteesta, mutta ei pitänyt sitä huolestuttavana. Hän saattoi luottaa lääninrovasti Sadelinin valvontaan. Rokassovskille arkkipiispa joka tapauksessa halusi esittää Ahvenanmaan liikehännän täysin vaarattomana.

Rokassovski katsoi aiheelliseksi kääntyä arkkipiispan puoleen uudelleen 30.9.1853 ja oli nyt huolestunut lähetystyöhön kerätyistä kolehdeista. Keräykset oli 4.6.1849 annetulla määräyksellä tehty kenraalikuvernöörin luvasta riippuviksi. Rokassovski oli kuitenkin ruotsalaisesta lähetyslehdessä nähnyt, että Suomesta oli lähetetty varoja Tukholmaan. Kenraalikuvernööri käynnisti maaherrojen avulla tutkimukset ja sai tietää, että myös eräät papit olivat olleet keräyksiä järjestämässä. Hän kehotti arkkipiispaa nuhtelemaan kirjeessä nimeltä mainittuja pappeja ja ryhtymään muutenkin toimenpiteisiin, jottei hänen alaisensa papisto osallistuisi kolehtien keräämiseen. Asia tuli kuitenkin hoitaa julkisuutta välttämällä.²⁶

Bergenheim lähetti kirjeet kenraalikuvernöörin mainitsemille papeille. Niissä viitattiin 1849 annettuun säännökseen ja todettiin, että asianomaisen olisi syytä oman etunsa nimissä välttää joutumasta syytetyksi säännöksen rikkomisesta. Arkkipiispan mielestä papeilla oli riittävästi tekemistä heille lain mukaan kuuluvissa tehtävissä. Toinen syytetyistä perniöläispapeista Adolf Appelberg kävi asian johdosta Turussa arkkipiispan puheilla. Piispa oli Appelbergin kertoman mukaan myöntänyt, että lähetysasian edistäminen sinänsä oli oikein, mutta lakkasi kuitenkin olemasta oikein täsmälleen sillä hetkellä, kun esivalta sen kielsi.²⁷

Porvoon piispa Ottelin lähetti lähetyskeräysasiasta koko hiippakuntansa papistolle salaisen kiertokirjeen. Bergenheimkin toimitti ainakin eräille lääninrovasteille yksityisen kirjeen, jossa hän muun muassa kirjoitti:

Pyydän Teitä sopivalla tavalla, kuitenkaan antamatta asialle pienintäkään julkisuutta, Teille uskotussa rovastikunnassa hyväntahtoisesti pyrkimään estämään kaikki mainitussa tarkoituksessa tehdyt yritykset erityisesti papiston taholta; ja oletankin, että Herra Lääninrovasti tässä suhteessa sitäkin suuremmalla alttiudella

²⁵ Bergenheim Rokassovskille 25.4.1853. *Osmonsalo* 1939, 38, 108.

²⁶ *Osmonsalo* 1939, 109—113.

²⁷ Bergenheim Appelbergille 17.10.1853. *Cederberg* 1908, 41s; Öller Hedbergille 13.11.1853. Coll. 225 HYK; *Remes* 1976, 135—137.

noudattaa toivomuksiani, kun Herra Lääninrovasti varmaankaan ei väheksy sen seikan tärkeyttä, että säädyn kaikki jäsenet aina osoittavat kaikille muille hyvää esimerkkiä Armollisen Esivallan käskyjen ja määräysten noudattamisessa ja kunioittamisessa.²⁸

Bergenheim oli lähetyskeräysasiassa ikävässä välikädessä. Yleinen mielipide oli kypsynyt lähetystyölle myönteiseksi, ja siksi herätti kummeksuntaa, kun tietoja arkkipiispan kiellosta tihkui julkisuuteen. Toisaalla kenraalikuvernöörin kanta aiheutti painetta. Arkkipiispa saattoi myös olla selvillä siitä, että Turun ja Porin läänin maaherra oli esittänyt kenraalikuvernöörille salaisen määräyksen antamista kirkon johtomiehille, jotta nämä valvoisivat ankarasti alaistensa pappien toimintaa.²⁹

Paasivirta on esittänyt, että Bergenheimin poliittiseen myöntövyvyyslinjaan vuoden 1848 jälkeisessä tilanteessa olisi osittain ollut syynä pelko siitä, että Pietarin johtavat piirit muuten voisivat ryhtyä vahvistamaan ortodoksisen kirkon asemaa Suomessa, kuten oli tapahtunut 1840-luvulla Baltian maakunnissa.³⁰ Bergenheim on todella pohtinut tätä kysymystä ainakin ystävänsä, turkulaisen merkkimiehen kauppaneuvos Erik Julinin kanssa. Julin oli hankkinut tietoja venäläisten nuorten miesten suomen kielen opiskelusta ja kertoi asiasta, aikaisempiin keskusteluihin viitaten, arkkipiispalle kirjeessä vuoden 1851 lopulla. Kauppaneuvoksen saamien tietojen mukaan tilanne ”vastoin odotuksia” oli osoittautunut ”suotuisaksi”, sillä suomen kieltä opiskeli vain kymmenen oppilasta, ja laskettiin, että heidät tarvittiin kaikki sellaisiin karjalaisiin seurakuntiin, joita ei voinut hoitaa ilman suomen kielen taitoa. Mitään vaaraa ei siltä suunnalta Julinin tietolähteen mukaan ollut uhkaamassa, ”tois-taiseksi”:

Emme kuitenkaan saa nukahtaa; Pihkovassa käännettiin ja painettiin 1841 kreikkalainen katekismus eestiksi, ja vasta 1846 esiintyivät ne miehet, jotka johtivat rahvaan harhaan. Arvelen maininneeni, että kreikkalainen katekismus aivan äskettäin on käännetty suomeksi, ja kaikki ovat luultavasti jo lähteneet painosta.³¹

²⁸ *Osmonsalo* 1939, 111; *Näsman* 1980, 245; arkkipiispa Perniön rk:n lääninrovastille 17.10.1853. Perniön rk:n arkisto Ea:1 TMA. Kirjelmän saapuminen on mainittu myös Tyrvään rk:n arkiston diaarissa A:4 TMA ja Pietarsaaren rk:n arkiston diaarissa II Aa 1 VMA, mutta siitä ei ole merkintää kaikissa rovastikunnissa, mikä saattaa johtua myös arkistojen katkelmallisuudesta ja kirjelmän luonteesta. Vrt. *Remes* 1976, 162.

²⁹ Elmgrenin päiväkirja 4.2.1854. *Maliniemi* 1939, 93; *Osmonsalo* 1939, 112; *Remes* 1976, 218–222.

³⁰ *Paasivirta* 1978, 156.

³¹ Julin Bergenheimille 1.11.1851 ja kirjeen liitteenä oleva selvitys. *Biografica* 3 VA; *Carpelan* 1930, 34s; *Nikula* 1972, 67, 140–145, 358.

Baltian tapahtumat olivatkin suomalaisten kannalta arveluttavia. Latvian ja Eestin väestön keskuudessa tehtävää lähetystyötä varten oli Riikaan 1836 perustettu ortodoksinen hiippakunta. Samana vuonna avattiin Liivinmaan itärajalla ortodoksinen pappiseminaari, jossa opetettiin latvian ja eestin kielistä sekä käännettiin ortodoksista uskonnollista kirjallisuutta näille kielille. Baltian talonpoikien huono taloudellinen asema teki helpoksi houkutella käännynnäisiä taloudellisilla etuisuuksilla, ja niinpä levitettiin huhua, jonka mukaan keisari antoi maata hänen kirkkoonsa kääntyville. Käännästyksessä käytettiin kansankielentaitoisia pappeja, ja se sai massaliikkeen luonteen vuosina 1845—1847.³²

Eestissä ja Latviassa esiintyneet talonpoikaislevottomuudet saivat Nikolai I:n käyttämään näissä maissa kovia otteita. Niissä toteutettiin venäläistämistoimia paitsi uskonnon myös kasvatuksen ja kielen osalta. Pietarin hallituspiireissä oli henkilöitä, jotka olisivat halunneet toteuttaa vastaavat toimet myös Suomessa.³³ Tästä oli myös arkkipiispa Bergenheim hyvin selvillä. Erik Julinille tietoja välittänyt henkilö kirjoitti myös:

Vaarallinen paha maallemme on mautilojen myyminen venäläisille. Minulla on ollut tilaisuus lukea erään korkea-arvoisen pietarilaishenkilön Hänen Majesteetilleen Keisarille osoittama kirjelmä, jossa kirjoittaja erityisen rohkealla kielellä kehottaa Hänen Majesteettiaan venäläistämään Suomen, mitä pikemmin sen parempi; sopivimpana tapana tähän esitetään juuri mautilojen ostaminen.

Julin kommentoi arkkipiispalle: ”Tästä näet, miten hienosti harkittu politiikka kehrää lankojaan ympärillemme meidän sitä huomaamattamme: että meidät voidaan ostaa rahalla, ilman että itse tiedämme siitä.”³⁴

Suomen johtavat virkamiehet olivat yksimielisiä siitä, että yksi maan erikoisaseman säilymisen kannalta ratkaisevan tärkeistä henkilöistä oli kenraalikuvernööri Menšikov. Tämä muun muassa korosti keisarille, ettei Suomeen ollut tarpeen eikä viisasta soveltaa Baltiassa toteutettuja venäläistämistoimia. Myös arkkipiispa Bergenheim jakoi siksi sen huolen, jota suomalaisissa hallituspiireissä tunnettiin, kun Menšikov keväällä 1850 oli joutunut vakavaan onnettomuuteen. Pelättiin, että hänen siirtymisensä syrjään vaikeuttaisi Suomen asioiden hoitamista. Suomalaisten iloksi kenraalikuvernööri kuitenkin selviytyi vaarallisesta tilanteesta.³⁵

³² *Osmosalo* 1945, 285; *Kahle* 1959, 99s, 104—109; *Haltzel* 1981, 122s.

³³ *Thaden* 1981, 20—23.

³⁴ Julin Bergenheimille 1.11.1851 ja kirjeen liitteenä oleva selvitys. Biografica 3 VA.

³⁵ Bergenheim von Kothénille 7.5.1850. von Kothénin kok. 12 VA; Mannerheim Armfeltille 8.5.1850. AA Ila 21 VA; *Osmosalo* 1945, 285; *Nurmio* 1947, 218; *Jussila* 1969, 161s; *Paasivirta* 1978, 116—118, 137, 142—147; *Vuorela* 1980, 15s; *Thaden* 1981, 20—22.

Arkipiispa Bergenheim hoiti Suomen kirkon johdolta edellytetyjä tehtäviä yhteiskunnan rauhan ja järjestyksen turvaamiseksi osoittaen toisaalta naiivin kritiikittömältä vaikuttavaa esivaltauskollisuutta, toisaalta realistista avarakatseisuutta, jolle yksiviivaiset ratkaisut olivat vieraita. Hän oli ilmeisen hyvin selvillä siitä, mitä Suomen poliittinen asema ja tilanne edellyttivät. Niinpä hänen suhtautumisensa herätysliikkeisiin, joita Pietarin suunnalla pidettiin arveluttavina, kieli ylemmiltä tahoilta saatujen ohjeiden täyttämisestä enemmän muodon vuoksi kuin sellaisesta omakohtaisesta vakaumuksesta, että yhteiskuntarauha todella oli vaarassa. Silti on varmaa, että Bergenheim yleisesti miellettiin kuuluvaksi siihen joukkoon, joka toimi korostetun lojaalisti valtaistuimen ja alttarin liiton hengessä. Arkipiispan asennoitumiseen tarjoaa riittävästi perusteita perinteinen luterilainen esivaltateologia, samoin kuin Bergenheimin jo 1830-luvulla osoittama lojaalisuus, mutta on mahdollista, että siihen vaikutti myös tietty poliittinen tarkoituksenmukaisuusajattelu.

4.2.2. Kansanopetuksella kuuliaiseen alamaisuuteen

Ruotsin vallan ajalta periytyvien säännösten mukaan kansanopetus oli kirkon vastuulla. Sen tuli valvoa, että lasten vanhemmat huolehtivat rippikouluun valmentavasta alkuopetuksesta. Kirkon kannalta lastenopetus oli luonteeltaan uskonnonopetusta, sillä kotona hankitun lukutaidon ja katekismuksen ulkoa oppimisen pohjalta jatkettiin rippikoulussa. Maan hallitus tarkasteli kansanopetuskysymystä myös poliittisesta näkökulmasta. Opetus näet palveli yhteiskunnallista järjestystä, lainkuuliaisuutta ja esivaltauskollisuutta.¹

Suomessa oli 1840-luvulla käyty kansanopetuskysymyksestä vilkasta keskustelua. Johan Vilhelm Snellman horjutti käsitystä Suomen kansan korkeasta sivistystasosta ja piti siihen vetoamista pelkkänä juhlapuheiden fraasina. Hänen mielestään tarvittiin kiinteitä kouluja, joissa kansalle opetettaisiin myös arkielämässä hyödyllisiä käytännön aineita. Kansanopetuskustelussa kohtasi toisensa kaksi rintamaa: toisaalta kansanvalistuksen sisällölliseen laajentamiseen pyrkivät uudistajat ja toisaalta ne, jotka pitivät yksinomaan kirkollista ainesta riittävänä.²

Helmikuun vallankumous sai hallituspiirit uudella tavalla kiinnittämään huomiota kansanvalistukseen. Länsi-Euroopassa kumousliikkeisiin oli osal-

¹ Vuorela 1980, 94—96.

² Halila 1949, 179—189.

listunut runsaasti varsinaista kansaa, rahvasta. Tällainen ilmiö haluttiin Venäjän keisarikunnassa ehkäistä. Suomen asema eräänlaisena puskurivaltiona vapaamielisyyden tielle lähtenyt Ruotsia vastaan oli tältä kannalta arkaluontoinen. Siksi haluttiin mahdollisimman tehokkaasti ehkäistä pahamaineisten demokraattisten aatteiden leviäminen Suomen rahvaan keskuuteen. Vuoden 1850 säännös suomeksi julkaistavan kirjallisuuden rajoittamisesta oli osa tätä pyrkimystä. Lisäksi haluttiin tehostaa kuria ja järjestystä sekä lainkuuliaisuutta. Tässä tehtävässä kirkollinen kansanopetus oli avainasemassa. Uskonnonopetuksen tehtävänä hallituksen kannalta olikin kasvattaa keisarille ja virkamiehille kuuliaisia alamaisia. Tärkeää oli, että eri kansankerrokset pysyivät vakiintuneissa tehtävissään ja saivat kukin niille tarpeellisen sivistyksen.³

”Virkavaltaisuuden kukoistuskauden” poliittisen valvonnan tehostamiseen kuuluivat Suomessa myös pyrkimykset kansanopetuksen uudelleenjärjestelyihin. Kenraalikuvernööri Menšikovin toimesta asetettiin komitea pohtimaan, miten voitaisiin entistä tehokkaammin huolehtia nousevan polven uskonnollisesta kasvatuksesta. Kirjeessään ministerivaltiosihteerille 17.12.1851 Menšikov totesi keisarin pitävän uskonnonopetusta yhtenä kansan siveellisen elämän vankimmista tukipylväistä. Aikaisemmin annettuja uskonnonopetusta koskevia säännöksiä ei kuitenkaan pidetty enää riittävinä. Uuden tilanteen olivat aiheuttaneet Suomen asukasmäärän lisääntyminen, elinkeinojen kehitys sekä Euroopassa vallitseva hämäännyttävä ja eksyttävä ajattelutapa. Asiasta haluttiin kuulla maan hengellisen esivallan näkemyksiä. Samassa kirjeessä Menšikov mainitsee komiteaan kutsuttavat jäsenet: hengellisen esivallan edustajina piispat Bergenheim, Ottelin ja Kuopion piispaksi vastikään nimitetty Robert Valentin Frosterus sekä muina jäseninä Turun hovioikeuden presidentti Carl Frederic Richter, Viipurin hovioikeuden presidentti Carl Gustaf Mannerheim ja Viipurin läänin maaherra Casimir von Kothern; puheenjohtajaksi nimettiin senaatin talousosaston varapuheenjohtaja Lars Gabriel von Haartman. Tämän aristokraattis-hierarkkisen komitean asettamisen varsinaisena aloitteen tekijänä on pidetty von Kothernia.⁴

Komitea kokoontui mietintöä pohjustaviin neuvotteluihin Helsinkiin helmikuussa 1852 ja jatkoi pohdintoja Turussa kesäkuun lopulla samana vuonna. Kesäkuun kokouksessa laaditut ehdotukset päätettiin puhtaaksikirjoituk-

³ Nurmio 1947, 67—81; Halila 1949, 192s; Paasivirta 1978, 157—159; Vuorela 1980, 101, 214—216.

⁴ Menšikov Armfeltille 17.12.1851. Lönnbeck 1887b, 3; Lönnbeck 1887a, 69s; Halila 1949, 195.

sen jälkeen lähettää jäsenille tutustuttavaksi lopullista käsittelyä varten. Tätä muokkaustyötä varten von Haartman piti Mannerheimin, Richterin ja Bergenheimin kanssa vielä ylimääräisiä kokouksia Turussa. Näin syntyntä ehdotusta käsiteltiin sitten komitean viimeisissä istunnoissa Helsingissä tammi-kuussa 1853.⁵

Komitean työskentely oli eripuraista. Erityisesti von Kothén ja Mannerheim olivat siihen tyytymättömiä. Mannerheim kirjoitti, ettei hän aikaisemmin ollut osallistunut niin epämiellyttävään komiteaan. Kokoukset olivat hänen mielestään olleet suoranaisia väittelytilaisuuksia, joissa von Kothénin ja hänen edustamansa vähemmistön mielipide oli vihamielisesti saatettu sellaiseen valoon, että sen toteuttaminen olisi merkinnyt vakavaa häiriötä yhteiskunta- rauhalle.⁶

Itse perusasiasta, pyrkimyksestä vahvistaa rahvaan keskuudessa uskonnollisen kansanvalistuksen avulla esivallan kunnioitusta ja alamaisuusasenteita, vallitsi yksimielisyys. Mannerheim ja erityisesti von Kothén katsoivat kuitenkin, ettei papisto ollut riittävän tehokkaasti hoitanut sille uskottua kansanopetuksen valvontatehtävää, vaan kodeissa lyötiin laimin sekä opetusta että kasvatusta. Niinpä von Kothén ehdotti, että kaikki lapset velvoitettaisiin seitsemenvuotiaina käymään sunnuntaikoulua. Kansanopetuksen ylin valvonta oli hänen mielestään vastaisuudessa syytä uskoa maaherroille, jotka puutteita havaitessaan huomauttaisivat niistä tuomiokapituleille. Näiden velvollisuus olisi sitten ilmoittaa maaherralle toimenpiteistä, joihin ne olivat ryhtyneet tilanteen korjaamiseksi. Tällä tavoin maan hallituksellakin olisi mahdollisuus saada monipuolista tietoa kansanopetuksen tilasta, sillä maaherroilla oli von Kothénin mielestä piispoja parempi mahdollisuus seurata koulujen toimintaa, koska he tekivät virkamatkoja useammin. Seurakuntiin piti von Kothénin suunnitelman mukaan perustaa kiinteitä pitäjänkouluja, joissa opetettaisiin raamatunhistoriaa, katekismusta ja kirkkolaulua. Muut aineet eivät olleet tarpeen, koska oli kyse uskonnollisesta kasvatuksesta. Siinä taas virsilaulu oli von Kothénin mielestä yksi tehokkaimmista välineistä. Pitäjänkoulujen opettajia varten ei tarvittaisi erityisiä seminaareja, vaan opettajina voisivat toimia

⁵ Victor Furuhielm von Kothénille 16.10.1852. von Kothénin kok. 8 VA; komitean pk:t 11.2.1852—27.1.1853. *Lönnbeck* 1887b, 4, 9.

⁶ Furuhielm von Kothénille 16.10.1852. von Kothénin kok. 8 VA; Mannerheim Armfeltille 3.4.1853. AA IIa 21 VA.

julkisissa kouluissa maan papiston kanssa yhteisen pohjakoulutuksen saaneet henkilöt.⁷

Sekä von Kothernilla että Mannerheimilla oli ilmeisen huono käsitys papiston ansioista kansankasvatuksen alalla. Niinpä molemmat vaativat, että hallituksen tulisi erityisen tarkkaan valvoa papiston viranhoitoa. Koska kasvavan polven uskonnollinen opetus, jumalanpelko ja siveellisyys oleellisesti riippuivat papiston työssään osoittaman innon määrästä, oli tärkeää, että hallitus oli selvillä säädyn jäsenten toiminnasta. Kansanvalistuksessa osoitettu uutteruus tuli sitten voida ottaa huomioon papinvirkojen täytössä. Hallituksen edun mukaista oli, että nimitetyksi tulivat — ei oppineimmat tai virkavuosiltaan vanhimmat — vaan sellaiset papit, jotka olivat osoittaneet pystyvänsä parhaiten hoitamaan tärkeää kutsumusvirkaansa. Kapitulien tuli huolellisesti kirjata papiston laiminlyönnit ja huolehtia siitä, ettei viranhoidosta tai elämäntavoista huomautuksen saanutta pappia asetettu ehdolle. Valvonnan tehostuessa maan hallitus pääsisi myös selville kansan ja papiston välisistä suhteista ja voisi tarpeen tullen puuttua niihin.⁸

On selvää, ettei esitetty arvostelu ollut maan hengelliselle esivallalle miellyttävää kuultavaa. Arkkipiispa Bergenheim totesi, että komiteassa nousi esiin eräitä kansanopetuksen puutteita, mutta epäili, ettei tilanne ollut niin synkkä, kuin von Kothernin lausunnosta olisi voinut päätellä. Lisäksi hän, kuten puheenjohtaja von Haartmankin, katsoi, ettei komitean toimeksiantoon lainkaan kuulunut puuttua papiston viranhoidon valvomiseen tai virantäyttökysymyksiin. Bergenheimin mielestä asia tuli esiin kirkkolakikomiteassa, joka juuri oli jäsenistöltään täydennetty ja alkamassa työnsä. Puheenjohtaja huomautti myös pitkän hallintomiesuransa aikana havainneensa, ettei perinteen vakiinnuttamia toimintamuotoja ollut syytä horjuttaa. Parhaaseen tulokseen päästiin hänen mielestään parantamalla vähitellen jo olemassaolevia muotoja.⁹

Piispalliset äänenpainot kuuluvat Frosteruksen pöytäkirjaan sanelemasta mielipiteestä. Epäilemättä tämä Frosteruksen esittämä lausunto oli piispallisen yhteisharkinnan tulosta, jonka Kuopion piispa komiteassa virkaikänsä edellyttämällä äänestysvuorollaan esitti. Vanhemmille kuului sen mukaan us-

⁷ Mannerheim Armfeltille 16.6.1852. AA IIa 21 VA; von Kothernin ja Mannerheimin eriävät mielipiteet komitean pöytäkirjoissa 24.1., 27.1.1853. *Lönbeck* 1887b, 6—11; *Lönbeck* 1887a, 73—75.

⁸ von Kothernin ja Mannerheimin eriävät mielipiteet komitean pöytäkirjoissa 24.1., 27.1.1853. *Lönbeck* 1887b, 6—11.

⁹ Komitean pk 24.1., 27.1.1853. *Lönbeck* 1887b, 9, 11s.

kontoon perustuva pyhä oikeus ja velvollisuus itse huolehtia lastensa uskonnollisesta kasvatuksesta. Koska uskonto ei ensisijaisesti koskenut lapsen ajattelukykyä vaan tunnetta, ei mikään voinut korvata hyvien ja harkitsevien vanhempien ja erityisesti kristillisesti ajattelevan äidin vaikutusta lastenkasvatuksessa. Olisi arveluttavaa lähettää kaikki lapset lukkarinkouluun, koska silloin kodeissaan hyvin kasvatetut joutuisivat alttiiksi huonosti kasvatettujen vahingollisille vaikutuksille. Muista maista oli piispan mielestä olemassa varottavia esimerkkejä niistä sekä kirkolle että valtiolle haitallisista seurauksista, joita lasten ja vanhempien välisen siteen katkaiseminen aiheutti.¹⁰

Lasten vanhempia ei siis pitänyt vapauttaa heidän kasvatustavustaan. Lukkarinkoulut olivat vain sellaisia varten, jotka kotonaan eivät saaneet riittävää opetusta. Lukkarinkoulujen opettajien valmistamiseksi oli perustettava seminaari niille, jotka itse kansan keskeltä lähteneinä halusivat kutsumustietoisina omistautua tähän tärkeään tehtävään. Piispan mielestä opettajiksi ei pitäisi ottaa sellaisia ”keskinkertaisuuksia”, jotka alun perin olivat aikoneet muulle uralle, mutta joilta oma koulunkäynti oli jäänyt kesken. Heille opetustyö olisi pelkkä välttämättömyys eikä kutsumus.¹¹

Kansanopetuksen valvonta oli piispan mukaan kuuluva nimenomaan kirkollisille auktoriteeteille. Alusta lähtien oli kristinuskon pyhien totuuksien juurruttaminen kansaan ollut Suomessa uskottuna kirkon palvelijoille. Myös hallitsijat olivat tässä asiassa luottaneet papiston toimintaan. Mitä tahansa Suomen yleisestä luku- ja kristinopintaidosta sanottiinkin, se oli piispan mielestä paremmalla tolalla kuin useimmissa muissa Euroopan maissa. Oli kohtuullista myöntää, että se oli papiston ponnistelujen ansiota. Siksi piispa ei nähnyt mitään syytä siirtää uskonnonopetusta kenenkään muun kuin papiston ja tuomiokapitulien valvontaan.¹²

Mikäli kansanopetus von Kothernin ja Mannerheimin ehdotuksen mukaisesti siirrettiäisiin maaherrojen valvontaan, nämä eivät piispan käsityksen mukaan muilta tehtäviltään ehtisi sitä hoitamaan, vaan joutuisivat siirtämään sen alaisilleen alemmille virkamiehille, krüununvoudeille ja nimismiehille. Piispa piti kyseenalaisena näiden kykyä arvioida paremmin kuin papisto, mi-

¹⁰ Frosteruksen lausunto kokouksen pöytäkirjassa 24.1.1853. *Lönbeck* 1887b, 5s. Äidin osuuden esiin nostaminen on varmasti peräisin piispa Ottelinilta, joka eri yhteyksissä oli korostanut juuri hänen merkitystään. *Iisalo* 1968, 18; *Näsman* 1980, 188. Seuraavana vuonna korostettiin kirkkolakikomiteassa yksimielisesti seurakunnan jäsenten velvollisuutta opettaa itse lapsiaan ja pidettiin lukkarinkouluja vain hätävarana. Pk 17.2.1854. II:25 TTA TMA.

¹¹ Frosteruksen lausunto. *Lönbeck* 1887b, 5.

¹² Frosteruksen lausunto. *Lönbeck* 1887b, 5.

ten kristinuskon perustotuudet parhaiten juurrutettaisiin kansaan. Lisäksi piispa katsoi, että näille virkamiehille suoraan tai epäsuorasti annettu oikeus puuttua opetuskysymyksiin alentaisi sitä arvonantoa, jota kansan keskuudessa tunnettiin papistoa kohtaan. Muutoksesta seuraisi vaikutuksiltaan ennakkoimattomia häiriöitä vakiintuneeseen järjestelmään. Maaherrojen valvontaoikeuksia ei siten piispan mielestä ollut syytä laajentaa vuoden 1734 maaherrohjesäännön yli.¹³

Komitean jäsenet von Kothernia ja Mannerheimia lukuunottamatta asettivat kannattamaan piispojen näkemyksiä. Silti puheenjohtaja von Haartmanin ja arkkipiispan välillä oli eräitä periaatteellisia mielipide-eroja. Bergenheim ei näet hyväksynyt von Haartmanin ajamaa linjaa, jonka mukaan papiston valvonnassa olisi vain varattomien ”alempien” kansan osien uskonnonopetus, mutta ”kaikki parempi kansa” olisi sen ulkopuolella. Hänen mielestään silloin rikkaat ja säätyläiset saattoivat katsoa olevansa vapaat papiston valvonasta. Bergenheim perusteli kantaansa lokakuussa 1852 laatimassaan muistiossa:

En voi luopua siitä mielipiteestäni, että joudutaan suuriin arveluttavuuksiin ja vaikeuksiin, mikäli vedetään rajalinja korkeamman ja alemman kansanluokan välille Suomessa, missä jokaisen talonpojan, loisen tai palkollisen poika on lain mukaan oikeutettu, mikäli hänet havaitaan siihen kelpolliseksi, nousemaan maan korkeimpiin virkamiesarvoihin, ja pidän myös erittäin vaarallisena, että juuri sitä osaa Suomen kansasta, jonka keskuudessa ennen muuta olisi aihetta pelätä ihmisen pyhimpien ja arimpien velvollisuuksien laiminlyömistä, kutsutaan *varsinaiseksi kansaksi*.¹⁴

Bergenheim vastusti näin ollen papiston valtuuksien rajoittamista vain ”varattomampaan, alempaan ja siksi enimmäkseen halveksittuun kansaluokkaan”. Hänen kannaltaan oli siis kysymyksessä papiston arvovalta, mutta taustalla oli myös ajattelu, jonka von Haartman oikopäästä leimasi ilmaukseksi ”meilläkin kuuluvasta demokraattisesta hengestä”. Puheenjohtaja oli valmis ”tässä elintärkeässä kysymyksessä” vetoamaan itse keisariin, hänen mielestään kun arkkipiispan linjalla jouduttaisiin ”ihanaan republikaaniseen tasa-arvoon”. Aristokraattisen von Haartmanin säätyerotteluajattelulla¹⁵ ja Bergenheimin periaatteilla on selvä ero, vaikka arkkipiispakaan tuskin oli puhdasverinen tasavaltalainen.

Bergenheim suhtautui varsin pidättyvästi komitean mietintöön tai ehdotuk-

¹³ Frosteruksen lausunto. *Lönnebeck* 1887b, 5.

¹⁴ Bergenheimin merkinnät komitean ehdotukseen ja hänen muistionsa 21.10.1852 § 1 ja von Haartmanin muistio. von Haartmanin kok. 21 VA.

¹⁵ von Haartmanin muistio. von Haartmanin kok. 21 VA; *Vuorela* 1980, 131s.

seen otettaviin papiston toiminnan valvomista tai arvostelua koskeviin kohtiin, joita von Haartmankin näyttää olleen halukas tekstiin saamaan. Arkkipiispan vastaveto oli kohdistaa arvostelu maallisiin viranomaisiin, joilta papisto hänen mielestään ei saanut riittävästi tukea kansanopetustehtävänsä hoitamisessa. Hän muun muassa halusi ehdotukseen lisättäväksi pykälän, jossa maaherrat velvoitettiin huolehtimaan siitä, että heidän alaisensa virkamiehet perinteisten säännösten mukaan tarkkaan valvoivat pyhäpäivien asiallista viettoa kansan keskuudessa.¹⁶ Lopulliseen pöytäkirjaan näistä erimielisyyksistä ei jäänyt jälkeä, ja sekä mietintö että ehdotukset onnistuttiin hiomaan molempia näkökantoja tyydyttävään muotoon.

Komitean mietintö allekirjoitettiin 28.1.1853. Siihen liitettiin ehdotus asetukseksi yleisestä kansanopetuksesta Suomen suuriruhtinaskunnassa, ehdotus eräiksi kinkereitä ja papiston velvollisuuksia sekä maallisten jumalanpalveluskuulutusten lukemista koskeviksi erillissäännöksiksi sekä ehdotus lukareitten ja kansakoulunopettajien valmistusta varten perustettavien seminaarien menosäännöksi. Seminaarien ohjesääntöehdotusta ei ilmeisesti liitetty mukaan.¹⁷

Bergenheim ei ollut tyytyväinen siihen arvojärjestykseen, jossa komitean jäsenet kirjoittivat nimensä mietinnön ja ehdotusten alle: arkkipiispa tuli vasta hovioikeudenpresidenttien ja maaherran jälkeen. Bergenheim mainitsi asiasta Armfeltille kertoen kuulleensa jonkun ”korkean suomalaisen virkamiehen” Pietarissa määritelleen Suomen arkkipiispalle kuuluvaa yhteiskunnallista asemaa, mihin hän itse halusi huomauttaa; että Ruotsissa arkkipiispa rinnastettiin armeijan vanhimpaan kenraaliluutnanttiin ja keisarikunnassakin kenraaliluutnantteihin. Bergenheim tosin totesi, ettei hän aikonut sen enempää puuttua allekirjoittajien arvojärjestykseen. ”Surettavaa kuitenkin olisi nähdä viran arvo alentuneena sinä aikana, jona minä sitä hoidan.”¹⁸

Tällainen arvoluokkiin eli rankijärjestykseen viittaaminen ei sinänsä ollut poikkeuksellista. Suomeen oli 1826 saatu uusi, ruotsalaisen ja venäläisen järjestelmän jonkinlaiseksi yhdistelmäksi laadittu virka-arvoluokitus. Papisto oli periaatteessa sen ulkopuolella, mutta korkeita kirkollisia virkoja oli silti jo Ruotsin vallan aikana rinnastettu maallisiin arvoluokkiin. Bergenheim olisi ruotsalaisen järjestelmän perusteella päässyt ainakin maaherran ja ilmeisesti myös hovioikeudenpresidenttien edelle ja venäläisessä samaan luokkaan jälkimmäisten kanssa. Näissä mietteissä saattoi, Bergenheimin kadettikoulusta

¹⁶ Bergenheimin merkinnät komitean ehdotuksen pykälisiin 5 ja 13, Bergenheimin muistio 21.10.1852 § 4 ja von Haartmanin muistio. von Haartmanin kok. 21 VA.

¹⁷ Lönnbeck 1887b, 12, 16, 19s.

¹⁸ Bergenheim Armfeltille 15.4.1853. AA IIa 13 VA.

omaksuman ulkoisen esiintymistavan ja johtamistyylin ohella, olla taustaa sille, että arkkipiispaa hänen virkauransa alkupuolella kutsuttiin myös Kerraali Bergenheimiksi.¹⁹

Komitean mietintöä ja ehdotuksia voi pitää ennen muuta piispojen aikaansaannoksena. Bergenheimin osuuden korostumiseen viittaa se, että hän osallistui Turussa pidettyihin ylimääräisiin kokouksiin. Muista Turussa kokoontuneista Richter näyttää olleen vähämerkityksinen, Mannerheim lopon kyllästynyt komitean työskentelyyn²⁰ ja von Haartman vailla käytännön kosketusta kansanopetukseen. Bergenheim taas tunsi asian Kangasalta ja Maariasta sekä lääninrovastin- ja piispantarkastuksiltaan. Bergenheimin aktiivisuutta osoittaa sekin, että hän oli pyytänyt Frans Ludvig Schaumanilta ehdotuksen lukkariseminaarien ohjesäännöksi. Syyskuussa 1852 arkkipiispa kiirehti Schaumania sen lähettämässä ja saikin valmiin ehdotuksen lokakuun alussa. Bergenheim kertoi tehneensä siihen jonkin verran muutoksia ja lähettäneensä sen sitten edelleen Porvoon ja Kuopion piispalle. Hän toivoi voivansa ennen komitean lopullista käsittelyä keskustella ehdotuksesta Schaumanin kanssa.²¹ Käytännöllisen teologian professori oli näin ollen arkkipiispan asiantuntijana.

Kansanvalistuskomitean esittämä lääke kansanopetuksen parantamiseen olivat lukkarin- ja pitäjänkoulut, joita oli perustettava niitä varten, jotka kotonaan eivät saaneet riittävästi opetusta. Ehdotuksessa korostettiin kuitenkin vanhempien ensisijaista kasvatusvastuuta, koska kodeissa opittiin parhaiten jumalanpelkoa, siveellisyyttä, Jumalan ja lähimmäisten rakastamista, hyviä tapoja sekä säädetyn yhteiskuntajärjestyksen kunnioittamista (§ 1—2).²²

Lukkarinkouluissa piti komitean ehdotuksen mukaan opettaa sisälukua, katekismuksen ulkolukua ja raamatunhistoriaa sekä pitää kirjoitus- ja laskuharjoituksia. Päähuomio tuli kiinnittää lapsen ajattelu- ja käsityskyvyn kehittämiseen erityisesti uskonnollisissa ja siveellisissä asioissa, jotta he olisivat valmiit ottamaan vastaan rippikoulussa annettavaa opetusta. Oli tärkeää, että

¹⁹ *Ingelius* 1885, 18; *Inkinen* 1953, 215s, 224, 247s.

²⁰ Mannerheim Armfeltille 16.6.1852. AA IIa 21 VA; Furuhielm von Kothenille 16.10.1852. von Kothenin kok. 8 VA. Richter oli 70-vuotias ja sairasteli komitean kokoontumisen aikoihin; hän kuoli 1858. *Westerlund* 1923, 64—67.

²¹ Bergenheim Schaumanille 20.9., 20.10.1852. SLS 349 HYK. Arkkipiispan tekemät muutokset, joita on 3 (§ 13, 28, 31), koskevat kokonaisuuden kannalta täysin merkityksettä yksitiskohtia. Schaumanin *Förslag till Reglemente för Klockare och Folkskollärare Seminarier i Finland* on käsikirjoituksena von Haartmanin kok. 21 VA. *Lönbeck* 1887b ei ole sitä painanut. Bergenheim von Haartmanille 12.10.1852. von Haartmanin kok. 21 VA; KKK 148/1851 VA.

²² Komitean mietintö ja ehdotus. *Lönbeck* 1887b, 12s, 16.

lapset näissä kouluissa oppivat tottelevaisuutta, järjestystä, kunnollisuutta ja työntekoa. Tuomiokapitulien tehtävänä oli hyväksyä lukkarin koulujen säännöt (§ 2). Komitea ei pitänyt tarpeellisena opetettavan aineksen laajentamista käytännön aineilla, joiden hyödyllisyys myönnettiin, mutta katsottiin, ettei niitä toistaiseksi ollut kovin yleisesti edes toivottu ja että sopivien opettajien saamisessa olisi vaikeuksia.²³

Komitean ehdotuksessa tehostettiin lukkarinkoulujen valvontaa (§ 4—5). Kouluista oli vastuussa kirkkoherra, jonka tehtävänä oli laatia vuosittain selvitys niiden toiminnasta. Lisäksi lääninrovastin oli vuosittain tarkastettava rovastikuntansa lukkarinkoulut ja kapitulin niin ikään vuosittain lähetettävä niistä kertomus senaatin talousosastolle (§ 9). Lukkarin- ja pitäjänkoulujen opettajiksi aikovia varten ehdotettiin jokaiseen hiippakuntakaupunkiin perustettavaksi piispan valvonnassa toimiva seminaari, jonka käyminen olisi vastaisuudessa edellytyksenä lukkarinkoulun opettajan tehtävään (§ 6—7). Komitean ehdotuksessa on todettu olevan runsaasti liittymäkohtia Ruotsin 1842 annettuun kansakouluasetukseen, mikä osoittaa, että naapurimaan asioita seurattiin komitean piirissä. Lukkariseminaarien opetusaineiden samankaltaisuus osoittaa Schaumaninkin ottaneen sieltä esimerkkiä.²⁴

Komitean asiakirjat oli määrä toimittaa kenraalikuvernöörin välityksellä suoraan Pietariin. Kun niihin oli kirjattu arvovaltaiselta taholta esitetty epäluottamusta papiston toimintaa kohtaan ja myös ehdotuksia, joiden toteuttaminen olisi merkinnyt papiston perinteisen aseman muuttumista, Bergenheim katsoi tarpeelliseksi selostaa näkökantojaan erikseen ministerivaltiosihteerille. Hän toivoi, että tämä vaikuttaisi komitean ehdotuksen toteutumisen puolesta. Bergenheim korosti, että kansanopetus oli ”puhtaasti seurakunnallinen asia”, ja että piispat yksimielisesti pitivät tehtyjä ehdotuksia täysin tarkoituksenmukaisina. Hän myös toivoi, että ministerivaltiosihtööri estäisi haitallisen puuttumisen papiston perinteiseen, lainmukaiseen toimintaan.²⁵

Komiteassa vähemmistöön jääneillä oli joka tapauksessa yhteyksiä vaikutusvaltaisiin henkilöihin, sillä samana päivänä, jona komitean mietintö allekirjoitettiin, kenraalikuvernööri lähetti arkkipiispalle kirjeen. Siinä Bergenheimiä kehoitettiin ryhtymään sellaisiin toimenpiteisiin, että tuomiokapituli

²³ Komitean mietintö ja ehdotus. *Lönbeck* 1887b, 14, 17.

²⁴ Komitean mietintö ja ehdotus. *Lönbeck* 1887b, 14s, 17—19; *Halila* 1949, 197; *Jalkanen* 1976, 154. Puheenjohtaja von Haartmanin kansanvalistuskomitean työtä koskevien asiakirjojen joukossa on Ruotsin kansakouluasetus. von Haartmanin kok. 21 VA.

²⁵ Komitean lähetekirjelmä 28.1.1853. *Lönbeck* 1887b, 12; Bergenheim Armfeltille 29.1.1853. AA IIa 13 VA.

vapaita papinvirkoja, erityisesti kirkkoherranvirkoja täyttyessään asettaisivat ehdolle vain yleistä kunnioitusta ja arvontaa ansaitsevia miehiä. Sopivuus ja asianomaisten moraaliset ominaisuudet oli kirjelmän mukaan otettava huomioon myös sijaisia määrättäessä. Taustaksi esitettiin keisarin erityinen kehotus, että papisto mitä tarkimmin huolehtisi kansan siveellisestä elämästä.²⁶

Bergenheim lähetti asian johdosta kirjelmän kaikille tuomiokapituleille. Siinä hän totesi, että kapitulien mieluisa velvollisuus oli toimillaan keventää isällisen majesteetin hallitusmurheita. Piispa Ottelinille erikseen lähettämässään kirjeessä Bergenheim ilmaisi huolestumisensa tämän kenraalikuvernöörin odottamattoman kirjeen johdosta. Hän ei kuitenkaan nähnyt siinä epäluottamuslausetta piispojen toimintaan kohtaan, vaan katsoi muistutuksen piispojen osalta merkitsevän sitä, että heidän tuli virantäytöissä säännösten edellyttämällä tavalla kiinnittää kapitulin huomiota papiston siveelliseen ja kristilliseen elämään. Piispantarkastusmatkoilla hankittu tuntemus oli tässä merkityksellistä, koska kaikista ratkaisuun vaikuttavista seikoista ei ollut merkintää asiapapereissa.²⁷

Arkkipiispan huolestuneisuutta kuvastaa myös se, että hän hetimiten kääntyi uudelleen ministerivaltiosihteerin puoleen haluten vielä tarkemmin tehdä selkoa kansanvalistuskomiteassa esiintyneistä erimielisyyksistä. Kansanopetusjärjestelmä oli arkkipiispan mielestä säilytettävä perinteisellä, vanhempien vastuuseen perustuvalla kannalla. Pitkässä kirjeessään hän kuitenkin ennen muuta keskittyi perustelemaan papiston aseman säilyttämistä entisellään. Arkkipiispan mielestä lastenopetuksen valvonnan siirtäminen maaherroille merkitsisi keisarin avointa epäluottamuslausetta maan kirkollisille viranomaisille ja laitoksille. Hän kysyikin, eikö hyvän järjestyksen ja yleisen rauhallisuuden säilyttämisen kannalta olisi pikemminkin ollut tarkoituksenmukaista tukea kirkollisia viranomaisia kohtaan tunnettua arvontaa. Bergenheim pyysi sen vuoksi, että Armfelt käyttäisi kaiken vaikutusvaltansa estääkseen vuosisatojen kuluessa vakiintuneiden kirkollisten olojen hätiköidyn kumoamisen. Olihan niissä kuitenkin kasvanut valtaistuimelle uskollinen, hallitsijansa ja isänmaansa puolesta uhrivalmis sekä lakien ja laillisen järjestyksen kunnioituksen elähdyttämä kansa. ”Onkin aina hyvin arveluttavaa puuttua tällaisen ikivanhan rakennuksen peruskiviin, vaikka yksi ja toinen puute siihen näyttäisi antavan aihetta.” Muutoksia oli arkkipiispan mielestä tehtävä erittäin varovasti ja ne oli saman asiantuntevan komitean saatava ensin käsitellä. Hän

²⁶ Bergenheim Turun tklille 7.2.1853. E IV:7 TTA TMA.

²⁷ Bergenheim Turun tklille 7.2.1853. E IV:7 TTA TMA; Bergenheim Ottelinille 7.2.1853. C. G. Ottelinin kok. 1 VA.

korosti uudelleen asian ”lähes yksinomaan kirkollista” luonnetta. Bergenheim halusi myös tuoda esiin, ettei hän lainkaan epäillyt eriävän mielipiteen esittäneiden komitean jäsenten taitavuutta, mutta katsoi heidän tässä, heidän virkatehtäviensä kannalta vieraassa kysymyksessä eksyneen erittäin arveluttaville harhapoluille.²⁸

Arkkipiispan virkaan astuessaan Bergenheim oli von Kothenille kirjoittanut hyväksyvänsä tämän esittämät ajatukset hiippakunnan päämiehen asemasta ja papiston suhteesta hallintoviranomaisiin ”lähes kokonaan”. Kansanvalistuskomiteassa nousi esiin se, mistä oltiin eri mieltä. Bergenheim näyttää olleen todella huolissaan siitä, mitä muutoksia ”Viipurin mahtimiehet” vaikutusvallallaan mahdollisesti onnistuisivat saamaan aikaan perinteisissä kansanopetusjärjestelyissä. Hänen kannaltaan oli tärkeää, että lastenopetus tunnustettiin kotien oikeudeksi, jolloin se myös pysyi kirkon asiana ja valvonnassa. Jo ensimmäisen piispantarkastusmatkansa keskusteluissa 1850 Bergenheim otti papiston kanssa puheeksi myös kansanopetuksen. Hän korosti, että järjestelmä oli syytä pitää papiston valvonnassa ja hallinnassa.²⁹ Kansanvalistuskomitean istunnoissa käytiin tiettyä kissanhännänvetoa maallisten ja kirkollisten viranomaisten oikeuksista ja valtuuksista. Bergenheim osasi käyttää ajankohdan yleiseen luonteeseen hyvin sopivaa perustelua vanhojen muotojen varjelemiselle: ne olisivat paras vaihtoehto, jos haluttiin säilyttää yleinen rauhallisuus ja järjestys. Arkkipiispan kannalta oli luonnollisesti kysymyksessä myös kirkon vaikutusvalta ja -mahdollisuudet, minkä von Kothen hengenheimolaisineen oli valmis tulkitsemaan jälleen yhdeksi esimerkiksi papiston kirkollis-hierarkkisesta sitkeydestä pitää ”kynsin hampain kiinni siitä, minkä kerran ovat käsiinsä saaneet”.

Kansanvalistuskomitean mietintö jäi kenraalikuvernöörin kansliaan, missä sen käsittely viivästyi ensin Krimin sodan vuoksi ja lakkasi sitten siitä syystä, että uudet suunnitelmat pääsivät poliittisesti vapaamielisemmissä oloissa toteutumaan. Komitean mietintöä onkin luonnehdittu todisteeksi taantumuskauden kulttuuripolitiikan yleisestä suunnasta.³⁰

Niiltä osin kuin piispantarkastukset olivat kansanopetustilaisuuksia, Bergenheim käytti niitä hyväkseen kehottaakseen seurakuntalaisia kuuliaiseseen alamaisuuteen. Teema, johon piispantarkastusten yleisessä osassa jatkuvasti palattiin, oli neljännen käskyn ja huoneentaulun noudattaminen. Yhteiskun-

²⁸ Bergenheim Armfeltille 9.2.1853. AA IIa 13 VA.

²⁹ Jakob Wegelius J. M. Stenbäckille 22.10.1850. *Krook* 1938, 131.

³⁰ Kenraalikuvernööri von Bergin ja hänen seuraajansa Rokassovskin merkinnät komitean asiakirja-aktiin. *Lönnbeck* 1887b, 20; *Lönnbeck* 1887a, 75s; *Vuorela* 1980, 231s.

tarauhan ja kuuliaisen kansalaisuuden perustana oli lasten ja palvelusväen pitäminen kurissa ja nuhteessa. Ellei Jumalan sana auttanut, oli käytettävä ruumiillista kuritusta, eikä uppiniskaisten kohdalla pitänyt kaihtaa maalliselta esivallalta saatavissa olevaa apua. Kristillinen yhteiskuntajärjestys edellytti tottelevaisuutta. Jokaisen tuli osata kristinoppinsa, ”jotta kuuliaisuus jumallaiselle ja inhimilliselle laille täälläkin kasvaisi”.³¹

Uskollinen alamaisuus edellytti kuuliaisuutta oikealle esivallalle, jollainen suomalaisille oli Venäjän keisari. Bergenheimin tarkastusten sinänsä pieniä, mutta tämän seikan kannalta kuvaavia yksityiskohtia oli arkkipiispan puuttuminen kirkkojen seinille ripustettuihin hallitsijanvakuutuksiin. Ne oli Bergenheimin mielestä sijoitettava lasin alle ja varustettava kauniilla kullatuilla kehyksillä. Sekä Aleksanteri I:n että Nikolai I:n ja Aleksanteri II:n hallitsijanvakuutusten tuli olla näkyvissä sopivalla paikalla kirkon seinällä. Mikäli tarkastaja havaitsi repeytyneitä tai muuten vahingoittuneita vakuutuksia, hän kehotti hankkimaan tuomiokapitulista tilalle uudet. Mynämäen kirkon seinältä Bergenheim kehotti siirtämään arkistoon muistokirjoituksen Kaarle XII:n voitosta Narvassa, ja Ikaalisten kirkon kuorista oli niin ikään siirrettävä varastoon kulunut ja rikkoutunut, ”kirkkoa rumentava” seinätaulu, sekin Narvan taistelun muistoja.³²

4.2.3. *Itämaisen sodan haaste*

Venäjän ja Turkin väliset suhteet kiristyivät keväällä 1853, minkä seurauksena Venäjä miehitti kesäkuun lopulla Moldovan ja Valakian. Lokakuun alussa Turkki puolestaan julisti länsivaltojen apuun luottaen sodan Venäjälle. Venäläisten joukkojen menestyttyä taisteluissa Englantikin siirtyi aseellisen välienselvittelyn kannalle. Englannissa haluttiin antaa edessä olevalle sodalle lännen ja idän välisen aatteellisen taistelun leima. Siellä katsottiin myös, että kysymyksessä oli Venäjän pyrkimys laajentaa vaikutusvaltaansa ja samalla taantumusta. Venäjän valtakunnassa taas rukoiltiin 20.10.1853 julkaistun sotamanifestin kehotuksen mukaisesti siunausta sille miekalle, johon keisari oli

³¹ Ptpk:t 1850—1863 sarjassa E VI TTA TMA, tässä erityisesti Kauvatsa ja Lapua 1852, Ähtäri ja Ikaalinen 1855. E VI 35, 95, 173, 43; Vaasan yl.rk:n rkpk 1860. E VII 29 TTA TMA.

³² Ptpk Kaskinen 1850, Lappajärvi (Alajärvi, Evijärvi, Soini), Ilmajoki 1852, matkapk Mynämäki 4.5.1852, ptpk Sottunga, Karvia, Vähäkyrö 1855, Pirkkala, Kruunupyy, Rymättylä, Pietarsaari 1856, Maalahti 1857. E VI 139, 93, 44, 6, 23, 57, 223, 155, 81, 174, 152, 113 TTA TMA.

tarttunut ”pyhän ja oikeudenmukaisen asian puolesta”. Tällä viitattiin keisarin haluun suojella Balkanin ortodoksisia kristittyjä muhamettilaisten turkkilaishallitsijoiden sorrolta. Kun venäläiset saavuttivat voiton Sinopessa, Suomen kenraalikuvernööri lähetti kehotuksen, että myös Suomen kirkkoissa oli luettava kiitosrukous menestyksen johdosta. Turun tuomiokapituli lähetti kehotuksen ja kiitosrukouksen tekstin hiippakunnan seurakuntiin kiertokirjeessä joulukuun lopulla.¹

Lokakuisen sotamanifestin johdosta arkkipiispa Bergenheim lähetti joulukuussa 1853 kirjeen vastikään kirkollistoimituskunnan päälliköksi nimitetylle Casimir von Kothenille. Bergenheim viittasi von Kothenilta saamaansa kehoitukseen, että hän avoimesti esittäisi näkemyksiään kirkollisista kysymyksistä. Hänen huolenaan oli nyt se, ettei sotamanifestin liitteenä ollut lähetetty sodan aikana käytettävän rukouksen kaavaa. Kirjeensä mukana Bergenheim toimitti oman ehdotuksensa, jonka hän totesi noudattelevan kirkkokäsikirjassa olevaa rukousta kristikunnan perivihollista Turkkia vastaan, mutta ottavan huomioon myös sen, mitä sotamanifestissa oli mainittu ja mitä pietarilaislehdet olivat kertoneet turkkilaisten menettelystä kristittyjä kohtaan.²

Perusrakenteeltaan Bergenheimin rukousehdotus noudattaa vanhaa käsi-
kirjan rukousta. Hän totesikin nimenomaan, että vanhahtava tyyli kuului kirkkorukouksen henkeen. Sovellukset vallitsevaan tilanteeseen näkyvät siinä, että uudessa versiossa ei rukoilla sotamenestystä monikkomuodossa niille kristityille hallitsijoille, jotka käyvät taistelua kristikunnan ”sukuperäistä” vihollista vastaan. Monikon sijasta käytetään yksikköä, joka tarkoittaa ”meidän rakastettua keisariamme”. Keisari on nyt Jumalan Voideltu, jolle rukoillaan viisautta ja armoa ja jonka sotajoukoille anotaan rohkeutta ”uskollisesti ja urhoollisesti sotimaan kristikunnan menestyksen puolesta”. Kun perinteisessä rukouksessa pyydetään varjelusta rakkaalle isänmaalle, kohde Bergenheimin rukousehdotuksessa laajenee: ”Varjele koko keisarin valtakunta ja meidän rakas Isänmaamme kaikesta pahasta ja vihaisesta päälle-karkauksesta.”³

Kansainvälinen tilanne kiristyi entisestään, kun länsivallat helmikuun lopulla 1854 vaativat Venäjää luopumaan miehittämistään alueista. Kun vaatimusta ei toteltu, Turkin kanssa sotilasliiton solmineet Englanti ja Ranska julistivat sodan Venäjälle. Englanti pyrki kahden rintaman sotaan toisaalta es-

¹ *Kkje* 389/28.12.1853; *Vasenius* 1919, 423; *Paasivirta* 1978, 163s; *Lappalainen* 1984, 29.

² Bergenheim von Kothenille 18.12.1853. von Kothenin kok. 14 VA; *Vuorela* 1980, 113.

³ Bergenheim von Kothenille 18.12.1853. von Kothenin kok. 14 VA; *Hand-bok* 1841, 218—220.

tääkseen Venäjää keskittämästä voimiaan Krimille ja toisaalta uhataksaan pääkaupunkia Pietaria Itämereltä. Suomen aseman poliittinen arkaluontoisuus korostui, sillä oli pelättävissä, että Ruotsi liittyisi sotaan. Silloin taas voisivat skandinavistiset aatteet Suomessa vaikuttaa mielialoihin ja kääntää niitä entiselle emämaalle suopeiksi. Puolueettomuusjulistuksestaan huolimatta Ruotsi itse asiassa hyödytti länsivaltojen sotatoimia Itämerellä. Keisari Nikolai I:n vierailu Helsinkiin 15.3.1854 osoittaa, että asiaan kiinnitettiin Pietarissa vakavaa huomiota. Vierailulla haluttiin vahvistaa hallitsijan ja suomalaisten alamaisten luottamussuhdetta ja patrioottista mielialaa Suomessa. Suomalaisen lojaalisuus oli joutuva koetukselle, minkä vuoksi sitä oli pyrittävä kaikin keinoin vahvistamaan. Hallitsijan vierailun johdosta Helsinkiin kutsuttiin myös Suomen piispat. Heidän asemansa tärkeys tiedostettiin, ja myös heille haluttiin antaa ohjeita siitä, miten vaaratilanteessa oli meneteltävä. Kyseessä oli jälleen perinteinen valtaistuimen ja alttarin liitto. Nikolai I lausui piispoille:

Olen tyytyväisenä pannut merkille, että Suomen kansan mielenlaatu on rauhallinen ja Hallitukselle uskollinen ja toivon, että maan papisto vastedeskin niin hoitaa uskontoa, että nämä hyveet eivät vähene.⁴

Viikon kuluttua keisarin vierailusta Turun tuomiokapituli käsitteli seurakuntien käyttöön sodan ajaksi tarkoitettua päiväjumalanpalveluksen rukouskaavaa ja sen lähettämistä hiippakuntaan. Arkkipiispa kertoi keskustelleensa muiden piispojen kanssa käsikirjan rukoukseen tehdyistä muutoksista. Tekstin lopulliseen muotoon saattoi Helsingin-matkalla vaikuttaa myös kirkollistoimituskunnan päällikkö. Joka tapauksessa ”rukous nyt olevan sodan aikana” noudatti pääosin arkkipiispan ehdotusta. Muutokset olivat lähinnä kielellisiä. Parissa kohden haluttiin kuitenkin terävöittää oikeutettua uskonsotaa yksin käyvän keisarin kuvaa. Kun Bergenheim noudatti kirkkorukoustekstiä, jossa pyydettiin Jumalaa lannistamaan vihollinen, ”joka nyt suurella voimalla on noussut Sinun nimeäsi tunnustavia vastaan tahtoen heidät perin pohjin hävittää ja tuhota”, Helsingissä tämä kohta sai muodon:

Ettäs tahtoisit... erittäin nyt tukahuttaa ja lannistaa kristikunnan sukuperäisen vihollisen ylpeyden, joka suurella vihalla ja kiukulla taas on noussut niitä vastaan, jotka Sinun pyhää nimeäsi avuksensa huutavat ja tunnustavat, tahtoin heitä Sinun tähtesi ahdistaa ja heitä heidän uskonsa tähden sortaa.

⁴ Kenraalikuvernööri Rokassovskin kutsu Ottelinille 11.3.1854 ja Ottelinin kiertokirje papi-
stolle 29.3.1854. C. G. Ottelinin kok. I VA; tklin pk 15.3.1854. A I 84 TTA TMA; *Schulman*
1905, 39; *Vasenius* 1919, 428s; *Runeberg* 1962, 221; *Paasivirta* 1978, 164–168; *Lappalainen*
1984, 26.

Turkkilaisten ohella tässä lopullisessa rukouksessa mainitaan myös heidän liittolaisensa, joiden sotatoimien toivotaan raukeavan. On sinänsä mielenkiintoista, että juuri samoihin aikoihin, helmikuussa 1854 kirkkokäsikirjakomitea päätti jättää uudesta käsikirjasta pois rukouksen ”kristikunnan perivihollista Turkkia” vastaan.⁵

Tuomiokapituli päätti lähettää kiertokirjeessään seurakuntiin rukouskaavan ja kehotuksen sen käyttämiseen. Rukouksessa, joka näin tuli päiväjumalanpalveluksissa tavoittamaan ennen muuta tavallisen kirkkokansan, oli elvytetty vanha turkkilaisvastainen ajatustapa. Sen juuret olivat itse asiassa jo uskonpuhdistuksen ajan turkkilaisuhkassa. Suomen sanomalehdistössä liittyi turkkilaisvastaisiin asenteisiin Kreikan vapaustaistelun aikoihin 1820-luvulla myös sama uskonnollinen vastakohta-asetelma: kristityt taistelemassa pakanoita vastaan. Näin ollen pohjaa tämäntyyppiselle mielipiteen muokkaukselle oli vanhastaan olemassa, olivatpa muutamat Zacharias Topeliuksen lehtikirjoitukset ja hänen sepittämänsä tarinatkin vaikuttaneet samansuuntaisesti. Eräissä Saksan konservatiivisissa piireissä Krimin sota niin ikään tulkittiin taisteluksi kristikunnan vihollista vastaan, kun taas liberaalit pitivät tapahtumia osoituksena Venäjän imperialistisesta politiikasta.⁶

Samana päivänä, 22.3.1854, jona tuomiokapituli lähetti kiertokirjeensä, arkkipiispa kääntyi salaisella kirjeellä lääninrovastien puoleen. Bergenheim katsoi poliittisen tilanteen velvoittavan hänet muistuttamaan papistoa, että se kiinnittäisi hoitoonsa uskotun lauman huomiota keisarille annetun uskollisuudenlupauksen pyhyytteen. Arkkipiispa oli huolissaan siitä, että vihollisalakset uhkasivat maan rannikoita, ja arveli, että vihollinen tuskin jättäisi käyttämättä hyväkseen keinoja, joilla voisi vaikuttaa yleiseen ajattelutapaan Suomessa. Papiston tuli entistä paremmin huolehtia, että jokainen alamainen saataisiin käsittämään kristillisten kansalaisvelvollisuuksiensa uskonnollis-siveellinen luonne. Sodan aikana tehtävän tärkeys arkkipiispan mielestä kaksinkertaistui. Papiston oli pyrittävä siihen, ettei kukaan horjuttaisi keisarin suomalaisia alamaisiaan kohtaan tuntemaa luottamusta ja hyväntahtoisuutta. Esimerkkinä keisarin poikkeuksellisesta luottamuksesta Bergenheim mainitsi ensinnäkin sen, ettei Suomessa ollut saatettu voimaan sotalakeja, vaan halli-

⁵ Bergenheim von Kothernille 18.12.1853. von Kothernin kok. 14 VA; käsikirjakomitean pk 27.2.1854 § 1. I 1:34 TTA TMA; tklin pk 22.3.1854 § 1. A I 84 TTA TMA; *kkje* 391/22.3.1854. Skandinavistisissa piireissä rukouksen laatijana pidettiin yleisesti piispa Ottelinia. *Finska förhållanden* 1857—1860 II, 43s.

⁶ Tklin pk 22.3.1854 § 1. A I 84 TTA TMA; *Kähle* 1972, 292—295; *Paasivirta* 1978, 90s. Esim. tarinassaan Vinsentti Aallonhalkojasta Topelius sijoitti 1830-luvulle muistoja Kreikan vapaustaistelussa koetuista turkkilaisten julmuuksista. *Väsenius* 1919, 414—417.

tuksen ohjeiden noudattamiseen luotettiin ilman niitäkin, ja toiseksi että maanpuolustuksen tärkeitä tehtäviä oli uskottu suomalaisille miehille. Arkkipiispa sanoi rukoilevansa rovastikunnille varjelusta siltä onnettomuudelta, että niissä toimisi vaikka vain yksikin ”alhainen turmiontuoja”.⁷

Bergenheim toimitti kirjeestään kopion ilmeisesti molemmille muille piispoille, sillä ainakin Ottelin on sellaisen saanut. Hänen oma, viikkoa myöhemmin lähetetty kiertokirjeensä Porvoon hiippakunnan papistolle noudattaa paikoin samoja sanakäänteitä. Ottelin esitti kehotustensa tueksi myös useita raamatunkohtia. Hän saattoi vielä tehostaa sanojensa vaikutusta kertomalla, että keisari oli Nikolain kirkossa käydessään lämpimästi puristanut hänen kättään ja ”sydämensä pohjasta” pyytänyt: ”Rukoilkaa minun ja isänmaan puolesta.”⁸

Pietarin johtopiirien ja Suomen korkeimman hallinnon huomio kiintyi sodan uhatessa erityisesti Ahvenanmaahan ja Pohjanmaan rannikkoseutuun. Maaherrojen ja kruununvoutien tehtävänä oli seurata kansan poliittisia mielialoja ja vaikuttaa niihin. Ministerivaltiosihteeri Armfeltin kannalta suomalaisten asennoituminen oli tärkeää, sillä hän kohtasi Pietarissa kansalliskiihkoisten venäläisten levittämät huonot uutiset suomalaisten väitetystä ruotsalaisystävällisyydestä. Arkkipiispa sai tietoja lääninrovastien välityksellä, sillä ainakin Pietarsaaren lääninrovasti Johan Höckert pyysi kirkkoherroja kertomaan, millainen mieliala yhteisen kansan keskuudessa vallitsi. Toukokuussa 1854 Bergenheim selosti palkkapitäjänsä Närpiön papistolta saamiinsa tietoihin nojautuen Armfeltille pohjalaisten asenteita: seudun rahvas oli valmis osallistumaan alueen puolustamiseen, mikäli sitä varten saataisiin myös varsinaisia sotajoukkoja toimintaan ohjaamaan.⁹

Suomalaisten mielipiteiden muokkaus oli tärkeä osa sodankäyntiä. Siinä haluttiin käyttää hyväksi korkeiden virkamiesten henkilökohtaista panosta. Niinpä katsottiin, että vaasalaissyntyisellä arkkipiispalla oli vaikutusmahdollisuuksia Etelä-Pohjanmaalla. Toukokuussa 1854 Bergenheim liikkuikin tar-

⁷ Kopio arkkipiispan kiertokirjeestä sekä Biografica-kok. 3 (Bergenheim) että C. G. Ottelinin kok. 1 VA. Kirje on julkaistu: *Finska förhållanden* 1857–1860 II, 44–46. Kirjeen saapumisesta ja jatkotoimista mainitaan mm. Pietarsaaren rk:n kirjediaarissa 12.4.1854. II Aa 1 ja Vaasan yllisen rk:n virkakirjeiden konsepteissa 4.4.1854. II Da 3 VMA sekä Perniön rk:n kirjediaarissa 28.3.1854. Aa:1 ja tuomiokapitulilta saapuneet kirjeet Ea:1. Perniön rk:n arkisto TMA ja Turun tuomiork:n arkisto Ea:4 TMA.

⁸ Bergenheimin ja Ottelinin kiertokirjeitten kopiot. C. G. Ottelinin kok. 1 VA.

⁹ Pietarsaaren rk:n lääninrovastin kirje 19.4.1854. Pietarsaaren rk:n arkiston konseptit lähetetyistä kirjeistä VMA; Bergenheim Armfeltille 3.5.1854. AA IIa 13 VA; *Runeberg* 1962, 244, 310; *Paasivirta* 1978, 166, 168.

kastusmatkalla Pohjanmaan rannikkokaupunkien Kristiinankaupungin, Vaasan, Uudenkaarlepyyn, Pietarsaaren ja Kokkolan kouluissa. Matkan järjestämistä ei sinänsä voi pitää sodan uhkasta johtuneena, sillä se sopi hyvin arkki-piispan jokatoisvuotisten koulutarkastusten sarjaan, eikä vierailu palkkapitäjässä Närpiössäkään ollut poikkeuksellinen. Tällä kertaa voi kuitenkin olettaa ajankohtaisten asioiden vaikuttaneen keskusteluihin, vaikkei niistä näy jälkeäkään tarkastuspöytäkirjoissa. Närpiössä Bergenheim osallistui jumalanpalvelukseen sunnuntaina 21.5.1854, Uudessakaarlepyyssä helatorstaina ja Pietarsaassa seuraavana sunnuntaina. Juuri Närpiössä Suomen ruotupataljoonia sittemmin koonnut Casimir von Kothén sai parhaan tuloksen, mihin arkki-piispan käynti ja hänen tiivis yhteytensä palkkaseurakunnan papistoon ovat omalta osaltaan saattaneet vaikuttaa.¹⁰

Keväällä 1854 englantilaiset sotalaivat aiheuttivat vahinkoja Suomen rannikkokaupungeissa. Tämä herätti Suomessa suurta suuttumusta, ja varsinkin Oulun ja Raahen satamien tuhoaminen nostatti mieliin taisteluvalmiutta. Pietarissa päätettiin nyt vetää suomalaiset itse mukaan puolustamaan aluettaan, mikä merkitsi uutta osoitusta hallitsijan luottamuksesta heitä kohtaan. Keisarin julistuksella 23.6.1854 kutsuttiin kokoon kaksi suomalaista ruotupataljoonaa, toinen Turun ja Porin, toinen Vaasan ja Oulun läänistä. Yksi suomalaisten lojaalisuuden koetinkivistä oli, miten nopeasti ja minkälatuinen joukko saataisiin kokoon. Arkkipiispa Bergenheim katsoi velvollisuudekseen omalta osaltaan vaikuttaa värväyksen onnistumiseen ja lähetti jälleen lääninrovasteilleen salaisen kiertokirjeen.¹¹

Arkkipiispa kertoi 6.7.1854 lähettämässään kirjeessä, että hallitus odotti papistolta yhteistyötä ruotupataljoonien keräämisessä. Arkkipiispa opasti papistoa esittämään värväysmääräyksen rahvaalle siinä valossa, että määräys osoitti keisarin luottamusta ”Suomen kansan vilpittömään ja todelliseen jumalanpelkoon perustuvaan isänmaanrakkauteen ja valtaistuinta kohtaan osoittamaan syvään kiintymykseen”. Kun tavoitteena oli saada yhteensä 1200 ruotusotilasta, Bergenheim arveli vapaaehtoisia löytyvän runsaamminkin. Kirjeen mukaan kirkkoherrojen oli ennen värväyskokouksia sopivalla tavalla valmistettava mielialoja ja toimittava niin, että ilmoittautuneista esitettäisiin valittavaksi mahdollisimman hyvät miehet. Näin kirkkoherrat hankkisivat

¹⁰ Matkapk 20.—30.5.1854. E VI 6 TTA TMA; *Runeberg* 1962, 244, 251, 310.

¹¹ Arkkipiispan kiertokirjettä 6.7.1854 ei ole löytynyt tuomiokapitulin arkiston kokoelmista, mutta sellainen on Vaasan yllisen rk:n arkistossa II Ea 7 VMA ja Perniön rk:n arkistossa Ea:1 TMA sekä Turun tuomiork:n arkisto Ea:4 TMA. Kirje on julkaistu: *Finska förhållanden* 1857—1860 II, 46s; *Paasivirta* 1978, 183.

erityisiä isänmaallisia ansioita. Arkkipiispa kirjoitti myös: ”Vaarassa oleva isänmaa tulee osoittamaan kunniaa ja kiitosta niille seurakunnille, joista useimmat ja parhaat urhot tulevat!”¹²

Ei ole tietoa siitä, pyrkikö Bergenheim värväysasiassa vaikuttamaan myös muihin hiippakuntiin. Alkuvaiheessa kyse olikin lähinnä arkkihiippakunnan alueella värväämisestä. Se, että arkkipiispa pyrki aktivoimaan papistoa pataljoonien kokoamiseen, tuntui jossakin määrin ongelmalliselta. Niinpä Bergenheimin nuoruudenystävä ja pitkäaikainen työtoveri, Vöyrin rovasti Carl Josef Estlander kirjoitti arkkipiispalle joutuneensa vastakkain rahvaan perinteisten ennakkoluulojen kanssa ja nähneensä paljon vaivaa asian selittämiseksi ja vastarinnan kukistamiseksi. Hän kertoi antaneensa, piispansa kehotusta noudattaen, seurakuntalaisten mielenmuokkauksen myös kappalien papiston tehtäväksi. Työ oli ollut tuloksellista, sillä Estlanderin kertoman mukaan von Kothenille ei ”Luojan kiitos” ollut esitetty vastalauseita. Estlander sanoi myös tekevänsä voitavansa, kun värväystoiminta alkaisi. Samalla hän kuitenkin totesi sen seikan herättäneen ihmetystä, että kruunun virkamiesten osuus tässä sinänsä ei-kirkollisessa toiminnassa näytti papiston rinnalla jäävän vähäiseksi. Myöhemmin kesällä uuden värväyksen alla Estlander pyysi Bergenheimiä toimimaan niin, että asian hoitaisivat siviilivirkamiehet eivätkä papit. Hän katsoi, että yhteiskunnalliset tehtävät juuri sillä hetkellä sopivat huonosti papiston hoidettaviksi. Silti hänen mielestään oli itsestään selvää, että papisto ”sielustaan ja sydäimestään harrastaa keisarin ja isänmaan parasta”.¹³

Venäläiset olivat Ahvenanmaalla aseistaneet väestöä länsivaltojen hyökkäyksen varalta. Ruuti oli kuitenkin käytetty linnustukseen, ja kun länsivallat kesällä 1854 nousivat maihin, ei niillä ollut ahvenanmaalaisten taholta pelättävissä vastarintaa, pikemminkin nämä olivat valmiita yhteistyöhön. Ranskalaiset ja englantilaiset valloittivat ja tuhosivat Bomarsundin linnoituksen elokuun puolivälissä, ja Ahvenanmaa julistettiin vapaaksi länsivaltojen suojeluksessa. Tässä tilanteessa ahvenanmaalaisten keskuudessa levisi myötätuntoa valloittajia kohtaan, jotka jakoivat väestölle linnoituksen viljavaroja ja avasivat tullittomat kauppayhteydet Ruotsiin. Ruotsista, missä suunniteltiin Suomen palauttamista takaisin vanhan emämaan yhteyteen, tehtiin myös propagandaretkiä Ahvenanmaalle. Englantilaiset käyttivät ahvenanmaalaisia sotaluoksissaan luotseina. Näin ollen Ahvenanmaalla lojaalisuus Venäjän keisaria

¹² *Finska förhållanden* 1857—1860 II, 46s.

¹³ Estlander Bergenheimille 20.7., 31.8.1854. I 1:10 TTA TMA.

kohtaan oli pahan kerran järkkynyt.¹⁴

Ministerivaltiosihteeri Armfelt välitti syksyllä 1854 arkkipiispa Bergenheimille keisarin kehotuksen lähteä Ahvenanmaalle muistuttamaan harhautuneille seurakuntalaisille heidän velvollisuuksistaan keisaria ja isänmaata kohtaan. Vihollisalukset olivat talveksi lähteneet pois, ja Suomen manteren ja Ahvenanmaan välillä oli jälleen yhteys. Selostaessaan Armfeltille matkasuunnitelmaansa Bergenheim valitti ahvenanmaalaisten menettelyä, mutta piti siitä annettuja tietoja liioiteltuina. Arkkipiispa korosti myös vihollisen ylivoiman ja sen käyttämien houkutusten ja katteettomien lupausten osuutta. Hän sanoi uskovansa vahvasti, että ahvenanmaalaiset saataisiin Jumalan sanaan vedoten palaamaan uskolliseen alamaisuuteen. Parhaaseen tulokseen arkkipiispan mielestä päästäisiin, jos hän saisi luvata harhautuneille keisarin anteeksiantannon sillä ehdolla, että uskollisuutta osoitettaisiin vastaisuudessa. Bergenheim ajoitti matkansa helmikuun alkupuolelle, jotta asian vaatimat poliisitutkimukset ehdittäisiin suorittaa sitä ennen.¹⁵

Kolmen viikon ajan, 22.2.—14.3.1855, arkkipiispa Bergenheim tarkasti Ahvenanmaan kahdeksaa emäseurakuntaa ja niiden kappeleita. Hänen seurueeseensa kuuluivat lehtori Gustaf Erik Eurén, notaari Anton Gabriel Rindell ja arkkipiispan henkilökohtaiseksi apulaiseksi määräyksen saanut Alfred Kihlman. Piispantarkastusten alkajaispuheenvuorossa, jonka arkkipiispa piti kirkon alttarilta, Bergenheim otti monessa seurakunnassa esiin edellisen kesän tapahtumat. Näiden puheiden teksti oli valittu niin, että soveltaminen ajankohtaisiin asioihin kävi luontevasti. Sundilaisia kehoitettiin, Paavalin sanoja Tiitukselle lainaten, elämään ”siveästi, vanhurskaasti ja jumalisesti nykyisessä maailmanajassa”. Tarkastuspöytäkirjassa todetaan tästä alkupuheenvuorosta, että teksti kohdistettiin edellisen kesän tapahtumiin. Jakeella ”Kunnioittakaa kaikkia, rakastakaa veljiä, peljätäkää Jumalaa, kunnioittakaa kunin-gasta” (1 Piet. 2:17) piispa tervehti Lemlandin emäkirkkoon kokoontuneita. Saltvikissa hän lainasi samaa kirjettä: ”Sillä parempi on hyvää tehden kärsiä, jos niin on Jumalan tahto, kuin pahaa tehden.” Kesän tapahtumiin palattiin uudelleen tarkastuksen siinä vaiheessa, jossa yleisen osan päätyttyä, naisten ja nuorten sekä lasten lähdettyä, paikalla olivat seurakunnan luottamusmiehet, säätyläis- ja muu miesväki. Silloin käsiteltiin yksityiskohtaisesti kyseisen seurakunnan jäsenten sopimattomia tekoja.¹⁶

Arkkipiispa teki Ahvenanmaan asukkaille selväksi, että vihollisen avusta-

¹⁴ Runeberg 1962, 150, 291, 330; *Paasivirta* 1978, 172, 184; *Lappalainen* 1984, 27s.

¹⁵ Bergenheim Armfeltille 17.11.1854. AA IIa 13 VA; *Paasivirta* 1978, 184.

¹⁶ *Kkje* 403/10.2.1855; ptpk Sund (Vårdö), Lemland, Saltvik 1855. E VI 188, 100, 176 TTA TMA.

minen ei ollut sopusoinnussa yhteiskunnallisen lain eikä Jumalan sanan kanssa. Yhtä häpeällistä kuin isänmaan vihollisten palveleminen oli ollut se, että erityisesti sundilaiset olivat käyttäneet tilaisuutta hyväkseen ja ottaneet kruunun omaisuutta vihollisen tuhoamasta linnoituksesta. Kristittyjen alamaisten tuli muistaa lailliselle esivallalle antamansa uskollisuudenvala. Ahvenanmaalaiset olivat tämän unohtaneet, ja se oli arkkipiispan mielestä väijäämätön osoitus, ettei Jumalan sanaa pidetty sielun parhaana aarteena eikä elämän ainoana ohjeena. Sekä Lemlandista, Sundista että Föglöstä oli kesän tapahtumien johdosta pidätetty ja vangittu luotsausapua antaneita tai muuten viholliseen yhteyttä etsineitä. Seurakuntalaiset tiesivät siten varsin hyvin arkkipiispan paheksuvien sanojen osoitteen.¹⁷

Kaikkien, jotka olivat, vaikka tietämättömyyttäänkin, langenneet kiusaukseen käyttää kruunun omaisuutta tai unohtaneet uskolliselle alamaishallinnon vitkastelun vihollisen vaatimusten noudattamisessa, oli arkkipiispan nuhteiden mukaan syytä käyttää meneillään ollut talvisydan itsetutkisteluun ja katumukseen. Kun oli odotettavissa, että sota seuraavana kesänä toisi samanlaisia tilanteita, arkkipiispa kehotti vastedes paremmin välttämään kosketusta viholliseen ja muistamaan lailliselle esivallalle annettua uskollisuudenvalaa. Niin tuli tehdä, ei ihmispelosta, vaan pikemminkin kunnioituksesta ja hurskaasta kiitollisuudesta Jumalan viisaita säätämyksiä kohtaan. Seurakuntalaisten tuli etsiä armonvälineiden avulla Jumalalta voimaa parempaan käytökseen, jotta kesän tapahtumista aiheutunut häpeätahra voitaisiin poistaa.¹⁸

Tarkastusten päätteeksi Bergenheim piti Ahvenanmaalla rovastikuntakokouksen. Arkkipiispan mielestä edellisen kesän tapahtumat olivat hyvin valitettavia, koska niiden syynä ei voinut olla rahvaan huono kristinopin taito; olivathan tarkastukset osoittaneet ahvenanmaalaiset tässä suhteessa esimerkiksi. Edessä olevan kesän varalta Bergenheim neuvoi papistoa olemaan uskollisen alamaisten esikuvana. Hän sanoi tietävänsä, että sotatapahtumien

¹⁷ Ptpk Sund, Hammarland, Lemland (Lumparland), Föglö 1855. E VI 188, 26, 100, 23 TTA TMA; Turun ja Porin läänin maaherra kenraalikuvernööreille 3.7., 13.4., 28.10.1854. KKK 85/1854 VA; Degerbyn tulliaseman hoitaja esimiehelleen 10.11.1854. KKK salainen akti 351/1854 VA; *Isaksson* 1979, 38–40; *Isaksson* 1980, 58–60. Muistitietona Bergenheimin sodan aikaisesta käynnistä Ahvenanmaalla kerrotaan, että hän oli kutsunut luokseen saaristolaisia ja kehottanut näitä kuuluisia kepposiaan tekemällä tuottamaan englantilaisille vahinkoa. Ahvenanmaalaiset olivat vastanneet: ”Tiedätekö, Herra Arkkipiispa, me olemme tulleet siihen käsitykseen, että rehellisyys on aina paras, vaikka joutuisi tekemisiin itsensä paholaisen kanssa” *Gulén* 1967, 214.

¹⁸ Ptpk Sottunga, Lumparland, Jomala, Finström, Vårdö, Hammarland 1855. E VI 23, 100, 51, 122, 188, 26 TTA TMA.

alkaessa kruunun viranomaiset kutsuttaisiin pois. Siksi papiston oli etukäteen varustauduttava kohtaamaan vihollisen esittämiä vaatimuksia ja suunniteltava, miten niitä mahdollisimman vitkastellen toteuttaisi.¹⁹ Edellisenä kesänä eräät papit olivat joutuneet noudattamaan vihollisen määräyksiä: hankkimaan viholliselle kolmekymmentä lammasta ja jakamaan kruunun makasiinista viljaa saaren omille asukkaille ja venäläisten sotilaitten perheille.²⁰

Erityisesti Ruotsin liberaalissa lehdistössä pääsivät Bomarsundin valloituksen jälkeen valloilleen venäläisvastaiset mielipiteet ja poliittiset toiveet Suomen palauttamisesta. Itse asiassa Tukholman hovissa suunniteltiin länsivaltojen yhteistä maihinnousua Pietarin porteilla asti, jotta Venäjä voitaisiin pakkottaa rauhaan. Venäjän kannalta oli huolestuttavaa, että ruotsalaispropagandan voitiin olettaa saavan vastakaikua Suomessa. Siksi oli pyrittävä, sensuuri- ja muin toimin, tukahduttamaan kaikki myötätunto länsivaltoja kohtaan ja estettävä spekulointi sodan keisarikunnalle mahdollisesti tuottamilla tappioilla ja niiden Suomen asemaan aiheuttamilla vaikutuksilla. Huhumyllyt lähtivät Suomessa helposti liikkeelle. Niinpä vuoden 1855 alusta kenraalikuvernööriksi tullut Friedrich Wilhelm Rembert von Berg pyysi arkipiispaa papiston avulla tukahduttamaan huhun, jonka mukaan oli varustauduttava maan polttamisen taktiikkaan jos vihollinen mahdollisesti tunkeutuisi maahan. Tällaiset perättömät tiedot olivat kenraalikuvernöörin mielestä omiaan heikentämään luottamusta siihen, että keisari kykeni takaamaan alamaistensa turvallisuuden. Bergenheim lähetti 21.2.1855 asian johdosta lääninrovasteille kirjeen, jossa papistoa kehoitettiin sopivin tavoin vakuuttamaan seurakuntalaisensa siitä, että tiedot olivat täysin perättömiä. Huhtikuun lopulla 1855 Bergenheim tapasi yhdessä von Kothenin kanssa Pietarissa ministerivaltiosihteerin Armfeltin, joten keskusteluille sotatapahtumien edellyttämistä toimista oli silloinkin tarjolla tilaisuus.²¹

Suuriruhtinaskunnan alamaisten mielipiteitten ohjailemiseen kirkolla oli omat keinonsa, se kun saattoi sanojensa vakuudeksi vedota Raamattuun. Oikeaan asenteeseen rahvasta ohjasi sodan aikana jo jokasunnuntainen kirkkokoukous. Ahvenanmaalla jaettiin sotatapahtumien johdosta myös sopivaksi

¹⁹ Rkpk Ahvenanmaa 14.3.1855. E VII 25 TTA TMA.

²⁰ Saltvikin avustuskomitean kirje Turun ja Porin läänin maaherralle 11.10.1854. KKK salainen akti 351/1854; *Isaksson* 1980, 59.

²¹ Bergenheimin kirje on ainakin Vaasan yllisen rk:n arkistossa II Ea 7 VMA, se on mainittu myös Perniön rk:n diaarissa 13.3.1855. Perniön rk:n arkisto Aa:1 TMA ja Vehmaan rk:n kirjediaarissa 15.3.1855. Vehmaan rk:n arkisto Aa:1 TMA. Se on julkaistu: *Finska förhållanden 1857—1860* II, 48s; Armfeltin merkintä valtiokalenteriin 28.4.1855. **AA 13** Ratu-lan arkisto VA; *Runeberg* 1962, 248s; *Silfverhuth* 1977, 276; *Paasivirta* 1978, 165, 177, 186; *Lappalainen* 1984, 27s.

katsottuja Evankelisen seuran traktaatteja.²² Mielipiteisiin vaikuttaakseen arkkipiispa Bergenheim lisäksi tilasi loppuvuodesta 1854 kahdelta papilta tätä tarkoitusta varten tekstejä levitettäväksi kansan pariin. Anders Wilhelm Ingmanilta hän pyysi lyhyttä esitystä siitä, miten kristittyjen alamaisten tuli suhtautua lailliseen esivaltaansa. Myös Fredrik Gabriel Hedberg sai arkkipiispalta tehtävän laatia sodan johdosta sopivan kirjoituksen.²³

Ingman ei näytä olleen järin innostunut saamastaan tehtävästä. Hänestä oli arveluttavaa puuttua ajankohtaiseen ja poliittisesti arkaluontoiseen kysymykseen, ja siksi hän halusi kirjoittaa asiasta yleisemmin. Arkkipiispa oli toivonut saavansa tekstin tammikuun puoliväliin mennessä, mutta vasta kuun lopulla Ingman lähetti omansa, epäillen sen tarkoituksenmukaisuutta. Hän oli halunnut välttää poliittisesti värittyjä sovelluksia ja antaa Raamatun sanan sellaisenaan puhua. Ingmanin tekstinä oli 1 Piet. 2:13-17, joka alkaa kehotuksella ”Olkaa alamaiset kaikelle inhimilliselle järjestykselle Herran tähden” ja päättyy Bergenheimin Ahvenanmaalla käyttämään ajatukseen ”Kunnioittakaa kaikkia, rakastakaa veljiä, peljätäkää Jumalaa, kunnioittakaa kuningasta”. Arkkipiispa ei kuitenkaan ollut täysin tyytyväinen Ingmanin tekstiin, vaan jätti sen Alfred Kihlmanin ja Torsten Thure Renvallin muokattavaksi. Bergenheimin mielestä Ingman oli liiaksi korostanut eräitä yksityiskohtia. Ingman arveli itse, että piispa piti pahana sitä osaa, jossa puhuttiin kristityn velvollisuudesta myös epäoikeudenmukaista ja kristinuskon periaatteiden vastaisesti toimivaa hallitusta kohtaan. Ilmeisesti Bergenheim pelkäsi, että tuo kohta voitaisiin ymmärtää väärin ja siihen luulla sisältyvän viittauksen silloiseen tilanteeseen. Ingmanin kirjasen ilmestyminen pitkittyi, se ilmestyi vasta sodan päätyttyä.²⁴

Hedbergin tekemissä kalenterimerkinnöissä ei ole suoranaista mainintaa siitä, että hän olisi saanut Bergenheimiltä tehtäväkseen laatia kirjoituksen, mutta 1.2.1855 Hedberg on kirjoittanut jättäneensä opuksensa *Ett ord i sinom tid* arkkipiispalle. Tämä palautti käsikirjoituksen muutaman päivän kuluttua, ilman muutoksia, Hedberg toteaa, ja painatusluvalla varustettuna. Tuomiokapitulin painatuslupan hankkiminen tapahtui poikkeuksellisen joutuisasti: ilman diarioitua anomusta ja siten, että lupa kirjattiin jälkikäteen arkkipiispan suullisen ilmoituksen perusteella. Teksti oli silloin jo kirjapainossa. Käsikirjoituksessa on Bergenheimin hyväksymismerkintä sekä kapitulin ama-

²² KKK 51/1855—1857 VA.

²³ Ingman Kihlmanille 28.12.1854. *Ruuth* 1937, 319; *Schmidt* 1951, 381.

²⁴ Ingman Kihlmanille 28.12.1854, 24.1., 24.3., 5.4.1855. *Ruuth* 1937, 319—322, 326s; *Murto-rinne* 1965, 25s.

nuenssille tarkoitettu kehoitus painoluvan merkitsemisestä ja asian ilmoittamisesta tuomiokapitulille. Näin kirjasen painatusta nopeutettiin, mutta voi olla, että luvan käsittelymisellä ilman diariointia anomusta pyrittiin myös välttämään erimielisyyksiä. Kun näet helmikuun lopussa arkkipiispan jo ollessa Ahvenanmaalla notaari ilmoitti kapitulille antaneensa tämän kirjasen myyntiluvan arkkipiispan kehotuksesta, lehtori Hjelt halusi pöytäkirjaan merkittäväksi, ettei hän ollut osallistunut painatusluvan myöntämiseen. Menettelyn poikkeuksellisuutta osoittaa sekin, että juuri tämä kirjoitus oli yksi niistä harvoista, jotka arkkipiispa itse näinä vuosina tarkasti.²⁵

Tuomiokapitulin erimielisyys näyttää Hedbergin kalenterimerkintöjen mukaan aiheuttaneen arkkipiispalle paljon harmia. Niinpä tämä, päivää ennen kapitulin painatusluvan kirjaamista, yritti saada koko ladonnan puretuksi, mutta tyytyi lopulta Hedbergin kanssa keskusteltuaan muutamiin pienehköihin muutoksiin, ja niin kirjanen *Ett ord i sinom tid* ilmestyi. Bergenheim oli joka tapauksessa hankkeen vireillepanija ja edistäjä, sillä hän kiirehti Hedbergiä toimittamaan tekstin myös suomeksi. Suomenkieliselle laitokselle ei Turun kapitulista sitten edes haettu painatuslupaa, vaan arkkipiispan kanssa neuvoteltuaan Hedberg toimitti käännöksen Porvoon kapitulin sensuroitavaksi. Hedbergin Sana aikansa sanottu, manaukseksi, neuvoksi ja lohdutukseksi nyt uhkaavan sodan suhteen ilmestyi Porvoon kapitulin maaliskuun lopussa 1855 antamalla painatusluvalla. Myös Kuopion kapituli antoi toukokuun lopulla kirjasen suomalaisen laitoksen painatusluvan. Helsinkiläiseen painokseen oli toiselle sivulle lisätty mietelauseenomaisesti: ”Joka Jumalalle antaa, kuin Jumalan ovat, hän antaa keisarille, kuin keisarin ovat; Joka ei Jumalalle anna, kuin Jumalan ovat, ei hän keisarillekaan anna, kuin keisarin ovat.”²⁶

Hedberg jäsentää tekstinsä viideksi kysymykseksi ja niihin annetuiksi vastauksiksi. Hän esittää aluksi, että sodan koettelemusten syynä oli kansan syni, erityisesti se, että oli halveksittu Jumalan sanaa. Tästä syystä Jumala oli

²⁵ Hedbergin kalenterimerkinnät 1.2., 6.2., 7.2.1855. Hedbergin almanakat VA; tklin pk 1855, 10.2. § 2, 28.2. § 47. A I 85 TTA TMA; Hedbergin käsikirjoitus. I V 4 TTA TMA; tuomiokapitulin paino- ja myyntilupia 1854—1856. D IV: 2 TTA TMA; *Silfverhuth* 1977, 276—278.

²⁶ Hedbergin kalenterimerkinnät 9.2., 15.2., 6.3., 16.3., 17.3., 10.4.1855. Hedbergin almanakat VA; (*Hedberg*) 1855a; (*Hedberg*) 1855b, 2; (*Hedberg*) 1855c, 2; *Silfverhuth* 1977, 277 s. Turun tuomiokapituli eväsi ne keväällä 1854, arkkipiispan ollessa koulutarkastusmatkallaan, yksimielisesti painoluvan käsikirjoitukselta Rukous kristikunnan vihollista Turkia vastaan. Ei tosin ole tiedossa, keneltä painolupaa anonut J. W. Lillja oli käsikirjoituksen saanut. Tklille tulleet painolupa-anomukset 27.4.1854. F II:1b TTA TMA; tklin pk 24.5.1854 § 42. A I 84 TTA TMA.

sallinut vihollisen sulkea satamat kaupankäynniltä, ryöstää laivoja, hävittää yksityisten omaisuutta ja uhata sodalla vielä edessä olevanakin kesänä. Nämä onnettomuudet olivat torjuttavissa, jos Suomen kansa kääntyisi pahuudesta ja palaisi Herran luo. Kirjoittaja liittyy näin perinteiseen kollektiiviseen syyllisyyskäsitukseen, jonka mukaan kansan ajallinen menestys riippui sen hengellisestä tilasta. Vanhan testamentin profeettoja ja psalmeja lainataan soveltaen, jopa niin että Jesajan sanat "merensaaret hän nostaa kuin hiekkajyvän" tulkitaan viittaukseksi Englantiin. Edellisen kesän tapahtumien todetaan osoittavan, että Jumala oli taistellut Suomen ja koko keisarikunnan puolesta. Muuten ei Hedbergin mukaan ollut selitettävissä se, että vihollisen erinomaisesta sotalaivastosta ja sen voitokkaasta yllämirraali Charles Napierista huolimatta hävitykset ja valloitukset olivat jääneet vähäisiksi.²⁷

Hedberg kysyy neljänneksi: "Miksi vihollistemme täytyy joutua häpeään?" Vastauksessa hän soveltaa Jesajan toisen luvun sanoja "Herran Sebaotin päivä kohtaa kaikkea ylpeää ja korskeata ja kaikkea ylhäistä, niin että se maahan painuu". Keisarikunnan viholliset olivat näitä ylpeitä, koska he kirjasen mukaan kaikissa sotaa koskevissa asiakirjoissaan olivat vedonneet vain omiin voimiinsa. "Meidän suuresti rakastettu lempeä keisarimme" taas oli myös Suomen kansalle osoittamissaan julistuksissa vedonnut oikeudenmukaisessa taistelussaan Jumalan apuun. Keisarin hurskautta ja luottamusta Jumalaan korostetaan, ja kuvaa terävöitetään asettamalla rinnalle länsivallat, jotka sanoivat luottavansa puolustusliittoonsa. Jesajalta löytyi sopivaa tekstiä osoittamaan inhimillisten liittojen hyödyttömyys Jumalan avun rinnalla. Englannin ja Ranskan liittoutuminen kristikunnan perivihollisen Turkin kanssa on kirjasen mukaan kristilliselle kansakunnalle alentavaa. Tämän surkeuden raamatulliset vertauskuvat otetaan Ilmestyskirjasta: Turkki on "helakanpunainen peto", jolla ratsastaa "pyhien verestä juopunut portto" eli hienostunut, mutta Jumalasta luopunut vallankumousten ja kristinuskon halveksunnan kehto Ranska. Kolmas liittolainen Englanti esitetään kaupallisten ja muiden taloudellisten etujen metsästäjäksi, joka vuosikaudet on ollut anarkististen liikkeitten pesäpaikka.²⁸

Kirjasen viimeinen kysymys koskee sitä, miten Suomen kansan silloisissa oloissa oli toimittava. Hedberg esittää vihollisen tavoitteeksi vallankumouksen, jolla Venäjän valtakunnan rajamaita yritettiin yllyttää tottelemattomuuteen laillista esivaltaansa kohtaan. Tällaista houkuttelua ei saanut kuunnella

²⁷ (Hedberg) 1855a, 3—14; Murtorinne 1965, 17s.

²⁸ (Hedberg) 1855a, 15—22. Nikolai I:n sotamanifesteissa viljeltiin raamatullisia sanakään-
teitä, esim. julistukset 14.7. ja 20.10.1853. KF 1853.

vaan oli pysyttävä lojaalina. Suomi oli liitetty Venäjään alun perin Jumalan johduksesta ja sallimuksesta, ja siksi tämä esivalta oli Jumalalta. Lukijoitten mieleen palautetaan tässä kohden vielä katkelma siitä uskollisuudenvallasta, jonka virkamiehet vastikään olivat uudelle keisarille vannoneet. Tottelemattomuus Jumalan asettamalle esivallalle aiheutti rangaistuksena Jumalan tuomion ja vihan. Jos neljännen käskyn mukaisesti oltiin kuuliaisina lailliselle esivallalle, seurasi käskyn lupauksen mukaan menestystä myös kokonaisen kansan elämään. Suomalaisilla oli syytä uskollisuuteen myös siksi, että keisari oli niin monin tavoin osoittanut maalle suopeuttaan. Kiittolaisuus keisaria kohtaan esitetään näin suomalaisten lojaalisuuden motiiviksi.²⁹

Hedbergin teksti noudatti luontevasti Venäjän hallituspiirien harjoittamaa, skandinavismia ja vapaamielisiä aatteita vastustavaa sotapropagandaa, jonka mukaan keisari halusi suojella Balkanin kristittyjä Turkin sorrolta sekä Pyhän allianssin hengessä puolustaa yhteiskuntarauhaa ja järjestystä. Teksti oli myös arkkipiispa Bergenheimin mieleen. Kirjasta levitettiinkin tuhansin kappalein. Sen laatijaksi tiedettiin Hedberg, sillä tämä mainosti kirjastaan omassa lehdessään, ja hänen nimellään sitä myös kirjakauppiaat tarjosivat ostettavaksi.³⁰

Hedbergin kirjasen saama arvostelu muodostui lähes yksimielisen kielteiseksi. Katsottiin, että Hedberg oli myynyt kunniansa halvalla ja tehnyt itsestään poliittisen juoksupojan. Yleisesti tiedettiin myös, että toimeksiantaja oli Bergenheim, ja arveltiin hänen tarjonneen Hedbergille taustatietoja. Vapaamielisesti asennoituva tilanomistaja, sittemmin Kuopion läänin maaherra, Johan August von Essen ilmaisi hengenheimolaistensa näkemyksen todetessaan: ”Uskontoparka on nyt kuin mikäkin palvelustyttö, jonka suoritettavaksi miikään tehtävä ei ole halpamainen eikä alentava.”³¹

Helsinkiläinen fennomaani, sanomalehti- ja kirjastomies Sven Gabriel Elmgren nimitti päiväkirjassaan pamflettia suomalaisen kirjallisuuden häpeätahraksi. Hänen tietojensa mukaan tuomiorovasti Edman oli ostanut puolen sataa Hedbergin vihkosta ja polttanut ne mielenosoituksellisesti uunissaan. Skandinavistiset piirit arvostelivat kirjasta kiivaimmin, ja myös Hedbergin uskonystävät paheksuivat hänen menettelyään. Hedbergin saamaan arvos-

²⁹ (*Hedberg*) 1855a, 23—31.

³⁰ *Sanomia Turusta* 18.11.1856; *Runeberg* 1962, 245; *Murtorinne* 1965, 17—22. Useissa luetteloissa Bergenheim on kulkenut teoksen tekijänäkin, viimeksi *Matinolli* 1976, 77.

³¹ Elmgrenin päiväkirja 7.3., 12.4., 25.6., 6.10.1855. V. T. *Rosenqvist* 1927—1928 I, 344; *Mali-niemi* 1939, 146, 152, 160s, 183; *Runeberg* 1962, 245; *Murtorinne* 1965, 20.

teluun viitaten Kihlmankin kehotti Ingmania jättämään julkaisematta kirjoituksen kristityn alamaisten velvollisuuksista. Kihlman oli kertonut mielipiteensä myös Bergenheimille, mutta tämä ei pitänyt ajatuksesta: ”Kyllä on mukavinta panna kädet ristiin ja odottaa asioiden kehitystä. Mutta sen joka voisi tehdä jotain hyvää, ei pitäisi olla mitään tekemättä.”³²

Osansa Hedbergin kirjasen herättämästä arvostelusta sai myös arkkipiispa. Ei ole epäilystä siitä, että häntä pidettiin halpahintaisen raamatuntulkinnan hyväksikäyttäjänä. Tästä näkökulmasta hänen toimiaan arvioitiin. Arkkipiispan katsottiin nöyristelevän keisarillista esivaltaa. Niinpä Elmgren oli sitäkin mieltä, että Bergenheim oli poliittisista syistä vaihtanut Ahvenanmaan lääninrovastin ja niin rankaissut Hammarlandin rovastia Pehr Ulrik Ferdinand Sadelinia hänen väitetystä veljeilystään englantilaisten ja ranskalaisten kanssa. Muodollisesti vaihto tapahtui aivan korrektisti ja asiaankuuluvien kiitoksin Bergenheimin tarkastusmatkan päättyessä. Perusteena oli Sadelinin oma anomus, jossa hän pyysi eroa terveydellisistä syistä. Ahvenanmaalla selitettiin sodan aikana viranomaisten toimia: ”Rangaiskaa syyllisiä ankarasti, jotta keisari ymmärtää meidän olevan uskollisia alamaisia”³³ Tältä taustalta Elmgrenin tulkinta lääninrovastin vaihtamisesta on mahdollinen, vaikkakaan ei välttämätön.

Ruotsin skandinavistisissa piireissä Suomen arkkipiispan toimia seurattiin ja niistä kerrottiin uutisia. Kesäkuussa 1855 Svenska Tidningen kertoi paheksuvaan sävyyn Hedbergin kirjasesta, jota pidettiin ”matelun papujen kylvämisenä alamaisuuden yhteismaahan”. Lehti kirjoitti: ”Sanotaan, että työ on lähtenyt liikkeelle korkeassa hengellisessä suojassa. Meidän täytyy sitä epäillä, ettemme joutuisi herjaamaan ketään”. Sodan jälkeen julkaistu Finska förhållanden -kokoelma sisälsi kopioita useista Bergenheimin salaisista kiertokirjeistä ja kommentteja ”Turun uutтерan arkkipiispan” toimista keisarillisen esivallan palvelijana.³⁴

Suomessa oli tosin myös sellaisia, joiden mielestä arkkipiispan omaksuma linja oli oikea. Mynämäen kirkkoherra, lääninrovasti Anders Johan Rönnbäck kehotti hankin Hedbergiä kääntämään kirjoituksensa suomeksi. Ilmajoen kirkkoherra, lääninrovasti Carl Rudolf Forsman taas pyrki ainakin alai-

³² Elmgrenin päiväkirja 25.6., 6.10.1855. *Maliniemi* 1939, 160s, 183; Ingman Kihlmanille 5.4.1855. *Ruuth* 1937, 326s; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 325; *Maliniemi* 1939, VI—XIII; *Schmidt* 1951, 210s; *Murtorinne* 1965, 20—23.

³³ Rkp Ahvenanmaa 14.3.1855. E VII 25 TTA TMA; Elmgrenin päiväkirja 12.4.1855. *Maliniemi* 1939, 151; *Isaksson* 1979, 40.

³⁴ *Svenska Tidningen* 9.6.1855; *Finska förhållanden* 1857—1860 I, 60, II, 43—49; *Paasivirta* 1978, 189—191.

silleen papeille osoittamaan arkkipiispan edellyttämien toimien tarkoituksenmukaisuuden ja piti tärkeänä niiden nopeaa toteuttamista. Ulvilan vanhassa kirkossa pidetystä sotilasvalan vannomistilaisuudesta kerrottiin, että ”sitä ylensi suuresti rovasti Herman Hellénin kaunis puhe, mikä nuoria sotureja syvästi liikutti”.³⁵ Topelius sai puolestaan osakseen samanlaista arvostelua kuin Bergenheim, kun hän lehdessään keväällä 1854 julkaisi Tammissaaren taistelun johdosta suomalaisten osuutta kiittävän runonsa Ensimmäinen veripisara.

Topeliuksen runon katsottiin osoittavan, että hän oli asettunut Venäjän puolelle. Elmgren oli jo aikaisemmin huomauttanut päiväkirjassaan Topeliuksen ”sangen harkitsemattomasta ja venäläisiä yleismonarkian pyyteitä mairittelevasta” kirjoitustavasta.³⁶

Kirjeessään Johan Ludvig Runebergille Topelius pahoitteli osakseen tullutta arvostelua, häntä kun oli pidetty suorastaan maanpetturina:

Se, mikä minusta näytti uhkaavan synkältä, oli meidän epäjohtonmukainen asemamme valtiomahtiin, joka ei tule viivyttämään tämän aseman muuttamisessa johtonmukaiseksi heti, kun meistä tulee sille vaara ja heti, kun me itse tavalla tai toisella vapautamme sen velvollisuuksistaan.³⁷

Samaa, Suomen erikoisasemaa varjelevaa ajattelua on havaittavissa Bergenheimin sodan johdosta Alfred Kihlmanille kirjoittamassa kommentissa. Tammissaaren uutisten jälkeen arkkipiispa totesi, että suomalaisten jokainen kunnostautuminen oli maalle arvaamattoman hyödyllinen. Ingmanille arkkipiispa kirjoitti sen johdosta, että tämän esivaltauskollisuutta käsittelevän kirjan painatuslupa loppuvuodesta 1855 viivästyi:

Haluan luottaa Jumalaan, että meikäläiset, ilman toimenpiteitämme, tulevat vakavasti ja tunnollisesti harkitsemaan, mitä heidän todelliseen rauhaansa kuuluu. Ainakin rukoulen sitä Jumalalta, koska siitä riippuu paljon, ja enemmän kuin paljon, meidän rakkaan suomalaisen isänmaamme tulevaisuus.³⁸

Runeberg on pitänyt Suomen papiston aatteellista itämaisen sodan aikaista osallistumista taisteluun ”uskottomia” vastaan kaiken kaikkiaan vaatimattomana. Niinpä Casimir von Kothén arvosteli papiston penseyttä ja kehui, että upseerit olivat pitäneet tästä asiasta verrattomasti parempia puheita kuin papit. Hänen tarkoituksenaan oli ollut käyttää papiston ohella propagandatoi-

³⁵ Forsman rovastikuntansa papistolle 12.7.1854. Vaasan yllisen rk:n arkisto II Da 3 VMA; *Schulman* 1905, 104; *Murtorinne* 1965, 19.

³⁶ *Vasenius* 1919, 423, 436—439.

³⁷ *Söderhjelm* 1912, 146s.

³⁸ Bergenheim Kihlmanille 26.5.1854. Coll. 101 HYK; Bergenheim Ingmanille 26.11.1855. *Cederberg* 1911, 231s.

minnassa myös siviilivirkamiehiä.³⁹ Arkkipiispan ilmeinen yhteistyöhalu ja into ei näytä tarttuneen papistoon hänen uutterista pyrkimyksistään huolimatta. Tosin arkkipiispakaan ei papistolle osoittamissaan kirjeissä vähäisessä määrin viitannut uskonsotamotiiviin. Se otettiin mukaan vain sodan johdosta tehtyyn kirkkorukoukseen ja liittyi näin kansan keskuudessa levitettyjen sotaviisujen⁴⁰ turkkilaisvastaiseen ja uskonsota-ajatusta viljelleeseen piirteeseen.

Arkkipiispa Bergenheim vastasi itämaisen sodan Suomen kirkkoliselle johdolle asettamaan haasteeseen tarjoamalla keisarikunnan tavoitteille täyden tuen. Hänen aktiivisuutensa ja pitkälle menevä myötäilynsä herättivät arvostelua, koska hänen katsottiin toimivan tarpeettoman aloitteellisesti. Silti arkkipiispa jäi askelen jälkeen innokkaimmista venäläismielisistä, joiden edustajana voidaan pitää esimerkiksi von Kothernia.

³⁹ *Runeberg* 1962, 245—247.

⁴⁰ Sotaviisuja julkaistiin mm. tuomiokapitulin lehtorin Gustaf Erik Eurénin toimittamassa lehdessä *Sanomia Turusta*. *Tommila* 1963, 323. ”Lisäksi pannaan tähän sota-herrojen pyynnöstä eräs Oulussa painettu ja Johan Rännäriltä tehty lysti ja iloinen Suomen sotaväen laulu:

Ollaan miehet uskolliset,
Ollaan pojat raittiit,
Koska Luoja armollisen

Esivallan laitti...” *Sanomia Turusta* 1.8.1854. Samana syksynä julkaistiin 12.10.1854

Lyhykäinen laulu ajatellessa nykyistä sota, jossa laulettiin mm.:

Uskosta me sodimme täällä Isäin maalla
Keisarimme puolesta sydämellä vaalla
Pois, pois kadotkoot Turkkilaisten juonet,
Pois, pois hajotkoot pakanoitten huolet.

Helmikuun 13. päivänä 1855 julkaistussa Sotalaulussa olivat mm. säkeet:

Turkki sodan julisti ja annoi kuulan ensin.
Tämä Herran tahdosta pois sattumatta lensi.
Turkki Kristin uskoa on vainonnutki aina,
Herran sanaa tahtonutki kovin alas painaa.
Englanti ja Ransmanni on Turkkiin yhdistynyt,
Valkeus ja Pimeys toiseensa kiinnittynyt;
Tämän rakkaat rantamme on saanut tosin tuta;
Vasta ehkä pahempaa me odotamme muuta.

4.2.4. Ilmapiirin muutos sodan jälkeen

Krimin sodassa kärsitty tappio aiheutti muutoksia Venäjän ulkopoliittiseen asemaan ja myös sen sisäisten asioiden hoitamiseen. Pyhän allianssin puolustusliitto Itävallan, Preussin ja Venäjän kesken hajosi. Venäjä joutui kansainvälisessä politiikassa eristettyyn asemaan. Sotilaallinen tappio sai Aleksanteri II:n kiinnittämään huomiota valtakunnan sisäisten olojen uudistamiseen. Keisarikunnan kehityksessä alkoi entistä vapaamielisempi laajojen uudistusten suunnittelun ja toteuttamisen kausi. Tästä oli seurauksia myös Suomessa, missä Nikolai I:n kuoltua maaliskuussa 1855 uuden hallitsijan valtaan nousuun liitettiin odotuksia uudistuksista ja vapaammasta poliittisesta liikkuma-alasta. Nämä toiveet eivät pettäneet. Maaliskuussa 1856 Aleksanteri II vieraili Helsingissä ja ilmoitti senaatissa, että maassa ryhdyttäisiin eri aloilla suorittamaan uudistuksia. Kun rauha oli palannut ja uuteen ilmapiiriin Suomessa alettiin tottua, julkinen keskustelu pääsi vauhtiin. Samalla alkoivat hahmottua myös erilaiset poliittiset mielipidesuunnat. Puolueet eivät niinkään muodostuneet itse tavoitteiden vuoksi, sillä laaja yksimielisyys vallitsi siitä, että Suomen omaleimainen asema oli saatava säilymään. Liberaalit ja fennomaanit olivat kuitenkin eri mieltä keinoista, joilla tähän tavoitteeseen parhaiten päästäisiin. Vapaamielisellä suunnalla korostettiin Suomen kulttuurin ruotsalaista alkuperää ja arvostettiin yhteyksiä entiseen emämaahan, ääritapauksissa kannatettiin jopa skandinavistisia ajatuksia. Fennomaanien mielestä taas Suomen oli selvästi sanouduttava irti Ruotsista päin ruokituista skandinavismien haaveista ja noudatettava edelleen itämaisen sodan aikaista lojaalisuusperiaatetta. Lojaalisuus takasi fennomaanien kärkimiehen Johan Vilhelm Snellmanin mielestä parhaiten suomalaiskansallisen kehityksen jatkumisen.¹

Suomen uudeksi kenraalikuvernööriksi tuli vuoden 1854 lopulla ensin vransijaiseksi ja maaliskuusta 1855 alkaen vakinaiseksi 60-vuotias kenraali Friedrich Wilhelm Rembert von Berg, jolla oli takanaan huomattava sotilaallinen ja poliittinen ura. Baltian saksalainen von Berg oli Vilhelm I:n hovissa ollessaan omaksunut tietyn preussilaisen orientoitumistavan ja Puolassa työskennellessään hankkinut hallinnollista kokemusta sekä osoittautunut erinomaiseksi organisaattoriksi. Toisin kuin edeltäjänsä, von Berg oli luterilainen. Hän tuli Suomeen monin uudistussuunnitelmin varustautuneena ja teki vir-

¹ *Krusius-Ahrenberg* 1934, 13, 21—28, 34—44; *Paasivirta* 1978, 187, 195—205; *Vuorela* 1980, 217—221.

kakautensa alussa maassa laajan kiertomatkan, jonka aikana hän halusi päästä selville epäkohdista.²

Kenraalikuvernööri von Berg oli sekä uudistusmielinen että tehokas. Häntä pidettiin kuitenkin myös pikkutarkkana ja pedanttisena, mistä aiheutui risti-riitoja hänen ja Suomen johtavien virkamiesten välille. Suomalaiset katsoivat, että kenraalikuvernööri, joka keisarin määräyksestä oli asettunut Suomeen asumaan, puuttui tarpeettoman yksityiskohtaisesti ja omavaltaisesti maan asioiden hoitoon. He halusivat päin vastoin rajoittaa kenraalikuvernöörin tehtäviä ja itse ratkaista Suomessa toteutettavien uudistusten suunnan, mistä syystä von Bergin toimeliaisuus ärsytti. Suomen korkeita virkamiehiä ei miellyttänyt se, että von Berg asettui uudistustoiminnan johtoon ja hoiti asioita poikkeuksellisen työkykyisenä, omanarvontuntoisena, kuriin ja järjestykseen mieltyneenä. Itse asiassa von Berg oli lähes kaikkien epäsuosiossa. Uusi kenraalikuvernööri tuki suomalaisuuspyrkimyksiä ja horjutti vanhan suunnan aristokraattisen virkamiesryhmän valta-asemaa. Niinpä senaatista joutuivat lähtemään, ajaututtuaan ristiriitaan kenraalikuvernöörin kanssa, sekä von Haartman että von Kothén. Se, että von Berg edisti fennomaanien asiaa, liittyi elimellisesti hänen taisteluunsa Suomessa ilmennyttä skandinavismia vastaan.³

Tehokas von Berg kiinnitti piispojen huomiota kielikysymykseen, jonka hän tarkastusmatkallaan oli havainnut kaikkein suurimmaksi epäkohdaksi suomenkielisen rahvaan elämässä. Valtaosa maan väestöstä oli hänen kokeuksensa mukaan valittanut sitä, ettei sillä ollut käytettävissään suomen kielen taitoisia tuomareita. Kenraalikuvernööri totesi tilanteen olevan paremman seurakunnissa, missä suomen kielellä saarnaavat papit johtivat puhetta kirkonkokouksissa ja saattoivat siten vaikeuksitta kirjoittaa pöytäkirjat suomeksi. Tällä kirjeellään von Berg pohjusti tuomiokapitulien lausunnonle lähetyä anomusta, jossa toivottiin kirkonkokousten pöytäkirjojen pitämistä suomenkielisissä seurakunnissa suomeksi, ruotsinkielisissä ruotsiksi ja kaksikielisissä seurakunnissa molemmilla kielillä. Saksankielisessä kirjeessään von Berg luonnehti voimakkain sanoin suomenkielisen kansanosan epäoikeudenmukaista kielellistä asemaa:

Mitpä mahtaisi senaatti ja Teidän kunnianarvoisin Konsistorinne arvella siitä, että niitä vaadittaisiin laatimaan pöytäkirjansa englannin, venäjän, ranskan tai saksan kielellä. Ne esittäisivät täydellä syyllä vastalauseen niin lainvastaiselle ja epäoi-

² *Krusius-Ahrenberg* 1935, 110, 113s; *Vuorela* 1980, 220s.

³ *Krusius-Ahrenberg* 1935, 111s, 115—126; *Osmonsalo* 1949, 166; *Paasivirta* 1978, 209—211.

keudenmukaiselle vaatimukselle; ja kuitenkin tässä maassa suomenkielinen väestö joutuu kokemaan näin suurta kohtuuttomuutta. Raamattu opettaa meitä sanoen: ”Mitä et halua, että sinulle tehtäisiin, sitä älä tee muille”

Kaikki tuomiokapitulit puolsivatkin lausunnoissaan muutosta: Turun tuomiokapituli ”ei nähnyt estettä” sen toteuttamiselle, Porvoon kapituli piti sitä jopa helpottavana ja Kuopion kapituli hyödyllisenä toimenpiteenä.⁴

Itämaisen sodan jälkeisessä vapautuneessa ilmapiirissä heräsivät toiveet valtiopäivien koolle kutsumisesta. Myös kenraalikuvernööri von Berg ajoi tätä hanketta. Aleksanteri II:n kruunauksen johdosta Helsingissä pidetyssä juhlassa Frans Ludvig Schauman esitti puheessaan avoimesti toivomuksen valtiopäivistä. Tätä ei Pietarissa kuitenkaan pidetty sopivana menettelytapana, ja niinpä von Berg ja Schauman saivat Armfeltin välityksellä vastaanottaa ilmoituksen, että keisari oli tyytymätön. Arkkipiispa Bergenheim lohdutti masentunutta Schaumania:

Alakuloisuus... pohjautuu väärin arvioituihin toiveisiin, jotka meidän omalaatuisen asemamme huomioon ottaen eivät ehkä olleet täysin oikeutettuja. Haluamme kuitenkin toivoa kaikkea tulevaisuudelta, vaikkakin toiveemme voivat toteutua vain vähitellen.

Valtiopäivät siirtyivätkin lähinnä sisäpoliittisista syistä, kun keisari katsoi, ettei Puolan tilanteen vuoksi ollut viisasta edetä Suomen autonomian korostamisen tiellä. Vuonna 1859 Aleksanteri II kuitenkin suostui von Bergin esitykseen, että senaatti valmistelisi luettelon valtiopäiväkäsittelyä edellyttävistä asioista. Kun keisari valtakunnassa vallitsevan yleistilanteen vuoksi katsoi, ettei valtiopäiviä sittenkään voitu kutsua koolle, päädyttiin esittämään näiden kysymysten käsittelemistä säätyvaliokunnassa. Tästä tammikuun valiokunnasta kehittyi kuitenkin perustuslaillinen kiistakysymys, kun osa suomalaisista katsoi, että valtiopäiväsäädylle kuuluva ratkaisuvallta näin luovutettiin pelkälle valiokunnalle. Tilannetta pidettiin von Bergin aikaansaannoksena, mikä lisäsi entisestään kenraalikuvernööriä kohtaan tunnettuja antipatioita.⁵

Turun tuomiokapitulissa keskusteltiin ja äänestettiin toukokuun lopulla 1861 siitä, oliko säätyvaliokunnan jäsenten vaalia koskevaan tuomiokapitulin kiertokirjeeseen väärinkäsitysten välttämiseksi lisättävä erillinen huomautus valiokunnan tehtävästä. Bergenheim asettui enemmistön kannalle, jonka mu-

⁴ von Berg Bergenheimille 22.2.1858. EB; von Berg Ottelinille 20.2.1858. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; tal.os. KD 403/39 1858 VA.

⁵ Bergenheim Schaumanille 16.1.1857. SLS 349 HYK; *Krusius-Ahrenberg* 1934, 75s, 105–122; *Krusius-Ahrenberg* 1935, 128s; *Jussila* 1969, 219s; *Paasivirta* 1978, 212–215; *Vuorela* 1980, 220s.

kaan hallitsijan kirje oli julkaistava sellaisenaan. Kevättalvella oli mm. Frans Ludvig Schauman ollut puuhaamassa adressia, jossa olisi pyydetty koko säätyvaliokunnan kutsukirjeen peruuttamista ja sille annetun tehtävän siirtämistä perustuslain mukaisille elimille. Huhtikuun lopulla, jo ennen adressin valmistumista, oli kuitenkin annettu valiokunnan tehtävää koskeva selvennys: valiokunnan oli valmisteltava säädyille tehtäviä esityksiä ja toisaalta asusteitse annettavia säännöksiä. Schaumanin mielestä ei tosin tämäkään rajoitus ollut riittävä, sillä hän katsoi, että mainittujen asiaryhmien välinen erokin kuului säätyjen ratkaistavaksi. Bergenheim ei liittynyt näihin perustuslaillisuutta korostaneisiin näkemyksiin. Syyskuussa, kun Turun tuomiokapituli suoritti valiokunnan pappisjäsenten vaalin, kapitulin jäsenet arkkipiispaa lukuunottamatta halusivat liittää pöytäkirjaan merkinnän valittujen valtuuksista: he eivät olleet säätyjensä edustajia, vaan esittivät mielipiteensä yksityishenkilöinä. Arkkipiispan mielestä tämä oli huhtikuun lopulla annetun keisarikillisen kirjeen perusteella itsestään selvää.⁶

Tuomiokapitulissa suoritettussa vaalissa arkkipiispa Bergenheim ei saanut ainuttakaan ääntä. Koko hiippakunnassa äänet jakautuivat siten, että tuomiorovasti Renvall sai 72, professori Schauman 57, Pohjan kirkkoherra Herman Fredrik Sohlberg 34 ja Ilmajoen Carl Rudolf Forsman 31 ääntä. Seuraavina olivat Taivassalon Carl Jakob Helander 24 ja Bergenheim sekä Ulvilan Herman Hellén 16 äänellä. Hiippakuntapapiston keskuudessa todettiin, että arkkipiispa ehdokkaana ”reputettiin”. Eräiden tietojen mukaan hän olisi itse esittänyt, ettei häntä pitäisi äänestää. Tuomiokapitulin vaalin tulos näyttää vahvistavan tätä näkemystä. Vaalin tuloksen kuultuaan Bergenheimin on kerrottu laushtaneen: ”Kyllä ihminen voi olla patriootti, vaikka onkin arkkipiispa.”⁷

Arkkipiispa Bergenheim oli keväällä 1855 mukana siinä suomalaisten lähetystössä, jonka tehtävänä oli esittää surunvalittelut Nikolai I:n kuoleman johdosta sekä toivottaa onnea uudelle keisarille. Lähetystön saama vastaanotto oli juhluudessaan mieliinpainuva. Bergenheim piti mukanaolooaan kenraalikuvernööri von Bergin ansiona ja kiitti tätä matkalla kokemistaan miellyttävistä elämyksistä. Aleksanteri II oli halunnut siirtää kruunausjuhlallisuudet ajankohtaan, jolloin sota olisi päättynyt, ja niinpä niitä vietettiin Moskovassa

⁶ Tklin pk 1861, 29.5. § 4, 10.6. § 1, 25.9. § 28. A I 91 TTA TMA; *kkje* 476/10.6.1861; *V. T. Rosenqvist* 1927—1928 I, 219—222.

⁷ K.Fr. Ottelin Lars Stenbäckille 24.7.1861. Coll. 217 HYK; Elmgrenin päiväkirja 27.9.1861. *Maliniemi* 1939, 427; tklin pk 23.10.1861 § 13. A I 91 TTA TMA; tklin kirje 894/23.10.1861. B I 128 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1927—1928 I, 294.

vasta 7.9.1856. Kenraalikuvernööri von Berg oli mukana näissä juhlallisuuksissa ja hänen kanssaan myös Suomen säätyjen edustajat. Bergenheim osallistui kruunajaisten johdosta Turussa järjestettyihin tilaisuuksiin. Arkkipiispan asenteita kuvastaa hänen kruunajaispäivän johdosta pitämänsä päivällispuhe, jossa hän totesi, että Suomen kansa oli aina, esi-isiensä pyhää tapaa noudattaen, kaikissa vaiheissaan uskollisesti täyttänyt alamaisvelvollisuutensa. Arkkipiispan esityksestä päivällisvieraat kohottivat maljansa Aleksanteri II:lle toivottaen keisarille pitkää ikää. Yhdeksänkertaisen hurraa-huudon ja laulun jälkeen juotiin maljat keisarilliselle perheelle ja kruununperijälle:

Sitä armollista hyväntahtoisuutta, jota Suomen kansa on nyt lähes puolen vuosisadan aikana jatkuvasti saanut osakseen Venäjän keisarinistuimelta ja joka on jättänyt lähtemättömät jäljet kansan kasvavaan hyvinvointiin ja omanarvontuntoon, ovat myös keisarillisen perheen korkeat jäsenet ja sukulaiset aina osoittaneet.⁸

Keisarin kruunauksen yhteydessä annettiin neljälle suomalaiselle pappismiehelle teologian tohtorin arvonimi. Elettä on pidetty yhtenä osoituksena keisarin kiitollisuudesta Suomen papistoa kohtaan sen sodan aikana osoittaman lojaalisuuden vuoksi. Näin jatkui Ruotsin vallan ajalta periytynyt hallitsijan nimitysoikeus, jota keisari jo aikaisemminkin oli käyttänyt antaessaan tohtorin arvoina tunnustusta lähinnä muista kuin tieteellisistä ansioista. Nyt arvon saivat kenraalikuvernöörin ehdottamina arkkipiispa Edvard Bergenheim, Ruokolahden kirkkoherra Josef Wegelius, Parikkalan kirkkoherra Anton Ulrik Rönnholm ja Liperin kirkkoherra Anders Josef Europaeus. Samassa yhteydessä annettiin myös hovioikeuden asessorin arvonimiä. Teologian tohtorien juhlallisesta promootiosta luovuttiin, kuten aikaisemminkin, kun arvonimi oli ollut keisarin myöntämä, ja asianomaiset saivat vain diplominsa, jotka promootori Porvoon piispa Carl Gustav Ottelin oli allekirjoittanut 18.12.1856. Ottelin totesi promootio-ohjelmassaan, että teologian tohtorin arvon saajat olivat seurakunnallisen työn ohella myös isänmaansa palveluksessa. Hän korosti sekä kirkon että valtion jäsenyyden velvoittavuutta ja yhteenkuuluvuutta. Perusteluissa viitattiin huomionosoituksen saajien kirkollisiin, opillisiin ja yhteiskunnallisiin ansioihin. Elmgrenin kommentti olikin, että uusien tohtoreitten kirjalliset ansiot olivat lähes olemattomat, mutta että ”Europaeuksella on sentään jonkin verran arvonantoa kelpo kirkkoherrana, Ber-

⁸ Bergenheim von Bergille 30.4.1855. KKK 91/1855 VA; Bergenheim Adolph Bergenheimille 11.5.1855. EB; kruunajaismatkaan liittyviä asiapapereita. KKK 155/1855—1857 VA; päivällispuheen käsikirjoitus. EB. *ÅU* 9.9.1856. Vrt. *V. T. Rosenqvist* 1927, 221.

genheimillä taas miehenä, jolla on paljon käytännöllistä tajua ja viekkautta poliittisessa suhteessa”⁹

Itämaisen sodan jälkeen Suomen papisto sai tunnustusta ja kiitoksia myös toisessa yhteydessä. Turun tuomiokapituli ehdotti, että vietettäisiin 18.6.1857 juhlaa sen johdosta, että tuli kuluneeksi 700 vuotta kristinuskon Suomeen tulosta. Kapituli ehdotti niin ikään, että juhlapäivänä kerättäisiin kolehti lähetystyölle. Kolehtiajatuksen Frans Ludvig Schauman oli herättänyt Bergenheimin pitämässä rovastikuntakokouksessa 1856, ja arkkipiispa oli luvannut harkita asiaa. Toiset tuomiokapitulit kannattivat juhlan järjestämistä. Keisari antoiikin helmikuussa 1857 siihen luvan. Riemujuhlan johdosta Aleksanteri II lähetti Suomen evankelis-luterilaiselle papistolle kirjeen 27.5.1857. Siinä kiitettiin suomalaisia tunnollisesta alamaisuudesta ja hallitsijaa kohtaan edellisten vuosien kovien koettelemusten keskellä osoitetusta uskollisuudesta. Tämä kirje luettiin maan kirkkoissa juhlapäivän johdosta järjestetyissä jumalanpalveluksissa saarnan jälkeen, joten seurakuntalaiset saivat kuulla myös seuraavat hallitsijan sanat:

Vakuuttuneena siitä, että näitä hyveitä on herättänyt ja ylläpitänyt se lämmin into, millä Suomen evankelis-luterilainen papisto pyhää ja vastuullista kutsumustaan hoitaessaan on pyrkinyt Suomen kansaa siveellisesti jalostamaan kristillisen totuuden valolla, haluamme tästä siunauksellisesta toiminnasta kirkon ja isänmaan palveluksessa täten vakuuttaa sanotulle papistolle armollista kunnioitustamme.¹⁰

Juhlan kunniaksi annettiin jälleen teologian tohtorin arvoja. Kenraalikuvernööri tiedusteli sopivia henkilöitä ainakin Ottelinilta Porvoon hiippakunnan osalta. Nähtävästi Bergenheim sai ehdottaa Turun hiippakunnasta promotoitavat. Edellisen vuoden promootiossa vihityistä vain yksi oli arkkihiippakunnasta, nyt sekä Porvoon että Kuopion hiippakunnasta sai arvon yksi ja Turun hiippakunnasta kuusi pappia. Arkkihiippakunnasta kunnianosoituksen saivat muiden muassa Maalahden Jakob Wegelius, Finströmin Frans Peter von Knorring ja hovioikeudenneuvos Bergenheimin lasten entinen kotiopettaja, Pietarsaaren rovasti Johan Höckert. Teologinen tiedekunta järjesti juhluvuoden kunniaksi promootion 28.5.1857. Tiedekunta, joka halusi pitää tohtorin arvot ennen muuta väitelleitten tai tieteellisesti ansioituneitten asiaana, sulki tällä kertaa tietoisesti keisarin muilla perusteilla nimittämät tohtorit

⁹ Keisari kenraalikuvernöörille 7.9.1856. Tal.os. KD 585/60 1856; Armfelt Ottelinille 12.11.1856. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; promootioasiakirjat. KKK 155/1855—1857 VA: Elmgrenin päiväkirja 27.2.1857. *Maliniemi* 1939, 245; Kansanaho 1955, 175, 178, 181; *Ruuth* 1959, 60s.

¹⁰ Rkpk Raaseporin it. rk 12.3.1856. E VII 20 TTA TMA; tklin kirje 579/11.6.1856. B I 123 TTA TMA; riemujuhlan asiakirjoja sekä aktissa tal.os. KD 23/449 1856 että VSV 4/1858 VA; *Ruuth* 1959, 50—61, 72.

juhlallisuuksien ulkopuolelle. Niinpä kahdeksan lääninrovastia saivat nimityksen vasta edellisenä päivänä eivätkä näin ehtineet mukaan. Keisarin nimitämänä kunniatohtorina promootiossa oli mukana vain Johan Ludvig Runeberg, jonka virsikirjaehdotus oli valmistunut sopivasti riemujuhlaan.¹¹ On ilmeistä, että arkkipiispa Bergenheim osoitti tiedekunnan menettelyn johdosta mieltään jäämällä pois toukokuuisista juhlallisuuksista. Kun näyttävään promootioon osallistui valtiiovallan edustajia kenraalikuvernöörin johdolla ja kun tilaisuudessa jaettiin senaatin jäsenille virsikirjakomitean työn tuloksena syntynyt Runebergin ehdotus, vaikuttaa todella kummalliselta, että arkkipiispa samaan aikaan matkusti Pohjanmaalle tarkastamaan Vaasan kouluja. Näin erityisesti siitä syystä, että hän vielä samana syksynä matkusti uudelleen Vaasaan vihkimään siellä toimintansa alkavaa tyttökoulua.¹²

Itse 700-vuotisjuhlaa vietettiin seurakunnissa torstaina 18.6.1857. Varsinkin Helsingissä ja Turussa oli tehty suurisuuntaisia valmistelutöitä. Kukkaköynnöksin koristellussa Turun tuomiokirkossa piti juhlasaarnan historian lehtori Renvall, ja juhlaa jatkettiin hovimaalari R. W. Ekmanin johdolla niin ikään kaunistetulla Kupittaaan lähteellä. Sanomalehden mukaan juhlaa vietettiin Turussa ”kaikin tavoin suurellaisesti”:

Kupittaalla laulettiin sekä soitettiin koko ilta; sekä kaupungin herrasväestä laulajat ja laulattaret että täällä olevaiset sotaväen soitostot tekivät parastansa... Sanalla sanottu: Turku vietti riemujuhlan sekä riemullisesti että kauniisti.¹³

Itämaisen sodan jälkeisessä uudessa tilanteessa Suomen konservatiivi virkamieskunta menetti valtaansa lähinnä kahdesta syystä: yritteliäs kenraalikuvernööri ei pitänyt suomalaisuusliikettä vastustavia miehiä sopivina, ja toisaalta maan asioiden hoidossa pääsi johtoon hillitty liberalistinen suunta.¹⁴ Arkkipiispan asemaa uudet tuulet eivät horjuttaneet, mutta työskentelyilma-
piiri oli tyystin toinen. Näyttää lisäksi siltä, että preussilaismielisellä, sotilaallista järjestystä arvostavalla, tarkalla ja työvireisellä kenraalikuvernöörillä sekä lojaalilla arkkipiispa Bergenheimillä oli edulliset yhteistyön lähtökohdat.

¹¹ von Berg Ottelinille 30.5.1857. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; promootioasiakirjoja aktissa VSV 4/1858 VA; *ÅU* 16.6.1857; *Kansanaho* 1955, 181–184; *Ruuth* 1959, 55–60.

¹² Ktpk Vaasan aak, yak 25.—26.5.1857. TKA 62, 65 VA; *Kansanaho* 1955, 182; *Ruuth* 1959, 55–60.

¹³ Tklin kirje 16/13.1.1858. B I 126 TTA TMA; *Sanomia Turusta* 23.6.1857; *ÅU* 23.6.1857; *Ruuth* 1959, 63–66; *Remes* 1976, 216.

¹⁴ *Krusius-Ahrenberg* 1934, 69; *Jussila* 1969, 220.

4.3. Arkkihiippakunnan paimen

4.3.1. *Tehostuva tarkastustoiminta*

Voimassa olleiden säännösten mukaan piispan tuli suorittaa hiippakunnassaan piispantarkastuksia vuosittain siten, että koko hiippakunta tuli neljän, viiden vuoden kuluessa tarkastetuksi. Yksittäisen seurakunnan kannalta tämä merkitsi piispantarkastusta vähintään joka viides vuosi. Kirkkolain mukaan piispa oli myös eforus, hiippakuntansa koulujen ylin valvoja. Koulujen tarkastustoimintaa koskevat säännökset tarkentuivat, kun 1843 saatiin uusi koulujärjestys. Sen mukaan senaatin kirkollistoitimituskunnasta tuli kouluhallinnon ylin elin. Piispa vastasi yhdessä tuomiokapitulin kanssa kuitenkin edelleen tarkastustoimesta. Hiippakunnan kouluissa oli pidettävä tarkastus vähintään joka kolmas vuosi. Myös senaatti saattoi suorittaa tarkastuksia. Seuraavassa, vuoden 1856 koulujärjestyksessä uudet siviililukiot määrättiin kirkollistoitimituskunnan päällikön hallinto- ja tarkastusvaltaan. Uudenkin koulujärjestyksen mukaan piispan oli tarkastettava hiippakuntansa koulut joka kolmas vuosi. Tarkastuksen tehokkuuteen kiinnitettiin huomiota. Määrättiin, että myös yksityiset koulut oli tarkastettava.¹

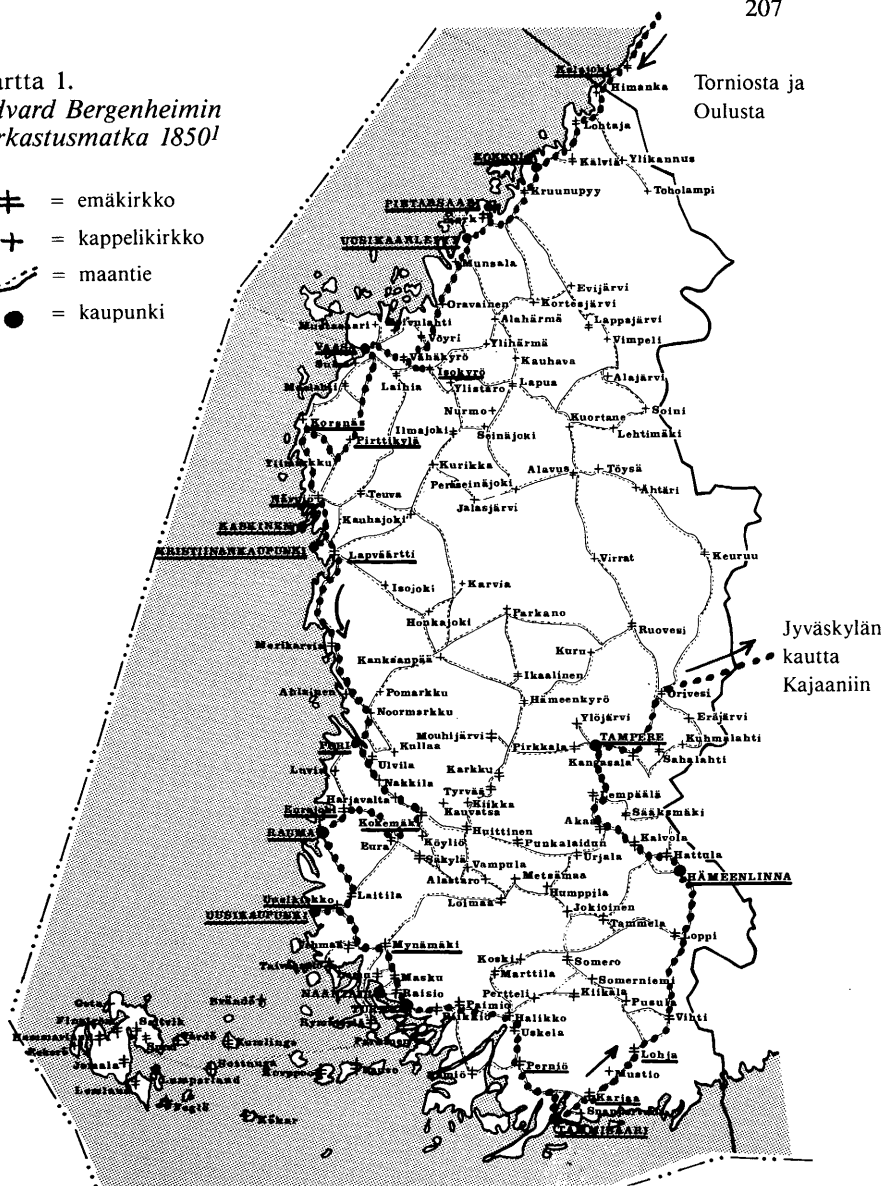
Turun laajassa hiippakunnassa oli osoittautunut vaikeaksi pitää piispantarkastuksia niin usein kuin säännökset edellyttivät. Tengström ei vuoden 1811 jälkeen suorittanut itse lainkaan tarkastuksia. Sen sijaan hän pyrki käyttämään tarkastustoimessa hyväkseen lääninrovasteja. Rovastintarkastuksia varten hän laati jo 1803 yksityiskohtaiset ohjeet. Melartin ei heikon terveytensä vuoksi pystynyt tehokkaaseen tarkastustoimintaan. Vuosina 1836—1837 hän tarkasti lääninrovastien seurakunnat ja määräsi kunkin näistä puolestaan tarkastamaan oman rovastikuntansa seurakunnat. Melartin tarkisti Tengströmin rovastintarkastusohjeet ja lähetti ne lääninrovasteille 1836. Tässä muistiossa annetaan tarkastusprosessista yksityiskohtaiset ohjeet. Siinä luetellaan kysymykset, jotka tarkastajan tuli tehdä tarkastuksen yleisessä ja yksityisessä osassa jumalanpalveluksista, kinkereistä, lastenopetuksesta, seurakunnan siiveillisestä tilasta, papistosta, kirkonpalvelijoista sekä seurakunnan taloudellisesta tilasta. Melartin toimitutti rovastintarkastukset myös vuosina 1846—1847.²

¹ *KL* 1686 luku 24 § 3, 6, 7; *Rydén* 1861, 273; *KJ* 6.11.1843 § 17, 26. *FS* 1843; *KJ* 7.4.1856 § 17, 26. *FS* 1856; *Halila* 1978a, 204—214; *Halila* 1980, 95—98; *Vuorela* 1980, 118s.

² *Anthoni* 1923—1928 II, 259s, 274—277; *kkje* 274/21.6.1836; *Täkolander* 1926—1927 II, 16, 19s; *Tiensuu* 1976, 344s.

Kartta 1.
Edvard Bergenheimin
tarkastusmatka 1850¹

- ✚ = emäkirkko
 + = kappelikirkko
 --- = maantie
 ● = kaupunki

¹ Pohjakartta: Berndt Ad. Lindeman, Post- och Vägkarta öfver Storfurstendömet Finland 1846—1848, joka on kuulunut myös arkkipiispa Bergenheimin varusteisiin. Förteckning 1885, no 463.

Vuonna 1836 Melartin oli piispantarkastusmatkallaan tarkastanut myös muutamia kouluja. Juuri ennen uuden koulujärjestyksen voimaantumista 1843 hän teki hiippakunnassa suuren koulutarkastuskierron. Kun sitten 1845 tuli kyse koulujen tarkastamisesta, hän jätti tehtävän tuomiorovastille, koska ei enää itse jaksanut lähteä matkustamaan.³

Bergenheimin ensimmäinen, lähes kaksi kuukautta kestänyt tarkastusmatka 1850 (kartta 1, liitetaulukko 1) liittyi tavallaan myös hänen toimintaansa yliopiston sääntökomiteassa. Komitea oli saanut 1849 tehtäväkseen myös koulujärjestyksen muokkaamisen. Mannerheim arveli Bergenheimin tarkastusmatkallaan hankkivan tältä kannalta hyödyllistä tietoa. Bergenheim tarkasti näet kaikki Turun ulkopuolella toimivat hiippakunnan koulut. Uusi arkkipiispa kutsui rovastikunnittain järjestettyihin pappeinkokouksiin mahdollisimman monta säädyn jäsentä keskustelemaan siitä, mitä esteitä oli Jumalan valtakunnan leviämisen tiellä ja miten ne poistettaisiin. Hän ilmoitti myös haluaavansa tutustua papistoon. Matkan ulottaminen myös 1851 Kuopion piispalle siirtyvään hiippakunnan osaan antaa aihetta olettaa, että arkkipiispan tarkoituksena oli ennen muuta papiston mielipiteiden tunnustelu ja ohjailu. Matkastaan Bergenheim laati selostuksen kenraalikuvernöörille.⁴

Ensimmäisen seurakuntatarkastuksensa Bergenheim piti palkkapitäjässään Närpiössä 1850. Hän käytti vuoden 1836 rovastintarkastusohjelmaa, joka oli hänelle jo lääninrovastintarkastuksista tuttu. Sitä hän käytti myöhemminkin täydellisen piispantarkastuksen eli visitaation ohjelmana. Vuonna 1852 Bergenheim teki kolme tarkastusmatkaa. Silloin tarkastetuista seurakunnista useimmissa kuitenkin pidettiin visitaatiota suppeampi tarkastus, josta pöytäkirjassa käytetään nimitystä inspektio. Termi visitaatio vastaa vuoden 1845 kirkkolakiehdotuksessa mainittua yleistä ja inspektio siinä mainittua yksityistä piispantarkastusta. Jälkimmäiseen kuului kirkkorakennuksen, seurakunnan arkistojen, tilien ja pöytäkirjojen tarkastus sekä papiston, kirkonpalvelijoiden ja kuudennusmiesten kanssa käyty neuvottelu seurakunnan sivellisestä tilasta. Näistä tarkastuksista ei laadittu erillistä seurakuntakohtaista piis-

³ *Takolander* 1926—1927 II, 194, 201.

⁴ *Kkje* 366/31.7.1850 § 2; Mannerheim Armfeltille 6.10.1850. AA IIa 21 VA; Bergenheim von Kothenille 7.5.1850. von Kothenin kok. 12 VA; *Vuorela* 1980, 123s. Kuopion hiippakunta aloitti toimintansa 1.8.1851. Vuoden 1850 tarkastuksissa jäivät käymättä Naantalina ala-alkeskoulu ja Ahvenanmaalla toimiva koulu. Rovastikuntakokousta ei pidetty 1850 Ahvenanmaalla eikä tuomiorovastikunnassa. Seuraavana vuonna Bergenheim teki matkan Ahvenanmaalle ja tarkasti mainitun koulun sekä piti rovastikuntakokouksen. Rkpk 10.3.1851. E VII 25 TTA TMA.

pantarkastuspöytäkirjaa, vaan asiat kirjattiin tarkastajan matkapöytäkirjaan.⁵

Vuoden 1852 tarkastuksista ensimmäinen osui maaliskuuhun (liitetaulukko 2). Siitä ei ilmoitettu kiertokirjeellä, sillä kyseessä oli Someron ja Tammelan seudulla sattuneen katovuoden aiheuttama tilanne. Arkkipiispa halusi olla mukana neuvottelemassa, miten sitä voitaisiin helpottaa. Toinen tällä matkalla tarkastettu seurakunta oli Karjaa kappeleineen. Snappertunan kappelikirkossa oli helmikuun alussa kesken saarnanpidon sattunut välikohtaus, jossa vimmastunut seurakuntalainen yritti ampuu kappalaisen. Arkkipiispa piti aiheellisenä lähteä rauhoittamaan ja nuhtelevaan seurakuntalaisia. Kevätkesällä 1852 Bergenheim teki tarkastusmatkan, joka kesti runsaan kuukauden (kartta 2, liitetaulukko 2) ja vielä syyskesällä lähes kaksi kuukautta kestäneen matkan (kartta 3, liitetaulukko 3). Yksityiskohtaiset ohjeet ja matkaohjelma ilmoitettiin tuomiokapitulin kiertokirjeessä hyvissä ajoin.⁶

Toukokuussa 1854 Bergenheim tarkasti pääasiassa kouluja ja piti muuttamassa seurakunnassa suppean tarkastuksen (liitetaulukko 4). Siihen toivottiin mahdollisimman monen seurakunnan kuudennusmiehen osallistuvan. Tältä matkalta kertyi matka- ja toimituspäiviä yhteensä 29 ja reitille pituutta lähes 1500 km. Syys-lokakuuksi 1854 Bergenheim kuulutti heinäkuussa kiertokirjeellä lähes kahden kuukauden tarkastusmatkan. Täydellinen piispantarkastus oli suunniteltu pidettäväksi Lohtajan, Ruoveden, Mouhijärven, Lopen, Halikon, Lapin ja Tyrvään emäseurakunnissa ja niiden kappeleissa. Lisäksi suunnitelmassa oli joukko inspektio-tarkastuksia. Bergenheim oli aikonut poiketa myös Lappajärvellä selvittelemässä ystävänsä Jakob Fellmanin ja seurakunnan papiston ristiriitoja. Tämän matkansa Bergenheim kuitenkin kuukauden kuluttua perui. Syynä olivat itämaisen sodan tapahtumat, joiden vuoksi arkkipiispa katsoi parhaaksi pysyä hiippakuntakaupungissa.⁷

Talven 1855 tarkastusmatka Ahvenanmaalle (liitetaulukko 5) johtui itämaisen sodan tapahtumista. Samalla kiertokirjeellä oli ilmoitettu että tarkastus pidettäisiin myös Ikaalisten ja Kankaanpään kirkkoherrakunnissa, joissa oli

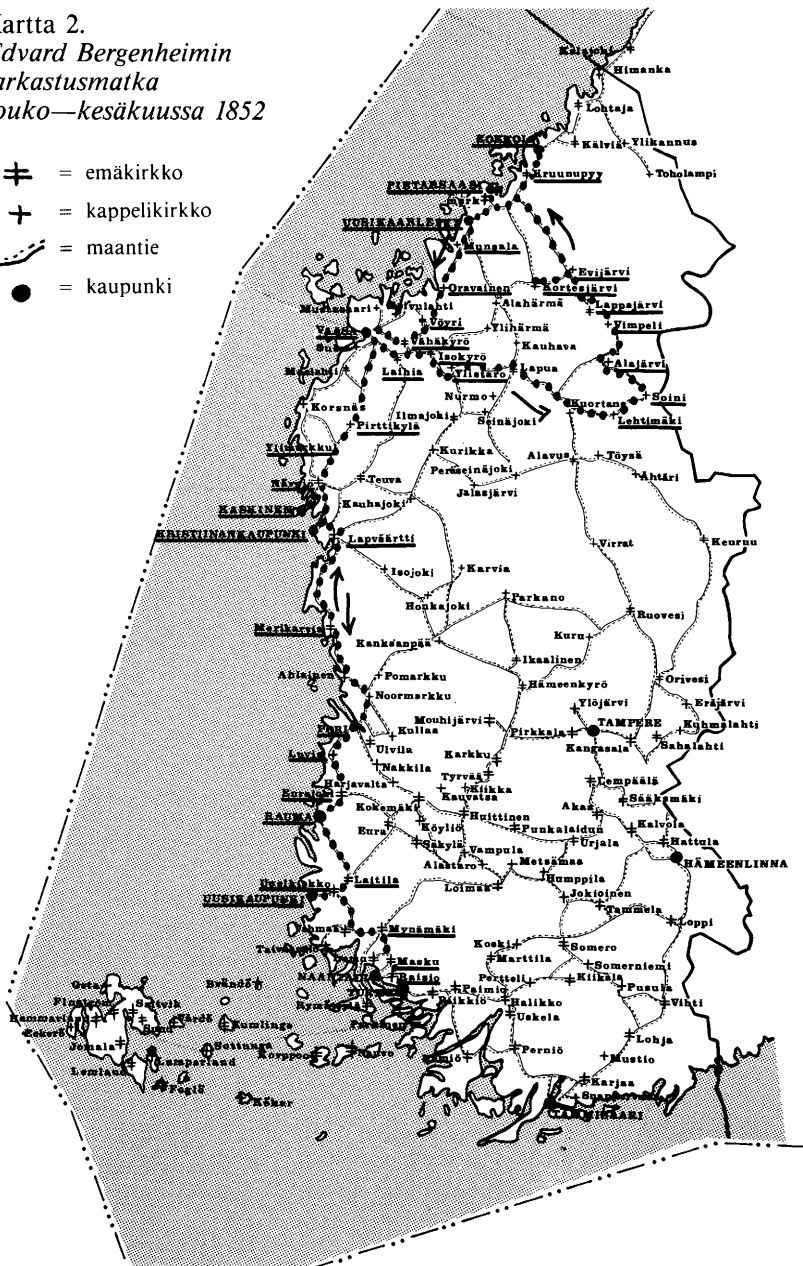
⁵ *Kkje* 366/31.7.1850 § 2; *kkje* 377/7.4.1852; *kkje* 379/21.7.1852; *KLF* 1845 § 8—9. Inspektioista pidetyt matkapöytäkirjat ovat kokoelmassa E VI 6 TTA TMA.

⁶ *Kkje* 377/7.4.1852; *kkje* 379/21.7.1852; matkapk 17.—18.3.1852. E VI 6, ptpk 1852 Karjaa. E VI 60, tklin pk 25.2.1852 § 13. A I 82, TTA TMA.

⁷ *Kkje* 393/3.5.1854; *kkje* 397/19.7.1854; *kkje* 399/18.8.1854; Bergenheim Fellmanille 15.8.1854. Fellman-suvun kok. 3 VA; Bergenheim Kihlmanille 21.8.1854. Coll. 101 HYK; tal.os. KD 24/457 1854 VA; matkalasku. Tal.os. KD 24/457 1854 VA.

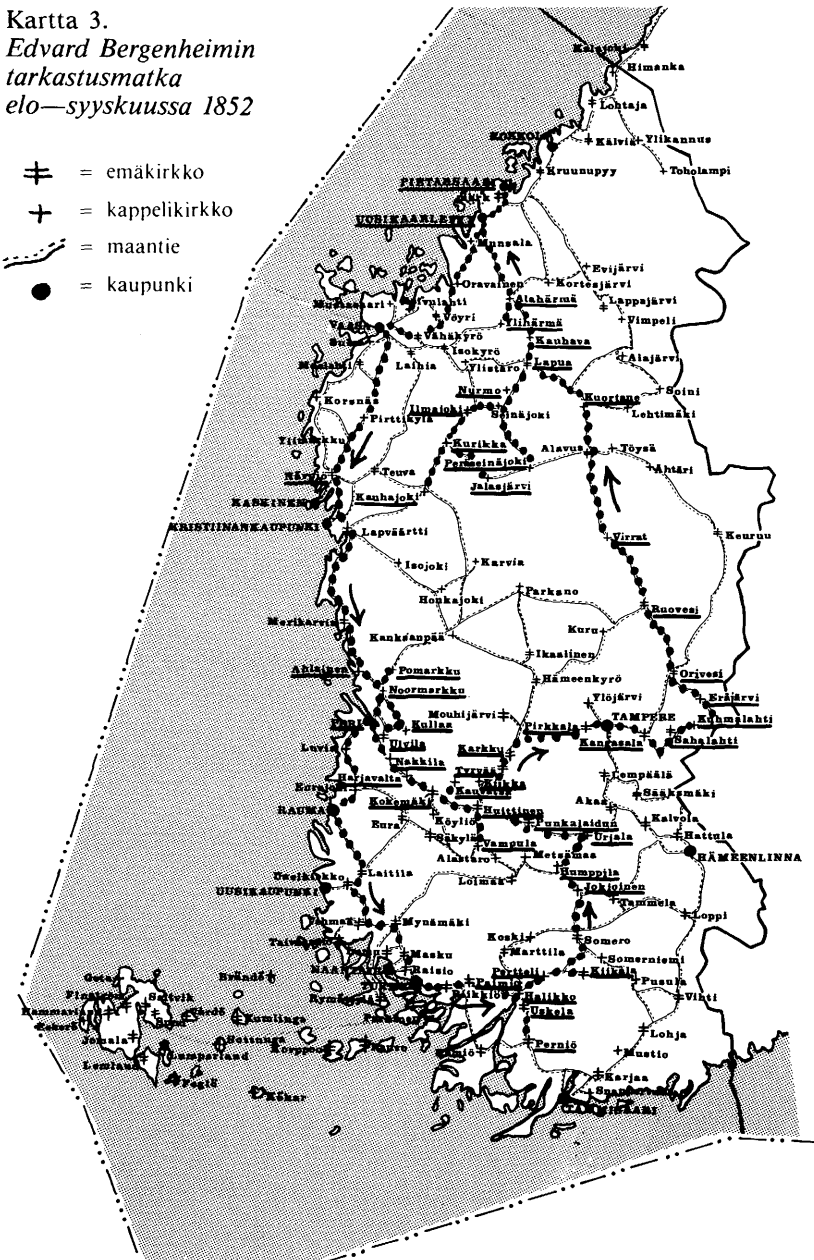
Kartta 2.
 Edvard Bergenheimin
 tarkastusmatka
 touko—kesäkuussa 1852

- ⛑ = emäkirkko
 + = kappelikirkko
 --- = maantie
 ● = kaupunki

Kartta 3.
Edvard Bergenheimin
tarkastusmatka
elo—syyskuussa 1852

- ⛑ = emäkirkko
+ = kappelikirkko
— = maantie
● = kaupunki

tarkoitus keskustella kansanopetuksen parantamisesta. Ikaalinen oli ollut edellisenä vuonna peruuntuneen tarkastusmatkan ohjelmassa. Sinne suuntaamiseen saattoi vaikuttaa myös piispan kesällä 1854 Ikaalisista saama kirje. Yrjö Korponen kuvasi kotiseurakuntansa tilan surkeaksi. Rippikouluopetus oli kehnoa, kirkko ja hautausmaa huonossa kunnossa, kirkonpalvelijat juoppoja ja papit piittaamaattomia: ”Se sana joka ei lähde sydämestä lankee harvoin sydämmeehen.” Seurakunnassa tarvittiin kirjeen kirjoittajan mielestä välttämättä koulua, mutta hän väitti pappien vastustavan sen perustamista. Kirje päättyi toivomukseen:

Armahtakaat siis Armas Suuri Hengellinen Herraus meidän vaivaisten päällemme niin kauan kuin aika on, ja tulkaa tännekin asioitamme auttamaan ja terveeksi tekemään niin pian kuin mahdollista on sillä kaikki mitä minä tässä olen sanonut ovat totet.

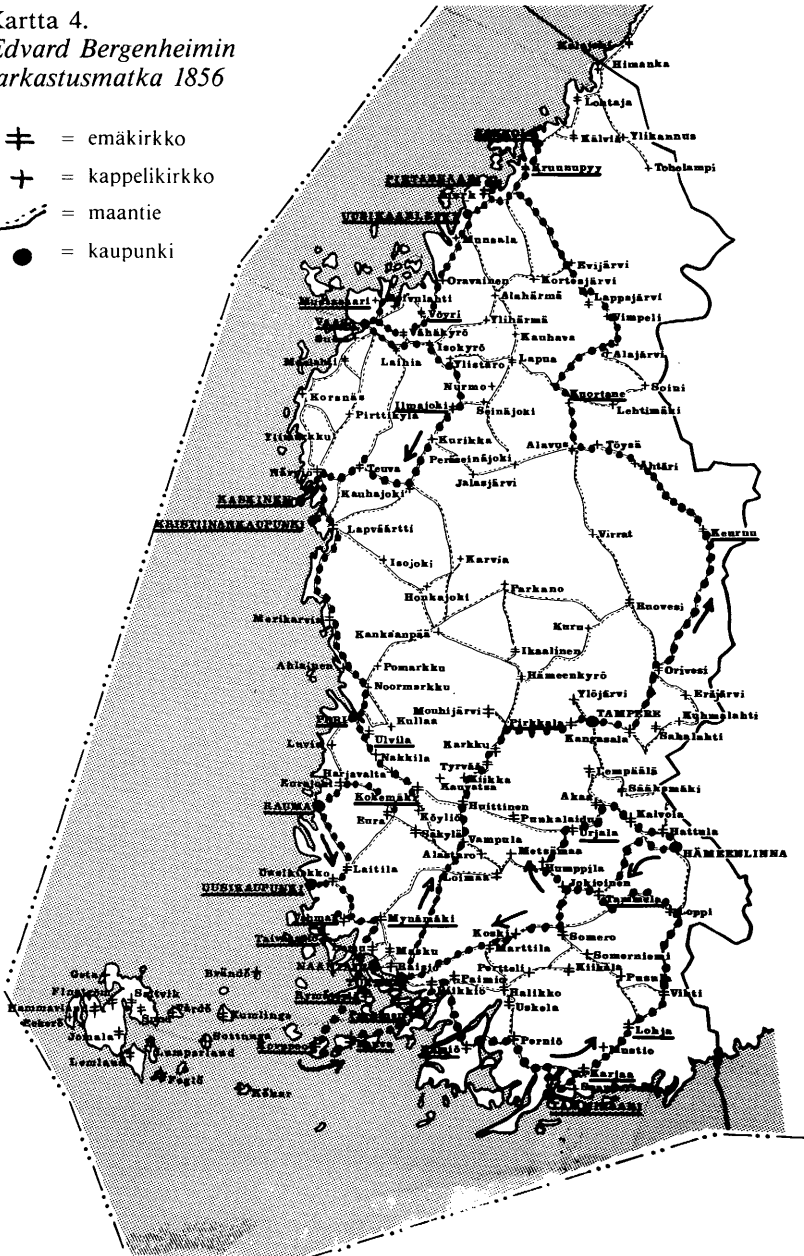
Marginaalimerkinnöistä ja -huomautuksista päätellen arkkipiispa oli tarkoin tutustunut tähän kirjeeseen. Itse piispantarkastuksen kulku viittaa samaan.⁸

Loppukesästä 1855 Bergenheim kävi Tammelassa, Ruovedellä ja Vähässä-kyrössä (liitetaulukko 5), joiden tarkastamisesta ei lähetetty erillistä kiertokirjettä. Näissä tarkastuksissa keskityttiin kansanopetukseen ja seurakuntien kouluasioihin. Ruovesi oli ollut myös edellisenä kesänä peruuntuneen matkan ohjelmassa. Vuoden 1856 tarkastusmatkalla Bergenheim ilmoitti kiinnittävänä erityistä huomiota kansanopetukseen. Tälle matkalle hän lähti helmikuun lopulla, ja hän viipyi hiippakunnassa kolme kuukautta (kartta 4, liitetaulukko 6). Maaliskuussa 1856 Aleksanteri II saneli senaatin pöytäkirjaan uudistusohjelman, jossa kansanopetus oli yhtenä kohteena; arkkipiispan toimet kohdistuivat siis ajankohtaiseen kysymykseen. Visitaatioiden ohella Bergenheim piti tarkastuksen lähes jokaisessa hiippakunnan koulussa sekä rovastikuntakoukukset, joita varten oli seurakunnittain laadittava kertomukset luku- ja kristinopintaidoista, siveellisyydentilasta ja köyhäinhoidosta. Pääaiheena rovastikuntakokouksissa oli kuitenkin kansanopetuksen järjestäminen. Edessä olevaa kristinuskon Suomeen tulon 700-vuotisjuhlaa vietettäisiin arkkipiispan mielestä parhaiten siten, että oppisääty ja seurakuntalaiset yhdessä pyrkisivät korjaamaan seurakuntien kristillisen tiedon ja elämän puutteita. Tällä matkalla keskusteltiin rovastikunnittain myös rovastikuntakirjastojen perustamisesta. Vuoden 1856 pitkältä tarkastusmatkalta kertyi matka- ja toimituspäiviä

⁸ Yrjö Korponen arkkipiisपालle kesäkuussa 1854, ptpk Ikaalinen 1855. E VI 43 TTA TMA; *kkje* 403/10.2.1855.

Kartta 4.
Edvard Bergenheimin
tarkastusmatka 1856

- ⛑ = emäkirkko
+ = kappelikirkko
— = maantie
● = kaupunki

96. Kilometrejä kuljettiin yli 2500.⁹

Kiertokirjeessään 16.1.1856 Bergenheim kehotti pitämään rovastintarkastukset kaikissa niissä seurakunnissa, joissa piispantarkastusta ei ollut pidetty neljänä edellisenä vuonna. Arkkipiispan mielestä näin saataisiin seurakunnittain tiedot siitä, miten kristinuskko 700 vuoden aikana oli maassa vaikuttanut tiedolliseen ja siveelliseen valistukseen. Näiden tarkastusten pöytäkirjat lähetettiin kapituliin vuoden 1857 loppuun mennessä, ja arkkipiispa kävi ne huolellisesti, reunamerkintöjä ja toimenpide-ehdotuksia tehden läpi. Tarkastusten johdosta annettiin tarpeelliset huomautukset, ja asianomaisten edellytettiin lähettävän määräaikaan mennessä selvitykset toimenpiteistä.¹⁰

Vuonna 1841 oli annettu ohjeet, joiden mukaan arkkipiispalla oli oikeus periä tarkastuksistaan matkakustannukset viiden hevosen aiheuttamien kulojen mukaan. Vuonna 1860 oikeus vähennettiin neljään hevoseen. Korvausta ei kuitenkaan maksettu muista kuin varsinaisista tarkastusmatkoista. Niinpä laskua, jonka Bergenheim laati Taivassalon kirkkoherran virkaanasettamismatkan kuluista, ei 1851 hyväksytty. Tästä viisastuneena Bergenheim sitten suoritti virkaanasettamiset tarkastusten yhteydessä.¹¹

Vuonna 1857 Bergenheim piti vähän tarkastuksia (liitetaulukko 7), mutta sai silti kertymään matkapäiviä runsaasti. Hän kävi näet maaliskuussa erikseen tarkastamassa edellisenä vuonna tarkastamatta jääneet Hämeenlinnan koulut. Matkaan, josta kertyi 350 kilometriä, käytettiin rekikyödyllä aikaa neljä päivää, mikä merkitsee lähes 90 kilometrin päivämatkoja. Neljän matkapäivän lisäksi arkkipiispa saattoi laskuttaa päivärahan kahdelta toimitus- ja yhdeltä pyhäpäivältä. Vielä samana syksynä Bergenheim kävi Hämeenlinnassa viikimässä uuden lukion. Tarkastaakseen Ahvenanmaan ala-alkeiskoulun, joka sekin oli jäänyt sivuun edellisen vuoden matkalta, arkkipiispa joutui matkustamaan vaunuilla ja veneellä, kummallakin parisena sataa kilometriä. Matkapäiviä karttui kuusi, toimituspäiviä kaksi. Teologisen tiedekunnan promootion aikaan tekemäänsä Vaasan koulujen tarkastusmatkaan Bergenheim käytti yhdeksän päivää, mikä merkitsi suunnilleen 80 kilometrin vaunukyytiä päivässä. Toimituspäiviä oli kolme. Matkan tarkoituksenmukaisuutta joutuu kysymään, kun huomaa, että samat koulut oli tarkastettu edellisenä vuonna ja että Bergenheim vielä syksyllä 1857 oli tulossa Vaasaan viikimään tyttö-koulua. Arkkipiispan hevoskyydillä tekemät päivämatkat olivat joka tapauk-

⁹ *Kkje* 413/16.1.1856; matkalasku. Tal.os. KD 22/449 1856 VA; *Ruuth* 1936b, 321–323.

¹⁰ *Kkje* 413/16.1.1856; rtpk:t sarjassa E VI TTA TMA, tässä esim. Eura, Mouhijärvi, Rauma, Somero 1856, Laitila, Kokkola 1857. E VI 18, 124, 171, 185, 92, 76.

¹¹ Arkkipiispan matkalasku. Tal.os. KD 32/456 1851 VA; *Ekman* 1860–1864 III, 92, 1137.

sessä melkoisia. Ei ihme, ettei hänen sihteerinään toiminut Alfred Kihlman ollut innostunut tarkastusten ”kuriirinvauhdista” ainakaan talvisaikaan avo-reessä arkkipiispan kuomureen perässä.¹²

Vuonna 1858 Bergenheim tarkasti lähinnä kouluja (liitetaulukko 7). Hänen tarkoituksenaan oli tiedustella opettajien kokemuksia uudesta koulujärjestyksestä. Seurakunnista tarkastettiin vain Loimaa.

Bergenheimin 1850-luvun tiheät tarkastusmatkat antoivat hänelle tietoa ensimmäisen synodaalikokouksen valmisteluun. Kokous pidettiin kesällä 1859, minkä jälkeen Bergenheim lähti vuodeksi sairauslomalle hoitamaan terveytään Saksan terveyskylpylöihin. Hän vietti talvisydämen 1860 Pariisissa ja palasi takaisin elokuun alussa 1860. Vielä samana syksynä hän lähti parin kuukauden mittaiselle tarkastusmatkalle (kartta 5, liitetaulukko 8). Tällä matkalla piispa halusi tavata papistoa rovastikuntakokouksissa, joissa oli tarkoitus keskustella edellisen vuoden pappeinkokouksessa esiin nousseista kysymyksistä. Tätä matkaa arkkipiispa ei halunnut siirtää, koska hän suunnitteli seuraavan pappeinkokouksen pitämistä jo 1862 ja katsoi sen valmistelun edellyttävän tarkastuksia. Rovastikuntakokousten keskustelunaiheiksi ilmoitettiin maallikkotoiminnan tehostaminen, raamatunselitystilaisuuksien sekä pyhä- ja kyläkoulujen järjestäminen, rahvaan sivistystahdon lisääminen ja arkkipiispan mielestä papiston sivistyksen kannalta tärkeiden rovastikuntakirjastojen perustaminen. Koulutarkastukset toteutettiin tällä kertaa suppeina käynteinä, inspektioina, sillä tuomiorovasti Renvall oli keväällä pitänyt täydelliset tarkastukset julkisine kuulusteluineen. Arkkipiispa toivoikin nyt lähinnä keskustelua opetusmenetelmistä, oppikursseista, kurista sekä koulun ja kotien yhteisestä kasvatuvastuusta.¹³

Vuonna 1861 Bergenheim matkusti hiippakunnassa lähinnä kouluasioiden vuoksi (liitetaulukko 8). Ahvenanmaan koulun ongelmia selvittämään hän lähetti tuomiorovasti Renvallin, mutta matkusti itse kesän alussa Vaasaan ratkomaan sikäläisen tyttökoulun opettajien välisiä ristiriitoja.¹⁴

Vuoden 1862 tarkastusmatkalla, joka kesti lähes kaksi kuukautta, Bergenheim piti enimmäkseen seurakuntien inspektio-tarkastuksia (kartta 6, liitetaulukko 9). Niihin kuului tällä kertaa myös nuorison luku- ja kristinopintaidon

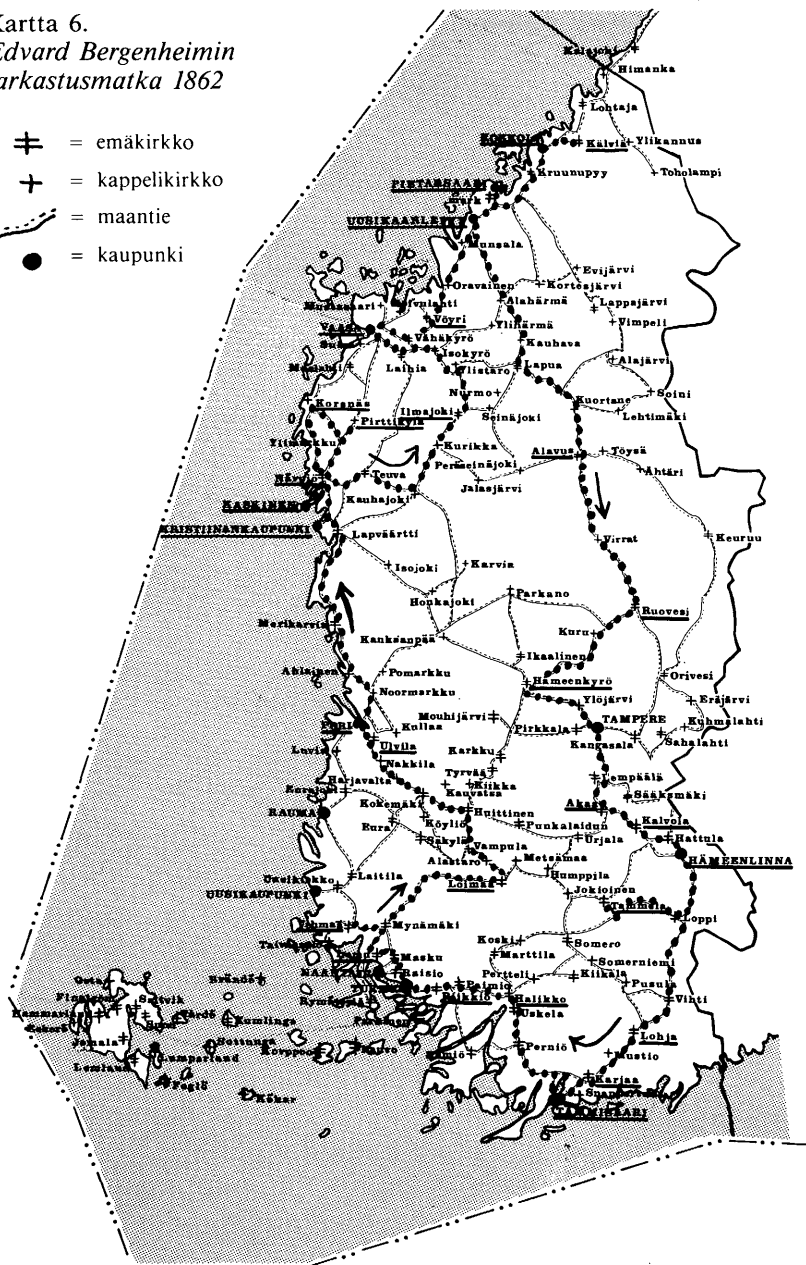
¹² Matkalaskut. Tal.os. KD 16/449 1857, tal.os. KD 31/450 1857 VA; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 302, 307.

¹³ Tklin pk 15.6.1859 § 10. A I 89 TTA TMA; *kkje* 463/9.8.1860; *kkje* 465/17.9.1860; Bergenheim Schaudmanille 1.10.1860. SLS 349 HYK; *Häkli* 1963.

¹⁴ Bergenheim Renvallille 15.5.1861. Renvallin kok. I:4 TTA TMA; tklin pk 1861, 15.5. § 12, 5.6., 14.8. § 63. A I 91 TTA TMA.

Kartta 6.
Edvard Bergenheimin
tarkastusmatka 1862

- ⛑ = emäkirkko
+ = kappelikirkko
--- = maantie
● = kaupunki

kuulustelu. Kuulusteluun kutsuttiin kaikki 12—15 -vuotiaat, eräissä seurakunnissa 8—15 -vuotiaat nuoret sekä kaikki rippikoululaiset. Kuulustelut olivat tarkastusten pääasia, sillä aamuvirren, hartauden ja arkkipiispan tervehdysten jälkeen niihin käytettiin aikaa noin kaksi tuntia. Kuulustelun tulos arvioitiin erikseen ulkomuistin ja käsityskyvyn osalta. Muihin inspektiotoimiin jäi kuulusteluilta usein vain puolisen tuntia aikaa. Tämän matkan rasittavuutta Bergenheim valitti, mikä oli poikkeuksellista.¹⁵

Karttaan 7 on merkitty kaikki Bergenheimin vuosina 1850—1862 pitämät piispantarkastukset. Niistä on yhdistelmä myös taulukossa 10. Vuonna 1863

Taulukko 10. *Arkkipiispa Edvard Bergenheimin seurakuntatarkastukset 1850—1862¹*

	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	Yht.
Emäseurakuntien visitaatiot	1		8			13	17	4	1		5		1	50
Kappelien visitaatiot	3		25						2		2		2	34
Emäseurakuntien inspektiot			32		6								35	73
Kappelien inspektiot			23		3	1							8	35
Virkaanasetta- miset		1	8			2			2					13
Kirkon vihkimiset			3											3
Hautausmaan vihkimiset													1	1

¹⁵ Kkje 493/13.8.1862; Bergenheim Renvallille 12.10.1862. Renvallin kok. 1:4 TMA.

¹ Vuonna 1863 tarkastuksia ei pidetty. Turun arkkihiippakunnassa oli vuoteen 1858 saakka 105 emäseurakuntaa. Niistä 23 on sellaisia, joissa Bergenheim ei näinä vuosina pitänyt lainkaan tarkastusta, ei visitaatiota eikä inspektiota. Näissä pidettiin kuitenkin neljää tuomiorovastikunnan seurakuntaa lukuunottamatta (Turun tuomiokirkkoseurakunta, Kaarina, Maaria, Lieto) kaikissa rovastintarkastukset. Niidenkin tarkastamista pidettiin tarpeellisenä, sillä ainakin Heikel kiinnitti siihen huomiota. Heikel Schaumanille 28.4.1858. SLS 349 HYK. Ne seurakunnat, joissa Bergenheim itse ei käynyt, olivat lähes kaikki Turun lähistöllä ja Raaseporin itäisessä ja läntisessä rovastikunnassa; edellä mainittujen tuomiorovastikunnan seurakuntien lisäksi Sauvo, Lemu, Nousiainen, Pöytyä, Pyhämaa, Lappi, Vesilahti, Messukylä, Längelmäki, Pälkäne, Hämeenlinna, Janakkala, Espoo, Kirkkonummi, Siuntio, Inkoo, Tenhola, Kisko, Karjalohja. Seurakuntajakojen perusteella 1858—1863 syntyneissä uusissa seurakunnissa Bergenheim oli käynyt niiden ollessa kappeleita. Inkoo, Siuntio ja Espoo olivat yliopiston prebendoja, joiden kirkkoherroina olivat Frans Ludvig Schauman, Bengt Olof Lille ja Gabriel Geitlin, joten on ymmärrettävää, ettei arkkipiispa pitänyt niiden tarkastamista tarpeellisenä. *Hornborg* 1854, 164, 168, 171.

seurakuntia ei tarkastettu. Mikäli kirkkolain kirjainta olisi pystytty noudattamaan, kartassa pitäisi kunkin seurakunnan kohdalla olla tänä ajanjaksona vähintään kaksi tarkastusmerkintää. Nordströmin kirkkolakiehdotuksessa pidettiin tosin riittävänä sitä, että Suomen laajoissa hiippakunnissa olisi tarkastus joka kymmenes vuosi. Jos Bergenheimin tarkastuksia verrataan tähän tavoitteeseen, saadaan erittäin hyvä tulos. Arkkipiispakautensa ensimmäisellä vuosikymmenellä Bergenheim ehti tarkastaa lähes jokaisen hiippakuntansa seurakunnan. Vuosien 1856—1858 rovastintarkastukset täydensivät piispantarkastuksia niin, että jokainen seurakunta tuli tarkastetuksi. Lapualla vuoden 1852 piispantarkastus oli todellinen tapahtuma, sillä edellisen kerran piispa oli vierailut seurakunnassa vuonna 1780. Vuoden 1686 kirkkolain edellyttämä tarkastustiheys toteutui Bergenheimin ensimmäisen piispuusvuosikymmenen aikana suunnilleen kolmasosassa seurakuntia, tarkastipa hän palkkapiitajiaansa Närpiötä ja sen naapuriseurakuntia jopa useammin, kuin laki edellytti. Pitäjät osuivat sopivasti koulutarkastusten vaatiman matkan varteen. Porvoon hiippakunnassa piispa Ottelin piti tarkastuksiaan rovastikunnittain. Bergenheimin matkareitti näyttää määrättyneen koulujen sijainnin mukaan, koskapa hän pani niiden tarkastamiseen aivan erityisen painon.¹⁶

Taulukkoon 11 on koottu yhdistelmä Bergenheimin koulutarkastuksista. Siitä käy ilmi, että koulujärjestysten edellyttämä tarkastusten vähimmäismäärä on reippaasti ylitetty. Sääntönä näyttää olevan tarkastus jokaisessa koulussa joka toinen vuosi. Virkaansa astuttuaan Bergenheim olikin tarkastusmatkoilla lähes joka vuosi. Kaikkiaan hän käytti tarkastuksiin aikaa yli puolitoista vuotta syksystä 1850 syksyyn 1862, jolloin hän palasi tämän jakson viimeiseltä tarkastusmatkalta. Näin laskettaessa eivät mukana ole ne päivät, jotka kuluivat matkaan Turusta ensimmäiseen tarkastuskohteeseen ja usein pitkään paluumatkaan viimeisestä kohteesta Turkuun. Tarkastustiheys korostuu vielä, kun otetaan huomioon, että Bergenheim oli vuoden 1859—1860 virkavapaina. Turun arkkihiippakunnassa piispantarkastustoiminta tehostui näin ollen tuntuvasti, ainakin mikäli mittana pidetään tarkastusten lukumäärää.

Sekä seurakuntien piispantarkastus- että koulutarkastuspöytäkirjat osoittavat, että Bergenheim oli perusteellinen. Visitaatioissa hän noudatti kohta kohdalta vuoden 1836 yksityiskohtaista rovastintarkastusohjelmaa. Sama tarkkuus oli ominaista myös koulujen tarkastuksille, joita vuoden 1856 koulujärjestys entisestään pyrki tehostamaan. Bergenheimin tarkastuspöytäkirjat ovat erityisesti ensimmäisinä vuosina varsin yksityiskohtaisia ja laajoja. Vuosien

¹⁶ KLF 1845 § 4; Kares 1937, 44; Näsman 1980, 138.

Taulukko 11. *Arkkipiispa Edvard Bergenheimin koulutarkastukset 1850—1863¹*

Koulu	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	Yht.
<i>Lukiot</i>															
Turku	v			v	v		v	v	v	v		v	v	v	10
Vaasa	x		x		x		x		x		x	x	x		8
Hämeenlinna									v		x	v	x		4
<i>Yläalkeiskoulut</i>															
Turku	v			v			v	v	v	v		v	v	v	9
Pori	x		x		x		x		x		x		x		7
Hämeenlinna	x				x			x			x	v	x		6
Vaasa	x		x		x		x	x	x		x	k	x		9
<i>Ala-alkeiskoulut</i>															
Naantali					x				x				x		3
Uusikaupunki	x		x		x		x		x				x		6
Rauma	x		x		x		x		x				x		6
Pori	x		x		x		x		x		x		x		7
Tampere	x				x				x			v	x		5
Ahvenanmaa		x				x		x			x				4
Hämeenlinna	x				x			x			x	v	x		6
Tammisaari	x		x				x		x		x		x		6
Vaasa	x		x		x		x	x	x		x	k	x		9
Kristiinankaupunki	x		x		x		x		x		x	k	x		8
Kaskinen	x		x				x		x		x	x	x		7
Uusikaarlepyy	x		x		x		x		x		x	x	x		8
Pietarsaari	x		x		x		x		x		x	x	x		8
Kokkola	x		x		x		x		x		x		x		7
Turku					v		v	v	v	v			v	v	7
<i>Tyttökoulut</i>															
Turku	v			v			v	v	v	v		v		v	8
Vaasa									x		x	x	x		4
<i>Turun kuuro-mykkäinkoulu</i>															
Uudet yläalkeiskoulut													v	v	3
Tampere											x		x		2
Kokkola												x	x		2
Käyntejä vuosittain	19	1	13	3	17	1	17	9	21	4	17	17	25	5	
	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	

¹ Taulukkoon merkittyjen lisäksi Bergenheim tarkasti 1850 Oulun ylä- ja ala-alkeiskoulun sekä Kajaanin, Tornion ja Raahen ala-alkeiskoulun. *Kkje* 366/31.7.1850. x = koulutarkastus, v = vuositutkinto, k = lyhyt käynti koulussa.

mittaan ne tosin muuttuvat suppeammiksi ja kaavamaisemmiksi. Bergenheim piti mukanaan edellisen tarkastuksen tai koulun vuositutkinnon pöytäkirjaa, voidakseen tarkkailla, oliko aikaisemmat huomautukset otettu varteen. Näin hänellä oli myös mahdollisuus antaa tunnustusta edistysaskelista. Tarkastusten jälkiseuranta oli tehokasta, sillä ainuttakaan korjauskehotusta ei annettu ilman, että asetettiin määräaika, jonka kuluessa kapitulille oli ilmoitettava toteutetuista toimenpiteistä. Arkkipiispa esimerkiksi tarkasti itse pöytäkirjat niistä kuulusteluista, joita Ulvilassa oli pidetty edellisen vuoden piispantarkastuksesta pois jättäytyneille seurakuntalaisille. Myös piispantarkastuksia varten laadituissa inventaarioluetteloissa oli Bergenheimin omakätisiä merkintöjä. Lääninrovastien edellytettiin valvovan, että seurakuntaiset pitivät kiinni piispantarkastuksessa antamiensa lupauksen täyttämisestä. ”Pelkkä kehoitus ei riitä, kirkkoherran on valvottava, että sitä myös noudatetaan”, arkkipiispa huomautti. Paitsi määrältään Turun hiippakunnan tarkastustoiminta tehostui myös laadultaan. Sama kehitys koskee myös Porvoon hiippakuntaa, missä Ottelin tarkasti seurakuntia ahkerasti.¹⁷

Kiertokirjeissä ilmoitettu matkaohjelma oli tiivis. Papistolla oli lupa tehdä siihen sellaisia muutoksia, joita paikalliset olosuhteet edellyttivät. He saivat ennalta ilmoitetun ohjelman lomaan järjestää tilaisuudet, joissa piispa nuhteli jumalanpalveluksista tai ehtoolliselta pois jääneitä, ojensi riitaisia aviopareja tai avioliiton solmimisessa vitkastelevia. Varsinaista matkaohjelmaansa arkkipiispa ei halunnut korjailtavan. ”Muutan erittäin vastahakoisesti sitä, minkä kerran olen päättänyt ja mikäli vain on olemassa yksikin keino edetä suunnitellun ohjelman mukaisesti, en mielelläni jätä sitä kokeilematta”, hän kirjoitti Fellmanille lähettäessään etukäteen Lappajärven tarkastusohjelman.¹⁸

Vertailu suunnitellun matkaohjelman ja pöytäkirjojen välillä osoittaa, että tiiviissä aikataulussa pysyttiin erittäin hyvin. Tunnin, kahden viivästymisiä on jonkin verran, erityisesti lyhyissä inspektioissa. Pari kertaa sellainen jouduttiin peruuttamaan, kun ajankohta oli käynyt liian myöhäiseksi, mutta kun Kökarissa 1855 ei jäänyt aikaa tarkastaa tilejä, ne otettiin mukaan ja tarkastettiin Föglössä. Bergenheimin tiukassa tahdissa näytävät tarkastuksiin osallistuneet papit väsyneen ennen piispaansa. Visitaatiot alettiin useimmiten kirkossa aamukahdeksalta, mitä ennen arkkipiispa oli pappilassa ottanut vas-

¹⁷ Ulvilan kirkkoherra tkille 24.12.1853. E VI 204 TTA TMA; rtpk Somero 1856, ptpk Brändö, Finström 1855, Kemiö, Kruunupy 1856, Närpiö 1860. E VI 185, 82, 22, 69, 81, 139 TTA TMA; *Halila* 1980, 96; *Näsman* 1980, 137–139.

¹⁸ Bergenheim Fellmanille 29.4.1852. Fellman-suvun kok. 3 VA; *Kkje* 379/21.7.1852.

taan nuhdeltavia seurakuntalaisia tai tarkastanut seurakuntien tilejä. Tamme-
lassa 1852 ja Hämeenkyrössä 1854 piispa piti neuvottelukokouksensa papis-
ton kanssa aamulla kello seitsemän.¹⁹

Kouluja tarkastaessaan Bergenheimillä oli tapana ottaa mukaan majapaik-
kaansa oppilaiden kirjoitusvihkoja ja tarkastaa niitä. Näin hän sai usein ai-
heen muistuttaa opettajaa korjaamatta jääneistä virheistä. Näin yksityiskoh-
tainen tarkastaminen edellytti arkkipiispalta itseltään tiivistä ajankäyttöä.
Mukana olleet papit ovatkin kertoneet piispan jatkaneen tarkastusasiakirjo-
jen äärellä työskentelyä yömyöhään muiden jo vetäydyttyä yöpuulle. Rovasti-
kuntakokousten keskustelut vaativat nekin kestävyyttä, sillä esimerkiksi My-
nämäen ja Lapuan rovastikunnissa keskusteltiin 1860 pöytäkirjan mukaan
kello neljästä iltapäivällä aamuyöhön kello kahteen, ja Porin alisessa rovasti-
kunnassakin iltatyhteentoista.²⁰

Tarkastuksissa oli mukana runsaasti myös naapuriseurakuntien papistoa.
Heitä tarvittiin apuna seurakuntalaisten kuulusteluissa ja muissa tarkastustoi-
missa. Inspektioissa oli sen sijaan yleensä paikalla vain kyseisen seurakunnan
papisto. Vuoden 1852 visitaatioissa, joiden ohjelmassa oli usein myös kirkko-
herran virkaanasettaminen, Bergenheimiä avusti eri toimissa 10–16, Huitti-
sissa jopa 19 pappia. Emäseurakuntien visitaatioissa oli yleensäkin toista-
kymmentä pappia paikalla. Arkkipiispa edellytti, että seurakunnan kirkko-
herra oli piispaansa vastassa pitäjän rajalla. Tapana oli myös, että sellaisten-
kin seurakuntien papit, joissa tarkastusta ei pidetty, mutta jotka osuivat piis-
pan matkareitin varteen, kävivät tervehdyskäynnillä piispan majapaikassa.
Jos visitaatio alettiin arkipäivänä, joku paikalla olevista papeista piti ensin
aamuhartauden. Pyhäpäivinä pidettiin aamulla kahdeksalta jumalanpalvelus,
joka oli tavanomaista juhlavampi, kun papistoa oli runsaasti paikalla. Useim-
miten alttaripalveluksen suoritti kaksi pappia. Itse tarkastustilaisuus alkoi sen
jälkeen piispan lyhyellä puheella, jonka johdantona Bergenheim käytti lähes
aina jotakin korinttolaiskirjeitten, efesolaiskirjeen, Pietarin kirjeitten tai en-

¹⁹ Peruuntumiset Mynämäellä 1852 ja Pyhäjärvellä 1862 sekä ilmeisesti Viljakkalassa 1862,
sillä tarkastuspöytäkirja puuttuu. Karkussa Bergenheim 1852 nyrjäytti jalkansa ja tiivisti
sen vuoksi ohjelmaansa parin päivän osalta. Vuoden 1862 tarkastuksista hän oli sairastu-
misen vuoksi poissa neljä päivää. Matkapk:t. E VI 6 TTA TMA; ptpk Kökar 1855. E VI
23 TTA TMA; B. F. Nordlund H. W. Nordlundille 10.11.1860. *Nordlund* 1937, 142.

²⁰ Esim. ktpk Porin yak 1852, Kokkolan aak, Pietarsaaren aak 1856, Kokkolan aak 1858,
Hämeenlinnan aak, Vaasan lukio 1860, Vaasan aak, Hämeenlinnan yak 1862. TKA 22,
13, 18, 13, 8, 57, 65, 6 VA; rkpk Mynämäki, Lapua, Porin al.rk 1860. E VII 3, 33, 8 TTA
TMA; *Ingelius* 1885, 19s.

simmäisen tesselonikalaiskirjeen kehotusta. Arkkipiispa selosti myös lyhyesti tilaisuuden tarkoituksen.²¹

Paikalla oleva papisto avusti kristinopintaidon kuulusteluissa. Tarkastaja seurasi eri ryhmien edistymistä ja antoi lopuksi kuulustelijoilta saamiensa tietojen nojalla arviointinsa. Hän kehotti seurakuntalaisia jatkamaan lukuharrastusta ja soveltamaan opittua elämässään. Lopuksi tarkastaja vielä tiedusteli seurakuntaelämää ja viranhaltijoiden toimintaa koskevia asioita. Aikaa tähän tarkastuksen yleiseen osaan kului usein niin, että se päästiin päättämään neljältä, joskus vasta kuudelta iltapäivällä. Yleisen osan lopuksi arkkipiispa piti rukouksen ja luki siunauksen sekä veisautti virsikirjan viimeisen virren 413 ”Herra siunaa meit’ ja auta, Ain myös vaaroist’ varjele!”. Kuulustelujen aikana arkkipiispan mukana seurannut kapitulin lehtori tarkasti seurakuntien tilejä. Keskustelu seurakuntien luottamusmiesten, viranhaltijoiden ja piispan kesken käytiin useimmiten emäseurakunnan tarkastuksen jälkiosassa yhdessä kappeliseurakuntien edustajien kanssa. Näin silloinkin, vaikka visitaatio kuulusteluineen olisi pidetty kappelissa erikseen.²²

Piispantarkastukset olivat seurakuntien merkkitapauksia, joihin väkeä saapui runsain joukoin. Kirkkolaki edellyttikin, että kuulusteluihin osallistuttiin, mutta tuon tuostakin sattui, että niiden alkaessa kansaa poistui paikalta. Bergenheimin piispallinen juhla-asu antoi hänen tarkastuksilleen lisäarvokkuutta. Varsinkin ensimmäisinä vuosina seurakuntien merkkihenkilöt osallistuivat tilaisuuksiin runsaslukuisesti. Myös sanomalehdistö seurasi arkkipiispan matkustamista ja julkaisi siitä tiheään uutisia, seikka, johon Carl Gustaf Mannerheim kiinnitti huomiota ja totesi ”Hänen Kunnianarvoisuutensa” saavan ”joka liikkeestään kehaisun sanomalehdissämme”. Bergenheimin pitämiä tarkastuksia leimasi ulkonainen muodollisuus ja arkkipiispallinen juhlavuus. Papisto tiesi tämän ja osasi järjestää asiat sen mukaisesti. Vöyrin Estlander kehottikin Oravaisten pappia siivoamaan pölyt tarkkaan pois kirkon alttarilta ja saarnatuolista sekä järjestämään kaiken kuntoon inspektiota varten.²³

²¹ Ptpk:t 1850—1862. E VI TTA TMA, tässä erityisesti Närpiö 1850, Perniö, Ulvila, Huittinen, Kangasala, Lapua, Ilmajoki 1852, Tammela, Ruovesi 1855, Taivassalo 1856, Lapväärtti 1857, Närpiö 1860, Lohja 1862. E VI 139, 149, 204, 35, 56, 95, 44, 193, 173, 192, 97, 139, 106 TTA TMA; Bergenheim Fellmanille 16.4.1852. Fellman-suvun kok. 3 VA; von Essen Kihlmanille 6.4.1852. *Ruuth* 1937, 169; *Ilmarinen* 22.9.1855.

²² Ptpk:t 1850—1862. E VI TTA TMA.

²³ Esim. *HT* 14.8., 21.8., 30.10., 9.11.1850; *ÅU* 14.6., 16.8., 18.10.1850, 9.5., 6.6.1854, 25.11.1856, 18.5., 11.6.1858; *Ilmarinen* 28.4., 16.6.1852, 13.5., 12.8., 2.9.1854; *Sanomia Turusta* 13.3., 17.4., 6.11.1855, 13.10.1857; *Suometar* 5/1856; Mannerheim von Kothenille 11.4.1851. von Kothenin kok. 8 VA; Estlander J. Fr. Cajanille 1.5.1852. D 22 SKHSA VA.

Närpiössä pantiin 1860 kuulusteltavat seurakuntalaiset ”mitä jäykimpään ja vähiten kirknomaiseen järjestykseen” siitä syystä, että ”yleinen järjestys ja komentoharjoittelu yhdessä jos toisessakin asiassa erityisesti miellytti malliesimiestämme — senhän tiesin jo vanhastaan”.²⁴

Uno Cygnaeus, joka kansakouluasiassa joutui arkkipiispan kanssa ristiriitaan, kirjoitti kriittisenä: ”Arkkipiispa kaikkein pyhimmissä persoonassaan taitaa parhaillaan onnellistuttaa tätä kulmakuntaa, joka merkkitapauksen kunniaksi on pukeutut ylleen juhla-asunsa.” Ylistaron uuden kappelikirkon vihkiminen helatorstaina 1852 tarjosi sanomalehden uutisen mukaan juhluvuudessaan ”näillä seuduilla harvinaisen ilmiön”. Arkkipiispaa avusti kuusi pappia ja koko tilaisuutta luonnehdittiin ”loistavaksi” ja ”ylentäväksi”.²⁵ Alastarolainen ratsutilallinen B. T. kuvasi sanomalehdessä seurakuntalaisen näkökulmasta tässä Loimaan kappelissa 1858 pidettyjä ”niin kutsutuita piispan-keräjiä”:

Hänen korkia-arvoisuutensa Suomen Arkkipiispa tuli Alastaron kappelin kirkkoon, jossa hän vastaan otettiin suurella nöyryyden osotuksella sekä papistoltamme että myös silloin kokoontuneelta Alastaron seurakunnalta, joista tosin moni ylensi sydämmensä Jumalan tykö rukoillen ja huokaten, että Hän vahvistaisi ja voimalliseksi tekisi tämän ylhäisen opetusisämme toimittamaan sitä kallista ja painavaa virkaansa... Ei sormeni taivu nyt kynään, enämpää tällä erällä, paitsi sen sanon vielä, että suloinen oli kuulla soveliaita sanoja hänen suustansa ja hauska oli nähdä hänen lempiä ja rakasta käytöstänsä niin sanan-palvelioita kuin sanan-kuulioita kohtaan.²⁶

Bergenheim yöpyi matkoillaan yleensä pappiloissa. Tammelan tarkastuksen aikaan 1855 hän majoittui Mustialan maatalousoppilaitokseen, jonka toimintaa hän tunsu Suomen talousseuran välityksellä. Joskus arkkipiispan oli turvaututtava kestikievariin. Pappien ja opettajien puolisoille piispan vierailu aiheutti runsaasti lisävelvollisuuksia, kun piti huolehtia lukuisan seurueen majoittamisesta ja aterioista. Tarkastusten yhteydessä pidettiin päivällisiä, ja sekä papit että opettajat kutsuivat piispaa luokseen vierailulle. Alfred Kihlman neuvoi äitiään pysyttelemään tarjoilussa kohtuudessa, vaikka toivoikin tämän tarjoavan kaiken sen edestä, mitä poika arkkipiispan talossa Turussa oli saanut osakseen. Hän kehotti valmistamaan arkkipiispalle jauhopuuroa, jota tämä Kihlmanin kertoman mukaan söi kotonaan lähes joka ilta. Bergenheim esitti itse toivomuksia tarjoilun kohtuullisuudesta, jottei piispan tarkastuksilla

²⁴ B. F. Nordlund H. W. Nordlundille 10.11.1860. *Nordlund* 1937, 143.

²⁵ Cygnaeus J. Ph. Palménille 24.10.1862. UC vk VII 1a VA; *Ilmarinen* 16.6.1852; *Rosendal* 1902—1915 III, 555.

²⁶ *Sanomia Turusta* 24.8.1858.

syyllystyttäisi siihen, mistä hän kinkerikestitysten vuoksi arvosteli seurakuntalaisia. Lappajärven tarkastuksen varalta Bergenheim 1852 pyysikin Fellmania kertomaan kappalaisille ja saarnaajille, etteivät nämä käyttäisi rahaa viineihin eivätkä muihin kalliisiin juomiin:

Niistä minä sen paremmin kuin matkaseuralaisenaakaan emme välitä. Jos haluavat teurastaa lampaan ja kestitä minua hyvällä ohraryynipuorolla ja tuoreella kunnan maidolla, niin siinä kaikki mitä tarvitsen... mitä vaatimattomampaa, sen parempi.

Tällainen toivomus kaikui tosin kuuroille korville, sillä Kihlmanin mukaan esimerkiksi Ahvenanmaan tarkastukset 1855 olivat yhtämittaiset kolmen viikon kestit, niin paljon arkkikiispaa ja hänen seuruettaan juhlittiin.²⁷

Tullessaan 1850 ensimmäisellä tarkastusmatkallaan kotikaupunkiinsa Vaasaan Bergenheim sai osakseen erityisen juhlallisen vastaanoton. Sekä lukiossa että yläalkeiskoulussa häntä tervehdittiin Maamme-laulun sävelmään tehdyillä runoilla, joista yläalkeiskoululaisten esittämään oli sanat sepittänyt koulun rehtori Lars Stenbäck. Vaasan opettajat järjestivät seurahuoneessa myös juhlapäivälliset, joille osallistui opettajakunnan lisäksi kaupungin virkamiehiä ja muutamia porvariston edustajia. Niillä juotiin maljat uuden arkkikiispan menestykseksi.²⁸

Tarkastusmatkoilla kulki säännösten mukaisesti arkkikiispan mukana yksi kapitulin lehtori ja notaarina joku kapitulin virkailijoista. Bergenheim ei näy tehneen juridista eroa eforuksen tehtävän ja muun tarkastustoimen välillä, sillä lehtori oli mukana koulutarkastuksilla ja varmensi koulutarkastuspöytäkirjankin nimikirjoituksellaan. Yleensä samalla matkalla pidettiinkin sekä seurakunta- että koulutarkastuksia. Hyvin harvoin, kun kyse oli pelkästään kou-

²⁷ Matkalaskut. Tal.os. KD 24/457 1854, 22/449 1856, 31/450 1857 VA; ptpk Tammela 1855. E VI 193 TTA TMA; Sofia Wilhelmina Hallsten äidilleen 11.9.1857. Hallsten-Kallialasuvun kok. 4 VA; Bergenheim Fellmanille 29.4.1852. Fellman-suvun kok. 3 VA; Heikel Kihlmanille 16.5.1852. Coll. 101 HYK; Ingman Kihlmanille 24.3.1855. *Ruuth* 1937, 324; Bergenheim Kihlmanille 26.5.1854. Coll. 101 HYK; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 307—309, 327.

²⁸ J. O. I. Rancken isälleen 30.9.1850. J. O. I. Ranckenin kok. 90a VSLB; *Ilmarinen* 2.10.1850. Stenbäckin runon viimeinen säkeistö kuului:

Välkommen till vår bygd igen!
Du kommer känd och kär.
Dig möter som en gammal vän
Här mångt älskadt minne än.
Det trogna land du skådar här,
din barndomsbygd det är.

Herännäispiireissä katsottiin, että Stenbäck näin runoillaan oli lähtenyt nöyristelemaan kirkollista esimiestään ja luopunut heränneitten rintamasta. *Rosendal* 1902—1915 III, 557.

luasioista, piispa liikkui vain notaarin kanssa.²⁹ Tuomiokapitulin jäsenistä lehtori Frans Wilhelm Gustaf Hjelt, usein joustamattoman pikkutarkka byrokraatti, ei 1854 pitänyt oikeana sitä, että kevään pääosin koulutarkastuksia käsittäneellä matkalla oli ollut mukana sekä lehtori että notaari. Valtiovarain-toimituskunta ratkaisi kiistan viittaamalla siihen, että piispoilla vuoden 1843 jälkeen yleensä oli ollut tarkastuksilla kaksi avustajaa, ja maksatti matkustuskorvaukset tarkastusmatkoista 1841 annettujen säännösten perusteella kaikille kolmelle. Taulukkoon 12 on merkitty Bergenheimin tarkastusmatkoilla 1850—1863 mukana olleet lehtorit ja notaarit. Lehtoreista olivat piispan seurueessa useimmin mukana papiksi vihityt Henrik Heikel, Fredrik Helsingius ja Gustaf Erik Eurén. Bergenheim huolehti siitä, että tarkastusten pöytäkirjat sekä seurakunnissa että kouluissa tarkastettiin täsmällisesti itse toimituksen jälkeen, millä oli merkitystä asianomaisten oikeusturvan kannalta.³⁰

Taulukko 12. Arkkipiispa Edvard Bergenheimin tarkastusmatkoilla avustaneet lehtorit ja notaarit

<i>ajankohta</i>	<i>lehtori</i>	<i>notaari</i>
1850	Carl Jakob Helander	Anders Johan Hornborg
1851	Henrik Heikel	”
1852 maaliskuu	”	Anton Gabriel Dahl
1852 touko—kesäkuu	”	Edvard Axel Rindell
1852 elo—syyskuu	Fredrik Helsingius	Anders Johan Hornborg
1854	”	”
1855 helmi—maaliskuu	Gustaf Erik Eurén	Edvard Axel Rindell & Alfred Kihlman
1855 maalisk—huhtikuu	”	Edvard Axel Rindell
1855 heinäkuu	” (& Alfred Kihlman)	”
1855 elokuu	Fredrik Helsingius	Anders Johan Hornborg
1856 helmi—maaliskuu	Henrik Heikel	Rindell, helmi—huhtikuu
1856 huhti—toukokuu	Fredrik Helsingius	Hornborg, toukokuu
1857 syys—lokakuu	kirkkoherra C.J. Helander, koska lukion lehtorit kiinni opetuksessaan	Edvard Axel Rindell
1857 maaliskuu	Gustaf Erik Eurén	”
1858	Henrik Heikel	”
1860	Wilhelm Engelbert Neovius	Anders Johan Hornborg
1862	Johan August Lindelöf	Johan Mauritz von Essen

²⁹ Ahvenanmaan ja Vaasan koulutarkastuksissa 1857, vuoden 1858 koulutarkastuksissa sekä Kockolan yläalkeiskoulun vihkiäisjuhlassa 1861 Bergenheimillä oli mukana vain notaari. Ktpk:t TKA 1, 62, 65, 11 VA; tal.os. KD 32/342 1861 VA.

³⁰ Matkalaskuun liittyneen jälkiselvittelyn asiakirjat. Tal.os. KD 24/457 1854 VA; matkalaskut. Tal.os. KD 22/449 1856, 46/452 1857 VA; *Tiensuu* 1976, 342; *Halila* 1980, 97.

4.3.2. Papiston aseman ja arvovallan korostus

Papistolla oli suomalaisessa yhtenäiskulttuurissa keskeinen asema, sillä maalaisyhteisössä pappi oli usein ainoita sivistyneistön edustajia. Varsinkin kirkkoherra joutui tämän johdosta hoitamaan monia puhtaasti maallisia tehtäviä. Hänen velvollisuutenaan oli johtaa puhetta pitäjänkokouksissa, joissa käsiteltiin teiden ja siltojen kunnostusta, pitäjän viljamakasiinia, rokotuksen edistämistä, kättilöiden ottamista ja monien taloudellisten kertomusten laatimista. Papit huolehtivat seurakuntien kirkonkirjoista ja antoivat niiden perusteella tilastoja ja selvityksiä muille viranomaisille. Kansanopetus oli papiston vastuulla, mistä seurasi, että sillä oli keskeinen merkitys seurakuntalaisten asenteiden ja ihanteiden muokkaajana. Pappi miellettiin yhtä paljon hallintomieheksi kuin seurakunnan hengelliseksi paimeneksi, olipa virkamiehen rooli korostunutkin paimenen roolin kustannuksella. Herätysliikkeiden piirissä noussut kritiikki alkoi murentaa yhtenäiskulttuurille ominaista pappisihannetta. Pitkin 1850-lukua arvosteltiin näet sitä, että papit puuhasivat varsinaisen tehtävänsä kannalta toisarvoisissa tehtävissä. Valistuksen pappisihanne, johon olennaisena piirteenä kuului yhteiskunnallisesti hyödyllinen toiminta rinnan maallisen virkavallan kanssa, hävisi vähitellen. Pappilat, jotka siihen asti olivat olleet säätyläisten seuralämän keskuspaikkoja ja sivistyksellisesti varsin vähän eronneet tästä naapurustosta, muuttuivat monin paikoin herännäishenkisen vakaviksi ja maallisia huvituksia vieroksuviksi. Suomalainen yhtenäiskulttuuri alkoi hajota.¹

Bergenheimin paimenkirje 1850 osoitti, että hän oli omaksunut vanhan yhtenäiskulttuuriajatteluun perustuvan pappisihanteen. Sen vahvistamiseen hänen arveltiin tähtäävänkin. Kihlman näet kirjoitti 1852 ”valppaasta arkkipiispastamme, joka aikoo nostaa ortodoksian sen pohjamudasta”. Schauman valitteli aikakauskirjassaan 1857 sitä, että papit itsekkin saattoivat pitää toimintaansa hallintomiehinä, kunnan siveellisyyspoliiseina tai välittävänä lenkkinä hallituksen ja kansan välillä tärkeämpänä kuin Jumalan sanan palvelua ja seurakunnan sielunhoitoa. Tehokkain keino tämän haitan poistamiseen oli Schaumanin mielestä se, että papistolta poistettiin ”vieras ies” eli sen varsinaiseen kutsumukseen kuulumattomat tehtävät. Tämä ajatus oli saavuttanut 1850-luvun lopulle tultaessa yhä laajemman hyväksymisen. Valitukset kunnallisten tehtävien haitallisuudesta olivat monia teitä tulleet myös arkkipiipan tietoon. Silti hän vielä 1858 oli valmis kannattamaan läänin maaherran esitystä, että papisto vuosittain järjestettävissä kirkonkokouksissa hankkisi

¹ TFK 2—3/1857, 163s; Ruuth 1934, 145, 148; Juva 1950, 156—164.

selvitykset vuodentulosta. Tuomiokapitulin enemmistön mielestä näin entisestään lisättäisiin papiston vierasta iestä, ja siksi se kannatti tehtävän määräämistä nimismiehille. Lehtori Hertzbergin kantaan yhtyen Bergenheim piti tehtävää papistolle sopivana. Hänen perustelunsa oli, että kansan aineellinen tila vaikutti myös henkisesti ja että papiston näin ollen täytyi olla kiinnostunut vuodentulon laadusta. Näin se arkkikiispan mielestä sitä paitsi sai tarpeellista tietoa myös köyhäinhoidon edellyttämiä toimenpiteitä varten. Senaatti katsoi, arkkikiispan perustelun sanamuotoja noudatellen, että kousten järjestäminen kuului papistolle. Seuraavana vuonna arkkikiispa kyläkin oli mukana antamassa yksimielistä puoltavaa lausuntoa Kuopion tuomiokapitulin aloitteesta, jonka mukaan papisto oli vapautettava köyhäinhoidon aiheuttamasta rasituksesta. Silti Bergenheimiä lähempänä oli valistusperäinen ajatus papin laajasta tehtäväkentästä. Vuoden 1859 pappeinkokouksessa Bergenheim muistutti papistoa siitä, että se oli saanut valtion varoista huomattavan avustuksen eläkekassaan. Hän toivoi, ettei sääty tätä unohtaisi, semminkään koska se hyvin tiesi, ”ettei taivaan kansalaisoikeutta koskaan saavuteta, jos jätetään huomioon ottamatta tai halveksitaan maan päällä siiveellisiä ja kansalaisvelvollisuuksia”.²

Papiston sivistystaso oli säädyn arvostuksen kannalta tärkeä tekijä. Niinpä arkkikiispa kiinnitti myös siihen huomiota. Parannusta oli edellisiin vuosikymmeniin verrattuna saatu aikaan, kun vuoden 1848 alusta astui voimaan asetus pappien kouluttamisesta Helsingin yliopistossa. Uusi pappistutkintoasetus annettiin 17.4.1849 ja pastoraalitutkintoasetus 8.7.1851. Bergenheimin astuessa virkaansa näistä pappissivistyksen kannalta keskeisistä asioista oli tuoreet säännökset. Ne julkaistiinkin kaikki yhdessä tuomiokapitulin kierto-kirjeessä kesällä 1851. Jo jonkin verran aikaisemmin kapituli oli määrännyt, että tutkintoihin voi hakea vain kaksi kertaa vuodessa, helmikuun ja syyskuun alkuun mennessä. Arkkikiispa Bergenheim noudatti pappis- ja pastoraalitutkintoja arvostellessaan samaa linjaa kuin lehtorikaudellaankin: hänen antamansa arvosanat olivat pikemmin ylä- kuin alarajoilla. Elokuussa 1854 arkkikiispa oli valmis hyväksymään pastoraaliteesit, joita kapitulin enemmistö piti liian suppeina, asioita toistavina ja epätieteellisinä. Bergenheim katsoi,

² *Bergenheim* 1850, 13s; Kihlman von Essenille 8.3.1852. *Ruuth* 1937, 96; *TFK* 2—3/1857, 163—165, 5/1858, 268s; tklin pk 1857, 4.11. § 10, 1858, 13.1. § 8, 24.3. § 2. A I 87—88 TTA TMA; tklin kirje 210/23.2.1859. B I 126 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 372. ”att medborgererätt i himmelen aldrig vinnes genom förbiseende eller ringa aktande af sedliga och borgerliga förbindelser på jorden”. *Ppk* 1859, 19.

että teesit moniin aikaisempiin verrattuina olisi voitu hyväksyä.³

Pappistutkintoja arvostellessaan tuomiokapituli oli kahden tulen välissä. Pappissivistyksen tasoa ei haluttu laskea, mutta samalla vaikutti Turun hiipakunnassa 1850-luvun puolivälistä alkaen jatkuvasti paheneva pappispula. Arkkipiispan mielestä kaikkien pappistutkintoon ilmoittautuneiden soveltuvuus oli kuitenkin tutkittava, jotta epäonnistumisia voitaisiin mahdollisimman tarkoin välttää. Uudessa pappistutkintoasetuksessa ei edellytetty, että tuomiokapituli järjestäisi kandidaateille messu- ja äänenkäyttökokeen, sillä katsottiin, että teologisen tiedekunnan käytännöllisen teologian professorin asiana oli tutkia ylöppilaiden saarnatapaa ja kirkkolaulua. Bergenheim kuitenkin halusi, että kapituli tästä riippumatta järjestäisi kirkkolain edellyttämän oman kokeen.⁴

Bergenheim toimitti ensimmäisen pappisvihkimyksensä Turun tuomiokirkossa keskiviikkoamuna 19.6.1850, jolloin hän tuomiokapitulin jäsenten avustamana vihki viisi pappia. Pappisvihkimykset pidettiin edelleen vanhaa tapaa noudattaen kapitulin istuntopäivän aamuna. Bergenheimiä avustamassa oli yleensä neljä tuomiokapitulin papiksi vihittyä lehtoria. Neljäntenä oli usein myös kapitulin notaari Anton Gabriel Dahl. Tuomiorovasti Edman sen sijaan ei Bergenheimin aikaan osallistunut pappisvihkimyksiin. Renvall oli myös tultuaan 1859 tuomiorovastiksi vihkimyksissä mukana. Kesällä 1857 arkkipiispaa avusti professori Bengt Olof Lille, joka liikkui kaupungissa virsikirjakomitean asioissa. Vihkimystilaisuuden jälkeen pidetyssä tuomiokapitulin istunnossa arkkipiispalla oli tapana vielä onnitella vihittyjä ja toivottaa heille menestystä. Vuonna 1850 Bergenheim kehotti uusia pappeja vaivojaan säästämättä mahdollisimman nopeasti hankkimaan itselleen tottumusta papin tehtäviin. Hän muistutti myös pappiskutsumuksen vastuullisuudesta. Samat sanakäänteet toistuivat piispan puhutteluissa myöhemminkin. Kun tuomiokapitulin lehtorit Eurén 1853 ja Renvall 1857 vihittiin papeiksi, arkkipiis-

³ *Kkje* 372/19.2.1851 § 3; *kkje* 374/30.7.1851 § 1; tklin pk 2.8.1854 § 2. A I 84 TTA TMA; Vuorela 1980, 162–168; *Björklund* 1939, 160 s.

⁴ Tklin pk 1853, 9.2. § 31, 9.11. § 50. A I 83 TTA TMA; *Björklund* 1939, 123s.

pa esitti heille kapitulissa erikseen tervehdyksen ennen muiden vihittyjen puhuttelua.⁵

Pastoraalitutkinnot pidettiin vuoden 1851 asetuksen astuttua voimaan ruotsiksi. Bergenheim toimi myös itse pastoraaliväitöksissä opponenttina. Tutkintoaineista hän kuulusteli kirkko-oikeutta, kateketiikkaa, sielunhoitoa ja kirkkoherran erityistehtäviä seurakunnassa. Tarkastustensa vuoksi arkkipiispa ei aina ollut tutkinnoissa paikalla. Hänelle ja mukana lähteneelle lehtorille määrättiin silloin sijaiset. Bergenheimin ajatuksia saarnasta kuvastaa hänen kommenttinsa Evijärven herännäishenkisen kappalaisen Gustaf Erik Forsmanin Turun tuomiokirkossa pitämästä pastoraalitutkintosaarnasta. Forsman oli puhunut ytimekkäästi, mutta myös suorasukaisesti ja jyrkästi, vailla hovimiehen hienostelua. Arkkipiispa huomautti, että saarnaajan oli syytä ottaa huomioon kuulijakuntansa eikä saarnata Turussa, kuten saarnaisi Evijärvellä. Jumalan sana oli tosin sama, mutta sen esittämismuodon tuli vaihdella kuulijoiden sivistystason mukaan, oli arkkipiispan ohje. Forsman halusi tietää, oliko hän kenties saarnannut jotakin väärin, mihin arkkipiispa totesi:

⁵ Arkkipiispa Bergenheim vihki 1850—1863 pappeja seuraavina keskiviikkopäivinä:

19. 6.1850: 5	13. 6.1855: 7	5. 9.1860: 5
18.12.1850: 8	14.11.1855: 2	12.12.1860: 3
18. 6.1851: 12	(ma)18. 2.1856: 1	3. 4.1861: 1
19.11.1851: 6	(to)26. 6.1856: 6	31. 7.1861: 4
	19.11.1856: 4	
31. 3.1852: 5		29. 1.1862: 2
3.11.1852: 5	1. 4.1857: 8	2. 4.1862: 4
	15. 7.1857: 6	13. 8.1862: 1
30. 3.1853: 5	30. 9.1857: 1	
16.11.1853: 7		(la)28. 3.1863: 5
	3.11.1858: 8	(la)22. 8.1863: 4
29. 3.1854: 9		
21. 6.1854: 1	4. 5.1859: 2	
15.11.1854: 6	(la)25. 6.1859: 6	

yht. 149

Bergenheimin ulkomaanmatkan aikana piispa Ottelin vihki Porvoossa pappeja Turun hiippakuntaan 5.12.1859: 3, 8.1.1860: 1, 28.5.1860: 4 (Turun tuomiokirkossa). Tiedot perustuvat luetteloon papiksi vihityistä D 1 2 TTA TMA sekä *kierrokirjeisiin* 1850—1863. Vihkimykset on kirjattu tuomiokapitulin asianomaisen päivän istunnon pöytäkirjaan, mistä käy ilmi myös toimituksessa avustanut papisto.

Ei, ei suinkaan mitään väärää, mutta täytyy käyttää sellaista kieltä ja sellaisia ilmaisuja, ettei seurakunta saa väärinkäsityksiä ja pahennu saarnasta. Saarnan muodon täytyy Turussa olla niin hienostunut ja pyöristetty, ettei kukaan pane sitä pahakseen.⁶

Virassa olevan papiston sivistystason ylläpitämiseksi ja kohottamiseksi Bergenheimillä oli mielessään rovastikuntakirjastojen perustaminen. Ajatus ei ollut uusi, sillä jo 1830-luvulla oli ruotsalaisesikuvien mukaan perustettu kirjastot Liperiin ja Ahvenanmaalle ja asiasta kirjoitettu sanomalehdissään 1840-luvulla. Järjestelmä perustui siihen, että rovastikunnan papit keräsivät varoja kirjojen hankkimista varten. Teokset olivat sitten lainattavissa. Näin haluttiin helpottaa erityisesti huonosti palkattujen nuorten pappien mahdollisuuksia saada luettavakseen aikakauslehtiä ja teologista kirjallisuutta. Bergenheim ryhtyi ponnekkaasti ajamaan tätä asiaa. Ahvenanmaan rovastikuntakokouksessa hän 1851 ilmaisi ilonsa kirjaston toiminnasta ja sanoi odottavansa siitä paljon hyötyä sekä papistolle itselleen että myös seurakunnille.⁷

Rovastikuntakirjastojen perustaminen oli ennen muuta arkkipiispan harastuksen varassa, sillä tuomiokapitulissa asiaa ei käsitelty. Pitkällä tarkastusmatkallaan 1856 Bergenheim ryhtyi pohjustamaan hanketta, jota hän piti vuosi vuodelta yhä tarpeellisempana. Kiertokirjeessä papistoa kehoitettiin jo ennen kokousta pohtimaan, miten kirjastoasiassa voitaisiin parhaiten päästä eteenpäin. Ilmeisesti arkkipiispalla itsellään oli kuitenkin mielessään valmis suunnitelma, sillä kaikkien rovastikuntakokousten pöytäkirjat ovat näiltä osin hyvin samansisältöiset. Arkkipiispan ehdotukset saivat poikkeuksetta myönteisen vastaanoton. Hän saattoikin tyytyväisenä kiitellä osanottajia siitä, että he olivat ymmärtäneet tämän erityisesti nuorta papistoa hyödyttävän hankkeen merkityksen. Rovastikuntakokousten pöytäkirjoihin tutustuttuaan tuomiokapitulikin ilmaisi tyytyväisyytensä papiston yksimielisyydestä ja päätti vielä kiertokirjeessä muistuttaa suunnitelmien toimeenpanosta.⁸

Kun hanketta oli käytännössä lähdeittä toteuttamaan, se yllättäin kohtasi vastatuulta. Kahdessa rovastikunnassa jopa vastustettiin kirjaston perustamista. Kaikki eivät olleet kiinnostuneita ylimääräisestä palkkaverosta, vaikka maksu olikin porrastettu asianomaisen kokonaistulojen mukaan ja vähävaraiset ylimääräiset papit vapautettu maksuista kokonaan. Pitkin kevätalvea

⁶ Pastoraalitutk. pk:t 1851—1857. A II 1 TTA TMA; tklin pk 1854, 28.8. § 1, 16.8. § 52, 1855, 10.2. § 1. A I 84—85 TTA TMA; ptpk Evijärvi 1852. E VI 93 TTA TMA; *Cederberg* 1908, 49s. Forsman suoritti pastoriaalitutkintonsa 1853. *Hornborg* 1854, 365.

⁷ Rkpk 10.3.1851. E VII 25 TTA TMA; *Häkli* 1963, 191s.

⁸ *Kkje* 413/16.1.1856; von Essen Stenbäckille 21.4.1856. Coll. 217 HYK; tklin pk 24.9.1856 § 3. A I 86 TTA TMA; *kkje* 420/22.10.1856 § 3; *ÅU* 25.11.1856.

1857 kapituliin kuitenkin saapui kirjaston perustamisesta pidettyjen kokousten pöytäkirjoja ja kirjastoille suunniteltuja sääntöjä. Säännöt olivat hyvin toistensa kaltaisia ja noudattivat arkkipiispan 1856 esittämiä ratkaisuja. Hämeenlinnan rovastikunnassa syntyi papiston kesken kiista siitä, voitiinko kirjaston jäsenyyteen pakottaa ja jäsenmaksut periä ulosmittauskeinoin. Tuomiokapituli korosti, että kirjastojen toiminnan tuli perustua vapaaehtoisuuteen. Koska kuitenkin jokainen pappi oli pappisvalassaan lupautunut harrastamaan tarpeellisia opintoja, kapituli kehotti lääninrovasteja vuosittain tehtävien muiden ilmoitusten yhteydessä mainitsemaan tuomiokapitulille niiden pappien nimet, jotka eivät halunneet velvollisuuttaan täyttää. Arkkipiispansa johdolla tuomiokapituli piti pappisvalan laiminlyöjinä niitä, jotka olivat kirjastohankkeesta välinpitämättömiä.⁹

Vuoden 1860 tarkastusmatkallaan Bergenheim otti rovastikuntakokouksissa selville, missä vaiheessa kirjastohanke eri rovastikunnissa oli. Pääosassa suunnitelmat olivat toteutuneet hyvin, mutta oli myös rovastikuntia, joissa erilaiset kiistat olivat hidastaneet hankkeen käynnistymistä. Hämeenlinnan rovastikuntakirjastoa ei ollut saatu toimintaan vielä marraskuulle 1860 tullessa. Arkkipiispa ilmaisi asian johdosta huolestumisensa ja syvän paheksumisensa. Hänen mielestään papisto oli velvollinen toteuttamaan päätöksen, jota se itse oli yksimielisesti pitänyt sekä hyödyllisenä että tarpeellisenä. Bergenheim vetosi nytkin pappisvalassa annettuun lupaukseen edistystä opinnoissa. Hänen mielestään oli käsittämätöntä, että sama papisto, joka oli osoittanut innostusta rahvaan sivistämiseen, ei ollut valmis toimiin omaksi ja huonompiosaisten virkaveljiensä valistukseksi. Arkkipiispa sanoikin olettavansa, ettei rovastikunnan papisto enää laiminlöisi tätä velvollisuuttaan, semminkään kun Hämeenlinnan rovastikunta oli piispan matkan varrelle siihen mennessä osuneista kolmestatoista rovastikunnasta ensimmäinen, jossa kirjastoaasia oli hoitamatta. On luettava arkkipiispa Bergenheimin väsymättömän tarmon ansioksi, että rovastikuntakirjastoja syntyi. Muissakin hiippakunnissa perustettiin näinä vuosina muutama rovastikuntakirjasto, mutta lähellekään Turun hiippakunnan kaltaista kattavuutta ei päästy.¹⁰

⁹ Rpk Raaseporin it. 14.1.1857. E VII 20 TTA TMA; tklin pk 1857, 28.1. § 27, 6.5. § 5, 4.11. § 10, 1860, 19.9. § 15. A I 87, 90 TTA TMA; *kkje* 466/17.9.1860 § 2; *Häkli* 1963, 194—199.

¹⁰ *Kkje* 463/9.8.1860; rpk 13.11.1860. E VII 18 TTA TMA; *Häkli* 1963, 198—208. Pappisvalassa luvattiin: ”Jag vil ock ärligen och dageligen förkofra mig uti Guds ord, och styrcka mig uti Trones Articlars kunskap, jemväl uti andre mine nödige Studier, altid söka et godt framsteg, och them ingalunda försumma och nederlägga”. *KL* 1686, luku 22 § 2.

Bergenheim oli jo ennen arkkipiispaksi tuloaan kiinnittänyt huomiota siihen, että tuomiokapitulien velvollisuus oli valvoa alaisensa papiston toimintaa. Kenraalikuvernöörin vuoden 1853 alussa antamia erityismääräyksiä siitä, että kapitulien oli määrättävä kirkkoherroiksi ja näiden sijaisiksi vain kaikin puolin moitteettomia pappeja, täydennettiin 17.12.1853 keisarillisella kirjeellä, jossa korostettiin taitoa ja soveltuvuutta ylennysperusteina virkavuosien kustannuksella. Juuri tähän käskykirjeeseen vedottiin kapitulissa sittemmin runsaasti, kun haluttiin antaa jollekin viranhakijalle etusija oppineisuuden perusteella. Bergenheim osoitti olevansa samalla linjalla niissä valvonnan tehostamistoimissa, jotka maalliset viranomaiset tässä vaiheessa käynnistivät. Hän näet ehdotti kapitulille alkuvuodesta 1854, että pappien olisi vastedes liitettävä hakemuksiinsa lääninrovastin todistus viranhoidostaan ja käyttäytymisestään viran ulkopuolella. Arkkipiispan suunnitelman mukaan kapituli olisi antanut lääninrovastien käyttöön yhtenäisen arvosteluasteikon ja näin varmistanut sen, että hakijat olivat hoitaneet virkaansa kutsumuksensa arvon mukaisesti ja osoittaneet ansainneensa ylennyksen. Bergenheim sai kannalleen vain Heikelin. Muut yhtyivät Eurénin mielipiteeseen, jonka mukaan itse periaate oli hyvä, mutta arkkipiispan esittämä menettelytapa arveluttava, se kun saattoi johtaa esimiesten mielistelyyn ja siihen, että henkilökohtainen mieltymys tai vastenmielisyys vaikutti arviointiin. Eurénkin vastusti ehdollepanoissa virkavuosien painottumista, joka hänen mielestään vei papeilta halun hankkia oppineisuutta ja alensi siten papiston arvostusta.¹¹

Luvattomat hartauskokoukset olivat 1840-luvulla tuomiokapitulissa rikosasioina käsitellyistä papiston toiminnoista yleisimpiä. Seuraavalla vuosikymmenellä rikosasiat olivat lähinnä pappien juopottelujuttuja. Pitkin 1800-lukua juuri juoppous oli yleisin syy pappien virasta erottamisiin. Juopotteleva pappi vaikutti koko säädyn maineeseen, niinpä arkkipiispa Bergenheim näyttää tällaisissa kurinpitoasioissa olleen muita kapitulin jäseniä tiukemmalla kannalla. Kuvaava on Pyhämaan kirkkoherran apulaisen Johan Samuel Fredricssonin juopottelun käsittely tuomiokapitulissa. Bergenheim oli alun perin sitä mieltä, että kyseinen pappi, joka hänen mielestään oli esiintynyt humalapäissään jopa kapitulin kuulustelussa, oli välittömästi erotettava virasta. Kapitulin enemmistö oli kuitenkin määräaikaisen erottamisen kannalla. Kun myöhemmin harkittiin rangaistuksensa kärsineelle Fredricssonille uutta virkamääräystä, arkkipiispa sai taaksen niukan enemmistön kannattamaan esitystä, jonka mukaan ensin hankittaisiin kirkkoherralta tieto siitä, miten asian-

¹¹ Bergenheim Armfeltille 28.3.1849. AA IIa 13 VA; arkkipiispa tkllille 7.2.1853. E IV: 7 TTA TMA; tklin pk 1854, 1.3. § 2, 22.3. § 2. A I 84 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 360s.

omainen oli käyttäytynyt. Vähemmistöön jääneet lehtorit pitivät tällaista menettelyä inkvisitioon verrattavana. Fredricssonin kirkkoherra vastasi kapitulin tiedusteluun kuulleen huhuja tämän elämäntapojen arveluttavuudesta. Arkkipiispa oli tämän perusteella valmis jättämään miehen ilman virkamääräystä. Kapitulin enemmistö oli kuitenkin sitä mieltä, ettei moista ratkaisua voitu tehdä kirkkoherran kuulemien huhujen perusteella.¹²

Kapituli joutui vielä seuraavana vuonna käsittelemään samaisen Fredricssonin kohtaloa, kun kokouksessa oli esillä kihlakunnanoikeuden antama vapauttava päätös tätä vastaan nostetusta juopottelusyyttestä. Bergenheim halusi, että Fredricssonin silloiselta kirkkoherralta tiedusteltaisiin, miten asianomainen oli viranhoidossaan onnistunut ja oliko hänen toiminnastaan vastaisuudessa odotettavissa seurakunnalle hyötyä. Reipassanainen lehtori Eurén sai tästä esityksestä aiheen terävään arvosteluun. Hänen mielestään oli kohutuutonta, että arkkipiispan ehdottama kysymys esitettiin kenenkään papin toiminnasta, ja lisäksi säännösten vastaista lähteä kurinpitotoimiin, kun mitään ilmiäntöä ei ollut tehty. Eurén sanoi olevan onnellista, että lait estivät vakoilemisen ja ”kaikenkarvaiset urkkimiset”, erityisesti 21.8.1786 annettu kuninkaallinen kirje suojaasi papistoa tuomiokapitulista lähteviltä kyselyiltä. Samaa kirjeeseen vedoten arkkipiispa, joka tällä kertaa jäi äänestyksessä yksin, perusteli kantaansa ja haluaa tietää, miten papit elivät. Hiippakunnassa Bergenheimiä pidettiinkin ankarien siveellisten periaatteiden miehenä.¹³

Huoli papiston rahvaan keskuudessa nauttimasta arvostuksesta selittää pitkälle arkkipiispa Bergenheimin toimenpiteitä herännäisyyden hajaantumisen aikoihin 1850-luvun alussa. Koko joukko Etelä-Pohjanmaan herännäispapistoa alkoi loitontua liikkeestä ja erityisesti sen johtohenkilöistä Paavo Ruotsalaisesta ja Nils Gustaf Malmbergista. Huhtikuussa 1852 pidetyssä Ylihärman kokouksessa Carl Gustaf von Essen, Anders Wilhelm Ingman, Frans Oskar Durchman ja Fredrik Östring sanoutuivat julkisesti irti herännäisyydestä, koska sen piirissä heidän mielestään oli tekopyhyiden pelossa luovuttu kuuliaisuudesta Jumalan koko sanalle, sivuutettu pyhitysoppi ja käsitetty vanhurskauttaminen hatarasti. Eroavat papit pitivät yhtenä osoituksena tällaisen teologisen yksipuolisuuden seurauksista Malmbergin elämäntapoja: Lapuan pi-

¹² Tklin rikospk 1.2.1854 § 1. A III 28 TTA TMA; tklin pk 1854, 25.10. § 48, 22.11. § 4. A I 84 TTA TMA; *Hornborg* 1854, 370; *Björklund* 1939, 96; *Tiensuu* 1976, 354–358. Bergenheimin ankarasta suhtautumisesta kertovat myös tklin rikospk 24.10.1855 § 2, 5.11.1856 § 2, 28.3.1863 § 2. A III 29–30, 37 ja tklin pk 18.7.1855 § 3, 23.10.1861 § 9, 18.6.1862 § 5. A I 85, 91–92 TTA TMA.

¹³ Tklin rikospk 5.12.1855 § 2. A III 29 TTA TMA; Kihlman von Essenille (kesäkuu) 1852. *Ruuth* 1937, 130; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 268.

täjänapulaista syytettiin juoppoudesta ja epäsiiveellisyydestä. Bergenheim oli selvillä Pohjanmaan tapahtumista, mikä selitettiin niin, että Vöyrin rovasti ja hänen ystävänsä Estlander oli tehnyt niistä arkkipiispalle selkoa.¹⁴

Bergenheim matkusti Etelä-Pohjanmaalla kahteenkin otteeseen vuoden 1852 aikana. Toukokuussa hän vihki Ylistaron uuden kirkon ja piti tässä yhteydessä tiukan puhuttelun Durchmanille, jota hän syytti puoluehengen lietsoimisesta. Arkkipiispa arvosteli kaikkia herännäispappeja siitä, että he, hänen käsityksensä mukaan, olivat levittäneet Malmbergin elämää koskevia huhuja ja siten tehneet tämän erehdyksistä julkisen asian. Näin tavalliset talonpojat olivat päässeet pappiensa tuomareiksi, mistä oli seurauksena, ettei ”yksinkertainen kansa” tiennyt, ketä uskoa. Arkkipiispan mielestä luottamus papistoon oli kärsinyt suuren ja valitettavan vahingon. Samana syksynä Bergenheim piti piispantarkastuksen Lapualla ja kuulusteli sen aikana yksityisesti Malmbergia syytösten johdosta. Tarkastuksensa perusteella arkkipiispa määräsi Malmbergin saarnatoimintaa rajoitettavaksi, sillä se oli hänen mielestään lisääntynyt pitäjänapulaiselle alun perin annetun lastenopetustehtävän kustannuksella. Tarkastuspöytäkirjaan kirjattiin myös Malmbergia koskeva, sinänsä varsin maltillisesti muotoiltu, muistutus, että hän vastedes kiinnittäisi aikaisempaa suurempaa huomiota elämäntapoihinsa.¹⁵

Pappien keskeiset kiistat huolestuttivat arkkipiispaa, jonka mielestä ne vähensivät säädyn arvostusta. Lehtori Heikelkin piti Pohjanmaan uutisissa ennen muuta valitettavana suurta erotapahtumaa, vaikka myönsi myös Malmbergin asian surkeuden. Arkkipiispa oli juuri ennen Lapualle saapumistaan selvittellyt Lappajärvellä ystävänsä Fellmanin kiistoja lääninrovastin ja seurakunnan muiden pappien kanssa. Fellman oli vuodesta 1848 käräjäinnyt lääninrovastiaan Carl Fredrik Stenbäckiä vastaan tämän Lappajärven rovastintarkastuksen johdosta antamista huomautuksista. Kiista siirtyi tuomiokapitulista hovioikeuteen, ja sitä selvitettiin myös kihlakunnanoikeudessa. Carl Josef Estlander ehdotti, että se ratkaistaisiin piispantarkastuksessa, mutta Bergenheimin vuoden 1852 tarkastuksen jälkeenkin riita jatkui. Arkkipiispa halusi

¹⁴ Stenbäck Kihlmanille 22.5. ja von Essen Kihlmanille 15.6.1852. *Ruuth* 1937, 174, 267; Durchman K. H. Bergrothille 24.5.1852. D II SKHSA VA; *Kares* 1937, 336–338, 357–369, 382–388; *Ylikangas* 1984, 74s; *Heinonen* 1985, 194–197. *Ylikangas* esittää, että herännäisyyden koko hajoamisprosessi olisi lähtenyt liikkeelle Bergenheimin tarkastusmatkasta 1850 ja jatkunut arkkipiispan Malmbergia vastustaneille papeille antaman laskelmoivan tuen ja määrätietoisesti suunnitellun yhteispelin turvin. *Ylikangas* 1984, 136–138. Tämä strategia jää Bergenheimin osalta dokumentoimatta.

¹⁵ Durchman F. H. Bergrothille ja Josef Grönbergille 24.5.1852. D II, 46 SKHSA VA; ptpk Lapua 16.9.1852. E VI 95 TTA TMA; *Ylikangas* 1984, 110s.

saada asian välittömästi pois päiväjärjestyksestä, sillä hänen mielestään molempien pappien arvostus laski laskemistaan seurakuntalaisten silmissä, ja pappien väliset kiistat olivat kerrassaan sopimattomia. Piispa pelkäsi, että asianomaiset vielä jatkaisivat maallisessa tuomioistuimessa taistelua toisiaan vastaan, mikä olisi merkinnyt skandaalia koko säädylle. ”Tahtoni on, että riita kaikkineen jätetään silleen”, hän kirjoitti ja määräsi kiistaan liittyvät asiakirjat poltettavaksi.¹⁶ Nähtävästi arkkipiispan mahtisana tässä tehoi, sillä hän ei näytä kirjoittaneen asiasta myöhemmin enempää.

Yhteiskuntarauhaa häiritsevät herännäispapit olivat arkkipiisalle ongelma. Silti Bergenheim oli valmis antamaan heille myös tunnustusta heidän kutsumustietoisesta innostaan. Fredrik Gabriel Hedbergiä hän kehui tämän isälle uutteraksi ja oikeamieliseksi sielunhoitajaksi, ja Malmbergia Lapualla kuulustellessaan hän totesi ”alentuneensa” keskusteluun, koska tiesi pitäjänapulaisten tekevän työtään innostuneesti. Ehdottaessaan joulun alla 1850 ensimmäistä kertaa tuomiokapitulille varapastorin arvojen myöntämistä Bergenheim esitti kahta tunnettua herännäispappia Jonas Lagusta ja Wilhelm Österbladhia, joille arvo myös myönnettiin. Heidän osaltaan ei siten pidä paikkaansa *Rosendalin* väite, että herännäispapit saivat arkkipiispalta huomionosoituksia vasta, kun tämä ei enää pitänyt heitä pietisteinä. Laguksen arvoniemen perusteluihin tuomiokapitulin kirjikirjaan Bergenheim lisäsi omakätisesti sanan ”aina” kohtaan, jossa todettiin Laguksen toimineen ”unnioitusta ansaitsevilla tavalla.”¹⁷ Lisäys on sikäli merkittävä, että Lagus sentään oli tuomittu puoleksi vuodeksi viralta rangaistukseksi seurojen pitämisestä. Oli siis piirteitä, joita Bergenheim herännäispapeissa arvosti. Siitä on osoituksena myös esittely, jonka hän 1851 kirjoitti Fellmanille tämän uudesta apulaispapista:

Hän ei ole sellainen, jota meidän aikanamme kutsutaan pietistiksi, mutta kuitenkin toivoakseni lämmennyt kristinuskolle ja sen pyhille totuuksille. Hänellä on voimakas ja lämmin saarnaamistapa, niin että hänen täällä pitämänsä koesaarnat saivat osakseen yleistä suosiota.¹⁸

Pietistipappien kohtelussa Bergenheim osoitti samanlaista psykologista sil-

¹⁶ Heikel Kihlmanille 12.7.1852. Coll. 101 HYK; tklin rikospk 1848, 11.10. § 1, 1849, 7.2. 1 2, 18.4. § 1, 1.8. § 2, 10.11. § 1, 1851, 16.4. § 1. A III 22—23, 25 TTA TMA; Bergenheim Fellmanille 29.9.1851, 15.8., 25.9.1854, 21.1.1855. Fellman-suvun kok. 3 VA; *Itkonen* 1977, 252—256.

¹⁷ Erik Johan Hedberg pojalleen 16.11.1850. Coll. 225 HYK; tklin pk 18.12.1850 § 3. A I 80 TTA TMA; tklin kirje Lagukselle 18.12.1850. B I 117 TTA TMA; *Rosendal* 1902—1915 IV, 398; *Krook* 1947, 213.

¹⁸ Bergenheim Fellmanille 24.11.1851. Fellman-suvun kok. 3 VA.

mää kuin Turun heränneitä lukiolaisia opastaessaan. Kuopion hiippakunnan perustamisen vuoksi Lapin lestadiolaisesta herätysliikkeestä ei oikeastaan ehtinyt tulla Turun tuomiokapitulille hallinnollista ongelmaa. Helmikuussa 1851 kuitenkin käsiteltiin lääninrovasti Carl Heickellin kyselyä, miten herätykseen oli suhtauduttava. Bergenheim ehdotti, että Kittilän kappalaiselle lähetettäisiin joko apulaiseksi tai kokonaan hänen tilalleen Pyhäjoen papiston apulainen Frans Peter Kemell. Ehdotus johti kapitulissa äänestykseen, sillä lehtori Helsingiuksen mielestä tehtävään olisi pitänyt määrätä joku Kemelliä lainkuuliaisempi pappi, Kemell kun oli muutama vuosi aikaisemmin ollut tuomiokapitulissa syytettynä luvattomien hartauskokousten pitämisestä ja sopimattomasta kielenkäytöstä kapitulua vastaan. Kemelliä oli myös rangaistu. Helsingiukselta lukuunottamatta muut kapitulin jäsenet olivat arkkipiispan kannalla ja halusivat lähettää Kemellin, jolla oli uskonnollisten liikkeitten tuntemusta. Arkkipiispa arveli, että kokemus oli Kemelliä viisasuttanut ja ettei tämä haluaisi uudelleen joutua nuhdeltavaksi, vaan pitäisi itsensä ja hänen hoitoonsa uskotut ”kirkkoliselle elämälle laillisesti vahvistettujen muotojen puitteissa”. Bergenheim totesi, ettei hän uskaltaisi lähettää Kittilän ”hullunmyllyyn” ketään uskonnollisista ilmiöistä kokematonta. Kemellkään ei lopulta lähtenyt, sillä hän sai lääkärintodistuksen perusteella tehtävästä vapautuksen.¹⁹

Turun tuomiokapituli oli hyväpalkkaisten kirkkoherranvirkojen vaalielehdolepanoja tehdessään pyrkinyt laajentamaan oppineisuudesta laskettavia ansioita koskemaan myös muita kuin ensimmäisen luokan kirkkoherrakuntia, joihin ehdotusta tehtäessä laki selvästi edellyttikin oppineisuuden huomioimista. Arkkipiispa Bergenheim ei ollut kapitulin innokkaimpia oppineisuuden korostajia. Niinpä hän, samoin kuin kapitulin enemmistö, ei pitänyt mahdollisena ratkaista Kokkolan kirkkoherranviran ehdollepanoa 1855 hakijoiden oppineisuuden perusteella, vaikka myönsikin seurakunnan hyväpalkkaiseksi. Parissa tapauksessa Bergenheim kuitenkin poikkesi tästä linjastaan. Hammarlandiin oli 1859 hakemassa tuomiokapitulista lehtori Frans Wilhelm Gustaf Hjelt ja Kokemäelle pari vuotta myöhemmin kapitulin notaari Anders Johan Hornborg. Arkkipiispa piti molempia seurakuntia ensimmäisen luokan pastoraatteihin verrattavina ja nosti muut kuin virkavuosin hankitut ansiot etualalle. Näissä tapauksissa oli kyse siitä, että Bergenheim halusi koulumiehelle ja 16 vuotta hänen mielestään erinomaisesti notaarina toimineelle

¹⁹ Tklin pk 1851, 5.2. § 30, 5.3. § 65. A I 81 TTA TMA; tklin rikospk 1847, 21.7. § 2, 8.9. § 2, 1848, 4.10. § 2. A III 21–22 TTA TMA.

mahdollisuuden virkauralla ylenemiseen. Kapitulin enemmistö oli kummallakin kerralla eri mieltä.²⁰

Arkkipiispoilla oli ollut tapana liittää keisarinpitäjien kirkkoherranvirkojen nimitysasiakirjoihin myös oma lausuntonsa. Melartin saavuttikin suuren vaikutusvallan nimityksiin. Arkkipiispan suositusta pidettiin myös Bergenheimin aikaan nimitysprosessin kannalta merkittävänä. Isoonkyröön 1855 hakenut Lars Stenbäck arveli, että arkkipiispa puoltaisi lehtori Henrik Heikeliä, mutta luuli itse saavansa senaatin kannatuksen, minkä hän uskoi lopulta painavan arkkipiispan lausuntoa enemmän. Stenbäckin huolena oli kuitenkin kenraalikuvernöörin asenne. Mikäli tämä asettuisi arkkipiispan kannalle, Stenbäck arveli toiveittensa olevan vaarassa. Huoli oli aiheellinen; *Vuorela* on osoittanut, että keisarin nimityksen poiketessa senaatin esityksestä syynä oli kenraalikuvernöörin mielipide, jota keisari noudatti. Kenraalikuvernöörin kantaan taas vaikuttivat piispojen näkemykset.²¹

Siitä, ketä arkkipiispa Bergenheim suosittelisi keisarinpitäjiin, vallitsi erilaisia käsityksiä. Fredrik Gabriel Hedbergin tietämän mukaan arkkipiispa oli sanonut aikovansa suositella virkaan sitä hakijaa, joka sai seurakunnan vaalissa eniten ääniä. Siksi Hedbergin ystävät Turussa arvelivat, että arkkipiispan olisi vaikea toimia vastoin sanojaan ja suositella 1851 Raahen ja Saloisten kirkkoherranvirkaan ketään muuta kuin Hedbergiä, joka oli voittanut vaalin. Arkkipiispan kerrottiinkin olleen epätietoinen, kenelle suosituksensa antaisi. Kun Torsten Thure Renvall 1857 haki vastoin Bergenheimin toivomusta, Turun tuomiorovastin virkaa, arkkipiispa antoi ymmärtää, että hänen olisi annettava suosituksensa Renvallille, mikäli tämä saisi seurakunnan vaalissa ratkaisevan äänten enemmistön. Kummassakaan tapauksessa ei ole varmaa tietoa siitä, ketä Bergenheim suositteli. Mikäli hän kertoi mielipiteensä kenraalikuvernöörille, se on tapahtunut suullisesti. Hedberg ei saanut virkaa, vaikka senaatissa itse von Haartman lämpimästi kannatti hänen nimittämistään. Senaatin enemmistö puolsi Vaasan lukion teologian lehtoria Constantin Törnuddia, joka oli saanut vaalissa vain murto-osan äänistä, ja hänet myös nimitettiin. Kuusi vuotta myöhemmin, jo muuttuneissa olosuhteissa sen sijaan

²⁰ Tklin pk 19.12.1855 § 6, 9.3.1859 § 9, 6.2.1861 § 8. A I 85, 89, 91 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 359.

²¹ Erik Johan Hedberg pojalleen 6.9.1850. Coll. 225 HYK; Stenbäck Bergenheimille (1855) ja puolisolleen 24.11.1855. Coll. 217 HYK; Renvall puolisolleen 20.7.1857. Renvallin kok. I: 7 TMA; *Paunu* 1952, 100s; *Vuorela* 1980, 51, 181s.

Renvall sai nimityksen tuomiorovastiksi. Hänen arveltiin saaneen myös arkkipiispan suositus.²²

Todennäköisesti Bergenheim kannatti hänkin Raahan ja Saloisten virkaan pitkään koulussa palvelutta Törnuddia. Syynä ei kuitenkaan ollut Hedbergin herätyshenkisyys, sillä pari vuotta myöhemmin arkkipiispa ajoi ”pietisti” Hedbergiä Kaarinan kirkkoherranvirkaan. Hedberg sai 1853 Kaarinassa vaalin ehdottoman ääntenenemmistön, ja myös senaatti asettui kannattamaan hänen nimittämistään. Bergenheim kirjoitti nimityksen johdosta kenraalikuvernööriin sijaiselle Platon Rokassovskille, vaikka arvelikin kannanilmaisunsa aiheettomaksi, kun sekä tuomiokapituli että senaatti jo olivat asettaneet Hedbergin ehdolle. Arkkipiispa kuitenkin pelkäsi, että Hedbergiä pidettäisiin virkaan sopimattomana, koska hän oli ”tunnettu, yhden pietistipuolueen johtaja”. Tästä syystä piispa piti velvollisuutenaan esittää kenraalikuvernööriin harittavaksi:

Eikö olisi varminta sijoittaa hänet niin lähelle piispanistuinta, tuomiokapitulia ja kuvernööriä kuin mahdollista eikä pakottaa häntä pyrkimään tuottoisampiin, mutta vähemmän valvottuihin virkoihin esimerkiksi Pohjanmaalle, missä hän varmasti tulee onnistumaan, onhan hän moitteeton pappi, erittäin hienostunut ja lahjakas; nämä ominaisuudet tuottivat hänelle vuosi sitten äänten enemmistön Raahen ja Saloisten seurakunnissa ja nyt kyseessä olevassa seurakunnassa.²³

Hedberg sai nimityksen. On mahdollista, että arkkipiispa puuttui Kaarinan nimitykseen ennen muuta suopeudesta Hedbergiä kohtaan. Jostakin syystä hän luotti tähän ”hienostuneeseen ja lahjakkaaseen” pietistipappiin. Siitä on osoituksena, että hän myöhemmin tilasi juuri Hedbergiltä traktaatin Krimin sodan johdosta. Hedberg oli myös usein tuomiokapitulissa apujäsenenä selaisissakin istunnoissa, joissa käsiteltiin tärkeitä asioita. Muutenkin Hedberg näyttää olleen paljon tekemisissä Bergenheimin kanssa.²⁴

Turun tuomiorovastin virka Edmanin jälkeen tuli avoimeksi 1857. On tiedossa, että Bergenheimin mielestä lehtori Henrik Heikel oli siihen itseoikeutettu. Arkkipiispa kehottikin Heikeliä hakemaan paikkaa. Niinpä hän yritti

²² Hedberg vanhemmilleen 8.5., 1.11.1851. Coll 225. HYK; Renvall puolisolleen 20.7.1857. Renvallin kok. I:7 TMA; VSV 468/1851 VA; VSV 459/1858 VA; Fredr. Wilh. Rancken Engelbrekt Ranckenille 2.6.1858. J. O. I. Ranckenin kok. 88 VSLB.

²³ Bergenheim Rokassovskille 28.6.1853. KKK 49/1852 VA; VSV 346/1853 VA. Vrt. *Vuorela* 1980, 179.

²⁴ Hedbergin kalenterimerkinnät 15.9., 31.10.1856, 24.9.1857, 9.4., 12.9.1858. Hedbergin almanakat VA; tklin pk 19.11.1856 § 31, 12.8.1857 § 5, 6.7.1859 § 71, 6.6.1860 § 29. A I 86—87, 89—90 TTA TMA.

saada Torsten Thure Renvallia, joka myös oli virasta kiinnostunut, luopumaan hakuaikeista. Suostuttelukeskusteluissa arkkipiispa ehdotti, että Renvall korvaukseksi hakisi pian avautuvaa Vaasan kirkkoherranvirkaa. Kun Renvall ilmoitti päätöksestään hakea, arkkipiispa oli silmin nähden vihastunut. Hänen mielestään ei ollut Heikelin iän ja ansioiden vuoksi sopivaa, että Renvall hakisi. Tässä, samoin kuin Törnuddin hakiessa, oli ennen muuta kyse siitä, että kouluvirassa pitkään palvelleelle piti saada ylennys. Sama motiivi näkyi arkkipiispan toimissa, jotka koskivat Taivassalon kirkkoherran nimitystä 1850. Bergenheim oli saanut tietää senaatin suositelleen virkaan yksimielisesti tarkk'ampujapataljoonan saarnaajaa, teologian lisensiaatti August Edvard Granfeltia. Turun lukion lehtori Carl Jakob Helander oli kuitenkin saanut vaalissa eniten ääniä. Arkkipiispan mielestä teologian lisensiaatin tutkinto vaati kyllä yleensä laajempaa ja syvempää oppineisuutta kuin tuomiokapitulille suoritettava pastoraalitutkinto, jollainen Helanderilla oli. Nyt oli kuitenkin Helanderin erinomaista pastoraalitutkintoa arvostettava enemmän kuin Granfeltin tutkintoa, jonka teologinen tiedekunta vain hädin tuskin oli hyväksynyt. Perusteluna Helanderin puolesta Bergenheim esitti myös sen, että tämä oli onnistunut saamaan talonpojilta suuren kannatuksen, mihin julkisen koulun opettajat harvoin pystyivät. Painavin syy Helanderin puolesta oli arkkipiispan mielestä kuitenkin se, että Granfeltin nimittämisellä samalla aiheutettaisiin haittaa julkiselle koululle. Opettajat olivat Bergenheimin kirjeen mukaan liian huonosti palkattuja voidakseen pysyä viroissaan pitkään. Vielä vaikeampaa olisi saada opettajia kouluihin, mikäli ei kunnioitettaisi heidän oikeuttaan yletä seurakuntavirkoihin. Näin ollen julkisen koulun etu vaati arkkipiispaa puuttumaan tähän nimitykseen, hän totesi. Kenraalikuvernööri Rokassovski ilmoitti ministerivaltiosihteeri Armfeltille kannattavansa arkkipiispan näkemystä, ja niin Helander nimitettiin.²⁵

Koulumiestä, tosin sittemmin yliopistoon siirtynyttä, ja ystävänsä Axel Adolph Laurellia Bergenheim ajoi Ulvilan ja Porin kirkkoherranvirkaan. Laurellilla oli vähiten virkavuosia, ja hän oli saanut vaalin perusteella tuomiokapitulin ehdollepanossa toisen sijan. Senaatissa oltiinkin sitä mieltä, etteivät Laurellin opilliset ansiot ylittäneet vaalissa parhaiten menestyneen Herman Hellénin käytännön seurakuntakokemusta, jota Ulvilan kaltaisessa runsasväkisessä ja muutenkin vaativassa kirkkoherrakunnassa katsottiin tarvittavan. Eräät senaatin jäsenet pitivät tosin Laurellia ansioituneempana. Bergen-

²⁵ Bergenheim Rokassovskille 27.5.1850. KKK 54/1850 VA; Rokassovski Armfeltille 25.5./6.6.1850. VSV 387/1850 VA; Renvall puolisolleen 20.7., 28.7.1857. Renvallin kok. I: 7 TMA; Heikel Schaumanille 28.4.1858. SLS 349 HYK; *Paunu* 1952, 100s.

heim kirjoitti nimityksestä kenraalikuvernööri Mensikoville vuoden 1850 lopulla. Hän korosti Laurellin oppineisuutta ja arveli tämän hankkineen riittävästi hallinnollista kokemusta palkkapitäjässään Janakkalassa. Hellén oli tosin saanut eniten ääniä, mutta arkkipiispan mielestä laaja seurakunta edellytti kirkkoherralta muitakin ominaisuuksia kuin ne, joita kansa pystyi arvioimaan. Bergenheimillä näyttää olleen sellainen käsitys, ettei Laurellia tässä nimityksessä mitenkään voitaisi sivuttaa. Toisin kuitenkin kävi, sillä Hellén sai viran.²⁶

Arkkipiispa Bergenheim näyttää todella huolehtineen erityisesti koulumiesten urakehityksestä. Kun Huittisten kirkkoherranvirkaan 1850 ensimmäisen ehdokassijan saanut Carl August Hjort kesken nimitysprosessin kuoli, Bergenheim kiirehti ilmoittamaan asian ministerivaltiosihteerille. Samalla hän esitti, että virkaan nimitettäisiin sitä ehdollepanon ulkopuolella hakenut Turun lukion lehtori Frederik Hertzberg. Arkkipiispa myönsi, että Hertzbergin virkavuodet riittivät tuskin puoleen muiden ansioista, mutta arveli, että tällä sittenkin oli oikeus ylennykseen, koska jäljellä olleilla ehdokkailla jo oli keisarinpitäjän kirkkoherranvirka. Tällä kertaa arkkipiispan mielipide ei vaikuttanut nimitykseen, vaan viran sai vaalissa toiselle sijalle päässyt hakija.²⁷

Huittisiin oli hakenut myös lehtori Heikel, joka valitusten vuoksi kuitenkin menetti tuomiokapitulin hänelle ensin antaman ehdokassijan. Nähtävästi Heikel sitten luopui koko aikeesta, koska arkkipiispa kirjeessään suosittelee Hertzbergiä. Tämän esityksensä Bergenheim luultavasti teki yhtä hyvin lehtorin omaa kuin Turun lukion etua ajatellen. Hertzberg oli näet, lukioviran nipin napin saatuaan, menestynyt siinä erittäin kehnosti. Hänen rehtorikaudellaan lukion maine laski jatkuvasti.²⁸ Koululaitoksen etu vaati Bergenheimin mielestä myös, että Vaasan yläalkeiskoulun konrehtorille Esaias Wegeliukselle löytyisi seurakuntavirka. Koulun rehtori Lars Stenbäck oli asiassa kääntynyt arkkipiispan puoleen, jonka mielestä ehdollepanon ulkopuolella ei enää kannattanut hakea virkoja. Hän neuvoikin Wegeliusta hakemaan Janakkalaan, koska arveli, että tämä siellä saisi vaalisijan ja että hänen itsensä olisi ”niin muodoin helpompaa vaikuttaa hänen ja koululaitoksen hyväksi jotakin”. Wegeliuksen ei sen sijaan arkkipiispan mielestä kannattanut hakea koulun rehtorin virkaa Stenbäckin jälkeen, jottei kapitulin tarvitsisi esittää hänestä mitään epäedullista. Viimeksi vuoden 1854 koulutarkastuksensa jälkeen Bergenheim

²⁶ Victor Furuhielm von Kothenille 9.11.1850. von Kothenin kok. 8 VA; Bergenheim Mensikoville 20.12.1850. KKK 54/1850 VA; VSV 467/1851 VA. Bergenheimin ja Laurellin välistä ystävyyttä kuvastaa Bergenheimin kirje Laurellille 13.9.1846. SLS 394 HYK.

²⁷ Bergenheim Armfeltille 14.1.1851 ja nimitysasiakirjat. VSV 466/1851 VA.

²⁸ VSV 466/1851 VA; *Tigerstedt* 1919, 29–36, 153s.

oli todennut olevansa tyytyväinen Vaasan yläalkeiskouluun, ”vaikkakaan Wegelius ei onnistu välttämään huomautuksia”. Wegelius haki 1854 Kangasalan kirkkoherranvirkaa ja sai vaalin perusteella toisen ehdokassijan. Bergenheim kirjoitti asiasta kenraalikuvernöörille ja vetosi muun muassa siihen, että Wegelius oli Vaasan palossa menettänyt omaisuuttaan. Senaatti puolsi Wegeliuksen nimittämistä, ja hän sai viran.²⁹

Bergenheimille tärkeä opettajien ylenemisoikeudesta huolehtiminen vakiintui Turun tuomiokapitulissa niin, että juuri sitä syytettiin yleisesti opettajien ja erityisesti omien jäsentensä suosimisesta hyväpalkkaisten kirkkoherranvirkojen ehdollepanoissa. Onkin totta, että Bergenheim yritti moneen kertaan saada seurakuntaviran esimerkiksi ystävänsä lehtori Heikelille, ja muun muassa Isonkyrön ehdollepanossa 1854 Turun kapituli asetti ehdokassijoille pelkästään omia jäseniään. Sivuutettu Lars Stenbäck sai jälkimmäisestä asiasta aiheen ilmaista tuohtumuksensa Alfred Kihlmanille. Stenbäckin mielestä kapitulin menettely vain vahvisti sitä ennalta tuttua syytettä, ettei maan virastoista yksikään menetellyt yhtä omavaltaisesti ja epäjohtonmukaisesti kuin Turun tuomiokapituli, jonka jäsenet halusivat varata itselleen parhaat palat. Stenbäckin mielestä hänen teologian lisensiaatin tutkintonsa olisi pitänyt nostaa hänet laudaturpastoraali-miesten edelle. Niinpä hän päätti valittaa ehdollepanosta, vaikka arvelikin sen turhaksi, koska tiesi Bergenheimin ajavan virkaan Heikeliä. Niin oli Kihlmanin hänelle kirjoittanut puolustaen tuomiokapitulin menettelyä. Hänen mielestään kapitulin jäsenet eivät rakastaneet toisiaan niin paljon, että olisivat tietten tahtoen halunneet omiaan suosia. He olivat päätyneet esitykseensä luullen olevansa oikeassa, Kihlman kirjoitti. Stenbäck kuitenkin onnistui valituksessaan ja sai vaalisijan sekä vaalissa ehdotetun äänen enemmistöön.³⁰

Stenbäck oli viranhauissaan loppukesällä 1854 kahden vaiheilla. Hän kyseli arkkipiispankin mielipidettä, hakisiko yliopistossa avoinna olevaa pedagogiikan professorin virkaa vai jotakin kirkkoherran paikkaa. Bergenheim piti pedagogiikan professorin viran haltijaa maan koululaitoksen tulevaisuuden kannalta tärkeänä henkilönä. Mikäli Stenbäck kuitenkin oli epävarma professorinvirasta arkkipiispa kehotti hakemaan molempia ja antamaan Jumalan ratkaista lopputuloksen:

²⁹ Bergenheim Stenbäckille 9.12.1853, 23.7.1855. Coll. 217 HYK; Bergenheim Kihlmanille 26.5.1854. Coll. 101 HYK; VSV 324/1852 VA; Bergenheim kenraalikuvernöörille 22.11.1855. KKK 39/1854 VA; VSV 239/1855 VA.

³⁰ Tklin pk 27.9.1854 § 6. A I 84 TTA TMA; Stenbäck Kihlmanille 6.10.1854. Coll. 101 HYK; Kihlman Stenbäckille 10.10.1854. Coll. 217 HYK; *Aspelin* 1900, 457s; *Tiensuu* 1976, 360.

Harvoin tai tuskin koskaan voitaneen saavuttaa menestystä, jota ei itse toivota, koskapa toivo antaa rohkeutta sekä yrittää että uskaltaa, kun taas epäily aina vaikuttaa lamaannuttavasti.³¹

Isonkyrön virantäytön viivästyessä Stenbäck ehti astua pedagogiikan professorin virkaan. Hän ei tosin viihtynyt tehtävässään ja odottikin hartaasti kirkkoherranviran nimitysratkaisua. Bergenheim puolestaan yritti tarmokkaasti vaikuttaa niin että Stenbäck jäisi yliopistoon. Näin hän samalla ajoi Heikeliä Isoonkyröön. Kirjeessään kenraalikuvernöörille Bergenheim totesi, että Stenbäckin oli ehdottomasti pysyttävä yliopistossa, jotta hän voisi osoitautua sen viran arvoiseksi, johon hänen pätevyytensä oli julkisuudessa asetettu kyseenalaiseksi. Arkkipiispa viittasi tässä siihen arvosteluun, jota Snellman lehdessään oli esittänyt Stenbäckin professorinväitöstä vastaan. Bergenheimin mielestä Stenbäck oli sekä itselleen että maan hallitukselle velkaa näytön pystyvyydestään. Arkkipiispa piti painavana syynä myös sitä, että Stenbäckin jälkeen avoimeen professorinvirkaan tuskin saataisiin ketään hänen veroistaan. Siksi Bergenheim toivoi, ettei kenraalikuvernööri suostuisi Stenbäckin nimeämiseen, millä hänen mielestään olisi vaarannettu maan koululaitoksen kannalta tärkeä yliopistovirka. Virka olisi Stenbäckin jälkeen voinut joutua sellaiselle henkilölle, jolle uskonnollinen kasvatus ei olisikaan samalla tavoin läheinen kuin Stenbäckille.³²

Suurin osa keisarinpitäjien virkanimityksistä on sellaisia, joista Bergenheimin kanta ei ole selvillä. Paitsi kirjeitse hän on voinut keskustella nimityksistä kenraalikuvernöörin kanssa myös henkilökohtaisesti. Ainakin yhteys von Bergiin on ollut tiivis. Kenraalikuvernöörin kansliassa työskenteli Bergenheimin sisarentyttären puoliso Carl Emil Walleen, jonka kanssa arkkipiispa oli kirjeenvaihdossa sekä virka- että perheasioissa. Hänen välityksellään Bergenheimin kannanotot ovat niin ikään voineet tulla tiedoksi. Walleen tosin kuoli jo vuoden 1856 alussa. Edellä selostetut nimitykset osoittavat kuitenkin, ettei Bergenheim näistä yhteyksistään huolimatta aina saavuttanut tavoitettaan. Esillä olleesta kuudesta tapauksesta, joista hänen kantansa on tiedossa, oikeastaan vain Taivassalon Helanderin nimityksessä Bergenheimin vaikutusvalta tuntui ohi senaatin. Hän ei näin ollen saavuttanut tässä asiassa samanlaista asemaa kuin edeltäjänsä Melartin. Tosin nimitysperusteisiinkin liittyvät asenteet hänen vuosikymmenelleen tullessa alkoivat muuttua myös senaatissa sii-

³¹ Bergenheim Stenbäckille 12.8.1854. Coll 217. HYK.

³² Bergenheim kenraalikuvernöörille 22.11.1855. KKK 39/1854 VA; VSV 237/1855 VA; Bergenheim Stenbäckille 10.12.1855. Coll. 217 HYK; *Aspelin* 1900, 448s, 454–458, 461, 474; *Vuorela* 1980, 181.

hen suuntaan, että seurakuntalaisten vaalin merkitys korostui.³³

Arkkipiispa Bergenheimin mieltymys juhlallisuuksiin, huomionosoituksiin ja arvonimiin näkyy siitä harrastuksesta, jolla hän paneutui tällaisiin asioihin. Ensimmäisinä vuosinaan, tuomiokapitulin joulun alla pitämässä istunnoissa, hän antoi rovastinarvoja ja ehdotti varapastoreita niin runsaasti, että lehtori Hjelt nousi vastarintaan: ellei taukoa pidettäisi, kaikki papit olisivat kohta vähintään varapastoreita. Bergenheim sai tästä aiheen perustella menettelyään laajasti. Arkkipiispa piti velvollisuutenaan palkita alaisiaan arvonimillä ja lisäksi, että nuoressakin pappispolvessa oli monia, jotka olisivat vastaavanlaisen tunnustuksen ansainneet. Seuraavana vuonna arvonimiä sitten ehdotettiin jonkin verran vähemmän. Jonkinasteista inflaatiota arvonimet olivat kokeneetkin, sillä niitä jaettiin 1800-luvun alkupuolellakin runsaanpuoleisesti. Niinpä Victor Furuhjelm kirjoitti kirkollispäälliköksi siirtyvälle Casimir von Kothenille, että rovastinarvojen myöntäminen olisi saatava senaatin valvontaan tai kenties keisarille saakka, jolloin kirkollistoimituskunnan päällikkö, piispat tai joku muu vaikutusvaltainen henkilö suosittelisi arvonimen myöntämistä. Sen sijaan varapastorinarvoja kapitulit voisivat edelleen myöntää.³⁴

Arvonimiä jakaessaan Bergenheim otti huomioon myös lääninrovasteilta saamiaan viitteitä. Ainakin Estlander kirjoitti sopivista kandidaateista arkkipiispalle ja raportoi rovastikunnassa nimitysten jälkeen kuuluneista kommentaareista. Ehdotuksia ovat tehneet muutkin, sillä arkkipiispa kirjoitti 1857 Josef Grönbergille, ettei jonkin aikaisemman rikkomuksen vuoksi voinut antaa arvonimeä tämän ehdottamalle papille.³⁵ Bergenheim antoi 1850-luvun alkupuolella arvonimiä myös useille herätysliikepapeille tunnustuksena heidän uutterasta viranhoidostaan. Ylihärmän kappalainen Garl Gustaf von Essen ei suinkaan ollut heistä ainut. Hänen 1852 saamansa varapastorin arvo tulkittiin tosin Lapualla ”ylipappien” antamaksi ”kolmenkymmenen hopearahan” palkkioksi siitä, että von Essen oli luopunut Malmbergin joukosta. Edellä on jo mainittu Laguksen ja Österbladhin varapastorin arvot vuodelta 1850. Herännäispapeista saivat saman arvonimen 1854 Pietarsaaren kappalainen Olof

³³ KKK:n ja VSV:n keisarinpitäjien kirkkoherranvirkoja koskevat aktit 1850—1863. VA; Bergenheim Walleenille 28.12.1855. KKK 86/1849 VA; *Vuorela* 1980, 182, 281. Tavatessaan kenraalikuvernööri von Bergiä 1855 arkkipiispa esitti hänelle myös veljenpoikansa Adolphiin asioita. Arkkipiispa veljelleen Salomonille 2.2.1855, Adolphiille 11.5.1855. EB.

³⁴ Tklin pk 18.12.1850 § 2—3, 17.12.1851 § 21. A I 80—81 TTA TMA; Furuhjelm von Kothenille 12.5.1853. von Kothenin kok. 8 VA; *kkje* 382/2.3.1853, liite A; *Kansanaho* 1976, 383; *Tiensuu* 1976, 358.

³⁵ Estlander Bergenheimille 9.6., 21.8.1856, 20.1., 12.11.1858. I I:10 TTA TMA; Bergenheim Grönbergille 6.4.1857. D 47/I SKHSA VA.

Henrik Helander ja Isonkyrön pitäjänapulainen Frans Oskar Durchman, jota Ingman onnitteli: ”Tämän sait yksinkertaisesta ystävyydestäsi ukkoriepua kohtaan!”³⁶ Näyttää siltä, että Bergenheim pyrki jonkinlaiseen tasapuolisuuteen eri ”pietistipuolueiden” kesken, kun hän antoi arvonimiä. Marraskuussa 1855 näet varapastorin arvon saivat esimerkiksi Anders Wilhelm Ingman ja Elias Malachias Rosengren, joista jälkimmäinen oli Hedbergin kannattajapappeja. Seuraavana vuonna Bergenheim antoi rovastinarvon Lars Stenbäckille ja Fredrik Gabriel Hedbergille. Ainakaan Rosengrenin ja Hedbergin kohdalla ei ollut kyse siitä, että arkkipiispa olisi ”palkinnut” herätysliikkeestä luopuneita pappeja.³⁷

Vuoden 1852 piispantarkastusmatkallaan Bergenheim piti seitsemän juhlaa kirkkoherran virkaanasettamistilaisuutta, joissa piispaa avustamassa oli useita pappeja, jopa kahdeksan. Näiden jumalanpalvelusten liturgiaa oli toimittamassa kaksi pappia, ja Bergenheim itse esiintyi täydessä piispan juhlasussa.³⁸ Yleensä arkkipiispa kuitenkin delegoi virkaanasettamiset lääninrovastien tehtäväksi. Vain erityistapauksissa hän matkusti itse tällaista toimitusta varta vasten suorittamaan: Taivassalossa Bergenheim 1851 asetti virkaan lehtoritoverinsa Helanderin ja Tammelassa 1855 Nils Magnus Tolpon seuraajan August Edvard Granfeltin, joka arkkipiispan väliintulon vuoksi oli menettänyt Taivassalon viran Helanderille. Vuoden 1855 lopulla Bergenheim asetti Kaarinassa virkaan Hedbergin.³⁹ Sen sijaan hän katsoi, ettei muilta tehtäviltään ehtinyt asettaa virkaan Stenbäckiä, mikä oli Pohjanmaalla herättänyt huomiota, koska tiedettiin, että arkkipiispa samana keväänä kuitenkin tarkastaisi seurakuntia ja kouluja Pohjanmaalla. Vuonna 1858 Bergenheim asetti Loimaan kirkkoherranvirkaan tuomiokapitulin lehtorin Fredrik Hertzbergin ja Turun tuomiorovastiksi Torsten Thure Renvallin. Jälkimmäisessä tilaisuudessa useat Turussa olleet katekismus- ja kirkkolakikomitean jäsenet

³⁶ von Essen Kihlmanille 1.12.1852. *Ruuth* 1937, 179; *kkje* 382/2.3.1853, 409/4.7.1855; *Rosendal* 1902—1915 IV, 398; *Ylikangas* 1984, 77.

³⁷ Tklin pk 14.11.1855 § 3, 19.11.1856 § 2. A I 85—86 TTA TMA. Vrt. *Rosendal* 1902—1915 IV, 398 ja *Ylikangas* 1984, 136.

³⁸ Matkapk 1852. E VI 6 TTA TMA. Piispan juhla-asu lienee ollut se piispankaapu, jota myös Bergenheimin virkaan vihkimisessä Porvoossa oli käytetty. Bergenheim kuljetti sitä yleensä mukanaan tarkastusmatkoilla. Tässä hänen mieltymyksensä poikkesivat oleellisesti esim. Frans Ludvig Schaumanin ajatuksista. Porvoon piispaksi 1865 tultuaan tämä näet käytti piispankaapua vain kerran, virkaan vihkimistilaisuudessa. *Voipio* 1936, 142.

³⁹ Pöytäkirja virkaanasettamisesta 27.7.1851. E VI 192 TTA TMA; tklin pk 1855, 20.6. § 49, 21.11. § 11, 1856, 30.1. § 6. A I 85—86 TTA TMA.

avustivat häntä. Paikalla olivat myös piispat Ottelin ja Frosterus.⁴⁰

Turun hiippakunnassa alkoi Bergenheimin arkkipiispakaudella 1850-luvun puolivälistä lähtien tuntua jatkuvasti paheneva pappispula. Osin herätysliikkeiden vaikutuksesta papinviran luonne muuttui, mikä vähensi pappissuvuista tulevien teologian opiskelijoitten määrää. Samanaikaisesti nuorille miehille aukeni myös muita, papinuraa taloudellisesti houkuttelevampia vaihtoehtoja, kun autonomian aikana erilaisten siviilivirkamiesten tarve kasvoi. Näihin virkoihin pääsi usein nuorempana kuin papin uralle, ja niissä toimeentulo oli alusta lähtien parempi kuin huonopalkkaisilla apupapeilla ja saarnaajilla. Turun hiippakunnassa oli paljon tällaisia ylimääräisiä, huonopalkkaisia papinvirkoja, joten sen pappispula johtui suureksi osaksi palkkasuhteista⁴¹

Huono palkkaus ei houkutellut papin uralle. Niinpä Turun kapituli totesi senaatille 1858 lähettämässään kirjelmässä, että papit saivat eraissa hiippakunnan seurakunnissa pienempää palkkaa kuin tavallinen palvelusväki, mikä oli haitaksi heidän arvostukselleen. Huono toimeentulo oli kirjelmän mukaan pääsyy pappispulaan. Siksi ehdotettiin, että papin vähimmäispalkaksi määrättäisiin 200 hopearuplaa vuodessa. Turun hiippakunnan pienipalkkaisia ylimääräisiä pappeja varten anottiin nyt valtiolta avustusta. Senaatti myönsi määrärahan tähän tarkoitukseen, mutta edellytti samalla, että myös seurakuntalaiset veloitettaisiin maksamaan lisäpalkkaa.⁴²

Papiston palkkauskysymys oli Bergenheimille tärkeä ja ratkaisi hänen asennoitumisensa moniin muihinkin kapitulissa esiin nousseisiin kysymyksiin. Keskusteltaessa Lappajärven suuren seurakunnan tarkoituksenmukaisimmas-
ta jakamisesta Bergenheim kannatti jakamista kahteen eikä kolmeen osaan. Arkkipiispan ilmaisema peruste oli kirkkoherran palkkaus:

Inhimillisen heikkouden vuoksi kirkkoherra pitäisi voida, millon se ilman erityisiä vaikeuksia on mahdollista, rinnastaa tuloissa suurin piirtein hovioikeuden asessoriin tai keskituloiseen kihlakunnantuomariin, mikäli ei tarkoituksellisesti pyritä riistämään pappissäädystä kelvollisia ja erinomaisia jäseniä.

Arkkipiispa jatkoi, että hän luonnollisesti toivoi Suomen papiston olevan kut-

⁴⁰ Estlander Bergenheimille 11.2.1856. I 1:10 TTA TMA; Carl Rudolf Forsman 26.2.1856 ja Carl Gustaf von Essen 21.4.1856 Stenbäckille. Coll. 217 HYK. von Essen selitti arkkipiispan menettelyn Stenbäckin virkaanasettamisasiassa siten, ettei piispa yhtä tilaisuutta varten halunnut kuljettaa juhla-asua hiippakunnassa mukanaan. Ptpk Loimaa 1858. E VI 108 TTA TMA; Bergenheim Renvallille 6.8.1858. Renvallin kok. 1:4 TMA; *Paunu* 1952, 101s.

⁴¹ *Björklund* 1939, 131—136, 139, 141—146.

⁴² Tklin kirje 96/3.2.1858. B I 125 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 363.

sumuksensa vuoksi valmis luopumaan elämisen mukavuuksista. Tämä toive ei kuitenkaan estäisi häntä pitämästä huolta siitä, että pappisuralle hakeutuisi muitakin kuin vain keskinkertaisia miehiä. Niin hänen käsityksensä mukaan kävisi, mikäli papiston palkkaus ja työskentelyolot paranisivat.⁴³

Pappispulan juuret olivat Bergenheimin mielestä jo koulussa. Tämän vuoksi tuomiokapituli lähetti samana vuonna 1858 senaatille myös toisen ehdotuksen tilanteen korjaamiseksi. Arkkipiispa on itse kirjoittanut kapitulin kirjearjoon tämän kirjelmän, jossa ehdotetaan, että kouluihin luotaisiin entisiä teinirahoja vastaava avustusjärjestelmä. Vuoden 1843 koulujärjestys oli poistanut mahdollisuuden saada vapautus koulumaksuista, mistä syystä rahvaan lapsia ei enää tullut kouluihin yhtä runsaasti kuin ennen. Ainakin Turun kapitulissa ajateltiin näin ja sitä pahoiteltiin, koska näistä piireistä oli aikaisemmin saatu monia ”huomattavia yhteiskunnan jäseniä”.⁴⁴ Tässä toistuu Bergenheimin aikaisemminkin eri yhteyksissä esittämä ajatus siitä, että kaikille yhteiskuntaluokille annettu opetus hyödytti maata parhaiten.

Bergenheim puuttui myös toiseen hänen mielestään koulusta juontuvaan pappispulan syyhyn. Vuoden 1856 koulujärjestyksessä kreikan opiskelun alkaminen oli siirretty lukioon, ja siksi vain harvat enää valitsivat sen. Sen sijaan jatkettiin kreikan kielen kanssa vaihtoehtoisen venäjän opiskelua, joka oli alettu jo yläalkeiskoulussa. Näin säästettiin alkamasta kokonaan uuden kielen opintoja. Bergenheim, joka pari vuosikymmentä aikaisemmin oli ollut huolissaan venäjän kielen opiskelusta Suomessa, havaitsi nyt, että juuri tämä kieli edisti pappispulaa. Kun venäjän kieli 1862 tehtiin suomen kouluissa vapaaehtoiseksi oppiaineeksi, Bergenheim arveli ajankohdan sopivaksi tämän epäkohdan oikaisemiseen. Niinpä hän kirjoitti asiasta tuomiorovasti Renvallille, joka keväällä 1862 osallistui Helsingissä kansakoulun järjestämistä koskeviin kokouksiin, ja pyysi tätä ottamaan asian puheeksi kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteerin kanssa. Arkkipiispa esitti, että uudessa vaiheessa kreikka ja venäjä tehtäisiin vaihtoehtoiksi yläalkeiskoulun kolmannelta luokalta lähtien. Tämän muutoksen hän arveli helpottavan päivä päivältä yhä piinallisemmaksi käyvässä pappispulassa. Bergenheimin ajatus ei tällaisena toteutunut.⁴⁵ Se osoittaa kuitenkin hänen perusteellisuuttaan pappispulan syihin paneutumisessa.

Edeltäjänsä tavoin myös Bergenheim toimi tarmokkaasti papiston perhe-eläkejärjestelmän kehittämiseksi. Leski- ja orpokassan sääntöjä tarkistet-

⁴³ Tklin pk 20.4.1859 § 47. A I 89 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 365.

⁴⁴ Tklin kirje 144/17.2.1858. B I 125 TTA TMA; *Vuorela* 1980, 128–131.

⁴⁵ Bergenheim Renvallille 31.5.1862. Renvallin kok. 1:4 TMA; *Paunu* 1952, 169; *Hanho* 1955, 149–153.

tiin 1853, ja samassa yhteydessä päätettiin anoa vielä lisää valtion varoja kassan kartuttamiseen. Tätä anomusta arkkipiispa perusteli von Kothenille ja toivoi: ”Tee, Hyvä Veli, tässä asiassa, mitä pystyt.” Arkkipiispan vetoamus tuotti tuloksen, ja papisto sai eläkekassalleen tuntevan avustuksen.⁴⁶

Bergenheimin käsitys papin asemasta ja tehtävistä noudatti pitkälle yhte-näiskulttuurin ajatustapoja: papilla oli myös yhteiskunnallisia velvollisuuksia. Vaatimus vieraan ikeen poistamisesta on luultavasti arkkipiispan korvissa saanut sen lisäsävyä, että näin samalla kavennettiin kirkon ja papiston vaikutusvaltaa. Joka tapauksessa Bergenheimin mielestä kelpo pappi oli sivistynyt ja hienostunut sekä nautti seurakuntalaistensa arvonantoa. Tämän arvonannon vahvistamiseksi arkkipiispa omasta puolestaan näki vaivaa valvoessaan hiippakuntapapiston viranhoidon ja elämää, vaatiessaan jatko-opintoja ja pyrkiessään kohentamaan papiston palkkatasoa. Näyttää myös siltä, että Bergenheim arvosti eräitä herätysliikkeitten nostaman pappisihanteen piirteitä, vaikkei kansanomaisuutta tavoitteleva, auktoriteetteja uhmaava peruspietisti-pappi missään tapauksessa vastannutkaan hänen toiveitaan.

4.3.3. Vuoden 1859 vireä pappeinkokous

Kirkkolaki edellytti, että pappeinkokous järjestettiin joka vuosi. Tämä määräys oli Turun hiippakunnassa jo 1700-luvulla jäänyt pelkäksi kirjaimeksi. Seuraavan vuosisadan alussa järjestettiin synodaalikokous Jacob Tengströmin aikaan 1807 ja 1825. Melartinin koolle kutsuma vuoden 1842 pappeinkokous jäi hänen ainoakseen. Bergenheimin tullessa arkkipiispaksi edellisestä kokouksesta oli näin ollen kulunut jo kahdeksan vuotta. Nordströmin kirkkolakiehdotuksessa oli päädytty ehdottamaan pappeinkokouksen pitämistä joka viides vuosi. Jo syksyllä 1853 Bergenheim käsitteli synodaalikokousta kirjeissään Estlanderille. Estlander kiirehti kokouksen pitämistä ja ehdotteli kokoustehtäviin valittavia pohjalaispappeja. Arkkipiispa kuitenkin empi, sillä hän arveli pappeinkokouksen siinä vaiheessa ”kirstävän hermoja”. Samansuuntaista arvelua oli myös Porvoon hiippakunnassa. Sen taustalla lienee ollut Hedbergin ja Ingmanin edellisinä vuosina käymä ankara teologinen kirjoituskiihi. Hedberg oli 1848 julkaissut teoksensa *Werklärans wederläggning* ja Ingman sille vastakirjoituksen 1850. Hedberg vastasi puolestaan keväällä 1851

⁴⁶ Bergenheim von Kothenille 7., 30.11.1853. von Kothenin kok. 14 VA; *Vuorela* 1980, 185–190.

ja Ingman taas 1852. Ingman syytti Hedbergiä antinomismista, tämä pietistejä tekojen opista. Bergenheimin mielessä saattoivat olla myös edellisen, vuoden 1842 pappeinkokouksen mittelöt, vaikka ne käytiinkin toisin rintamin. Bergenheim piti myöhempää ajankohtaa parempana myös siitä syystä, että hän arveli kirkollisten komiteain työllistävän itseään paljon 1854. Lisäksi hän toivoi F. W. Ekmanin saavan tuomiokirkon kuorin maalaukset kokoukseen mennessä valmiiksi. Niinpä hän piti vuotta 1855 kokouksen pitämiselle sopivana.¹

Kevään 1856 piispantarkastuksien rovastikuntakokouksissa Bergenheim keskusteli papiston kanssa synodaalokokouksen pitämisestä. Hiippakuntapapisto ehdotti muutenkin keskinäisen yhteydenpidon lisäämistä ja päätti kokoontua rovastikunnittain entistä useammin pohtimaan työhönsä liittyviä kysymyksiä. Joulukuussa 1858 Bergenheim ilmoitti tuomiokapitulin kokouksessa, että oli päättänyt kutsua koolle pappeinkokouksen seuraavana kesänä. Samana päivänä hän lähetti kutsukirjeen hiippakunnan papeille ja opettajille. Puoli vuotta myöhemmin käytännöllisen teologian professori Frans Ludvig Schauman kiinnitti lehdessään huomiota siihen, että arkkipiispa oli kutsunut kokouksen vain omista nimissään ja poikennut näin aikaisemmasta käytännöstä. Tämä oli Schaumanin mielestä jopa kirkkolain vastaista. Totta onkin, että Melartin oli 1842 todennut kutsuvansa kokouksen yhdessä kapitulin kanssa ja allekirjoittanut kutsun ”konsistorin puolesta”. Samana vuonna lähettämässään kutsukirjeessä Ottelin mainitsi piispan päättäneen järjestää kokouksen, mutta koko kapituli on allekirjoittanut kutsun. Itse asiassa vuoden 1686 kirkkolaki jätti avoimeksi sen, kenellä oli oikeus kutsua synodaalikokous koolle. Asia oli sittemmin tulkittu niin, ettei kokouksia piispanviran ollessa täyttämättä voitu pitää, ja tästä tehtiin se johtopäätös, että kutsuja oli piispa. Myös Nordströmin kirkkolakiehdotus oli tällä kannalla. Bergenheim piti näin ollen kokousta nimenomaan piispan järjestämänä ja liittyi myös aikaisempaan, 1700-luvulla vallinneeseen ajatteluun, joka korosti piispan asemaa kapituliin verrattuna.²

Bergenheim ilmoitti kutsukirjeessä, että kesäkuussa 1859 pidettävä kokous kestäisi kolme päivää. Synodaaliväitös käsittelee Augsburgin tunnustuksen

¹ Estlander Bergenheimille 12.9., 26.9.1853 ja Bergenheimin kirjekonsepti 16.9.1853. I 1:10 TTA TMA; Schmidt 1951, 150—153, 372; Widén 1968, 22, 40—42; Koskenvesa 1984, 32s, 87s.

² *Kkje* 299/10.11.1841; *Pkkje* 113/3.11.1841; rkpk Porin ylinen rk, Vehmaan rk 1856. E VII 9, 5 TTA TMA; tklin pk 22.12.1858 § 34. A I 88 TTA TMA; *kkje* 443/22.12.1858; *TFK* 1/1859, 15; Koskenvesa 1984, 31s. Myös seuraavan, vuoden 1864 pappeinkokouksen Bergenheim kutsui kokoon vain omista nimissään. *Kkje* 512/18.5.1864.

kohtaa pyhimysten palvonnasta. Kokouksen valmistelemiseksi arkkipiispa kehotti lääninrovasteja pitämään rovestikuntakokoukset sekä koulujen inspektoreita opettajien kokoukset. Niissä oli määrä pohtia, millaiset esteet vaikeuttivat papiston ja opettajien työtä. Kokousten pöytäkirjat oli sitten maaliskuun kuluessa lähetettävä arkkipiispalle, joka niiden ja omien piispantarkastuspöytäkirjojensa perusteella laatisi kokoelman aiheista, joita synodaalikokouksessa oli tarpeellista käsitellä. Bergenheim arveli voivansa toimittaa keskustelukysymykset papiston tietoon toukokuun kuluessa. Tällainen kokouksen valmisteluprosessi perustui Nordströmin kirkkolakiehdotukseen.³

Schauman pahoitteli edellä mainitussa pappeinkokouksista kirjoittamassaan artikkelissa sitä, että näitä kirkon elämän kannalta hyödyllisiä kokouksia oli pidetty niin harvoin. Edessä olevaa kokousta hän siitä syystä piti tervetulleena. Kokouskutsu oli kuitenkin aiheuttanut hänelle kaksi pettymystä, joista ensimmäinen koski kokouksen pituutta. Kolme päivää oli aivan liian lyhyt aika polttavien teologisten ja kirkollisten kysymysten käsittelyyn. Lisäksi Schauman oli pettynyt väitöksen aiheeseen, joka kirkkolain sitä edellyttämättä oli perinteisesti määrätty koskemaan Augsburgin tunnustusta. Häntä ihmettytti, ettei 17 vuoden tauon jälkeen kokoontuvalle kokoukselle ollut varattu runsaasti aikaa ajankohtaisten kysymysten käsittelyyn, niin kuin Schaumanin mukaan esimerkiksi Ruotsissa oli tehty.⁴

Bergenheim oli myös tuomiokapitulin jäseniltä saanut palautetta väitöksen aiheen epäajanmukaisuudesta. Heikel ja Schauman liikeyivät arvostelussa samoilla linjoilla. Bergenheim kävi asian johdosta kirjeenvaihtoa presekseksi valitsemansa Ilmajoen rovestin Carl Rudolf Forsmanin kanssa, joka lupasi käsitellä aihetta niin, ettei sääty sen paremmin kuin arkkipiispakaan joutuisi häpeään. Forsman ilmoitti arkkipiispalle joulukuussa 1858 aikovansa laatia väitöskirjan suomeksi. Hän perusteli päätöstään sillä, että myös yliopistoväitöksissä sai käyttää suomea, että tunnustuskirjat olivat saatavissa tällä kielellä ja että rahvaskin voisi näin tutustua tekstiin, kun se lahjoitettaisiin pitäjänkirjastoihin. Forsman pyysi arkkipiispaa välittömästi ilmoittamaan, ellei hän hyväksyisi tätä aikomusta. Forsmanilla oli käsikirjoituksensa valmiina maaliskuun alussa.⁵

Synodaaliväitöksen kieli aiheutti tuomiokapitulissa äänestyksen, sillä ruotsinmieliset lehtorit Frans Wilhelm Gustaf Hjelt ja Wilhelm Engelbert Neovius

³ *Kkje* 443/22.12.1858; *Koskenvesa* 1984, 123.

⁴ *TFK* 1/1859, 1–13; *Koskenvesa* 1984, 42s.

⁵ Heikel Schaumanille 15.11.1858. SLS 349 HYK; Forsman Bergenheimille 7.12.1858. I 1:10 TTA TMA; Forsman Elis Adolf Blomstedtille 11.3.1859. Blomstedt-suvun kok. 3 VA; *Koskenvesa* 1984, 43.

katsoivat, etteivät kaikki kokousosanottajat edes ymmärtäisi suomeksi laadittua väitöskirjaa. Bergenheim oli Heikelin ja Renvallin tukemana sitä mieltä, että tämä oli turha pelko, koska suurin osa papistosta kuitenkin käytti työsäään suomea. Äänestettiin myös väitöksen sisällöstä, jota Hjelt ja Heikel pitivät liiaksi kirkkohistoriallisena ja siksi opilliset näkökohdat syrjäyttävänä. Arkkipiispa, Renvall ja Neovius taas olivat sitä mieltä, että preseksellä oli oikeus käsitellä aihetta haluamallaan tavalla. Samassa kokouksessa Bergenheim ilmoitti muiden kokoustehtäviin valitsemiensa nimet. Arkkipiispan tasapuolisuuspyrkimyksiä kuvastaa se, että respondenttien joukossa olivat Durchman ja Rosengren, saarnaajien taas Hedberg ja Grönberg. Bergenheim oli siten omalta osaltaan luomassa sitä uutta asemaa, jossa herännäispapisto vuoden 1842 pappeinkokoukseen verrattuna nyt oli: syytettyjen penkiltä he olivat siirtyneet vastuunkantajiksi.⁶

Rovastikuntakokouksia pidettiin pitkin maaliskuuta 1859. Eräät koulut järjestivät kokoukset jo kiertokirjeen perusteella. Toisten kokouspöytäkirjoissa viitattiin arkkipiispalta huhtikuun alussa erikseen tulleeeseen kehotukseen pitää kokous, jossa pohdittaisiin oppilaitosten tilan parantamista ja pappeinkokouksessa esiin otettavia kysymyksiä. Hämeenlinnan lukiossa pidetyssä kokouksessa tosin todettiin, etteivät kouluasiat säännösten mukaan kuuluneet pappeinkokouksiin. Arveltiin kuitenkin, että arkkipiispa löytäisi keinon niiden käsittelemiseen. Kouluista esitettiin toivomuksia erillisten koulukokousten järjestämisestä. Yksi osoitus siitä, että Suomen ilmapiiri oli itämaisen sodan jälkeen vapautunut, oli se, että näitä pappeinkokousta valmistelleita keskustelua julkaistiin sanomalehdistössä runsaasti ja että niissä myös epäkohdat tulivat esiin. Toukokuun lopulla 1859 Bergenheim ilmoitti tuomiokapitulille, että hän oli laatinut valmistelevien kokousten ja muun materiaalin perusteella viisikymmentäkaksi keskustelukysymystä pappeinkokouksen käsiteltäväksi. Hän näyttää keskustelleen niistä myös Schaumanin kanssa. Kysymykset lähetettiin osanottajille tuomiokapitulin kiertokirjeessä 25.5.1859. Arkkipiispa toimitti kokouksen valmistelumateriaalin myös ministerivaltiosihteeri Armfeltille, jotta tämä voisi sanomalehtiartikkelien täydennykseksi saada ”luotettavaa tietoa asioista, joita on tarkoitus käsitellä”.⁷

Bergenheimin tiivistämät kysymykset todella nousevat valmistavien ko-

⁶ Tklin pk 6.4.1859 § 2—3. A I 89 TTA TMA; *Ruuth* 1913, 290s; *Ruuth* 1934, 149s.

⁷ Esim. *HT* 26.1.1859; *ÅT* 19.4., 20.—24.5., 3.—7.6.1859; *FAT* 4.—6.4., 12.—13.4., 9.—12.5., 30.—31.5.1859; *ppk* 1859, liitteet, 100—298; Turun lukion, Hämeenlinnan lukion, Turun ja Hämeenlinnan yak:n kokouspkt *Ppk* 1859, liitteet, 299, 315, 331, 348; Bergenheim Schaumanille 20.5.1859. SLS 349 HYK; tklin pk 25.5.1859 § 41. A I 89 TTA TMA; *kkje* 449/25.5.1859; Bergenheim Armfeltille 22.6.1859. AA IIa 13 VA; *Ruuth* 1913, 290s.

kousten aiheista. Tarkoitus oli keskustella Raamatun käytön ja tuntemuksen tehostamisesta, kotiopetuksen sekä kirkollisen alkuopetuksen ja rippikoulun parantamisesta, varttuneen väen kristinopintaidon valvomisesta, uusista saarnateksteistä, kotihartaudesta, kristillisestä kotikasvatuksesta, kirkkolaulun elvyttämisestä, lepopäivän pyhittämisestä, kirkkokurista ja sielunhoidosta, kirkkoherran tehtävistä, papiston koulutuksesta, ylenemisoikeudesta ja vieraasta ikeestä sekä palkkauksesta, hiippakuntahallinnon uudistuksesta, kirkon ja koulun erottamisesta, pitäjänkirjastoista, seurakuntien siveellisydestä, virkatalo- ja -matka-asioista, kirkollisten lomakkeiden yhdenmukaistamisesta, maallikkojen aktiivisuuden lisäämisestä, konventikkeliplakaatin kumoamisesta sekä lopuksi kymmenestä koulua koskevasta kysymyksestä. Näyttää siltä, että arkkipiispa aikoi järjestää yhdellä kokouksella kuntoon koko hiippakunnan kaikki ongelmat. Keskustelukysymysten ajankohtaisuus ja tärkeys myönnettiin yleisesti. Valitettiin vain sitä, että kokousaikaa oli varattu niin niukasti.⁸

Itse pappeinkokous alkoi tiistaina 28.6. Paikalla oli parisataa osanottajaa, mikä merkitsi, että yli neljäkymmentä prosenttia kutsutuista oli saapunut. Hiippakuntapapiston lisäksi mukana olivat kaikki teologisen tiedekunnan professorit ja edustajat Porvoon ja Kuopion hiippakunnista. Avajaisiin saapui myös kenraalikuvernööri von Berg, jota arkkipiispa avauspuheessaan tervehti kohteliain sanakääntein todeten, että hänen läsnäolonsa oli ”jälleen yksi kallisarvoinen osoitus siitä hyväntahtoisuudesta ja arvonnannosta, jota Isänmaan korkein hallitus osoittaa oppisäädyn toiminnalle”. Kenraalikuvernööri puolestaan vakuutti kokousedustajille yksityisesti myöhemmin luottamustaan papissaätyä kohtaan ja lupaili perustuslainmukaisia uudistuksia. Bergenheim palautti avauspuheessa kokoukseen osallistuvien mieleen myös edesmenneen keisari Nikolai I:n Suomen papistoa kohtaan osoittaman myötämielisyyden. Avauspuhe valoi öljyä uudistusaalloille, sillä arkkipiispa korosti, ettei vanhaa saanut oikopäätä hylätä ja uutta omaksua sitä tutkimatta ja pelkästään sillä perusteella, että uusi oli ennen kokeilematonta. Arkkipiispan teesi kuului:

Tiedämme paremmin kuin hyvin, että suomalainen rakastaa taattua ja perinnäistä eikä luovu siitä, ennen kuin on tullut täysin vakuuttuneeksi sen sopimattomuudesta tavoiteltuun päämäärään.⁹

Pappeinkokoukselta, jonka valmistelukokouksia oli sanomalehdissäkin

⁸ *Kkje* 449/25.5.1859; *ppk* 1859, liitteet, 100, 112, 173, 317.

⁹ *HT* 2.7., 6.7.1859; *ÅT* 1.7., 5.7.1859; *ppk* 1859, 1—20; *Björklund* 1939, 116; *Widén* 1968, 33. Vuoden 1842 pappeinkokouksen osallistumisprosentti oli noin 30. *Björklund* 1939, 116; *Widén* 1968, 33.

runsaasti käsitelty, odotettiin paljon. Sen lopullinen ohjelma osoittaa, että arkkipiispa Bergenheim otti huomioon ennakkokritiikissä esitettyjä seikkoja. Niinpä kokousta jatkettiin päivän verran, ja lisäksi keskusteluille järjestettiin siten, että aikaisemmin ohjelmassa ollut nuorten pappien kuulustelu jätettiin pois, synodaaliväitöstä käsiteltiin vain ensimmäisen päivän aamuna ja saarnoja pidettiin vain yksi päivässä. Lisäksi arkkipiispa jätti pois tavanomaisen piispan katsauksen hiippakunnassa tapahtuneisiin muutoksiin todeten näin saatavan lisää keskusteluaikaa. Ensimmäisen kokouspäivän iltana oli kaikille kaupunkilaisillekin avoin tilaisuus, jossa pidettiin muun muassa muistopuhe edesmenneestä arkkipiispa Melartinista. Vielä samana iltana alettiin kysymysten käsittely, jota jatkui kello yhdeksään. Ensimmäisen kysymyksen käsittely jäi silloin kesken. Huolimatta seuraavien päivien erittäin tiiviistä ajankäytöstä keskusteluissa oli silti pakko jättää useita kysymyksiä kokonaan väliin. Puheenjohtajan päätöksestä sivuutettiin muun muassa sellaiset paljon ennako-odotuksia herättäneet aiheet kuin pastoraalitutkiminto, tuomiokapitulin koostumus sekä kirkon ja koulun ero. Myös kaikki varsinaiset koulua koskevat kysymykset jätettiin käsittelemättä. Supistukset aiheuttivat itse kokouksessa kritiikkiä, jota tosin lievensi se, että odotettiin erillisen koulukokouksen koollekutsumista mahdollisesti jo seuraavana vuonna.¹⁰

Bergenheimin menettelyn takana lienee ollut Schaumanin mielipide, ettei pappeinkokouksessa pitäisi puuttua kirkollisen hallinnon uudelleenjärjestelyyn eikä papiston virkaylennys- ja palkkausasioihin, jotka laajakantoisuutensa vuoksi olisivat edellyttäneet keskustelun pohjaksi etukäteen laadittuja selkeitä ehdotuksia. Schauman perusteli tätä näkemystään myös sillä, että parhaillaan istuva kirkkolakikomitea tekisi niistä ehdotuksen papiston arvioitavaksi. Schauman oli myös pappeinkokousta koskevassa kirjoituksessaan selvästi todennut, ettei kirkkolaki antanut aihetta käsitellä kouluasioita synodaalilikokouksessa.¹¹

Ilmeisesti vuoden 1859 pappeinkokous ylitti uudistusmielisyydessä ja keskustelujen vilkkauudessa kaikki ennako-odotukset. Bergenheimin johtamalta kokoukselta ei alun perin osattu odottaa tällaista piirrettä. Jopa Ruotsin skandinavistit antoivat kokouksesta myönteisen arvion todetessaan taantumuksellisena pidetyn Bergenheimin yllättäneen ja kokouksen sujuneen ”huomattavasti järkevämmän kuin oli uskallettu toivoa”. Keskustelun vireyden ei sinänsä liene ollut arkkipiispan ansiota, mutta aihevalinnan ajankohtaisuus vilkastutti ajatustenvaihtoa. Porvoon hiippakunnasta mukana ollut Clemens Jo-

¹⁰ HT 16.4., 23.4., 18.6., 9.7.1859; ppk 1859, 19s, 61, 89, 126, 149s, 158s.

¹¹ TFK 1/1859, 51s, 55s.

han Gabriel Sirelius olikin sitä mieltä, että vaikka arkkipiispa kiinnittikin huomiota muodollisuuksiin, eloisat ja vapaamieliset puheenvuorot purkau-
tuivat esiin. Sireliuksen mielestä kokouksessa oli tehty paljon hyviä päätöksiä
lähinnä Schaumanin, Renvallin, Borgin, von Essenin, Durchmanin, Grönber-
gin ja Hedbergin ansiosta. Puheenjohtajaa Sirelius kuvasi:

Arkkipiispalla oli vaikeuksia luovia ja taiteilla eteenpäin. Kerran hän menetti
malttinsa ja kiivastui, mutta otti sitten lusikan kauniiseen käteen. Hänen tietojen-
sa puutteellisuus tuli monta kertaa melko selvästi esiin huolimatta hänen diplo-
maattisesta taktiikastaan.¹²

Kriittinen Sven Gabriel Elmgrenkin arvioi kokousta myönteisesti, samoin
Helsingfors Tidningar -lehden Turkuun lähettämä edustaja, joka päätti ko-
kousraporttinsa:

Odotamme iloiten tästä kokouksesta laadittavaa perusteellista selostusta, joka, sii-
tä olemme vakuuttuneita, tulee aina olemaan kunniapaikalla Suomen kirkon his-
toriallisissa asiakirjoissa.

Odotetun pöytäkirjan painatus viivästyi, mikä herätti kritiikkiä. Painettu
pöytäkirja oli valmis vasta seuraavana kesänä. Se poikkesi kuitenkin ratkaise-
vasti aikaisemmista pappeinkokousten pöytäkirjoista, sillä nyt oli painettu
myös valmisteluasiakirjat. Ei ole tietoa siitä, kenen ajatus näin toteutettiin.
Joka tapauksessa monissa rovastikuntakokouksissa esitetyt varsin radikaalit
mielipiteet tulivat painetun pöytäkirjan välityksellä laajasti julkisuuteen. Pai-
natuksen viivästyisestä syytettiin epäsuorasti arkkipiispaa, kun arveltiin, et-
tä pöytäkirja oli Bergenheimillä tarkastettavana joko Pariisissa tai Roomassa.
Näin asianlaita ei kuitenkaan ollut, sillä Pariisista Bergenheim päinvastoin tie-
dusteli sijaiseltaan tuomiorovasti Renvallilta helmikuussa 1860, oliko pap-
peinkokousasiakirjat jo painettu ja jaettu. Tosiasiassa viivästystä lienee ai-
heuttanut se, ettei Schaumanilta onnistuttu saamaan hänen kokouspuheen-
vuorojaan kirjallisina.¹³

Vuoden 1859 pappeinkokouksen valmisteluvaiheet osoittavat, että arkki-
piispa Bergenheim oli joustava ja valmis ottamaan esitetyn kritiikin huomi-
oon. Eniten häneen vaikutti varmasti Frans Ludvig Schaumanin mielipide, jo-
ta hän muissakin yhteyksissä oli halukas kuulemaan ja harkitsemaan. *Ruuth*
on luonnehtinut tätä Bergenheimin ensimmäistä pappeinkokousta tärkeäksi

¹² Sirelius Uno Cygnaeukselle 22.7.1859. UC vk VIII 2b VA; *Finska förhållanden* 1857—1860
III, 31s; *Rosenqvist* 1927—1928 I, 234s.

¹³ ”Märkvärdigt för ovanlig liberalitet” Elmgrenin päiväkirja 13.7.1859, 20.7.1860. *Maliniemi*
1939, 344, 387; *HT* 9.7.1859, 29.11.1860; *Wasabladet* 4.2.1860; Bergenheim Renvallille
15.2.1860. Renvallin kok. I:4 TMA; *ppk* 1859, 156, 158.

tapahtumaksi, jossa päästiin lujasti kiinni ajan kirkollisiin ja uskonnollisiin kysymyksiin ja jossa asioita käsiteltiin uusien päämäärien innoittamina, toimintatarmoa ja edistysintoa uhkuen.¹⁴

Turun hiippakunnan papisto sopi kokouksessa eräistä yhteisistä toimenpiteistä, joilla seurakunnissa havaittuja epäkohtia ryhdyttäisiin korjaamaan. Bergenheimin perusteellisuutta osoittaa, että hän seuraavana syksynä 1860 heti ulkomaanmatkalta palattuaan lähetti kiertokirjeen, jossa pyydettiin ro-vastikunnittain selvitykset pappeinkokouksen päätösten toimeenpanosta. Arkkipiispa halusi tietää, miten raamatunselitysten järjestämisessä, lastenopetuksen tehostamisessa ja kiinteiden koulujen perustamisessa oli onnistuttu.¹⁵ Näyttää siltä, ettei Turun hiippakunnan papistolla ollut tilaisuutta jäädä pelkästään hyvää tarkoittavien yhteisten sopimusten laatijoiksi. Heidän paimenensa edellytti myös toimeenpanovaihetta. Itse hän noudatti kirkkoherroille tarkastuksillaan antamaansa ohjetta: ”Pelkkä kehotus ei riitä, on myös valvottava, että sitä noudatetaan.”

Jo kevättalvella 1859 Bergenheim oli anonut ja saanut virkavapautta arkkipiispan tehtävistään lähteäkseen heti pappeinkokouksen päätyttyä vuodeksi ulkomaille. Arkkipiispa haki virkavapautta lääkärintodistuksen perusteella. Siinä todettiin hänen kärsivän ruuansulatusjärjestelmän vaivoista, joiden vuoksi suositeltiin kylpylähoitoja syksyllä ja keväällä sekä vapautta virkatehtävistä niiden välisenä aikana. Lääkäri suositteli jotakin Hampurin terveyslaitoksista. Tuomiokapituli puolsi anomusta, samoin senaatti ja kenraalikuvernööri. Tieto myönteisestä päätöksestä tuli toukokuun lopulla. Kuukauden kulluttua Bergenheim sai vielä ilmoituksen siitä, että keisari oli myöntänyt hänelle Suomen valtion varoista matka-avustusta 1 000 hopearuplaa. Tätä rahaa hän oli ministerivaltiosihteeri Armfeltin välityksellä anonut perustellen asiaa sillä, että oli joutunut ensimmäisen vuoden hoitamaan arkkipiispan tehtäviä ilman viran palkkaetuja. Bergenheim kiitti Armfeltia, joka näin oli ”tahtonut ottaa huomioon ne ahdistavat huolet, jotka terveyden murtuminen ja sen aiheuttamat ylimääräiset elinkustannukset varattomalle perheenisälle välttämättä aiheuttavat”. Omasta puolestaan hän lupasi käyttää virkavapaan talvikauden perehtyäkseen ulkomaillole oloihin, joiden tuntemuksesta voisi olla hyötyä Suomeen sovellettuina. Juuri ennen matkalle lähtöään Bergenheim kävi kenraalikuvernööri von Bergin kehotuksesta tapaamassa tätä Helsingissä.¹⁶

¹⁴ *Ppk* 1859, 174; *Ruuth* 1934, 150.

¹⁵ *Kkje* 466/17.9.1860 § 1.

¹⁶ Tklin pk 2.3.1859 § 46. A I 89 TTA TMA; tklin kirje 304/2.3.1859. B I 126 TTA TMA; tal.os. KD 12/449 1859, 305/28 1859, 375/35 1859, 46/452 1859 VA; senaatti arkkipiisalle 27.5.1859. EB; Bergenheim Armfeltille 18.7.1859. AA IIa 13 VA; *ÄU* 29.7.1859.

Hampurissa saadun viiden viikon terveyshoidon jälkeen Bergenheim asetui Alexandrine-puolisonsa ja tyttärensä Wilhelminan kanssa talveksi Pariisiin. Sinne tuli myös Varsovasta esikoispoika Christian, isän mielestä kun ”Pariisissa on paljon opittavaa nuorelle upseerille, aionkin vaatia häntä olemaan laiminlyömättä tilaisuuksia hyödyllisten tietojen hankkimiseen”. Pariisista, ”aux champs élysés avenue d’Antin N:o 35”, Bergenheim kirjoitti Armfeltille aikovansa viettää talven siellä. Hän selosti myös suunnitelmiaan tutustua Pariisiin protestanttisten seurakuntien toimintaan sekä Ranskan alkeisoppilaitoksiin. Bergenheim kertoi, että oli ”taloudellisista syistä jättänyt arkkipiispan Suomeen” ja näin antanut ”tohtorille mahdollisuuden omistautua pelkästään kirkollisiin ja pedagogisiin tutkimuksiin”.¹⁷ Arkkipiispan kirje sinänsä vaikuttaa enemmän tuhannen ruplan matka-avustuksen johdosta esitetyltä puolustelulta kuin perusteelliselta työohjelmalta.

Bergenheim joutui valtionavustuksen vuoksi Ruotsin skandinavistien hamppaisiin. Kerrottiin, että ”Suomen kirkon primas” oli matkustanut ulkomaille valtion kustannuksella ja hakenut avustusta tutustuakseen Italian kansanopetukseen ja sen suomalaisiin soveltamismahdollisuuksiin. ”Miesparalla ei ollut varaa matkustaa omillaan!” Jutun katsottiin hyvin luonnehtivan Bergenheimiä, jonka sanottiin kuuluvan niihin virkamiehiin, joilla ei ollut itsenäistä patriotismia eikä voimaa uhrata henkilökohtaista etuaan kokonaisuuden hyväksi. Uno Cygnaeus taas taisi pitää tyypillisenä sitä pientä piirrettä, että Bergenheim Pariisissa oli ”kuulemma esiintynyt in cognito, niin kuin isokenkäisellä ja ylhäisellä väellä on tapana”.¹⁸

On todennäköistä, ettei Pariisissa vietetty talvikausi uusien vaikutelmien hankkimisen kannalta ollut kovin tärkeä. Bergenheimin kirjastoon on kulkeutunut nippu ranskalaisia koulujen vuosikertomuksia, ja hänen tyttärensä opiskeli protestanttisessa oppilaitoksessa Pariisissa, joten kosketusta koulu- maailmaan lienee ollut. Muuten arkkipiispa valitti pojalleen, että talvi oli ollut kylmä, asunnot kehnot eikä lääkärissä sen paremmin kuin apteekissakaan kehumista. Köyhtyneen arkkipiispan taloutta matka ei kohentanut, sillä hän totesi Armfeltille velkaantuneensa sen vuoksi 2 000 hopearuplaa.¹⁹

¹⁷ Lääninkanslian ulkomaanpassiluettelot 1859–1860. Turun ja Porin lääninhallituksen arkisto Bc 23 TMA; Bergenheim pojalleen Augustille 7.9.1859. EB; Bergenheim Armfeltille 20.10.1859. AA Ila 13 VA.

¹⁸ *Finska förhållanden* 1857–1860 III, 19s; Uno Cygnaeus Carl Jonas Meijbergille 12.1.1860. Ep. M. 3a:2 KB.

¹⁹ Edvard, Alexandrine ja Wilhelmina Bergenheim Augustille 19.3.1860. EB; Bergenheim Armfeltille 8.12.1864. AA Ila 13 VA; *Förteckning* 1885, 1288.

4.3.4. Kirkollisen kansanopetuksen edistäminen

Kirkollisen kansanopetuksen perustana oli kodeissa annettu alkuopetus. Vanhempien oli huolehdittava lastensa lukutaidon ja kristinopin alkeiden opettamisesta. Tavoitteena oli, että jokainen lapsi 10-vuotiaana osasi ”lukea kirjaa puhtaasti” ja 14-vuotiaana tai viimeistään rippikouluun ilmoittautuessaan osasi ulkoa Lutherin Vähän katekismuksen ja Svebiliuksen kysymykset. Kotiopetuksen valvonta oli papiston tehtävänä, ja lapsia oli kuulusteltava etenkin lukukinkereillä. Tämä kirkollinen kansanopetusjärjestelmä oli 1600-luvun ortodoksian perintöä. Turun hiippakunnassa järjestelmä oli vakiintunut Tengströmin aikana. Kotien alkuopetuksen tarkoituksena oli luoda edellytykset rippikouluopetukselle, jonka tavoitteena oli ”antaa oikea käsitys autuuden opista ja sen sovitus sydämeen ja tapoihin.” Pietismi antoi arvoa katekeettiselle kyselylle, jonka tarkoituksena oli auttaa oppilasta ymmärtämään lukemansa. Pietismin vaikutus näkyi rippikoulun uskonnollis-siveellis-käytännöllisessä luonteessa.¹

Kotiopetuksella ei 1800-luvun alussa päästy kovin kehuttavalle tasolle. Vanhemmat eivät useinkaan pystyneet vastaamaan tärkeästä tehtävästään. Papis-tolla ei ollut aikaa opetukseen, eivätkä lukkaritkaan, joille opetusvelvollisuutta sälytettiin, siinä menestyksellisesti toimineet. Tilanteen korjaamiseksi turvauduttiin kylien yksittäisiin kirjantaitaviin ihmisiin tai yritettiin palkata koulumestareita kiertämään pitäjällä antamassa opetusta. Vuonna 1762 annettiin resoluutio, joka määräsi, että laajoissa pitäjissä oli palkattava erikseen lastenopettajia. Tämän pitäjänkoulujärjestelmän organisoiminen oli 1800-luvun alkupuolella vielä pahasti kesken, vaikka yleisesti myönnettiin kotien alkuopetuksen tarvitsevan tukea ja tehostamista. Laiskoille lukijoille alettiin myös pitää pyhäkoulua. Lukkarin antamaa opetusta, pyhäkoulua ja muutamia kiinteitä, mutta pääosin kiertäviä pitäjänkouluja pidettiin kuitenkin poikkeuksellisenä tapana hoitaa alkeisopetusta, ja sen katsottiin edelleen ennen muuta kuuluvan kodeille.²

Kansanvalistuskomiteassa 1851—1853 kaikki piispat korostivat kotien perinteistä vastuuta alkuopetuksesta ja siten myös sen kirkollista valvontaa. Mannerheimin ja von Kothernin pyrkimykset saattaa kansanopetus muiden kuin kirkollisten viranomaisten valvottavaksi aiheuttivat piispakunnalle ylimääräistä huolta. Kun Bergenheim kävi käsiksi hiippakuntansa kansanopetusasioihin, taustalla olivat siis myös kirkollisen alkuopetuksen tuloksista lau-

¹ Ruuth 1913, 258—263, 276s, 283—289; Iisalo 1968, 15s, 66.

² Ruuth 1913, 265—271, 276, 282—286; Halila 1949, 43—56; Iisalo 1968, 10, 12, 16—18.

sutut ankarat arvostelut. Juuri ennen kansanvalistuskomitean kesäkuussa pitämiä ehdotuksen kannalta tärkeitä kokouksia Bergenheim hankki lääninrovasteilta tietoja seurakuntien kansanopetusjärjestelyistä, kinkereitten pidosta ja lukkarien palkoista. Hän halusi myös kuulla papiston mielipiteen siitä, oliko aiheellista perustaa pysyviä lukkarinkouluja ja miten monta kiertävää tai kiinteää opettajaa kansanopetuksen parantamiseen tarvittiin. Tarvetta oli arkkipiispan lähettämän kirjeen mukaan arvioitava siltä pohjalta, että tavoitteena oli varma tavaus, virheetön ja sujuva myös ei-uskonnollisten kirjojen sisälukutaito sekä tyydyttävä katekismuksen ulkoluku.³

Piispantarkastuksen ohjelmaan kuului luku- ja kristinopintaidon kuulustelu, jota Bergenheim piti tärkeänä. Tarkastuksissa hän seurasi avustavien pappien suorittamaa kuulustelua. Mukana oleva tuomiokapitulin lehtori sai useimmiten kuulusteltavakseen kolmen edellisen vuoden rippikoululaiset ja muun nuorison, joten arkkipiispa sai parhaan mahdollisen tiedon tämän ryhmän edistymisestä. Piispankäräjien kuulusteluosa ei ollut leikintekoa: usein kävi muuallakin kuin Ulvilassa 1852, että suuri osa seurakuntalaisista kuulustelun alkaessa syöksyi ulos kirkosta. Ulvilassa arkkipiispa määräsi heti pidettäväksi nimenhuudon karanneitten vastuuseen saattamiseksi. Seurakuntalaisen menettely oli hänen mielestään häpeällistä sekä tarkastajaa että uutta kirkkoherraa kohtaan. Arkkipiispa toivoi tilanteen korjaanvan, ilman että hänen oli tarpeen kiinnittää asiaan hallituksen huomioa. Muissakin seurakunnissa arkkipiispa edellytti, että kuulustelupinnarit saatettiin luvattomista poissaoloista lain edellyttämällä tavalla vastuuseen.⁴

Kinkereillä tapahtuvaa kotiopetuksen valvontaa Bergenheim pyrki tehostamaan puuttumalla kinkeripiirin kokoon. Tengströmin ja Melartinin ohje oli ollut, ettei yhden piirin väkimäärä saanut ylittää 100–150 henkeä. Tämä määrä ylittyi käytännössä reippaasti, olipa Tammelan Mustialassa jopa 500 henkeä samassa piirissä, ja varsin yleisiä olivat 300-henkiset kinkeripiirit. Bergenheim piti parhaana, jos 200:ta ei ylitettäisi. Monissa seurakunnissa jouduttiin piirien lukumäärää lisäämään, ja siitä näyttää olleen tuloksiakin. Ainakin Ilmajoen rovasti Carl Rudolf Forsman kirjoitti arkkipiispalle, että hän lisättään piirien lukumäärää oli ehtinyt kuulustella myös vanhoja seurakun-

³ Bergenheimin kirje lääninrovasteille 3.5.1852 on mm. Perniön rk:n arkistossa Ea:1 TMA. Se on mainittu myös rovastikuntien saapuneiden kirjeiden diaareissa, esim. Tyrvään rk:n arkisto Aa:4, Vehmaan rk:n arkisto Aa:1 TMA ja Pietarsaaren rk:n arkisto II Aa 1 VMA; *Lönbeck* 1887b, 4.

⁴ Ptpk:t 1852, erityisesti Ulvila, Kangasala, Ilmajoki, ptpk Kumlinge, Jomala, Lemland, Ruovesi 1855. E VI 204, 56, 44, 82, 51, 100, 173 TTA TMA.

talaisia, jotka olivat ruvenneet luulemaan kuulustelun koskevan pelkästään nuorisoa. Vanhastaan kinkerien yhteydessä oli kerätty erilaisia maksuja ja hoidettu palvelusväen työpaikanvaihtoon liittyviä asioita. Tähän haittaan oli myös kansanvalistuskomiteassa kiinnitetty huomiota. Bergenheim vaatikin tarkastuksissaan, että kinkereit oli pidettävä pelkästään ”uskonnollisina” toimituksina. Varsin usein arkkipiispa joutui puuttumaan myös kinkerikestityksiin, koska niistä oli seurauksena juopottelua ja muuta epäjärjestystä. Kestitysten haittapuolena oli myös se, ettei varaton väki katsonut voivansa pitää kinkereitä omalla vuorollaan, kun kestitys oli saanut niin tärkeän aseman. Kodit olivat arkkipiispan mielestä joka tapauksessa paras kinkerien pitopaikka, ja vain poikkeustapauksissa hän antoi luvan niiden pitämiseen kirkossa. Arkkipiispa vaati myös, että kinkeripinnareita oli kohdeltava ankarasti ja voimassa olevia säännöksiä noudattaen.⁵

Kotiopetus valmensi nuoret rippikouluun, jonka pitämistä Bergenheim tarkastuksissa luonnehti papiston tärkeimmäksi opetustehtäväksi. Rippikoulu oli Bergenheimin mielestä pidettävä ainakin kolme, mieluiten neljä viikkoa ja sitä pitempäänkin, eikä siihen saanut ottaa sellaisia, jotka eivät osanneet kunnollisesti lukea. Lapväärtissä rippikoulu oli pidetty 30 päivää, mistä arkkipiispa sanoi odottavansa hyviä tuloksia. Tarkastuksissaan Bergenheim kehotti seurakuntalaisia ymmärtäväisyyteen, mikäli heidän kirkkoherransa halusi pidentää rippikoulu aikaa, sillä se tapahtui pelkästään seurakuntalaisten parhaaksi. Porvoon piispa Ottelin oli pappeinkokouksessa 1842 suosittelut rippikoulun pituudeksi 14 päivää, joten arkkipiispa oli oman hiippakuntansa oloissa häntä innokkaampi rippikouluopetuksen pidentäjä. Varsinais-Suomen seurakunnissa rippikoulu pidettiin 1840- ja 1850-luvulla 12–20 päivää.⁶

Rippikoulun opetusryhmät oli Bergenheimin mielestä pidettävä noin viidenkymmenen hengen suuruisina, ja opetusta oli annettava erikseen tytöille ja pojille. Rippikoululaisilta tuli arkkipiispan mielestä vaatia, paitsi sisä- ja ulkolukua, myös luetun ymmärtämistä ja kykyä selittää kristinuskon tärkeim-

⁵ Esim. ptpk Närpiö (Pirttikylä, Korsnäs) 1850, Nakkila, Kauvatsa, Lapua, Punkalaidun, Ilmajoki 1852, Ikaalinen (Parkano), Kankaanpää (Honkajoki, Karvia), Ähtäri, Tammela 1855, Nauvo, Kemiö 1856, Teuva, Loppi 1857. E VI 139, 204, 35, 95, 44, 43, 57, 173, 193, 134, 69, 197, 110 TTA TMA; Forsman Bergenheimille 28.2.1853. E IV:5 TTA TMA; *Halila* 1949, 85s; *Schmidt* 1956, 137–140; *Ojanen* 1966, 33s.

⁶ Esim. ptpk Ilmajoki, Lappajärvi kappeleineen 1852, Kankaanpää, Ruovesi, Ikaalinen, Tammela 1855, Urjala, Vehmaa, Korppoo 1856, Loppi, Teuva, Maalahti 1857. E VI 44, 93, 57, 173, 43, 193, 207, 216, 78, 110, 197, 113 TTA TMA; Bergenheimin merkintä Lapväärtin kertomukseen 18.11.1858. E VI 97 TTA TMA; *Schmidt* 1956, 145; *Näsman* 1980, 197.

mät totuudet omin sanoin. Erityisesti Lutherin Vähän katekismuksen sanat oli heille selitettävä. Tässä vaatimuksessa näkyy muissakin hiippakunnissa tähän aikaan esiintyvä ymmärtävän lukemisen korostus. Kotiopetuksen ja rippikoulun oppikirjoista Bergenheim piti parhaana Olof Swebiliuksen katekismusta, joka vuosisadan alkuvuosikymmenillä olikin saavuttanut hiippakunnassa valta-aseman, vaikka jonkin verran käytettiin myös Johannes Gezeliuksen ja Johan Möllerin katekismuksia. Jälkimmäisen uusintapainokselle Bergenheim ei tosin tuomiokapitulissa 1852 ollut halukas antamaan painatuslupaa. Herännäispiireissä suosittiin juuri Möllerin katekismusta.⁷

Kirkkolaki edellytti, että seurakunnissa pidettiin katekismuksen taidon säilyttämiseksi kinkeripiireittäin katekismussaarnoja ja -kuulusteluja. Bergenheim halusi tehostaa myös tämän säännöksen noudattamista ja määräsi esimerkiksi Ikaalisissa ja Kankaanpäässä 1855, että katekismussaarnoja oli pidettävä kesällä vähintään 16, mikä oli tuntuvasti enemmän, kuin mihin esimerkiksi Varsinais-Suomen suurissa seurakunnissa oli totuttu. Kun papisto valitti, etteivät seurakuntalaiset tulleet näihin tilaisuuksiin tai lähtivät niistä kesken kaiken pois, arkkipiispan lääke oli nimenhuuto ja laiminlyöjien saattaminen lailliseen vastuuseen.⁸

Puutteellista kotiopetusta oli perinteisesti paikattu pyhä- ja kyläkouluissa. Tätä järjestelmää myös arkkipiispa Bergenheim kehotti tehostamaan. Pappien oli etsittävä kyläkunnittain sopivia kirjantaitavia henkilöitä opettamaan niitä lapsia, jotka kotonaan eivät saaneet riittävää ohjausta. Opetusta oli siten annettava joko sunnuntaisin pyhäkouluissa tai viikolla kyläkouluissa. Pyhäkoulut olivat Bergenheimin mielestä edistäneet lukutaitoa ja kristillistä järjestystä kaikkialla, minne niitä oli perustettu, ja siksi hän kehotti ”lämpimän innon, siveellisyyden ja totisen jumalanpelon elähdyttämiä” isäntiä kirkkoherran johdolla perustamaan kyläkuntiin pyhäkouluja, joissa kirjantaitavat henkilöt, kuudennusmiehet tai muut hyvää tarkoittavat seurakuntalaiset opettaisivat. Palkasta oli sovittava etukäteen ja köyhien lasten kulut maksettava köyhäinkassasta. Vuoden 1855 tarkastuksissa arkkipiispa kehotti maksamaan lukkareille lisää palkkaa, jotta he kirkkolain säännösten mukaisesti myös opettaisivat. Mikäli lukkarit viikolla hoitaisivat opetusta, arkkipiispan mielestä tavoitteisiin voitiin lisätä myös kirjoitus- ja laskutaito, kuten hänen sano-

⁷ Esim. ptpk Föglö, Hammarland 1855. E VI 26 TTA TMA; rpkp Ahvenanmaa 14.3.1855. E VII 25 TTA TMA; tklin pk 1.12.1852 § 7. A I 82 TTA TMA; *Iisalo* 1968, 73; *Joutsenvirta* 1968, 169–177; *Koskenvesa* 1984, 209s.

⁸ Ptpk Ikaalinen, Kankaanpää, Kökar, Ruovesi 1855. E VI 43, 57, 23, 173 TTA TMA; *Schmidt* 1956, 119s.

jensa mukaan muissakin sivistyneissä maissa jo oli tehty.⁹ Bergenheim oli siten sitä mieltä, että kansanopetusta oli syytä laajentaa yli sen, mitä pelkkä rip-pikouluun valmentaminen olisi edellyttänyt.

Vuoden 1855 tarkastukset Ikaalisissa, Kankaanpäässä, Ruovedellä ja Vähässäkyrössä Bergenheim oli jo etukäteen suunnitellut siten, että niissä otettaisiin esiin kiinteitten pitäjänkoulujen perustaminen. Niinpä hän oli huolehtinut siitä, että paikalle saapui myös kruunun edustaja, jollaisena Vähässäkyrössä toimi arkkipiispan nimenomaisesta toivomuksesta itse Vaasan läänin maaherra. Uusien koulujen perustamiseen vastahakoisesti suhtautuvaa rahvasta aiottiin nyt pehmittää mahdollisimman suurella arvovallalla. Bergenheim vetosi vanhoihin säännöksiin. Näitten mukaan seurakuntalaisten velvollisuus oli rakentaa pitäjäntupa, jota voitiin käyttää myös koulun tarpeisiin. Tähän 1719 annettuun kuninkaalliseen päätökseen samoin kuin vuoden 1762 resoluutioon opettajan palkkaamisesta Bergenheim vetosi taivutellessaan seurakuntien väkeä koulun perustamiselle myönteiseksi. Arkkipiispa uhkasi jättää asian maaherran hoidettavaksi, ellei se edistyisi ja korosti, että olisi viisainta tehdä päätös ilman pakkokeinoja.¹⁰

Ruovedellä arkkipiispa saavutti heti tarkastuksen yhteydessä parhaan tuloksen: saatiin näet aikaan lähes yksimielinen päätös rakentaa kirkon läheisyyteen kiinteä koulu. Seurakuntalaiset maksaisivat opettajan palkan, eikä lasten tarvitsisi maksaa opetuksesta. Kirkkoherra yhdessä pitäjän ”arvohenkilöiden” kanssa laati koululle säännöt, jotka toimitettaisiin kapitulin vahvistettavaksi. Koulussa opetettaisiin tavausta, lukemista ja kristinoppia sekä lisäksi kirjoitusta, laskentaa ja isänmaan historian pääpiirteitä. Samanlaisen koulun perustamisesta tehtiin päätös myös Vähässäkyrössä. Joku oli tosin jo itse kokouksessa yrittänyt nousta vastarintaan, mutta ei ollut ehtinyt, sillä päätös oli tehty nopeasti ja arkkipiispa kiirehtinyt heti kiittelemään kuntalaisia heidän valistuneesta toimenpiteestään. Sekä Ruoveden että Vähäkyrön kokousten päätöksistä valitettiin tuomiokapituliin, mutta se hylkäsi molemmat valitukset. Samana vuonna 1855 pidetyssä Tammelan tarkastuksessa ei koulun perustamista ollut ennakolta kuulutettu, eikä asiaa siten voitu ottaa käsittelyyn, mutta Bergenheim kehotti sielläkin kutsumaan koolle tarpeelliset

⁹ Ptpk:t 1852, 1855, erityisesti Mustio, Lapua 1852, Sund (Vårdö), Finström, Kuru, Ikaalinen, Kankaanpää 1855, Pirkkala 1856, Alastaro 1858. E VI 60, 95, 188, 22, 173, 43, 57, 155, 108 TTA TMA; *Halila* 1949, 65, 75—81.

¹⁰ Ptpk Ikaalinen, Kankaanpää, Ruovesi, Vähäkyrö 1855. E VI 43, 57, 173, 223 TTA TMA; *Halila* 1949, 54s; *M. O. Karttunen* 1958, 27—29.

kokoukset ja säätyläisiä valistamaan rahvasta koulujen hyödyllisyydestä.¹¹

On aiheellista korostaa, että aloite Ikaalisten, Kankaanpään, Ruoveden ja Vähänkyrön koulujen perustamiseen oli arkipiispa Bergenheimin. Ikaalisten osalta tämän seikan osoittaa vakuuttavasti myös lääninrovasti Georg Jakob Forsmanin laatima kirkonkokouksen kutsukuulutus 27.7.1855:

Koska Hänen Korkia-kunnian-arvoisuutensa Herra Archi-Pispa ja usiampain kirkia in Tähtikuntain Jäsen, Tohtori Edvard Bergenheim Pisan Käräjissä Ikaalisten Pitäjässä Maaliskuun 27—30 päivän vaiheilla tänä vuonna on havannut, kuinga kirjanluku ja uskon tieto on siinä Pitäjässä huonolla kannalla, jota surkiata kohtaa Hän jo edeltä päin tiesi kauvan aikaa kestäneen ja sen vuoksi on, tätä haittaa poistaaksensa, katsonut tarpeelliseksi asettaa Ikaalisten kirkon kylään alallisen kansan koulun, jonka on tarpeelliseksi myöntänyt sekä Pitäjän papisto että kunniallisimmat seurakunnan jäsenet, niin on Hänen Korkia-kunnian-arvoisuutensa Herra Archi-Pispa sekä korkia kunnian arvoinen Turun Tuomio Kapituli käsenyt allekirjoittanutta Provastia ja kirkkoherraa, esittämään uudesta tätä tärkeätä asiaa, seikkoinensa keskusteltavaksi Ikaalisten emäkirkolla pidettävässä kirkonkokouksessa ja siitä toimittamaan täydellistä päätöstä.

Ikaalisten koulun käynnistyminen viivästy, kun ensin oli kerättävä riittävä pääoma opettajan palkkauksen järjestämiseksi. Vasta seuraavalla vuosikymmenellä sen toiminta pääsi käyntiin.¹²

Vuoden 1856 tarkastusmatka oli varsinainen kiinteiden koulujen perustamisen ja kansanopetuksen tehostamisen mainoskampanja. Sekä seurakuntatarkastuksissa että rovastikuntakouksissa keskusteltiin koulujen perustamisesta ja opetuksen järjestämisestä. Toimenpiteet olivat ajankohtaisia, sillä maaliskuussa, Bergenheimin ollessa pitkällä matkallaan, hallitsija saneli senaatin pöytäkirjaan laajan uudistusohjelmansa, jonka yhtenä kohtana oli ”kansansivistystä tarkoittavien koulujen järjestäminen maalaiskuntiin”. Samaan aikaan siis arkipiispa kannusti seurakuntia perustamaan kouluja, joissa opetettaisiin lukemista, kristinoppia, kirjoitus- ja laskutaitoa, koska nämä kaikki hänen mielestään kuuluivat tavalliselle kansalaiselle hyödyllisiin taitoihin. Arkipiispa Bergenheimin pyrkimykset osoittavat, ettei Turun hiippakunnassa pidetty kansanopetusta parantavien kiinteiden koulujen perustamista tarpeettomana. Bergenheim jopa halusi laajentaa perinteisen kirkollisen alkuopetuksen opetusainevalikoimaa näissä kouluissa. Eri asia on, että hänen mielestään koulut kuuluivat kirkon toimintapiiriin. Tässä vaiheessa ei kuiten-

¹¹ Ptpk Ruovesi, Vähäkyrö, Tammela 1855. E VI 173, 223, 193 TTA TMA; tklin pk 30.1.1856 § 45 ja päätös 18.2.1856 (s. 841). A I 86 TTA TMA; M. O. Karttunen 1958, 30, 35.

¹² Tal.os. KD 5/447 1856 VA; Heikkilä 1947, 195. Vrt. Lönnbeck 1887a, 78 ja Halila 1949, 351.

kaan vielä, kuten vuoden 1858 kansanopetusjulistuksen jälkeen, ollut realistista syytä pelätä tämän järjestelmän muuttumista.¹³

Kirjoitus- ja laskutaidon ottaminen mukaan koulujen ohjelmaan oli askel eteenpäin suppeasta, pelkästään rippikouluun valmentavasta kansanopetuksesta. Bergenheimin voi arvella vaikuttaneen samaan suuntaan jo 1840-luvun puolivälissä, jolloin hänen lankonsa Lars Magnus Björkenheim laati sääntöjä Orisbergiin perustamalleen ruukinkoululle. On luonnollista, että langokset keskustelivat asiasta keskenään. Turun tuomiokapitulin vahvistaman opetussuunnitelman mukaan Orisbergin koulussa opetettiin sisälukua, kristinoppia, raamatunhistoriaa, kirjoitusta, laskemista sekä Suomen historian ja maantiedon pääkohtia. Kun Björkenheim 1853 lähetti samat säännöt Porvoon kapitulin vahvistettavaksi Tuusulan Kellokoskelle perustamaansa koulua varten, kapitulit Ottelin etunenässä vaati historian ja maantiedon jättämistä pois.¹⁴

Bergenheim halusi, että kirkkoherrat pysyivät tiiviisti mukana kiinteiden koulujen toiminnassa. Vähänkyrön kansakoulun sääntöehdotukseen, jota käsiteltiin kapitulissa joulukuussa 1857, Bergenheim teki korjauksia, joissa kirkkoherran osuutta lisättiin. Hänen ehdotuksensa mukaan kirkkoherra ottaisi ja erottaisi opettajan sekä määräisi oppikirjoista yhdessä johtokunnan kanssa. Senaatti jätti kuitenkin nämä kohdat pois. On ilmeistä, että Bergenheim pitäjänkoulujen perustamista ajaessaan halusi varmistaa tämän koulumuodon pysymisen kirkollisten viranomaisten valvonnassa. Tässä periaatteellisessa kannassaan hän poikkesi Frans Ludvig Schaumanin näkemyksestä, jonka mukaan kansakouluja ei pitänyt jättää kirkon vastuulle.¹⁵

Vuoden 1856 rovastikuntakokouksissa pohdittiin myös, miten rahvasta voitaisiin innostaa hankkimaan itselleen entistä parempaa sivistystä. Koulujen ohella haluttiin perustaa pitäjänkirjastoja, joiden hyödyllisyyteen arkkipiispa myöhemminkin eri yhteyksissä palasi. Hänen mielestään pitäjänkirjastoissa piti olla muutakin kuin vain uskonnollista luettavaa.¹⁶

Senaatissa valmistauduttiin keväällä 1856 keisarin tehtävänannon mukaisesti suunnittelemaan kansanopetuksen järjestämistä. Myös tuomiokapitulit saivat antaa oman ehdotuksensa. Kahden vuoden kuluttua keisari hyväksyi

¹³ *Kkje* 413/16.1.1856; ptpk:t 1856, erityisesti Mynämäki, Pietarsaari, Kruunupyö, Keuruu, Rymättylä, Nauvo, Parainen, Lohja, Urjala. E VI 131, 152, 81, 70, 174, 146, 105, 207 TTA TMA; *Ruuth* 1936b, 321–323; *Halila* 1949, 200–202. Vrt. *Halila* 1949, 350s.

¹⁴ Björkenheimin koulun säännöt 1846. G II 8 TTA TMA; August Lindfors Edvard af Brunérille 20.9.1853. SLS 595.II HYK; *Halila* 1949, 164.

¹⁵ Vähänkyrön kansakoulua koskevia asiakirjoja. G II:9 TTA TMA; *TFK* 6/1858, 365; *M. O. Karttunen* 1958, 36, 44s; *Iisalo* 1968, 18s.

¹⁶ Rkp:t 1856, erityisesti Kokkola, Pietarsaari. E VII 34, 32; *Ruuth* 1936b, 322–332.

armollisella julistuksella 19.4.1858 perusteet, joiden mukaan kansanopetus Suomessa oli järjestettävä. Tuomiokapitulien ajatukset eivät tässä julistuksessa toteutuneet kansakoulun osalta, mutta alkuopetus pysyi edelleen kotien sekä pyhä- ja kyläkoulujen asiana ja myös kirkon valvonnassa. Alkuopetusta laajemman kansansivistyksen antamiseksi sen sijaan kunnat voisivat perustaa uskonnollisella pohjalla toimivia kiinteitä kansakouluja. Niiden lähin hoito uskottiin johtokunnille ja yhteinen valvonta määrättiin pääkaupunkiin perustettavalle keskushallitukselle, jonka jäsenet hallitus määräisi. Koska alkuopetus edelleen jäi kirkon vastuulle, senaatti katsoi tarpeelliseksi lähettää samana päivänä 19.4.1858 tuomiokapituleille tätä asiaa koskevan kirjeen. Siinä kapituleja kehoitettiin valvomaan, että voimassa olevien säännösten mukaisesti vanhemmat opettaisivat lapsilleen lukutaidon ja kristinopin alkeet ja että papisto tätä opetusta valvoisi. Kirjeen mukaan näin laskettaisiin paras pohja kansakoulun antamalle entistä täydellisemmälle kansansivistykselle.¹⁷

Senaatin kirjeen mukaan papiston vastuulle jäi myös alkuopetuksen kanalta tarpeellisten pyhä- ja kyläkoulujen perustaminen. Kirje oli lähetetty hiippakunnan seurakuntiin Turun tuomiokapitulin kiertokirjeessä toukuussa 1858, ja siihen arkkipiispa Bergenheim sitten tarkastuksissaan jatkuvasti palasi, tahtoessaan tehostaa seurakunnissa annettavaa kansanopetusta. Valtaosa pappeinkokouksessa 1859 käsitellyistä kysymyksistä liittyi kansanopetuksen tehostamiseen. Kokouksessa oltiin yleisesti sitä mieltä, että kotiopetus kaipasi tuekseen pyhä- ja kyläkouluja, ja niiden perustamista päätettiin yhteisesti suositella. Bergenheimin kehotuksesta Kuortaneen (Alavuden) rovasti Carl Fredrik Stenbäck selosti pappeinkokouksessa oman kirkkoherrakuntansa pyhäkoulujärjestelyjä, joita arkkipiispa piti esimerkillisinä. Kuortaneella oli vasta-alkajia varten 19 sisälukukoulua, joissa rahvaan miehet ja naiset opettivat ilman palkkaa. Oppikirjana oli aapinen, ja koulussa luettiin aina kyseisen pyhäpäivän evankeliumiteksti. Tilaisuus päättyi virteen ja rukoukseen. Sisälukukoulujen lisäksi oli viisi valiokoulua, joissa lukutaitoisille opetettiin raamatunhistorian kertomuksia.¹⁸

Kuortaneen (Alavuden) koulujen toiminta oli käynnistynyt arkkipiispan vuonna 1856 tekemän tarkastusmatkan jälkeen. Sitä johti kirkkoherra Stenbäck ja isänsä apulaiseksi määrätty Carl Emil Stenbäck. Vaikka Bergenheim innokkaasti suositteli ja edisti pyhä- ja kyläkoulujen perustamista, hänen ajatuksensa oli, että niiden piti aikaa myöten tehdä itsensä tarpeettomiksi. Niin

¹⁷ KB 1858; *Haliia* 1949, 262–264; *Vuorela* 1980, 236.

¹⁸ *Kkje* 438/19.5.1858 § 1; ptpk Loimaa, Alastaro, Metsämäki 1858. E VI 108 TTA TMA; ppk 1859, 43–61; rpkp Mynämäki 1860. E VII 3 TTA TMA; *Ruuth* 1913, 291–302; *Ruuth* 1928, 56; *Kojonen* 1963, 435–437.

hänen mielestään tapahtuisikin, kun kodit pystyisivät hoitamaan niille sekä jumalallisen että inhimillisen lain perusteella kuuluvan lastenopetustehtävän.¹⁹

Bergenheimin mieliaatuksia oli, että niin kansanopetusta kuin muutakin seurakuntaelämää varten oli olemassa riittävästi lakeja ja asetuksia. Uusia ei enää tarvittu, kunhan jo olemassa olevia elvytettäisiin ja entistä tarkemmin noudatettaisiin. Tämän näkemyksensä hän esitti myös pappeinkokouksessa eri yhteyksissä. Kun keskusteltiin rippikoulussa vaadittavasta ulkoluvusta, Bergenheim asettui vastustamaan sen vähentämistä. Hänen mielestään kaikkea katekismuksen ulkolukua ei ollut syytä hylätä. Bergenheimin suusta kuuluna vaikuttaa yllättävältä, että hän perusteli kantaansa koulujen latinan opetuksesta otetulla varoittavalla esimerkillä: latinan osaamista oli heikentänyt se, ettei enää entiseen tapaan luettu ulkoa Strelingin kielioppia. Pappeinkokous päättikin edelleen vaatia saman määrän ulkoa luettavaksi kuin aikaisemminkin. Ulkolukuun vaadittiin kuitenkin järkevyyttä mekaanisuuden tilalle. Yksityiskohtaisesti ei haluttu määrätä, oliko Lutherin Vähän katekismuksen lisäksi ulkoa vaadittava aines oleva katekismusselityksiä vai sopivia raamatunlauseita ja hengellisiä lauluja. Yksimielisiä oltiin siitä, että raamatunhistorian ja Raamatun lukemisen osuutta sekä lasten että rippikoululaisten opetuksessa oli syytä lisätä. Alfred Kihlman korosti Raamatun ensisijaisuutta. Hänen mielestään itsepäinen katekismuksen ulkoluvun vaatiminen oli pedagogiikan alkeiden vastaista ja osoitus ”konservatiivisuudesta, jolla on tosin se ansio, että se on perusteellista”.²⁰ Kokouksen nuori polvi ei näytä arastelleen arkkikiispan arvostelemista.

Ruuthin mukaan vuoden 1859 pappeinkokouksen tulokset olivat varovaisuudestaan huolimatta käännekohta kirkollisen kansanopetusjärjestelmän kehityksessä. Vanhoihin muotoihin oli tulossa uusi henki, joka avasi tietä uusille opetusmenetelmille ja uudelle opetusainekselle. Tämä oli myös Bergenheimin ajatusten mukaista. Uusia vaatimuksia oli hänen mielestään kuitenkin sovellettava varovasti. Niinpä Bergenheim ei pitänyt oikeana Naantalin kirkkoherran menettelyä, kun tämä jätti hyväksymättä kaikki vuoden 1862 rippikoululaiset sillä perusteella, että vaatimuksia virheettömästä sisäluvusta, moitteetomasta ulkoluvusta ja käsittämisestä oli kiristetty. Kurussa arkkikiispa samana syksynä moitti kappalaista siitä, ettei tämä ollut pystynyt opettamaan pientä rippikouluryhmäänsä niin, että edes yksi olisi päässyt ripille.²¹

¹⁹ *Ppk* 1859, 61; *Kojonen* 1963, 435–437.

²⁰ *Ppk* 1859, 71–78, 86, 101–104.

²¹ *Matkapk* Naantali 2.9.1862, Kuru 13.10.1862. E VI 6 TTA TMA; *Ruuth* 1913, 302–305; *Iisalo* 1968, 86–90.

Ulkomaanmatkalta palattuaan Bergenheim otti syksyn 1860 rovastikuntakokouksissa puheeksi kansanopetuksen edistämisen, josta pappeinkokouksissa edellisinä vuosina oli tehty hyvää tarkoittavia päätöksiä. Matkan johdosta lähettämässään kiertokirjeessä Bergenheim totesi opetuskysymyksen edellisinä vuosina saaneen ajoittain liiankin säälimätöntä ja kohtuutonta arvostelua. Hyvänä puolena hän piti sitä, että mielenkiinto tätä tärkeää asiaa kohtaan näin oli lisääntynyt. Bergenheim määritteli vuoden 1860 rovastikuntakokouksissa pyhä- ja kyläkoulujen periaatteelliseksi eroksi sen, että edellisissä opettajat toimivat ilman palkkaa kristillisestä harrastuksesta, jälkimmäisessä taas opettajat saivat työstään korvauksen. Arkkipiispa piti pyhäkouluja parempina siitä syystä, että ne olivat omiaan lisäämään seurakuntien maallikkojen aktiivisuutta. Kristillisen hengen elävöittämät pyhäkoulunopettajat olivat lisäksi voimana hoitamassa seurakunnan siveellistä elämää. Tällä tarkastusmatkalla toistuivat entistä innostavampina arkkipiispan kehotukset perustaa pyhäkouluja. Kuortaneen (Alavuden) koulut esiteltiin useassa seurakunnassa sopivana esimerkkinä. Bergenheim jopa kehotti perustamaan pyhäkouluja, vaikkei se lukutaidon parantamisen vuoksi olisi edes välttämätöntä, sillä hän piti niitä siitä huolimatta sekä opettajille että oppilaille hyödyllisinä. Kun Korsnäsissä 1860 kävi ilmi, ettei seurakunnassa ollut pyhäkouluja, arkkipiispa kehotti kirkkoherraa noudattamaan Lapväärtin esimerkkiä ja laatimaan kirkonkokousta varten suunnitelman koulujen järjestämiseksi. Tarkastuspöytäkirjan marginaaliin Bergenheim lisäsi hänelle tyypillisen huomautuksen: ”Selvitys toimenpiteistä vaaditaan”.²²

Bergenheimin ponnistelut pyhäkoulujen perustamiseksi eivät jääneet turhiksi. Turun hiippakunnassa oli Tengströmin ja Melartinin ajama opinnollinen pyhäkoulu menestynyt heikosti, mutta Bergenheimin toimenpiteiden ansiosta se nousi 1860-luvulla uuteen kukoistukseen. Bergenheimin elvyttämä pyhäkoulu oli nimenomaan kansanopetuksen päämääriä palveleva laitos ja erosi nimenomaan Porvoon hiippakunnan alueella levinneestä hartaussävyisestä pyhäkoulusta. Kun Mynämäen rovastikuntakokouksessa 1860 heräsi kysymys siitä, olivatko pyhäkoulut kenties konventikkeliplakaatin vastaisia, arkkipiispan vastaus oli selvän kieltävä: koulut oli organisoitu palvelemaan kristillistä opetusta eikä hartaudenharjoitusta. Pyhäkouluista oli arkkipiispan mielestä lisäksi se hyöty, että ne vapauttavat nuorison pyhäpäivien toimettomuudesta, kaikkien paheitten alkusyyistä.²³

²² *Kkje* 463/9.8.1860; rkpk:t 1860, erityisesti Ahvenanmaa, Mynämäki, Vehmaa. E VII 25, 3, 5 TTA TMA; ptpk Korsnäs 1860. E VI 139 TTA TMA; *Ruuth* 1928, 56—58.

²³ Rkpk Mynämäki, Hämeenlinna 1860. E VII 3, 18 TTA TMA; *Ruuth* 1928, 14—18, 48—63.

Rovastikuntakouksissa 1860 papistoa kehoitettiin pitämään kansanopetusasiaa esillä kinkereillä ja muissa sopivissa tilaisuuksissa. Sen tuli ottaa koulut sydämenasiakseen. Koulujen perustamisessa oli kuitenkin edettävä vapaaehtoisuuden pohjalta, vähitellen ja varovasti. Rahvas oli yritettävä saada vakuuttumaan koulujen hyödyllisyydestä. Kuortaneella olivat maallikot ensin osoittaneet kylillä keskustelussa asukkaitten kanssa koulut tarpeellisiksi. Vasta kun rahvas oli itse vakuuttunut asiasta, papisto lähti mukaan organisoimaan ja tarkastamaan opetusta silloin tällöin. Arkkipiispa korosti pyhäkouluista koituvaa kaksinkertaista hyötyä: seurakunnan lukutaito edistyi ja kristillinen maallikkoaktiivisuus lisääntyi. Oli varottava ottamasta uusiin kouluihin huonoja opettajia, jottei hanke kaatuisi heidän takiaan. Papiston tehtävänä oli auttaa pyhäkoulunopettajia metodikysymyksissä; Bergenheim suosittelee apukeinoksi ruotsalaisen Per Erik Svedbomin julkaisemaa kansanopetusohjekirjasta. Sen tekijä oli perehtynyt pedagogisiin kysymyksiin ulkomaita myöten, ja saanut vaikutteita erityisesti Preussin kouluoloista. Ruotsissa Svedbom oli uudenaikaisten opetusmenetelmien väsymätön esitaistelija.²⁴

Tarkastuksissa arkkipiispa antoi ja kehotti seurakuntien papistoakin antamaan tunnustusta pyhäkoulunopettajien vapaaehtoiselle työlle. Lapväärtissä Bergenheim kutsui lastenopettajat kirkon sakastiin ja esitti siellä heille erikseen kiitoksensa. Hän antoi myös opetusohjeita, ja pari kertaa mainitaan, että pyhäkoulunopettajat antoivat muun seurakunnan kristinopin taidon kuulustelun aikana arkkipiispalle näytteitä opetustaidostaan. Arkkipiispa hankki Pipliaseuralta Raamattuja annettavaksi ansioituneille lastenopettajille. Ilmajoella rovasti Forsman luovutti jumalanpalveluksen jälkeen juhlallisesti arkkipiispan tervehdyksenä korukantisen Raamatun lastenopettajana ansioituneelle Katariina Peltolalle. Bergenheim ei matkoillaan sivuuttanut myöskään vasta perustettuja kansakouluja, vaan oli mukana niissä järjestetyissä kuulusteluissa ja antoi julkista tunnustusta niille, jotka olivat nähneet vaivaa koulujen perustamiseksi. Myös kansakouluissa hän kiinnitti huomiota käytettyihin opetusmenetelmiin.²⁵

Vuoden 1860 tarkastuksissa olivat jälleen esillä myös pitäjänkirjastot, joita

²⁴ Esim. rkpk Kokkola, Raaseporin it., Tampere, Hämeenlinna, Vehmaa 1860. E VII 34, 20, 14, 18, 5 TTA TMA; ptpk Kälviä, Pirttikylä 1860. E VI 89, 139 TTA TMA; *Månsson* 1954, 366s.

²⁵ Ptpk Lumparland 1855, Korppoo 1856, Närpiö 1860. E VI 100, 78, 139 TTA TMA; matkapk Lapväärtti 14.9., Alavus 11.10., Pori 13.9., Vähäkyrö 22.9., Ilmajoki 9.10., Ikaalinen 14.10., Janakkala 22.10.1862. E VI 6 TTA TMA; rkpk Vaasan ylinen rk. 1860. E VII 29 TTA TMA; Pipliaseuran johtokunnan pk 18.6.1856 § 19, 13.6.1858 § 10. SPSA C:3—4 TMA; *M. O. Karttunen* 1965, 577.

pappeinkokouksessakin oli yksimielisesti pidetty hyödyllisinä. Kirjastot piti-vät esimerkiksi nuorison erossa pahoista harrastuksista. Niihin oli hankittava myös vaihtelevan sisältöistä maallista kirjallisuutta. Uusi keino, jota arkkipiispa vuoden 1860 kokouksissa suositteli tavallisen kansan sivistystahdon kohot-tamiseksi, oli kristillismielisten säätyläisten luottamuksellinen ja läheinen seu-rustelu rahvaan kanssa.²⁶

Ei ole liioittelua pitää Bergenheimiä kansanopetusarkkipiispana. Yksi osoi-tus siitä, että hänet sellaiseksi miellettiin, on Hj. Nortamon raumalainen jaa-ritus Kuik Katavkari Efraim lukema opes. Todellisuudessa Bergenheim ei pitä-nyt Raumalla ainuttakaan täydellistä piispantarkastusta, ja vuonna 1862 pi-dettäväksi suunniteltu nuorison kuulustelukin jäi pois. Kun tarinan taustana ei ole paikallinen tapahtuma, se osoittaa sitäkin selvemmin Bergenheimistä yleisesti valinnutta käsitystä.²⁷

Bergheimille ominainen tarkkuus ja aktiivisuus näkyy myös kansanopetuk-sen edistämistoimissa. Hän halusi tehostaa opetusta suosittelemalla kiinteiden koulujen perustamista ja oppiainevalikoiman laajentamista. Vuoden 1858 ju-listuksen jälkeen hän kuitenkin pyrki lähinnä pyhä- ja kyläkoulujen organi-soimiseen, mikä onkin luonnollista, koska kansakoulujen perustaminen oli julistuksessa määrätty maalaiskuntien eikä kirkon asiaksi.

4.3.5. *Seurakuntaelämän ohjaus*

Piispantarkastuksissaan Bergenheim kohtasi kaikki ne ongelmat, joita 1836 uudistettujen rovastintarkastusohjeiden kysymysten perusteella saattoi olettaa seurakuntien elämässä ilmenevän. Jumalanpalvelus oli edelleen seurakunta-elämän keskus, vaikkakin vuosisadan puoliväliin tultaessa varsinkin säätyläis-piireissä alettiin luopua puhdasoppisuuden luomasta ahkerasta kirkonkäyn-nistä. Levinneimpiä jumalanpalveluselämän häiriöitä oli yleinen rauhatto-muus: kirkkoon ei saavuttu ajoissa ja sieltä lähdettiin ennen jumalanpalve-luksen päättymistä. Pirttikylässä 1850 arkkipiispa määräsi kirkon ovet lu-kittavaksi jumalanpalveluksen ajaksi, kunnes kansa oli oppinut istumaan pai-

²⁶ Esim. ptpk Kemiö 1856, Loimaa 1858. E VI 69, 108 TTA TMA; ppk 1859, 160; rkpk:t 1860. E VII TTA TMA.

²⁷ Nortamo 1921, 77–96; Lempiäinen 1980, 343s.

koillaan loppuun asti. Papiston hän puolestaan velvoitti huolehtimaan siitä, että jumalanpalvelukset aloitettiin ajallaan.¹

Ehtoollisella käymisessä tuli ongelmaksi se, että seurakuntalaiset suosivat tiettyjä pyhiä, joille käynnit kasaantuivat. Lisäksi oli alettu lyödä laimin säännöstä, jonka mukaan ehtoolliselle oli ilmoitauduttava vähintään viikkoa ennen. Arkkipiispa muistutti, että pitkä valmistautumisaika ennen ehtoollisella käyntiä oli hyödyllinen, ja siksi siitä oli syytä pitää kiinni. Hänen ohjeensa mukaan ehtoolliselle ei saanut mennä pelkän tavan tai tietyn ajankohdan vuoksi, vaan sisäisestä hengellisestä tarpeesta. Anders Wilhelm Ingmania arkkipiispa neuvoi järjestämään ehtoollisen vieton joka toinen tai kolmas sunnuntai, jotta seurakuntalaiset saataisiin luopumaan haitallisesta tavastaan valita vain tiettyjä vuodenaikoja tai päiviä ehtoollisella käymiseen. Rippipuheen pappi silloin joutui valmistamaan useammin, mutta arkkipiispan mielestä se ei koitunut ylivoimaiseksi, sillä puheen ei tarvinnut olla laaja eikä pitkä vaan mieluummin suppea muistutus siitä, mitä kristityn sakramenttia vastaanottaessaan tuli ottaa huomioon.²

Kirkkolaulun tila ei 1850-luvulle tultaessa ollut Turun hiippakunnassakaan kehuttava. Suomettareen 1854 kirjoittaneen arvostelijan mielestä kirkon johto ja papisto eivät edes kiinnittäneet asiaan riittävästi huomiota. Lukkareitten koulutus oli hänen mielestään puutteellista eikä osaamattomien veisuunjohtajien johdolla jumalanpalveluksissa päästy hartautta herättävään musiikkiin, ja lisäksi urkujen puuttuminen haittasi kunnollista kirkkolaulua. Arvosteltiin myös sitä, että sävelmät olivat eri puolilla maata muuttuneet erilaisiksi ja että virsiä yleensä veisattiin liian hitaasti. Lopputulos oli ”epäsointuista ja sydäntä vihlovaa melua”.³

Virsilaulun epäkohtiin oli Turun arkkihiippakunnassa kyllä kiinnitetty huomiota. Vaasan lukkarin Anders Adam Nordlundin 1850 julkaisema koraalikirja oli kapitulin ansiosta saavuttanut puolivirallisen aseman, se kun oli edellytetty hankittavaksi jokaiseen seurakuntaan. Bergenheim yritti vaikuttaa virsilaulun tasoon kehottamalla kirkkoherroja ottamaan virsilaulun rippikoulun ohjelmaan niin, että sitä pidettiin yksi oppitunti päivässä. Tämä näyttää toteutuneen ainakin Varsinais-Suomen seurakunnissa. Arkkipiispa puuttui

¹ *Kkje* 274/21.6.1836; ptpk Pirttikylä 1850, Ilmajoki 1852, Ruovesi (Kuru) 1855, Korppoo, Lohja 1856. E VI 139, 44, 173, 78, 105 TTA TMA; *Schmidt* 1956, 103, 105; *Ojanen* 1966, 39s, 43.

² Ptpk Lappajärvi, Kangasala 1855, Föglö (Kökar), Ikaalinen (Parkano) 1855, Korppoo, Lohja, Urjala 1856. E VI 93, 56, 23, 43, 78, 105, 207 TTA TMA; Bergenheim Ingmanille 26.11.1855. *Cederberg* 1911, 232s; *Schmidt* 1956, 111s; *Ojanen* 1966, 49–52.

³ *Jalkanen* 1976, 96–102.

myös lukareitten ja urkureitten työskentelytapaan, joka hänen mielestään ei aina ollut omiaan tekemään virsilaulusta nautittavaa. Kangasalla urkuri säesti liian hitaasti ja venytti alkusoihtonsa tarpeettoman pitkiksi, ja Ilmajoen urkuri vaikeutti virsilaulua liiallisilla sävelkiemuroilla. Arkkipiispa vaati asianomaisia noudattamaan tuomiokapitulin määräyksestä kirkkoihin hankitun koraalikirjan ohjeita. Bergenheim otti vuoden 1859 pappeinkokouksen ohjelmaan myös kirkkolaulun kohentamista koskevan kysymyksen.⁴

Papit ja seurakuntalaiset saivat Bergenheimin tarkastuksissa havaita, että tuskin mitkään epäkohdat jäivät hänen tarkoilta silmiltään huomaamatta. Esimerkiksi kirkkorakennus ja hautausmaa sekä niitä ympäröivät aidat oli pidettävä kunnossa. Myös kenraalikuvernööri von Berg oli tarkastusmatkallaan huomannut, että juuri hautausmaiden hoito oli monissa seurakunnissa täysin laiminlyöty. Hän lähetti asiasta arkkipiispalle kirjeen, johon tämä kiirehti vastaamaan ja ilmoittamaan, että papisto oli lääninrovastien välityksellä saanut muistutuksen asiasta. Arkkipiispa toivoi, ettei kenraalikuvernööri yksittäisten pappien laiminlyöntien vuoksi muuttaisi myönteistä käsitystään Suomen papistosta, joka Bergenheimin mielestä joka tapauksessa ansaitsi suopeutta uskonnollisen intonsa, yksimielisyytensä ja hallitsijaa kohtaan osoittamansa hartaan kiintymyksen ansiosta.⁵

Arkkipiispa puuttui myös kirkkotehtiilien kuntoon. Hän määräsi hankittavaksi uusia kasukoita ja asianmukaisen kaapin niiden säilyttämistä varten. Missä seurakunnan varallisuus siihen suinkin näytti antavan mahdollisuuden, arkkipiispa lisäksi edellytti, että usein tinasta valmistettujen tilalle hankittiin hopeiset ehtoolliskalustot. Ruovedellä hän jopa ilmoitti ostoa ajatellen turkulaisen hopeasepän nimen.⁶

Vuoden 1859 pappeinkokouksessa oli yksimielisesti päätetty, että seurakunnissa ryhdyttäisiin pitämään raamatunselitystilaisuuksia, jotta Raamatun tuntemus ja muukin kristillinen harrastus leviäisi. Jo ennen kokousta Schaudman oli lehdessään korostanut raamatunselitysten hyödyllisyyttä. Niitä oli seurakunnissa jo järjestettykin. Kun Bergenheim ulkomaanmatkansa jälkeen halusi papistolta selvityksiä pappeinkokouksessa päätettyjen toimien toteuttamisesta, hän tiedusteli myös raamatunselitysten onnistumista. Myös saman

⁴ Ptpk Kangasala, Ilmajoki 1852, Kankaanpää, Ikaalinen 1855, Uusikirkko 1862. E VI 56, 44, 57, 43, 6 TTA TMA; ppk 1859, 107—119; Schmidt 1956, 145; Jalkanen 1976, 87s.

⁵ Ptpk:t 1852. E VI TTA TMA; tklin pk 6.8.1856 § 32. A I 86 TTA TMA; Bergenheim von Bergille 7.8.1856. AA IIa 13 VA; Ojanen 1966, 68s.

⁶ Ptpk Lappajärvi kappeleinen, Peräseinäjoki 1852, Nauvo, Rymättylä 1856. E VI 93, 44, 134, 174 TTA TMA; matkapk Rauma 7.5., Ruovesi 9.9.1852, Akaa 15.5.1854. E VI 6 TTA TMA.

syksyn 1860 tarkastuksissa ja rovastikuntakokouksissa keskusteltiin asiasta. Arkkipiispan ajatus oli, että raamatunselitykset oli järjestettävä paikallisiin oloihin parhaiten luontuvalla tavalla ja ilman että niitä ylhäältä päin pakotettiin toteuttamaan. Oli luotettava papiston vapaaehtoiseen harrastukseen. Paras paikka selitysten pitämiseen oli arkkipiispan mielestä kirkko, sopivin ajankohta sunnuntai-iltapäivä ja ihanteellinen kesto aika alle tunnin. Työpäivinä selityksiä ei niinkään pitänyt järjestää: sunnuntaihin sijoitettuina ne samalla estivät vapaa-ajan kulumasta hyödyttömiin ja arveluttaviin harrastuksiin. Perinteiselle seurakuntaelämälle vieraat raamatunselitykset saavuttivat esimerkiksi Varsinais-Suomen seurakunnissa vaihtelevan suosion: tuomiorovastikunnassa ne saatiin käyntiin hyvin, mutta Mynämäen ja Vehmaan rovastikunnassa erittäin nihkeästi. Raaseporin läntisessä rovastikunnassa Bergenheim antoi tunnustusta siitä, että selityksiä oli järjestetty jo ennen pappeinkokousta. Tampereen rovastikunnassa taas, missä niitä ei ollut lainkaan pidetty, arkkipiispa kehotti papistoa ainakin kokeilemaan. Raamatunselitykset eivät olleet käytössä vain Turun hiippakunnassa, sillä niitä järjestettiin myös Porvoon hiippakunnassa. Mikään arkkipiispa Bergenheimin erityisokeksintö ne eivät näin ollen olleet, voitiinpa niiden katsoa pohjautuvan jo karoliiniseen kirkkolakiin.⁷ Bergenheimille ominaista oli sen sijaan tämän hyödylliseksi havaitun toiminnan sinnikäs edistäminen.

Tarkastusohjeiden mukaan oli tiedusteltava myös, pidettiinkö kodeissa edelleen talonväen yhteisiä kotihartauksia. Tätä ”hurskaitten esi-isien ahkerasti käyttämää”, ”kaunista kristillistä tapaa” Bergenheim suositteli elvytettäväksi. Hänen mielestään oli sekä uskonnollisen elämän että yhteiskunnallisen järjestyksen kannalta hyödyllistä, että isäntä kokosi väkensä päivittäin kotihartauteen. Tapa oli tosin kaikkialla jo laimentunut, ja vain harvassa paikassa arkkipiispa saattoi, kuten Huittisissa 1852, ilmaista ilonsa kotihartausperinteen noudattamisesta. Kotihartauksista puhuessaan Bergenheim ei unohtanut muistuttaa, että kyse oli yhden talouden väestä ja että tilaisuudesta ei saanut tulla hartauskokousta, jollaiset olivat vuoden 1726 konventikkeliplakaatilla kiellettyjä. Plakaatin mukaan yksityiset hartauskokoukset hävittivät seurakunnista hyvän järjestyksen ja antoivat tilaisuuden vallattomuuteen, väärinkäyttöihin sekä vaarallisiin sekaannuksiin. Ne saattoivat johtaa oikeasta opista eksymiseenkin ja olivat täysin tarpeettomia, koska sanaa saarnattiin run-

⁷ *TFK* 1/1859, 24; *ppk* 1859, 21–43; *kkje* 466/17.9.1860; rkpk Raaseporin länt., Tampere, Pietarsaari, Porin alinen, Kokkola, Perniö, Hattula, Hämeenlinna 1860. E VII 22, 14, 31, 8, 34, 23, 16, 18 TTA TMA; *Schmidt* 1956, 126s; *Koskenvesa* 1984, 216.

saasti, ja jokaisella oli oikeus kotihartauden pitoon.⁸

Konventikkelikiellon poliittinen merkitys korostui 1850-luvun alkuvuosina. Kuultuaan Pietarsaaren rovastikuntakokouksessa 1850 Vilhelmi Niskasen Niivalassa pitämistä kokouksista Bergenheim käynnisti välittömästi toimet asian hoitamiseksi pois päiväjärjestyksestä. Hän lähetti lääninrovastin kautta Haapajärven kirkkoherralle kehotuksen, että tämä kutsuisi miehen papiston läsnäollessa kuuntelemaan konventikkeliplakaatin sisältämät kiellot. Sen jälkeen kirkkoherran tuli valvoa, että Niskanen noudatti säännöstä. Myös Ahvenanmaalla syntyi syksyllä 1854 konventikkelikiellon kannalta arveluttavaa liikehdintää. Siellä ruotsalaisen Evankelisen allianssin saarnamies Carl Justin Matias Möllersvärd liikkui pitäen kokouksia, joihin osallistui satoja ihmisiä ja joiden seurauksena erityisesti nuorison keskuudessa syntyi laajahko herätys. Liikehdintä keskittyi Föglöhön, mutta levisi myös muihin seurakuntiin, niin että sen johdosta oli pidetty aiheellisena lukea kirkoissa konventikkeliplakaatti. Plakaattiin Bergenheimkin viittasi, kun häneltä Ahvenanmaan tarkastuksissa 1855 tiedusteltiin, oliko seurakunnan nuorison lupa kokoontua lukemaan Raamattua ilman papistoa. Nähtävästi Möllersvärdiä tarkoittaen arkkipiispa varotti tuntemattomista henkilöistä, jotka yrittivät vaikuttaa seurakuntalaisten uskonkäsityksiin. Sellaisiin ei ollut piispan mukaan luottamista Kankaanpäässäkaan, missä oli liikkunut kiertäviä konventikkelien pitäjiä. Föglön tarkastuksen jälkeen kehoitettiin niitä, jotka halusivat saada asioista lisätietoa, kokoontumaan pappilaan.⁹

Möllersvärdin baptismi ei hänen Föglön toiminnassaan tullut näkyviin, mutta se kypsytti maaperää, niin että liike seuraavina vuosina Ruotsista saatujen lisävaikutteiden johdosta alkoi levitä Ahvenanmaalla. Voimassa olevat säännökset olivat peräisin 1700-luvulta ja edellyttivät pakkotoimia harhaoppisia vastaan. Tällaiset tilanteet kuuluivat siten myös maallisille viranomaisille. Niinpä Turun ja Porin läänin maaherra ilmoitti 1856 kenraalikuvernöörille, että Ahvenanmaalla oli levitetty tukholmalaisia traktaatteja, joissa oli anabaptistisia oppeja. Turun tuomiokapitulikin joutui käsittelemään samaa asiaa. Arkkipiispa oli kokouksesta poissa, joten hänen kantansa toimenpiteistä käydyssä äänestyksessä ei ole tiedossa. Joka tapauksessa vapaamieliset lehto-

⁸ Esim. ptpk Pirttikylä 1850, Huittinen, Lapua, Mustio 1852, Sottunga, Parkano 1855, Kalvola 1860. E VI 139, 35, 95, 60, 23, 43, 55 TTA TMA; *Ruuth* 1936b, 145s; *Schmidt* 1956, 163s; *Ojanen* 1966, 71s.

⁹ Bergenheim tkllille 21.9.1850. E VI 54 TTA TMA; tklin pk 20.11.1850 § 3. A I 80 TTA TMA; tklin kirje. 763/20.11.1850. B I 117 TTA TMA; ptpk Föglö, Finström, Lemland (Lumparland), Kankaanpää 1855. E VI 23, 22, 100, 57 TTA TMA; *Eriksson* 1955, 67–71; *Näsman* 1962, 25.

rit Eurén ja Renvall olivat sitä mieltä, että maallista esivaltaa ei ollut tarpeen pyytää asiaan puuttumaan. Tilanne muuttui ongelmallisemmaksi sen jälkeen, kun Föglössä oli toimitettu ensimmäiset aikuiskasteet ja kun näin kastetut vanhemmat kieltäytyivät tuomasta kasteelle omia lapsiaan. Tuomiokapituli halusi kuulla senaatin näkemyksen siitä, oliko vanhoja säännöksiä pakkokastamisesta nyt sovellettava. Senaatti suhtautui maltillisesti ja kehotti tuomiokapitulia jatkamaan sillä linjalla, että harhautuneille edelleen annettaisiin opetusta luterilaisesta kastekäsityksestä. Tuomiokapituli olikin jo aiemmin antanut lääninrovasti Jakob Gustaf Chydeniuksen tehtäväksi kutsua baptistit opettaviksi. Myös edellinen lääninrovasti, jo vanhentunut Sadelin, yritti ohjata kasteopissa väärille teille joutuneita. Pakkotoimia kaihtava asennoituminen oli siten sekä senaatille että tuomiokapitulille ominainen. Samaa näkökohtaa korosti lehdessään myös Schauman.¹⁰

Maaliskuussa 1858 lääninrovasti Chydenius ilmoitti, että kaikista keskusteluista ja maltillisesta opetuksesta huolimatta eivät harhautuneet olleet luopuneet käsityksistään. Tuomiokapitulissa erityisen suvaitsevasti esiintynyt Renvall korosti, ettei silti ollut syytä käyttää minkäänlaista pakkoa. Kapitulin enemmistö, johon arkkipiispakin kuului, halusi vielä antaa kirkkoherran tehtäväksi käydä keskusteluja ja lähettää niistä selvityksen tuomiokapitulille keran kuussa. Kun näissäkään keskusteluissa ei päästy toivottuun tulokseen, tuomiokapituli päätti kutsua asianomaiset eteensä Turkuun puhuteltaviksi.¹¹

Bergenheim ei näytä jääneen odottamaan pelkästään keskustelujen tulosta. Hedberg on näet huhtikuun alussa merkinnyt kalenteriinsa, että hän kävi arkkipiispan luona keskustelemassa baptismista. On ilmeistä, että arkkipiispa pyysi Hedbergiä laatimaan kirjoituksen tästä. Samana keväänä valmistuikin kirjoitus Varningsord mot baptismen med särskildt hänseende till nämnde villfarelsens insteg på en trakt af Åland. Hedberg olikin sopiva tähän tehtävään, sillä jo 1855 oli Ruotsissa ilmestynyt hänen kiistakirjoituksensa baptismia vastaan. Arkkipiispaa lukuunottamatta Turun tuomiokapitulin jäsenet eivät kuitenkaan olleet Hedbergin Ahvenanmaata varten laatimaan kirjaseen tyytyväisiä. Heidän mielestään siitä puuttui vanhoissakin määräyksissä edellytetty lempeän opetuksen sävy. Bergenheimin suosituksesta huolimatta painolupaa ei myönnetty.¹²

¹⁰ A. Cronstedt von Bergille 17.1.1856. KKK 85/1854 VA; tklin pk 1856, 12.3. § 5, 16.7. § 34, 1857, 30.12. § 16. A I 86—87 TTA TMA; TFK 2—3/1858, 189; Eriksson 1955, 72; Eriksson 1956, 42—45; Näsman 1962, 26s; Halmesmaa 1978, 45, 47s.

¹¹ Tklin pk 1858, 24.3. § 10, 28.7. § 3, 5, 25.8. § 4. A I 88 TTA TMA; Paunu 1952, 130s.

¹² Hedbergin kalenterimerkintä 9.4.1858. Hedbergin almanakat VA; tklin pk 31.5.1858 § 2. A I 88 TTA TMA; Schmidt 1951, 215s; Silfverhuth 1977, 284.

Bergenheim oli aktiivinen myös sillä tavoin, että hän laati tammikuussa 1859 tuomiokapitulin harkittavaksi ehdotuksen rukouksesta, joka oli tarkoitusta lähettää luettavaksi pyhäisin Föglön kirkossa. Hänellä oli käytössään Lundin piispan J. H. Thomanderin 1857 laatima rukous baptistien ja mormonien esiintymisen vuoksi. Bergenheimin oma ehdotus ei kuitenkaan noudata sitä, vaan hän on laatinut lyhyemmän ja sanamuodoiltaan yksinkertaistetun rukouksen, jossa vedotaan kahteen Raamatun kastekohtaan: ”Sallikaa lasten tulla minun tyköni” (Mark. 10:14) ja ”Jos joku ei synny vedestä ja Hengestä, ei hän voi päästä sisälle Jumalan valtakuntaan” (Joh. 3:5). Arkkipiispa on merkinnyt käsikirjoitukseen pyynnön, että tuomiokapitulin jäsenet tekisivät marginaaliin huomautuksensa. Merkinnöistä päätellen arkkipiispan ehdotusta pidettiin joiltakin kohdin liian jyrkkäsanaisena. Ahvenanmaan lääninrovastille lähetetyn rukouksen onkin tuomiokapitulin kirjekirjaan kirjoittanut tuomiorovasti Renvall.¹³ Nähtävästi arkkipiispa Bergenheim oli valmis jonkin verran kovempiin otteisiin kuin muu tuomiokapituli.

Niissä keskusteluissa, jotka tuomiokapitulissa järjestettiin sekä lokakuussa 1858 että kesäkuussa 1859, Bergenheim yhdessä Renvallin kanssa yritti saada baptistipariskuntia luopumaan käsityksistään. Itse keskustelut sujuivat varsin maltillisesti, ja heinäkuussa 1859 kapituli lähetti niistä selvityksen senaatille ja ehdotti, ettei baptisteihin sovellettaisi lain ankarinta kirjainta, semminkään kun lainsäädännön uudistamista näiltäkin osin odotettiin. Sen sijaan kapituli ehdotti, että asianomaisia yhä pidettäisiin siinä poliisivalvonnassa, joka kapitulin toivomuksesta jo aikaisemmin oli järjestetty, jotta harhaoppien levittäminen estettäisiin. Lisäksi ehdotettiin, että Föglön kirkossa luettaisiin edelleen tammikuussa lähetetty rukous. Lehtori Heikel ei poliisivalvonnan osalta ollut enemmistön kanssa samaa mieltä. Bergenheim toimitti nämä asiakirjat von Bergin pyynnöstä kenraalikuvernöörin kansliaan.¹⁴

Senaatti hyväksyi tuomiokapitulin ehdotukset, mutta edellytti, että Föglöhön vielä lähetettäisiin pappi jatkamaan opetusta. Tuomiokapituli valitsi tehtävään Fredrid Wilhelm Fredrikssonin, joka matkusti Ahvenanmaalle helmi-kuun lopussa 1860. Fredriksson oli aikaisemmin, juuri Möllersvärdin herä-

¹³ Bergenheimin kirjoittama kopio Thomanderin rukouksesta ja hänen oma ehdotuksensa. A V 6 TTA TMA; tklin pk 12.1.1859 § 2. A I 89 TTA TMA; tklin kirje 47/12.1.1859. B I 126 TTA TMA; *Österlin* 1960, 406s, 417s.

¹⁴ Tklin pk 1858, 13.10. § 12, 14.10. § 1, 1859, 1.6. § 52, 6.7. § 2. A I 88—89 TTA TMA; tklin kirje 826/6.7.1859. B I 126 TTA TMA; Bergenheim von Bergille 26.7.1859. KKK 56/1859 VA; *Eriksson* 1956, 47—50; *Näsman* 1962, 27s.

tyksen aikaan, toiminut Sottungan kappalaisena, ja hän oli jopa omalta osaltaan pitänyt yhteyttä Evankeliseen allianssiin. Fredriksson sekä saarnasi että keskusteli ja jakoi traktaatteja. Maltillisella toiminnallaan hän onnistui lopettamaan liikkeen leviämisen, saipa hän yhden ”harhautuneen” palamaan takaisin kirkon yhteyteen. *Näsman* onkin todennut, että Suomessa viiranomaiset olivat huomattavasti suvaitsevampia kuin Ruotsissa, missä suoritettiin pakkokasteita ja maastakarkotuksia.¹⁵

Joulukuussa 1860 Fredriksson lähetti tuomiokapitulille kertomuksen toiminnastaan ja ilmoitti haluavansa palata takaisin. Teologian lehtori Johan August Lindelöf ja lehtori Hjelt olivat sitä mieltä, että oli liian aikaista kutsua Fredriksson pois. Viisi jäsentä oli kuitenkin siihen valmiita kertomuksessa esitettyjen rauhoittavien tietojen perusteella. Bergenheim on esityslistaansa merkinnyt tämän asian kohdalle:

Minusta näyttää siltä, että tuomiokapitulin pitäisi päättäväisesti lausua mielipiteensä siitä, ettei enää ole aihetta turvautua mihinkään poikkeustoimiin baptististen harhojen vastustamiseksi, joten ei ole estettä Fredrikssonin palauttamiselle entiseen paikkaansa. Föglössä pidetty rukous pitäisi ilmeisesti lukea myös Finströmissä ja Saltvikissa siihen asti, kunnes joko hallitus antaa käsitellä heitä lain mukaisesti tai he luopuvat harhasta. Hallitus ratkaiskoon, onko heillä oikeus vapaasti arvostella kirkkoa ja levittää oppiaan.¹⁶

Kirkon ja sen papiston arvovalta oli jälleen kysymyksessä, sillä baptistit arvostelivat suorasukaisesti monia asioita seurakuntien opissa ja elämässä.

Manner-Suomessa oli joillakin paikkakunnilla säilynyt vanhaluterilainen kylärukousperinne. Niinpä esimerkiksi Närpiön Ylimarkun ja Laihian Sarvi-joen rukoushuoneissa pidettiin papiston tietien pyhäisin rukous-, virsi- ja postillanlukutilaisuuksia, joita Ylimarkussa johti seudun lastenopettaja. Näistä kylärukouksista jouduttiin kapitulissa äänestämään, kun käsiteltiin Bergenheimin pöytäkirjaa Närpiön tarkastuksesta. Teologian lehtori Gustaf Fredrik Helsingius oli sitä mieltä, että rukoukset vähensivät jumalanpalveluksen arvoa, eikä muutenkaan ollut sopivaa, että jumalanpalveluksen sijasta osallistuttiin ilman pappia pidettyyn tilaisuuteen, vaikkakin kirkolle oli yli 16 kilometrin matka. Molemmat äänestykset päättyivät tasatulokseen, ja arkkipiispan puheenjohtajana kannattama ratkaisu voitti. Sen mukaan ei ollut tarpeen luopua usean sukupolven aikaisesta tavasta, jonka noudattamiseen vuoden 1705 synodaalikokouskin oli kehottanut. Papiston oli vain valvottava, ettei

¹⁵ Fredriksson Renvallille 11.4.1860. Renvallin kok. 1:4 TMA; rkpk Ahvenanmaa 10.9.1860. E VII 25 TTA TMA; *Eriksson* 1956, 50; *Näsman* 1962, 29.

¹⁶ Bergenheimin esityslista kokoukseen 5.12.1860. A V 3 TTA TMA; tklin pk 5.12.1860 § 9. A I 90 TTA TMA; tal.os. KD 1/340 1861 VA.

näissä tilaisuuksissa sattunut epäjärjestyksiä, että rukouksia johtavat henkilöt olivat sopivia ja että kyläläisiä muistutettiin kirkossa käymisen tärkeydestä. Eri puolilla hiippakuntaa järjestettiin myös kulmakuntasaarnoja, joiden ongelmana joskus olivat järjestyksenpitovaikkeudet. Mikäli 'sellaisia ei ollut ilmennyt, Bergenheim antoi luvan kyläkirkkojen pitämiseen, erityisesti vanhoja ja sairaita ajatellen.¹⁷

Piispantarkastuksessa oli tutkittava myös seurakuntien siveellistä tilaa. Bergenheim laski tarkastusta varten laadituista kertomuksista seurakunnassa havaittujen rikkomusten ja väkimäärän välisen suhdeluvun ja vertaili näin saamia tuloksia. Mikäli suhdeluku osoittautui poikkeuksellisen suureksi, tarkastaja sai aiheen erityishuomautuksiin. Bergenheimillä näyttää olleen luja usko piispallisen kehotuksen tehoon. Hänen ohjeensa seurakuntien kirkkoherroille oli, että voimassa olevia säännöksiä tarkoin noudattaen oli pantava raja yhteiskuntaa tuhoavien paheiden, rikollisuuden, juoppouden ja aviottomien lasten määrän kasvuille. Niinpä kirkkoherran oli valvottava, että erilaisista rikkomuksista määrätty sakot myös perittiin ja että seurakuntalaisten mainetta koskevat merkinnät kirkonkirjoissa olivat ajan tasalla. Arkkipiispa ei myöskään epäröinyt neuvoa papistoa kääntymään kruunun virkamiesten puoleen, milloin ilmeni tottelemattomuutta ja uppiniskaisuutta. Vihkimättä yhteen muuttanut pariskunta, johon kirkkoherran kehotukset eivät tehonneet, oli "kruunun kädellä" erotettava. Tällaisia vihkimisensä kanssa vitkastelleita jouduttiin tuon tuostakin kehoittelemaan myös tuomiokapitulin istunnoissa. Vöyrin Estlander pyysi, että Bergenheim tarkastusmatkansa yhteydessä antaisi erään kehotuksen, jotta pari säästyisi pitkän Turun-matkan vaivoista. Vöyrin tapauksessa oli kyse miehestä, jota liiton virallistaminen ei kiinnostanut ja joka kirkkoherransa kuvauksen mukaan oli "itsepäisempi kuin kaksi itsepäistä suomalaista yhteensä".¹⁸

Etelä-Pohjanmaalla yhteiskuntarauhan häiriöt olivat 1850-luvulla poikkeuksellisen räikeitä. Yleinen kurittomuus, puukkojunkkarius, viinan kirot ja muu tapain turmelus rehottivat. Juuri Pohjanmaalla oli arkkipiispan mielestä neljäs käsky ja huoneentaulu saatettava entiseen kunniaansa. Oli myös vastustettava vanhempien auktoriteettia vähentänyttä tapaa, että talonpidosta

¹⁷ Ptpk Närpiö 1850, Ruovesi 1855. E VI 139, 173 TTA TMA; tklin pk 15.1.1851 § 4—5. A I 81 TTA TMA; Schmidt 1956, 123s; Ojanen 1966, 30—32.

¹⁸ Tarkastusohjeet, kohta 5. *Kkje* 274/21.6.1836; esim. ptpk Huittinen (Vampula), Ulvila, Snappertuna 1852, Ruovesi, Vårdö, Finström 1855, Korppoo, Pietarsaari 1856, Lapväärtti 1857, Närpiö (Korsnäs), Kalvola 1860. E VI 35, 204, 60, 173, 188, 22, 78, 152, 97, 139, 55 TTA TMA; Estlander Bergenheimille 11.2.1856. I 1:10 TTA TMA; tklin pk 15.7.1857 § 3. A I 87 TTA TMA; Schmidt 1956, 175s; Ojanen 1966, 63s; Halmesmaa 1978, 37—39.

luovuttiin jo 45—55 -vuotiaina ja vastuu siirrettiin nuorille liian aikaisin. Bergenheimin käsitys Ilmajoen ja Kauhajoen tarkastuksissa 1852 oli, että laillisen järjestyksen halveksuntaan oli syynä sekä maallisten että kirkollisten viranomaisten velttous. Siksi papiston oli tarkastajan mielestä tehtävä kaikkensa, jotta luottamus kirkon perustana olevaan jumalalliseen järjestykseen ja maallisen esivallan kurinpitokykyyn palautuisi. Bergenheimin mielestä laillisen elämänmenon palauttaminen maakuntaan ei ollut mahdollista ilman, että lisättiin poliisivoimia. Niinpä hän Ilmajoen tarkastuksesta lähetti välittömästi kirjeen maaherralle ja esitti, että Kauhajoelle hankittaisiin oma kruunun virkamies huolehtimaan järjestyksestä ja että Peräseinäjoki ja Jalasjärvi yhdistettäisiin samaksi nimismiespiiriksi. Myöhemminkin Turun tuomiokapituli pyrki siihen, että Etelä-Pohjanmaan nimismiesten lukua ja käräjäkuntajakoa lisättäisiin.¹⁹

Tuomiokapitulin jäsenet eivät aina olleet arkkipiispan kanssa samaa mieltä siitä, miten seurakuntaelämässä havaittuja epäkohtia olisi korjattava. Vaasan ja Mustasaaren piispantarkastuksessa 1856 kävi ilmi, että noin neljännes kaupunkilaisista ei käynyt ehtoollisella eikä kinkereillä. Kun tarkastuspöytäkirjaa käsiteltiin tuomiokapitulissa, Bergenheim ehdotti, että kirkkoherralle annettaisiin tehtäväksi muistuttaa seurakuntalaisia sopivissa tilaisuuksissa näitä asioita koskevista lakipykälistä. Vuoden kuluttua kirkkoherran olisi sitten selostettava kapitulille tämän toiminnan tuloksia ja liitettävä mukaan luettelo niistä, jotka edelleen jatkoivat laiminlyöntiään. Tähän luetteloon arkkipiispa edellytti merkittäväksi asianomaisten iän, kristinopin taidon ja muitakin tietoja. Kapitulin muut jäsenet olivat sitä mieltä, ettei ollut tarkoituksenmukaista vaatia arkkipiispan ehdottaman luettelon laatimista.²⁰

Jokaisesta Bergenheimin pitämän piispantarkastuksen pöytäkirjasta näkyy, että papistolla oli vaikeuksia pitää seurakuntalaistensa elämää säännösten edellyttämässä järjestyksessä. Kirkkokurin noudattamisen ja siveellisen elämän valvomisessa oli papiston apuna perinteisesti ollut kuudennusmiehiä. Vuonna 1826 Turun hiippakunnassa oli annettu ohjesääntö kirkkoneuvostoista, joihin kuudennusmiehet ja kirkonisännät kuuluivat ja joiden tehtävänä oli kirkkokurin ylläpitäminen, kirkonpalvelijain toiminnan ohjaaminen sekä seurakuntalaisten siveellisyyden ja säädylisyyden valvonta. Kirkkoneuvostot puuttuivat sellaisiin huonoihin tapoihin, joita yleinen laki ei tuominnut, kuten jumalanpalveluksen laiminlyömiseen, katekismuskuulustelun pakoiluun,

¹⁹ Ptpk Ilmajoki (Kauhajoki) 1852. E VI 44 TTA TMA; tal.os. KD 31/1 1858 VA; *Ylikangas* 1984, 145—148; *Seppo* 1985, 1—5, 8.

²⁰ Tklin pk 20.5.1857 § 92. A I 87 TTA TMA.

aviopuolisoitten tai lasten ja vanhempien väliseen epäsopuun, yöjuoksuun ja laiskotteluun.²¹

Bergenheim nosti tarkastuksissa esiin kirkkoneuvostojen jäsenet. Piispan mielestä kirkkoneuvosto oli ”ikivanha ja puhtaasti kristillinen laitos”, jonka jäsenten kanssa pappien oli syytä olla läheisessä yhteistyössä. Kirkkoneuvosto oli papistolle hyvänä apuna sen edistäessä Jumalan valtakunnan asiaa, eikä arkkipiispakaan jättänyt tarkastuksissa tätä huomioon ottamatta. Ihmispelko ei arkkipiispan sanojen mukaan saanut estää kuudennusmiehiä ilmoittamasta havaitsemiaan paheita papistolle ja auttamasta sitä niiden vastustamisessa. Bergenheim piti kuudennusmiehiä sopivina avustamaan papistoa erityisesti seurakunnan siveellisen tilan kohottamisessa. Matkoillaan Bergenheim myös itse neuvotteli seurakuntien luottamusmiesten kanssa. Suppeissa inspektioissa juuri näiden edellytettiin olevan paikalla. Kun Bergenheim 1854 suunnitteli matkallaan poikkeavansa Lappajärven Fellmanin luona, hän pyysi tätä etukäteen kutsumaan kuudennusmiehiä ja seurakunnan köyhäinhoidosta vastaavia koolle kirkkoon, jotta arkkipiispa voisi tavata heitä lyhyesti. Tätä hän pyysi, ”koska minä seurakunnissa käydessäni aina haluan päästä läheiseen kosketukseen rahvaan kanssa kuudennusmiesten ja köyhäinhoidon johtajien välityksellä”. Vehmaalla 1860 pidetyn rovastikuntakokouksen aluksi arkkipiispa esitti paikalla olleille papeille eräänlaisena harjoitusnäytteenä keskusteluhetken Vehmaan seurakunnan kirkonisäntien ja kuudennusmiesten kanssa. Aiheena olivat seurakuntien yleiset asiat, erityisesti kansansivistys.²²

Tarkastuksissa kävi ilmi, että kirkkoneuvostojen jäseniä oli usein valittu pikemminkin taloudellisen vakavaraisuuden kuin kristillisen harrastuneisuuden perusteella. Tähän arkkipiispa puuttui ja kehotti valitsemaan vain sellaisia, jotka olivat tehtävään sopivia, siveelliseltä elämältään esimerkiksi kelpaavia ja valppaita vastustamaan kaikkia paheita sekä valmiit ihmisiä pelkäämättä hoitamaan tehtävänsä. Kuudennusmiesten, kirkkoneuvostojen sekä köyhäinhoitojohtokuntien jäsenten arkkipiispa edellytti auttavan papistoa myös elvyttämään kotihartauksia, pitämään järjestystä jumalanpalvelusten aikana ja nuhtelevaan laiskoja kirkossa kävijöitä. Kuortaneen piispantarkastuksessa Bergenheim ”sattuneesta syystä” kehotti eräitä kuudennusmiehiä omaloitteisesti luopumaan tehtävistä, jottei kirkkoherran tarvitsisi heitä erottaa.

²¹ Ptpk:t 1850—1863. E VI TTA TMA; Rinne 1947, 33—43.

²² Bergenheim kutsui kirkkoneuvoston jäseniä nimityksellä ”medskaffare för Guds rike”, ”för befrämjande af Guds ära”. Rkpk Ahvenanmaa 1851, Vehmaa 1860. E VII 25, 5 TTA TMA; ptpk:t 1852. E VI TTA TMA; matkapk 1862. E VI 6 TTA TMA; Bergenheim Fellmanille 15.8.1854. Fellman-suvun kok. 3 VA.

Syynä oli asianomaisten esimerkiksi kelpaamaton vaellus. Tehtävässään toimeliaisuutta osoittaneen luotolaisen kuudennusmiehen arkkipiispa taas kutsumi kirkon kuoriin saamaan julkista kiitosta työstään. Bergenheim oli myös valmis ottamaan kirkkoherroilta esityksiä ansioituneiden kirkonisäntien ja kuudennusmiesten palkitsemisesta.²³

Kuudennusmiesten valinnassa piti arkkipiispan mielestä ennen muuta ottaa huomioon asianomaisen sisäinen kutsumus ja halu edistää Jumalan valtakunnan asiaa. Raaseporin itäisessä rovastikunnassa 1860 käyty keskustelu osoittaa, ettei tämäkään määritelmä perinteistä yhtenäiskulttuuriajattelua edustavan tuomiokapitulin kannalta ollut ongelmaton. Kun näet joku kokoukseen osallistuneista papeista määritteli kunnan kuudennusmieheksi sellaisen, joka oli herännyt lämpimään uskonelämään, tarkastusmatkalla mukana ollut matematiikan lehtori Wilhelm Engelbert Neovius piti aiheellisenä huomauttaa, ettei pysyvää hyötyä saavutettaisi, jos nämä henkilöt olivat pietistejä tai kuuluivat johonkin uskonnolliseen puolueeseen. Pääpainon tuli Neoviuksen mukaan olla siinä, että kirkkoneuvoston jäsenet ymmärsivät luterilaisen kirkon tunnustuksen ja olivat vaelluksessaan nuhteettomia. Arkkipiispa sanoi olevansa samaa mieltä ja lisäsi, että oli arveluttavaa, mikäli luultiin tietyistä ulkonaisista merkeistä voitavan päätellä ihmisen uskon laatua. Bergenheim ilmoitti myös olevansa samaa mieltä rovasti Gustaf Fredrik Helsingin kanssa siitä, että kuudennusmiehet olisi pyrittävä löytämään tilallisiin kuuluvasta rahvaasta, ja vain hätätapauksessa mukaan oli otettava renkejä tai muonatorppareita. Järjestelmästä ei näet olisi odotettavissa hyötyä, jos viimeksi mainitut opettaisivat tai ojentaisivat omaa tai naapurin isäntää.²⁴

Seurakuntien maallikkotoiminta nousi 1800-luvun puoliväliin tultaessa kirkollisessa keskustelussa yhä useammin esiin. Siihen viitattiin jo Nordströmin kirkkolakiehdotuksesta annetuissa lausunnoissa, ja myöhemmin Schauman käsitteli maallikkojen asemaa sekä kirkko-oikeuden käsikirjassaan että aikakauslehdessään. Schaumanin mielestä perinteinen tapa valita kylänvanhimpia ja kirkkoneuvostoja oli edelleen käyttökelpoinen, kunhan huolehdittiin siitä, että jäseniksi valittiin todella kristillisesti ajattelevia, vakaita miehiä. Papiston tuli olla läheisessä yhteistyössä näiden kanssa ja herättää heissä mielenkiintoa asioihin, joissa he toimivat samassa rintamassa papiston kanssa. Protestanttisen kirkon olemukseen kuului Schaumanin mukaan hyvin järjestetty maallik-

²³ Esim. ptpk Sund, Hammarland, Ruovesi (Ähtäri), Vähäkyrö 1855, Rymättylä, Lohja, Keuruu, Kuortane, Pietarsaari 1856. E VI 188, 26, 173, 223, 174, 105, 70, 84, 152 TTA TMA; Estlander Bergenheimille 9.6., 6.11.1856. I 1:10 TTA TMA.

²⁴ Rkp Raaseporin it. 1860. E VII 20 TTA TMA.

kotoiminta. Oli katolista jäännettä, jos ajateltiin, että vain pappien asiana oli toimia. Pappeinkokouksen valmisteluvaiheessa Kosken ruukinsaarnaaja Carl Fredrik Öller puuttui railakkaasti samaan asiaan. Hänen mielestään maallikkoja oli kirkossa kohdeltu alaikäisenä, holhouksenalaisena massana, jonka ei katsottu pystyvän arvioimaan kirkollisia kysymyksiä. Maallikkojen piti vain vaieta ja totella pappeja, jotka olivat monopolisoineet itselleen aktiivisen kirkollisen toiminnan ja hengellisen vallan. ”Mitä tämä on muuta kuin muinaista katolista klerokratiaa?” hän kyseli. Lars Stenbäck liikkui samalla linjalla. Hänen mielestään kirkollisessa lainsäädännössä kyllä tunnettiin presbyteriaaliset ainekset, mutta ne oli lyöty laimin ja työnnetty taka-alalle. Nyt oli syytä elävöittää ne.²⁵

Ulkomaanmatkalla verestynein voimin arkkipiispa lähti syksyllä 1860 tarkastusmatkalleen. Rovastikuntakokouksissa oli määrä keskustella myös seurakuntien maallikkotoiminnan elvyttämisestä. Oli pohdittava, miten tarkoituksenmukaisesti käytettäisiin hyväksi ”niitä presbyteriaalisia aineksia, jotka voimassa olevat kirkolliset säännökset antavat papiston käyttöön”. Pöytäkirjoista käy ilmi, että arkkipiispa esitteli kokouksissa aihetta valmistavasti. Maallikkotoiminnassa oli arkkipiispan alustuksen mukaan kaksi puolta, positiivinen ja negatiivinen. Jälkimmäinen ei arkkipiispan mielestä ollut tarkoitettu poliisitoimeksi eikä vakoiluksi, vaan se oli molemminpuolisen luottamuksen elävöittämää veljellistä huolehtimista seurakuntien siveellisyydestä. Tähän maallikkotoimeen kuuluivat esimerkiksi kinkereillä tehtävät ilmiannot. Positiivisen maallikkotoiminnan arkkipiispa jakoi kolmeen osaa. Ensimmäisen muodostivat opetustehtävät, erityisesti pyhäkoulu, joka vapaaehtoisena maallikkotoimintana ensinnäkin paransi seurakuntalaisten lukutaitoa ja toiseksi tarjosi sopivan muodon maallikkoaktiivisuudelle. Toisena osana olivat maallikkojen toimet sairaanhoidossa, ”tai oikeammin terveydenhoidossa” ja kolmantena maallikkojen palvelukset köyhäinhoidossa. Viimeksi mainitut eivät arkkipiispan mielestä perustuneet köyhäinhoitolakiin, vaan vapaaehtoiseen kristilliseen hyväntekeväisyyteen, seikka, johon Schauman kiinnitti huomiota kirkko-oikeuden käsikirjassaan 1853. Näitä muotoja tuli arkkipiispan mielestä soveltaa seurakunnissa siten, että lähtökohtana oli vapaaehtoisuus. Mikäli papisto osaisi tarkoituksenmukaisesti herättää aktiivisuutta, se saisi seurakuntatyöhönsä erinomaisia lisävoimia.²⁶

²⁵ *TFK* 1/1859, 47s; *ppk* 1859, 210, 274s; *Kansanaho* 1960, 67—70.

²⁶ *Kkje* 436/9.8.1860; rkpk:t 1860. E VII TTA TMA; *Kansanaho* 1960, 111.

Maallikkoaktiivisuudesta esitettiin 1850-luvun loppupuolella lähinnä ruotsalaisten esikuvien mukaan myös kokonaan uudentyypisiä ajatuksia. Sama länsi-suomaalaisten uudistusmielisten pappien ryhmä, joka 1857 oli anonut lähetysseuran perustamista, jätti kesäkuussa 1860 anomuksen sisälähetysseuran perustamisesta Suomeen. Schauman oli jo loppuvuodesta 1859 ehtinyt käsitellä hanketta lehdessään. Hän hyväksyi itse idean tehostaa seurakuntien sielunhoitoa ja aktivoida maallikkoja, mutta vastusti erillisen yhdistyksen perustamista. Turun tuomiokapitulissa käsiteltiin ehdotuksesta annettavaa lausuntoa elokuussa. Pohjatyon on nähtävästi tehnyt tuomiorovasti Renvall, sillä hän kirjoitti lausunnon tuomiokapitulin kirjekirjaankin. Tuomiokapituli asettui yksimielisesti vastustamaan yhdistyksen perustamista, sillä esimerkiksi suunnitellun kolportööritoiminnan arveltiin häiritsevän kirkon rauhaa. Jo nimi ”sisälähetys” sisälsi kapitulin mielestä moitteen kirkon laillisesti järjestettyä toimintaa kohtaan. Uutta organisaatiota ei kapitulin mielestä tarvittu, vaan seuran toivomat tavoitteet voitiin saavuttaa jo olemassa olevia toimintamuotoja tehostamalla. Turun kapitulin lausunto noudattelee Schaumanin esittämiä perusteita.²⁷

Porvoon tuomiokapituli ja senaatti puolsivat anomuksen hyväksymistä, mutta hanke kaatui, kun kenraalikuvernööri von Berg asettui sitä vastustamaan. Hänen mielestään kaikki seuralta odotetut hyvät asiat voitiin saavuttaa ilman eri yhdistystä. Mikäli seuroja tai yhdistyksiä perustettaisiin, niiden tuli olla piispojen valvonnassa. On mahdollista, että arkkipiispa on tässä asiassa vaikuttanut von Bergin asenteeseen. Joka tapauksessa yleisesti arveltiin, että Turun kapitulin epäävän lausunnon varsinainen rakentaja ja hankkeen pääkaataja oli Bergenheim. Lähetyskoulun johtajaksi siirtynyt Clemens Johan Gabriel Sirelius kirjoitti kielteisen päätöksen tultua tiedoksi:

Anomus sisälähetysyhdistyksen muodostamisesta on Kaifas Bergenheimin ja Isä Bergin toimenpiteiden johdosta nyt hylätty, vaikka senaatti on sitä yksimielisesti puoltanut, koska, kuten käskykirjeessä sanotaan, sellainen helposti johtaisi arveluttavaan hajaannukseen valtiokirkossa ... Ulko- eli pakanalähetys menee maassamme Herran siunaamana eteen päin eivätkä diplomaattipiispat ja tekohurskaat diplomaatit pidä sitä lainkaan vaarallisena.²⁸

Vuoden 1860 syksyllä tehdyn tarkastusmatkan kannanotot toistavat sisälähetysseuran perustamisehdotuksesta annetun lausunnon ajatuksia. Niinpä Bergenheim sanoi, ettei Suomen oloissa ollut toivottavaa vaan pikemminkin

²⁷ TFK 3—4/1859, 292—347; tklin pk 9.8.1860 § 11. A I 90 TTA TMA; tklin kirje 610/9.8.1860. B I 127 TTA TMA; *Paunu* 1952, 132s; *Kansanaho* 1960, 71—75.

²⁸ *Kansanaho* 1960, 81—84.

hyvin haitallista, jos maallikoille myönnettäisiin oikeus tunkeutua papilliselle toiminta-alueelle. Sellaista tapahtuisi, jos maallikot julkisesti julistaisivat ja selittäisivät sanaa. Heillä oli velvollisuutensa omassa perhepiirissään, jonka ulkopuolelle ei saanut lähteä, puhumattakaan, että perustettaisiin erillisiä yhdistyksiä. Arkkipiispan mielestä esimerkiksi pyhä- ja kyläkoulut tarjosivat riittävän laajan työkentän seurakuntien maallikoille; erinomaiseksi esimerkiksi kelpasivat Kuortaneen koulut. Juuri kolportööritoimintaa Bergenheim ja tuomiorovasti Renvall pitivät sisälähetyssuunnitelmassa arveluttavimpana. Vanha, hyvä kuudennusmiesjärjestelmä ja sen toiminnan elvyttäminen oli Turun tuomiokapitulin lääke, kun senaatti sisälähetyssuorahankkeen kaaduttua tiedusteli kapituleilta, mihin toimiin olisi ryhdyttävä ”korkeamman hengellisen elämän herättämiseksi Suomen seurakunnissa”. Toinen keino olisi kansansivistyksen parantaminen.²⁹

Arkkipiispa Bergenheimin mielestä ihanteellista seurakuntaelämää oli toiminta perinteisen yhtenäiskulttuurin luomissa muodoissa. Pietistissävyinen ajattelu särkei tämän kokonaisuuden ja oli siksi hänelle vieras. Tietty kristillisen tapahurskauden määrä kuului hänen mielestään kaikille ja oli myös riittävä. Hänen ajatustapaansa kuvaa Turun tuomiorovastikunnan pappien kokouksessa 1861 käyty keskustelu. Renvallin ja Hedbergin mielestä kotihartaus ei täyttänyt tehtäväänsä, ellei sen pitäjä itse ollut Jumalan Hengen täyttämä. Bergenheim liittyi puolestaan niihin, jotka pitivät kotihartautta eräänlaisena velvollisuutena, jota hoitaessaan uudestisyntymätönkin voi vähitellen herätä. Arkkipiispa lisäsi: ”Mikäli kotihartautta alettaisiin pitää jonakin erityisenä totisen kristillisyyden tuntomerkinä, se johtaisi epäilemättä tekopyhyyteen.”³⁰

Seurakuntaelämän vinoutumien hoitamisessa Bergenheim oli valmis soveltamaan kaikessa vaativuudessaan sen vanhan säännöstön, jota monin paikoin jo arvosteltiin. Epätarkoituksenmukaisena pidettiin muun muassa sitä, että papisto turvautui maallisen esivallan mahtiin, kun sana ei tehonnut. Bergenheimin itsepintainen pyrkimys usein vanhentuneeksi koetun säännöstön elvyttämiseen silloinkin, kun sen soveltaminen oli ilmeisen epätarkoituksenmukaista, leimasivat hänet ainakin vapaamielisissä piireissä arkkipiispan konservatiiviksi. Jo kansanvalistuskomiteassa oli keskusteltu siitä, mitä olisi tehtävä, kun lepopäivän pyhittämisen sijasta korttipeli, tanssi ja muut arveluttavat harrastukset levisivät. Komitean puheenjohtaja von Haartman ei pitänyt ehdotonta

²⁹ Rkpk Raaseporin länt., Perniö 1860. E VII 22, 23 TTA TMA; rkpk 19.9.1861 § 3. Turun tuomiokirkon arkisto Ca:1 TMA; *Kansanaho* 1960, 83—87.

³⁰ Rkpk 19.9.1861 § 2. Turun tuomiorovastikunnan arkisto Ca:1 TMA.

huvikieltoa ajan ajatustapojen mukaisena. Bergenheim taas vaati maaherroja ja nimismiehiä hoitamaan lain edellyttämän osansa, jos lepopäivän pyhittäminen laiminlyötiin. Hän totesi:

Minunkin täytyy myöntää, että joudutaan arveluttavuuksiin, mikäli yritetään kaikessa elvyttää vanhemmat säännökset sunnuntaiden ja kristillisten juhlapyhien asiaankuuluvasta pyhittämisestä, mutta olen kuitenkin täysin vakuuttunut siitä, että jotain tässäkin asiassa on tehtävä mitä pikimmin, ettei kaikki uskonto ja siveellisyys ja se, mitä nyt tehdään kasvavan nuorison sivistykseksi, menetä merkitystään. Sillä surullinen ja seurauksiltaan arvaamaton on ja sellaisena pysyy se seikka, että nimenomaan ne päivät, jotka laissa määrätään yksinomaan jumalanpelon, kristillisen vakavuuden ja siveellisyyden edistämiseen, ovat sellaisia, joina Jumalan unohtaminen, kevytmielisyyys ja koreilu, etten sanoisi siveettömyys ja pahhe, kaikkein ilmeisimpinä nousevat esiin. Ellei tätä tarkoittavia vanhoja säännöksiä voida elvyttää, poistettakoon ne kokonaan ja otettakoon käyttöön uudet, ajan hengen mukaiset, olkoon henki sitten hyvä tai huono, jottei esivalta, joka on Jumalalta saanut haltuunsa miekan hyvien suojaksi ja pahojen pelotukseksi, näyttäisi suuren, ymmärtämättömän massan silmissä heikolta ja voimattomalta ja niin saisi osakseen sen välinpitämättömyyttä ja halveksuntaa.³¹

4.3.6. *Asiantunteva koulujen tarkastaja*

Vaasan lukion saksan kielen opettaja Johan Oskar Immanuel Rancken kuvasi vaasalaisopettajien mielialoja arkkipiispa Bergenheimin ensimmäisen tarkastusmatkan jälkeen:

Opettajien yksimielinen ajatus on, että he ovat Bergenheimissä saaneet parhaan johtajan, minkä tällä hetkellä olisivat voineet saada, johtajan, joka itse tuntee opetuslaitoksen, on esiintynyt opettajien rinnalla eri vaiheissa ja ylittää sekä näkemyksissä että toiminnassa niiden hyväksi ehdottomasti esimerkiksi Edmanin.

Opettajat tulivat huomaamaan, että he olivat saaneet koulupiispan. Tästä oli osoituksena tehokas tarkastustoiminta. Myös koulutarkastuksissa Bergenheimillä oli mukanaan edellisten tarkastusten pöytäkirjat. Kun näitä tarkastuksia pidettiin joka toinen vuosi, oli helppo seurata, että annettuja ohjeita noudatettiin. Kaskisten ala-alkeiskouluun oli 1850 määrätty hankittavaksi karttapallo ja kymmenen Uutta testamenttia. Kun niitä vuoden 1852 tarkastukseen mennessä ei ollut hankittu, annettiin huomautus. Tammissaarella tar-

³¹ Bergenheimin muistio 21.10.1852. von Haartmanin kok. 21 VA. Esivallan pakkokeinoja erityisesti ehtoollisen kohdalla ja papiston turvautumista maalliseen valtaan yleensä arvosteli terävästi mm. *Wasabladet* 16.11.1861.

kastaja taas saattoi todeta, että koulun tila oli edellisestä tarkastuksesta parantunut.¹

Koulujärjestyksen säännösten mukaan tarkastustilaisuuksiin oli kutsuttava paikkakunnan merkkihenkilöitä ja muutakin yleisöä. Varsinkin alkuvuosina Bergenheimin tarkastuksissa olikin runsaasti väkeä. Niin tarkastaja kuin opettajatkin olivat juhla-asussa. Tarkastuksen alussa arkkipiispa tervehti läsnäolijoita ja selosti tilaisuuden tarkoituksen. Sitten pidettiin aamuhartaus, jossa veisattiin virsi ja kuunneltiin jonkun oppilaan lukema teksti ja rukous. Jos tarkastus oli alkanut vasta iltapäivällä, hartautena oli päätösrukous. Oppilaiden kuulustelemisessa ja opettajien kuulustelun seuraamisessa piispaa avusti hänen mukanaan liikkunut tuomiokapitulin lehtori tai myös joku muu paikalla muuten oleva pappi. Näin kuluneen tarkastuksen julkisen osan päätteeksi piispa kertoi kuulustelun tuloksen ja lausui oppilaille ”muutamia vakavia ja sydämellisiä jäähyväissanoja kehottaen heitä noudattamaan kokeneiden opettajiensa neuvoja ja opastusta sekä osoittamaan heitä kohtaan alistuvaisuutta, tottelevaisuutta, rakkautta ja täyttä luottamusta”. Hän myös toivoi, että oppilaat ”alituisesti ahkeroisivat kasvaakseen tiedoissa, hyveessä ja jumalanpelossa ja muistaisivat joka päivä sen tilinteon, johon jokainen kerran kaikkietävän Jumalan edessä joutuu”. Paikalla olevia vanhempia arkkipiispa kehotti muistamaan, että mahdollisuus lasten kouluttamiseen oli suuri etu, jota kannatti käyttää hyväkseen.²

Bergenheimin tarkastukset kestivät ala-alkeiskouluissa 2–4 tuntia, yläalkeiskoulujen ja lukioitten tarkastuksiin käytettiin sen sijaan yleensä kokonainen päivä. Muun yleisön poistuttua jatkettiin tarkastuksen tulosten käsittelyä piispan seurueen, koulun inspehtorin ja opettajien kesken. Nyt piispa teki koulun tilaa, opettajien opetustapaa tai muuta käyttäytymistä koskevat huomautuksensa. Bergenheimille oli ilmeisen tärkeää, etteivät opettajien asemaa tai heille kuuluvaa arvostusta horjuttavat kielteiset seikat tulleet esiin tarkastuksen julkisessa osassa. Koulujärjestyksen edellyttämän tilien, luetteloiden ja muun arkiston tarkastuksen Bergenheim suoritti huolellisesti. Yhdestäkään tarkastuspöytäkirjasta ei myöskään puutu maininta, että se oli yhteisesti tar-

¹ Rancken isälleen 30.9.1850. J. O. I. Ranckenin kok. 90b VSLB; ktpk:t 1850–1863, erityisesti Kaskisten aak 1850, 1852, Tammisaaren aak 1850, 1852, Turun tyttökoulu 1859. TKA 10, 31, 47 VA; *Halila* 1978b, 64, 68s.

² KJ 6.11.1843 ja 7.4.1856 § 31. FS 1843, 1856; esim. ktpk Hämeenlinnan yak 1850, 1854, 1857, 1862, Pietarsaaren aak 1850, Rauman aak 1852, Vaasan yak 1852, Kokkolan aak 1852, 1854, Ahvenanmaan aak 1851, Turun tyttökoulu 1856, Hämeenlinnan lukio 1858, 1862. TKA 6, 18, 29, 62, 13, 1, 47, 4 VA; vtpk Turun lukio 1850, 1853. TKA 37 VA; *Halila* 1978b, 67, 69s.

kistettu. Tarkastusten päätöstilaisuuksissa Bergenheim opasti opettajia pedagogisissa kysymyksissä. Tällöin kertaoutuivat hänen omat näkemyksensä: opetustyö on kutsumustyötä; opettajan on kaikin voimin edistettävä oppilaittensa älyllistä ja siveellistä kehitystä; opettaja ei ole pelkkä tietojen jakaja tai oppimestarimainen kuulustelija vaan myös kasvattaja.³

Opettajan oli arkkikiispan ohjeitten mukaan paneuduttava tehtäviinsä huolellisesti, perehdyttävä oppiaineisiinsa ja oppikirjoihin, jottei opetus jäisi hataraksi ja epävarmaksi. Tarkastaja arvosteli suorin sanoin opettajien työssä havaitsemiaan puutteita. Hän moitti, jos opetus hänen mielestään oli elotonta, hidasta, epäolennaisuuksissa viipyvää, oppilaita pitkästyttävää tai näiden tarkkaavaisuudesta piittaamatonta. Kaskisten ala-alkeiskoulun opettaja sai kuulla olevansa kykenemätön huolehtimaan oppilaitoksestaan tyydyttävällä tavalla, sillä tarkastaja katsoi hänen hoitaneen kaikkien tärkeiden oppiaineiden opetuksen kehnosti. Opetuksessa oli arkkikiispan ohjeiden mukaan pyritävä selkeyteen, eloisuuteen ja vapauteen. Opettaja ei saanut orjallisesti seurata oppikirjaa. Kysymykset oli muotoiltava täsmällisesti ja oppilaiden tarkkaavaisuus pidettävä hereillä koko tunnin ajan. Tällaista opetusta tavatessaan Bergenheim antoi tunnustusta. Kokkolan yläalkeiskoulun rehtoria hän kehui selkeästi ja eloisasta opetustavasta ja pedagogisesta taidosta, jota tämä osoitti oppilaiden ymmärrystä tutkiessaan. Bergenheimin vaatimuksista oltiin selvillä, sillä esimerkiksi Stenbäck opasti lukion lehtorin virkaa varten suoritettaviin kokeisiin valmistautuvaa Kihlmania: ”Itse kuulustelun on sujuttava ripeästi, tarmokkaasti, varmasti ja mahdollisimman suurella pedagogisella tahdikkoudella.”⁴

Tarkastusmatkat antoivat Bergenheimille opettajan virkojen täyttämiseen hyödyllistä tietoa hiippakunnan koulunopettajien taidoista. Kun hänen entinen virkansa keväällä 1851 oli haettavana, siihen pyrkivät muiden mukana Torsten Thure Renvall ja Zacharias Topelius. Arkkikiispa kertoi saaneensa Vaasan tarkastusmatkallaan erittäin myönteisen kuvan entisen oppilaansa Renvallin opettajan taidoista: Renvallilla oli harkittu, selkeä ja mukaansa tempaava esitystapa. Topeliusta hän kehui, koska tällä oli ”hyvin tunnettu, valloittava opetustapa” ja kyky soveltaa opetuksensa nuorison mielenkiinnon

³ Esim. ktpk Hämeenlinnan aak 1850, Ahvenanmaan aak 1860, Vaasan tyttökoulu 1861. TKA 8, 1, 66 VA; *Halila* 1978b, 66, 70s.

⁴ Esim. ktpk Tampereen aak 1850, 1854, Ahvenanmaan aak 1851, Kaskisten aak 1852, 1862, Hämeenlinnan yak 1854, Vaasan aak 1858, Porin yak 1860, Porin aak 1862, Kristiinankaupungin aak 1860, Kokkolan yak 1861, 1862. TKA 34, 1, 10, 6, 65, 23, 26, 15, 11, 10 VA; Stenbäck Kihlmanille 22.5.1852. *Ruuth* 1937, 268.

mukaan. Arkkipiispa tosin esitti virkaan valittavaksi Turun lukion apulaisen, mutta Renvallin valitus senaatissa muutti tuomiokapitulin päätöksen, ja niin tämä sai viran.⁵

Vielä 1850-luvulle tultaessa kouluopetus rakentui paljon ulkoluvun varaan. Vaikka ulkolukua oli arvosteltu ja sen asema asetettu kyseenalaiseksi, käytännössä oppilaat edelleen lukivat kotona läksynsä ulkoa ja opettaja kuulusteli sen koulussa. Latinan kielioppi oli luettava ulkoa, historiaa luettiin niin ikään enimmäkseen ulkoa. Maantietoa opetettiin ilman karttaa ja uskonnossa ulkoa opittava aines oli tärkeä. Bergenheim vaati, ettei opettaja saanut tyytyä pelkään ulkoa opettamiseen. Oli pidettävä huolta siitä, että oppilas oli myös ymmärtänyt lukemansa. Katekismus oli vaadittava ulkoa, mutta oppilaan oli pystyttävä selittämään oppimaansa myös omin sanoin. Opetuksessa oli pikemminkin kiinnitettävä huomiota laatuun kuin määrään ja ennen muuta oli kehitettävä oppilaiden ajatuskykyä. Sitä voitiin helpottaa lisäämällä opetuksen havainnollisuutta, mutta koulujen opetusvälinevarastot eivät läheskään aina olleet tyydyttäviä. Niinpä Bergenheim kehotti hankkimaan uusia karttoja ja karttapalloja, geometrian opetusvälineitä sekä Topeliuksen kirjan *Finland framställt i teckningar*, koska se arkkipiispan mielestä oli ”paras isänmaan maantiedon oppikirja”.⁶

Bergenheim muistutti, että opettajien oli kiinnitettävä huomiota opetusmetodiin. Erityisesti vuosien 1850, 1858 ja 1860 tarkastuspöytäkirjoissa mainitaan tarkastajan itse antaneen opetustapaa koskevia ”sopivia” ohjeita ja keskustelleen opettajien kanssa metodikysymyksistä. Tärkeää oli, että läksyn kuulustelun kysymykset osattiin muotoilla oikein. Niiden avulla oli nimenomaan tutkittava, oliko luettu asia ymmärretty. Kysymykset oli osoitettava koko luokalle, eikä saanut edetä istumajärjestyksen mukaan. Vastauksia ei saanut jäädä turhaan odotelemaan, vaan oli siirryttävä reippaasti eteenpäin seuraavaan oppilaaseen. Oppilaat oli totutettava vastaamaan selkeästi ja kokonaisiin lausein. Bergenheim halusi tarkastuksillaan saada selville opettajan käyttämän metodin. Se ilmeni hänen mielestään parhaiten, kun opettajan oli

⁵ Tklin pk 1851, 5.3. § 9, 3.12. § 11. A I 81 TTA TMA; *Paunu* 1952, 56, 75. Kuten Bergenheimin 1833 siirtyessä Turkuun lukion lehtoriksi, niin nytkin esitettiin arveluja tällaisen tehtävän avaamista tulevaisuuden näköaloista, sillä Carl Mauritz Crusell kirjoitti Renvallille 6.5.1850: ”Ämnar Du söka transport till Åbo?... Om Du vunne denna transport vore Du i alla fall åtminstone ett trappsteg närmare Biskopsstolen”. Renvallin kok. I:4 TTA TMA.

⁶ Esim. ktpk Kokkolan aak 1850, 1852, Tammisaaren aak 1850, 1856, Rauman aak 1852, Hämeenlinnan aak 1854, Vaasan yak 1857. TKA 13, 31, 29, 8, 62 VA; tklin pk 24.11.1852 § 2. A I 82 TTA TMA. Vuoden 1858 koulutarkastuksissa kiinnitettiin erityishuomiota geometrian opetukseen. TKA VA. *Hanho* 1955, 66s; *Isalo* 1968, 183, 142.

kuulusteltava oppilaitaan siten, että näiden vastaaminen edellytti asioiden ymmärtämistä.⁷

Tuomiokapitulissa käsiteltiin kevättalvella 1851 Porin ala-alkeiskoulun lukujärjestystä, jonka oli laatinut koulun inspehtori lääninrovasti Gustaf Wilhelm Homén. Kapituli ei ollut esitykseen tyytyväinen, ja niinpä arkkipiispa laati itse uuden ja liitti siihen selvityksen näkökohdista, jotka opetustavassa oli otettava huomioon. Näissä ohjeissa esitetään että katekismuskäskyt oli vaadittava selkeästi, hätäilemättä ja niin että oppilas osasi omin sanoin selittää lukemansa. Raamatunhistoriassa oli edellytettävä, paitsi kertomusten pääsisällön, myös yksityiskohtien oikein kertomista. Kirjoitusharjoitusten järjestämisestä annetaan yksityiskohtaiset ohjeet, samoin tavasta, jolla sisälukuharjoitukset oli toteutettava. Luetun ymmärtämistä korostetaan. Sisälukuharjoituksiin on varattu käytettäväksi raamatunhistoriaa kolme kertaa viikossa ja Uutta testamenttia kolme kertaa. Tarkkaan ja havainnollisesti Bergenheim opastaa myös maantiedon alkeiden opettamiseen: Suomen maantiedossa oli lähdettävä liikkeelle oppilaiden kotikaupungista niin, että he osasivat etsiä sen kartalta oman kotinsa, koulunsa ja kaupungin yleiset rakennukset; opetusta voi elävöittää kertomalla historiallisia lisätietoja. Laskennossa pääpaino oli pantava päässä laskuun. Ohjeissa selostetaan, miten päässä laskukuulustelu oli hoidettava. Vuonna 1858 tuomiokapituli siirsi myös Turun yläalkeiskoulun tuntijärjestelyt arkkipiispan harkittavaksi. Sama tuntijako toimitettiin sitten 1861 Porin yläalkeiskoulun rehtorille. Bergenheim liitti tähänkin lukujärjestykseen käytännön ohjeita lähinnä oppilaiden kirjoitusharjoitusten järjestämisestä. Hän totesi tarkastuksissa huomanneensa, että juuri tässä asiassa tarvittiin ohjausta.⁸

Ala-alkeiskoulujen tuntimääräksi Bergenheim määräsi vuoden 1850 tarkastuksissa seuraavat: katekismusta ja raamatunhistoriaa, sisälukua sekä kaunoja oikeinkirjoitusta 6 viikkotuntia, aritmetiikkaa sekä maapallon ja Suomen maantiedon opettamista 4 tuntia. Mikäli näistä tuntimääristä oli myöhemmin poikettu, Bergenheim antoi huomautuksen. Alkeiskoulujen kirjoitusharjoitusten tärkeyttä Bergenheim jaksoi korostaa joka tarkastuksessa. Hyvin harvoin hän katsoi voivansa antaa varauksettoman tunnustuksen ”tämän tärkeän sivistyksen välineen” huolellisesta hoitamisesta.⁹

⁷ Ktpk:t 1850, 1858, 1860, lisäksi ktpk Rauman aak 1852, Porin aak 1852, Vaasan yak 1854, Hämeenlinnan yak 1854, Vaasan tyttökoulu 1857, Turun lukio 1861, Kokkolan yak 1861. TKA 29, 26, 62, 6, 66, 37, 11 VA.

⁸ Tklin pk 5.3.1851 § 6, 13.1.1858 § 47. A I 81, 88 TTA TMA; tklin kirje 127/5.3.1851, 138/20.2.1861. B I 118, 128 TTA TMA; *Iisalo* 1968, 51.

⁹ Ktpk:t ala-alkeiskouluissa 1850, lisäksi Pietarsaaren aak 1856. TKA 18 VA.

Uskonnolla oli oppikoulun opetusaineitten joukossa perinteisesti keskeinen asema. Se oli merkittävä paitsi kirkon, myös maan yhteiskuntarauhan kaikinpuolisesta varjeltumisesta kiinnostuneen hallituksen kannalta. Bergenheim totesikin usein, että uskonto oli koulun tärkein oppiaine, jonka opetus oli saatava niin hedelmälliseksi kuin mahdollista. Juuri uskonnossa olisi päästävä elottamasta ulkoluvusta ymmärtävään luetun soveltamiseen elämässä. Uskonnonopetuksen Bergenheimin tarkastuksissa saama paino näkyy siinä, että kiireiselläkin tarkastusmatkalla ainakin sitä seurattiin. Ala-alkeiskoulussa oli arkkipiispan mielestä kiinnitettävä päähuomio Lutherin Vähän katekismuksen sanamuotoon ja sen ymmärtämiseen. Yläalkeiskoulussa taas raamatunhistorian tehtävänä oli antaa oppilaille mahdollisimman elävä ja täydellinen kuva Raamatun henkilöistä. Tuomiokapitulin hyväksymistä oppikursseista ei uskonnonopetuksessaakaan ollut lupa poiketa. Niinpä Bergenheim piti arveluttavana Vaasan yläalkeiskoulun rehtorin Lars Stenbäckin oppikurssiehdo-
tusta, jonka mukaan uskonnonopetuksessa olisi vähennetty katekismusselityksiä ja lisätty raamatunselityksiä sekä otettu mukaan Augsburgin tunnustus.¹⁰

Bergenheim ulotti tarkastuksensa myös ortodoksiseen uskonnonopetukseen. Ahvenanmaan ala-alkeiskoulun ortodoksinen uskonnonopettaja sai häneltä työstään kiitosta. Vaasassa luterilainen arkkipiispa edellytti, että ortodoksista uskonnonopetusta oli annettava koulussa eikä opettajan kotona, kuten oli tapahtunut. Lisäksi hän huomautti, että opettajan oli oltava läsnä koulun vuositutkinnoissa ja tarkastuksissa tekemässä selkoa opetustavastaan. Turun tyttökoulun venäjänkielistä uskonnonopetusta Bergenheim tarkasti 1853 tulkin avustamana. Hän moitiskeli oppilaiden tietämättömyyttä ja huomautti opetuksen jääneen pelkäksi mekaaniseksi ulkoluvuksi. Kun opettajalla ei tarkastustilaisuudessa ollut mukanaan käytössä ollutta oppikirjaa, arkkipiispa kehotti toimittamaan sen itselleen tutustumista varten myöhemmin. Samassa koulussa luterilainen opettaja oli opettanut raamatunhistoriaa myös ortodoksisille oppilaille, mutta Bergenheimin mielestä se kuitenkin kuului ortodoksisen papin opetettaviin aineisiin.¹¹

¹⁰ Esim. ktpk Kajaanin aak 1850, Oulun yak 1850, Ahvenanmaan aak 1851, Pietarsaaren aak 1854, Vaasan yak 1854, 1860, Pietarsaaren yksit. tyttökoulu 1858, TKA 84, 86, 1, 18, 62, 19 VA; vtpk Turun yak 1858, Alide Schwanckin yksit. tyttökoulu 1858. TKA 40, 50 VA; *Iisalo* 1968, 14s, 32—34, 37, 41—49.

¹¹ Ktpk Hämeenlinnan yak 1850, Vaasan yak 1852, Turun tyttökoulu 1853. TKA 1, 62, 47 VA; Bergenheim koulukertomusta käsittelevän kokouksen esityslistassa 31.12.1850. A V 2 TTA TMA.

Koulutarkastusmatkoillaan Bergenheim keskusteli opettajien kanssa oppikurssien, lukujärjestyksen ja oppikirjojen parantamisesta. Näin hankittu tieto oli hyödyllistä sekä koulutehtäviä saaneessa yliopiston sääntökomiteassa toimimisen että tuomiokapitulissa laadittavien koulukertomusten kannalta. Vuoden 1850 tarkastuksessa Bergenheim sai Hämeenlinnan yläalkeiskoulun opettajilta koulun lukujärjestyksestä koskevan ehdotuksen, jota tarkastajan esityksestä käsiteltiin matkan aikana muissakin yläalkeiskouluissa. Turkuun palattuaan arkkipiispa otti ehdotukset puheeksi vielä erillisessä neuvottelussa sikkäläisen yläalkeiskoulun opettajien kanssa. Koulupiispa oli näin ollen valmis kuulemaan koulunopettajien esittämiä näkökohtia. Ahvenanmaan koulua tarkastaessaan hän 1855 nimenomaan kyseli opettajien toivomuksia.¹²

Bergenheimin koulukokemus ja nähtävästi myös kenraalikuvernööri von Bergin häntä kohtaan tuntema luottamus tekivät arkkipiispasta toukokuussa 1855 puheenjohtajan siihen komiteaan, joka asetettiin laatimaan uutta koulujärjestyksiä. Muiksi jäseniksi von Berg kutsui piispa Ottelinin, piispa Frosteruksen, professorit Gabriel Reinin ja Frans Ludvig Schaumanin, yliopiston lehtorin Carl Backmanin ja esittelijäsihteeri Gabriel Mauritz Waenerbergin. Komiteaa pidettiin heti sen asettamisen aikaan konservatiivisena eikä siltä odotettu paljon uudistusmielisiä ehdotuksia. Arvosteltiin myös sen koulumaailman tuntemuksen puutteellisuutta. Tältä osin komitea olikin lähinnä Bergenheimin koulumiesuran ja arkkipiispakauden ahkeran tarkastustoiminnan varassa. Krimin sodan vuoksi tämä komitea suoritti pääosan työstään elokuussa 1855 Tampereella. Komitean ehdotusta voi hyvällä syyllä pitää arkkipiispa Bergenheimin ajatusten toteutumana. Koulupoliittisesti pysyttiin vanhalla linjalla, sillä huolimatta siitä, että kirkon ja koulun erottamisesta oli paljon keskusteltu, komitea ehdotti koulujen edelleen pysyvän kirkon valvonnassa.¹³

Jos komitean ehdotus koulupoliittisesti olikin konservatiivi, niin opetusmenetelmällisesti arvioituna se oli merkittävä rajakohta. Siinä pyrittiin määrätietoisesti siirtämään koulujen opetusta ulkolukuvoittoisesta menetelmästä uusiin metodeihin. Näiltäkin osin ehdotus oli Bergenheimin ajatusten mukainen. Ne pedagogiset ohjeet näet, jotka aikaisempiin koulujärjestyksiin verraten merkitsivät uutuutta, olivat sisällöltään täsmälleen samoja, kuin Bergenheim tarkastuksissaan ja kirjeissään jo aikaisemmin oli esittänyt. Ala-alkeiskoulut ehdotettiin muutettavaksi eräänlaisiksi kansanopetuskouluiksi. Niissä

¹² Ktpk Hämeenlinnan yak 1850, Oulun yak 1850, Vaasan yak 1850, 1854, Porin yak 1850, Ahvenanmaan aak 1851. TKA 6, 86, 62, 22, 1 VA; tklin pk 20.11.1850 § 16. A I 80 TTA TMA.

¹³ *Hanho* 1955, 108; *Iisalo* 1968, 185; *Halila* 1978a, 208; *Halila* 1980, 95.

ei enää opetettaisi vieraita kieliä vaan tavoitteena oli antaa yleisen kansalaissyistyksen pohja. Bergenheimin aloitteesta oli Turussa jo 1852 avattu ala-alkeiskoulu, jonka ohjelmasta latina oli alun perin jätetty pois. Bergenheim perusteli menettelyä toteamalla, ettei latina kuulunut ala-alkeiskouluissa välttämättä luettaviin aineisiin. Niille, jotka aikoivat hakeutua latinan taitoa edellyttävälle aloille oli kaupungissa yläalkeiskoulu. Ala-alkeiskoulu taas palveli niitä, jotka aikoivat johonkin kaupungin ammattikouluista. Komitean ehdotuksessa ja sitten myös uudessa koulujärjestyksessä ala-alkeiskoulujen alimman luokan oppituntijako on sama kuin se, jonka Bergenheim vuoden 1850 tarkastuksissaan oli määrännyt Turun hiippakunnan ala-alkeiskouluille. Lisätunteja oli merkitty vain kaksi viikkotuntia laulua. *Iisalo* on todennut ettei muiden piispojen tarkastuspöytäkirjoista ole löydettävissä Bergenheimin esittämiä uudistuspyrkimyksiä.¹⁴

Vuoden 1856 koulujärjestykseen uutuutena tulleista, komitean ehdottamista opetusmenetelmällisistä ohjeista näkyy niistäkin Bergenheimin käden jälki, kun niitä verrataan arkkipiispan 1851 Porin ala-alkeiskoululle lähettämiin ohjeisiin. Koulujärjestyksen ohjeissa todetaan, että opetuksella oli pyrittävä sekä muistiin harjaannuttamiseen että ajatuskyvyn kehittämiseen. Varsinkaan uskonnonopetus ei saanut olla hengetöntä ulkolukua, vaan opitusta oli tehtävä ”sydämen ja ajatuksen kalleinta omaisuutta”. Sisälukua ei saanut hyväksyä mekaanisena, vaan sitäkin oli käytettävä ajatusten harjoittamiseen. Kirjoitus- ja laskutuksen taas tuli ohjata tekstin sisällön ymmärtämiseen, ja oppilaille oli selitettävä, miksi sanat kirjoitettiin juuri tietyllä tavalla. Aritmetiikan harjoitusten tavoitteeksi ei riittänyt pelkkä mekaaninen sovellus, vaan oli opittava ajattelemaan. Maantiedon opetuksessa korostetaan havainnollisuutta. Lopuksi muistutetaan, että juuri ala-alkeiskoulun opetuksella luotiin oppilaan tulevalle opiskelulle pohja. Tähän koulujärjestyksen metodiseen ohjeeseen Bergenheim sitten jatkuvasti palasi, esimerkiksi jokaisessa vuoden 1858 tarkastuksessa hän muistutti siitä opettajia.¹⁵

Tarkastuksissaan Bergenheim sai huomata, ettei uuden koulujärjestyksen tavoitteita ja määräyksiä ollut omaksuttu toivotulla tavalla. Syynä oli, että ala-alkeiskouluissa, joissa hänen mielestään pedagoginen taito olisi ollut erityisesti tarpeen, oli huutava puute pätevistä opettajista. Bergenheim lähetti

¹⁴ Tklin koulumietintö 1506/22.12.1852. B I 119 TTA TMA; ktpk:t ala-alkeiskouluissa 1850. TKA VA; *Hanhö* 1955, 119–122, 300; *Iisalo* 1968, 109s, 183–187.

¹⁵ KJ 7.4.1856, taulukko A, huomautus 2. FS 1856; ktpk Ahvenanmaan aak 1857, Vaasan aak 1857, Turun aak 1859. TKA 1, 65, 45 VA; ktpk:t 1858, 1860, 1862. TKA VA; *Haliila* 1978b, 64s.

tuomiokapitulin kiertokirjeessä tammikuussa 1862 kouluihin tarkennetut ja yksityiskohtaiset opetusmenetelmälliset ohjeet. Hän huomautti, etteivät ne olleet uusia, vaan koulujärjestyksen metodimuistutuksen ja kapitulin aikaisemmin lähettämän oppikirjoja ja opetusta koskevan kiertokirjeen mukaisia. Bergenheimin hiippakuntansa koululaitokseen kiinnittämä huomio poikkesi aktiivisuudessaan huomattavasti muiden piispojen toiminnasta.¹⁶

Jotta opettajat voisivat perehtyä tehtäviinsä entistä paremmin, arkkipiispa suosittelee tarkastuksissaan heille kahta pedagogiikan oppikirjaa, jotka hän kehotti hankkimaan myös koulujen kirjastoihin. Ne olivat saksalaisen Christian Palmerin evankelinen pedagogiikka ja ruotsalaisen Anders Oldbergin pedagogiikan ja metodiikan käsikirja. Palmerin kirja, joka oli käännetty ruotsiksi ja ilmestynyt Tukholmassa 1856, oli Bergenheimin mielestä teos, ”joka hyvin sopii auttamaan uutteraa koulumiestä oikein arvostamaan korkeaa kutsumustaan ja sen merkitystä ja joka myös tarjoaa runsaasti viitteitä opettajan kutsumuksen tarkoituksenmukaiseen hoitamiseen”. Palmer olikin aikansa huomatuimpia evankelisen pedagogiikan edustajia. Hänen perusasennettaan on luonnehdittu raamatullis-kirkollis-tunnustukselliseksi. Hänen katsomukselleen oli ominaista myös humaani kulttuurimyönteisyys ja vakaumus, jonka mukaan järki ja ilmoitus eivät olleet ristiriidassa. Mikä tahansa tosi, kaunis ja jalo oli Palmerin mielestä itse asiassa sukua kristinuskolle. Kun muistaa Bergenheimin teologisen viitekehyksen, ei ole epäilystä siitä, että hän koki nämä ajatukset omikseen ja piti niitä hyödyllisinä hiippakuntansa opettajakunnalle. Palmer antoi runsaasti myös didaktisia ohjeita ja korosti havainnollista, johdonmukaista ja elävään ymmärtämiseen pyrkivää opetusta, vaikka varoitti toisaalta yliarvostamasta metodia. Palmerin kirja tuli Suomessa tunnetuksi lähinnä Lars Stenbäckin kasvatusopin väitöksen välityksellä, sillä siinä teosta lämpimästi suositeltiin.¹⁷

¹⁶ Muistio koulukertomukseen kokouksen 11.12.1861 esityslistassa. A V TTA TMA; *kkje* 485/8.1.1862; *Iisalo* 1968, 183–187.

¹⁷ Ktpk:t 1858, 1860, 1862. TKA VA; ktpk Tammissaaren aak 1858. TKA 31 VA; Christian David Friedrich Palmer (1811–1875) toimi vuodesta 1852 lähtien käytännöllisen teologian ja siveysopin professorina Tübingenin yliopistossa opettaen homiletiikkaa, kateketiikkaa, pedagogiikkaa, pastoraaliteologiaa ja kirkko-oikeutta. Hänen teologisessa näkemyksensä oli württembergiläisen pietismin, tübingeniläisen supranaturalismin ja raamatullisen realismin piirteitä. Häntä on pidetty schwabenilaisen välitysteologian tyypillisenä edustajana. Palmerin pääteokset olivat *Evangelische Katechetik* 1844, *Evangelische Pädagogik* 1853 ja *Evangelische Hymnologie* 1865. Palmerin pedagogiikan ruotsinnois on tehty teoksen toisesta painoksesta. Siinä on sivuja 616. *Palmer* 1856, I, 462–555; *Schott* 1887, 104–110; *Franzen* 1937, 1–10; *Sainio* 1953, 26s, 42s.

Oldbergin kirja keskittyi metodisiin kysymyksiin. Se oli alun perin tekijänsä, Upsalan kansakoulunopettajaseminaarin johtajan, puheenvuoro kansakoulunopettajien kokouksessa 1843. Myös siinä korostettiin opettajan kutsumuksen merkitystä ja todettiin hänen toimivan sekä tietojen jakajana että kasvattajana. Oldbergin mukaan ulkomuistia ei saanut yliarvostaa, vaan oli nähtävä vaivaa ymmärryksen kehittämisessä. Oldbergilla oli omat menetelmälliset ohjeensa jokaista alkeisopetuksen aineryhmää varten.¹⁸

Niissä tutkinnoissa, joita opettajanvirkojen hakijat suorittivat tuomiokapitulille, arkkikiispa näyttää olleen muita jäseniä kitsaampi antamaan käytännön opetusnäytteistä korkeita pisteitä. Hän otti kokelaan kanssa puheeksi menetelmäkysymykset ja saattoi tiedustella muun muassa, mikä olisi sopivin historian ja maantiedon opetustapa. Itse hän antoi ohjeita ”tarkoituksenmukaisimmasta tavasta toimia menestyksellisesti lastenopettajana”. Bergenheim tiedusteli myös professori Schaumanilta, mitä oppikirjoja yliopistossa pedagogiikassa luettiin, voidakseen soveltaa tuomiokapitulin vaatimukset oikealle tasolle tämän aineen kuulustelussa. Arkkikiispalla oli oma suunnitelmansa opettajien pedagogisen koulutuksen toteuttamisesta. Se kirjattiin Turun tuomiokapitulin koulukertomukseen 1850. Sen mukaan opettajat suorittaisivat teoreettiset opinnot yliopistossa, mutta kävisivät hiippakuntakaupungeissa asianomaisen tuomiokapitulin valvonnassa ”teoreettis-käytännöllisen” kurssin. Kapituleille myönnettäisiin tarkoitusta varten määräraha, joka jaettaisiin harjoittelijoille. Kokeneimpia näistä tuomiokapituli voisi käyttää tarvittaessa apuopettajina.¹⁹

Kun tuomiokapitulissa täytettiin kouluvirkoja, Bergenheim vetosi usein tarkastuksissa hankkimaansa opettajien tuntemukseen. Hän ei esittänyt valittavaksi sellaista opettajaa, jolla tiesi olevan ongelmia opetuksessa tai kurinpidossa. Tuomiokapitulin muut jäsenet eivät silti aina seuranneet puheenjohtajan ratkaisua. Juuri kouluasiat, ja varsinkin virantäytöt, äänestysyttivät Turun tuomiokapitulia 1850- ja 1860-luvulla eniten. Opettajien pätevyyttä tai virantäyttöjä koskeneesta puolestasadasta äänestyksestä vuosina 1850–1863 Ber-

¹⁸ Oldberg 1843, I—VIII, 11—23. Anders Oldberg (1804—1867) toimi seminaarin johtajana 1842—1846 ja siirtyi sitten Alftan kirkkoherraksi. Pedagogisesti harrastuneena lääninrovastina hän vaikutti uranuurtajana sekä seurakuntansa että koko rovastikunnan koululoihin. *Upsala ärkestifts herdaminne* 1893, 19.

¹⁹ Bergenheimin esityslista tklin kokoukseen 31.12.1850. A V 2 TTA TMA; tklin koulukertomus 31.12.1850. Tal.os. KD 3/453 1851 VA; esim. tklin pk 1851, 22.11. § 1, 1852, 24.11. § 27, 27.11. § 1, 1854, 25.2. § 1. A I 81—82, 84 TTA TMA; koulukokeiden pk:t 27.11.1852, 5.2., 21.5., 21.9.1853 kapitulin pöytäkirjojen liitteenä. A I 82—83 TTA TMA; Bergenheim Schaumanille 28.2.1857. SLS 349 HYK.

genheim hävisi lähes joka toisen. Aina hän ei tosin ollut kannallaan yksin. Äänestyksen tulos selittyy suureksi osaksi siitä, että Bergenheim yleensä piti kiinni periaatteesta, jonka mukaan opetustyössä osoitettu käytännön taito meni korkeinkin oppineisuuden ja erityisesti virkavuosien edelle. Koulussa hankitut virkavuodet olivat hänen mielestään myös arvokkaampia kuin muista tehtävistä karttuneet. Korkea oppineisuus ei arkkipiispan mielestä ollut ansio, ellei siihen liittynyt taitoa tehdä oma laaja tietomäärä eläväksi ja läheiseksi oppilaille.²⁰

Kouluvirkojen täytöissä tuomiokapituleille oli jäänyt melko suuri vapaus soveltaa koulujärjestyksen säännöksiä taidosta ja ansiosta. Senaattiin valituskina tulleissa tapauksissa luotettiin yleensä kapitulien asiantuntemukseen ja mahdollisuuteen hankkia epävirallistakin tietä käsitys hakijoiden soveltuvuudesta. Bergenheimin sana näyttää ainakin hänen piispakautensa alussa painaneen senaatissa. Niin ei tosin ollut Turun lukion historian lehtorin valinnassa 1851, vaikka silloin vahvasti arveltiin Renvallin häviävän valituksensa, ”lähinnä siksi, ettei ehkä haluta tehdä vastoin niin uuden ja vaikutusvaltaisen miehen kuin arkkipiispan mieltä”.²¹

Turun tuomiokapitulin vuosittain laatimissa koulukertomuksissa ja -mietinnöissä näkyy 1850—1863 kauttaaltaan arkkipiispan asiantunteva ote. Varsinkin alussa Bergenheim laati koulukertomuksia varten muistioita, jotka ovat hänen esittelyistään ehdottomasti laajimmat ja perusteellisimmat. Kouluasioiden eteneminen senaatissa oli 1850-luvun alkupuolella kuitenkin hidas. Kapitulien uudistusehdotukset jäivät vähämerkityksisiksi. Alkuajan innokkaasta uudistusehdotusten laatimisesta Bergenheim siirtyi käytäntöön, jossa hän tyytyi vain viittaamaan aikaisempien vuosien esityksiin. Turun kapitulit ei 1854 tehnyt mietintöä lainkaan, koskapa aikaisemmatkaan ehdotukset eivät olleet saaneet senaatin ratkaisua. Tähän seikkaan Bergenheim harmissaan kiinnitti uuden kirkollistoimituskunnan päällikön Casimir von Kotenin huomiota. Turhautuminen vaikutti asiakirjojen laatimiseen kapitulissa, niin että arkkipiispa myöhemmin vain merkitsi lyijykynällä edellisen vuoden kertomuksen marginaaliin, mitä muutoksia koulujen toiminnassa oli tapahtu-

²⁰ Esim. tklin pk 1850. 19.12. § 7, 1851. 5.3. § 9—10, 13.8. § 4, 24.9. § 17, 5.11. § 8, 3.12. § 11, 1852. 7.7. § 9, 1857. 29.4. § 9, 1858. 20.10. § 8—9, 1862. 5.3. § 2. A I 80—82, 84, 87—88, 92 TTA TMA; *Tiensuu* 1976, 341.

²¹ Carl Mauritz Crusell Renvallille 5.5.1851. Renvallin kok. I:4 TTA TMA; *Vuorela* 1980, 140—144.

nut, ja uudistusehdotukset latistuiivat yksittäisten koulujen toimitiloja tai lisäopettajien palkkaamista koskeviksi anomuksiksi.²²

Suomen kieli otettiin vuoden 1843 koulujärjestyksessä koulujen oppiaineeksi. Vähitellen kävi kuitenkin entistä ilmeisemmäksi, että tarvittiin myös suomenkielisiä oppikouluja. Opetuksen kannalta oli haitallista, että samoissa luokissa jouduttiin opettamaan sekä äidinkieleltään suomalaisia että ruotsalaisia oppilaita. Uudenkaupungin ja Raahen ala-alkeiskouluissa tämä ongelma oli 1840-luvun lopulla ratkaistu siten, että oppilaita opetettiin erikseen vain puolet tavanomaisesta kouluajasta. Turun tuomiokapituli kiinnitti vuoden 1850 koulukertomuksessaan tähän huomiota ja esitti, että luokat voitaisiin jakaa kahtia ja kummallekin osastolle määrätä oma opettaja. Hämeenlinnan ala-alkeiskoulun tarkastuksessa 1857 Bergenheimille valitettiin, että oppilaiden sisälukuharjoituksia haittasi se, että kaikkien äidinkieli ei ollut ruotsi. Tarkastaja piti kuitenkin ryhmää liian pienenä jaettavaksi kahdelle opettajalle, ”niin toivottavaa kuin se olisikin”. Hämeenlinnan yläalkeiskoulun tarkastuksessa ilmeni että koulussa oli pidetty aamuhartauksia suomeksi. Tarkastaja ei asiaan puuttunut, koska tapaa oli tiettyinä viikonpäivinä noudatettu vanhastaan.²³

Kenraalikuvernööri von Berg oli suomenkielisten koulujen perustamisen kannalla, ja hänen vaikutusvaltansa sai aikaan sen, että 1858 Jyväskylässä alkoi vasta perustetussa yläalkeiskoulussa opetus suomen kielellä. Myös Tampereelle ja Kokkolaan saatiin saman vuosikymmenen lopulla suomenkieliset koulut. Turun tuomiokapituli antoi 17.3.1858 lausunnon tamperelaisten anomuksesta, joka koski yläalkeiskoulun perustamista. Suomalaisuusmies lehtori Renvall esitti, että koulu perustettaisiin suomenkieliseksi. Myös arkkipiispa liittyi tähän näkemykseen, vaikka pitikin epätodennäköisenä sitä, että uusi koulu saataisiin. Mikäli jouduttiin tyytymään vain ala-alkeiskoulun laajentamiseen, hän kuitenkin oli sitä mieltä, ettei pedagogisista syistä ollut viisasta antaa vanhemmille mahdollisuutta valita opetuskieleksi joko suomea tai ruotsia. Tällaisessa tapauksessa opetuskielenä oli syytä edelleen pitää ruotsi. Kapitulin lausunto kirjoitettiin Renvallin ehdotuksen mukaiseksi. Bergenheimin

²² Esityslistat koulukertomusta ja -mietintöä käsitteleviin kokouksiin 31.12.1850, 14.12.1851, 22.12.1852, 14.12.1853, 20.12.1854. A V 2—3 TTA TMA; koulumietinnöt 1506/22.12.1852, 737/14.12.1853, 824/20.12.1854. B I 119—121 TTA TMA; koulukertomukset ja -mietinnöt 1855—1862. B I 122—129 TTA TMA; Bergenheim von Kothenille 30.11.1853, 30.1.1857. von Kothenin kok. 14 VA; *Vuorela* 1980, 124s.

²³ Tklin koulumietintö 31.12.1850. Tal.os. KD 3/453 1851 VA; ktpk Naantalin aak 1854, Porin aak 1854, Hämeenlinnan aak 1857, Hämeenlinnan yak 1857, Tampereen aak 1861. TKA 17, 26, 8, 6, 34 VA; *Hanho* 1955, 224.

mielipidettä voi pitää diplomaattisesti laadittuna. Toisaalta hän näet yhtyi kannattamaan suomenkielisen koulun perustamista ja noudatti näin kenraalikuvernöörin linjaa. Toisaalta hän oli laatinut laskelmat ala-alkeiskoulun laajentamisen varalta ja saattoi viitata tämän vaihtoehdon joustavaan toteuttamismahdollisuuteen ja taloudelliseen edullisuuteen, mikä puolestaan lienee miellyttänyt senaatin jäseniä, erityisesti niitä, joiden mielestä ei ollut aiheellista perustaa ollenkaan suomenkielistä koulua.²⁴

Bergenheimillä itsellään oli vankat juuret suomenkielisessä maaperässä. Haminan aikana hän oli C.A. Gottlundin Otavan tilaajia, joten suomalais-kansalliset harrastukset eivät olleet hänelle vieraita. Mikään fennomaani Bergenheim ei kuitenkaan ollut, vaikka hän vuoden 1859 synodaaliväitöksensä äänestettäessä asettiinkin puolustamaan Forsmanin suunnitelmaa julkaista väitöksensä suomeksi ja piti Tampereen yläalkeiskoulun vihkiäisissä 1.9.1860 kaupungin kirkossa puheen suomeksi. Bergenheimin kanta siihen, milloin suomen kieltä voitiin käyttää tuomioistuimissa, ei ole selvillä, sillä hän oli poissa kapitulin istunnosta 15.5.1850, jolloin asiasta siellä äänestettiin.²⁵

Vuoden 1859 pappeinkokouksessa koulua koskevat kysymykset jäivät käsittelemättä, mutta opettajat saivat seuraavana vuonna tilaisuuden pohtia yhteisiä kysymyksiä hiippakunnittain järjestetyissä opettajainkokouksissa. Yhteisen kokoontumisen anojat, Schauman ja monet Turun lukion lehtorit, olivat tosin anoneet lupaa yhden koko maata käsittävän kokouksen järjestämiseen. Turussa heinäkuussa 1860 arkkipiispan johdolla pidettävää kokousta varten tuomiokapituli keräsi kouluilta keskustelukysymykset, jotka lähetettiin tiedoksi hiippakuntaan kiertokirjeessä kesäkuussa. Kokous pidettiin 15.—18.7.1860.²⁶

Yksi koulukokouksessa esillä olleista metodisista uudistusvaatimuksista koski valmistavan opetuksen käyttöön ottamista. Bergenheim muistutti tästä suosituksesta koulutarkastuksissaan. Hän korosti, että valmistavalla opetuksella voitiin poistaa liian vaikeista oppikirjoista aiheutuvia hankaluuksia. Oppikirjakysymys oli koulun vaikeita asioita sekin. Bergenheim pyrki vaikuttamaan myös siihen. Carl Rudolf Forsman laati hänen kehotuksestaan uudistetun laitoksen vaikeana pidetystä Strelingin latinan kieliopista ja Topelius arkkipiispan kanssa sovitun kokonaisrakenteen mukaisesti ala-alkeiskouluille tar-

²⁴ Tklin pk 17.3.1858 § 3. A I 88 TTA TMA; tal.os. KD 93/10 1858 VA; *Paunu* 1952, 122s; *Hanho* 1955, 236—238; *Vuorela* 1980, 259. Vrt. *Paunu* 1952, 123.

²⁵ Tklin pk 15.5.1850 § 4, 6.4.1859 § 2. A I 80, 89 TTA TMA; ktpk Tampereen yak 1860. TKA 33 VA; *Förteckning* 1885, no 1089—1090; *Nurmio* 1947, 9.

²⁶ *Kkje* 461/9.6.1860; *Förhandlingar* 1860; *Hanho* 1955, 137.

koitetun lukukirjan Naturens bok. Renvallia Bergenheim kehotteli uuden historian oppikirjan tekoon. Onkin ilmeistä, että Turun kapitulin muita tuomio-kapituleja suurempi aktiivisuus oppikirja-asioissa oli juuri arkkipiispan ansiota.²⁷

Vuoden 1843 koulujärjestys toi Suomeen ensimmäiset valtion tyttökoulut ”säädyn- ja ajanmukaisen” koulutuksen antamiseksi ”sivistyneiden vanhempien tyttärille”. Pääosa tyttökoulujen oppitunneista käytettiin käsityöhön ja vieraisiin kieliin, erityisesti ranskaan. Käsityö oli enimmäkseen koruompelua ja kieliopinnot vieraskielisten seurustelupuheenparsien päähänpänttystä. Naissivistystä arvosteltiinkin vuosisadan puolivälin tienoilla yleisesti siitä, että se oli pinnallista salonkisivistystä. Vuoden 1860 opettajainkokouksessakin puututtiin tähän ja haluttiin luopua aristokraattisesta pensionaattiperinteestä ja antaa tytöille ”eläviä tietoja”. Arkkipiispa Bergenheim ei pitänyt tällaista tyttökoulujen arvostelua oikeana. Hän totesi seuranneensa tarkoin tämän koulumuodon kehitystä sen alusta lähtien ja arveli, että hän niin muodoin olisi huomannut, mikäli vinoutuma olisi todella ilmennyt. On mahdollista, että arvostelijoilla ja arkkipiispalla oli erilainen käsitys salonkisivistyksestä. Renvall arveli tämän syytöksen johtuvan siitä, että tyttökouluissa opetettiin kyllä ranskaa, mutta ei suomea.²⁸

Omalta osaltaan Bergenheim paneutui myös tyttökoulujen valvomiseen. Hän tarkasti matkojensa aikana sekä valtion että yksityiset tyttökoulut. Arkkipiispan tarkoittama naissivistys oli lähempänä käytännön elämää, kuin monet salonkisivistysten arvostelijat kenties uskoivatkaan. Turun tyttökoulun vuositutkinnossa 1850 hän näet puhui oppilaille siitä, että parhaankin osan saaneiden ihmisten elämä oli enimmäkseen tavallista ankaraa arkea. Siitä syystä oli tarpeen opiskella sellaistaakin, mikä ei ollut pelkästään hauskaa, vaan myös arkipäivän askareissa välttämätöntä. Edellisenä vuonna lehtori Bergenheim oli tyttökoulun vuositutkinnossa kehottanut oppilaita koruompelun ohella harrastamaan myös arkielämässä hyödyllistä saumojen ompelua. Bergenheim muistutti kuitenkin, ettei käytännön taitojen korostaminen mer-

²⁷ *Förhandlingar* 1860, 45; esim. ktpk Tampereen yak, Ahvenanmaan aak, Porin yak, Vaasan yak 1860. TKA 33, 1, 23, 62 VA; tklin kirje 90/5.1.1853. B I 120 TTA TMA; Topelius Bergenheimille 23.5.1856. EB; *Topelius* 1856, esipuhe; *Topelius* 1922, 190; *Paunu* 1952, 78; *Iisalo* 1968, 111s; *Vuorela* 1980, 136.

²⁸ *Förhandlingar* 1860, 49, 58s; *Wilkama* 1938, 39, 114s; *Hanhö* 1955, 71s, 132s.

kinnyt hauskojen tietojen ja taitojen aliarvioimista, sillä ne pitivät yllä sielun iloisuutta, jota ilman ihminen ei jaksaisi elää.²⁹

Myös kieliopinnot olivat Bergenheimin mielestä naissivistyksessä tärkeitä. Hänen erityisen huolenpitoensa kohteena oli ranskan kieli, jonka opetusta hän seurasi, sillä valmius kielen virheettömään käyttämiseen oli koulun tärkeitä tavoitteita. Moite kieliopintojen pinnallisuudesta osui arkkipiispan mielestä opettajiin, mutta ei itse koulumuotoon. Moitteita tyttökoulun rasittavuudesta hän niin ikään piti yliampuvina, vanhemmat kun eivät kotonakaan antaneet lastensa olla toimettomina. Bergenheimin koulukomitea 1855 oli koulujärjestyksen uudistusehdotuksissaan naissivistyksen osalta edistysmielisempi kuin senaatti, joka ei pitänyt komitean esittämien uusien tyttökoulujen perustamista tarpeellisena.³⁰

Opettajien kehnon palkkauksen kohentamisessa Bergenheim pani toivonsa kirkollistoimituskunnan päällikköön Casimir von Kotherniin, jolle hän kirjoitti heti tämän ryhdyttyä hoitamaan päällikön virkaansa: ”Odotan toivontäyteisellä luottamuksella Sinun tulevia toimiasi Suomen kirkon ja koulun asioissa”. Arkkipiispan mielestä hyvin harvat säästäväisestikään elävät alkeiskoulujen opettajat pystyivät silloisilla palkoillaan hankkimaan sivistyneelle ihmiselle kuuluvaa viihtyisää kotia, terveellistä ruokaa ja kunnon vaatetusta. Bergenheim laski uuden kirkollistoimituskunnan päällikön sydämelle opettajien koulutuksen ja palkkauksen järjestämisen tarkoituksenmukaiselle tolalle. Vuoden 1856 koulujärjestyksen astuessa voimaan opettajien palkkaustilannettakin onnistuttiin jonkin verran korjaamaan.³¹

²⁹ Vtpk Turun tyttökoulu 1849, 1850, 1859. TKA 47 VA; ktpk Vaasan tyttökoulu 1857. TKA 66 VA. Kun Bergenheim 28.5.1858 vieraili Pietarsaaren yksityisessä tyttökoulussa, häntä tervehdittiin mm. seuraavilla säkeillä:

Liten och trång är väl flickans verd,
Gömd blott kring fäderne häd ...
Derför i dag, när Du står bland oss här,
Hyllning vår sång Dig bär.
Ty, fast okänd Ditt anlet oss är,
Ryktet Dig gjort för oss kär ...
Hvad som Herde för Suomis hjord
Du verkar med handling och ord ...
Österbotten Din vagga och bar,
Städs Du det älskat har.

Käsikirjoitus. EB.

³⁰ Vtpk Turun tyttökoulu 1850, 1859. TKA 47 VA; tklin pk 20.10.1858 § 10. A I 88 TTA TMA; *Förhandlingar* 1860, 59–61; *Vuorela* 1980, 159, 161.

³¹ Bergenheim von Kothernille 7.11., 30.11.1853. von Kothernin kok. 14 VA; *Hanho* 1955, 211–213.

Asia jäi kuitenkin edelleen puolittiehen, ja siihen puututtiin myös vuoden 1860 koulukokouksissa. Maaliskuussa 1861 Bergenheim kirjoitti Armfeltille opettajien palkkauksesta todeten, että maan alkeisoppilaitoksia uhkasi täydellinen tuho, ellei palkkojen pienuudesta johtuvaa opettajapulaa pystyttäisi poistamaan. Arkkipiispa kertoi keskustelleensa asiasta myös senaatin jäsenen kanssa ja saaneensa lupauksia palkkojen korottamisesta. Tämä toteutui-kin seuraavana vuonna, kun opettajien palkankorotuksiin osoitettiin väliaikainen määräraha. Bergenheim kääntyi opettajien palkkausasiassa myös kenraalikuvernööri von Bergin puoleen nähtävästi useita kertoja, koskapa tämä 1861 katsoi aiheelliseksi esittää arkkipiispalle laskelmat siitä, miten paljon hänen kaudellaan juuri opettajille oli varattu lisämäärärahoja:

Mikään hallinnon haara ei Suomessa ole saanut suhteessa enemmän lisiä kuin opetustoimi eikä mikään, meidän kesken sanottuna, ole osoittautunut kiittämättömämmäksi. Silti aion tulevaisuudessa kantaa voimieni mukaan huolta opetusalasta.³²

³² Bergenheim Armfeltille 10.3.1861. AA Ila 13 VA; von Berg Bergenheimille 16.3.1861. Biografica 3 (Bergenheim) VA; *Hanhö* 1955, 213–215; *Vuorela* 1980, 251.

4.4. Suomen arkkipiispa

4.4.1. Konservatiivi koulupoliitikko

Eri tahoilta esitettiin 1800-luvun puoliväliin tultaessa yhä useammin, että koulujen hallinto olisi tuomiokapituleilta siirrettävä erikseen perustettavalle hallintoelimelle. Nordströmin kirkkolakiehdotuksessa tosin ei kirkon ja koulun erottamista vielä esitetty, mutta sen ehdottamat tuomiokapitulien koostumuksen muutokset vaikuttivat tämänkin kysymyksen esiin nostamiseen. Maan hallituksenkaan piirissä ei enää oltu tyytyväisiä alueelliseen tuomiokapituli-kouluhallitusjärjestelmään, sillä usean eri valvontaelimen avulla ei saavutettu tarpeellisenä pidettyä kouluhallinnon yhtenäisyyttä. Yliopiston varakansleri ja senaatin jäsen Johan Mauritz Nordenstam kirjoittikin maaliskuussa 1850 Armfeltille:

Koko koululaitos olisi järjestettävä uudelleen, sillä valvonta on heikkoa ja sen toimeenpano on erilainen eri hiippakunnissa. Koulujen hallinto olisi keskitettävä olakseen tarkoituksensa ja hallituksen katsantokannan mukainen.

Samalla kannalla olivat myös von Haartman ja von Kothen, joka vuoden 1853 lopulla siirtyi kirkollistoimituskunnan päälliköksi.¹

Yliopiston sääntökomitea sai tehdäkseen myös eräitä koululaitosta koskevia uudistusesityksiä. Näyttää siltä, että senaatin piirissä ajateltiin mahdolliseksi siirtää koulut tässä vaiheessa pois tuomiokapituleilta. Bergbom totesi kuitenkin von Kothenille, että sääntökomitean tekemät koulujen järjestämistä koskevat ehdotukset olivat pysyneet tuomiokapitulien koulukertomusten linjoilla:

Arvelen kyllä, että tämä oli jossakin määrin liian rajoittunutta; siten tuli kaikki, mikä koskee valvontaa, pysymään vanhassa muodossaan ja koululaitoksen hallinto on niin muodoin edelleen kolmipäinen elikä sama kuin hengellinen ylihallitus — yhtenäisyys ja yhteinen kontrolli Hallituksen taholta tulevat yhä edelleen puutumaan.

Bergenheimille tällaisen muutoksen toteuttaminen ei näytä olleen realistinen vaihtoehto. Sääntökomiteassa arkkipiispan käytössä olleeseen ehdotuksen kappaleeseen oli merkitty maininta siitä, että teologisen tiedekunnan pedagogiikan ja didaktiikan professori voisi samalla olla Helsingin koulujen inspehtori. Arkkipiispa merkitsi kommentikseen: ”Tähän sisältynee omat arvelutta-

¹ V. T. Rosenqvist 1917, 210, 215—218, 224, 235—244; Hanho 1955, 156s; Vuorela 1980, 156s.

vuutensa, koskapa hän inspehtorin ominaisuudessa tulisi tuomiokapitulin alaiseksi.”²

Sääntökomitean oli määrä suunnitella lukio-opetusta siten, että osa ammatillisista opinnoista olisi voitu siirtää yliopistosta lukioon. Komitea päätyi esittämään lukioihin linjajakoa, niin että oppilinjalla valmennettaisiin papeiksi ja opettajiksi aikovia, reaalinlinjalla taas alempiin valtion virkoihin ja lakitieteellisessä tiedekunnassa opiskeluun. Senaatissa hylättiin tällainen ajatus ja kannatettiin kahden erillisen lukion perustamista varsinaista reaalisivistystä ja teknistä koulutusta varten. Ala-alkeiskoulujen järjestämisen osalta senaatti kannatti komitean ajatusta, että ne suunniteltaisiin antamaan alemmille kansanluokille sovellettua opetusta, jotta niihin hakeutuneet oppilaat eivät erehtyisi valitsemaan opillista uraa, vaan pysyisivät siinä yhteiskunnallisessa asemassa, josta olivat koulutielle lähteneetkin. Lopulta senaatti kuitenkin päätti, että koulujärjestyksen kuntoon saattamiseksi oli kutsuttava kokonaan uusi komitea. Tällainen järjestely ei tosin ollut von Kothernin mieleen. Hän oli sitä mieltä, että kirkollistoimituskunta olisi muutaman henkilön lisävahvistuksella pystynyt laatimaan koulujärjestysehdotuksen. Tällä kannalla oli myös kenraalikuvernöörin sijainen Platon Rokassovski. Kirkollispäällikkö von Kothern matkusti senaatin tehtyä päätöksen Pietariin tekemään selkoa omista näkemyksistään. Arkipiispakin halusi lukiokysymyksen vuoksi matkustaa sinne tapaamaan Armfeltia kertoakseen komitean ehdotusten taustatekijöistä, erityisesti koska puheenjohtaja Mannerheim oli kuollut. Hän sanoi haluavansa antaa kolmikymmenvuotisen koulumiesuransa aikana saavuttamansa koulutuntemuksen Armfeltin käytettäväksi.³ Luultavasti Bergenheim pelkäsi vaikutusvaltaisen von Kothernin pohjustavan Pietarissa paitsi erillislukioitten perustamista, myös koulujen hallinnon uudelleen järjestämistä. Tämä pelko varmasti vielä lisäsi arkipiispan matkustushalua.

Lukkiutuneesta tilanteesta päästiin eteenpäin, kun keväällä 1855 päädyttiin asettamaan kasvatustopillisista asiantuntijoista koottava koulukomitea. Kirkollispäällikkö von Kothernilla oli sen kokoonpanosta oma ajatuksensa: piispoja ei tarvittaisi; sen sijaan hän ehdotti jäseniksi vapaamielisiä koulumiehiä, joista monet olivat esimerkiksi kirkon ja koulun erottamisen kannalla. Nyt oli kuitenkin kenraalikuvernööri vaihtunut, ja taipuisan Rokassovskin tilalle tullut ponteva von Berg. Uusi kenraalikuvernööri ratkaisikin komitean kokoon-

² Bergbom von Kothernille 17.6.1851. von Kothernin kok. 8 VA; Bergenheimin merkintä pykälään 116, kohta 6. Luetteloimaton käsikirjoitus VA; Vuorela 1980, 151.

³ Bergenheim Armfeltille 30.1.1854. AA IIa 13 VA; V. T. Rosenqvist 1917, 251; Hanho 1955, 100—104; Vuorela 1980, 151—155.

panon konservatiivisen piispallisen linjan hyväksi toukokuussa 1855. Puheenjohtajaksi tuli arkkipiispa Bergenheim ja jäseniksi jo edellä mainitut Ottelin, Frosterus, Rein, Schaudman, Backman ja Waenerberg. On hyvin mahdollista, että von Berg keskusteli jäsenistä etukäteen arkkipiispan kanssa. Ainakin he tapasivat tammikuussa 1855, ja Bergenheim oli selvillä tulevasta tilanteesta jo huhtikuisen matkansa aikana, sillä hän kirjoitti kenraalikuvernööriille Pietarista huhtikuun lopussa ja ehdotti, että piispat kutsuttaisiin Helsinkiin mahdollisimman pian. Arkkipiispa halusi päästä komitean työssä alkuun, ennen kuin mahdolliset sotatapahtumat häittäisivat kokoontumista. Arkkipiispa ja kenraalikuvernööri tapasivat myös toukokuun alussa, joten tilaisuuksia asian järjestelyyn oli runsaasti. Piispoja lukuunottamatta komitean jäsenet olivat kaikki helsinkiläisiä.⁴

Bergenheimin koulukomitea työskenteli salamavauhtia. Puheenjohtaja selosti kenraalikuvernööriille toukokuun lopulla, että jäsenet olivat parin viikon ajan tutustuneet runsaaseen materiaaliin ja ratkaisseet eräitä pääperiaatteita. Tässäkin yhteydessä Bergenheim muistutti von Bergiä siitä, että opettajien koulutus ja palkkaus oli järjestettävä paremmalle tolalle. Komitea kokoontui uudelleen 4.8., nyt sodan aiheuttaman uhkan vuoksi Tampereella. Schaumania tämä ei ilahduttanut, mutta arkkipiispa toivoi hänen raivaavan esteet, sillä sodan varalta oli annettu ohjeet, että Turun tuomiokapituli siirtyisi tarvittaessa Tampereelle. Tämän vuoksi arkkipiispa oli sitä mieltä, että se oli ainoa paikka, jonne hän itse saattoi lähteä Turusta ”vaarantamatta hallituksen selkeää ja ehdotonta ohjetta”. On mahdollista, että tehokas Bergenheim piti tällaista työskentelypaikkaa myös komitean tulosten saavuttamisen kannalta edullisimpana. Ainakin tulos valmistui nopeasti, sillä mietintö on päivätty Tampereella 16.8.1855.⁵

Komitean mietinnössä toteutettiin piispojen kouluohjelma, sillä koulujen kirkollinen valvonta säilytettiin ja piispojen osuutta siinä vahvistettiin. Jäsenistä ainakin Schaudman ja Waenerberg olivat aikaisemmissa yhteyksissä edustaneet poikkeavia näkemyksiä. Piispallisen eforaatin palauttaminen oli erityisesti Carl Gustaf Ottelinin ajatusten mukaista. Vuoden 1843 koulujärjestyksessä oli hänen harmikseen piispan rinnalle asetettu koko tuomiokapituli.

⁴ Bergenheim veljelleen Salomonille 2.2. ja tämän pojalle Adolphille 11.5.1855. EB; Bergenheim von Bergille 30.4.1855. KKK 91/1855 VA; VSV 1/1856 VA; V. T. Rosenqvist 1917, 245s; Krusius-Ahrenberg 1935, 111s; Vuorela 1980, 156s.

⁵ Bergenheim von Bergille 14.5., 23.5., 18.8.1855. KKK 91/1855 VA; Bergenheim Schaumanille 16.7.1855. SLS 349 HYK; Vuorela 1980, 157, 161.

Paluuta entiseen piispajohtoiseen käytäntöön perustellaan komitean ehdotuksessa sillä, että ”lähempi, yksityiskohtainen valvonta edellyttää, ollakseen taroituksenmukaista ja elävää, välttämättä persoonallista välikappaletta”. Kun piispa hoitaisi valvontaa, häneltä voitaisiin edellyttää myös suurempaa vastuuta. Komitea perusteli edelleen:

Tästä näkökohdasta lähtien komitea on eräissä koulujärjestyksen kohdissa maininnut piispan ja tuomiokapitulin sijasta vain piispan. Samasta syystä, ja koska kirkkolain mukaan on yksin piispalle kuuluva asia nimittää lääninrovastit seurakuntien hoitoa varten, on tässä ehdotettu, että piispa yksin valitsee myös koulujen ja lukioitten inspektorit.⁶

Tämä ehdotus ei ollut lainkaan von Haartmanin mieleen, sillä piispallinen eforaatti oli hänen ajatustensa mukaan aikansa elänyt. Sen sijaan tarvittiin valvonnan keskittämistä:

Tämä klerikaalinen periaate kävi laatuun aikana, jolloin koulut ja lukiot tosiasiallisesti olivat pelkkiä tulevan papiston seminaareja. Niiden toimintapiiri on nyt laajentunut. Täytyy muodollisesti ja käytännöllisesti saada aikaan joku keskitys. Tällöin se keskitys, joka sijaitsee näennäisesti tuomiokapitulissa, on käytännössä vain kielteistä laatua. Pohjaltaan tämä on sama taistelu, joka meidän päivinämmä on havaittavissa muissakin maissa: hierarkkinen henki, joka kamppailee hallituksesta riippuvaisuutta vastaan.⁷

Lukiokysymyksen komitea ratkaisi samoin kuin sääntökomiteakin eikä siis kannattanut erillisten lukioitten perustamista. Bergenheimin koulukomitean ehdotus joutui sitten senaatin keskuudestaan nimeämän tarkastusryhmän käsitteilyyn. Siihen kuuluivat sekä von Haartman että von Kothen, ja niinpä valtiokunnan esitys noudattikin heidän ajatuksiaan lukion osalta. Hylättiin linjajakoinen yhtenäislukio ja ehdotettiin perustettavaksi kaksi erillistä siviililukiota. Tämän ehdotuksen mukaisesti senaattikin asian ratkaisi. Koulujen piispallinen hallinto sen sijaan hyväksyttiin siellä komitean esittämässä muodossa. Molemmat osapuolet pyrkivät vaikuttamaan Pietarissa tapahtuvaan asian lopulliseen käsitteilyyn. Niinpä von Haartman kirjoitti von Kothenille loka-kuun lopussa 1855:

Sinä et varmaankaan lyö laimin sitä, että puollat hänelle (Armfelt) meidän ehdotustamme. Minulla on aihetta uskoa, että hierarkkisellakaan puolella ei jäädä toimettomiksi. — Kyllä sellaisia riittää, jotka vievät sanaa; ja tietty *käsittämätön* sädekehä ympäröi kirkkomme pientä päätä.

⁶ Koulujärjestysehdotuksen perustelut pykälään 18 komitean mietinnössä 16.8.1855. VSV 1/1856 VA; V. T. Rosenqvist 1917, 232s; Hanho 1955, 108s, 115s; Näsman 1980, 265—269; Vuorela 1980, 159.

⁷ Hanho 1955, 157s.

Yksi Bergenheimin viestinviejä lieene ollut kenraalikuvernöörin kanslian Carl Edvard Walleen, sillä tätä hän myöhemmin kiitti koulujärjestysasian saamasta ratkaisusta, jota piti viisaana keskitienä. Bergenheim lupasi pitää Hämeenlinnan uuden lukion sydämellään ja nähdä vaivaa sen kehittämiseksi. Luultavasti tässä heijastuu valiokunnassa esiin noussut pyrkimys perustaa siivillilukioille oma kouluhallituksensa. Vuoden 1856 koulujärjestys noudatti se-naatin kantaa ja astui voimaan 1.9.1857.⁸

On jo todettu, että uusi koulujärjestys merkitsi opetusmenetelmien käänne-kohtaa. Koulupoliittisilta ratkaisuiltaan se kuitenkin oli konservatiivi. Juuri samaan aikaan, kun tämä koulujärjestys astui voimaan, koulujen uudistus-keskustelu käynnistyi vapautuneissa oloissa ennenkuulumattoman runsaaksi. Keskeisiä kysymyksiä oli kirkon ja koulun erottaminen sekä kirkosta irtautu-van koulun kristillisuus. Keskusteltiin myös yläalkeiskoulun ja lukion yhdistä-misestä yhtenäiseksi oppilaitokseksi. Koulukomitean ehdotuksen allekirjoit-tanut Schauman totesi vielä saman vuoden lopulla, että kirkon ja koulun ero kävi ajan mittaan välttämättömäksi, vaikkei aika siihen vielä ollutkaan kypsä. Ero ei hänen mielestään kuitenkaan merkinnyt koulun irtaantumista kristilli-sistä periaatteista.⁹

Arkkipiispa Bergenheimin kouluhallinnon järjestelyä koskeva linja oli sel-vä: koulut oli jätettävä tuomiokapitulien valvontaan. Tätä näkemystä hän puolusti vielä Turun koulukokouksessa 1860, jolloin mielipiteet muun muassa Turun tuomiokapitulin lehtorien keskuudessa olivat kypsyneet suosittelemaan erillisen kouluhallituksen perustamista ja oppikoulujen siirtämistä tuomioka-pituleilta sen valvontaan. Koulukokouksessa pitämässään puheenvuorossa Bergenheim totesi, että sekä valtiossa että ennen muuta kirkossa oli tarpeen tietty ”konservatiivinen elementti”. Tuomiokapitulit olivat hänen mielestään edustaneet tällaista elementtiä. Ne olivat yhtäältä hidastaneet asioiden ratkai-semista, mutta toisaalta samalla muodostaneet terveellisen vastapainon ”enemmän tai vähemmän epäkypsien ehdotusten liian kiireiselle toteuttami-selle”. Arkkipiispa viittasi myös Ruotsin kehitykseen. Siellä oli jo 1600-luvulla yritetty perustaa kouluille yhteinen hallintoelin, mutta kirkon miehet olivat silloin ja myöhemminkin asettuneet sitä vastustamaan. Näin siitä huolimatta, että he Bergenheimin mielestä epäilemättä olivat selvillä myös uudistuksen mahdollisesti mukanaan tuomista eduista. Bergenheim viittasi Kustaa II

⁸ von Haartman von Kotherille 28.10.1855. von Kotherin kok. 14 VA; Bergenheim Walleenille 28.12.1855. KKK 86/1849 VA; *Hanho* 1955, 117s; *Vuorela* 1980, 160–162.

⁹ V. T. Rosenqvist 1927–1928, 168–170; *Hanho* 1955, 136, 158; *Iisalo* 1968, 110–112, 125–128; *Halila* 1980, 99–101.

Adolfiin suunnitelmiin, jotka kaatuivat papiston vastustukseen. Arkkipiispa jatkoi:

Onko meidän maassamme nyt oppilaitosten kohdalla syytä jättää huomiotta tällaisen jarruttavan vallan tuottama hyöty, vallan, jonka tarpeellisuutta tietystä mielessä myös nykyisen koulujärjestyksen kuudes pykälä vaatii, ja ummistaa silmät siltä vaaralta, että koulun kohtalo jätetään vain muutaman harvan keskushallituksessa työskentelevän henkilön käsiin?¹⁰

Turun koulukokouksen huomattava enemmistö oli kouluhallituksen perustamisen kannalla. Kokouksen päätöspuheenvuorossa Bergenheim palasi tähän aiheeseen. Hänen mielestään kirkon ja koulun eron saama kannatus ei ollut yllättävää, koska ”luonnon järjestyksen mukaan sellainen tulos enemmän tai myöhemmin tulisi eteen”. Arkkipiispan sanojen mukaan koulu oli kirkon lapsi, kirkon kasvattama ja pyrki aluksi lähinnä sen tarpeiden tyydyttämiseen. Sitten koulusta oli tullut myös valtion palvelija, ja nyt se oli edistynyt niin pitkälle, että ”voimansa tunnossa” halusi päästä riippumattomaksi kasvattajastaan. Ero olisi kasvattajalle tuskallinen, mutta niinhän tapahtui perheissäkin jatkuvasti, arkkipiispa vertaili ja yritti nähdä myös myönteisiä asioita. Niinpä hän totesi, että eron pitäisi kirkon edustajien kannalta tuntua vähemmän tuskalliselta, jos sen takia koulu edistyisi vapaammin ja nopeammin. Silloin olisi pikemminkin syytä iloita nyt vaaditusta erosta. Puheenvuoronsa päätökseksi arkkipiispa jonkin verran alistuneen tuntuisesti totesi, että kokouksen muisto olisi hänelle joka tapauksessa rakas. Tosin hän sanoi tuntevansa tuskaa ajatellessaan, että joutui elämässään kokemaan ajan, jolloin haluttiin eroa, vaikka hän itse piti sitä liian varhaisena. Kokouksen pöytäkirjan pitäjä päättää selostuksensa:

Jos koulu jo oli kypsä kulkemaan omin neuvoin eteenpäin, Hänen Korkearvoisuutensa Arkkipiispa ei voinut muuta kuin toivottaa sille menestystä ja sulkeutua opettajien jatkuvaan ystävyYTEEN.¹¹

Myös Snellman arvosteli lehdessään 1860 suunnitelmaa, että perustettaisiin erillinen kouluhallitus. Hän ei tosin kehoittanut tuomiokapitulejakaan koulujen valvojina, mutta näki Helsinkiin perustettavassa ylihallituksessa koululaitokselle vaaran:

Kun opetuslaitosta hoitaa milloin diplomaatti, milloin kenraali, milloin lakimies, milloin mikin, niin kokonaiset sukupolvet uhrataan kokeiluihin ja, mikä pahempi, valtiollisiin laskelmiin.¹²

¹⁰ *Förhandlingar* 1860, 13s; *Jäntere* 1927, 3s; *Tiensuu* 1976, 379.

¹¹ *Förhandlingar* 1860, 81s.

¹² *Hanho* 1955, 159.

Bergenheimin kanta yläalkeiskoulun ja lukion yhdistämiseen käy ilmi hänen von Kothenille 1853 kirjoittamastaan kirjeestä. Arkkipiispa vastusti yhdistämistä, koska hänen mielestään suuren laitoksen johtoon olisi vaikea löytää riittävän taitavia kurinpitäjiä, joista jo oli ollut pulaa pienemmissäkin yksiköissä. Turun koulukokouksessa Bergenheim ei tuonut tällaista kantaa enää esiin, vaan kokous suositteli yksimielisesti koulujen yhdistämistä.¹³

Turun koulukokouksen keskusteluista jää monin kohdin sellainen mielikuva, että vastakkain olivat uudistusehdotukset ja voimassa oleva ”Bergenheimin koulujärjestys”, jossa vahvistettua käytäntöä sen tekijä jäi puolustamaan. Kun asioista jouduttiin äänestämään, Bergenheim jäi lähes joka kerta vähemmistöön. Niinpä ei ole ihme, että hänellä joulukuussa 1860 oli vaikeuksia sovittaa koulumietintöä kapitulin enemmistön mielen mukaiseksi. Arkkipiispa totesi tosin aluksi, että hän oli ottanut huomioon koulukokouksessa esitettyjä ehdotuksia. Erillisen kouluhallituksen perustamisesta hän kapitulin mielipiteenä kirjoitti, ettei sellaista vastustettu, mutta että oli kyseessä syvälle käyvä uudistus, joka edellytti perustuslaillista käsittelyä. Siksi kapituli ei hänen sanojensa mukaan ottanut siihen kantaa, niin kuin ei myöskään kysymykseen koulujen yhdistämisestä. Teologian lehtori Johan August Lindelöf, yksi kapitulin kouluaktiiveista, puuttui arkkipiispan tekstiin, kun kirjelmää tarkistettiin istunnossa. Hänen mielestään koulukokouksessa lähes yksimielisesti esitetyt mielipiteet olisi kertomuksessa pitänyt ottaa paremmin huomioon. Lindelöfin esittämään varaukseen yhtyivät myös lehtori Neovius ja tuomiorovasti Renvall.¹⁴

Bergenheim sai koulupoliittisille näkemyksilleen vahvistusta Christian Palmerin evankelisessa pedagogiikassaan esittämistä ajatuksista, joita arkkipiispa niin innokkaasti oli suositellut hiippakuntansa koulujen opettajille. Palmerin mukaan kasvatus oli mahdollista vain kristillisenä kasvatuksena, joka lähti siitä, että oli voitettava lunastusta tarvitsevassa ihmisessä oleva paha ja raaka, ja pyrittävä hyvään ja kauniiseen. Vanhemmille kuului lastensa kasvattamisen perusoikeus. Kirkollinen kasvatustyö tuki ja täydensi vanhempien kasvatusta. Valtio puolestaan ”ei kasvata, se kasvatuttaa” niillä, joille varsinainen kasvatustehtävä kuuluukin, siis kodilla ja koululla. Kristillinen kasvatus puolestaan toi lasten ja nuorten sydämeen kunnioituksen valtiovaltaa kohtaan ja palveli näin myös sen hyvää. Kirkolla oli oikeus vaikuttaa kouluun, koska se koulun välityksellä hoiti kansakunnan uskonnollista elämää. Sivistys ei saa-

¹³ Bergenheim von Kothenille 30.11.1853. von Kothenin kok. 14 VA; *Förhandlingar* 1860, 25.

¹⁴ *Förhandlingar* 1860, 19—21, 35—38, 43s, 46, 58—63, 68s; koulumietintö 1001/21.12.1860. B I 127 TTA TMA; tklin pk 9.1.1861 § 1. A I 91 TTA TMA.

nut olla kristinuskolle, kansan siveelliselle olemukselle vieras. Palmer korosti opettajien kutsumustietoisuutta ja asetti heidät kirkon kasvatustehtävän toteuttajina seurakuntapappien rinnalle. Kouluvirka oli kuitenkin kirkolliselle viralle alistettu, sillä pappi oli erityisesti teologisen koulutuksensa perusteella koulun tarkastaja.¹⁵

Ilmeisesti Bergenheimkin löysi Palmerin Lars Stenbäckin väitöskirjan välityksellä. Stenbäckin väitys osoitti, että tekijä oli luopunut aikaisemmista näkemyksistään ja asettunut määrätietoisesti vastustamaan koulun ”emansipaatiota” kirkosta. Bergenheim näyttää suorastaan innostuneen luettuaan Stenbäckin tekstin, jonka tekijä hänelle erikseen toimitti. Arkkipiispa kertoi odottavansa Suomen kouluille valoisaa tulevaisuutta, kun tällaisten ajatusten kannattajasta tulisi pedagogiikan professorin viran hoitaja. Mikäli Suomen koulujen opettajat omaksuisivat käsityksen kasvatuksen uskonnollisesta perustasta, maan koululaitos paranisi arkkipiispan mielestä monin verroin enemmän kuin kaikkien koulukomitealta odotettavien parannusehdotusten myötä. Bergenheim kirjoitti, että se hyöty, mikä koululle koituisi pedagogiikan professorin virasta, riippui ratkaisevasti viran hoitajan kyvyistä ja tahdon lujuuudesta. Stenbäckiä hän piti virkaan erityisen sopivana, mutta kun tämä siirtyi Isoonkyröön, Bergenheim oli avoimesti pettynyt. Hän pelkäsi viran joutuvan jollekulle sellaiselle, jolle uskonnollinen sivistyskäsitys olisi täysin outo.¹⁶

Osin samoja asioita, joiden perusteella arkkipiispa kehui Stenbäckiä, Snellman puolestaan ankarasti arvosteli. Kun Stenbäck oli esittänyt, että uskonnonopetus oli koulussa tärkeintä ja muut oppiaineet kristilliseltä kannalta samantekeviä, Snellman edellytti, että uskonnonopetuksen oli osoitettava myös maallisen tiedon välttämättömyys. Snellman arvosteli lehdessään Stenbäckin väitöstä muutenkin: se oli epätieteellinen, epäjohdonmukainen ja epäitsenäinen. Bergenheim pahoitteli Stenbäckin saamaa kritiikkiä, jonka ”suuri kirjallinen auktoriteetti” oli esittänyt. Stenbäck puolestaan tulkitsi, että Snellman vastusti kristinuskoa ja jumaluusoppia, kun ei hyväksynyt väitöskirjan ajatuksia kasvatuksen lähtökohdista.¹⁷

¹⁵ *Franzen* 1937, 13—26, 29—36.

¹⁶ Bergenheim Stenbäckille 12.8.1854, 23.7., 10.12.1855, 25.1.1856. Coll. 217 HYK; *V. T. Rosenvist* 1917, 248.

¹⁷ Bergenheim Stenbäckille 23.7.1855. Coll. 217 HYK; *Aspelin* 1900, 454—456.

4.4.2. Kansakoulu kuuluu kirkolle

Kansanopetuskeskustelun keskeisiä kysymyksiä olivat opetuksen sisältöä ja valvontaa koskevat vaihtoehdot. Kansanvalistuskomiteassa oli vahvasti edustettuna näkemys, että kansanopetus piti siirtää pois kirkon valvonnasta. Sisällön uudistukseksi alettiin entistä enemmän vaatia rippikouluun valmentavan opetuksen rinnalle laajempaa ”ihmisyyskoulua”. Pestalozziin ja Adolf Diesterwegiin liittyen haluttiin nostaa kansanopetuksen tasoa ja laajentaa sen sisältöä niin, että oppilaat lopulta pystyisivät itse kasvattamaan itseään. Itse asiassa kirkollinen alkuopetus ja laaja kansanopetus kilpailivat keskenään. Käytännössä kirkollinen alkuopetus oli määräävässä asemassa, mutta voimakas mielipide kannatti myös kansanopetuksen laajentamista.¹

Kun Bergenheimin koulujärjestyskomitea oli saanut työnsä päätökseen, arkkikiispa kirjoitti Walleenille ja kertoi von Haartmanin antaneen hänelle tehtäväksi neuvotella kenraalikuvernöörin kanssa kansanopetuksen järjestämisestä, kun koulujärjestysasia olisi saatu hoidetuksi. Bergenheimin oli silloin määrä kirjoittaa von Bergille niistä toimenpiteistä, joilla yliopiston ja oppikoulun jälkeen tämäkin opetuksen ala saataisiin järjestykseen. Arkkikiispa kertoi, että von Haartman ja hän olivat yhtä mieltä siitä, että tarpeelliset toimet rajoittuivat kansanvalistuskomitean ehdottamien hiippakunnallisten kansakoulunopettajaseminaarien perustamiseen. Jos näin tehtäisiin, ratkeaisivat hänen mielestään myös ne arkaluontoiset kysymykset, jotka komiteassa olivat aiheuttaneet kiusalliset äänestykset. Bergenheim oli sitä mieltä, että maan seurakunnat kyllä ilman hallituksen toimenpiteitäkin perustaisivat kouluja, mutta toimia tarvittiin, jotta kouluihin saataisiin tarkoituksenmukaisen koulutuksen hankkineita opettajia. Arkkikiispan mielestä seminaarit oli siksi syytä perustaa viipymättä. Hän tiedustelikin Walleenilta, miten asia olisi parasta esittää kenraalikuvernöörille. Hän toivoi, että Walleen ottaisi selvää von Bergin näkemyksistä ja selostaisi niitä.²

Helmikuussa 1856 Bergenheim sitten kirjoitti von Bergille kansanopetuksen järjestämisestä. Arkkikiispa kiitti kenraalikuvernööriä ensin koulujärjestyksen uudistamisesta osoitetusta suopeudesta. Suomen kansan ”älykyyden kehittämiseksi” sekä sen ”henkisten ja fyysisten voimien hyödyntämiseksi” oli arkkikiispan mielestä tarpeen enää yksi toimenpide: maahan oli perustettava kansakoulunopettajaseminaarit. Opettajia oli kyllä olemassa, sillä kirkkolaki velvoitti kanttorit ja lukkarit opettamaan, mutta heitä ei kui-

¹ *Iisalo* 1968, 21–24.

² Bergenheim Walleenille 28.12.1855. KKK 86/1849 VA.

tenkaan juuri voitu käyttää tähän tehtävään, koska heiltä puuttui tarpeellinen koulutus. Bergenheim antoi vielä ymmärtää, että lukkarit olivat itse asiassa näin jääneet toimeettomiksi, ja siksi seminaarit oli kiireesti perustettava. Arkkipiispa pyysi kenraalikuvernööriä tutustumaan uudelleen kansanvalistuskomitean näistä oppilaitoksista laatimaan suunnitelmaan ja perusteli toimenpidettä myös sillä, että se ei vaatinut suuria taloudellisia uhrauksia.³

Bergenheimillä näyttää olleen sellainen käsitys, että kansanopetuksen järjestelyt olivat etenemässä tähän suuntaan. Ainakin Carl Gustaf von Essen sai Pietarsaaren rovastikuntakokouksessa huhtikuussa 1856 piispan puheista sen käsityksen, että keisari jo oli suostunut kansakoulunopettajaseminaarien perustamiseen valtion kustannuksella. Arkkipiispa oli myös esittänyt, että opettajat otettaisiin rahvaan piiristä, jossa he kaksivuotisen seminaarin käytyäänkin pysyisivät. Seminaarien hyvinkin pikaista perustamista näyttää oletaneen koko Turun tuomiokapituli. Se näet esitti kirkollistoimituskunnalle 1857, että hiippakunnassa vastedes vapautuvat lukkarien virat täytettäisiin väliaikaisesti, kunnes laitokset oli perustettu.⁴

Arkkipiispa pyrki ajamaan läpi kansanvalistuskomitean ehdotuksen. Hänen tukenaan oli puheenjohtajana toiminut von Haartman. Kansanopetuskysymys joutui kuitenkin uuteen vaiheeseen, kun se sisällytettiin keisarin senaatille maaliskuussa 1856 esittämään uudistusohjelmaan. Tämä avasi sulut kansanopetuskeskustelulta, jota värittämään tuli Baltian kautta myös pestalozzilais-diesterwegiläisiä pedagogisia ajatuksia. Oppilaita oli opetettava tajuamaan asemansa ihmisinä ja kansalaisina sekä ymmärtämään aikansa aineellisia ja henkisiä ongelmia, sen sijaan että painopiste oli aikaisemmin ollut kirkon jäseneksi ja valtion alamaiseksi kasvattamisessa. Monet keskusteluun osallistuvat näkivät kansakoulun tehtävän liberalismiin ja kansallisuusaatteen valossa. Alkeistietojen ohella oppilaille haluttiin antaa mahdollisuus itsensä kehittämiseen. Taustalla oli myös filantrooppinen pyrkimys parantaa rahvaan tilaa, mistä syystä korostettiin myös käytännöllisiä aineita. Nämä näkemykset poikkesivat jyrkästi perinteisestä katsomustavasta, jonka mukaan kansakoulun tuli olla rippikouluun valmentava uskontokoulu.⁵

Kirkollistoimituskunta päätti pyytää tuomiokapitulien lausunnot maaseudun kansansivistystä tarkoittavien koulujen perustamisesta. Turun tuomiokapitulissa asiaa käsiteltiin kesäkuussa 1856. Lehtorit Renvall ja Eurén

³ Bergenheim von Bergille 13.2.1856. KKK 86/1849 VA.

⁴ von Essen Stenbäckille 21.4.1856. Coll. 217 HYK; tklin pk 20.5.1857 § 31. A I 87 TTA TMA.

⁵ Halila 1949, 200–202; *Iisalo* 1968, 232.

olivat kumpikin laatineet laajan ehdotuksen. Kapitulin enemmistö liittyi Renvalliin. Itsenäisen, ennakkoluulottoman ja uudistusmielisen Eurénin ehdotus yliopistokaupunkiin sijoitettavasta seminaarista ja toisesta, naisopettajien valmistamista varten perustettavasta laitoksesta ei saanut kannatusta. Renvall ehdotti, että seminaarit perustettaisiin tuomiokapitulien alaisiksi hiippakuntakaupunkeihin. Renvallin mielestä puhuttiin aivan oikeutetusti koulun emansipaatiosta, mutta se ei missään tapauksessa koskenut kansakoulua, sillä kirkko ja kansanopetus kuuluivat yhteen. Opetuksen orgaanisen kokonaisuuden muodostivat Renvallin mukaan koti, kansakoulu ja rippikoulu. Kansakoulu valmistaisi oppilaansa rippikouluun, ja siksi uskonnonopetus olisi kansakoulun tärkein aine. Sen tuli lähteä raamatunluvusta eikä katekismuksen ulkoluvusta. Muiden aineiden, virsilaulun, kaunokirjoituksen, laskennon, äidinkielen kieliopin, isänmaan historian ja maantiedon sekä luonnontutemuksen oli määrä herättää halua hyödylliseen kansalaistointintaan. Renvallin mielestä varsinaiset käytännön aineet kuuluivat ammatikouluun, mutta hän oli valmis ottamaan kansakouluihin puutarhanhoitoa, puiden istutusta ja jonkin paikkakunnalla sivuelinkeinona harrastetun käsityön opetusta.⁶

Arkkipiispa totesi lyhyessä lausunnossaan, että kapitulin jäsenet olivat yksimielisiä siitä, että opettajien koulutus vaikutti ratkaisevasti, kun pyrittiin kansanopetuksen parantamiseen. Yksimielisyys vallitsi hänen mielestään myös siitä, että oli jo olemassa riittävästi lainsäädäntöä kansansivistyksen hoitamiseksi. Kolmas yhteinen näkemys koski arkkipiispan esityksen mukaan sitä, että kansanopetuksen tehostamistoimet oli liitettävä sellaisiin järjestelmiin, jotka olivat rahvaalle tuttuja entuudestaan. Kansakoulun piti kasvaa niistä, eikä siihen saanut liittää mitään vierasta ainesta, jonka vaikutuksia ei voitu tietää. Seminaarien lukumäärää koskevassa erimielisyydessä arkkipiispa ilmoitti liittyvänsä Renvalliin ja antoi kapitulin käytettäväksi ehdotuksen kolmen seminaarin järjestämisestä sekä arvion niiden valtiolle aiheuttamista kuluista. Arkkipiispa ehdotti lisäksi, että kapituli jättäisi lausuntonsa lisäksi senaatille ehdotuksen yleistä kansanopetusta koskevaksi asetukseksi. Siinä voitaisiin hänen mielestään esittää kootusti kaikki eri aikoina annetut kansanopetusta koskevat säännökset. Ne saataisiin sillä tavoin uudelleen elävöitetyiksi ja voisivat osoittaa sen tehon, mikä niillä edelleen

⁶ Tklin pk 11.6.1856 § 3. A I 86 TTA TMA. Pöytäkirjanote on painettuna: *Förslag* 1856, 10—34; *Förslag* 1856, 10—16; *Tiensuu* 1976, 362.

oli. Arkkipiispa alisti sitten kapitulin käsiteltäväksi asetusehdotuksensa. Hän totesi pyrkineensä soveltamaan sen kapitulin enemmistön ja oman näkemyksensä mukaiseksi. Kapituli päätti ensiksikin antaa enemmistön näkemyksen mukaisen lausunnon ja liittää sen mukaan otteen äänestyspöytäkirjasta, josta näkyi jokaisen mielipide kokonaisuudessaan. Lisäksi lausuntoon päätettiin liittää arkkipiispan laatimat ehdotukset sekä seminaareista ja niiden menoarvioista että kansanopetusasetuksesta. Molemmat muokattiin istunnossa sellaisiksi, että jäsenet pitivät niitä tarkoituksenmukaisina.⁷

Tutkimuksessa on annettu se kuva, että arkkipiispa Bergenheim lopulta itsevaltaisesti muokkasi Turun kapitulin lausunnon oman näkemyksensä mukaan noudattamaan kansanvalistuskomitean ehdotuksia ja että Turun tuomiokapitulin enemmistö oli lausuntoa laajemman kansanopetuksen kannalla. Kapitulin enemmistön kannattaman Renvallin ehdotuksen on katsottu jääneen itse lausunnossa huomiotta.⁸ Näyttää siltä, että tätä kuvaa on mahdollista tarkentaa ja eräin osin korjata. Kapituli hyväksyi lausunnon liitteineen kesäkuussa, ja ne tarkistettiin yhdessä pöytäkirjan tarkistuksen kanssa syyskuun alussa, jolloin kapitulin lausunto myös päivättiin. Tässä vaiheessa Eurén lisäsi ehdotuksensa naisopettajien kouluttamisesta. Muutoin kukaan kapitulin jäsenistä ei puuttunut lausunnon saamaan muotoon. Eurén jopa julkaisi lehdessään selvityksen tuomiokapitulien kansakoululaulusunnoista: ”Tässä seuraamme enimmästi Turun konsistorin ehdotusta, joka mielestämme on täydellisin.”⁹

Kapitulin suhteellisen suppeassa lausunnossa Renvallin ajatus kansakoulusta rippikouluun valmentavana kouluna tulee esiin. Myös oppiaineita käsittelevässä kohdassa Renvall saa täyttä oikeutta. Uskonto todetaan kansakoulun tärkeimmäksi aineeksi, mutta ”nykyajan vaatimusten vuoksi” on opetettava myös muita aineita. Niitä ei tässä yhteydessä luetella, vaan viitataan uuden koulujärjestyksen yksiluokkaisille ala-alkeiskouluille säätämiin aineisiin. Kansakoulussa tuli Turun tuomiokapitulin lausunnon mukaan opettaa samoja aineita ja noudattaa myös ala-alkeiskouluopetuksesta annettuja metodisia ohjeita. Ala-alkeiskoulujen oppiaineissa olivat kaikki Renvallin ehdottamat teoria-aineet. Kapitulin lausunnossa lisätään vielä puutarhanhoito ja jokin sivuelinkeinoksi sopiva käsityö, niin kuin Renvall oli ehdottanutkin. Koulujen perustaminen, valvonta, opettajat ja näiden koulut-

⁷ Tklin pk 11.6.1856 § 3. *Förslag* 1856, 16—33.

⁸ Esim. *Lönbeck* 1887a, 83s; *Halila* 1949, 203—206; *Paunu* 1952, 164; *Tiensuu* 1976, 374; *Vuorela* 1980, 232.

⁹ Tklin pk 3.9.1856 § 1. A I 86 TTA TMA; *Sanomia Turusta* 27.1.1857.

taminen hiippakunnallisissa seminaareissa esitetään Renvallin ehdotuksen mukaisesti.¹⁰

Alamainen ehdotus asetukseksi yleisestä kansanopetuksesta Suomen suuriruhtinaskunnassa on muokattu kansanvalistuskomitean ehdotusta hyväksi käyttäen. Teksti on tosin jaettu useampaan pykälään, esittämisjärjestystä muutettu sekä termejä vaihdettu. Tuomiokapituli siis hyväksyi kansanvalistuskomitean ehdotuksen, kuitenkin eräiltä osin muutettuna. Niinpä koulujen tarkoituspäykälä on muutettu, sillä uudessa ehdotuksessa ei viitata kotiopetuksen puutteellisuuteen. Näin kansakoulusta tuli, toisin kuin kansanvalistuskomitean ehdottamasta lukkarinkoulusta, kotiopetuksen jatkaja ja täydentäjä, ja laiskankouluajatus jäi pois. Toisin kuin kansanvalistuskomitean ehdotuksessa tässä todetaan, että kansakouluihin oli ”vapaa pääsy” niillä, jotka jo oli kotona opetettu lukemaan ja kristinopin alkeisiin, ”ja kirkkoherran tulee ystävällisesti kehottaa vanhempia, elleivät nämä oma-aloitteisesti niin tee, laittamaan lapsensa käyttämään hyväkseen koulun opetusta”. Laiskankouluajatus pääsee vilahtamaan eräässä uudenkin ehdotuksen kohdassa (§ 4), jossa todetaan, että kirkkoherran oli ohjattava kansakouluun ne lapset, joita kotona ei pystytty opettamaan riittävästi rippikoulua varten. Kokonaan uutena asiana asetusehdotukseen on otettu maininnat kansakoulujen johtokunnista (§ 12), joita Renvall oli ehdottanut. Renvallin hengestä Turun kapitulin muokkaama asetusehdotus poikkeaa sikäli, että se on säilyttänyt alkuperäisestä tavoitteen määrittelystä maininnan lasten totuttamisesta ”kuuliaisuuteen, järjestykseen ja kunnollisuuteen” sekä ”hyödylliseen puuhailuun”, kun Renvall oli korostanut, että kansakoulussa herätettiin opilaiden harrastusta ja halua hyödylliseen kansalaistoimintaan.¹¹

Turun tuomiokapituli liitti lausuntoonsa vielä ”alamaisen ehdotuksen” Suomeen perustettavien lukkarin- ja kansakoulunopettajaseminaarien ohjesäännöksi. Tämä on sama, jonka Bergenheim pyysi Schaumanilta kansanvalistuskomiteaa varten, mutta jota komitea ei lopulliseen ehdotukseensa liittänyt. Tuomiokapitulia varten Bergenheim oli tarkastanut ehdotuksen uudelleen ja ehdottanut lisättäväksi seminaarien opettajakuntaan yhden opettajan sekä liittänyt seminaarissa opetettaviin aineisiin kansakouluun ehdotetut uudet aineet ja muistutuksen metodista. Tuomiokapituli lisäsi seminaariaineisiin vielä suoneniskun, rokostustaidon, anatomian, ruokavaliot ja pik-

¹⁰ *Förslag* 1856, 5s; KJ 7.4.1856, taulukko A, huom 1—2. *FS* 1856.

¹¹ *Förslag* 1856, 35—45; *Lönbeck* 1887b, 16—19. Koulujen tarkoitusta koskeva pykälä on kansanvalistuskomitean ehdotuksessa § 2, kapitulin ehdotuksessa § 3. *Paunu* 1952, 167.

kukirurgian.¹²

Muiden kapitulien lausunnot myötäilevät kansanvalistuskomitean ehdotusta paljon enemmän kuin Turun kapitulin. Niinpä Porvoon lausunnossa puhutaan vain kylä- ja pyhäkouluista eikä lisätä oppiainevalikoimaa. Myös siinä esitetään kolmen seminaarin perustamista 'hiippakuntakaupunkeihin'. Kuopion kapituli ei sekään laajenna opettavien aineiden määrää, mutta puhuu sentään kansakoulusta, joka tosin käsitteenä on tässä vaiheessa hyvin epämääräinen. Kuopion ehdotuksessa kansanvalistuskomitean lukkarinkoulua laajennetaan mainitsemalla, että kansakouluihin voi tulla sellaisiakin oppilaita, jotka kotona jo riittävän käsityskyvyn saatuaan kuitenkin haluavat nauttia koulun opetusta.¹³

Siihen, että Turun kapitulin lausunto erosi edukseen muista, kiinnitettiin kyllä huomiota. Niinpä Clemens Johan Gabriel Sirelius kirjoitti Pietariin Uno Cygnaeukselle, että Gabriel Mauritz Waenerbergin luona oli pidetty epävirallinen keskustelutilaisuus, jossa professorien Frans Ludvig Schaumanin ja Matthias Akianderin sekä Helsingin yläalkeiskoulun rehtorin Johan Matthias Hackzellin läsnäollessa avattiin vasta saapuneet kapitulien lausunnot. "Paras oli Turun", Sirelius totesi. Schaumankin esitteli lehdessään juuri Turun ehdotusta, joka oli oppiaineiltaan laajin. Itse hän oli kansakoulun valvonnasta eri mieltä kuin tuomiokapitulit.¹⁴

Senaatti painatti tuomiokapitulien lausunnot, niin että niistä voitiin pyytää suuren yleisön arvioinnit. Kapitulien lausunnot osoittivat yksimielisesti, että myös kansakoulujen kansanopetus haluttiin pitää kirkon valvonnassa ja lähinnä rippikouluun valmentavana. Niistä lausunnoista, joita senaatti sai, nousi esiin Uno Cygnaeuksen laatima Hajanaisia mietteitä Suomeen aiotusta kansakoulusta. Cygnaeus oli itsekin pappi ja oli toiminut opettajana Viipurissa sekä siirtolaisten sielunhoitajana Pohjois-Amerikassa. Arviointinsa lähettäessään hän oli opettajana Pietarissa. Kaiken kaikkiaan Cygnaeus oli hyvin perehtynyt kasvatuserityksiin kysymyksiin. Hänen mielestään kuitenkin kirkolta ja papistolta puuttui edellytyksiä vastata kansansivistyksestä. Papistolta puuttui hänen mielestään riittävä kasvatuserityksellinen sivistys, niin että se hoiti lukukinkerien ja rippikoulun uskonnonopetuksenkin pelkkänä kuolleen ulkolukuna. Cygnaeus kirjoitti:

¹² Kansanvalistuskomiteassa ollut Schaumanin ehdotus. von Haartmanin kok. 21 VA; *Förs-lag* 1856, 46—55; *Jalkanen* 1976, 156.

¹³ *Förs-lag* 1856, 57—59, 68—72; *Lönnbeck* 1887b, 16—19; *Melin* 1977, 10.

¹⁴ Sirelius Cygnaeukselle 1.11.1856. UC vk VIII 2b VA; *TFK* 6/1858, 330, 353.

Ymmärtäköön Suomen papisto, tunnustaen kasvatustietojensa puutteellisuuden ja siitä johtuvan kykenemättömyytensä järjestää ja ohjata ajan vaatimuksia vastaavaa kansakoulua Suomessa, ymmärrettäköön, mitä tämän tärkeän asian etu ja heidän oma etunsa vaatii, ja kieltäytyköön julkisesti... uudesta tehtävästä, jonka hoitoon he eivät pysty.¹⁵

Cygnaeus halusi kansakoululle oman hallintoelimen, pääkaupunkiin perustettavan kouluylihallituksen. Kansakoulun tehtävänä oli hänen mielestään antaa yleistä kansalaissivistystä siten, että jokainen saisi mahdollisuuden kehittää lahjojaan ja taipumuksiaan. Senaatti antoikin Cygnaeukselle tehtäväksi laatia suunnitelma tulevaa kansakoululaitosta varten. Senaatissa tosin von Haartman vastusti jyrkästi Cygnaeuksen ajatuksia, sillä hän piti kansanvalistuskomitean ehdotuksia sopivimpana lähtökohtana. Kirkon johtamaa kansansivistystä voitiin hänen mielestään tehostaa vähentämällä papiston maallisia tehtäviä. Uudet tuulet kuitenkin vahvistuivat senaatissa, ja von Haartman joutui siirtymään syrjään.¹⁶

Cygnaeuksen suhtauduttiin Suomessa jossakin määrin epäluuloisesti, sillä arveltiin, ettei hän tuntenut kotimaansa oloja riittävästi. Erityisesti papisto oli epäluuloista, koska Cygnaeuksen suosittelemaa Diesterwegiä pidettiin epäkristillisenä. Cygnaeus tapasi tämän Preussin vapaamielisten opettajien johtomiehen Berliinissä ollessaan senaatin lähettämänä ulkomailla tutustumassa kansanopetuksen järjestämiseen. Matthias Akiander kirjoitti Cygnaeukselle 1861:

Muuten, mitä Diesterwegiin tulee, myönnän, että suuri kunnioitukseni häntä kohtaan Saksan pedagogien edustajana on merkittävästi vähentynyt saatuani lukea hänen radikaaleja näkemyksiään uskonnonopetuksesta ja uskonnosta yleensä.

Bergenheimin auktoriteetti Palmer tuomitsi Diesterwegin pedagogiikan ehdottomasti. Palmer oli kirjoittanut pedagogiikkansa kasvatustietoisuudessa kirjallisuudessa ilmennyt kristillisiä ja kirkollisia periaatteita vastustavaa suuntausta ajatellen. Hän katsoi, että Diesterweg oli hylännyt kasvatuksen kristillisen pohjan, toimi yhtenä humaniteetin uudenaikaisista saarnaajista ja oli ristiriidassa kristillisen kasvatustietoisuuden kanssa. Diesterwegin pedagogiikka oli hänen mielestään subjektiivista sielunvoimien kasvatusta ja edisti filantrooppisen eudaimonismien maailmallisuutta.¹⁷

¹⁵ Halila 1949, 207s, 242—254.

¹⁶ Vuorela 1980, 232—236.

¹⁷ Akiander Cygnaeukselle 15.7.1861. UC vk VIII 2a VA; Palmer 1856, III—V; Franzen 1937, 22—36, 377s; Halila 1949, 274; Iisalo 1968, 117—120.

Niissä lausunnoissa, joita papisto antoi tuomiokapitulien kansakouluehdotuksista, korostettiin kansanopetuksen uskonnollista pohjaa. Useimmat viittasivat juuri Renvallin esittämiin ajatuksiin, mutta niiden ja Cygnaeuksen suunnitteleman kansakoulun välillä oli suuri periaatteellinen ero. Papis-
tossa oli kuitenkin myös niitä, jotka Schaumanin tavoin toivottivat Cygnae-
uksen pyrkimyksille menestystä. Heihin kuului Uudenkaupungin kirkkoher-
ra, tuomiokapitulin lehtorin Henrik Heikelin veli Wilhelm Heikel, joka pe-
rinteistä laajemman kansanopetusohjelmansa vuoksi oli joutunut ristirii-
taan seurakuntansa muiden pappien ja eräiden maallikkojen kanssa. Nämä
olivat tehneet kirkkoherrasta tuomiokapituliin kantelun. Kapituli oli va-
pauttanut hänet syytteestä, mutta arkkipiispa kuitenkin soimannut, mikä
sai Heikelin lausahtamaan: ”Se mies ei ole sitä, mitä haluaa näyttää olevan-
sa.” Heikelin mielestä kansalle oli tarjottu pelkkää dogmatiikkaa, mutta se
ei riittänyt kansanvalistukseksi. Niinpä hän katsoi, että kirkollisessa kansan-
opetuspolitiikassa oli ”suuri dogmaattinen koira haudattuna”.¹⁸

Cygnaeus hengenheimolaisineen piti papistoa uudenaikaisen kansakou-
lun päävastustajana: papit eivät halunneet päästää otettaan kansanopetuk-
sesta. Heille se oli valtakysymys, ja vallastaan papisto ei halunnut luopua.
Uuden koulun ajajien mielestä kansansivistys taas ei voinut olennaisesti ko-
hentua, niin kauan kuin se oli papiston käsissä. Tässä asiassa arveltiin pa-

¹⁸ Heikel Cygnaeukselle 2.3.1861. UC vk VIII 2A VA; *TFK* 6/1858, 325; *Lönnbeck* 1887b, 23–44.

pistolla kuitenkin olevan maallikkopiireissä paljon kannattajia.¹⁹ Ennen muuta tiedettiin, että asian ratkaisun kannalta vaikutusvaltainen kenraalikuvernööri von Berg oli ”hierarkkisen puolueen” kannalla. Tämän puolueen johtajan maineessa oli arkkipiispa Bergenheim. Cygnaeus pelkäsi, että ”molemmat arkkijesuiittamme, sekä maallinen että hengellinen”, saattaisivat kaataa hallitsijan antaman kansanopetusjulistuksen perusteet. Hän kertoi von Bergin ja Bergenheimin lausuneen, että kansakoulun emansipaatio papiston valvonnasta oli ”eine unreife Idee”, joka olisi muutettava: ”Onko moista kuultu?... olisi kyllä kaiken kurjuuden huippu, jos muutamat tekopyhät pystyisivät kumoamaan senaatin tekemän ja Hänen Majesteettinsa Keisarin vahvistaman päätöksen.”²⁰

Cygnaeus arveli siis vielä vuoden 1858 julistuksen jälkeenkin, että arkkipiispa ja kenraalikuvernööri voisivat yhteistuumin kaataa uuden kansakoulun. Suomen asiain komitean jäsen Frans Olof af Brunér, joka oli ollut von Bergin seuralaisena tämän Suomen tarkastusmatkalla, kirjoitti Cygnaeukselle, että kenraalikuvernöörin kantaan vaikuttivat tämän omat pietistiset pyrkimykset ja piispojen sekä samanmielisten pappien häntä kohtaan käyttämä painostus. Brunér totesi kuitenkin kirkollistoimituskunnan, senaatin

¹⁹ Gripenberg Cygnaeukselle 13.4.1858, 30.9., 18.11.1859, Waenerberg Cygnaeukselle 21.11.1859. UC vk VII 1 VA; Cygnaeus Nestor Järviselle 23.4.1860. *Cederberg* 1913, 10s; Cygnaeus Carl Jonas Meijbergille 10.6., 1.11.1861. Ep. M. 3a:2 KB. Sebastian Gripenberg oli tietävinään, että Bergenheim oli sanonut ulkomaanmatkallaan 1859–1860 tutustuvansa myös kansakouluihin. ”Tieto siitä, että arkkipiispa on anonut valtion varoista apurahaa ulkomaanmatkaa varten tutustuakseen kansakouluihin, tuo mieleeni Lidnerin lausahduksen, kun hän eräässä Taidemaalariakatemia maalauksen näyttelyssä törmäsi piispa Wingårdiin. Tämä seiso i erään maalauksen luona, joka esitti Vapahtajaa ristillä, ja piti liikuttavan puheen ympärillä töllistelevälle yleisölle. Silloin Lidner astui esiin ja lausahti Vapahtajan kuvaan katseensa kääntäen: ’Sinä kannoit piikkikruunua ja sinun vaatteesi jaettiin, mutta se nöyryytyksestäsi vielä puuttui, että Wingård Sinua puolustaisi!’ Niin, se vielä toisesti puuttui kansansivistyskysymyksen halvennuksesta, että myös arkkipiispalle uskotaisiin tehtäväksi hankkia tietoja näistä oloista ulkomailla. Täytyy olla umpisokea ollakseen huomaamatta, että tässä suunnitellaan vallankumouksellista toimenpidettä. Ilman muuta Bergenheim on ennen avustuksen anomista tunnustellut toisen jesuiitan mielipidettä; hän varmasti tukee avustusanomusta. Ehkäpä koko idea on lähtenyt hänestä”, Gripenberg kirjoitti 18.11.1859. Vertailu Göteborgin piispaksi 1780 tulleen Johan Wingårdiin oli Bergenheimin kannalta vielä epäkiitollisempi, kun otetaan huomioon, että Wingård oli aikoinaan saanut hallitsijalta huomattavia taloudellisia etuisuuksia palkkioksi osoittamastaan lojaalisuudesta. Runoilija Bengt Lidnerin arvosteleva Wingård nimitettiin samanlaisesti sekä Göteborgin piispaksi että tuomiorovastiksi, mitä pidettiin osoituksena sekä Wingårdin ahneudesta että suositusta asemasta hovissa. *Josephson* 1948, 564–566; *Glemme* 1955, 397s.

²⁰ Cygnaeus Carl Jonas Meijbergille 4.11.1859, 12.1.1860. Ep. M. 3a:2 KB.

enemmistön ja Suomen asiain komitean olevan Cygnaeuksen tukena. Armfeltin Cygnaeukselle antama ohje olikin, ettei tämä tekisi kenraalikuvernöörille mitään ehdotuksia.²¹

Arkkipiispan kannan jyrkkyys oli tullut Cygnaeukselle selväksi muun muassa, kun hän syksyllä 1858 kävi tervehtimässä Bergenheimiä ennen opintomatkaa lähtöään. ”Arkkijesuiitta” ja ”Hänen Pyhyytensä”, niin kuin Cygnaeus Bergenheimiä harmissaan kirjeissä nimitti, oli keskustelussa tuonut esiin oman pedagogisen kokemuksensa. Kun oli siirrytty papiston opetustoimintaa arvostelleisiin sanomalehtiartikkeleihin, Bergenheim Cygnaeuksen kuvauksen mukaan menetti täydellisesti malttinsa ja väitti, etteivät hallituksen suunnittelemat toimet toisi tulosta. Toisin olisi arkkipiispan mielestä käynyt, mikäli tuomiokapitulien ehdotukset olisi toteutettu. Bergenheim hillitsi nopeasti suuttumuksensa, mutta tilanne sinänsä ei ollut omiaan edistämään osapuolten yhteisymmärrystä.²²

Cygnaeuksen ehdotus Suomen kansakoululaitoksen järjestämisestä valmistui marraskuussa 1860. Kun se julkaistiin, erityisesti kirkollisista piireistä nousi ankara arvostelu suunnitelman toteuttamista vastustamaan. Arkkipiispa Bergenheim oli luonnollisesti tämän arvostelun taustahenkilöitä. Sen tiesi Cygnaeuskin pahoitellessaan, että kansakoulun vastustajat esiintyivät ”tosiuskovina”, joiden mielestä häntä oli estettävä organisoimasta ”jumalaton, epäkristillistä kansakoulua”. Bergenheimin ponnistelut eivät kansakouluasiassa kuitenkaan tuottaneet tulosta. Uusi opetusmuoto järjestettiin Cygnaeuksen esittämien suuntaviivojen mukaan. Niinpä Cygnaeuksen ehdotusta tarkastamaan määrättyyn komiteaan ei tullutkaan jäseneksi arkkipiispa vaan Turun tuomiokapitulista tuomiorovasti Renvall.²³ On todennäköistä, että Bergenheim näki kansakoulukysymyksen lopullisessa ratkaisussa paitsi kirkon vaikutusvallan vähenemistä myös koko suomalaisen yhteiskunnan kristillistä perustaa uhkaavan vaaran.

4.4.3. *Vauhtia kirkollisten komiteain työskentelyyn*

Useissa protestanttisissa maissa ryhdyttiin 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa uudistamaan edellisillä vuosisadoilla syntyneitä kirkollisia kirjoja.

²¹ af Brunér Cygnaeukselle 26.11.1859. UC vk VII 1 VA; *Spåre* 1878, 162s.

²² Cygnaeus puolisolleen 27.10., 29.10.1858. Uno Cygnaeuksen kok. 3 VA.

²³ Cygnaeus Meijerbergille 12.1.1860, 10.6., 1.11.1861. Ep. M. 3a:2 KB; *Halila* 1949, 278s, 298–304; *Paunu* 1952, 169.

Uskonpuhdistuksen riemuvuoden 1817 johdosta asetettiin Suomeksiin komiteat uudistamaan kirkkolakia, kirkkokäsikirjaa, virsikirjaa ja katekismusta. Lähimmät esikuvat olivat luonnollisesti Ruotsissa, jonka kirkollista kehitystä Suomessa edelleen näiltäkin osin valppaasti seurattiin. Aloitteen teki Suomessa arkkiepiispa Tengström, jonka alkuperäisiin suunnitelmiin kuului myös suomenkielisen raamatunkäännöksen tarkistaminen. Kun komiteat oli asetettu, Tengström kirjoitti:

Minun silmäni eivät todennäköisesti saa nähdä näiden hyvää tarkoittavien hankkeiden toteutumista; minulle tuottaa kuitenkin suurta ja todellista tyydytystä se, että olen saanut ennen lähtöäni pitkään, ikuiseen rauhaan vähäisillä voimillani olla vaikuttamassa siihen, että nämä hyvät ja jalot tavoitteet tulevaisuudessa saavutetaan.¹

Tengströmin mielestä uudistustyössä oli edettävä liikaa kiirehtimättä; kansan oli voitava rauhassa tottua muutoksiin. Vanhasta sanonnasta oli säilytettävä kaikki, mikä ei herättänyt pahennusta tai johtanut väärinkäsityksiin. Muokkausta oli tehtävä niin, että uusi muoto mahdollisimman vähän poikkesi rahvaalle jo tutuksi käyneestä. Arkkiepiispa korosti, ettei saanut kiirehtiä ajankohdan todellisten tarpeiden edelle. Vasta usean vuoden koeajan jälkeen uudet kirjat oli otettava viralliseen käyttöön, sillä seurakuntalaisten tuli ensin antaa perusteellisesti tutustua uusiin kirjoihin. Jo komiteain työskentelyn tuli olla mahdollisimman avointa, niin että kaikilla halukkailla oli mahdollisuus antaa ehdotuksista lausuntonsa.²

Komiteain työ jäi Tengströmin aikana tuloksettomaksi. Epäonnistumisen syynä oli lähinnä voimavarojen riittämättömyys ja se, ettei arkkiepiispalla itsellään sittenkään ollut tarpeeksi aikaa paneutua komiteain työskentelyyn. Lisäksi monet jäsenet olivat jo ikääntyneitä. Vain virsikirjakomitea sai työnsä eräänlaiseen päätökseen, kun Tengströmin kuoleman jälkeen 1836 julkaistiin kokoelma suomenkielisiä uusia ja uudistettuja virsiä.³

Arkkiepiispa Melartin kohdisti päähuomionsa virsikirja- ja kirkkolakikomitean työskentelyyn. Sekä katekismus- että käsikirjakomiteaa kyllä täydennettiin, mutta Melartin ei kutsunut niitä koolle kertaakaan. Bergenheim oli 1835 kutsuttu juuri katekismuskomiteaan. Edellä mainittu virsikirjakomitean suomenkielinen ehdotus, joka siis valmistui lopullisesti vasta Melartinin aikana, ei saanut suopeaa vastaanottoa. Tähän tilanteeseen virsikirjakomitean työ siten Melartinin aikana jäikin. Kirkkolakikomiteaan kutsuttiin Melartinin aloitteesta jäseneksi ja myös ehdotuksen laatijaksi professori Johan Jakob

¹ *Anthoni* 1923—1928 II, 474—476; *G. O. Rosenqvist* 1935, 4, 14; *Niemi* 1954, 5—7.

² *Anthoni* 1923—1928 II, 477—479.

³ *Ingman* 1917, 182; *Anthoni* 1923—1928 II, 479—483.

Nordström, jonka laatima kirkkolakiehdotus valmistui syksyllä 1845. Siitä saadut lausunnot olivat kuitenkin torjuvia erityisesti herätysliikkeiden piirissä, ja kirkkolakikomitean työ pysähtyi. Puheenjohtaja Melartin kuoli 1847. Senaatti tosin pyysi vielä 23.5.1848 komitealta selvitystä kirkkolakiehdotuksesta annetuista lausunnoista.⁴

Katekismuskomitea ei Bergenheimin jäseneksi kutsumisen jälkeen kokoonnut kertaakaan. Turussa asuvana hän kuitenkin joutui osallistumaan komiteain yleiskokouksiin, joita pidettiin turkulaisvoimin lähinnä komiteain juoksevien asioiden hoitamista varten. Niinpä suomalaisen virsikokoelman painattaminen ja levittäminen työllisti kokouksiin osallistuneita vuosina 1835—1840. Kokouksia pidettiin pari kertaa vuodessa. Tiheämpää kokoontumista edellytti sen sijaan Nordströmin kirkkolakiehdotuksen valmistelu- ja levitystyö. Vuosina 1842—1848 Bergenheim oli tiiviisti mukana tässä työskentelemissä.⁵

Bergenheimin tultua arkkipiispaksi komiteat saivat jälleen puheenjohtajan. Elokuussa 1851 hän ryhtyi toimiin komiteain työskentelyn uudelleen käynnistämiseksi. Entisen sihteerin siirryttyä kirkkoherran virkaan Bergenheim kutsui tehtävään taitavaksi tietämänsä tuomiokapitulin varanotaarin Anders Johan Hornborgin sekä kirjoitti molemmille muille piispoille komiteoiden asioista. Arkkipiispan mielestä oli syytä saattaa päätökseen jo kauan sitten alehtut työt, ”jotta suomalaiset huomaisivat, että kirkon asiat ovat sen johtomiehille sydämen asioita”. Hän piti tärkeänä, että komiteat täydennettiin ja jokaisessa sitten harkittiin, miten ehdotuksia ryhdyttäisiin laatimaan.⁶

Bergenheim totesi kirjeessään Ottelinille, että komiteoissa jäljellä olevat jäsenet olivat jo ikääntyneitä ja heidän työkykynsä oli heikentynyt. Muutenkin jäsenistö oli harventunut, yksinomaan virsikirjakomiteasta oli kuollut seitsemän jäsentä, ja uusia oli edellisen kerran kutsuttu 1835. Uusiksi jäseniksi ehdotettavilla Bergenheim toivoi olevan ”riittävästi kansan mielenlaadun ja sen ajattelun kehitysasteen tuntemusta sekä selkeän näkemyksen ajanmukaisten uudistusten tarpeesta”. Arkkipiispa arveli, että oli edelleen syytä säilyttää entinen jako työ- ja kirjeenvaihtajajäseniin, mutta järjestää kaikkien yhteinenkin

⁴ *Palmén* 1915b, 187; *Takolander* 1926—1927 II, 107—112.

⁵ Kirkollisten komiteain yleiskokousten pk:t 1835—1849. I I:1 TTA TMA.

⁶ Yleiskokouksen pk 27.8.1851. I I:1 TTA TMA; Bergenheim Ottelinille 28.8.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; Frosterus 9.9., 17.9.1851 ja Ottelin 19.9.1851 Bergenheimille. I I:10 TTA TMA. Ottelinin kirjeestä konsepti C. G. Ottelinin kokoelmassa 1 VA. Turun tuomiokapitulin arkistossa on kokoelma Bergenheimille pääosin komiteain asioissa lähetettyjä kirjeitä. I I:10 TTA TMA; *Halla* 1934b.

kokoontuminen, jonka kulut korvattaisiin. Hän suunnitteli myös, että jokaisessa komiteassa olisi vastedes Kuopion piispa itseoikeutettuna ja edustajat myös uudesta hiippakunnasta. Bergenheimin mielestä kirkkolaki- ja virsikirkkomiteaankin oli valittava uusia jäseniä, vaikka ne tavallaan jo olivatkin saaneet aikaan ehdotukset:

Mutta koska suurehkot tai pienehköt puutteet vaivaavat näitä molempia ehdotuksia, niin ansiokkaita kuin ne kumpikin sinänsä ovat eri osissaan, niin lienee näilläkin komiteoilla vielä paljon tekemistä jäljellä. Molemmissa muissa komiteoissa taas, kuten Herra Piispa paremmin kuin hyvin tietää, ei oikeastaan vielä ole tehty yhtään mitään.⁷

Bergenheimin mielestä aika sopi huonosti kirkollisten uudistusten tekemiseen, mutta hän piti komiteoita silti hyödyllisinä: ne toimivat tyytymättömyyden purkajina ja rauhoittivat mieliä, kun jokainen saattoi toivoa oman mieliteensä voittavan. Komiteat antoivat arkkipiispan sanojen mukaan kirkolle aikaa ja sen jäsenille mahdollisuuden virkistävään ajatusten vaihtoon. Hän oli myös sitä mieltä, että kirkossa vaikuttaville ”puolueille” oli annettava komiteoihin edustajapaikkoja, kuitenkin niin, etteivät ”kiivailijat” pääsisi liian vaikutusvaltaisiksi. Tässä oli kuitenkin se vaikeus, että ne ”puoluemiehet”, jotka tehtäviin soveltuivat, olivat joko kirkolliselta asemaltaan liian huomattomia tai sitten he olivat herättäneet esivallan kannalta epäedullista huomiota, jonka vuoksi heille ei varmaankaan haluttu antaa tällaista luottamusta. Arkkipiispa halusi kuulla Ottelinin kokeneen neuvon. Bergenheimin varovaisuutta kuvastaa se, että hän pyysi Ottelinia pitämään kirjeen pohdinnat omana tietonaan.⁸

Frosteruksella näyttää olleen vaikeuksia löytää uudesta hiippakunnastaan riittävästi sopivia ehdokkaita. Hänenkään mielestään ”pietistejä” ei ollut syytä sulkea komiteain ulkopuolelle, sillä moni heistä oli teologisten tietojensa ansiosta hyvin käyttökelpoinen, ja lisäksi työ rauhoittaisi heitä. Frosteruskin korosti, ettei kummallekaan pietistipuolueelle ollut syytä antaa yliotetta. Sekä arkkipiispan että Frosteruksen mainitsema kirkon puoluejako viitannee parhaillaan käynnissä olleen Hedbergin ja Ingmanin kiistakirjoittelun esiin nostamaan erimielisyyteen. Frosterus ehdotti katekismuskomiteaan Julius Immanuel Berghiiä, mutta totesi ymmärtävänsä, mikäli arkkipiispa pitäisi toisenlaisia järjestelyä parempana. Myös Ottelin lähetti oman ehdokaslistansa ja oli

⁷ Bergenheim Ottelinille 28.8.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; *Näsman* 1980, 295s.

⁸ Bergenheim Ottelinille 28.8.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA.

Bergenheimin kanssa samaa mieltä siitä, että Turun ulkopuolelta kokoukseen tuleville olisi maksettava matkustuskorvaus.⁹

Komiteain yleiskokous pidettiin Turussa lokakuussa 1851, ja se lähetti senaatile puheenjohtajan suunnittelemat ehdotukset toiminnan tehostamisesta. Bergenheimin alun perin mahdollisena pitämä ero työ- ja kirjeenvaihtajajäsenten välillä esitettiin kuitenkin lopetettavaksi. Samalla anottiin lupaa siihen, että komiteat kokoontuisivat täysilukuisina sellaisena ajankohtana, jonka puheenjohtaja ilmoittaisi senaatile etukäteen. Yleiskokouksen ehdotuksessa todettiin, että Turussa asuvat jäsenet valmistelisivat joka tapauksessa kokoontumiset, niin ettei niistä muodostuisi kovin pitkiä eikä valtion taloutta kohtuuttomasti rasittavia.¹⁰

Bergenheim selosti heti kokouksen jälkeen sen tekemiä ehdotuksia tarkemmin kirkollistoimituskunnan päällikölle Fredrik Wilhelm Pippingille. Arkkipiispa kertoi neuvotelleensa asiasta etukäteen muiden piispojen ja tuomiorovasti Edmanin kanssa sekä pohjustaneensa sitä valtion menoihin vaikuttavalta osalta von Haartmanin kanssa Turussa. Ehdotetut muutokset olivat von Haartmanin mielestä olleet perusteltuja. Hän oli lisäksi neuvonut odottamaan omaa Pietarista paluutaan, ellei senaatti näyttäisi olevan asiasta yksimielinen. Bergenheim esitteli kirjeessään Pippingille myös uudet jäsenehdokkaat: Porvoon hiippakunnan edustajien osalta hän noudatti Ottelinin esittämää listaa, mutta Kuopion hiippakunnan ehdokaslistaa hän muutti jonkin verran siitä, mitä Frosterus oli esittänyt.¹¹ Tämä oli ymmärrettävää, sillä Frosterus oli vasta tullut hiippakuntaansa ja oli myös jättänyt lopullisen ratkaisuvallan arkkipiispalle. Tämä näyttää pitäneen Berghii ”kiivailijana”, koska jätti hänet pois omalta listaltaan. Turun hiippakunnan ehdokkaat Bergenheim valitsi itse.

Bergenheimin ehdokaslista osoittaa, että arkkipiispa suunnitteli komiteain jäsenmäärän vähäistä lisäämistä. Sekä virsikirja- että kirkkokäsikirjakomiteassa olisi ollut kymmenen jäsenen sijasta kaksitoista, katekismuskomiteassa yhdentoista sijasta kolmetoista ja kirkkolakikomiteassa kahdeksan sijasta yhdeksän jäsentä. Bergenheim perusteli tätä toteamalla, että työskentely näin nopeutuisi. Tehokkuuden korostumisesta kertoo sekin, että ehdotettujen keski-ikä jäi tuntuvasti alle 50 vuoden, nuorin ehdokas oli Porvoon Gabriel

⁹ Frosterus 9.9., 17.9. ja Ottelin 19.9.1851 Bergenheimille. I 1:10 TTA TMA; *Kuuliala* 1934; 21s; *Schmidt* 1951, 150–153, 372.

¹⁰ Komiteain yleiskokouksen pk 15.10.1851. I 1:1 TTA TMA; komiteain kirjekirja 15.10.1851. I 1:3 TTA TMA; *Pirinen* 1981, 191s.

¹¹ Bergenheimin kirjekonseptit 17.10., 19.10.1851. I 1:10 TTA TMA.

Mauritz Waenerberg 33 ja vanhin arkkihiippakunnan Benjamin Frosterus 59 vuotta.¹²

Bergenheimin ehdokkaita kirkkolakikomiteaan oli Turun hiippakunnasta Frans Ludvig Schauman, joka hänen perustelujensa mukaan oli ”julkaisuillaan osoittanut olevansa mies, joka on menestyksellisesti omistautunut kirkko-oikeudellisiin tutkimuksiin”. Lisäksi arkkipiispa piti tärkeänä, että samaan komiteaan tulisivat Turun hovioikeuden varapresidentti Carl Procopé ja Isonkyrön kirkkoherra Carl Erik Hällfors. Käytännöllisen teologian professori Schauman oli 1840-luvun lopulla pohtinut erityisen paljon juuri kirkko-oikeudellisia kysymyksiä. Virsikirjakomiteaan arkkipiispa halusi ”parhaita miehuusvuosiaan eläviä runoilijoita”, jotka seuraisivat ”Franzénin esimerkkiä”. Sellaisia olivat hänen mielestään Turun hiippakunnassa professorit Bengt Olof Lille ja Matthias Alexander Castrén, kirkkoherrat Benjamin Frosterus ja Jakob Gustaf Chydenius sekä rehtori Lars Stenbäck. Frosterus ja Chydenius huolehtisivat opin puhtaudesta ja muut runoilijan lahjoja edellyttävistä tehtävistä. Kuopion hiippakunnasta Bergenheim ehdotti tähän komiteaan kirkkoherra Gustaf Adolph Saxbäckiä, joka ei ollut Frosteruksen listalla, mutta oli osallistunut virsikirjan uudistamisharrastuksiin aikaisemmin.¹³

Käsitteelliseksi komiteaan, jossa entisiin jäseniin kuului muiden muassa Carl Josef Estlander, Bergenheim ehdotti omasta hiippakunnastaan professori Gabriel Geitliniä, kirkkoherra Herman Helléniä ja tuomiokapitulista lehtori Fredrik Hertzbergiä. Viimeksi mainitun arkkipiispa halusi komiteaan, jotta niihin saataisiin yksi Turussa asuva jäsen lisää hoitamaan juoksevia asioita. Katekismuskomiteaa täydentämään arkkipiispa ehdotti hiippakunnastaan professori Axel Adolph Laurellia, kirkkoherra Wilhelm Forsmania, kaupunginsaarnaaja Josef Grönbergiä ja lehtori Henrik Heikeliä. Lisäksi hän ehdotti siihen Kuopion hiippakunnasta professori Aron Gustaf Borgia, jonka hän oli pudottanut pois Frosteruksen esittämistä kirkkolakikomitean jäsenistä. Borgia Ber-

¹² Bergenheimin kirjekonseptit 17.10., 19.10.1851. I 1:10 TTA TMA; luettelot jäsenistä 26.8.1850, 27.8.1851. Komiteain kirjekirja I 1:3 TTA TMA.

¹³ Bergenheim ehdotti kirkkolakikomiteaan seuraavia: *Procopé, Hällfors, Schauman* ja Porvoosta *Johan Gabriel Norring*, Arvid Gottfried Nordqvist (Ottelinin ehdottamat) sekä Kuopiosta *Anders Josef Europæus* (Frosterus). Komiteassa olivat ennestään Johan Adam Edman ja Wilhelm Gabriel Lagus. Ehdokkaat virsikirjakomiteaan olivat: Frosterus, Lille, Castrén, Chydenius, *Stenbäck*, Porvoosta Ottelinin ehdottamat *Johan Ludvig Runeberg* ja Gustaf Reinhold Blomqvist sekä Kuopiosta Frosteruksen esitystä muuttaen Saxbäck. Virsikirjakomitean vanhoja jäseniä oli Carl Helenius. Kirjekonseptit 17.10., 19.10.1851. I 1:10 TTA TMA; luettelot entisistä jäsenistä 26.8.1850, 27.8.1851. Komiteain kirjekirja I 1:3 TTA TMA. Edellä on kursivoitu niiden henkilöiden nimet, jotka 1852–1853 kutsuttiin komiteoihin. V. T. Rosenqvist 1927–1928 I, 98s; Hallio 1928, 31; Niemi 1954, 22s.

genheim ehdotti Frosteruksen esittämän Berghin tilalla. Hänen mielestään Borgilla oli kyky esittää kristinopin perusteita helppotajuisesti. Heikel ja Forsman olivat hänen mielestään erittäin tehokkaita ja työkykyisiä, ja Grönbergiä hän kiitteli erinomaisesta tunnustuskirjojen käännöksestä.¹⁴

Arkkipiispa suunnitteli siten kaikkien komiteain samanaikaista käynnistämistä ja ehdotti runsaasti toimintatarmoista uutta jäsenistöä. Nämä suunnitelmat eivät sellaisenaan toteutuneet, sillä senaatti esitti keisarille ensin kirkkolakikomitean täydentämistä, mutta jäi muiden osalta odottamaan hallitsijan ratkaisua komiteain toimintatavan muutoksesta. Senaatti säilytti ehdotuksessaan kirkkolakikomitean jäsenmäärän entisenä, joten yksi piispojen ehdokkaista, Porvoon Arvid Gottfried Nordqvist, jäi pois. Kun sekä kenraalikuvernööri että ministerivaltiosihteeri olivat pitäneet ehdotettua uutta toimintatapaa liiaksi valtion menoja lisäävänä, hallitsija jätti voimaan entisen jaotteen työ- ja kirjeenvaihtajajäseniin. Senaatti sai kuitenkin tehtäväkseen selvittää miten komiteain työskentely saataisiin nopeimmin päätökseen.¹⁵

Kirkollistoimituskunta pyysi kirkollisilta komiteoilta selvityksen siitä, miten niiden työ oli tarkoituksenmukaisinta järjestää. Asiaa käsiteltiin Turussa 26.6.1852 kokouksessa, johon osallistuivat turkulaiset jäsenet sekä heidän lisäksi toisten hiippakuntien piispat ja vastikään kirkkolakikomiteaan kutsuttu Schauman. Tästä laajennetun yleiskokouksen istunnosta lähti liikkeelle nimenomaan kirkkolakikomitean työ, mutta arkkipiispa neuvotteli asiantuntijajoukkonsa kanssa myös muiden komiteain työn järjestämisestä. Senaatille päätettiin esittää, että jokainen komitea saisi pitää kaksi kokousta. Ensimmäisessä perehdyttäisiin työn siihenastisiin tuloksiin, harkittaisiin uudistustyön perusteita ja valittaisiin komitean ehdotuksen toimittaja. Jäsenet tutustuisivat

¹⁴ Käsikirjakomiteaan ehdotettiin: arkkhiippakunnasta Hellén, Geitlin, Hertzberg, Porvoosta Gabriel Mauritz Waenerberg (Ottelin) ja Kuopiosta Erik Johan Andelin (Frosterus). Frosteruksen ehdottaman Gabriel Borgin Bergenheim on pudottanut pois. Käsikirjakomitean entisiä jäseniä olivat Edman, Estlander, Anders Johan Rönnbäck ja Anders Johan Hipping. Siihen ei lopulta nimitetty yhtään nyt esitetyistä uusista, vaan Frosteruksenkin tuntemattomaksi mainitseman Andelinin sijalle tuli senaatissa *Europaëus*, joka siten tuli kuulumaan kahteen komiteaan. Katekismuskomiteaan Bergenheim ehdotti arkkhiippakunnasta: Laurell, Heikel, Forsman, Grönberg ja Porvoosta Carl Henric Ståhlberg, *Matthias Akiander* (Ottelin) sekä Kuopiosta *Aron Gustaf Borg* (Bergenheim). Katekismuskomitean entiset jäsenet: Nils Magnus Tolpo, Carl Henric Strandberg, Pehr Ulrik Ferdinand Sadelin. *Heikel* kutsuttiin komiteaan vasta Tolpon kuoltua vapautuneelle paikalle. Bergenheimin kirjekonseptit 17.10., 19.10.1851. I 1:10 TTA TMA; luettelot entisistä jäsenistä 26.8.1850, 27.8.1851. Komiteain kirjekirja I 1:3 TTA TMA. Edellä on kursivoitu niiden henkilöiden nimet, jotka 1852–1853 kutsuttiin komiteoihin.

¹⁵ Senaatti keisarille 10.11.1851. VSV 1/1853 VA; *Palmén* 1915b, 190–192; *Pirinen* 1981, 192.

sitten tämän toimittajan laatimaan ehdotukseen ja kokoontuisivat toisen kerran viimeistelemään ja korjaamaan sitä lopulliseen muotoonsa. Lisäksi esitettiin, että muutkin kuin kirkkolakikomitea täydennettäisiin. Senaatti kannatti näitä ehdotuksia, mutta pyrki kuitenkin, taloudellisista syistä, rajoittamaan jäsenmäärät mahdollisimman pieniksi: käsikirjakomiteaan ehdotettiin nimettäväksi vain yksi, kateismuskomiteaan kaksi ja virsikirjakomiteaan kolme uutta jäsentä. Huhtikuussa 1853 Bergenheim kirjoitti Armfeltille toivomuksen, että tämä suopeasti huolehtisi komiteain matkakustannusten korvausasi-an etenemisestä. Hän arveli, että niin parhaiten joudutettaisiin työn valmistumista, jota jako kirjeenvaihtaja- ja työjäseniin oli ratkaisevasti viivästyttänyt. Bergenheim piti mahdollisena, että työt saattaisivat sitten valmistua parissa vuodessa, ellei ennalta arvaamattomia esteitä ilmenisi.¹⁶

Keisari suostui senaatin esityksestä komiteain suunnittelemaan kokousten järjestelyyn 19.3.1853. Senaatti kutsui 25.4.1853 uudet jäsenet, joista kaikki olivat piispojen yhteiseltä listalta, mutta kokonaismäärä jäi vain noin puoleen arkkipiispan kaavailemasta. Niinpä tämä totesi marraskuussa 1853 von Kot-
henille, että komiteain toimintaedellytyksiä haittasi se, että senaatti oli jättä-
nyt kutsumatta useita hänen ehdottamiaan jäseniä. Erityisesti virsikirjakomi-
tea oli hänen mielestään jäänyt vaille riittävää suomen kielen asiantuntemus-
ta. Bergenheim lupasi kuitenkin tehdä parhaansa sillä miehityksellä, minkä
oli käyttöönsä saanut:

Haluan tehdä kaiken, mikä minusta riippuu, saattaakseni kaikkien kirkollisten ko-
miteain työskentelyn ensi tilassa toivottuun pikaiseen päätökseen. Nähdäkseni on
hyviä toiveita siitä, että niin tapahtuu viimeistään kahden vuoden kuluttua tästä
päivästä.¹⁷

Arkkipiispa oli asemansa perusteella kaikkien kirkollisten komiteain pu-
heenjohtaja. Työskentelyn käynnistyminen merkitsi luonnollisesti tuntuvaa
tehtävien lisäystä, minkä vuoksi Bergenheim ryhtyi hankkimaan itselleen
apua. ”Turun piispalla on rinnallaan tuomiokapituli, mutta ei sen sijaan Suo-
men arkkipiispalla”. Lokakuussa 1853 hän kirjoitti edellisenä vuonna Saksas-
ta palanneelle Alfred Kihlmanille tiedustellen, oliko tämä halukas olemaan
eräissä virkatehtävissä arkkipiispan apuna. Kihlman oli vähän aikaisemmin
pyytänyt kapitulilta terveyssyistä siirtoa toisiin tehtäviin voidakseen paremmin

¹⁶ Komiteain yleiskokouksen pk 26.6.1852. I 1:1 TTA TMA; komiteain kirjikirja 26.6.1852. I 1:3 TTA TMA; senaatti hallitsijalle 13.12.1852. VSV 1/1853 VA; Bergenheim Armfeltille 15.4.1853. AA IIa 13 VA.

¹⁷ Senaatti keisarille 13.12.1852. VSV 1/1853 VA; reskripti 25.4.1853. I 1:6 TTA TMA; Ber-
genheim von Kotthenille 7.11.1853. von Kotthenin kok. 14 VA; *Pirinen* 1981, 124.

keskittyä teologisiin opintoihin. Bergenheim ja Kihlman pääsivät sopimukseen: Kihlman saisi käyttää kaksi kolmannesta ajastaan omiin opintoihinsa, yhden kolmanneksen hän avustaisi arkkipiispaa kirjoittamalla ja tarkastamalla asiakirjoja ja julkaistavia kirjoituksia; tarpeen vaatiessa Kihlman myös osallistuisi virkamatkoihin; varsinaista palkkaa ei maksettaisi, mutta aika laskettaisiin virkavuosiksi. Kun Kihlmanin taloudellinen asema arkkipiispan tietämän mukaan oli erinomainen, palkattomuudesta ei hänen arvelunsa mukaan koitunut asianomaiselle ongelmaa; arkkipiispa lupasi kyllä huolehtia virkamatkojen aiheuttamista kustannuksista. Asia oli kuitenkin pidettävä salaisena, mikäli hanke raukeaisi. Kihlman sai kuitenkin luottamuksellisesti keskustella siitä ystäviensä Stenbäckin ja von Essenin kanssa.¹⁸

Bergenheim tunsu Kihlmanin jo tämän lukioajalta. Herännäispiireihin jo silloin liittynyt Kihlman oli Bergenheimin historiasta innostuneita oppilaita. Arkkipiispa oli sittemmin voinut seurata Kihlmanin kehitystä herännäispappina, mutta myös sitä muutosta, mitä tutustuminen Tübingenin professoriin Johann Tobias Beckiin ja tämän raamatulliseen suuntaan Kihlmanille merkitsi. Lehtori Heikel oli näet antanut arkkipiispan luettavaksi Kihlmanin Saksasta kirjoittamia kirjeitä, joissa puhuttiin Kihlmanin aikomuksesta hakeutua Vaasan lukion teologian lehtoriksi. Arkkipiispan huolena oli, kuten Kihlmanin herännäispappiystävilläkin, se, että tämä Beckin oppilaana syrjäyttäisi luterilaiset tunnustuskirjat. Saksasta palattuaan Kihlman olikin Turussa arkkipiispan puhuttelussa, jossa häntä muistutettiin tunnustuksellisuuden tärkeydestä. Arkkipiispalla oli erityinen huoli siitä, oliko Kihlmanista lisäksi tullut hegeliläinen.¹⁹ Tässä näkyy se pelko, jota Suomessakin tunnettiin David Friedrich Straussin jälkeen Saksassa noussutta vasemmistohegeliläistä ajattelua kohtaan. Juuri tämä kehitys oli saanut esimerkiksi Laurellin irtaantumaan hegeliläisyydestä.²⁰

Bergenheim esitteli tuomiokapitulille marraskuussa 1853 suunnitelmansa arkkipiispan sihteerin palkkaamisesta. Jäsenet kannattivat hänen ehdottamaansa menettelytapaa, ja Kihlman sai määräyksen saapua välittömästi hiippakuntakaupunkiin avustamaan arkkipiispaa. Ainoastaan lehtori Hjelt kat-

¹⁸ Bergenheim Kihlmanille 24.10., 18.11.1853, Kihlmanin vastauskonsepti 4.11.1853. Coll. 101 HYK; Bergenheim von Kothenille 5.12.1853. von Kothenin kok 14 VA; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 298–309.

¹⁹ Kihlman von Essenille 8.3.1852, Kihlman von Essenille ja Ingmanille 25.4.1852, Stenbäck Kihlmanille 22.5.1852, von Essen Kihlmanille 15.6.1852. *Ruuth* 1937, 98s, 117s, 174s, 267; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 24s, 32, 49–82, 112, 132, 159–170, 215–270, 283s.

²⁰ *Eino Murtorinteen* antama tieto, joka perustuu tutkimukseen suomalaisesta teologianhistoriasta 1828–1918.

soi, että asia olisi pitänyt alistaa keisarin ratkaistavaksi. Kapitulin päätöksessä todettiin, että Kihlmanilla oli oikeus yksinkertaisiin virkavuosiin ja palkkaan, jonka hän sopisi arkkipiispan kanssa. Itse asiassa Kihlman ei saanut lainkaan palkkaa. Tämän sopimuksen lisäksi arkkipiispa tosin tarjosi Kihlmanille mahdollisuutta syödä päivälliset hänen luonaan, mutta siihen Kihlman ei suostunut.²¹

Aivan ongelmattomasti tämä arkkipiispan ensimmäisen sihteerin nimittäminen ei kuitenkaan sujunut. Bergenheim joutui perustelemaan Kihlmanin saamaa määräystä kirkollistoimituskunnan päällikölle von Kothenille, sen jälkeen kun lehdet olivat kertoneet uutisen Kihlmanin samasta määräyksestä. Nähtävästi asiaan oli kiinnitetty huomiota, sillä arkkipiispa selosti von Kothenille sana sanalta määräyksen termejä. Hän totesi, että sanonta ”olla avuksi erityisissä virkatehtävissä, jotka voidaan hänelle uskoa” ei merkinnyt varsinainten arkkipiispan tehtävien jakamista avustajan kanssa. Tehtävien paljouden vuoksi tarvittiin kuitenkin apulainen, jolle piispa ei missään tapauksessa aikonut siirtää oikeuksiaan sen paremmin kuin velvollisuuksiaankaan. Bergenheim selosti von Kothenille vielä yksityiskohtaisesti Kihlmanille suunniteltuja tehtäviä: tämä pitäisi huolta arkkipiispan laajasta virkakirjeenvaihdosta, tekisi ohjeiden mukaan muistiinpanoja laajoista asiakirjoista ja lukisi niitä aika ajoin arkkipiispalle, joka oli kärsinyt silmävaivoista; Kihlman oli tieteellisen asennoitumisensa ansiosta myös sopiva tutustumaan uusiin teologisiin teoksiin, ”joiden tuntemus on minulle virassani tarpeen mutta joiden lukemiseen nykyiset tehtäväni eivät anna minulle mahdollisuutta” ja joiden sisällöstä Kihlman tekisi arkkipiispalle selkoa.²²

Pääsyynä siihen, että apulainen juuri nyt oli tarpeen, arkkipiispa mainitsi edessä olevat kirkollisten komiteain kokoukset. Niistä selviydyttyään arkkipiispa arveli voivansa siirtää Kihlmanin muihin tehtäviin. Kihlmanin myöhemmän kertoman mukaan Bergenheim tunsu itsensä kirkollisissa ja teologisissa kysymyksissä epävarmaksi. Niinpä hänellä oli tapana ennen komiteain kokouksia kysellä apulaiseltaan, miten asiat oli ennen järjestetty ja myös mitä kirkko niistä opetti. Itse kokouksissa arkkipiispa sitten Kihlmanin mielestä esiintyi tarkkana asiantuntijana. Kihlman viihtyi tehtävissään ja oli oloihinsa tyytyväinen. Joskus sattui, että Kihlmanin arvostellessa omalta teologiselta

²¹ Tklin pk 1853, 12.11. § 2, 16.11. § 8. A I 83 TTA TMA; tklin kirje 657/16.11.1853, B I 120 TTA TMA; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 301.

²² Bergenheim von Kothenille 5.12.1853. von Kothen kok. 14 VA.

kannaltaan kirkon oppia arkkikiispa keskeytti hänet todeten: ”Ne ovat subjektiiivisia päähänpistoja.”²³

Kirkkolakikomitea oli työssään päässyt pisimmälle. Niinpä Bergenheim alun perin suunnitteli, että se kokoontuisi jo kesällä 1853. Schaumanin ehdotuksesta hankittiin kuitenkin lisäselvityksiä, ja kokoontuminen siirrettiin helmikuuhun 1854. Kun kävi ilmi, että muutkin komiteat olivat valmiit uuden toimintasuunnitelman mukaiseen valmistavaan kokoukseen, arkkikiispa päätti kutsua kaikki kirkolliset komiteat koolle Turkuun 10.2.1854 alkaen. Tästä tapahtumasta Bergenheim halusi tehdä näyttävän. Niinpä hän paneutui hyvis-
sä ajoin esimerkiksi alkajaisjumalanpalveluksen järjestelyihin.²⁴

Helmikuun 10. päivän aamuna komiteain ja tuomiokapitulin jäsenet, lukion ja muiden oppilaitosten opettajat sekä kaupungin papisto kokoontuivat tuomiokapituliin puoli kymmeneltä ja saapuivat kulkueena tuomiokirkossa pidettävään avajaisjumalanpalvelukseen. Kirkko oli täpötäynnä. Arkkikiispa oli hankkinut tilaisuuteen kaksi hyvää messupappia ja saarnaajaksi Euran rovastin Gustaf Wilhelm Homénin sekä kuoron johtamaan veisuuta. Jumalanpalvelus kesti kaksi ja puoli tuntia. Juhlan kunniaksi kaupungin koulut oli suljettu täksi perjantapäiväksi. Itse kokoukset alettiin tuomiokapitulin tiloissa. Avauspuheessaan arkkikiispa korosti tarvetta saada komiteain työ pikaisesti päätökseen ja jatkoi:

Todella oikean ja hyvän erottaminen siitä, mikä vain näyttää sellaiselta ja mitä silti varsin usein pidetään ajanmukaisimpana ja toivottavimpana, lieene suurin vaikeus, mikä meidän on voitettava.²⁵

Kahta sairastunutta lukuunottamatta kaikki jäsenet olivat päässeet paikalle. Bergenheim oli laatinut työskentelytapaehdotuksen, jonka mukaan kaikki komiteat työskentelisivät samanaikaisesti, yksi täysistunnossa, toiset valiokuntina. Vain täysistunnoista pidettäisiin pöytäkirjaa, ja Kihlman nimettiin komiteain varasihteeriksi. Ne jäsenet, jotka kuuluivat vain yhteen komiteaan, muodostivat suunnitelman mukaan valiokunnan, jossa asiat valmisteltaisiin. Täysistunnnot pidettäisiin kapitulin istuntosalissa, valiokunnat taas saisivat kokoontua joko kapitulin tai lukion tiloissa tai jonkun jäsenenensä luona. Kaikki komiteat alkaisivat työnsä heti, kirkkolakikomitea täysistunnolla, muut valio-

²³ Bergenheim von Kothénille 5.12.1853. von Kothénin kok. 14 VA; Kihlman Grönbergille 17.1.1854. SKHSA D46 VA; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 302—310; *Ingman* 1917, 191.

²⁴ Homén Bergenheimille 5.1.1854, Bergenheimin vastauskonsepti. I 1:10 TTA TMA; komiteain kirjekirja 2.1.1854. I 1:3 TTA TMA; *Pirinen* 1981, 194s.

²⁵ Komiteain yleiskokouksen pk 10.2.1854. I 1:1 TTA TMA; Bergenheimin kirjekonsepti Homénille ja alkajaispuheen konsepti. I 1:10 TTA TMA; *ÄU* 14.2.1854.

kuntina. Työajoksi ehdotettiin klo 10—13 ja 16—18. Toimittajan valitsemista varten oli jokaisen komitean seuraavana päivänä pidettävä istunto. Arkkipiispalla oli jo valmiina ehdotus näistä henkilöistä: Schauman tekisi kirkkolaki-, Estlander käsikirja- ja Borg katekismusehdotuksen. Virsikirjan osalta puheenjohtaja piti neuvotteluja aiheellisina.²⁶

Seuraavasta päivästä alkoi tiivis työskentely: kirkkolakikomitealla oli istunto helmikuun 11. päivästä alkaen maaliskuun 6. päivään saakka yhtä lukuunottamatta joka arkipäivä, tavallisesti klo 9—13. Käsikirjakomitea kokoontui samoin lähes päivittäin. Virsikirja- ja katekismuskomitea lopettivat ensimmäisen kokoontumisensa jo 18.2., ja jäsenet pääsivät matkustamaan kotiin. Kokousten ohella kokoonnuttiiin epävirallisestikin: seurahuoneesta oli varattu kerhohuone, ja päivällistilaisuuksia järjestettiin harva se ilta. Avajaispäivän iltana arkkipiispa tarjosi juhlapäivälliset. Seuraavana sunnuntaina isännöi puolestaan tuomiorovasti Edman kutsuja, joille komiteain jäsenten ohella oli saapunut runsaasti kaupungin merkkihenkilöitä.²⁷

Komiteain työskentely oli päässyt hyvään vauhtiin, ja puheenjohtaja ehdotti tulosten valmistumista hyvin optimistisesti laaditussa aikataulussa. Omalta osaltaan hän todella vältti kaikkea, mikä aiheuttaisi viivytystä. Kihlmanin avusta arkkipiispa sai nauttia puolentoista vuoden ajan. Piispan sihteeri pohjusti sekä kirkkolaki- että käsikirjakomitean kokoontumisia käymällä läpi ehdotuksista annettuja lausuntoja. Hän toimi istunnoissa ylimääräisenä sihteerinä ja kertoi merkkineensä päätöksiä muistiin päivittäin kahdeksan, yhdeksän tunnin ajan. Arkkipiispa oli vaatinut häneltä ankaraa vaitiota. Kihlmanin arvio komiteain aikataulusta oli, että tulisi kulumaan monta vuotta, ennen kuin kaikki saataisiin valmiiksi. Paitsi komiteatöissä Kihlman oli arkkipiispan mukana myös kahdella vuoden 1855 tarkastusmatkalla ja piti tämän pyynnöstä juhlapuheen sekä Evankelisen seuran että Pipliaseuran vuosikokouksessa. Kihlman tiesi olevansa arkkipiispan suosiossa; niinpä hän kirjoitti äidilleen: ”Pyytämättäni olen yhä enemmän saanut kunnioitusta hänen puoleltaan.” Äiti puolestaan kertoi keskustelleensa pojastaan arkkipiispan kanssa: ”Olet onnen poika saavuttamaan ihmisten suosiota.” Bergenheimin myöte-mielisyyttä Kihlmania kohtaan osoittaa se, että tämä oli niitä harvoja, joille hän kertoi perheensä kuulumisia. Vuonna 1854 arkkipiispa kutsui Kihlmania viettämään luonaan jouluaatto, mutta tämä oli lupautunut Renvallien joulu-

²⁶ Bergenheimin valmistelumietintö konseptien joukossa. I I:10 TTA TMA; yleiskokouksen pk 10.2.1854. I I:1 TTA TMA.

²⁷ Komiteain pk:t 1854. I I:11, 25, 32, 34 TTA TMA; *ÄT* 14.2.1854; *Aspelin-Haapkyllä* 1915, 304.

vieraaksi. Seuraavan juhannuksen Kihlman sitten vietti arkkikiispan luona Paraisilla, missä aattoiltana tanssittiin, leikittiin juhannussalon ympärillä, poltettiin kokkovalkeita ja esitettiin kuvaelmia. Kun Kihlman syksyllä 1855 siirtyi kielten opettajaksi Vaasan lukioon, Bergenheim totesi menettävänsä nuoren ystävän, jonka apuun hän ”silloin tällöin” oli turvautunut ja jota hänellä aina oli ollut syytä arvostaa.²⁸

4.4.4 Ruotsinkielinen virsikirjaehdotus valmistuu

Virsikirjakomitea pääsi Tengströmin aikana työskentelyssään pisimmälle. Sen alkuperäisenä tehtävänä oli uudistaa sekä suomalainen että ruotsalainen virsikirja. Seurakunnissa käytettiin vuoden 1695 ruotsinkielistä ja vuoden 1701 suomenkielistä virsikirjaa, jotka olivat saavuttaneet vankan aseman erityisesti rahvaan keskuudessa. Tästä syystä Tengström kehotti noudattamaan uudistustyössä varovaisuutta. Hänen aikanaan ilmestyi Ruotsissa Johan Olof Wallinin virsikirja, josta tuli suomalaiselle virsikirjakomitealle eräänlainen esikuva. Wallinin virsikirjaa kaavailtiin jonkin aikaa jopa sellaisenaan Suomen ruotsinkieliseksi virsikirjaksi. Siitä tehtiin myös kaksi suomenkielistä käännöstä. Vaikka tätä Ruotsissa 1819 hyväksyttyä virsikirjaa arvosteltiin hengettömäksi vanhaan verrattuna ja vain neologisesti ajattelevan sivistyneistön tyyliivaatimuksia vastaavaksi, se vaikutti paljon Tengströmin aikana laaditun suomalaisen virsikirjakokoelman Uusia Virsiä kirkossa ja kotona veisattavia sisältöön. Tämän 1836 ilmestyneen kokoelman Tengström suunnitteli ainesvarastoksi, jonka 752 virrestä valittaisiin lopulliseen ehdotukseen otettavat virret. Siitä huolimatta, että Tengström oli itse korostanut varovaisen uudistuksen merkitystä, hän muovasi näitä ehdotusvirsiä varsin radikaalisti, ja tuloksena oli kielellisesti parantunut, mutta neologisväritteinen ja wallinilaisvai-kutteinen virsikokoelma, joka ei saavuttanut yleistä suosiota. Itse Wallinin virsikirjaa sen sijaan käytettiin Suomessa melko runsaasti varsinkin Porvoon hiippakunnassa.¹

Komitean työn käynnistämistä suunniteltiin 1851 siten, että sitä täydennettäisiin sopivilla jäsenillä, joiden tehtävä oli valita vuoden 1836 kokoelmasta

²⁸ Kihlman Grönbergille 7.3.1854. SKHSA D47/I VA; Bergenheim Kihlmanille 21.8.1854, 23.5.(1855). Coll.101 HYK; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 317, 320—330; *Rosendal* 1902—1915 IV, 249s.

¹ Keisarin kirje 1.11.1817. *Kkje* 186/20.5.1818, liite A; *V. T. Rosenqvist* 1904, 3—7; *Ruuth* 1915, 294—298; *Hallio* 1928, 12—26, 90, 131s, 148; *Niemi* 1954, 5—22, 36s.

koevirsikirjaan otettavat virret. Lisäksi toivottiin kokonaan uusia virsiä eri tilanteissa käytettäväksi. Komitea ei kuitenkaan näytä pitäneen omaa aikaansa kovin otollisena ”henkevien” virsien laatimiseen. Siksi kyseltiinkin, eikö paras ratkaisu lopulta ollut vain vanhojen virsien pahimpien kielivirheiden poistaminen ja karkeiden ilmaisujen korjaaminen. Nimenomaan tämä oli arkkipiispa Bergenheiminkin ajatus. Hän piti silmällä sekä ruotsinkielisen että suomenkielisen virsikirjan uudistusta, mutta asetti tavoitteeksi vain ylimenokauden edellyttämät vähimmäisparannukset. Näin valmistettaisiin mahdollisuuksia vielä parempaan uudistukseen, joka arkkipiispan mielestä kuitenkin vaati tuonaikaista suurempaa kristillisen ja kirkollisen elämän vireyttä. Vasta valittu komitean jäsen Stenbäck ajatteli täsmälleen samoin:

Mielestäni on mahdotonta, että tämä pirstoutunut ja hengellisesti voimaton aika voisi saada aikaan mitään arvokasta ja pysyvää kirkolle, mitään mitä voitaisiin pitää omaperäisenä tai omaa luovaa kykyä osoittavana; sellainen edellyttää sekä yksilöiltä että kirkolta elävää kristillistä ja kirkollista tietoisuutta.²

Varovainen Bergenheim suunnitteli virsikirjan uudistamista siten, että uutta laitosta voisi käyttää rinnan vanhan kanssa. Tämä edellytti hänen mielestään sekä ruotsalaisen että suomalaisen virsikirjan osalta seuraavien periaatteiden noudattamista: oli seurattava entistä numerojärjestystä, vanhoista virsistä oli mahdollisimman moni säilytettävä niin lähellä alkuperäistä muotoaan kuin mahdollista ja vain kiistattoman latteat, sisällyksettömät tai muuten sopimattomat oli poistettava ja korvattava samanpituisilla, samaan runomittaan seipitetyillä, samanaiheisilla virsillä. Arkkipiispa myönsi, että näin rajoitettaisiin runoilijan vapautta, mutta toisaalta hänen mielestään kansaa säästettäisiin siltä hämmennykseltä, mikä syntyisi sen huomattaessa, että perinnäisestä ja totutusta oli poikettu.³

Bergenheim arveli, että vuoden 1836 virsikokoelmasta, Wallinin virsikirjasta sekä molemmista saadusta palautteesta olisi hyötyä komitean jatkotyöskentelylle. Suomenkielisen virsikirjan uudistaminen huolestutti arkkipiispaa, ja hän pyysi Stenbäckkiä neuvottelemaan Ingmanin, Durchmanin ja ”muiden suomen kielessä vahvojen” kanssa, oliko näiden mielestä mahdollista uudistaa suomenkielistä virsikirjaa komitean jäsenille esitetyn suunnitelman mukaisesti. ”Komitean voimavarat ja kyvyt ovat näiltä osin varsin rajoitetut, mihin kuitenkaan minä en ole syyppää”, hän totesi. Ennen komitean ensimmäistä

² Komiteain kirjeet senaatille 15.10.1851, 26.6.1852. I 1:3 TTA TMA; Bergenheim virsikirjekomitean jäsenille 17.9.1853. I 1:3 TTA TMA; Stenbäck Bergenheimille 15.8.1853. I 1:10 TTA TMA; Stenbäckin kirjeen konsepti. Coll. 217 HYK; *Niemi* 1954, 46s.

³ Bergenheim komitean jäsenille 17.9.1853. I 1:3 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1904, 8s.

kokousta Bergenheim pyysi ainakin Hedbergiltä huomautuksia suomalaisesta virsikirjasta.⁴

Virsikirjakomitea hyväksyi ensimmäisessä kokouksessaan 11.2.1854 puheenjohtajan edellisenä syksynä esittämät uudistamisperiaatteet. Kaikki jäsenet piispat sekä Lille, Runeberg, Helenius ja Stenbäck olivat paikalla. Todettuaan, ettei komitean valmius suomenkielisen virsikirjan uudistamiseen ollut yhtä hyvä kuin ruotsinkielisen, jäsenet päättivät ottaa ensin käsiteltäväksi ruotsalaisen virsikirjan. Päätettiin, että uudistustyössä noudatettaisiin mahdollisimman tarkoin vanhaa virsikirjaa. Ryhdyttiin käymään sitä läpi ja laatimaan sen perusteella luetteloa kokonaan poistettavista virsistä. Kihlmanin vaikutelma kaikkien komiteain osalta sopii hyvin virsikirjan uudistamiseenkin: ”Yleensä on oltu äärimmäisen konservatiivisia, muutettu vanhasta niin vähän kuin mahdollista.” Uuden virsikirjan toimitustyö annettiin Runebergin, Lillen ja Stenbäckin tehtäväksi. Kukin heistä laati oman ehdotuksen. Arkkipiispan osuus tiivistyi komiteatyöskentelyn aikataulun laatimiseen ja työn vauhdittamiseen. Niinpä hän heti ensimmäisen kokouksen päättyessä tiedusteli, miten kauan aikaa työhön tarvittaisiin. Jäsenet olivat sitä mieltä, että tarvittavan ajan arvioiminen onnistuisi vasta vuoden kuluttua.⁵

Bergenheimille ominainen joustavuus ja valmius kuunnella asiantuntijoiden käsityksiä tulee ilmi hänen menettelyssään loppuvuodesta 1855, kun senaatti tiedusteli komitean mielipidettä vaasalaisen Anders Nordlundin hakemuksesta saada koraalikirjansa yksinomaiseen käyttöön Suomen kirkoissa. Arkkipiispa piti anomukseen suostumista suositeltavana, koska hänen mielestään niin voitaisiin parantaa monin paikoin kovin huonoa virsilaulua ja koska virsikirjan uudistamisessa omaksutut periaatteet tekivät mahdolliseksi hyväksyä myös tässä vaiheessa koraalikirjan. Saatuaan komitean jäsenten lausunnot Bergenheim oli kuitenkin valmis luopumaan suosituksestaan ja yhtymään muiden kantaan, jonka mukaan oli arveluttavaa määrätä yhtä koraalikirjaa siinä vaiheessa ainoaksi.⁶

Runebergin virsikirjaehdotus valmistui maaliskuun lopulla 1856. Bergenheim kiirehti sen ottamista komiteakäsittelyyn ja ehdotti kokousta seuraavaksi helmikuuksi. Lähettäessään tästä asiasta jäsenille kirjeen ja Runebergin eh-

⁴ Bergenheim komitean jäsenille 17.9.1853. I I:3 TTA TMA; Bergenheim Stenbäckille 9.12.1853. Coll. 217 HYK; Hedberg Bergenheimille 11.1.1854. I I:10 TTA TMA; *Kuuliala* 1934, 51; *Schmidt* 1951, 204s.

⁵ Virsikirjakomitean pk 11.2., 17.2.1854. I I:11 TTA TMA; Kihlman Grönbergille 7.3.1854. SKHSA D 47/I VA; *V. T. Rosenqvist* 1904, 10s; *Niemi* 1954, 48–50.

⁶ Bergenheim komitean jäsenille 12.11.1855, 4.1.1856. I I:3 TTA TMA.

dotuksen hän mainitsi Runebergin noudattaneen komiteassa sovittuja periaatteita. Muilta toimitustyöhön kutsutuilta sen sijaan ei saatu kokonaista ehdotusta, ja heidän uudistamiaan tai heidän tekemiään kokonaan uusia virsiä oli vain muutama. Niinpä arkkipiispa toivoi, että Runebergin virsikirjaehdotus voisi olla työskentelyn pohjana, jolloin uudistus saataisiin nopeasti päätökseen ja suomalaisen virsikirjan uudistamiseen voitaisiin siirtyä. Tästä tehtäväksiannon osasta Bergenheim uudelleen totesi, ettei komitean silloinen kokoonpano luonut sille riittäviä edellytyksiä. Arkkipiispa huolehti siten koko ajan myös suomalaisen virsikirjan kohtalosta.⁷ Siinä, että senaatti kutsui virsikirjakomiteaan vain ruotsinkielisiä runoilijoita, voi nähdä, paitsi jäsenmäärän rajoittamisen osalta säästäväisyyspyrkimyksen, myös poliittisen tekijän: haluttiin päästä eroon läntisen naapurimaan virsikirjan käytöstä.

Virsikirjatyö oli edistynyt reippaassa tahdissa, sillä arkkipiispa saattoi kutsua komitean toiseen lopulliseen kokoukseen, joka pidettiin helmikuun lopupuolella 1857. Tämän kokouksen Bergenheim ilmoitti myös senaatille ja kenraalikuvernöörille.⁸ Hän oli suunnitellut, että Runebergin ehdotusta käsiteltäisiin sekä aamu- että iltapäivällä pidettävissä yhteisissä istunnoissa, mutta runoilijat halusivat keskenään pohjustaa ehdotuksen lopullista muotoa. Niinpä Lille, Runeberg ja Stenbäck kokoontuivat iltapäivisin ja usein pitkälle iltaan saakka käymään ehdotusta läpi. Näin hyväksytty muoto luettiin seuraavana aamuna piispoille, joilla ei ollut mitään merkittävää huomauttamista. Muuten Turussa jatkui komiteain edelliseltä istuntokaudelta tuttu meno: arkkipiispa piti kokouksen alkaessa suuret pidot, ja hovioikeuden jäsenet, kaupungin porvaristo ja lukion lehtorit tarjosivat vuorollaan komitean jäsenten kunniaksi päivällisiä. Viimeisenä iltana järjestettiin porvarisklubilla Runebergin kunniaksi juhlapäivälliset. Arkkipiispa kohotti maljan ”maineikkaan vieraamme” Runebergin ja komitean muiden jäsenten kunniaksi. Muiden jäsenten puolesta vastasi piispa Ottelin; hän totesi, että Suomi oli nyt Runebergin ansiosta saamassa uuden virsikirjan ennen naapurimaata Ruotsia. Juhla päättyi keskiyön tienoilla juhla-kulkueseen, jossa päivän päähenkilö Porilaisen marssin tahdissa saateltiin majapaikkaansa.⁹

Virsikirjakomiteassa 16.3.1857 hyväksytty ruotsalainen virsikirjaehdotus

⁷ Bergenheim komitean jäsenille 16.12.1856. I 1:3 TTA TMA; V. T. Rosenqvist 1904, 11–13. Vrt. Niemi 1854, 50, 55.

⁸ Bergenheim komitean jäsenille, senaatille ja von Bergille 21.1.1857. I 1:3 TTA TMA; tal.os. KD 7/496 1857 VA.

⁹ Virsikirjakomitean pk:t 24.2.—16.3.1857. I 1:11 TTA TMA; Stenbäck puolisolleen 23.2., 5.3.1857. Coll. 217 HYK; ÅU 24.2., 17.3.1857; Aspelin 1900, 495–500; V. T. Rosenqvist 1904, 13–17.

oli nimenomaan Runebergin aikaansaannos. Stenbäckin ja Lillen osuus oli lähinnä viimeistelyä ja muokkausta. Runebergilla näyttää jo vuoden 1856 lopulla olleen tiedossa ehdotukselleen kustantaja Ruotsista, mutta arkkipiispa kirjoitti hänelle ja esitti sen toivomuksen, että teos näkisi päivänvalon ensin kotimaassaan. Runebergin *Förslag Till Svensk Psalmbok för De Evangeliskt-Lutherska Församlingarne i Storfurstendömet Finland* ilmestyikin Helsingissä keväällä 1857 Runebergin kustannuksella juuri sopivasti kristinuskon Suomeen tulon 700-vuotisjuhlan promootiossa jaettavaksi. Samana vuonna se painettiin myös Tukholmassa ja seuraavana vuonna Örebrossa.¹⁰

Virsikirjakomitean saatua kokouksensa päätökseen arkkipiispa kirjoitti senaatille ja tiedusteli, mikä oli paras tapa saada palautetta uudesta ehdotuksesta. Hän esitti, että senaatti määräisi ehdotuksen lunastettavaksi jokaiseen seurakuntaan ja asianomaiset antamaan huomautuksensa vuoden 1860 loppuun mennessä. Arkkipiispan mielestä kolme vuotta ei ollut liian pitkä aika ”kypsan, täysin perustellun ja puolueettoman arvion antamiseksi niin arkaluontoisesta aiheesta”. Hän huomautti senaatille, ettei komitea ollut voinut tehdä mitään suomalaisen virsikirjan uudistamiseksi, koska sen ainut suomea taitava runoniekka Carl Hellenius oli kuollut. Tästä syystä hän esitti, että komiteaan kutsuttaisiin sopivia henkilöitä hoitamaan tämä osatehtävä kuntoon. Senaatti määräsi, että huomautukset uudesta virsikirjaehdotuksesta oli tehtävä vuoden 1860 loppuun mennessä. Se kehotti komiteaa myös ilmaisemaan mielipiteensä esityksestä, jonka mukaan kaikki jäsenet pysyisivät komiteassa, kunnes lausunnot oli saatu, vaikkeivät osallistuisikaan suomenkielisen virsikirjan uudistamiseen. Lisäksi senaatti suostui uusien jäsenten kutsumiseen.¹¹

Virsikirjakomitea laati Runebergin ehdotukseen esipuheen, jossa todettiin Suomessa otetun oppia Ruotsin kokemuksista. Siellä oli vuoden 1819 virsikirjaa arvosteltu siitä, että liian monta vanhaa virttä oli hylätty sekä otettu mukaan tarpeettoman paljon uutta ja seurakunnalle vierasta. Tällainen tilanne haluttiin Suomessa välttää, ja siksi uudistajat olivat säilyttäneet mahdollisimman paljon käyttökelpoista vanhaa ja muokanneet virsiä kevyellä kädellä. Oli haluttu säilyttää vanhan virsikirjan henki. Esipuheessa selostettiin myös, miten uutta ja vanhaa kirjaa voitiin samanaikaisesti käyttää. Kaikesta huolimatta Runebergin virsikirja sai varsin ristiriitaisen vastaanoton. Vanhojen virsien korjailun katsottiin yleensä onnistuneen, mutta kokonaan uusia virsiä vierok-

¹⁰ Bergenheim Runeberille 24.12.1856. *V. T. Rosenqvist* 1905, 297s; (Runeberg) 1857; *V. T. Rosenqvist* 1912, 15–18.

¹¹ Bergenheim senaatille 16.3.1857. I 1:3 TTA TMA; keisarillinen kirje 23.3.1857. I 1:6 TTA TMA; komiteain kirjekirja 25.4.1857. I 1:3 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1904, 19.

suttiin. Schauman arvosteli ankarasti komitean omaksumaa periaatetta vanhan ja uuden virsikirjan yhteiskäytöstä. Hänen mielestään olisi myös ollut parempi, jos kokonaan uusien virsien tilalle olisi yritetty löytää sopivia vanhoja virsiä muokkaamalla, jolloin vanhan virsikirjan henki olisi säilynyt yhtenäisenä. Tämä Schaumanin mielipide vaikutti vuosien mittaan myös komitean jäsenten ajatuksiin.¹²

Vuonna 1860 pitämässään rovastikuntakokouksissa Bergenheim omisti paljon aikaa kirkollisten kirjojen uudistamiskeskusteluille. Niinpä hänellä oli tilaisuus kuulla papiston arviointeja myös virsikirjaehdotuksesta. Porvoon vuoden 1860 synodaalikokouksen aloitteesta senaatti pidensi lausuntojen antamisaikaa vuoden 1862 loppuun. Viimeksi mainittuna vuonna ilmestyi Kihlmanin ja von Essenin paikoin ilkeämieliseen sävyyn kirjoitettu arviointi, jossa pidettiin komiteaa periaatteissaan niin vanhoillisena, ettei se sen vanhoillisempi olisi voinut ollakaan.¹³

Bergenheim sai toukokuussa 1863 senaatilta sinne jätetyt huomautukset sekä luvan kutsua virsikirjakomitean vielä kerran kokoukseen käsittelemään näitä lausuntoja. Komiteaan oli tällä välin kutsuttu lisäjäseniä suomalaista virsikirjaa uudistaman, mutta Runebergin ehdotuksesta annetut lausunnot jätettiin piispojen, Lillen ja Stenbäckin muodostaman komitean osaston tutkitavaksi. Runeberg oli sairastunut eikä voinut osallistua työskentelyyn. Bergenheim piti edelleen kiinni siitä periaatteesta, että virsien numerojärjestystä ei muutettaisi, jotta uutta ja vanhaa virsikirjaa voitaisiin käyttää rinnakkain. Hän ei näet halunnut, että tulevaisuudessa vain uusi kirja määrättäisiin jumalanpalveluskäyttöön ja vanha, rakkaaksi tullut siten pakkotoimin syrjäytettäisiin. Sen sijaan arkkipiispa piti toteuttamiskelpoisena sitä ehdotusta, että eri tilaisuuksia varten laadittaisiin erillinen uusien lisävirsien vihko. Nämä ajatuksensa Bergenheim sai myös komitean lopulliseen päätökseen, joka tehtiin 7.7.1863: vanhan virsikirjan järjestystä haluttiin edelleen noudattaa, se kun komitean mielestä helpotti uuden kirjan käyttöön ottamista, ja uudet virret liittää lisävihkoksi. Komitea torjui useita arvostelun kohtia, mutta oli myös valmis tarkistaman kantaansa, kuitenkin lähinnä sellaisissa tapauksissa, että

¹² Päätös esipuheesta komitean pk 16.3.1857 § 2. 1 l:11 TTA TMA; (Runeberg) 1857, esipuhe; V. T. Rosenqvist 1904, 18—22; V. T. Rosenqvist 1912, 15—19, 22—24.

¹³ Esim. rkpk Mynämäki, Vehmaa, Vaasan alinen, Pietarsaari. E VII 3, 5, 27, 31 TTA TMA; V. T. Rosenqvist 1904, 22—26; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 394—399; *Niemi* 1954, 49s; *Koskenvesa* 1984, 153s.

liian modernina pidettyä palautettiin vanhalle kannalle tai että poistetuksi esitettyjä virsiä haluttiin takaisin.¹⁴

Vaikka komitea piti suurinta osaa esitetyistä huomautuksista aiheettomina, se kuitenkin päätyi suosittelemaan ehdotuksen korjailua vielä kerran. Tässä vaiheessa puheenjohtaja yritti pelastaa sen, mikä pelastettavissa oli, kun hän ehdotti, että tämä korjailutyö tehtäisiin Turussa heti. Muut jäsenet eivät kuitenkaan pitäneet sitä mahdollisena, vaan varasivat, arvattavasti arkkipiispan murheeksi, työhön vielä kaksi ja puoli vuotta aikaa. Vielä 1857 lupaavalta näyttänyt ruotsinkielisen virsikirjan valmistuminen siirtyi siten tulevaisuuteen ja jäi riippumaan ennen muuta siitä tarmosta, jonka komitean jäsen Lille saattoi työhön kohdistaa. Sairaus esti sekä Runebergia että Stenbäckä tehokkaasta työskentelystä.¹⁵ Bergenheim saattoi tosin niiltä osin olla tyytyväinen, että hänen alusta asti tärkeinä pitämänsä toimitusperiaatteet säilytettiin edelleen. Oikeastaan paluu vanhaan muotoon vielä korostuikin, kun komiteassa alun perin poistettavaksi hyväksytyistä virsistä aiottiin nyt useita palauttaa takaisin.

Senaatti oli maaliskuussa 1857 kehottanut arkkipiispaa ehdottamaan sopivia jäseniä kutsuttavaksi suomalaisen virsikirjan uudistustyöhön. Bergenheim näyttääkin käyneen asiasta komitean jäsenten kanssa kirjeenvaihtoa, mutta vasta maaliskuussa 1863 hän kirjoitti näille tiedustellen heidän mielipidettään henkilöistä, joita oli aikonut esittää kutsuttaviksi. Bergenheimin omia ehdokkaita olivat kanslianeuvos Elias Lönnrot, Turun yläalkeiskoulun rehtori Knut Legat Lindström ja professori August Engelbrekt Ahlqvist, jotka jo olivat tehtävään lupautuneetkin. Lisäksi arkkipiispa ehdotti, että mukaan kutsuttaisiin Fredrik Gabriel Hedberg ja Carl Gustaf von Essen, jotka hänen mielestään tunsivat hyvin suomalaisen seurakuntaväen vaatimuksia. Tässäkin kohden arkkipiispa näyttää ottaneen huomioon kirkossa vaikuttavat ”puolueet”. Frosterus oli 1858 suositellut jäseneksi Saxbäckä, mutta nyt hän päätyi ehdottamaan kapitulinsa notaaria Karl Märten Kiljanderia. Lisäksi Frosterus halusi vetää mukaan ”hedbergiläisten paremman siiven edustajana” Aron Gustaf Borgin ja ”savolaisen pietismin” miehenä Julius Immanuel Berghin. Viimeksi mainittu oli Frosteruksen mukaan tosin kaikkien kirkollisten kirjojen muuttamista vastaan, mutta hänen mielestään juuri siitä syystä kutsutta-

¹⁴ Bergenheim Runebergille 24.5.1863. *V. T. Rosenqvist* 1905, 301s; virsikirjakomitean pk 30.6., 7.7.1863, I 1:11 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1904, 27s.

¹⁵ Stenbäck puolisolleen 2.7.1863. Coll. 217 HYK; komitea senaatille 10.7.1863. I: 1:3 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1904, 28.

va, ”jotta hänet saataisiin edes olemaan passiivinen, sanotaanhan, että sellainen joskus auttaa.”¹⁶

Komitean jäsenistä Ottelin ja Runeberg olivat arkkipiispan ehdotukseen tyytyväisiä, mutta sekä Lilleillä että Stenbäckillä oli omiakin ehdokkaita. Kirjeessään, jonka Bergenheim komitean puolesta lähetti senaatille 14.4.1863, hän esitti Lönnrotin, Lindströmin, Ahlqvistin, Hedbergin, Kiljanderin ja von Essenin kutsumista komiteaan. Talvella 1863 tosin von Essen oli arkkipiispaale estellyt mukaan tuloaan, mutta tämä ei ottanut sitä huomioon. Nämä henkilöt senaatti sitten kutsuikin, ja he muodostivat virsikirjakomitean suomalaisen alaosaston. Se valitsi puheenjohtajakseen Elias Lönnrotin ja totesi ensimmäisessä kokouksessaan 27.6.1863 voivansa käyttää hyväkseen ruotsinkielisen virsikirjan uudistamisesta saatuja kokemuksia. Osaston mielestä olisi itse asiassa tarvittu kokonaan uusi suomalainen virsikirja, mutta se katsoi silti viisaimmaksi rajoittua vain entisen virsikirjan huolelliseen ja varovaiseen korjaukseen. Tätä näkemystä komitea perusteli ”Suomen kansan nykyisellä matalalla kulttuuritasolla ja rahvaan tunnetulla vanhaa ja perinnäistä kohtaan tuntemalla kunnioituksella sekä kielen toistaiseksi vajaalla kehityksellä”. Poistettavien virsien tilalle komitea aikoi etsiä ennen muuta käännöksiä hyvisistä virsistä tai käyttää jo olemassa olevia suomenkielisiä virsiä. Uudet virret liitettäisiin lisävihkoksi.¹⁷

Virsikirjakomitean suomenkielinen osasto piti viimeisen kokouksensa 12.7.1863. Vanha virsikirja saatiin tarkistetuksi ja luettelo poistettavista, korjailtavista ja entisellään säilytettävistä virsistä laadituksi. Puheenjohtaja näyttää joka käänteessä muistuttaneen varovaisuuden merkityksestä ja kantaneen huolta aikataulusta. Viimeisessä kokouksessa hän nytkin tiedusteli, milloin työn arveltiin olevan valmis. Jäsenet, jotka olivat jakaneet keskenään uudistettavat virret, arvelivat tarvitsevänsä ehdotuksen laatimiseen kolme vuotta. Komitea selosti kirjeessään 16.7.1863 senaatille niitä näkemyksiä, joiden perusteella se oli päätynyt vain varovaiseen uudistamiseen. Lisäksi anottiin, että senaatti antaisi luvan julkaista kehotuksen suomenkielisten virsien laatimiseen. Komitea päätti myös julkaista luettelon poistettavaksi ja uudistettavaksi suunnittelemissaan virsistä.¹⁸

¹⁶ Frosterus Bergenheimille 15.2.1858, 4.4.1863. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim komitean jäsenille 18.3.1863. I 1:3 TTA TMA; *Niemi* 1954, 51—56.

¹⁷ von Essen Bergenheimille 4.2.1863. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim senaatille 14.4.1863 ja komitean jäsenille 11.5., 2.6.1863. I 1:3 TTA TMA; Bergenheim Kihlmanille 8.5.1863. Coll. 101 HYK; virsikirjakomitean pk 27.6.1863. I 1:11 TTA TMA; *Niemi* 1954, 56—59.

¹⁸ Virsikirjakomitean pk 12.7.1863. I 1:11 TTA TMA, komitea senaatille 16.7.1863. I 1:3 TTA TMA; *Niemi* 1954, 60—64.

Toisin kuin arkkipiispa Tengström, joka oli itse muokannut pääosan vuoden 1836 virsiehdotuksista,¹⁹ Bergenheim ei osallistunut virsikirjakomitean työskentelyyn tällä tavoin. Sen sijaan hän huolehti sinnikkääseen tapansa aikataulusta ja pystyvien henkilöiden kiinnittämisestä komitean työhön. Hänen vahva konservatiivinen näkemyksensä ei kohdannut vastarintaa, vaan näyttää pikemminkin olleen kaikkien yhteisenä lähtökohtana.

4.4.5. Ongelmallinen katekismusuudistus ja -ehdotus

Jo Tengström oli arvellut, että katekismuskomitean tehtävä olisi kirkollisten komiteain toimeksiannoista visaisin. Katekismus oli keskeisen kansanopetuskirjan asemassa erityisen tärkeä. Suomessa käytettiin eniten Olof Swebiliuksen selitystä Lutherin Vähään katekismukseen, mutta myös Johan Möllerin Autuuden oppia ja Johannes Gezelius vanhemman Lasten Parasta tavaraa sekä jonkin verran Jakob Axelsson Lindblomin neologian hengessä uudistamaa katekismusta. Vuosisadan vaihteessa arvosteltiin Swebiliuksen selitystä ankarasti. Katsottiin, ettei Lutherin Vähä katekismus lainkaan soveltunut kirkon opetuksen peruskirjaksi. Tengströmin aikana katekismuskomiteassa muodostui pääongelmaksi se, minkä suunnitelman mukaisesti katekismus laadittaisiin ja noudatettaisiinko Lutherin Vähää katekismusta vai luovuttaisiinko siitä. Komiteassa oli sekä Lutherin katekismuksen kannattajia että niitä, jotka vaativat luopumaan siitä, eikä komiteassa näin ollen päästy yksimielisyyteen katekismusuudistuksen perusteista. Niinpä koko ongelma jätettiin avoimeksi ja jäseniä sekä muita asiasta harrastuneita kehoitettiin laatimaan ehdotuksensa parhaana pitämänsä suunnitelman mukaan. Tengströmin aikana ei komitean katekismusehdotusta kuitenkaan saatu aikaan.¹

Tengströmin 1819 pitämän kokouksen jälkeen katekismuskomiteaa ei kutsuttu koolle yli kolmeen vuosikymmeneen. Komiteaa tosin täydennettiin, niin että 1835 Bergenheimkin tuli jäseneksi, ja yksityiset henkilöt laativat katekismusehdotuksia. Tällaisten tarkastamiseen myös Bergenheim osallistui. Usko siihen, että katekismuskomitea saisi ehdotuksen aikaan, alkoi horjua ja parempana vaihtoehtona esitettiin tehtävän uskomista yksittäisille henkilöille, joiden laatimat ehdotukset annettaisiin yleisesti arvioitaviksi.²

¹⁹ Niemi 1954, 18.

¹ Ingman 1917, 3—11, 27—30, 40—45, 54, 128—130; *Anthoni* 1923—1928 II, 480s; *Voipio* 1933, 108s; *G. O. Rosenqvist* 1935, 381; *Iisalo* 1968; 70—77; *Joutsenvirta* 1968, 162s, 169, 180s.

² Ingman 1917, 130—134, 182—185.

Keväällä 1853 tehdyn täydennyksen jälkeen katekismuskomiteassa toimivat entisinä jäseniä Tolpo, Strandberg ja Sadelin sekä uusina Akiander ja Borg. Tolpon kuoltua Bergenheim järjesti loppuvuodesta 1853 hänen tilalleen Henrik Heikelin, jonka kutsumista hän perusteli kirkollispäällikkö von Kothenille:

Hänellä on tottumusta kansanomaisen esitystavan vaatimuksiin ja tarpeellinen työskentelyteho, jotta hän voi tyydyttävällä tavalla vaikuttaa niin, että komitea voi mahdollisimman vähällä viivytyksellä saattaa päätökseen tärkeän ja hienovaraista harkintaa edellyttävän tehtävänsä.

Itseoikeutettuina olivat tässäkin komiteassa mukana kaikki kolme piispaa.³

Ensimmäisessä katekismuskomitean jäsenille kirjoittamassaan kirjeessä Bergenheim kirjoitti, mikä hänen mielestään oli ollut syynä komitean siihenastisten aikaansaannosten vaatimattomuuteen. Yksimielisyys uudistuksen periaatteista puuttui. Vasta kun se oli saavutettu, voitaisiin päästä eteenpäin. Niinpä arkkipiispa halusi nyt etukäteen saada selville jäsenen mielipiteet eräistä peruskysymyksistä, jotta varsinaista kokousaikaa ei olisi tarpeen käyttää niiden pohtimiseen. Kysymykset koskivat Lutherin Vähän katekismuksen asemaa, ja niiden muotoilu paljasti selvästi komitean puheenjohtajan oman kannan. Sen mukaan koko Lutherin Vähä katekismus oli otettava maan uskonnonopetuksen pohjaksi ja sisällytettävä muuttumattomana suunniteltuun uuteen oppikirjaan. Huoneentaulu, komitean tarkastamassa muodossa, samoin kuin aamu-, ilta- ja ruokaroukukset sekä Athanasiuksen uskontunnustus ja katumuspsalmit oli syytä ottaa katekismukseen mukaan. Lutherin Vähä katekismus oli yksityiskohtiaan myöten tehtävä kansalle mahdollisimman ymmärrettäväksi, minkä vuoksi uudesta katekismusselityksestä oli jätettävä pois kaikki tämän tavoitteen kannalta turha laveus. Arkkipiispan mielestä se, että Vähä katekismus kuului kirkon tunnustuskirjoihin, oli tärkeä peruste sen säilyttämiselle katekismusuudistuksen pohjana.⁴

Lutherin Vähän katekismuksen aseman vahvistaminen sopi tässä vaiheessa hyvin siihen pyrkimykseen, että mitään kansalle perinnäisesti tuttua ei ollut syytä muuttaa. Näin varjeltiin yleistä yhteiskuntarauhaa. Toisaalta luterilainen tunnustus oli 1840-luvun lopulla noussut erityisesti herätysliiketeologien Stenbäckin, Hedbergin, Ingmanin ja muiden kirjoituksissa esiin.⁵ Korostaes-

³ Bergenheim von Kothenille 7.11., 30.11.1853. von Kothenin kok. 14 VA; Bergenheimin kirjekonsepti kirkollistoimituskunnan esittelijäsihteerille 17.10.1853. I 1:10 TTA TMA.

⁴ Bergenheim komitean jäsenille 17.9.1853. I 1:3 TTA TMA; *Ingman* 1917, 186—188; *Voipio* 1933, 5; *Halla* 1933, 119—121.

⁵ *Eino Murtorinteen* antama tieto, joka perustuu tutkimukseen suomalaisesta teologianhistoriasta 1828—1918.

saan tunnustusta Bergenheim noudatti samanlaista linjaa kuin ruotsalainen Karl Fredrik af Wingård: tämä kallistui alun perin valistusväritteeseen teologiseen ajatteluun, mutta katsoi arkkipiispaksi 1840-luvulla, tultuaan, että siinä asemassa oli luonnollista ja välttämätöntä korostaa tunnustusta ja oikeaa opia.⁶

Suomessa käytössä olevien katekismusselitysten vaikeaselkoisuutta valittelivat myös kansanmiehet: ”Katekismuksemme on semmoisella sanan parrella, ettei sitä suomalainen käsittäkään kaikkien paikoin.”⁷ Bergenheim arvosteli katekismuskomitean jäsenille lähettämässään kirjeessä katekismusselityksiä siitä, etteivät ne auttaneet Vähän katekismuksen ymmärtämiseen eivätkä sen noudattamiseen sydämen halusta. Silti hän toivoi, ettei komiteatyössä kokonaan luovuttaisi totutusta pohjasta, vaan että Svebiliuksen, Möllerin ja Geze-liuksen kirjojen hyviä puolia pyrittäisiin käyttämään uudistustyössä hyödyksi. Bergenheimin katekismuksen uudistusohjelmassa oli äärimmäisen varovainen ja vahvasti konservatiivinen perusvire. Joka tapauksessa arkkipiispa kiirehti kokouksen aikaansaamista. Hänen mielestään ei ollut tarkoituksenmukaista lähettää jäsenille enää edellisten vuosikymmenien aikana laadittuja katekismusehdotuksia, koska yksikään niistä ei ollut aikanaan yltänyt komitean hyväksymäksi. Nähtävästi näiden ehdotusten Lutherin Vähästä katekismuksesta poikkeava esitystapa, neologissävytteiset piirteet tai toisaalta liian orjallinen samankaltaisuus Svebiliuksen kanssa saivat Bergenheimin pitämään niitä komitean työn kannalta arvottomina.⁸

Bergenheimille näyttää alusta lähtien olleen selvää, kuka tekisi katekismusehdotuksen. Hänen ehdokkaansa oli Aron Gustaf Borg, jonka soveltuvuutta hän perusteli tämän teologisilla opinnoilla, seurakuntakokemuksella ja sillä tuntemuksella, minkä hän itse omassa reaalioppilaitoksessaan oli Borgista saanut ”kallisarvoisiin tunnustuskirjoihin” pitäytyvänä, selkeäsanaisena uskonnonopettajana. Bergenheim tunsu Borgin myös työtoverina Turun lukios-
ta. Arkkipiispa kävi asiasta kirjeenvaihtoa Borgin kanssa jo ennen ensimmäistä kokousta ja totesi komitean varmasti toivovan, että Borg ottaisi tehtävän vastaan. Saatuaan vastaukset ennakkotiedusteluunsa arkkipiispa saattoi myös kertoa Borgille, että kaikki komitean jäsenet olivat olleet Lutherin Vähän katekismuksen säilyttämisen kannalla.⁹

⁶ *Åsbrink* 1935, 409s.

⁷ Yrjö Korponen arkkipiispalle heinäkuussa 1854. E VI 43 TTA TMA.

⁸ Bergenheim Ottelinille 28.8.1851. C. G. Ottelin kok. 1. VA; Bergenheim komitean jäsenille 17.9.1853. I 1:3 TTA TMA; *Ingman* 1917, 135, 147–149, 155s, 167–169, 181–190.

⁹ Bergenheimin kirjekonseptit Borgille 6.12.1853. I 1:10 TTA TMA; *Ingman* 1917, 190; *Halla* 1933, 117–122, *Tiensuu* 1976, 323.

Borg ei suostunut tehtävään oikopäätä, vaan viittasi moniin kiireisiinsä ja siihen, että Henrik Heikel oli sopiva mies laatimaan ehdotusta. Heikel olikin harrastanut katekismusasiaa, mutta oli koulutukseltaan luonnontieteilijä ja filosofi ja oli julkaissut lähinnä matematiikan oppikirjoja. Juuri Borg ilahtui kuitenkin erityisesti tiedosta, että Lutherin katekismus olisi uudistuksen pohjana. ”On kuin lukisin maamme katekisaation paremman tulevaisuuden ratkaisevia avaussanoja”, hän kirjoitti saatuaan arkkikiispalta tiedon jäsenten kannasta. Borgin mielestä kummankaan uskonnollisen puolueen mielikohtia Svebiliuksesta tai Mölleristä ei ollut syytä pitää erityisesti silmällä, vaan oli laadittava ”itsenäinen, lyhyt ja eloisa selitys tunnustuskirjastamme Lutherin katekismuksesta”. Borg sanoutui myös irti niistä, jotka pyrkivät ”saksalaisten raamattu-uskoon” ja olivat halukkaita kirjoittamaan katekismuksen pelkistä raamatunlauseista. Johann Tobias Beckin ajatusten esiintyminen Suomessa sai tämän luterilaisen tunnustuksen korostajan toivomaan:

Varjelkoon Jumala Suomemme tältä lattealta uutuushengeltä, joka jatkuvalla Jumalan sanan toittamisellaan riistää kirkoltamme kaiken uskon siihen. Joko me olemme luterilaisia protestantteja tai emme mitään. Näitä värittömiä olentoja, jotka sopivat joka paikkaan eivätkä minnekään, voim vähiten ymmärtää.

Borgin huolta lisäsi nähtävästi se, että Kihlman toimi komiteain varasihteerinä. Toisaalta häntä itseäänkin pidettiin puoluemiehenä, sillä Borgia aikaisemmin ”puolueiden” ulkopuolella pitänyt Kihlman kirjoitti 1854 tämän katekismuksesta: ”Siitä tulee luultavasti hedbergiläinen.”¹⁰ Katekismuskysymyksen ongelmallisuutta lisäsi näin ollen myös sen kytkeytyminen ajankohdan teologisiin ja kirkkopoliittisiin kiistoihin. Bergenheim lienee itsekin joutunut har-kitsemaan kahden hänelle tärkeän näkökohdan keskinäistä painoarvoa: pedagogiset tekijät puolsivat raamattuopetuksen ensisijaisuutta, mutta arkkikiispan oli virkansa puolesta kannettava huolta myös tunnustuksen oikeasta asemasta.

Arkkikiispan suosittelema katekismusehdotuksen tekijä Borg oli Saksanmatkallaan 1852 Baijerissa tutustunut luterilaiseen konfessionalismiin ja palannut Suomeen bekkiläisen biblisismin määrätietoisena vastustajana suunnilleen samoihin aikoihin, kuin Beckiin ihastunut Kihlman palasi kotimaahan. Luultavasti Borgin voimakas tunnustuksellisuuden korostus oli arkkikiispan mieleen. Kihlmanianahan hän oli moitiskellut tunnustuksen väheksymisestä.

¹⁰ Borg Bergenheimille 20.12.1853. I 1:33 TTA TMA; Kihlman von Essenille 2.10.1852. *Ruuth* 1937, 140; Kihlman Grönbergille 7.3.1854. D 47/1 SKHSA VA; *Halla* 1933, 122s; *Sentzke* 1957, 52—64; *Matinolli* 1976, 138s.

Bergenheim oli alun perin halunnut katekismuskomiteaan myös Josef Grönbergin, mutta häntä senaatti ei säästäväisyydessään kutsunut. Grönberg oli 1849 julkaissut tunnustuskirjojen suomennoksen, ja arkkipiispa näyttää muutenkin tunteneen häntä kohtaan luottamusta. Niinpä Bergenheim halusi kuulla hänen mielipiteensä juuri samoista kysymyksistä, jotka hän esitti komitean jäsenille ennen ensimmäistä kokoontumista. Grönbergin oli määrä selostaa kantansa Kihlmanille ennen komitean kokousta, jotta tämä voisi sitten välittää tiedon arkkipiispalle. Sihteerinsä Kihlmanin välityksellä Bergenheim selvensi tilannetta Grönbergille:

Hän (arkkipiispa) ei luonnollisestikaan voi taata Sinun mielipiteillesi voittoa komiteassa, mutta saisit kuitenkin ilmaista ne, ja näkemyksesi saisivat vaikuttaa sen minkä pystyvät. Hän muuten muistutti, ettei Sinun ole syytä luulla itsestäsi liikoja sen perusteella, että hän haluaa kuulla ajatuksesi.

Grönberg toimittikin ilmeisesti laajahkon lausunnon, joka tosin ei ehtinyt Turkuun ennen komitean kokousta, mutta johon Bergenheim aikoi paneutua perusteellisesti.¹¹

Katekismuskomitea istui ensimmäisellä jaksollaan vain viikon 11.—15.2.1854. Toimitustyön periaatteista oli kokousta edeltävän kirjeenvaihdon ansiosta päästy yksimielisyyteen, ja kaikki yhtyivät puheenjohtajan esitykseen, että Borg valittaisiin toimittajaksi. Tämä suostui tehtävään, mutta korosti, ettei komitean pitäisi rajoittaa hänen työskentelyään liian yksityiskohdaisilla määräyksillä. Täysistuntojen välillä pidetyissä valiokunnan kokouksissa Borg johti puhetta ja sai omat ajatuksensa toimitustyön periaatteista hyväksytyiksi, muun muassa sen, että katekismus laadittiin ennen muuta kotien tarvetta varten. Vain Heikel asettui vastustamaan eräitä hänen suunnitelmiaan, mutta enemmistö kannatti Borgia, jonka ehdotukset noudattivat puheenjohtajan kantaa. Kokouksen päättyessä todettiin työjärjestys: toimittaja tekee ensin ruotsinkielisen ehdotuksen, ja se toimitetaan jäsenille; jäsenet lähettävät puheenjohtajalle huomautuksensa, ja niiden perusteella toimittaja korjailee ehdotuksensa; sitten ehdotus toimitetaan Akianderin käännettäväksi, ja lopuksi toimittaja itse tarkastaa suomenkielisen version; tämän jälkeen puheenjohtaja kutsuu komitean kokoon hyväksymään lopullisesti sekä suomen- että ruotsinkielisen ehdotuksen.¹²

On ilmeistä, että katekismuskomitea aiheensa vuoksi tuntui Bergenheimistä tutuimmalta ja läheisimmältä. Opetuskysymyksissä hän liikkui omalla maa-perälläään. Niinpä hän hyvin tiiviisti seurasi Borgin työskentelyä ja toimitti täl-

¹¹ Kihlman Grönbergille 17.1., 7.3.1854, D 46, 47/1 SKHSA VA; *Voipio* 1933, 32s, 62, 79.

¹² Komitean pk 11.2., 15.2.1854, I 1:32 TTA TMA; *Halla* 1933, 124—127.

le erilaista lisäkirjallisuutta. Arkkipiispa seurasi Ruotsin katekismusuudistusta, jota varten oli asetettu komitea 1852. Sen ensimmäistä ehdotusta käsiteltiin valtiopäivillä 1856—1858, ja juuri sitä Borg käytti työssä apuna. Alun perin Estlander oli kiinnittänyt Bergenheimin huomiota tähän Ruotsin ehdotukseen, joka oli laadittu Lutherin mukaan. Bergenheim näyttää suositelleen Borgille myös ystävänsä Jomalan kirkkoherran Jakob Gustaf Chydeniuksen kirjoituksia, mutta Borg katsoi niiden lähtevän bekkiläisistä teorioista. Hän lupasi kyllä tutustua saamaansa materiaaliin, ”mutta toistaiseksi minun täytyy olla ja pysyä tosissani Martti Lutherin oppilaana”. Bergenheim pani katekismusasiassa toivonsa Borgiin, ja tämä puolestaan arvosti arkkipiispan toimeliaisuutta. Borg onnitteli Bergenheimiä keisarin 1856 myöntämän teologian tohtorin arvon johdosta kertoen rukoilleensa, että kerran huomattaisiin Bergenheimin saaneen kirkon parhaaksi enemmän aikaa kuin useimpien niistä, jotka teologian tohtoreina olivat nousseet Suomen arkkipiispanistuinelle.¹³ Tällaisen lausunnon takaa kuultaa se arvostelu, jota teologisesti heikon Bergenheimin nimittäminen arkkipiispaksi oli herättänyt.

Borgin monista tehtävistä johtui, että hänen ehdotuksensa valmistui vasta huhtikuussa 1857. Hän lähetti sen silloin Bergenheimille ja toivoi, että komitea kokoontuisi heti toukokuussa, jolloin katekismusehdotuskin ehtisi valmiiksi kristinuskon Suomeen tulon 700-vuotisjuhlallisuuksiin mennessä. Arkkipiispa, joka muutoin pyrki aina nopeuttamaan komiteain työtä, ei kuitenkaan pitänyt mahdollisena niin pikaista kokoontumista, vaan halusi antaa komitean jäsenille enemmän aikaa ehdotukseen tutustumista varten. Hän pyysi jäseniltä lausunnot kesäkuun loppuun mennessä 1857 ja suunnitteli kokousta elo—syyskuuhun. Tästä suunnitelmasta hän joutui kuitenkin luopumaan, sillä saapuneet lausunnot osoittivat, että Borgin oli vielä muokattava ehdotustaan ja liitettävä siihen alun perin sovittu huoneentaulun selitys. Borg oli näet vastoin 1854 tehtyä päätöstä jättänyt sen laatimatta. Komitean enemmistö piti Borgin ehdotusta periaatteessa onnistuneena, vain Heikel tyrmäsi sen kokonaan.¹⁴

Bergenheim lähetti nyt, toisin kuin Borg oli toivonut, jäsenten tekemät huomautukset hänen tutkittavakseen ja edellytti, että Borg parantelisi käsikirjoitustaan niiden mukaisesti. Borg itse oli sitä mieltä, että lausunnot poikkesivat liian paljon hänen omista näkemyksistään. Niinpä hän arveli, että komitea

¹³ Borg Bergenheimille 22.8., 5.10.1856, 1.4.1857, Estlander Bergenheimille 14.10.1856. I 1:10 TTA TMA; *Halla* 1933, 128—131, 213.

¹⁴ Borg komitean puheenjohtajalle 1.4.1857. I 1:33 TTA TMA; Borg yksityisesti Bergenheimille 1.4.1857. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim komitean jäsenille 21.4.1857. I 1:3 TTA TMA; jäsenten lausunnot Borgin ehdotuksesta. I 1:33 TTA TMA; *Halla* 1933, 130—139.

hylkäisi koko ehdotuksen. Borg näyttää menettäneen mielenkiinnon työskentelyyn ja halusi mahdollisimman pian päästä siitä eroon: ”Hyvä veli, lopeta tämä kurjuus”, hän kirjoitti joulukuussa 1857 tarkoittaen lopullisen kokouksen koolle kutsumista. Itse asiassa Bergenheim oli ikävässä tilanteessa, kun kaksi hänen läheistä työtoveriaan ja ystävänsä, Borg ja Heikel, olivat joutuneet sovittamattomalta näyttävään ristiriitaan katekismuksen sisällöstä. Lisäksi Borg ilmoitti, ettei hän omasta kokonaishahmotuksestaan lähtien voinut paljonkaan noudattaa komitean jäsenten tekemiä muutosehdotuksia.¹⁵

Selvittääkseen tilannetta Bergenheim tiedusteli jäseniltä heti tammikuussa 1858, voitiinko heidän mielestään Borgin ehdotuksen pohjalta lainkaan edetä 1854 sovittujen periaatteiden mukaisesti. Koska Borg itse oli arvellut ehdotuksensa tulevan hylätyksi, puheenjohtaja halusi nyt jäseniltä selkeän kannanoton siitä, voitiinko komitean lyhyessä kokouksessa päästä sen pohjalta eteenpäin. Vain siinä tapauksessa, että tätä pidettiin mahdollisena, hän kutsuisi komitean koolle. Puheenjohtaja toivoi kuitenkin, että yhteisessä keskustelussa päästäisiin yksimielisyyteen sovittamattomiltakin näyttävistä erimielisyysskohdista ja että toimitustyötä voitaisiin ”yhteisillä, ennakkoluulottomilla, valistuneilla ja uutterilla ponnisteluilla” edistää. Mikäli tätä ei pidetty mahdollisena, Bergenheim pyysi jäseniä ehdottamaan jotakin muuta menettelytapaa, sillä hänen mielestään oli ennen muuta tärkeää, ettei uuden, tarpeelliseksi tunnustetun kristinopin valmistuminen siirtyisi ”kaukaiseen, epävarmaan tulevaisuuteen”. Jäsenet saivat kuukauden aikaa vastata.¹⁶

Heikel piti edelleen Borgin ehdotusta kelvottomana, ja Ottelinkin esitti ensin epäilyjä pitäen parempana virsikirjakomiteassa noudatettua käytäntöä, että usea jäsen teki oman ehdotuksensa. Myöhemmin Ottelin kuitenkin ilmoitti pitävänsä Borgin ehdotusta sellaisena, jota komitea voisi käyttää, jos Borg vain ei suhtautuisi muokkaukseen ”liian herkkätuntoisesti ja itsepäisesti”. Ottelin ehdotti, että kokous pidettäisiin ennen syyssäitä, koska hän halusi itse tulla ja arveli muidenkin ”vanhojen miesten” tulevan Turkuun mieluiten höyrylaivalla. Kuopion piispa Frosterus oli puolestaan varma siitä, että Borgin ehdotusta voitaisiin käyttää. Niinpä Bergenheim päätti kutsua katekismuskomitean Turkuun 18.8.1858, jolloin myös käsikirjakomitea kokoontuisi.¹⁷

¹⁵ Bergenheim komitean jäsenille 17.7.1857. I 1:3 TTA TMA; Borg Bergenheimille 12.12.1857. I 1:33, I 1:10 TTA TMA; Borg Hedbergille 25.12.1857. Coll. 225 HYK; *Halla* 1933, 130—139.

¹⁶ Bergenheim komitean jäsenille 12.1.1858. I 1:3 TTA TMA.

¹⁷ Ottelin Bergenheimille 19.1.1858, Frosterus Bergenheimille 15.2.1858. I 1:10 TTA TMA; Ottelin Bergenheimille 24.4.1858. I 1:35 TTA TMA; Bergenheim komitean jäsenille 29.4.1858. I 1:3 TTA TMA; *Halla* 1933, 137—140; *Näsman* 1980, 307s.

Kateismuskomitea istui Turussa 19.8.—13.9.1858. Valiokunta kävi valmis-televasti läpi Borgin ehdotusta niinä aikoina, joina piispat olivat kiinni käsi-kirjakomitean työssä. Borg puolestaan korjaili kokouksen kuluessa tekstiään ja kirjoitti osia kateismuksesta kokonaan uudelleen. Tässä hän käytti hyväkseen Schaumanilta saamiaan ohjeita, ja vaikka hän toisaalta ei läheskään joka kohdassa niitä noudattanut, on katsottu, että Schauman lopulta pelasti Borgin ehdotuksen. Pöytäkirjan perusteella ei ole mahdollista selvittää eri jäsenten kannanottoja. Arkkipiispa Bergenheim on tosin omaan kappaleeseensa tehnyt runsaasti lyijykynämerkintöjä, lisännyt kateismustekstin ohien raamatunkohtia ja muokannut uudelleen kysymyksiä ja vastauksia. Muutosten alkuperää ei silti voi varmasti tietää, sillä Borg antoi ensimmäisessä istunnossa itse lisää raamatunkohtia. Kysymysten ja vastausten muutokset osoittavat pyrkimystä konkreettisuuteen ja havainnollisuuteen sekä esityksen selkeyttämiseen. Sellaisina ne sopisivat hyvin Bergenheimin omiksi muokkauksiksi, mutta ovat tietysti voineet syntyä myös komiteakäsittelyn aikana.¹⁸

Neljättä käskyä selventävät kysymykset ja vastaukset kuvaavat joka tapauksessa hyvin myös Bergenheimin ajatuksia. Niinpä hänen käsialallaan on selvennetty alkuperäinen kysymys ”Missä säädystä Jumala erityisesti harjoittaa meitä kuuliaisuuteen?” muotoon ”Missä Jumala opettaa meitä tottelemaan herrojamme?” Borgin alkuperäinen vastaus kuului: ”Poliittisessa säädystä, missä meidän alamaissina tulee totella esivaltaamme.” Bergenheimin käsialalla korjailtu vastaus on muodossa: ”Yhteiskunnassa, missä meidän alamaissina tulee kaikella kunnioituksella ja rakkaudella totella esivaltaamme.”¹⁹

Borgin ja Heikelin välinen ristiriita kärjisty komitean istunnoissa. Heikeliä lukuunottamatta jäsenet kuitenkin asettuivat kannattamaan komiteassa muokatun ehdotuksen hyväksymistä. Bergenheimin kehotuksesta Heikel saneli pöytäkirjaan eriävän mielipiteensä, jonka mukaan muokkaus oli jäänyt keskeneräiseksi, ehdotuksen lähtökohta ei ollut riittävän systemaattinen, siirtyminen kohdasta toiseen ei ollut luontevaa, asia oli kysymyksiin pirstottu liian pieniin osiin ja selitys usein sisällytetty jo kysymykseen. Vaikka Heikel jäi oppositioon yksin, Bergenheim halusi hänen esittämänsä näkökohdat pöytäkirjaan, joka toimitettiin Borgin ehdotuksen liitteenä senaatille. Heikelin kate-

¹⁸ Kateismuskomitean pk 19.8., 10.9., 13.9.1858. I 1:32 TTA TMA; Bergenheimin merkinöin varustettu kateismusehdotuksen kappale. I 1:33 TTA TMA; Borg Schaumanille 1.9., Akiander Schaumanille 5.9., Heikel Schaumanille 15.11.1858. SLS 349 HYK; V. T. Rosenqvist 1927—1928 I, 252—254; Halla 1933, 141—144.

¹⁹ Bergenheimin merkinnät kateismusehdotuksen kappaleeseen. I 1:33 TTA TMA.

kismustyyötä tuettiin tuomiokapitulissakin, sillä hänet vapautettiin kapitulityöskentelystä, jotta hän voisi paneutua asiaan vielä komitean istuntojen päätyttyäkin.²⁰

Bergenheim käytti hyväkseen jokaisen mahdollisuuden kiirehtiä komiteain työn valmistumista. Niinpä katekismusehdotusta alettiin painaa jo Turun kokouksen aikana, niin että ensimmäiset arkit valmistuivat ennen komitean hajaantumista. Borg laati Turussa ehdotukseen myös perustelut, jotka hyväksyttiin komitean viimeisessä istunnossa. Niitä ei kuitenkaan haluttu painattaa komitean nimissä. Borg itse piti perustelujen julkaisemista tärkeänä siitä syystä, että ne hänen mielestään auttoivat ymmärtämään, miksi vanhat selitykset haluttiin korvata uusilla. Borgin perustelut liitettiin kyllä senaatille lähetettyyn ehdotukseen, ja sitä kautta ne lopulta tulivat julkisuuteenkin. Schauman näet julkaisi ne aikakauskirjassaan yhdessä käsikirjakomitean perustelujen kanssa kesällä 1859 saatuaan asiakirjat senaatilta. Bergenheim oli kehottanut Borgia luopumaan perustelujen painattamisesta, koska ne saatettaisiin tulkita ehdotuksen puolusteluksi.²¹

Katekismusehdotus Dokt. Martin Luthers Lilla Katekes jemte Anvisning att förstå dess innehåll ilmestyi loppuvuodesta 1858 ja vuoden 1859 alussa komitean suomenkielinen ehdotus Martti Lutheruksen Wähäinen Katekismus ja myös Osoitus sen käsitykseen. Komitea oli 13.9.1858 esittänyt senaatille, että katekismusehdotusta saataisiin käyttää seurakunnissa niiden suostumuksella ja että siitä pyydetäisiin lausunnot vuoden 1861 loppuun mennessä. Senaatti suostui näihin esityksiin ja pidensi Porvoon pappeinkokouksen toivomuksesta tätäkin lausunnonantoaikaa vuoden 1862 loppuun. Vuoden 1859 pappeinkokouksessa Bergenheim kielsi keskustelun katekismusehdotuksesta, vaikka vasta ilmestynyt ehdotus varmasti olisi antanut keskustelun aiheita. Kielto selittyy pappeinkokouksen aikapulasta ja siitä, että arkkipiispa piti parempana pitempää arviointiaikaa ja alkuperäistä lausuntojen jättötapaa. Seuraavana vuonna pidetyssä Porvoon pappeinkokouksessa Ottelinkaan ei antanut keskustelun siirtyä katekismusehdotukseen.²²

²⁰ Katekismuskomitean pk 10.9., 13.9.1858. I 1:32 TTA TMA; Borg Schaumanille 1.9.1858. SLS 349 HYK; tklin pk 1.9.1858 § 28. A I 88 TTA TMA; *Halla* 1933, 141–144.

²¹ Tklin pk 1.9.1858 § 27. A I 88 TTA TMA; Bergenheimin muistio kokoukseen 13.9.1858. I 1:10 TTA TMA; Borg komiteain sihteerille 20.11.1858. I 1:33 TTA TMA; Borg Bergenheimille 18.1., 20.2.1859. I 1:10 TTA TMA; *TFK* 2/1859, 97–112; *kkje* 451/3.8.1859 § 1; *Halla* 1933, 146–151.

²² Komitean pk 13.9.1858. I 1:32 TTA TMA; *ppk* 1859, 93; tklin pk 6.7. 1859 § 8. A I 89 TTA TMA; (*Borg*) 1858, esipuhe; *Ingman* 1917, 196; *Halla* 1933, 143–146, 152–154; *Koskenvesa* 1984, 217.

Vaikka Turun pappeinkokouksessa 1859 ei katekismusehdotuksesta keskusteltukaan, siellä käytetyt puheenvuorot sysäsivät liikkeelle ajatuksen lapsille sopivan raamatunhistorian ja raamattukatekismuksen aikaansaamisesta. Katekismuskomitea oli ensimmäisessä kokouksessaan 1854 todennut, ettei sen tehtäväksiäntoon kuulunut raamatunhistorian laatiminen vaan pelkästään Lutherin Vähän katekismuksen selityksen valmistaminen. Bergenheim, joka reaalkoulussaan oli käyttänyt uskonnonopetuksessa ensin raamatunhistoriaa ja siirtynyt vasta ylemmillä luokilla katekismukseen, otti asiakseen raamatunhistorian ja raamattukatekismuksen. Keväällä 1863 hän pyysi Kihlmania laatimaan pappeinkokouksen toivomat oppikirjat. Tässä kuvastuu hänen luottamuksensa entiseen sihteeriinsä, joskin hän piti aiheellisena muistuttaa samassa kirjeessä:

Ensimmäinen ehto on luonnollisesti se, että tekijä on täysin ja lujasti vakuuttunut kirkon tunnustuskirjoissaan ilmaiseman käsityksen ja dogmaattisten määritelmien todenmukaisuudesta ja raamatullisuudesta.²³

Bergenheim kaavaili Kihlmania jopa jäseneksi katekismuskomiteaan ja tiedusteli tämän halukkuutta tehtävään. Kihlman totesi ymmärtävänsä, ettei katekismuksessa voinut olla mitään tunnustuksen vastaista. Hänen mielestään reformaation jälkeen oli kuitenkin päästy teologiassa niin paljon eteenpäin, että tämä kehitys olisi tunnustuskirjojen ohella otettava huomioon. Kihlman oli myös sitä mieltä, että Raamattu oli asetettava tunnustuskirjojen edelle ja että Vähä katekismus soveltui huonosti uuden oppikirjan pohjaksi. Käsityksensä esitettyään Kihlman totesi, ettei hän pakoillut komiteatyöskentelyyn liittyviä vaivoja, mutta halusi komiteassa tehdä työtä oikeana pitämällään tavalla. Arkkipiispa saisi nyt ratkaista, voisiko esittää häntä jäseneksi. Bergenheim tunsii Kihlmanin taitavuuden ja yritti vetää hänet toteuttamaan komitean perinteistä, tunnustusta korostavaa uudistusohjelmaa. Kun Kihlman ei ollut tällaiseen joustavuuteen halukas, Bergenheim piti parhaana luopua hänen ehdottamisestaan.²⁴

Kesäkuussa 1863 komiteaan kutsuttiin jäseniksi tuomiorovasti Renvall ja Siuntion sijaiskirkkoherra Fredrik Wilhelm Fredriksson, jota oli käytetty Ah-

²³ Komitean pk 11.2., 15.2.1854. I 1:32 TTA TMA; *ppk* 1859, 47–57; Bergenheim Kihlmanille 10.4.1863. Coll. 101 HYK; *Voipio* 1933; 34s, 55–58.

²⁴ Bergenheim Kihlmanille 10.4., 8.5.1863. Coll. 101 HYK; Kihlman Bergenheimille 18.5.1863. I 1:10 TTA TMA; *Aspelin-Haapkylä* 1915, 407–410.

venanmaan baptistien opastajanakin. He tulivat edesmenneen Sadelinin ja vanhuuden vuoksi pois vetäytyneen Strandbergin tilalle. Arkkipiispa oli saanut luvan kutsua katekismuskomitean vielä kerran koolle käsittelemään Borgin ehdotuksesta annettuja lausuntoja. Kokous pidettiin samaan aikaan kirkkolakikomitean kanssa kesä—heinäkuussa 1863. Heikel sai kokouksen uudet jäsenet kannalleen, jonka mukaan Borgin ehdotus ei ollut sopiva sen paremmin kokonaisratkaisunsa kuin yksityiskohtiensa puolesta. Asiasta keskusteltiin pitkään ja kiihkeästi, niin että puheenjohtaja lopulta pyysi osapuolia esittämään näkemyksensä kirjallisesti. Niin tehtiinkin, mutta se ei vähentänyt vastakohtaisuuksia. Borgia syytettiin hedbergiläisistä tulkinnoista, ja Borg puolestaan katsoi arvostelijointensa ajavan raamatullisen suunnan mieliajatuksia.²⁵

Huolimatta ristiriidan syvenemisestä Bergenheim uskoi edelleen, että Borgin ehdotuksen avulla päästäisiin eteenpäin. Hänen esityksestään Borg lupautui korjailemaan ehdotustaan kokouksessa annettujen lausuntojen mukaisesti. Työn oli määrä valmistua vuoden 1865 loppuun mennessä. Borgin ehdotuksesta päätettiin lisäksi pyytää, että senaatti kehottaisi kaikkia kiinnostuneita laatimaan katekismusehdotuksia. Perinteisen kysymys-vastaus -muotoa noudattavan, ns. erotemaattisen katekismuksen rinnalle oli toivottu yhtenäiseen esitykseen perustuvaa, akroamaattista katekismusta. Sellaisen aikaansaaminen oli myös arkkipiispan ohjelmassa, ja niinpä hän heti komitean ensimmäisessä istunnossa otti asian esille. Renvall, Heikel ja Fredriksson ottivat tehdyksen ehdotuksen akroamaattiseksi katekismukseksi.²⁶

Visaisessa katekismusuudistuksessa Bergenheim onnistui saamaan työskentelylle yhteisen lähtökohdan, Lutherin Vähän katekismuksen, ja siten komitean toiminnalle aikaisempaa paremmat mahdollisuudet. Hänen valitsemansa toimittaja ei kuitenkaan pystynyt sovitteluun oman vahvan mielipiteensä ja erityisesti Heikelin käsitysten välistä ristiriitaa. Bergenheim puolestaan halusi pitkin matkaa tehdä tilaa Heikelin kritiikille. Sovittelun epäonnistumiseen oli osasyynä Borgin itsepintaisuus, minkä tämä itsekkin myönsi. Toisaalta juuri samaan aikaan muuttuivat käsitykset siitä, millainen alkuopetusta tukevan oppikirjan tulisi olla. Varsinkin pedagogisista syistä valtasi aikaisemmin huo-

²⁵ Bergenheim komitean jäsenille 6.6.1863. I 1:3 TTA TMA; komitean pk 29.6., 3.7., 13.7. 14.7.1863. I 1:32 TTA TMA; *Voipio* 1933, 58; *Halla* 1933, 159—166; *Paunu* 1952, 147—155.

²⁶ Katekismuskomitean pk:t 1863. I 1:32 TTA TMA; komitea senaatille 14.7.1863. I 1:3 TTA TMA; *Halla* 1933, 166s, 168—170; *Koskenvesa* 1984, 217s.

nomaineiseen tunnustuksettomuuteen liitetty raamattuopetus alaa, mikä kävi selvästi ilmi Turun vuoden 1859 pappeinkokouksen kannanotoista. Tunnustuskysymyksissä ylikorostuneen herkkätuntainen Bergenheim oli omien pedagogisten näkemystensä puolesta valmis yhtymään tähän linjaan. Uudet kirjat tulisivat kuitenkin käytettäväiksi vanhamuotoisten katekismusselitysten rinnalla. Katekismuskomiteakaan ei päässyt vuoteen 1863 tultaessa lopulliseen päämääräänsä. Arkipiispaa tulosten viivästyminen luonnollisesti kiusasi. Katekismuskomitea lienee ollut hänelle harmillinen erityisesti siitä syystä, että siinä toimiminen edellytti muita enemmän luovimista jyrkkien teologisten ja kirkkopoliittisten rintamien välissä.

4.4.6 *Kirkkokäsikirjaehdotus valmistuu*

Suomessa käytettiin virallisesti vuoden 1693 käsikirjaa, jonka puutteellisuudet tosin myönnettiin yleisesti. Se oli sanonnaltaan vanhentunut, ja siitä puuttui kokonaan kaava konfirmaatiota, uuden kirkon vihkimistä ja piispan virkaanasettamista varten. Tengströmin komitea sai puheenjohtajan aktiivisuuden ansiosta 1821 aikaan käsikirjan kuuden alkuluvun uudistuksen. Asiallisesti tämä Tengströmin laatima ehdotus oli lähes valmis uudistetuksi käsikirjaksi. Komitean omaksuman periaatteen mukaisesti se oli muokattu Ruotsin vuoden 1811 käsikirjaa hyväksi käyttäen. Vanhaan nähden siinä oli toteutettu sisällön uudelleenjärjestely, lisätty aikaisemmin puuttuneita kaavoja ja sopeutettu sanontaa ajan neologisen hengen vaatimuksiin. Tengströmin ehdotuksessa onkin rohkeasti luovuttu vuoden 1693 vanhasta käsikirjasta ja esimerkiksi kastekaavassa menty valistusajan hengen noudattamisessa ruotsalaista esikuvaa pitemmällekin. Tengströmin komitean työ jäi kuitenkin kesken. Syyksi on arkipiispalle kasaantuneen työmäärän ohella arveltu sitä, että Tengström vanhetessaan itse muuttui juuri valistusajan aatteiden toteuttamisessa varovaisemmaksi.¹

Kun uutta käsikirjaa ei saatu, Suomessa käytettiin Ruotsin vuoden 1811 käsikirjaa, joka siellä oli käännetty suomeksikin. Tämä tapahtui osittain tuomiokapitulien suostumuksella ja suosituksesta, sillä konfirmaatiokaavaahan ei suomalaisessa käsikirjassa ollut lainkaan. Erityisesti Porvoon hiippakunnassa käytettiin Ruotsin käsikirjaa muutoinkin runsaasti, samoin Wallinin virsikirjaa. Näiden valistusajan leimaa kantavien kirjojen käyttöä alettiin

¹ Ruuth 1915, 294—298; G. O. Rosenqvist 1935, 4, 71—77, 223—225, 306, 353—357, 368s, 374—380.

1800-luvun puoliväliin tultaessa Suomessa yhä enemmän arvostella. Lehtikirjoittelu paljasti, miten paljon maassa lopulta arvostettiin vanhoja, totuttuja muotoja ja pelättiin muutoksia. Vastakkain olivat nyt uusien kirjojen usein herätysliikesidonnaiset vastustajat ja ne, joita ruotsalaisten kirjojen hiottu muoto miellytti. Stenbäck totesi 1840 lehdessään, että Ruotsin uudistus oli hävittänyt vanhojen kirjojen hengen, vetistänyt evankeliumin voiman moralismiksi ja kadottanut kirkon kalleimman uskon perinnön: ”Onneksi meidän tervehenkinen rahvaamme, jonka hyvään makuun tässä suhteessa vielä uskallamme luottaa, ei kuitenkaan vielä ole ehtinyt kypsyä uuteen sivistykseen.”² Ruotsalaisten kirjojen käytöstä haluttiin päästä eroon. Samaan suuntaan vaikuttivat myös poliittiset tekijät, joita arkkipiispa omalta osaltaan saattoi pitää hyvinkin tärkeinä: ei ollut suotavaa, että läntisen naapurimaan käsikirjaa ja virsikirjaa itse asiassa laittomasti käytettiin seurakunnissa.

Suomen kirkon ilmapiiri sai 1850-luvulle tultaessa yhä enemmän vaikutteita herätysliikkeistä, joiden papeista tuli vähitellen kirkollisia mielipiteenmuodostajia. Entistä enemmän korostettiin kirkollisten kirjojen puhdasta oppia ja oikeaa kristillistä henkeä, mikä merkitsi vanhojen kirjojen arvon nousemista. Omaa aikaa ei pidetty hengellisesti riittävän kypsänä suorittamaan perusteellisia uudistuksia ja siksi pitäydettiin mieluummin vain vanhojen kirjojen varovaiseen korjailuun. Bergenheim näyttää hänkin hyvin omaksuneen tällaisen katsomustavan. Hän valitsi kirkkokäsikirjan toimittajaksi ystävänsä Vöyrin kirkkoherran Carl Josef Estlanderin, joka hänen mielestään oli sopiva tähän arkaluontoiseen tehtävään, joka lisäksi edellytti ”ihmistuntemusta, ajan mielipideriitojen yläpuolella olevaa päätä ja kristinuskon elävän voiman täyttämää sydäntä”.³

Arkkipiispan valitsema toimittaja selosti näkemystään uudistustyöstä: sekä käsikirjan että virsikirjan kohdalla päti hänen mielestään sama periaate, jonka mukaan oli muutettava mahdollisimman vähän, ettei jouduttaisi samanlaiseen skismaan, kuin uusien kirjojen vuoksi Ruotsissa oli jouduttu. Vanha kirkollinen kieli, joka oli yleisesti hyväksytty ja ymmärretty, oli syytä säilyttää ja uusien toimitusten kaavat luoda totutulta vanhalta pohjalta. Siksi Estlander kannatti pikemminkin vanhan käsikirjan tarkistamista kuin kokonaan uuden toimittamista. Tällaiseen työhön Estlander sanoi olevansa valmis ja arveli sen vaativan aikaa pari, kolme kuukautta, mikäli hän saisi avukseen sopivan

² *Evangeliskt Weckoblad* 5—6,8/1840; *G.O. Rosenqvist* 1935, 395—401, 416, 422—447.

³ Bergenheimin kirjekonsepti Estlanderille 16.9.1853. I 1:10 TTA TMA; *G.O. Rosenqvist* 1935, 393, 447; *Juva* 1950, 212—222.

henkilön. Sellaiseksi Estlander ehdotti Stenbäckia, von Essenä tai Kihlmania.⁴

Bergenheim lähetti 17.9.1853 käsikirjakomitean jäsenille siihenastisen komiteatyön tulokset, istuntojen pöytäkirjat ja Tengströmin ehdotuksen kirkkokäsikirjan kuudesta luvusta. Lähetekirjeessään hän kuitenkin totesi, että vanha komitea oli tehnyt toimitusten kaavoihin niin suuria muutoksia, että niiden toteuttaminen saisi todennäköisesti aikaan arveluttavia seurakuntaelämän häiriöitä. Siksi arkkipiispa halusi tietää, pitivätkö komitean jäsenet tarpeellisenä pitäytyä Tengströmin komitean päätöksiin. Jos niin tehtäisiin, Bergenheim tiedusteli, eikö siinäkin tapauksessa eräitä ehdotuksen kohtia ollut pidettävä liian suurina poikkeamina entisestä ja muistakin syistä kelpaamattomina. Puheenjohtaja kallistui itse sille kannalle, että komitean olisi nyt syytä julkaista kokonaan uusi ehdotus. Sitä laadittaessa oli hänen mielestään pyrittävä säilyttämään mahdollisimman paljon entisellään ne toimituskaavat, joita käytettiin usein. Harvoin käytettäviä oli mahdollista muuttaa rohkeammin. Edelliseen ryhmään kuuluivat Bergenheimin mukaan jumalanpalvelus, kaste, yleinen rippi ja avioliittoon vihkiminen. Arkkipiispa ehdotti myös, että kastetta ja vihkimistä varten esitettäisiin kahta kaavaa. Näin ne, jotka jo olivat tottuneet uuden ruotsalaisen käsikirjan muotoon, voisivat valita heille läheisemmän. Tällaiset henkilöt eivät näet arkkipiispan käsityksen mukaan olisi tyytyväisiä niihin muutoksiin, joita komitea silloisessa tilanteessa piti mahdollisina.⁵ Tässä paljastuu luultavasti jotakin Bergenheimin omista mieltymyksistä, sillä sopisi hyvin kuvaan, että hän itsekin piti näitä ruotsalaisia kaavoja hyvinä.

Jäsenet hyväksyivät ensimmäisessä kokouksessa 11.2.1854 puheenjohtajan esittämän varovaisen uudistuksen tien, jota kulkien lähdettiin muokkaamaan vanhaa käsikirjaa. Ottelin oli tosin sitä mieltä, että myös Tengströmin ehdotusta ja Ruotsin käsikirjaa voitaisiin käyttää hyväksi. Vanhasta käsikirjasta päätettiin kuitenkin muuttaa vain sellaiset kohdat, jotka häiritsivät hartautta ja olivat asiaankuulumattomia. Kaikki rationalismi ja turha käsitteellisyys haluttiin poistaa. Edman, jonka vastauksen muotoilu paljastaa arkkipiispan vaalissa koetun tappion vieläkin karvastelleen, hylkäsi Tengströmin ehdotuksen kokonaan eikä kannattanut Bergenheimin ehdottamia vaihtoehtoisia kaavoja, joille tosin komitean enemmistökään ei antanut kannatusta. Estlander kehotti arkkipiispaa tutustumaan arkkipiispa Uno von Troilin laatimaan kirkkokäsikirjaehdotukseen, jonka oikeaa oppia hän kehui. Tämä ehdotus oli il-

⁴ Estlander Bergenheimille 26.9.1853. I 1:10 TTA TMA.

⁵ Bergenheim komitean jäsenille 17.9.1853. I 1:3 TTA TMA.

mestynyt 1793, ja siinä oli edetty hyvin varoen ja mahdollisimman paljon vanhaa säilyttäen; mukaan oli kuitenkin otettu uudet luvut ripistä ja konfirmaatiosta. ”Tengströmin ehdotuksen tunnustuksenmukaisuutta tuskin yksikään teologian professori uskaltaa allekirjoittaa”, Estlander lisäsi. Hän ehdotti myös, että Bergenheim pyytäisi papistolta käsikirjan parantamista koskevia ehdotuksia, joista olisi hyötyä asiaa myöhemmin pohdittaessa.⁶

Käsikirjakomitean jäsenet piispat, Edman, Estlander, Rönnbäck, Hipping ja Europaeus valitsivat Estlanderin yksimielisesti ehdotuksen toimittajaksi. Kun hän ei ollut halukas huolehtimaan evankeliumikirjan uudistamisesta, mitä Tengströmin aikaan oli pidetty komitean tehtävänä, se uskottiin Anders Johan Hippingin huoleksi. Arkkipiispan ote kaikkien komiteain työskentelyyn oli koko ajan kiirehtivä ja jäntevöittävä. Evankeliumikirjauudistuksessa tämän sai kokea Hipping, joka ikäänsä vedoten toivoi saavansa apua muilta komitean jäseniltä. Arkkipiispa halusi huomauttaa, että komitea kuitenkin ennen muuta odotti tuloksia Hippingiltä itseltään. Käsikirjakomitea piti ensimmäisellä istuntokaudellaan 1854 kokouksia maaliskuun puolelle saakka kuten kirkkolakikomiteakin. Valiokunnassa johti puhetta Estlander, joka kirkkokäsikirja-asiaassa oli arkkipiispan luottamusmies. Koko toimitustyön ajan Bergenheim ja Estlander olivat ahkerassa kirjeenvaihdossa ja tapasivat arkkipiispan tarkastusmatkojen yhteydessä. Näin ollen Bergenheim osallistui itse tiiviisti myös käsikirjakomitean ehdotuksen laadintaan.⁷

Juuri Suomen kirkkokäsikirjakomitean ensimmäisen kokouksen aikaan ilmestyi Ruotsissa uusi käsikirjaehdotus. Suomen komitea arveli, että se voi käyttää tätä hyväkseen, sillä ehdotus oli laadittu mahdollisimman uskollisesti vanhaa käsikirjaa noudattaen. Estlander tunnusti arkkipiispalle seuranneensa tätä esikuvaa monin kohdin hyvin tarkkaan. Toimittajan näkemys kypsyi itse työn aikana: heinäkuussa 1854 hän totesi Ruotsin ehdotuksen sisältävän ”tosin paljon hyvää ja hyväksyttävää, mutta myös paljon minun mielestäni sellaista, mitä ei voi hyväksyä” ja saman vuoden marraskuussa Estlander jo kirjoitti käyttäneensä sitä paljon, ”koska se on yksinkertainen, syvästi kristillinen ja niin lähellä vanhaa käsikirjaa”. Estlander seurasi Ruotsin ehdotuksen kohtaloa myöhemminkin. Hän kirjoitti arkkipiispalle 1856 odottavansa tietoja Ruotsin ehdotuksesta, josta tuona vuonna ilmestyi kritiikin perusteella

⁶ Estlanderin 26.9.1853 ja muiden komitean jäsenten vastauskirjeet arkkipiispan kirjeeseen 17.9.1853. I 1:36 TTA TMA; komitean pk 11.2.1854. I 1:34 TTA TMA; *Åsbrink* 1935, 369.

⁷ Komitean pk:t 11.2., 3—4.3.1854. I 1:34 TTA TMA; Estlander Bergenheimille 1854—1858. I 1:10 TTA TMA.

korjattu laitos. Hän pyysi arkkipiispaa lähettämään itselleen Ruotsin pappissäädyn pöytäkirjan, josta kävi ilmi asian käsittely valtiopäivillä.⁸

Estlander huomasi työn kuluessa, että komitean päätökset sitoivat hänen käsiään. Hän olisi halunnut olla vapaampi, sillä tutustuminen Ruotsin ehdotuksiin ja uuteen saksalaiseen liturgiseen kirjallisuuteen vaikuttivat hänen omiin näkemyksiinsä. Tältä pohjalta hän esitti arkkipiispalle kysymyksiä ja pyysi häneltä neuvoja työnsä yksityiskohdissa sekä lähetti korjaamaansa tekstiä arvioitavaksi sitä mukaa kuin sitä valmistui. Kun Estlander kritisoi komiteassa tehtyjä päätöksiä, arkkipiispa muistutti, että niistä oli pidettävä kiinni. Bergenheim piti Estlanderia myös ajan tasalla kirkkolakikomiteassa tehdyistä päätöksistä, sillä näiden komiteain työssä oli paljon sellaista, mikä oli toisiinsa sidottua. Elokuussa 1854 Bergenheim aikoi tarkastusmatkallaan tavata Estlanderin ja keskustella ensimmäisistä luvuista. Itämaisen sodan vuoksi tämä matka kuitenkin peruuntui, ja Estlander lähetti tekstinsä postitse: ”Minun työtäni helpottaisi paljon, jos voin todeta onnistuneeni käsittämään oikein Herra Arkkipiispan mielipiteet, ja siten osoittaa, ettei moitittu itsepäisyyteni ole niin vahva, että se ei mielihyvin väistyisi, kun esitetään perusteita ja syitä.” Lokakuussa 1856 Estlander arveli, että saisi ehdotuksensa valmiiksi vuoden loppuun mennessä. Hän totesi poikenneensa komiteassa sovituihin muodoista ja noudattaneensa paljon Ruotsin ehdotusta. Jumalanpalvelusta koskeissa osissa hänen auktoriteettinsa oli saksalainen Lutheria ja tunnususkirjoja korostavan uusluterilaisen teologian edustaja Th. Kliefoth.⁹

On todennäköistä, että Bergenheim kirkkokäsikirjan uudistamista koskeissa kysymyksissä turvautui myös sihteerinsä Kihlmanin asiantuntemukseen. Kihlman työskenteli ainakin alkuvuodesta 1855 tiiviisti käsikirjaehdotuksen parissa. Hänen välityksellään arkkipiispalla oli tilaisuus saada tietoja uusimmissa teologisissa julkaisuissa asiasta esitetyistä kannanotoista.¹⁰

Kun arkkipiispa ei ollut saanut kaikkia ehdokkaitaan komiteoihin jäseniksi, hän hankki näiltä epävirallisesti kannanottoja uudistuksista. Monet näistä epävirallisista asiantuntijoista olivat herätysliikepappeja. Niinpä Hedberg kertoo tammikuussa 1856 jättäneensä arkkipiispalle huomautuksensa käsikirjaehdotuksesta. Kyseessä lienee Ruotsin ehdotus, sillä Estlanderin ehdotus valmistui vasta helmikuussa 1857. On myös mahdollista, että arkkipiispa oli pyytänyt Hedbergiltä mielipiteitä Estlanderin ehdotuksen osista. Julius Im-

⁸ Estlander Bergenheimille 20.7., 9.11.1854, 11.2., 9.6., 21.8., 14.10., 21.11.1856. I 1:10 TTA TMA; *Lehtonen* 1931, 156s; 165; *Helander* 1939, 53–64, 90–99; *Kansanaho* 1956, 160s.

⁹ Estlander Bergenheimille 20.7., 9.8., 31.8., 28.9., 2.10., 9.11.1854., 11.2., 9.6., 14.10., 21.11.1856, 20.2., 12.10.1857, 20.1.1858. I 1:10 TTA TMA; *Kansanaho* 1956, 178s.

¹⁰ *Aspelin-Haapkyä* 1915, 304, 320s.

manuel Berghii Bergenheim ei kuitenkaan näytä missään vaiheessa halunneen työhön mukaan. Estlander ehdotti tätä 1858 käsikirjakomiteaan, vaikka arvelikin arkkikiispan välttävän ”Kuopio-Savo -elementin” korostumista. Arkkikiispa halusi käsikirjakomiteassa Edmanin ja Rönnbäckin jälkeen vapautuneelle paikalle Josef Grönbergin, jota hän suunnitteli myös suomenkielisen käännöksen tekijäksi. Senaatti kutsuikin Grönbergin komitean jäseneksi.¹¹

Käsikirjakomitea kokoontui Turkuun 18.8.—13.9.1858 tarkastamaan Estlanderin ehdotusta. Sekä ruotsalaista että suomalaista ehdotusta tarkastettiin rinta rinnan. Ehdotuksensa valmistumisen ja kokouksen väliaikana Estlander ehti tulla uusiin ajatuksiin useista käsikirjan kohdista ja olisi halunnut esitellä niitä, mutta komitea päätti pysyä alkuperäisen varovaisen uudistuksen linjalla. Komiteakäsittelyn jälkeen ehdotus liittyi vielä enemmän vanhaan käsikirjaan kuin Estlanderin teksti ja sen ruotsalainen esikuva. Kirkkokäsikirjaehdotus ja sen perustelut hyväksyttiin komiteassa 11.9.1858. Senaatille ehdotettiin, että kirja saataisiin ottaa seurakunnissa koekäyttöön ja että siitä annettavat lausunnot olisi toimitettava vuoden 1861 loppuun mennessä. Komitean mukaan ”kansan mielenlaatu” edellytti, ettei perinteisiin muotoihin puututtu radikaalisti. Käsikirjan koekäyttöä suositeltiin:

Kansa, jonka äänen tässä tulee olla tärkein, saa aiheen ja tilaisuuden kokeilla ja antaa siitä hyväksyvän tai hylkäävän arvionsa, jonka perustana on aina tosi, usein myös hienostunut vaisto.¹²

Senaatti toimitti myös käsikirjakomitean lähettämät perustelut julkaistavaksi Schaumanin aikakauslehdessä. Itse ehdotus painettiin, ja se ilmestyi 1859 sekä suomeksi että ruotsiksi. Suomalaisen laitoksen nimenä oli Kirkkokäsikirja, jossa säädetään, miten jumalanpalvelus Suomen suuriruhtinaanmaan evankelis-lutherilaisissa seurakunnissa on pidettävä. Senaatti suostui käsikirjaehdotuksen koekäyttöön niissä seurakunnissa, jotka sitä halusivat, ja pidensi Porvoon pappeinkokouksen esityksen mukaisesti lausuntojen antamisaikaa vuoden 1862 loppuun. Kesä—heinäkuussa 1863, jolloin myös virsikirjakomitea ja kirkkolakikomitea pitivät kokouksiaan, käsikirjakomitea kävi sitten läpi ehdotuksesta annettuja lausuntoja. Kirjeessään senaatille 13.7.1863 komitea perusteli ne muutokset, joita lausuntojen perusteella pidettiin aiheel-

¹¹ Hedbergin kalenteri 21.1.1856. Hedbergin almanakat VA; Estlander Bergenheimille 20.2.1857, 15.2.1858. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim senaatille 16.3.1857. I 1:3 TTA TMA; Bergenheim Grönbergille 6.4.1858. SKHSA D 47/1 VA; Bergenheim senaatille 3.7. ja Grönbergille 15.7.1858. I 1:3 TTA TMA.

¹² Käsikirjakomitean p.k.t 18.8.—13.9.1858. I 1:34 TTA TMA; komitea senaatille 13.9.1858. I 1:3 TTA TMA; *Lehtonen* 1931, 157s.

lisina. Lisäksi esitettiin, että väliaikaista koekäyttölupaa jatkettaisiin edelleen ja muuten jäätäisiin odottamaan kirkkolakikomitean laatiman ehdotuksen jatkokäsittelyä. Siitä riippui koko joukko käsikirjankin muutoksista.¹³

Käsikirjakomitea oli kokouksessaan 1854 päättänyt laatia myös kaksi uutta evankeliumitekstisarjaa. Tehtävä annettiin alun perin Hippingille, mutta myöhemmin Bergenheim pyysi Grönbergiä laatimaan tekstiehdotuksen. Evankeliumikirjaa ei arkkikiispan mielestä sitäkään saanut muuttaa tarpeettoman radikaalisti. Oli noudatettava entistä järjestystä ja rajoituttava vain uusien saarnatekstien laatimiseen. Jumalanpalveluksissa luettaisiin kuitenkin edelleen perinteiset tekstit alttarilta ja uusia käytettäisiin pelkästään saarnateksteinä.¹⁴

Perusteellinen Bergenheim ehdotti käsikirjakomitean kokouksessa 30.6. 1863, että myös virsikirjan yhteydessä oleva rukouskirja uusittaisiin. Komitea keskusteli tästä asiasta yhdessä virsikirjakomitean kanssa pitkään ja päätti tehdä tarkastustyön sekä uudistusehdotuksen. Lopullisesta tarkastuksesta sovittiin, että sen tekisivät nämä komiteat yhdessä.¹⁵ Myös käsikirjakomitea sai Bergenheimin puheenjohtajakaudella valmiiksi ehdotuksensa, hyvin varovaisen ja vanhoja muotoja noudattelevan. Sen lopullinen kohtalo siirtyi kuitenkin tuleviin vuosiin.

4.4.7. Kirkkolakiehdotus saadaan aikaan

Jo silloin, kun Bergenheim ryhtyi käynnistämään kirkollisten komiteain työtä, hän tiesi, kenelle kirkkolakiehdotuksen toimitustyö olisi uskottava. Käytännöllisen teologian professori Frans Ludvig Schauman oli hänen mielestään osoittautunut Suomen parhaaksi kirkko-oikeuden asiantuntijaksi. Schauman olikin perehtynyt Keski-Euroopassa 1840-luvulla käytyyn kirkko-oikeudelliseen keskusteluun ja hänen 1847 julkaisemansa professorin väitöskirja käsitteli kirkon hallinnon perusteita. Schauman vieroksui virkakekseistä hierarkkis-institutionaalista kirkkonäkemyä. Hänen omaksumansa kannan mukaista oli vahvistaa kirkon hallinnon presbyteriaalis-synodaalista ainesta. Schauman korosti kirkon itsenäisyyttä sen omissa sisäisissä ratkaisuissa ja totesi valtiolle jäävän vallan vain kirkkoa koskeissa ulkoisissa asi-

¹³ (*Estlander*) 1859; *TFK* 2/1859, 113—125; *kkje* 451/3.8.1859 § 1; käsikirjakomitea senaatille 13.7.1863. I 1:3 TTA TMA; *Koskenvesa* 1984, 154.

¹⁴ Bergenheim Grönbergille 21.4.1863. SKHSA D 47/1 VA; komitean pk 9.7.1863 § 2—3. I 1:34 TTA TMA.

¹⁵ Käsikirjakomitean pk 30.6.1863 § 1. I 1:34 TTA TMA.

oissa. Hänen mielestään kirkolta oli myös poistettava se vieras ies, joka ilmeni muun muassa siinä, että kirkonkokouksia raskautettiin maallisilla asioilla. Kokonaiskirkon hallinnossa oli Schaumanin mielestä Suomessa se vakava puute, että siihen ei kuulunut synodia eikä kirkon omaa lainsäädäntövaltaa. Samalla oli kuitenkin tärkeää, että episkopaalinen ja konsistoriaalinen aines säilyisivät kirkon hallinnossa vahvistuneen presbyteriaalis-synodaalisen rinnalla.¹

Myöhemmin Schauman oli keskeisenä henkilönä mukana kun laadittiin yliopiston konsistorin lausuntoa Nordströmin kirkkolakiehdotuksesta. Hän kehitti näkemyksiään myös kirkko-oikeuden luennoillaan ja niiden pohjalta julkaistussa kirkko-oikeuden käsikirjassa, jonka painatus alkoi jo 1851 ja valmistui 1853. Arkkipiispa oli varmasti selvillä Schaumanin mielipiteistä. Heillä oli myös tilaisuus keskustella. Toukokuussa 1851, kun Schauman oli Turussa Frosteruksen virkaanasettajaisissa, arkkipiispa ja käytännöllisen teologian professori keskustelivat pitkään. Schauman käytti tapaamisesta kirjeessään sanontaa ”pitkä väittely”. Schauman oli poliittisesti liberaali ja korosti, että kirkko-oikeuttakin oli rakennettava alhaalta ylöspäin, kirkon jäsenistä ja seurakunnista alkaen. Hän oli valmis laajentamaan papin- ja piispanvaaliin osallistumisoikeutta. Schauman myös vastusti konventikkelikieltoa.² Kun näitä mielipiteitä verrataan niihin, joita Bergenheim lehtoriaikanaan edusti, on ilmeistä, että kirkkolakikomitean puheenjohtaja oli ajamassa ehdotuksen toimittajaksi miestä, joka edusti hänen omasta kannastaan poikkeavia, radikaleja ratkaisuja.

Kirkkolakikomitean työskentelyn pohjana oli Nordströmin kirkkolakiehdotus ja siitä annetut lausunnot. Komitean jäsenten, joita piispojen ja Schaumanin lisäksi nyt olivat Procopé, Hällfors, Norring, Europaeus, Edman ja Lagus, oli määrä antaa omat arvionsa helmikuun 1853 loppuun mennessä. Kun hallitsijalta huhtikuussa samana vuonna saatiin päätös komiteoille hyväksytystä työskentelytavasta, Bergenheim kiirehti tiedustelemaan Schaumanilta, voiko tämä jo kesäkuussa esittää komitealle täydellisen suunnitelman kirkkolakiehdotuksen toimitustyöstä. Hän viittasi Schaumanin kanssa asiasta jo aikaisemmin käytyyn keskusteluun. Bergenheimin käsitys oli, että Nordströmin ehdotusta parantelemalla päästäisiin nopeimmin tulokseen. Tämä Schaumanin konservatiivisena pitämä ehdotus kelpasi arkkipiispalle, joka uutta kirkkolakiehdotusta tarkoittaen kirjoitti samana syksynä: ”Meidän ai-

¹ V. T. Rosenqvist 1927—1928 I, 98s; Pirinen 1980, 122—136.

² Schauman Ernst Odert Reuterille 17.5.1851. SLS 629.6.1 HYK; V. T. Rosenqvist 1927—1928 II, 2—5; Pirinen 1981, 187—190.

kamme on hengeltään liian lattea ja aineelliseen kiintynyt voidakseen syrjäyttää henkeväen ajan aikaansaannokset tai saadakseen aikaan jotakin parempaa kuin se.”³

Schauman ei arkkipiispan tavoin nähnyt menneisyyttä nykyhetkeä ”henkevämpänä”, vaan päätyi toteamaan, ettei Nordströmin ehdotusta korjattuna-kaan voitaisi käyttää. Bergenheim oli tästä käänteestä hyvin pahoillaan ennen muuta siksi, että se ”riisti minulta toiveet kirkkolakityön päättämisestä niin nopeasti kuin viime talvena uskalsin odottaa”. Hän ei näet pitänyt viisaana kutsua komiteaa koolle käsittelemään täysin uutta ehdotusta. Arkkipiispa aikoi matkustaa toukokuun lopussa 1853 Helsinkiin ja varasi mahdollisuuden keskustella silloin Schaumanin kanssa kirkkolakityöstä. Bergenheimin ja Schaumanin välinen neuvotteluyhteys oli kirkkolakiasiassa muulloinkin tiivis.⁴

Bergenheim kutsui elokuussa 1853 kirkkolakikomitean koolle Turkuun helmikuun 11. päivästä alkaen 1854. Hän pyysi jäseniä sitä ennen harkitsemaan eräitä periaatteellisia kysymyksiä. Schauman oli jo heinäkuussa toimittanut ne arkkipiispalle, joka nyt välitti ne hieman uudelleen muotoiltuina edelleen. Kysymykset koskivat kirkkolakiin otettavien määräysten laatua ja järjestystä, kirkkokuria, papinvaalia sekä kirkkohallinnon järjestämistä yksityisessä seurakunnassa ja koko kirkossa. Schauman oli kirjeessään viitannut myös konventikkeleihin kysellen, voitaisiinko niiden pitämiseen suhtautua vapaammin. Bergenheimin oma, varovainen suhtautumistapa heijastuu sisällöstä, jonka tämä kysymys hänen muotoilemanaan sai: Miten vapaus konventikkeliin pitämiseen olisi järjestettävä ja rajoitettava, niin ettei siitä olisi seurauksena pahansuopien ihmisten ajattelemattomuutta ja taitamattomuutta eikä Jumalan käskyn pyhittämien perhe- ja yhteiskuntasiteiden höltymistä? Arkkipiispan mielestä konventikkelit saattoivat aiheuttaa kirkkollisia ristiriitoja ja yhteiskunnallista epäjärjestystä. Ehdotuksissa, joita kirkkohallinnon uudelleenjärjestämisestä tehtäisiin, olisi sen vuoksi otettava huomioon, että lakien vahvistamaa yhteiskuntajärjestystä ei horjutettaisi eikä valtiolle aiheutettaisi kohutuuttoman suuria menoja.⁵

³ Bergenheim Schaumanille 29.4.1853. SLS 349 HYK; Estlander Bergenheimille 26.9.1853. I 1:10 TTA TMA; *Pirinen* 1981, 193s.

⁴ Bergenheim Schaumanille 9.5.1853. SLS 349 HYK; *V. T. Rosenqvist* 1927–1928 II, 6s; *Pirinen* 1981, 194.

⁵ Bergenheim kirkkolakikomitean jäsenille 27.8.1853. I I: 3 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1927–1928 II, 8; *Pirinen* 1981, 194s.

Näkemyseroista huolimatta Bergenheim luotti Schaumaniin. Komiteain ensimmäisen kaikille yhteisen kokouksen lähestyessä arkkipiispa kirjoitti tälle:

Sen, että toiveikkuuteni edessä olevien neuvottelujemme suotuisasta lopputuloksesta ennen muuta perustuu luottamukseeni Herra Professorin tietoihin, työkykyyn ja hyvään tahtoon, olen jo aikaisemmin niin monta kertaa avoimesti todennut, ettei sitä nyt enää ole tarpeen toistaa.

Kirkkolakikomitea päätti ensimmäisessä kokouksessaan luopua aikaisemmasta suunnitelmasta, jonka mukaan piti rajoittua vain aikaisemmin annettujen kirkkolakia täydentävien säännösten kodifointiin, ja ryhtyi laatimaan kokonaan uutta kirkkolakiehdotusta. Komitea oli puheenjohtajan kanssa samaa mieltä siitä, että Schauman kutsuttaisiin toimittajaksi.⁶

Komitea ryhtyi tämän jälkeen käymään läpi Nordströmin ehdotusta pykälä pykälältä. Puheenjohtajan taktiikkana oli siirtää erimielisyyttä aiheuttaneet kohdat käsiteltäväksi myöhemmin. Niinpä Schaumanin luottamuskysymyksi nostama asia yhteiskunnallisten säännösten jättämisestä kirkkolain ulkopuolelle siirrettiin, samoin hänen ehdotuksensa konventikkelirajoitusten lieventämisestä ja mies ja ääni -periaatteen soveltamisesta sekä papinvaalissa että kirkonkokouksessa. Kun sitten kokousten lopulla päästiin äänestämään näistä kysymyksistä, arkkipiispa Bergenheim oli kirkolliskokouksen koostumusta koskevaa äänestystä lukuunottamatta jokaisessa kohdassa toista mieltä kuin Schauman ja kannatti entisen käytännön säilyttämistä.⁷

Schauman kannatti indigenaattioikeuden poistamista, mutta arkkipiispa sai vastustavan kantansa taakse komitean niukan enemmistön. Samoin kävi, kun äänestettiin papinvaalin muodosta: äänin 5—4 säilytettiin arkkipiispan kannattama manttaaliin perustuva äänioikeus. Kirkonkokouksien äänestystapa sen sijaan ehdotettiin muutettavaksi enemmistön kannan mukaisesti siten, että se noudattaisi mies ja ääni -periaatetta; Bergenheim, Edman ja Lagus kannattivat tässäkin entistä käytäntöä. Viimeisen kokouspäivän äänestys konventikkelikiellon lieventämisestä ratkesi Schaumanin edustaman vapaamman käytännön hyväksi. Arkkipiispa ja Norring liittyivät Edmanin vastustavaan mielipiteeseen, jota tämä perusteli:

Surkea kokemus on riittävästi osoittanut onnettomia perhe-elämän tilanteita, jotka ovat aiheutuneet kodeissa järjestetyistä hartauskokouksista, joihin tutut ja tuntemattomat läheltä ja kaukaa ovat voineet suurin tai pienin joukoin, kutsusta tai kutsumatta saapua.⁸

⁶ Bergenheim Schaumanille 23.1.1854. SLS 349 HYK; kirkkolakikomitean pk 11.2.1854. I 1:25 TTA TMA; V. T. Rosenqvist 1927—1928 II, 9; Pirinen 1981, 196.

⁷ Kirkkolakikomitean pk 14.2., 18.2., 24.2., 25.2., 4.3., 6.3.1854. I 1:25 TTA TMA: Pirinen 1981, 195s.

⁸ Komitean pk 24.2., 4.3., 6.3.1854. I 1:25 TTA TMA.

Kirkkolain ensimmäisestä, tunnustusta koskevasta pykälästä ei tässä vaiheessa jouduttu keskustelemaan, sillä se hyväksyttiin vuoden 1686 kirkkolain muodossa. On huomionarvoista, että kirkolliskokouksen koostumuksessa voitti Schaumanin esittämä kanta ja että siinä kohden arkkipiispa ei asettunut uudistusta vastustamaan. Ainut vastaaani oli tuomiorovasti Edmanin. Kun Nordströmin ehdotus oli käyty loppuun ja kaikki äänestykset pidetty, Bergenheim vielä tiedusteli, oliko Schauman edelleen valmis toimitustyöhön. Schauman lupautui ja arveli saavansa työn valmiiksi kahdessa vuodessa. Bergenheim totesikin päätöspuheessaan, että hän voi näiltä osin katsoa optimistisesti tulevaisuuteen. Neuvotteluissa oli hänen mielestään vallinnut hyvää jatkoa lupaava yhteisymmärrys.⁹ Äänestykset muistaen tätä arviota on pidettävä josakin määrin tosiasioita harmonisoivana.

Arkkipiispan osuus kirkkolain uudistuksessa oli ensimmäisen kokouksen jälkeen pääasiassa yhteydenpitoa Schaumaniin sekä tämän kiirehtimistä. Arkkipiispa ei itse syllistynyt viivyttelyihin. Jo hänen tapansa vastata Schaumanin kirjeisiin välittömästi osoittaa kirkkolakiasian etuoikeutettua asemaa hänen virkatoimissaan. Niinpä komiteain sihteeri sai arkkipiispaallisen nuhtelun unohdettuaan toimittaa Schaumanille kirkkolakikomitean pöytäkirjat välittömästi kokouksen jälkeen, mikä oli viivästyttänyt Schaumanin työskentelyä. ”Tämä tärkeä asia on niin lähellä sydäntäni, etten voi olla kovasti harmistumatta saadessani tietää, että sen toivotulle valmistumiselle on täältä päin aiheutettu viivytystä” Sama valmius edistää omalta osaltaan viivyttelämättä ehdotuksen valmistumista oli Bergenheimille ominainen aina Schaumanin ehdotuksen valmistumiseen saakka.¹⁰

Mikäli Schaumanin arvio kesällä 1854 siitä ajankohdasta, jolloin työ olisi valmis, olisi pitänyt paikkansa, uutta kirkkolakiehdotusta olisi päästy käsittelemään syksyllä 1856. Schauman kuitenkin sairasteli ja oli myös yliopistotehtäviensä vuoksi kiireinen. Arkkipiispa pyrki mukautumaan Schaumanin mahdollisuuksiin, mutta hänen kirjeistään käy ilmi malttamaton työn valmistumisen odotus. Kun virsikirjakomitea saattoi kokoontua jo toiseen kokoukseensa kevättälvella 1857, arkkipiispa kirjoitti Schaumanille, että olisi ollut ilahduttavaa, jos myös kirkkolakiehdotusta olisi samana keväänä voitu lopullisesti käsitellä:

⁹ Komitean pk 13.2., 6.3.1854. I 1:25 TTA TMA; *Pirinen* 1981, 195s.

¹⁰ Schauman Bergenheimille 19.6., 28.7.1854. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim Schaumanille 23.6.1854. SLS 349 HYK: *V. T. Rosenqvist* 1927—1928 II, 11s.

Antakaa minulle kuitenkin muutamin sanoin tiedoksi, voidaanko, ja milloin, tämän ehdotuksen tarkistamiseen ryhtyä vielä tänä vuonna tai keväänä, ja miten se nopeimmin ja tarkoituksenmukaisimmin tapahtuisi.¹¹

Maaliskuussa 1857 Bergenheim arveli, että Schaumanin ehdotus valmistuisi kesän kuluessa. Hän suunnitteli voivansa lähettää sen ja käsikirja- sekä katekismuskomitean laatimat ehdotukset senaatille heti vuoden 1858 alussa. Schauman oli kesällä 1857 hoitamassa terveyttään Ruotsissa ja arveli, että saisi sen jälkeen työn pikaisesti päätökseen. Malttamaton arkkikiispa kävi jo Procopén kanssa Turussa neuvotteluja tarpeellisista valmisteluista komitean loppukokoontumisen varalle, mutta joutui kuitenkin kerta toisensa jälkeen pettymään odotuksissaan. Pyytäessään 1859 senaattia nimeämään uusia jäseniä kirkkolakikomiteaan arkkikiispa korosti asian kiireellisyyttä, koska työn alla ollut kirkkolakiehdotus hänen käsityksensä mukaan valmistuisi komiteakäsittelyyn tuota pikaa. Vielä elokuussa 1860 työ oli kuitenkin kesken.¹²

Lähtiessään pitkälle tarkastusmatkalleen lokakuussa 1860 Bergenheim järjesti lähetekirjeet ja pöytäkirjat valmiiksi siltä varalta, että Schaumanin ehdotus valmistuisi hänen matkansa aikana, ja sopi komiteain sihteerin kanssa asiapapereitten toimittamisesta pikaisesti komitean jäsenille. Nämä toimet osoittautuivat myöhemmin tarpeettomiksi. Tapaninpäivänä 1860 Bergenheim tiedusteli Schaumanilta, voitaisiinko kokous järjestää talvella 1861, mihin tämä vastasi, ettei sairautensa ja virkatehtäviensä vuoksi saisi työtä valmiiksi ennen syyskuuta.¹³

Poliittisista tuulista hyvin selvillä oleva arkkikiispa kirjoitti Schaumanille jo toukokuussa 1859, että valtiopäivien koollekutsuminen alkoi näyttää todennäköiseltä. Nämä toiveet saivat Schaumanin lopulta kiirehtimään työnsä valmistumista. Kirje, jonka Schauman vuoden 1862 viimeisenä päivänä kirjoitti arkkikiispalle, lieene tuottanut tälle iloisen yllätyksen: ehdotus olisi valmis huhtikuussa 1863, jolloin se voitaisiin esitellä komitealle. Schauman lupasi toimittaa jäsenille ehdotuksensa kappaleet kuukautta ennen kokousta. Tässä aikataulussa kirkkolaki Schaumanin käsityksen mukaan ehtisi vielä ajoissa valtiopäivienkin käsittelyyn. Bergenheim ryhtyi omalta osaltaan valmistelemaan komitean kokoontumista toukokuun puoliväliin 1863. Hän varmisti aikataulun Schaumanilta vielä pariin kertaan kevään mittaan. Kirkkolakiehdo-

¹¹ Bergenheim Schaumanille 16.1.1857. SLS 349 HYK.

¹² Bergenheim senaatille 16.3.1857, 30.5.1859. I 1:3 TTA TMA; Bergenheim Schaumanille 16.10.1857. SLS 349 HYK; Schauman Bergenheimille 31.12.1860. I 1:10 TTA TMA.

¹³ Bergenheim Schaumanille 1.10., 26.12.1860. SLS 349 HYK; Schauman Bergenheimille 31.12.1860. I 1:10 TTA TMA.

tusta lähetettiin lopulta jäsenille kahdessa erässä, ja arkkipiispa teki voitavansa, jotta myös suomenkielinen laitos valmistuisi samanaikaisesti.¹⁴

Arkkipiispa Bergenheim oli monissa kirkkolakiuudistusta koskevissa kysymyksissä eri linjalla kuin Schauman. Ennen toista kokoontumistaan komitea sai ratkaistavakseen erään yksityiskohdan, jonka käsittely osoitti jälleen yhden eron arkkipiispan ja kirkkolain toimittajan katsomuksissa. Kysymys oli jumalanpalvelusta koskevasta muutoksesta, jonka toivottiin toteutuvan jo ennen kirkkolain uudistusta ja jota yleisesti pidettiin sellaisena, joka voitaisiin toteuttaa asetusteitse. Kuopion tuomiokapituli oli ehdottanut, että jumalanpalveluksissa maalliset kuulutukset luettaisiin vastedes jumalanpalveluksen päätyttyä eikä heti saarnan jälkeen. Schauman kannatti itse muutosta, mutta vastusti jyrkästi sen toteuttamista ilman valtiopäiviä. Kirkkolain muutos edellytti hänen mielestään näiltäkin osin ehdottomasti säätyjen käsittelyä. Bergenheimin rivakka toiminta asian hoitamiseksi närkästytti selvästi Schaumania, jolta arkkipiispa kuitenkin halusi luonnoksen kirkkolakikomitean lausunnoksi tästä yksityiskohdasta. Lopullisen kannanoton muovasivat Turussa Procopé ja Bergenheim, joka selosti kantaansa Schaumanille jälkeenkinpäin:

Harkintamme perusteella emme voineet olla sitä mieltä, että kyseinen muutos mil-lään tavoin horjuttaisi niitä perustuslakiemme säännöksiä, jotka riippuvat sääty-jen harkinnasta ja päätöksistä, vaan pikemminkin olisi pelkkä ulkoista järjestystä koskeva määräys, jollaisen maan korkein hallintoviranomainen on oikeutettu muovaamaan ajan ja olosuhteiden vaatimaan muotoon.¹⁵

Erilaiset näkemykset eivät estäneet puheenjohtajan ja toimittajan neuvon-pitoa. Bergenheim tiedusteli Schaumanin kantaa, kun komiteaan oli ehdotet-tava uusia jäseniä. Sellaisiksi kutsuttiin Edmanin, Procopén ja Norringin ti-lalle 1859 lääninsihteeri Selim Ekbom, tuomiorovasti Renvall ja rovasti Johan Fredrik Bergh. On ilmeistä, että Schauman niissä keskusteluissa, joita hän kirkkolakikysymyksestä kävi Bergenheimin kanssa, pystyi vaikuttamaan ark-kiipiispan kantaan. Bergenheim kirjoitti 1859 kiirehtiessään ehdotuksen val-mistumista:

Mikäli minun konservatiivisuuteni Herra Professorin kannalta olisi omiaan estä-mään toteuttamasta sellaisia nykyolojen muutoksia, joita Herra Professori pitää kirkon kehityksen ja ajan vaatimusten kannalta välttämättöminä, pyydän, että

¹⁴ Bergenheim Schaumanille 20.5.1859, 6.5.1863. SLS 349 HYK; Schauman Bergenheimille 31.12.1862. I 1:26 nide 3 TTA TMA; Bergenheim senaatille 14.1. ja kirkkolakikomitean jä-senille 22.1., 14.4. sekä Schaumanille 18.3.1863. I 1:3 TTA TMA; *V. T. Rosenqvist* 1927—1928 II, 13; *Pirinen* 1981, 217.

¹⁵ Bergenheim komitean jäsenille 17.7.1857. I 1:3 TTA TMA; Schauman Bergenheimille 10. ja 26.10.1857. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim Schaumanille 16.10. ja 27.11.1857. SLS 349 HYK; *Pirinen* 1981. 196s.

huomiotani kiinnitetään niihin periaatteellisiin kysymyksiin, joissa yksimielisyys pitäisi saavuttaa, jotta komitean toiminnassa voitaisiin saavuttaa tyydyttävä tulos . . . En toivo mitään enempää, kuin että minut käännytetään, mikäli sitä tässäkin asiassa pidetään tarpeellisenä.¹⁶

Bergenheimin ja Schaumanin välisestä kirjeenvaihdosta saa myös sen käsityksen, että käytännöllisen teologian professori silloin tällöin vaati arkkikiispalta selvitystä tämän menettelytapojen perusteista. Schaumanin suorasukaisuus ei silti vähentänyt Bergenheimin häntä kohtaan tuntemaa arvostusta. Kirjoittipa arkkikiispa ennen vuoden 1860 tarkastusmatkalle lähtöään Schaumanille: ”Se, voinko matkallani saada aikaan jotakin hyvää, on Herran kädessä, haluan kuitenkin tehdä minkä pystyn sen vähäisen leiviskän mukaisesti, mikä minulle on suotu.”¹⁷

Schaumaniin luotettiin kirkkolakityössä laajalti, mistä on osoituksena se, että senaatti saatiin tekemään esitys, jonka perusteella keisari huhtikuussa 1863 päätti kirkkolakia koskevan valtiopäiväesityksen antamisesta. Tuona ajankohtana ei näet vielä ollut olemassa sen paremmin Schaumanin ehdotusta kuin komitean sen pohjalta tekemää lopullista kirkkolakiehdotustakaan.¹⁸

Kirkkolakikomitea kokoontui Turkuun 22.5.1863 ja joutui ensimmäisessä kokouksessaan määrittelemään kantansa niihin varsin olennaisiin kohtiin, joissa Schauman oli poikennut 1854 sovituista periaatteista. Bergenheim oli Schaumanin pyynnöstä jo huhtikuussa lähettänyt jäsenille asiaa koskevan kirjeen, jossa hän muun muassa totesi:

Niin syvälle käyviä kuin monet kirkollisiin oloihimme ehdotetuista muutoksista ovatkin, ne ansaitsevat minun nähdäkseni kaikki kuitenkin vakavaa huomiota; vaikka komitea ei kaikkia hyväksyisikään, niitä ei ole pidettävä esteenä sille, että komitea tulevassa kokouksessaan voisi antaa lopullisen ehdotuksen.

Komitealla ei ollut huomautettavaa Schaumanin tekemiin rakenteellisiin muutoksiin, joten niiltä osin päästiin viivytyksettä käsittelemään lakitekstiä ja ottamaan kantaa mietintöön, jonka lopullinen sanamuoto jäi Schaumanin tehtäväksi. Itse komiteakäsittelyssä noudatettiin jälleen tapaa siirtää erimielisyyttä herättäneet kohdat käsiteltäväksi kokouksen lopussa. Jäsenet saivat lä-

¹⁶ Bergenheim Schaumanille 9.5.1853, 20.5.1859. SLS 349 HYK; Schauman Bergenheimille 31.12.1860, 31.12.1862. I 1:10, I 1:26 nide 3 TTA TMA; V. T. Rosenqvist 1927—1928 II, 12; Pirinen 1981, 217.

¹⁷ Bergenheim Schaumanille 23.6.1854, 27.11.1857, 1.10.1860. SLS 349 HYK; Schauman Bergenheimille 10.10., 26.10.1857. I 1:10 TTA TMA.

¹⁸ Pirinen 1981, 220; Pirinen 1985, 162.

hes kahden kuukauden mittaisen työskentelyn aikana muutaman vapaapäivän, kun puheenjohtaja 9.—11.6. ja 19.—23.6. hoiti hiippakuntansa asioita.¹⁹

Komitean lopullinen ehdotus ja mietintö osoittivat, että lain sisällöstä oltiin varsin yksimielisiä. Viimeisenä istuntopäivänä neljä jäsentä jätti eriyvän mielipiteen, ja Schauman sekä Renvall varasivat siihen mahdollisuuden myöhemmin. Niin teki myös arkkipiispa, joka ilmoitti jättävänsä avoimeksi, pysyisikö huomaautuksissaan vai luopuisiko niistä. Pöytäkirjasta ei käy ilmi, missä kohden arkkipiispa oli ehdotusta vastustanut. Schaumanille luonteenomainen hierarkian vastaisuus näyttää ainakin aiheuttaneen paikalla olleiden teräväksi luonnehtimaa keskustelua tämän ja arkkipiispan välillä. Useimmat eriyvät mielipiteet koskivat lopulta vähäpätöisiä seikkoja. Elokuussa 1863 arkkipiispa itse kirjoitti Schaumanille taipuvansa päivä päivältä yhä enemmän siihen, että jättäisi muistutuksensa kokonaan pois. Hän halusi kuitenkin vielä keskustella Schaumanin kanssa asiasta ennen valtiopäiviä ja päättää vasta sen jälkeen. Lopullisessa ehdotuksessa Bergenheimiltä ei sitten olekaan omia eriyviä mielipiteitä. Hän liittyi erääseen Schaumanin muistutuksista. Kirkkolakikomitean ehdotus oli siten ennen muuta Frans Ludvig Schaumanin aikaansaannos.²⁰

Schauman toteutti vuoden 1863 kirkkolakiehdotuksessa ne periaatteet ja ihanteet, jotka hän pitkän kirkko-oikeudellisen tutkimustyönsä aikana oli omaksunut. Kirkon itsenäisyys ja riippumattomuus korostui, kun todettiin, että kirkon tuli itse säätää sitä itseään koskevat lait ja hyväksyä kirkolliset kirjat. Tämä valta kuului kirkolliselle synodille, jonka oli määrä koostua sekä papeista että maallikoista. Schauman vastusti Ruotsissa samoihin aikoihin päättään nostavaa hierarkkis-institutionaalista suuntausta, mutta vältti määrätietoisesti myös presbyteriaalis-synodaalista radikalismia. Hän halusi rajata kirkon toiminta-alaa erottamalla koulun kirkon hallinnosta, vapauttamalla papit monista maallisista tehtävistä sekä tarkistamalla kirkonkokousten asemaa ja tehtäviä. Lakiehdotukseen sisältyi myös se periaatteellinen lähtökohta, että evankelis-luterilaisesta kirkosta voi erota.²¹

Vasta 13.7.1863 komitea saattoi lähettää ehdotuksensa senaatille. Lähetekirjelmässä anottiin, että omantunnonvapautta rajoittavat säännökset kumottaisiin, mitä pidettiin johdonmukaisena seurauksena siitä, että lain voimaantu-

¹⁹ Schauman Bergenheimille 13.4.1863. I I:10 TTA TMA; Bergenheim komitean jäsenille 14.4.1863. I I:3 TTA TMA; kirkkolakikomitean pk:t 22.5.—13.7.1863. I I:25 TTA TMA; *Pirinen* 1981, 221.

²⁰ Komitean pk 13.7.1863. I I:25 TTA TMA; J. Fr. Bergh J. I. Berghille 3.7.1863. Coll. 20 HYK; Bergenheim Schaumanille 14.8.1863. SLS 349 HYK; *Pirinen* 1981, 222—224.

²¹ *Pirinen* 1981, 198—204, 208—212, 222—226.

lon jälkeen olisi mahdollista erota luterilaisesta kirkosta. Tämä pyyntö oli poliittisesti arkaluontoinen, sillä se vaikutti myös maan ortodoksien asemaan. Niinpä senaatti antaessaan syyskuussa painatusluvan kirkkolakiehdotukselle ei sallinut lähetekirjelmää painettavaksi. Toisin kuin muissa komiteoissa kirkkolakikomiteassa ei ehditty käsitellä ehdotuksen perusteluja. Schauman esiteli niitä viimeisessä kokouksessa, missä päätettiin, että hän painattaisi ne selaisina kuin oli ne esitelty.²²

Kirkkolakikomitea sai ehdotuksensa valmiiksi komiteoista viimeisenä. Bergenheimin ansiot tämän ”liberalismin aallonharjalla” syntyneen ehdotuksen valmistumisessa olivat siinä, että hän veti Schaumania työhön mukaan, kii-rehti häntä koko työskentelyn ajan ja luopui omista vastustavista näkökan-noistaan. Kirkkolakikomiteassa samoin kuin muissakin komiteoissa Bergenheim onnistui organisoimaan toiminnan uudelle entistä tehokkaammalle poh-jalle, mikä osoittautui tulokselliseksi. Hän neuvotteli, keräsi asiantuntemusta ja asetti määräaikoja. Uudistusten sisällöstä hänellä oli varsin konservatiivi-nen käsitys, mikä toteutuikin hänen kannaltaan erittäin tyydyttävästi lähes kaikissa ehdotuksissa. Schaumanin kirkkolakiehdotus oli poikkeus. Se kulki monessa kohdin useita askeleita aikaansa edellä.

4.4.8. *Suomalaisen Raamatun kielenuuditus*

Arkkipiispa Tengströmin uudistussuunnitelmiin kuului alun perin myös suomenkielisen Raamatun kielen tarkistaminen. Raamatunkäännöskomiteaa ei uskonpuhdistuksen juhluvuoden merkeissä kuitenkaan asetettu. Vuoden 1776 suomalaista Raamatua käytettiin näin ollen, vaikka sen painovirheet, vanhentunut ortografia ja käännösvirheet olivat tiedossa. Suomeen 1812 pe-rustettu Piipiaaseura toimitti vuosisadan puoleen väliin saakka raamatunpai-noksensa sen mukaisina. Seuran tarkoituksena oli levittää kansan käsiin pie-nikokoisia ja halpoja Raamattuja, ja sen työ pääsikin hyvään vauhtiin. Sa-malla huomio kuitenkin kiintyi entistä useammin suomalaisen raamatun-käännöksen suuriin puutteisiin. Seura tosin katsoi, että oli kirkon asia huo-lehtia Raamatun kielestä. Oman tehtävänsä se näki vain levitystyössä.¹

Bergenheim oli vuodesta 1834 osallistunut säännöllisesti Piipiaaseuran joh-tokunnan kokouksiin Turussa. Nimellisesti seuran puheenjohtajana toimi

²² Komitea senaatille 13.7.1863. I 1:3 TTA TMA; komitean pk 13.7.1863. I 1:25 TTA TMA; KLF 1863; Pirinen 1985, 163.

¹ Anthoni 1923—1928 II, 473—475; Puukko 1946, 231—245, 251—255.

kenraalikuvernööri, varapuheenjohtaja ja käytännössä seuran toiminnanjohtaja oli arkkipiispa. Bergenheim sai seuran johtaakseen vuosikokouksessa 19.6.1850. Hän jatkoi edeltäjiensä noudattamaa tapaa ja kutsui johtokunnan jäsenet pitämään kokoukset kotonaan.²

Uusi varapuheenjohtaja oli suomalaisen raamatunkäännöksen tarkistamisen kannalla. Bergenheim piti kuitenkin tärkeänä, että tarkistuksen suorittaisivat viralliset elimet. Porvoon kapituli oli antanut painoluvan kirjanpainaja Peter Widerholmille ortografialtaan uudistetun kuvaraamatun painamista varten. Tämä oli arkkipiispan mielestä tärkeän uudistuksen uskomista asiattomiin käsiin. Niinpä arkkipiispan kirjeessä piispa Ottelinille onkin kohteliaan moittiva sävy: uuden raamatunpainoksen syntyminen tällä tavoin oli arkkipiispan mielestä erittäin arveluttavaa ensinnäkin siksi, että sinänsä hyödyllisen hankkeen takana oli kirjanpainajan pyrkimys liikevoittoon; toiseksi tällainen aktiivisuus ”asiaankuulumattomalta” taholta heikensi niiden arvostusta, joiden vastuulla raamatunkäännöksestä huolehtiminen oli:

Luonnollinen ja ensimmäinen ajatus, joka tästä pakostakin tulee mieleen, on, että sekä kapitulit että Piipliaseura ovat tähän asti nukkuneet ja että tarvittiin yksi Widerholm ja muutama kirje maaseudulta ne herättämään.

Uudistus oli arkkipiispan mukaan useita kertoja ollut Piipliaseurassa esillä, mutta sitä ei ollut kiirehditty, koska haluttiin ensin kuulla papiston mieltä asiasta.³

Bergenheimillä ei raamatunkäännöksen tarkistamisessakaan ollut kovin suuri luottamus oman aikansa mahdollisuuksiin: ”Meidän aikamme on monia muita kykenemättömämpi erottamaan muotoa ja sisältöä. Jos annetaan asiaankuulumattomien tänään hoitaa muotoa, huomenna ei säästetä sisältökään.” Parempi kuin yksityisen hätiköiden suorittama ortografian uudistuskokeilu oli Raamattu ”vanhassa kunnianarvoisessa asussaan vaikkakin vähän vanhanaikaisena”. Ottelin, joka piti juuri Raamatun kielenkorjausta erittäin tarpeellisena, puolusti kapitulinsa menettelyä viittaamalla Turun kapitulin kymmenkunta vuotta aikaisemmin Uuden testamentin korjatulle laitokselle myöntämään painolupa.⁴

Arkkipiispan ajatus raamatunkäännöksen tarkistamisesta oli, että se toteutettaisiin niiden huomautusten perusteella, jotka 1851–1852 painossa olleen raamatunlaitoksen oikeinkirjoituksen tarkistajat professorit Gabriel Geitlin

² Johtokunnan pkt 1834—1850. SPSA C:2—3 TMA; vuosikokouspk 19.6.1850. SPSA C:3 TMA; (Halla) 1912, 65s.

³ Bergenheim Ottelinille 21.12.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; *Koskenvesa* 1984, 184s.

⁴ Bergenheim Ottelinille 21.12.1851, Ottelinin vastauskonsepti 24.12.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; *Puukko* 1946, 257.

ja Matthias Akiander olivat luvanneet Pipliaseuralle jättää. Professorien käännöstä koskevat ehdotukset toimitettaisiin tuomiokapituleille, jotka pyytäisivät niistä seuraavien pappeinkokousten lausunnot. Tämä kaikki ehdittaisiin tehdä, ennen kuin uusi painos olisi tarpeen. Siinä voitaisiin sitten, paitsi oikeinkirjoitusta, korjata myös monet etymologiset ja syntaksin epäjohdonmukaisuudet, joita suomenkielisessä tekstissä oli. Arkkipiispa oli keskustellut asiasta Akianderin kanssa. Tämä oli vakuuttanut, että nämä puutteellisuudet voitiin korjata puuttumatta Raamatun tekstin kieliopilliseen pohjaan.⁵

Suomen Pipliaseuran ensisijaisena tehtävänä pidettiin halpojen Raamattujen levittämistä. Tähän Ottelinkin arkkipiispalle vastatessaan viittasi. Uusi varapuheenjohtaja näyttää tässä lähteneen uusille linjoille. Seura päätti näet painattaa Geitlinin ja Akianderin suomalaisesta raamatunkäännöksestä laatimat huomautukset, joissa korostettiin uuden käännöksen tarpeellisuutta ja suositeltiin tehtävän antamista kouliintuneelle henkilölle. Varovaisuuden vuoksi olisi ensin tehtävä koekäännös. Pipliaseura pyysi tuomiokapituleja lähettämään professorien huomautukset papistolle tutustuttavaksi, kuullakseen, mitä mieltä oltiin tarkistuksen rajoista. Pipliaseura oli näet Bergenheimin johdolla lähtenyt puuhaamaan suomalaisen Raamatun kielentarkistusta. Turun tuomiokapituli noudatti Pipliaseuran toivomusta ja lähetti asian tiedoksi kiertokirjeessään. Samaan aikaan oli myös Ruotsissa käynnissä Raamatun kielenuudistus.⁶

Tarkistuksen rajoja käsiteltiin kapitulissa huhtikuussa 1853. Tuomiorovasti Edman ja lehtori Hjelt katsoivat, ettei tuomiokapitulilla ollut valtuuksia päättää, mihin asti tarkistus voitiin ulottaa. Asiaa piti heidän mielestään ensin käsitellä pappeinkokouksessa ja sitten lähettää ehdotus yhdessä muiden kapitulien ehdotusten kanssa senaatille. Arkkipiispa taas katsoi, ettei ollut mitenkään arveluttavaa tarkistaa raamatunsuomennoksen oikeinkirjoitusta. Hän ja kapitulissa istuvat Pipliaseuran johtokunnan jäsenet kannattivat varoen tehtäviä korjauksia. Kapitulin kanta oli, että noudatettaisiin Geitlinin ja Akianderin ehdotuksia. Vanhan raamatunkäännöksen ortografia oli korjattava suomen kielen lakien mukaiseksi. Sanajärjestystä ja käännöstä koskevilla muutoksilla oli sen sijaan noudatettava mitä suurinta varovaisuutta. Kapitulin lausunnon mukaan muutokset tuli julkaista ja antaa yleisesti arvioitaviksi.⁷

Papistolta ja tuomiokapituleilta saadut lausunnot Pipliaseuran johtokunta

⁵ Bergenheim Ottelinille 21.12.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA; *Puukko* 1946, 256, 261.

⁶ Johtokunnan pk 31.1.1852 § 16. SPSA C:3 TMA; tklin pk 5.5.1852 § 26. A 1 82 TTA TMA; *kkje* 378/19.5.1852 § 2; V. T. Rosenqvist 1927—1928 I, 252; *Kuuliala* 1934, 53s.

⁷ Tklin pk 20.4.1853 § 6. A 1 83 TTA TMA; tklin kirje 321/18.5.1853. B 1 120 TTA TMA.

jätti huhtikuussa 1853 puheenjohtajansa arvioitavaksi ja odottamaan hänen toimenpiteitään. Bergenheimillä oli siten loppuvuodesta 1853 käsissään kirkollisten komiteain ensimmäisten kokousten valmistelumateriaalin ohella vielä Pipliaseuralle lähetetyt raamatunkäännöslausunnotkin. Ei ihme, että hän katsoi tarvitsevansa sihteeriä. Lausunnot olivat hyvin ristiriitaisia. Yleensä oli tiin varovaisen uudistuksen kannalla, mutta pelättiin kansan reaktioita, jos sille tuttua tekstiä muutettaisiin. Asia oli siten hyvin arkaluontoinen. Bergenheim neuvotteli siitä Geitlinin kanssa tiedustellen tämän mielipidettä suunnitelmastaan lähettää Frenckellin jonkin verran aikaisemmin painamaa Uuden testamentin laitosta tuomiokapitulien kautta jokaiseen rovastikuntaan lausunnolle. Tätä painosta oli korjattu sekä oikeinkirjoituksen että käännöksen osalta. Arkkipiispan tarkoituksena oli, että pappien ja opettajien ohella myös tavalliset seurakuntalaiset voisivat lausua mielipiteensä tästä korjaillusta käännöksestä ja suunnitelmasta korjata myös Vanha testamentti samojen periaatteiden mukaan. Geitlinin mielestä suunnitelma oli hyvä. Hän tosin epäili, että ainakin eräät Kuopion hiippakunnan rovastikunnat asettuisivat ylenmääräisessä konservatiivisuudessaan vastustamaan kaikkia muutoksia. Tuomiokapitulien Geitlin sen sijaan arveli kannattavan uudistusta. Samoin hän oletti, että arkkihiippakunnassa kannatettaisiin ainakin oikeinkirjoituksen uudistamista, koska oli oltu valmiit jopa kevyellä kädellä parantamaan käännöstiäkin.⁸

Pipliaseuran johtokunta totesi kokouksessaan vuoden 1854 alussa siirtäneensä kysymyksen suomalaisen raamatunkäännöksen kielentarkistuksesta puheenjohtajan hoidettavaksi. Niinpä hänen esityksestään hankittiin seuran varoilla tarpeellinen määrä Frenckellin Uusia testamentteja lausuntokierrokselle lähetettäväksi. Syksyllä 1854 Bergenheim pyysi tuomiokapituleja lähettämään kirjat lääninrovasteille ja koulujen rehtoreille lausuntojen hankkimista varten. Kirjelmässään hän totesi Pipliaseuran johtokunnan jättäneen käännöksen tarkistamisen jatkotoimet hänen huolekseen. Turun tuomiokapituli pyysi kiertokirjeessään lausunnot seuraavaan juhannukseen mennessä. Kun ne olivat tulleet, ne jätettiin arkkipiispalle.⁹

Pipliaseuran johtokunta sai muiden tuomiokapitulien omat ja niille jätetyt lausunnot loppukesästä 1855. Kapitulit olivat uudistuksen kannalla, mutta muuten mielipiteet menivät hyvin hajalle: muuttamista sekä vastustettiin että

⁸ Johtokunnan pk 23.4.1853 § 3. SPSA C:3 TMA; Geitlin Bergenheimille 10.1.1854. SKHSA D 60 I VA; *Puukko* 1946, 262.

⁹ Johtokunnan pk 14.1.1854 § 4. SPSA C:3 TMA; Bergenheim tkille 25.9.1854. E IV 7 TTA TMA; tklin pk 27.9.1854 § 25, 18.7.1855 § 11. A I 84—85 TTA TMA; *kkje* 400/11.10.1854; *Biblia* 1859, III—IV; *Puukko* 1946, 262.

kannatettiin. Varovaisen oikeinkirjoituksen uudistamisen lisäksi toivottiin ”ei ainoastaan että sanat Suomen Pipliassa kirjoitettaisiin ja taivutettaisiin äitin- kielemme omituisen luonnon jälkeen ja pantaisiin mukavampaan järjestykseen, vaan myöskin että kaikki epäilemättömät julkiset käännöksen virheet kepiällä kädellä ojennettaisiin”. Pipliaseura jätti asiakirjat jälleen arkkippiispan huostaan toivoen, että hän ne vielä tutkisi ja ehdottaisi, mitä voitaisiin tehdä.¹⁰

Bergenheim oli jo keväällä 1854 esittänyt suunnitelmansa, että Suomen Pipliaseura juhlistaisi Britannian Raamattuseuran 50-vuotisen toiminnan merkkipuotta painattamalla pienikokoisen halvan suomenkielisen Raamatun, jollaisen hankkiminen olisi vähävaraisillekin mahdollista. Tähän arkkippiispan ehdotukseen suostuttiin. Se poikkesi tosin Tengströmin linjasta, sillä tämä ei kannattanut pienikokoisia halpoja kansanpainoksia, koska katsoi, että Raamatun oli ulkoasultaankin herätettävä kunnioitusta. Bergenheim suunnitteli, että juhluvuoden kansanpainos tehtäisiin korjatusta koekäännöksestä. Kun seuralla ei vuoden 1855 lopussa kuitenkaan ollut varoja sellaisen painattamiseen, hän jäi odottamaan, kunnes Raamattujen myynnistä kertyisi riittävästi varoja.¹¹

Vuoden 1855 lopussa Bergenheim otti kielenuudistuksen puheeksi Anders Wilhelm Ingmanin kanssa, jonka hän oli valinnut tehtävään. Ingman oli ollut Bergenheimin oppilaana Turun lukiossa ja joutunut Helsingissä mukaan ylioppilaspietismiin. Ingman oli opiskellut perusteellisesti teologiaa ja alkukielää sekä toiminut 1844—1853 herännäispappina Alahärmässä. Ingman oli heränneitten opinkäsitysten merkittävimpiä puolustajia. Hän kiinnostui myös Lutherin teosten kääntämisestä. Vuonna 1851 valmistui Lutherin Kirkkopostillan suomennos.¹²

Ingman oli jo osallistunut raamatunsuomennoksesta käytyyn keskusteluun. Geitlinin ja Akianderin huomautusten tultua julkisuuteen Ingman julkaisi oman mietintönsä. Sen mukaan uutta suomennosta ei silloisena, teologisesti sekasortoisena aikana ollut syytä ryhtyä puuhaamaan. Kansa oli hänen mielestään niin kiintynyt vanhaan käännökseen, että se suhtautuisi ennakkoluuloisesti uuteen. Ingmanin mielestä riitti, jos käännöstä kielellisesti korjattiin vaihtamalla ruotsin kahleissa oleva suomen kirjakieli kansan käyttämää lähempänä olevaan kieleen. Rahvaan kieltä ei kuitenkaan sellaisenaan saisi

¹⁰ *Biblia* 1859, IV; *Puukko* 1946, 262.

¹¹ Johtokunnan pk 1854, 1.3. § 6, 7.3. § 1. SPSA C:3 TMA; Bergenheim Ingmanille 26.11.1855. *Cederberg* 1911, 232; *Puukko* 1946, 253.

¹² Ingman Bergenheimille 16.11.1855. SKHSA D 60 I VA; Bergenheim Ingmanille 26.11.1855. *Cederberg* 1911, 232; *Kuuliala* 1934, 6—12, 20—22, 35—41, 46—49, 52—57.

käyttää, jottei Raamattu menettäisi sille ominaista ylevyyttä. Ingman korosti ennen muuta, että korjaus oli suoritettava kevyellä kädellä: vain yksittäisiä sanoja oli vaihdettava, mutta lauseet oli pidettävä ennallaan. Kun heinäkuussa 1855 saatiin uudistuksesta annetut lausunnot, Ingman kirjoitti *Finlands Allmänna Tidning* -lehdessä asiasta. Hän oli oikeinkirjoituksen uudistamisen ja kielivirheiden, ennen muuta pahimpien ruotsalaisuuksien poistamisen kannalla ja korosti uudistuksen välttämättömyyttä. Useimmat papit olivat sitä lausunnoissaan pitäneetkin tarpeellisena. Ingmanin mielestä työtä ei pitänyt antaa kokemattomalle tekijälle, joka ”hillittömällä ja röyhkeällä menettelyllä ajaisi työn karille”.¹³ Uudistus oli Ingmanin mielestä saatava käyntiin, vaikka ”vastustava fanatismi” raivoaisikin.¹⁴

Bergenheim oli näin valinnut papin, joka oli opiskellut sekä alkukieliä että harrastanut suomen kielen kehittämistä. Ingmanin ja Durchmanin kirkkopositillankäännös oli saanut sekä Geitliniltä että Akianderilta hyvän lausunnon. Ingman oli lisäksi itse nähin aikoihin suunnittelemassa vetäytymistä kirjallisten töiden pariin. Hän oli käännöstyötä koskeissa kirjoituksissaan osoittanut tajunneensa tilanteen arkaluontoisuuden. Arkkipiispalla oli muutenkin myönteinen käsitys Ingmanista. Kesällä 1853 hän oli pyytänyt tältä arviointia suomalaisista aapisista, ja Ingman oli arvostellut niitä kieleltään liian uudenaikaisiksi. Raamatun kieliasu ei hänen mielestään saisi olla sekään fennomaanisen uudenaikaista vaan vanhahtavan arvokasta. Tällaiset näkemykset epäilemättä miellyttivät arkkipiispaa. Tammikuussa 1856 hän lähetti Ingmanille Raamatun kielenkorjausta koskevan asiakirja-aktin ja halusi keskustella siitä Kruunupyyn rovastikuntakokouksen yhteydessä.¹⁵

Kesäkuussa 1856 pidetyssä tuomiokapitulin istunnossa Bergenheim ilmoitti keskustelleensa Ingmanin kanssa Raamatun kielentarkistuksesta. Kapituli totesi Pipliaseuran jo pari vuotta aikaisemmin tehneen päätöksen halvan raamatunlaitoksen toimittamisesta. Siinä oli määrä kiinnittää huomiota suomen kielen kehitykseen ja korjata ilmeiset painovirheet ja muut erehdykset. Tuomiokapitulilla ei ollut itse hanketta vastaan mitään huomautettavaa, vaan se katsoi, että korjaustyö ehdotettujen perusteiden mukaisena oli sekä tarpeellinen että tarkoituksenmukainen. Ingmanille jätettiin muutamia Eurénin laatimia kieliopillisia lisämuistutuksia ja korostettiin, ettei hän saisi omin päin

¹³ Ingman Bergenheimille 16.11.1855. SKHSA D 60 I VA; *Kuuliala* 1934, 54—57; *Puukko* 1946, 433s.

¹⁴ Ingman Kihlmanille 10.5.1855. *Ruuth* 1937, 330.

¹⁵ Ingman Kihlmanille 6.4., 9.6., 24.11., 28.12.1854. *Ruuth* 1937, 292, 294, 315—321; Ingman Bergenheimille 16.11.1855, 19.5.1856. SKHSA D 60 I VA.

tehdä mitään suuria muutoksia. Milloin sellainen näytti välttämättömältä, Ingmanin tuli alistaa muutokset kapitulin tutkittaviksi ja odottaa lausuntoa jokaisesta tapauksesta, ennen kuin muutoskohta painettiin. Oli myös tarkoitus, että Ingman neuvottelisi muiden asiantuntijoiden kanssa. Tätä varten Piipliaseura oli hankkinut joukon välilehditettyjä Raamattuja ja valmistautunut lähettämään ne Ingmanin avustajille.¹⁶

Piipliaseura hyväksyi kesäkuussa 1856 arkkikiispan esityksen, että arkaluontoinen uudistustehtävä annettaisiin Ingmanille. Bergenheim perusteli valintaansa viittaamalla Ingmanin kristilliseen kokemukseen, uutteruuteen seurakunnan palvelijana sekä teologisiin ja kieliopintoihin. Hänen mielestään Ingman oli tehtävään sopiva myös niiden mielipiteiden vuoksi, joita hän uudistustyöstä oli julkaissut. Ingman oli luvannut tehdä työn kahdessa vuodessa, niin että se olisi valmis juhannuksena 1858. Ingmania Bergenheim vielä muistutti siitä, että kapituli halusi hyväksyttäväkseen kaikki tärkeät, sanojen käsittämiseen vaikuttavat muutokset. Eurénin kirjelmässä esitetyt oikeinkirjoitusperusteet Ingmanin olisi myös otettava huomioon.¹⁷

Ingman kävi työhön heti kesällä 1856. Hän käytti korjaustyönsä pohjana Widerholmin Raamattua. Piipliaseuran sidotuttamat välilehditetyt vuoden 1776 Raamatut olivat siten tarpeettomia, sillä Ingmanin avustajatkin, Tampereen kaupunginsaarnaaja Josef Grönberg ja sihteeri Gustaf Adolf Avellan käyttivät mieluiten Widerholmin painosta, jossa oli vähemmän korjattavaa. Arkkikiispa ja Ingman olivat korjaustyön kestäessä tiiviissä kirjeenvaihdossa.¹⁸

Ingman oli tehtävästään hyvin innostunut, joten arkkikiispan ei tarvinnut häntä siihen patistella eikä huolehtia aikataulusta. Korjattu käännös valmistui joutuisasti. Arkkikiispa piti tärkeänä, että Ingman itse valvoisi painatustyötä, sillä uudesta painoksesta oli määrä tulla mahdollisimman virheetön. Ingman puolestaan halusi säilyttää painatuksen valvomista myös Akianderin osalle. Niinpä hän helmikuussa 1857, kun Uutta testamenttia painettiin, lähti Pohjanmaalle. Tästä Bergenheim närkästyi ja moitiskeli Ingmania, joka kuitenkin

¹⁶ Tklin pk 11.6.1856 § 4. A I 86 TTA TMA; Bergenheim Ingmanille 1.7.1856. *Cederberg* 1911, 233s; Bergenheim Ingmanille 4.11.1856 SKHSA D 47/I VA.

¹⁷ Vuosikokouspk 18.6.1856 § 18. SPSA C:3 TMA; Ingman Bergenheimille 19.5.1856. SKHSA D 60 I VA; Bergenheim Ingmanille 1.7., 29.7.1856. *Cederberg* 1911, 233s, 236; *Puukko* 1946, 264.

¹⁸ Ingman Bergenheimille 10.7.1856. SKHSA D 60 I VA ja 25.8.1856. *Cederberg* 1911, 240s; Bergenheim Ingmanille 29.7.1856 ja Grönberg Bergenheimille 8.11.1856. *Cederberg* 1911, 235s, 257; Avellan Ingmanille 21.8.1856. SKHSA D 60 I VA; *Puukko* 1946, 256s. Bergenheimin ja Ingmanin välistä kirjeenvaihtoa on julkaissut *Cederberg* 1911. Sitä on runsaasti myös Suomen kirkkohistoriallisen seuran arkistossa VA.

kin katsoi, ettei korjaustyön ottaessaan ollut sitoutunut olemaan pelkästään Helsingissä.¹⁹

Raamatun kielenkorjauksen arkaluontoisuudesta oltiin koko ajan selvillä. Ingman valmisteli maaperää selostamalla työssä noudatettavia periaatteita *Finlands Allmänna Tidning* -lehdessä 1856. Hänen mielestään oli hyvä, että teos painettiin Helsingissä, koska hän silloin voi vaivattomasti keskustella Lönnrotin ja Akianderin kanssa kielestä ja Schaumanin kanssa eksegeettisistä kysymyksistä. ”Minun täytyy käsitellä asiaa mitä suurinta varovaisuutta noudattaen sekä myös käyttää maamme oppineimpia auktoriteetteja selkänäojana.” Ingmanin työtä valvoi myös Turun tuomiokapituli, jolle hän toimitti muutosehdotuksiaan hyväksyttäviksi. Yleensä ne hyväksyttiin, mutta joissakin kohden kapituli edellytti korjauksia. Akianderin mielipiteeseen vedoten Ingman muutti myös sellaisia kohtia, joihin hän painatuskiireiden vuoksi ei enää ehtinyt hakea kapitulin suostumusta. Toukokuun lopulla 1857 Ingman näyttää kyllästyneen Turun kapitulin esittämiin korjausehdotuksiin. Ingman ehdottikin Bergenheimille, että Vanhan testamentin osalta valvonta määrättäisiin teologisen tiedekunnan tehtäväksi. Näin hän voisi Schaumanille suullisesti perustella tekemiään muutoksia.²⁰

Kevättalvella 1857 nousi Ingmanin käännöstyöstä julkinen arvostelu. Kuopion lukion lehtori Julius Immanuel Bergh oli vastustuksen keulamies. Kirjeessään Schaumanille hän katsoi, että Ingmanin tehtäväksiantoa oli laajennettu siitä, minkä hiippakunnat ja seurakunnat olivat katsoneet tarpeelliseksi. Hänen mielestään alun perin oli ollut tarkoitus vain korjata Raamatun oikeinkirjoitusta tiettyjen periaatteiden mukaisesti. Nyt kuitenkin Ingman oli aikeissa tarkistaa myös itse kieltä ja jopa käännöstä. Tällaisen ”arkaluontoisen jättityön” uskominen yhdelle miehelle oli Berghin mielestä hämmästyttävää, semminkin kun Ingmanilla ei hänen käsityksensä mukaan ollut riittävää alkukielten taitoa. Neuvottelu asiantuntijoiden kanssa ei olisi riittävä tae oikeista ratkaisuista. Bergh arveli, ettei valtio sen paremmin kuin Suomen Piipliaseuraakaan ottaisi julkaistavakseen Ingmanin käännöstä koeraamattuna. Hän pel-

¹⁹ Ingman Bergenheimille 10.7.1856. SKHSA D 60 I VA; Bergenheim Ingmanille 29.7.1856. *Cederberg* 1911, 234s; Ingman Bergenheimille 27.2.1857. SKHSA D 60 I VA; *Kuuliala* 1934, 60.

²⁰ Ingman Bergenheimille 5.12.1856. SKHSA D 60 I VA ja 25.8.1856. *Cederberg* 1911, 240s; tklin pk 10.12.1856 § 3, 28.1.1857 § 37. A I 86—87 TTA TMA; Ingman Bergenheimille 14.4., 12.5.1856. SKHSA D 60 I VA; Ingman Bergenheimille 29.—30.5.1856. *Cederberg* 1911, 241—244, 250—253; *Kuuliala* 1934, 59s.

käsi, että se julkaistaisiin oikopäätä virallisena kirkkoraamattuna: ”Sitä ei voi pitää minään muuna kuin avoimena väkivaltana kirkkoa kohtaan.”²¹

Bergenheim sai Frosteruksen välityksellä tietää, että Bergh aikoi syyttää arkkipiispaa omavaltaisuudesta, suoranaisesta pyhänhäväistyksestä Raamatun kielentarkistuksessa. Bergenheim huolestui näistä tiedoista ja pyysi Ingmania oikaisemaan sanomalehdessä esitettyjä väitteitä. Ingman laatikin maaliskuun alussa 1857 kirjoituksen sekä Helsingfors Tidningar että Finlands Allmänna Tidning -lehteen. Siinä hän korosti uuden raamatunlaitoksen koeluonnetta: se oli oleva ”yksityinen painos tarkemmin kokeiltavaksi”. Sekä Ingman että Akiander pyrkivät rauhoittamaan huolestunutta arkkipiispaa. Akianderin mielestä esitetty arvostelu ei ollut oikeutettua, olihan kirkkoa jo kahdesti kuultu kielenkorjauksen tarpeellisuudesta. Kun papiston enemmistö ja sekä Turun että Porvoon kapitulit olivat kannattaneet sekä kielen että sisällön tarkistamista, ei toimenpiteitä hänen mielestään voitu pitää omavaltaisina. Akiander rohkaisi Bergenheimiä pysymään hankkeessa säikähtämättä mil-tään taholta nousevaa vastustusta. Akiander kävi jopa Kuopiossa neuvottelemassa asiasta Berghin kanssa. Ingman kirjoitti toivovansa, ettei Bergenheim pelästyisi katkeruutta ja vihaa, jota häneen ”tämän luulotellun pyhänryöstön alkuunpanijana” kohdistettaisiin. Valistuneet ja oikeamieliset tulisivat Ingmanin mielestä lopulta kiittämään Suomen arkkipiispaa tästä hyvästä aikaansaannoksesta.²²

Arkkipiispa seurasi käännöstyötä koko ajan ja halusi kuulla myös Ingmanin avustajien Grönbergin ja Avellanin näkemyksiä. Grönbergiä hän pyysi lähettämään arvionsa sekä työn hyvistä että huonoista puolista. Akianderkin selvitti arkkipiispan toivomuksesta käsitystään Ingmanin kielestä. Akiander totesi luottavansa Ingmaniin ja siihen, ettei tämä huonontaisi suomen kieltä eikä käsitteisi aihettaan kevyesti. Avellan puolestaan laati arkkipiispalle laajan lausunnon Ingmanin käyttämästä kielestä ja luonnehti uudistusta varovaiseksi ja konservatiiviksi. Arkkipiispa toivoi Avellanin suopean lausunnon julkaisemista. Myös Ingmanin mielestä se pohjustaisi sopivasti Uuden testamentin ilmestymistä. Joulukuussa 1857 Piipaseuran johtokunta päätti kustantaa Avellanin lausunnon julkaisemisen Åbo Tidningar -lehden liitteenä. Ingmanin uudistama Uusi testamentti oli silloin jo ehtinyt julkisuuteen. Sen julkai-

²¹ Bergh Schaumanille 1.2.1857. SLS 349 HYK; Ingman Bergenheimille 27.2.1857. SKHSA D 60 I; *Kuuliala* 1934, 65.

²² Akiander Bergenheimille 2.3.1857. SKHSA D 60 I VA; Ingman Kihlmanille 4.4.1857. *Ruuth* 1937, 334s; Ingman Bergenheimille 14.4.1857. SKHSA D 60 I VA; *Kuuliala* 1934, 59s, 65s.

semista Bergenheim oli kiirehtinyt antamalla Fredrik Polénin toimia viralliseen oikolukijana.²³

Tavattuään Berghin Akianderkin alkoi arvioida hankkeen lainmukaisuutta uudesta näkökulmasta. Hän kirjoitti sekä arkkipiispalle että Ingmanille, ettei Berghin protesti koskenut itse asiaa vaan menettelytapaa. Berghin mielestä Pipliaseuran varoja ei ollut lupa käyttää tällaisen painoksen kustantamiseen. Akiander ehdottikin, että arkkipiispa Berghin tullessa Turkuun neuvottelisi tämän kanssa, miten asia voitaisiin järjestää. Akianderin arvelun mukaan Berghin protestiin oli liittymässä myös koko joukko ei-pietistejä. Sekä Ingman että arkkipiispa huolestuivat Akianderin kirjeen johdosta, ja Ingman esitti Bergenheimille, että hän julkaisisi koeraamatun omalla kustannuksellaan ja Polén pelkästään ortografian osalta korjatun painoksen. Näin Bergenheimkin oli valmis tilanteen hoitamaan. Hän kirjoitti Polénille asiasta ja yritti tässä vaiheessa, siis kesällä 1857, järjestää raamattuasian niin, että Pipliaseura lunastaisi jo painetut 10.000 kappaletta Ingmanin Uutta testamenttia ja painattaisi niiden sijalle 5000 oikeinkirjoitukseltaan uudistettua Uutta testamenttia. Vanha testamentti korjailtaisiin vain oikeinkirjoitukseltaan. Ingman saisi valvottavakseen nämä painotyöt, mutta valmistelisi samalla omissa nimissään julkaistavaa Vanhan testamentin uudistettua ja korjattua käännöstä. Raamatuseura luovuttaisi sitten Ingmanin tarvitseman määrän uudistettuja Uusia testamentteja hänen käytettäväkseen, ja niin käännöksenkin osalta tarkistettua kokoraamattua olisi mahdollista levittää laajalle tutustumista varten. Näin olisi sotkuinen asia hoidettu pois päiväjärjestyksestä.²⁴

Polénin mielestä asiaa ei voitu enää muuttaa, sillä hän piti Pipliaseuran ja kirjapainon välisen sopimuksen vastaisena sitä, että uuden painoksen käsikirjoitusta olisi kesken kaiken vaihdettu. Painamista ei voitu viivästyttää jäämällä odottamaan uusia, pelkkää oikeinkirjoitusta koskevia ohjeita. Polén oli sitä mieltä, että oli Berghin ja muiden ”vanhan ystävien” syytä, että luottamus Ingmaniin oli alkanut horjua: ”On niin, ettei mitään uutta synny ilman riitaa vanhan kanssa, jonka ystäviä yleensä valitettavasti on enemmän kuin uuden.” Itse asiassa Ingman näyttää työn edistyessä ryhtyneen alkuperäistä suunnitelmaa suurempaan muutostyöhön. Myöhemmin hän kertoi, että olisi oikeas-

²³ Bergenheim Grönbergille 6.4.1857. SKHSA D 47/1 VA; Avellan Bergenheimille 6.3., 8.6.1857. SKHSA D 60 I VA; Akiander Bergenheimille 4.5.1857. SKHSA D 60 VA; Avellan N. N:lle 15.5.1857. SKHSA D 60 VA; johtokunnan pk 4.12.1857 § 18. SPSA C:4 TMA; Polén Bergenheimille 27.4.1857. SKHSA D 60 VA; *Kuuliala* 1934, 66.

²⁴ Akiander Bergenheimille 12.6.1857. SKHSA D 60 VA; Akiander Ingmanille 12.6.1857. *Cederberg* 1911, 259s; Ingman Bergenheimille 20.6.1857. SKHSA D 60 I VA; Bergenheim Ingmanille 6.7.1857. *Cederberg* 1911, 237–239; *Kuuliala* 1934, 66.

taan halunnut vieläkin rohkeammin muuttaa tekstejä, mutta ei hennonut tehdä niin arkkipiispan vuoksi, joka oli luvannut ottaa asian vastuulleen. Ingman pahoitteli Bergenheimille käännöksestä aiheutuvia harmejä. Hän sanoi kuitenkin olevansa varma siitä, että järkevät ihmiset tunnustaisivat hankkeen hyödyllisyyden ja ”kaikella tunnustuksella ja kiitollisuudella muistavat Herra Arkkipiispan suuret uhraukset.”²⁵

Vuoden 1857 lopulla Bergenheim tiedusteli Turun tuomiokapitulilta, ottaisiko se Ingmanin kielenkorjauksen tarkastaakseen. Kapituli päätti, että arkkipiispa olisi korjaustyön valvoja. Bergenheimin asema raamatunkäännösasiassa oli kiusallinen. Akiander puolusti keväällä 1858 Schaumanin lehdessä korjaustyössä noudatettua menettelyä:

Silloin kun nyt käynnissä olevaa raamatturevisiota valmisteltiin hankkimalla maan papistolta kannanotto siitä, olisiko nyt, yli seitsemän vuosikymmenen jälkeen, aika vertaamalla suomalaista Raamatua alkutekstiin tehdä siihen sellaisia muutoksia, jotka raamatunselitysoopin nykyisen tilan mukaisesti voisivat ohjata ilmeisimpien erehdysten ja virheellisyyksien poistamiseen sekä suomenkielen tutkimustulosten mukaisesti auttaa pyhän kirjan kieliasua, pappissäädyn huomattava enemmistö lausui sen vilpittömän toivomuksen, että suomalaisen raamatunkäännöksen tarkistukseen olisi ensi tilassa ryhdyttävä ja se suoritettava. Nyt on niin, ettei Suomessa ole koskaan ollut raamattukomiteaa, joka olisi työskennellyt raamatunlaitoksen vuoksi; siksi kirkon päämies, maan arkkipiispa, käytti tällä kertaa samaa keinoa kuin aikaisemminkin, antamalla yksityisen henkilön hänen valvonnassaan suorittaa revision. Tässä menettelyssä onkin hyvin vähän moittimista, koskapa hän on onnistunut saamaan tehtävään miehen, jossa yhdistyvät lämmin uskonollisuus ja vankka teologinen koulutus sekä raamattukritiikin nykyisten tulosten tuntemus perusteelliseen suomenkielen tuntemukseen. Työn ripeä edistyminen osoittaa, että herra Ingmanilla on myös tavanomaista suurempi työskentelykyky.²⁶

Ingmanin käännöstyö oli valmis vuoden 1858 lopulla. Bergenheim laati uudistettuun raamatunpainokseen esipuheen, jonka Piipiasseuran johtokunta päätti julkaista Ingmanin käännöksen johdantona. Otsikon mukaisesti siinä annettiin ”Lyhyt kertomus, kuinka tämä Pyhän Raamatun painos on toimeen saatu”. Todettiin, että kahteen eri kertaan oli pyydetty asiasta papiston lausunnot. Kerrottiin myös, että Piipiasseuran johtokunta oli jättänyt jatkotoimet puheenjohtajansa suoritettavaksi. Kahdessa kohdassa viitattiin vuoden 1685 raamatunpainoksen laatijoiden perusteluihin. Korostettiin siis liittymistä pe-

²⁵ Polén Bergenheimille 27.6., 10.7.1857 ja Bergenheimin vastauskonseptit 5.7., 13.7.1857; Ingman Bergenheimille 8.8.1857. SKHSA D 60 I VA; *Kuuliala* 1934, 64–66.

²⁶ Ingman Bergenheimille 27.12.1857. *Cederberg* 1911, 245–248; tklin pk 30.12.1857 § 59. A I 87 TTA TMA; *A(kiander)* 1858, 242s; *Kuuliala* 1934, 62.

rinteisesti noudatettuun tapaan. Lisäksi mainittiin, ketkä olivat olleet Ingmanin asiantuntijoina. Käännöksen koeluonne tuotiin painokkaasti esiin: ”Suomen Pipliaseura toivoo siis tästä korjauksesta saavansa suosiollisia ja perustettuja muistutuksia, jotka se mielellään ja velvollisesti käyttää tulevissa Raamatun painoksissa.” Ingman piti esipuhetta taitavasti laadittuna ja uskoi sen sulkevan suun niiltä, jotka arvostelivat menettelyn laillisuutta.²⁷

Uuden raamatunlaitoksen painatus saatiin päätökseen helmikuussa 1859. Turun tuomiokapituli myönsi arkkikiispan esityksestä sille myyntiluvan. Tämän pöytäkirjan pykälän arkkikiispa on kirjoittanut omakätisesti. Koeraamatun esipuhe ei kuitenkaan vaimentanut erityisesti herännäispiirien arvostelua, ei myöskään Ingmanin Berghille lähettämä kirje, jossa hän korosti toimittamansa kirjan koeluonnetta. Sekä Pohjanmaalla että Savossa pidetyissä rovastikuntakokouksissa herännäispapit esittivät syytöksen, että Ingmanin Raamatun levittäminen oli lain vastaista. Pohjanmaalla suunniteltiin asian viemistä prokuraattorille, sillä ei uskottu, että valitus tuomiokapituliin auttaisi. Pohjanmaan vastustuksen kärkimiehelle Wilhelm Österbladhille näyttää olleen päivänselvää, kenen syytä koko ”laiton” tilanne oli: ”Sillä menee liian pitkälle, että koko Suomen kirkko ja papisto, niin, Herra itsekin, saa luvan pyöriskellä nöyrästi tomussa yhden Arkkikiispan omavaltaisen ja kunnianhimoisen mahtisanan edessä.”²⁸

Ingmanin koeraamatun levittämisestä syntynyt kiista jäi Pipliaseuran ja tuomiorovasti Renvallin selvitettäväksi, sillä Bergenheim oli talvikauden 1859–1860 Pariisissa. Seuran johtokunta laati senaatin kehotuksesta vastineen Österbladhin ja muiden herännäispappien jättämään valitukseen, jossa oli myös ehdotettu, että raamatunkäännöstä valmistelemaan asetettaisiin komitea.²⁹

Palattuaan matkalta Bergenheim otti syksyn 1860 rovastikuntakokouksissa puheeksi myös Ingmanin käännöksen. Elias Malachias Rosengren arvosteli sitä väärästä opista. Arkkikiispa ei tyytynyt ylimalkaiseen syytökseen, vaan vaati Rosengrenia yksilöimään harhaoppisiksi väittämänsä kohdat. Kaikissa rovastikunnissa Bergenheim tiedusteli mielipiteitä Ingmanin työstä. Hän ke-

²⁷ Ingman Bergenheimille 4.10., Bergenheim Ingmanille 29.10.1858. *Cederberg* 1911, 248–250; johtokunnan pk 25.10.1858 § 8. SPSA C:4 TMA; Ingman Bergenheimille 12.11.1858, 9.2.1859. SKHSA D 60 I VA; *Biblia* 1859, III–IV.

²⁸ Tklin pk 16.2.1859 § 36. A I 89 TTA TMA; Ingman Berghille 1.11.1859. Coll. 20 HYK; Österbladh Berghille 22.11.1859. Coll. 20 HYK; *Kuuliala* 1934, 69s; *Raittila* 1981, 235.

²⁹ Pipliaseuran johtokunnan pk 30.4., 18.7.1859. SPSA C:4 TMA; Akiander Renvallille 27.2.1860. Renvallin kok. I:4 TMA; *Kuuliala* 1934, 71–73; *Puukko* 1946, 277s, 281; *Raittila* 1981, 236.

hotti lähettämään huomautukset seuraavan tammikuun loppuun mennessä. Arkkipiispa muistutti kuitenkin painokkaasti, että huomautukset oli perusteltava ja jokainen virhe yksityiskohtaisesti osoitettava.³⁰

Pohjanmaan herännäisppien esiintyminen sai aikaan sen, että senaatti päätti asettaa komitean uudistamaan raamatunkäännöstä. Tuomiokapituleja kehoitettiin tekemään ehdotuksia sopivista jäsenistä. Senaatti asetti komitean 11.4.1861 ja kutsui siihen Turun tuomiokapitulin ehdottamina Ingmanin, Tavassalon rovastin Helanderin ja Hämeenlinnan lukion teologian lehtorin Gustaf Israel Lindströmin sekä puheenjohtajaksi professori Geitlinin. Kuopion kapitulin ehdottamina kutsuttiin tuomiorovasti Borg ja lehtori Bergh sekä Porvoosta lukion kreikan lehtori Samuel Johan Gustaf Smalén. Komitean tehtävä osoittautui vaikeaksi, eikä tuloksia syntynytkään koko 1860-luvulla.³¹

Bergenheimin aktiivisuus Raamatun kielenkorjauksessa toi hänelle ikävää julkisuutta ja myös epäoikeutettua arvostelua. Osasyynä oli siinä, että Ingman työnsä edistyessä luopui alkuperäisestä varovaisen korjaamisen linjastaan. Tunnetusti härkäpäinen Bergh taas oli varmasti selvillä siitä, ettei Bergenheim ollut halunnut häntä kirkollisiin komiteoihin, mikä kiristi hänen asennettaan juuri arkkipiispaan. Berghin syyte piispan vallanhimosta vaikuttaa kohtuuttomalta, koska Bergenheim oli ollut valmis luopumaan arvostelua herättäneestä menettelytavasta. Ne henkilöt taas, joiden asiantuntemukseen arkkipiispa tässä kysymyksessä nojautui, pitivät hänen suunnitelmaansa alun perin täysin hyväksyttävänä.

4.4.9. Ensimmäiset askeleet kohti piispainkokousta ja ulkosuomalaistyötä

Suomen kolmas hiippakunta perustettiin arkkipiispan viran ollessa Melartinin jälkeen avoimena. Kuopion hiippakunnan syntyvaiheet itse asiassa viivästyttivät Bergenheimin nimittämistä. Ensimmäisessä piispanvaalissa sai eniten ääniä Limingan kirkkoherra Aron Gustaf Borg. Toiselle ehdokassijalle pääsi vaalin perusteella Iisalmen kirkkoherra Robert Valentin Frosterus ja kolmannelle dogmatiikan professori Axel Adolph Laurell. Kaikki olivat arkkipiispalle tuttuja: Borg sekä Turun lukiosta että Bergenheimin omasta reaali-koulusta, Frosterus jo nuoruudenystävänä sekä Laurell opiskeluajalta ja kadettikoulusta. Virkaan nimitettiin Frosterus, ja ainakin Borgilla oli myöhem-

³⁰ Rkpk:t 1860, tässä erityisesti Mynämäki, Hämeenlinna. E VII 3, 18 TTA TMA.

³¹ Tklin pk 13.3.1861 § 9. A I 91 TTA TMA; tklin kirje 173/13.3.1861. B I 128 TTA TMA; Puukko 1946, 281–298.

min se käsitys, että näin tapahtui nimenomaan Bergenheimin uutteran taustatyön ansiosta. Vaalin jälkeen, mutta ennen nimitystä, arkkipiispa näyttääkin ajatelleen, ettei Borg olisi virkaan etuoikeutettu. Lähettäessään kenraalikuvernöörille suosituksensa Ulvilan kirkkoherranvirkaan Bergenheim näet otti huomioon sen mahdollisuuden, että Laurell nimitettäisiin.¹

Marianpäivänä 1851 Bergenheim vihki Turun tuomiokirkossa Frosteruksen piispan virkaan. Myös Frans Ludvig Schauman oli mukana juhlallisuuksissa ja arvioi Suomen silloista piispakuntaa kirjeessään todeten: ”Kuopion uusi piispa on mielestäni paljon parempi molempia muita piispoja, ennen muuta siitä syystä, ettei hänessä ole piispallista pöyhkeyttä”² Frosteruksen ja Bergenheimin välinen yhteistyö oli kaikin puolin ongelmatonta.

Lähtökohdat Ottelinin ja Bergenheimin piispalliselle kanssakäymiselle eivät olleet parhaat mahdolliset, sillä Porvoon piispa oli arvostellut lehtori Bergenheimin tapaa puuttua kirkollisvirkakunnan leski- ja orpokassan asioihin sekä edustanut hiippakuntajakoasiassa toista näkemystä kuin tämä. Se, että arkkipiispa oli Widerholmin raamattulaitoksen julkaisulupa-asiassa 1851 arvostellut Porvoon tuomiokapitulin toimia, ei luultavasti parantanut suhteita Otteliiniin.³ Näyttää kuitenkin siltä, että vuosien mittaan myös nämä piispat löysivät luontevan yhteistyötavan, mitä lieenee helpottanut lopulta varsin suuri asenteiden yhdenmukaisuus.

Ehkä osittain oman asiantuntemuksensa rajat tiedostaen, mutta varmasti myös kokeneena hallintomiehenä ja tehokkaana organisoijana Bergenheim veti toiset piispat mukaan, kun hän ryhtyi suunnittelemaan kirkollisten komiteain toiminnan käynnistämistä. Se lähti liikkeelle piispojenvälisen kirjeneuvottelun jälkeen. Piispojen ensimmäinen yhteisneuvottelu lieene pidetty kansanvalistuskomitean istuntojen yhteydessä, jolloin oli luotava yhtenäinen rintama kansanopetuksen kirkollisen valvonnan puolesta. Itämaisen sodan aikaan piispojen välillä oli yhteyttä ainakin sillä tavoin, että arkkipiispa toimitti sodan johdosta lähettämiään kiertokirjeitä muille malliksi, ja keisarin Helsingin-vierailun aikaan piispat neuvottelivat kirkoissa luettavan turkkilaisrukouksen sanamuodoista. Eräissä tilanteissa kenraalikuvernööri kääntyi ensin juuri arkkipiispan puoleen ja kehotti tätä ilmoittamaan tarpeellisista toimista toisille piispoille ja tuomiokapituleille. Kun kirkolliset komiteat alkoivat koontumisensa, piispoille tarjoutui luontevasti tilaisuuksia yhteiseen neuvon-

¹ Kuopion piispanvaalin nimitysasiakirjat. VSV 463/1851 VA; Bergenheim Menšikoville 20.12.1850. KKK 54/1850 VA; Borg Hedbergille 2.1.1868. Coll. 225 HYK.

² Tklin pk 27.3.1851 § 1. A I 81 TTA TMA; ÅU 26.3.1851; Schauman Ernst Odert Reuterille 17.5.1851. SLS 629.6.1 HYK.

³ Bergenheim Ottelinille 21.12.1851. C. G. Ottelinin kok. 1 VA.

pitoon. Niinpä mainitaan, että he syyskuussa 1858 keskustelivat Aunukseen muuttaneiden suomalaisten sielunhoidon järjestämisestä.⁴

Ensimmäinen varsinainen ”piispainkokous” pidettiin Heinolassa elokuussa 1856. Bergenheim kutsui silloin Ottelinin ja Frosteruksen 10–12 päiväksi neuvottelemaan ”muutamista tärkeänpuoleisista koulu- ja seurakunta-asioista”. Varsinaisena aiheena oli uuden koulujärjestyksen edellyttämän oppikirja- ja oppikurssiluettelon laatiminen. Heinolan kokous sai työnsä valmiiksi arvioitua lyhyemmässä ajassa, sillä sitä pidettiin 9.—14.8. Piispat saivat valtion varoista matkakorvauksen ja allekirjoittivat lopullisesti esityksensä, jota Bergenheim näyttää viimeistelleen, komiteain kokousten yhteydessä Turussa maaliskuussa 1857. Kokouksen ehdotus sai senaatissa suopean vastaanoton, sillä piispojen esitys vahvistettiin sellaisenaan.⁵

Porvoon tuomiokapitulin ”oppositiolehtori” August Lindfors oli sitä mieltä, että tämä piispainkokous oli ylittänyt valtuutensa, sillä kommentoidessaan myöhemmin koulujen oppikurssien syntyhistoriaa hän totesi, että koulujärjestyksen mukaan kurssit olivat piispojen ja tuomiokapitulien yhteisesti määrittäviä. Samaan koulujärjestyksen pykälään viitaten piispat olivat ehdotuksensa laatineet, tosin tiedostaen Lindforsin mainitseman ristiriidan. Kirjelmässään piispat näet mainitsivat hyväksyneensä muun muassa uusia oppikirjoja, mikä oikeastaan oli kapitulien asia. Piispat eivät silti katsoneet loukanneensa kapitulien oikeutta. Lindforsin mielestä tilanne oli kuitenkin yksiselitteinen: ”Enpä tiedä, kumpaa olisi enemmän hämmästeltyä: piispojen rohkeutta vai senaatin velttoutta, kun se sallii ilmeistä lainvastaisuutta.”⁶

Jo ennen arkkipiispaksi tuloaan Bergenheimillä olivat mielessä ne ”ulko-suomalaiset”, jotka oli lähetetty Siperiaan pakkotyöhön tai siirtolaisiksi. Hän ehdotti 1848 Piipliaseuran kokouksessa, että Siperiaan toimitettaisiin Raamattuja, Uusia testamentteja ja Evankelisen seuran traktaatteja siellä oleville suomalaisille. Toiminnan taustana oli vuoden 1826 asetus, jonka mukaan karkotetuille oli toimitettava uskonnollista kirjallisuutta. Arkkipiispaksi tultuaan Bergenheim lähetti syksyllä 1850 Evankelisen seuran traktaatteja Itä-Siperiaan. Vuonna 1851 hän Piipliaseuran vasta valittuna puheenjohtajana ehdotti, että Itä-Siperian uudisasukkaille lähetettäisiin kirjallisuuspaketin mukana myös Raamattuja. Seuran muut jäsenet kannattivat Bergenheimin ehdotuk-

⁴ Komitean käynnistämistä koskevat kirjeet 1851. I I:10 TTA TMA; senaatin lausunto 24.9.1858. VSV 73/1859 VA.

⁵ Bergenheim Ingmanille 29.7.1856. *Cederberg* 1911, 236; tal.os. KD 22/498 1857 VA: *kkje* 427/29.4.1857.

⁶ Lindfors Edvard af Brunérille 9.2.1860. SLS 595.11 HYK; *Näsman* 1980, 125.

sia. Vuosien 1850 ja 1851 ehdotukset saattoi panna liikkeelle Matthias Alexander Castrénin 1849 laatima selvitys Siperian suomalaisten oloista.⁷

Castrénin kertomusta käsiteltiin senaatissa toukokuussa 1849, ja senaatti päätti esittää suomalaisen papin ja katekeetan palkkaamista valtion kustannuksella huolehtimaan Siperian suomalaisten sielunhoidosta. Hanke osoitautui kuitenkin poliittisesti arkaluontoiseksi, sillä karkotetut olivat Venäjän lakien alaisia, ja heidän asiansa kuuluivat Venäjän sisäasiainministeriölle. Ministeriön mielestä Irkutskin luterilainen pappi teki parhaansa myös suomalaisten hoitamisessa. Niinpä senaattikin tammikuussa 1852 totesi, etteivät nämä muuta sielunhoitoa tarvinneetkaan. Tällaisen mielipiteen muutoksen sai aikaan poliittinen varovaisuus: suomalaisten omat toimet olisi voitu tulkita puuttumiseksi Venäjän oloihin.⁸

Myös Bergenheim näyttää tunteneen tämän poliittisen näkökohdan. Hän sai näet 1852 Irkutskin pastorilta Konstantin Butzkelta kirjeen, jossa tämä kiitti arkkipiispaa Siperiaan lähetetyistä suomenkielisistä julkaisuista, selosti suomalaisten oloja ja esitti suomalaisen papin palkkaamista Minusinskin piirikuntaan. Butzken mielestä suomalaisiin olisi tehnyt syvän vaikutuksen, jos arkkipiispa lisäksi olisi lähettänyt näille oman paimenkirjeen. Bergenheim otti Butzken kirjeen esiin vasta Turun pappeinkokouksessa 1859, jossa Schaudman ehdotti näille suomalaisille palkattavaksi valtion varoin sielunhoitajan. Poliittinen tilanne oli nyt muuttunut, ja ehdotuksen tekeminen siitä syystä risiköintä. Arkkipiispa mainitsi pappeinkokouksessa, että hänkin piti asiaa tärkeänä ja oli sitä aiemminkin suunnitellut, mutta kun ei ollut mielestään keksinyt sopivaa papin asemapaikkaa, jättänyt asian odottamaan.⁹ Kaikessa toimeksipanevan arkkipiispan esittämänä tällainen perustelu vain vahvistaa ajatusta poliittisista esteistä, jotka nyt olivat poistuneet.

Siperian suomalaisten sielunhoidon poliittiseen arkaluontoisuuteen viittaa lisäksi se, että arkkipiispa ei vitkastellut erään toisen, samana vuonna 1852 saamansa kirjeen aiheuttamissa jatkotoimissa. Lontoon ruotsalaisen seurakunnan pastori G. W. Carlson kirjoitti helmikuussa 1852 Bergenheimille ja pyysi, että tämä arkkipiispan arvovallallaan hankkisi Suomen valtiolta avustusta seurakunnan toimintaan. Suomalaiset merimiehet kävivät edelleen seurakunnan kirkossa, vaikkeivät suomalaislaivat vuoden 1809 jälkeen enää maksaneetkaan sille avustusta. Carlson kertoi nyt, ettei kirkolla ollut riittävästi varoja suomalaisten asioiden hoitamiseen. Arkkipiispa toimitti kirjeen se-

⁷ Pipliaseuran johtokunnan pk 23.10.1848 § 11, 18.1.1851 § 8. SPSA C:2—3 TMA; Evankelisen seuran johtokunnan pk 26.10.1850. SESA C:2 TMA; *Juntunen* 1983, 48—54, 88, 107.

⁸ *Juntunen* 1983, 88—90.

⁹ *Ppk* 1859, 164—170; *Juntunen* 1983, 90, 104—107.

naattiin ja esitti, että Suomen valtio maksaisi vuosittain avustusta saman summan, 100 punttaa, minkä Norjakin maksoi alamaistensa sielunhoitoon saamastaan avusta. Lisäperusteena Bergenheim mainitsi sen, että Englannissa saattaisi herättää kummeksuntaa, mikäli Suomi ei haluaisi tehdä mitään maanmiestensä hengelliseksi hyväksi, erityisesti koska Englanti itse ulotti uskonnollisen toimintansa laajalle. Keisari myönsi varat.¹⁰

Kymmenen vuotta myöhemmin 1862 Lontoon ruotsalaisen seurakunnan silloinen pastori Fredrik Theodor Carlson lähetti lahjarahoja Suomessa nälkää näkevien auttamiseksi. Arkkipiispa kiitti lähetyksestä ja ilmaisi ilonsa myös siitä, että Carlson oli osoittanut ystävällisyyttä hänen August-pojalleen. Tämä oli lähtenyt merille, joten Bergenheimillä oli ulkosuomalaistyöhön tällainenkin kosketuskohta.¹¹

Helpommin kuin Itä-Siperiassa olevien suomalaisten sielunhoito järjestyi papin ja katekeetan palkkaaminen Aunuksen muuttaneiden suomalaisten tarpeisiin. Suomalaisia oli muuttanut sinne pakoon nälkää ja työttömyyttä, niin että 1850-luvun lopulla heidän määränsä läheni kahta tuhatta. He liikkuiivat suomalaisella passilla, olivat lähinnä tehdastyössä ja palvelijoina ja maksoivat veronsa Suomeen. Vuonna 1849 Aunuksen suomalaiset ilmoittivat olevansa valmiit maksamaan, mikäli saisivat suomen kielen taitoisen sielunhoitajan. Pietarin Pyhän Marian suomalaisen seurakunnan kirkkoherra Karl Wilhelm Sirén ryhtyi hoitamaan asiaa, kun Venäjän sisäasiainministeriö oli evännyt matkapaperit tehtävään jo ilmoittautuneelta David Sireliukselta. Tämä ongelma ratkaistiin niin, että Sireliuksesta tuli Aunuksen saksalaisen papin apulainen. Sireliuksen sopimukseen kuului, että hän vieraili Aunuksessa kolme kertaa vuodessa. Lokakuussa 1855 hänet asetettiin virallisesti Aunuksen kuvernementin luterilaisen seurakunnan apulaiseksi.¹²

Sirén pyrki kuitenkin siihen, että varat suomalaisten sielunhoitoon saataisiin muilta kuin köyhiltä seurakuntalaisilta itseltään. Hän lähettikin kirjeen arkkipiispalle, joka otti asian puheeksi 1858 pitämässään ”piispainkokouksessa” Turussa. Piispat esittivät senaatille, että valtion varoista myönnettäisiin rahat suomalaisen papin ja koulumestari-lukkarin palkkaamiseen. Senaatti puolsi anomusta, ja niin keisarikin asian ratkaisi tammikuussa 1859.¹³

¹⁰ Carlson arkkipiispalle 20.2., 29.10.1852. I V 4 TTA TMA; Bergenheim senaatille 1.5.1852. Tal.os. KD 15/495 1852 VA.

¹¹ Kopio lahjakirjasta, Bergenheimin vastuskonsepti. I I 4 TTA TMA; August Bergenheimin kirjeet kotiväelleen eri laivoilta ja satamista 1860—1863. EB.

¹² *Ruutu* 1936, 9—12, 19s, 26—30.

¹³ Tal.os. pk 24.9.1858. VA; VSV 73/1859 VA; *Ruutu* 1936, 30s.

Turun pappeinkokouksessa 1859 voitiin sitten viitata Aunuksen suomalaisten seurakunnallisten olojen järjestelyihin, kun keskusteltiin Itä-Siperian suomalaisten tilanteesta. Myös Porvoon pappeinkokouksessa 1860 keskusteltiin Siperian suomalaisten sielunhoidosta ja päätettiin pyytää tuomiokapitulia anomaan hallitukselta määrärahaa tähän tarkoitukseen. Turun tuomiokapituli hoiti nyt asiaa eteenpäin ja esitti syyskuussa 1860 senaatille, että myös Minusinkin piirikuntaan palkattaisiin suomalainen pappi ja katekeetta. Senaatti pyysi ehdotuksesta muiden kapitulien lausunnot ja puolsi asiaa. Venäjän siäsaasiainministeriön myönteinen kanta saatiin loppuvuodesta 1862, ja helmikuussa 1863 keisari hyväksyi papin ja katekeetan palkkaamisen valtion varoin. Turun tuomiokapituli julisti viran haettavaksi ja valitsi, tarkan harkinnan jälkeen, ensimmäiseksi Itä-Siperian siirtolaispapiksi Sipoon kappalaisen Herman Wilhelm Roschierin.¹⁴

Piispojen keskinäinen neuvonpito on arkkipiispa Edvard Bergenheimin omaa aloitteellisuutta. Ulkosuomalaistyön osalta varsinaiset uudet ideat tulivat muualta, mutta hän oli niitä valmis edistämään, mikäli niihin ei sisällynyt poliittisesti arkaluontoisia tekijöitä. Oli luonnollista, että maan ulkopuolella asuvien asioissa käännyttiin juuri arkkipiispan puoleen. Bergenheim teki ulkosuomalaistyöstä kuitenkin kaikkien piispojen yhteisen asian. Käytännön tehtävät näyttävät kulkeneen ainakin osittain Turun tuomiokapitulin kautta.

¹⁴ *Ppk* 1859, 166—169; tkplin kirje senaatille 725/29.9.1860. B I 127 TTA TMA; *Juntunen* 1983, 91s, 107—109; *Koskenvesa* 1984, 232s.

4.5. Piispan ja perheenisän henkilökuva

Eri yhteyksissä on jo käynyt ilmi, että arkkipiispa Bergenheim oli tarkka piispallisesta arvostaan ja esiintyi mielellään juhlavasti, koska katsoi korkean virkansa sitä edellyttävän ja antavan siihen mahdollisuuden. Hänen ulkonainen esiintymistapansa teki hänestä kirkkoruhtinaan. *Frosterus* on tulkinut tätä piirrettä siten, että Bergenheim pyrki ulkonaisella näyttävyydellä korvaamaan teologisen asiantuntemuksensa puuttumista. Luultavasti Bergenheimillä oli lisäksi luontaista mieltymystä seremonioihin ja erilaisiin kunnianosoituksiin. Pieni, mutta kuvaava yksityiskohta on, että Bergenheim episkopaattinsa alussa vaivautui korjailemaan tuomiokapitulin pöytäkirjoja ja muita asiapapereita lisäämällä oman nimensä eteen sanat ”Herra Arkkipiispa”, millöin sihteeri oli ne jostakin syystä unohtanut. Kun Ingman 1857 valvoi Helsingissä koeraamattunsa painatusta, hän kuvasi pääkaupungin tunnelmaa miellyttäväksi, koska ”siellä ei tiedetä mitään sellaisesta prelaattimaisesta tärkeydestä kuin Turun hiippakuntakaupungissa”.¹ Ei ole epäilystä siitä, kenen olemus painoi leimansa Turun henkeen.

Kirkkoruhtinas Bergenheim näyttää olleen myös siinä, miten hän suhtautui alaisiinsa. Esimies tunsi arvonsa, eikä arkkipiispa Bergenheim tietävästi ollut lähemmin tuttu edes kapitulinsa jäsenten kanssa lukuunottamatta niitä, jotka hän tunsi jo varhaisemmilta vuosilta. Ilmeisesti tuomiorovasti Renvallkin pysyi hänelle enemmän oppilaana ja alaisena, sillä huolimatta monivuotisesta yhteistyöstä tämäkään ei ollut sinut piispansa kanssa. Bergenheim oli ”täysiverinen prelaatti”. Tällainen muodollisuus selittyy osittain myös ajalle ominaisista käyttäytymismalleista, mutta toisaalta juuri Bergenheimin aikalaiset kiinnittivät tähän piirteeseen huomiota. Niinpä Stenbäck piti 1852 Ylistaron kirkon vihkiin arkkipiispan esiintymistä ”arvokkaan muodollisena mutta ystävällisenä kuten tavallisesti”. Fredrik Gabriel Hedbergin isä kertoi puolestaan 1850 arkkipiispan keskustelleen kanssaan ”kohteliaan alentuvasti”.²

Tarkastusmatkoillaan Bergenheim esiintyi mielellään koko piispallisessa juhla-asussa, mihin kuului kuorikaapu ja risti. Tässä kohden hänen mieltymyksensä olivat toiset kuin esimerkiksi Schaumanin, joka piispaksi tultuaan käytti kaapua vain kerran, virkaanasettajaisissaan. Bergenheim piti myös arvossa erilaisia kunniamerkkejä. Hän sai itse kadettikouluaikaan 1828 palk-

¹ Ingman Kihlmanille 4.4.1857. *Ruuth* 1937, 335; esim. tklin pk:t 1850—1855, tklin kirjeet 1850—1855. A I 80—85, B I 117—122 TTA TMA; *Frosterus* 1884, 356.

² ”den fullfjädrade prelaten”. *Cederberg* 1908, 46; Stenbäck Kihlmanille 22.5.1852. *Ruuth* 1937, 267; Erik Johan Hedberg pojalleen 16.11.1850. Coll. 225 HYK; *Paunu* 1952, 112s.

kioksi kansalaisansioista jäsenyyden Pyhän Annan ritarikunnan kolmannessa luokassa, ja 1842 keisari myönsi hänelle jäsenyyden Pyhän Vladimirin ritariston neljännessä luokassa. Pyhän Stanislauksen ritarikunnan ensimmäisen luokan jäsenyyden hän sai 1854 ja Pyhän Annan ensimmäisen luokan 1855. Viimeksi mainittua voi pitää osoituksena itämaisen sodan aikaisten ansioiden huomaamisesta. Se liittyi myös Bergenheimin keisarinvaihdoksen johdosta tekemään Pietarin-matkaan. Helmikuussa 1863 Bergenheimille myönnettiin Pyhän Vladimirin ritarikunnan toisen luokan suurristi. Elmgrenin tietämän mukaan arkkiepiispalla oli tapana huomauttaa, elleivät papit kantaneet kunniamerkkejään, milloin tilaisuuden luonne sitä olisi edellyttänyt.³

Se, että arkkiepiispa oli perin arka arvostaan, herätti huomiota ja närkästystä, mikä tuli näkyviin esimerkiksi yliopiston sääntökomitean ja kansanvalituskomitean kokousten yhteydessä. Syksyllä 1858 Bergenheim joutui puuttumaan Turun lukiossa ilmenneisiin kurinpito-ongelmiin. Itse asiassa arkkiepiispa oli lukiolaisten puolella, koska hän oli sitä mieltä, että rehtori Hjelt oli menetellyt liian ankarasti. Bergenheim piti kuitenkin lukiolaisille puhuttelun ja yritti kaikin tavoin rauhoittaa tilannetta. Nuoriso osoitti silti mieltään poistumalla koulusta kesken päivän. Tätä Bergenheim piti myös itseensä kohdistuneena vastalauseena ja osoituksena siitä, että lukiolaiset väheksyivät arkkiepiispan arvoa. Niinpä hän vei asian senaattiin ja totesi, että ensimmäisen kerran hänen neuvonsa eivät olleet nuorisoon tehonneet. Hän esitti, että oppilaitos suljettaisiin loppulukukaudeksi, jotta oppilaat saisivat muistutuksen omavaltaisuudestaan. Senaattiin vetoaminen tuli julkiseksi eikä se ollut arkkiepiispalle eduksi. Lehtori Heikel kirjoitti:

Arkkiepiispa parka! Aina hän on esillä. En ole vielä saanut luettavakseni ns. valkoista kirjaa, joka hiljakkoin tai jokin aika sitten on syntynyt ja kuuluu sisältävän monia herjauksia myös hänestä. Meissä kaikissahan on vikamme, mutta ihminen on jossain määrin taipuvainen, ehkä myös oikeutetusti, vaatimaan, että niiden olisi oltava pienempiä tai ainakin vähemmän ilmeisiä, jos on kyse arkkiepiispasta. Ja meidän arkkiepiispallammehan on omat omituisuutensa, mutta kyllä hänessä on myös monia hyviä puolia . . . Arkkiepiispa oli sitä mieltä, ettei hän voinut antaa leikkiä virallaan, ja siksi hän sotki asiaan senaatin; mutta minä pidän sitä taktillisesti huonona, eikä hän sillä mitään voittanutkaan. Tämä kaikki maksoi hänelle paljon, hänen omien sanojensa mukaan enemmän kuin mikään muu niinä 35 vuotena, jotka hän on ollut tekemisissä koulunuorison kanssa.

³ Elmgrenin päiväkirja 27.11.1858. *Maliniemi* 1939, 324s; VSV 264/1863 VA; *Rein* 1838, 118–121; *Voipio* 1936, 142; *Matinolli* 1976, 77.

Senaatti palautti asian, mikä merkitsi arkkipiispalle tiettyä kasvojen menetystä.⁴

On mahdollista, että tällaisilla seikoilla oli vaikutusta siihen, miten Bergenheimin kannanottoja eri piireissä arvostettiin. Arkkipiispan vaikutusvalta väheni Bergenheimin aikana ainakin yliopistossa. Sekä Tengström että Melartin olivat vaikuttaneet yliopiston virkanimityksiin vielä arkkipiispakaudellaan, mikä selittyy sillä, että Tengström oli yliopiston varakansleri ja Melartinilla professoriajaltaan tiivis yhteys yliopistoon ja hyvät suhteet Pietariin. Bergenheim ei tiettävästi puuttunut yliopiston asioihin missään vaiheessa, lukuunottamatta sitä, että hän toimi sääntökomiteassa. Ehkä oli entisten aikojen perua siinä, että Ingman 1858 arveli voivansa arkkipiispan suosituksen perusteella saada vapautuksen professoriväitöksen laatimisesta.⁵

Bergenheimiä arvosteltiin varsin terävästi. Yksi suorasukaisimpia oli ”piispojen ja prelaattien” kansakoulupolitiikkaan kyllästynyt Uno Cygnaeus, jonka vahvimpia arviointeja olivat nimitykset ”Arkkipiispa” ja ”Erkediabolus”. Vuosien mittaan arkkipiispan arvosteleminen väheni, mutta vielä 1863 Ingman totesi Durchmanille onnitellessaan tätä rovestin arvosta:

Onnea nyt, ollakses provastina! Se on palkkas kuin olet kaikessa yksinkertaisuudessa kunnioittanut sitä päämiestä, jota moni muu parjaa. Ukko parka kävi täällä. Hän oli varsin isällinen minua kohtaan kun käväisin kahdesti häntä oppimassa.⁶

Bergenheimin poliittinen varovaisuus herätti arvostelua sekin. Nähtävästi tietty diplomaattinen varpaillaan oleminen oli hänelle muutenkin ominaista. Kun Stenbäck 1853 olisi halunnut omistaa kääntämänsä kasvatusopillisen teoksen arkkipiispalle, tämä piti parempana, ettei niin tehtäisi, jotta ”pahat kielet” eivät saisi aihetta, ”semminkään, kun meidän välillämme vallitsevaa molemminpuolista kunnioituksen ja luottamuksen suhdetta, jonka toivon aina jatkuvan, ei ole tarpeen vahvistaa millään julkisella ilmoituksella”. Lähetysseuraa perustaneet papit ihmettelivät Lopen piispantarkastuksessa 1857, miten, huolimatta suuresta lähetyskolehdistä, ”arkkipiispa saattoi olla niin varo-

⁴ Bergenheim senaatille 16.11.1858. Tal.os. KD 76/499 1858 VA; Heikel Schaumanille 25.11.1858. SLS 349 HYK; Elmgrenin päiväkirja 27.11.1858. *Maliniemi* 1939, 325; tklin pk 23.11.1858 § 1. A I 88 TTA TMA; *Tigerstedt* 1919, 38–40.

⁵ Ingman Durchmanille 17.11.1858. SKHSA D 29 VA; Ingman Bergenheimille 4.10.1858. *Cederberg* 1911, 249; Ingman Bergenheimille 9.2.1859. SKHSA D 60 VA; *Autio* 1981, 101–106, 111–114, 130, 191, 201s, 268–270, 276s.

⁶ Cygnaeus puolisolleen 20.4.1860. Uno Cygnaeuksen kok. 3 VA; Ingman Durchmanille 16.1.1863. SKHSA D 29 VA;

vainen kirkkopoliitikko, ettei asettunut lähetyssasiassa myönteisemmälle kannalle”. Luultavasti mielikuva poliittisesti ylivarovaisesta arkkipiispasta oli siivittänyt Elmgrenin tietoon tullutta huhua siitä, että arkkipiispa jonkin papisvihkimyksen yhteydessä olisi sanonut: ”Jos teidän seurakunnassanne joku haluaa kääntyä kreikkalaiseen oppiin, niin sitä ei pidä estellä, sillä Jumalan edessä kaikki uskonnot ovat saman arvoisia ja suvaitsevaisuus aikamme vaatimus.”⁷

Aikalaiset arvioivat myönteisesti Bergenheimin valppautta ja aktiivisuutta. Varsinkin koulumaailmassa hänen ansionsa tunnustettiin. Niinpä Engelbrekt Rancken arveli Tammissaaren koulun tarkastuksen edellä 1856, että arkkipiispalla olisi runsaasti huomautettavaa, mutta luotti siihen, ettei piispa ”ymmärtäväisenä ja kohtuullisena miehenä” vaatisi mahdottomia. Arkkipiispan aktiivisuus ei tosin aina näytä olleen papiston mieleen. Niinpä Ilmajoen rovasti Carl Rudolf Forsman kirjoitti Stenbäckille suunnitteilla olevasta rovastikuntakokouksesta, että hän lähettäisi kutsut vasta, kun arkkipiispan aikataulu olisi tiedossa, ”sillä olen samaa mieltä kuin Veli, että Hänen Kunnianarvoisuutensa mukanaoloa kokouksessa on vältettävä”. Kihlman, joka tutustui Bergenheimiin poikkeuksellisen läheltä, näyttää monissa tilanteissa puolustaneen arkkipiispaa. Niinpä hän kirjoitti 1854:

Hän tahtoi sitä, mikä on oikeaa, hän harrastaa sitä; saattaa istua tuntikausia ja puhua siitä (kuinka moni tekee edes niin paljon), mutta jos on vaikea päästä irti näkyvästä, vaikka surut ahdistavat, miten paljon vaikeampaa onkaan, kun kaikki käy hyvin ja seisoo kunnian kukkuloilla.⁸

Arkkipiispan talossa pidettiin Bergenheimin aikaan usein kutsuja. ”Arkkipiispalliset päivälliset” näyttävät tulleen lentäväksi sanonnaksi. Ilmapiiri oli hienostunut eikä tarjoilussa säästely. Kirkollisten komiteain kokousten yhteydessä päivällisvieraita oli runsaasti, ja kun kenraalikuvernööri von Berg helmikuussa 1859 vieraili Turussa, arkkipiispa tarjosi hänen kunniaakseen päivälliset. Ei ihme, että Bergenheim joutui valittamaan ministerivaltiosihteerille sitä, että arkkipiispan palkka ei riittänyt viran edellyttämien edustusmenojen katteeksi. Taloudelliset huolet eivät näin ollen jääneet vain opiskeluvuosiin. Oli tunnettua, että arkkipiispa Bergenheim oli velkainen, ja on kerrottu, että hän joutui pyytämään varakkaita rovasteja takuuseen veloistaan. Siitä huoli-

⁷ Stenbäck Bergenheimille 15.8.1853. I 1:10 TTA TMA; Bergenheim Stenbäckille 16.9.1853. Coll. 217 HYK; Elmgrenin päiväkirja 12.4.1857. *Maliniemi* 1939, 253; *Remes* 1976, 207.

⁸ Kihlman von Essenille 8.3.1852, von Essen Kihlmanille 15.6.1852. *Ruuth* 1937, 96, 174; Engelbrekt Rancken isälleen 9.3.1856. VSLB 90a VMA; Forsman Stenbäckille 23.7.1862. Coll. 217 HYK; *Aspelin-Haapkyliä* 1915, 310.

matta arkkikiispan talossa pidettiin yllä säädyn ja sen arvon mukaista elintaso.⁹

Arkkikiispan esikoispoika Christian kävi Turun yläalkeiskoulua kevääseen 1851 saakka. Hän oli oppilijan puolella, mutta opiskeli vapaaehtoisena aineena venäjää. Lukiolaisena hän lienee tuottanut vanhemmilleen huolta, sillä ensimmäisen luokan kevätlukukaudella hän oli yksi neljästä arestiin tuomitusta ja seuraavana keväänä 1853 rangaistuna arestilla ja lievemmillä ruumiillisella rangaistuksella. Kevään 1853 kurinpitohäiriöt herättivät myös julkista huomiota, niin että kenraalikuvernöörin sijainen Rokassovski lähetti niiden johdosta arkkikiispalle kirjeen, jossa hän pyysi tätä ryhtymään toimiin asian johdosta. Vuonna 1855 Christian ”vihdoin”, niin kuin isä kirjoitti, suoritti ylioppilastutkinnon. Hän sai arvosanan laudatur. Sen jälkeen Christian muutti kaartin kasarmiin voidakseen osallistua sotilasharjoituksiin. Tämä ei ollut isän mieleen: ”En kuitenkaan katsonut, että minun pitäisi tai että voisinkaan asettua sitä vastustamaan”.¹⁰

Christian opiskeli myöhemmin Haminan kadettikoulussa, valmistui sieltä ja toimi Venäjän armeijassa. Myös nuorempi veli August opiskeli Haminassa, mutta erosi, ryhtyi opiskelemaan Turun merenkulkuoppilaitoksessa ja lähti merille. Yhteys kotiväkeen säilyi silti tiiviinä, sillä arkkikiispa sai kirjeitä eri puolilta maailmaa: ”Viime kirjeesi Honolulusta olemme saaneet”. Haminan kadettikouluun lähti 11-vuotiaana oppiin myös pojista kolmas, Edvard.¹¹

Tytöt kävivät Turun tyttökoulu. Perheessä oli myös ulkomaalainen lastenhoitaja. Arkkikiispa piti huolta lastensa kielitaidosta. Kuvaavaa on, että Pariisista 1860 lähetettyyn kirjeeseen arkkikiispa itse kirjoitti kuulumiset ruotsiksi, arkkikiispatar, joka ei koskaan tottunut kirjoittamaan ruotsia, saksaksi, Christian ranskaksi ja Wilhelmina-tytär englanniksi, jota hän oli Parii-

⁹ Hedbergin kalenteri 26.6.1852. Hedbergin almanakat VA; Stenbäck puolisolleen 23.2.1857. Coll. 217 HYK; Sirelius Cygnaeukselle 20.6.1857. UC vk VIII 2 b VA; HT 2.2.1859; Bergenheim Armfeltille 18.7.1859. AA Ila 13 VA; *Aspelin-Haapkyä* 1915, 300. Perimätieto kertoo, että Bergenheimin kodissa kaikki oli niin hienostunutta, että siellä ”kissatkin naukuivat ranskaksi”. *Erkki Kansanahon* kertoma.

¹⁰ Turun yläalkeiskoulun oppilasluettelot 1847–1851. TKA 40 VA; Turun lukion oppilasluettelot 1852–1853. TKA 37 VA; kenraalikuvernööri arkkikiispalle 5.7., arkkikiispa kenraalikuvernöörille 10.8.1853. KKK salainen akti 309/1853 VA; Bergenheim veljelleen Salomonille 2.2.1855, veljenpojalleen Adolphille 1.5.1861, 1.7.1862. EB; *Tigerstedt* 1919, 31s.

¹¹ August ja Edvard Haminasta vanhemmilleen ja sisaruksilleen 2.3.1853, 11.11.1854, 29.8., 15.10., 22.10.1855, Bergenheim pojalleen Augustille 19.3.1860, 4.5.1861, EB; *Colliander* 1918, no 257.

sissa opiskellut. Arkkipiispa Bergenheimin perheeseen syntyi 1851 poika Carl Adolf, joka kuitenkin kuoli jo 1855. Kuopus Nathalia Eugenia syntyi 1855. Perhe vietti kesiään piispan palkkapitäjässä Paraisilla.¹²

Arkkipiispan perheen jäsenten kesken näyttää vallinneen läheinen yhteys. Kirjeenvaihto osoittaa, että erilaisiin virkamuodollisuuksiin mieltynyt arkkipiispa oli perhepiirissään ymmärtäväinen, humaani ja lämmin isähahmo. Hänen omille lapsilleen antamiaan elämän eväitä olivat:

Älä unohda, että Jumalan silmät alituisesti pitävät huolta Sinusta ja että Hänen vahva kädensä tukee Sinua voimakkaasti kaikessa, mikä on oikein ja hyvää. Älä sen vuoksi milloinkaan lyö laimin sitä, että uskot itsesi Hänen hoitoonsa ja otat ohjenuoraksesi Hänen ikuisen totuutensa. Meidän ajatuksemme ja toivomuksemme kohtaavat silloin usein siellä ylhäällä, hyvän Isän luona, joka on aina meitä lähellä, niin kauas kuin me täällä alhaalla maan päällä voimmekin joutua eroon toinen toisestamme.¹³

¹² Turun tyttökoulun oppilasluettelot 1858—1863. TKA 47 VA; Bergenheim Rokassovskille 28.5.1851. KKK 146/1848 VA; Bergenheim veljenpojalleen Adolphille 2.2.1855. EB; Pariisin kirje 19.3.1860. EB; J. J. Fogelberg E. M. Rosengrenille 9.9.1853. Rosengrenin kok. ÅAB; *Colliander* 1918, no 257.

¹³ Esim. Bergenheim Carl Edvard Walleenille 28.12.1855. KKK 86/1849 VA; Bergenheim pojalleen Augustille 4.5.1861 ja veljenpojalleen Adolphille 1.5.1861, 10.3.1863 sekä muu lasten ja vanhempien välinen kirjeenvaihto 1850—1863. EB. Lainausta arkkipiispan kirjeestä Augustille 7.9.1859. EB.

5. Tutkimustulokset

Edvard Bergenheim (1798—1884) sai kodin perintönä kustavilaisen säätyläisnuorukaisen kasvatuksen, ranskan kielen taidon, mieltymyksen hienostuneeseen elämäntapaan ja tuoreen aatelisarvon. Haminan rauhan jälkeen 1809 ruotsalaissyntyinen isä valitsi perheensä kotimaaksi Venäjän keisarikuntaan liitetyn Suomen. Ruotsista turhaan tuomarinvirkoja hakenut isä nousi Vaasan hovioikeuden presidentiksi. Tämä tausta loi myönteisen perusasenteen Suomen uuden emämaan hallitsijaa kohtaan, eikä Bergenheimin perheellä näin ollen ollut syytä toivoa entisten aikojen palaamista. Uusi tilanne oli pikemminkin luonut edellytykset perheen elinolojen kohentumiselle. Vanhempien varhaisen kuoleman vuoksi suomalaisen äidin sukulaisten merkitys kasvoi. Ilmajokiset sukujuuret merkitsivät Bergenheimin perillisille vahvaa sidettä suomalaiseen isänmaahan ja myös suomen kieleen. Tämä ei kuitenkaan estänyt heitä suhtautumasta avoimin mielin niihin mahdollisuuksiin, joita Venäjän keisarikunta tarjosi suomalaisnuorukaisille.

Bergenheimin veljeksistä kaksi palveli upseerina Venäjän armeijassa. Heidän välityksellään sisarusarjan katseet tavallaan kääntyivät itään, Pietariin ja Kaukasiaan saakka. Yhteyksistä isän ruotsalaissukulaisiin ei ole löytynyt mitään mainintoja. Upseeriveljet hankkivat virkatehtävissään arvokkaita tuttavuuksia sekä suuriruhtinaskunnan että Pietarin avainhenkilöiden piiristä. Se, että Edvard Bergenheim lähti täydentämään opintojaan Tarton keisarilliseen yliopistoon eikä Ruotsiin Upsalaan, oli näin ollen varsin luonnollista. Oli kotiuduttu Venäjän keisarikunnan alamaisiksi.

Ylioppilaslevottomuudet ja kansallinen romantiikka värittivät Edvard Bergenheimin opiskeluvuosia (1817—1823) Turun yliopistossa, mutta hän näyttää pysyneen syrjässä molemmista ja sopeutuneen vaikeuksista ylhäältä tiukennettuun paternalistiseen järjestelmään. Raha-asiat olivat ylioppilas Bergenheimin ongelmana, tosin myöskään arkkipiispa Bergenheim ei päässyt eroon velkakierteestä. Filosofisessa tiedekunnassa suoritetujen opintojen vahvoja aineita olivat kokeelliseen havaintoon perustuvat luonnontieteet, tilastotiede ja yhteiskuntaoppi. Teologia sen sijaan jäi tulevan arkkipiispan opinnoissa lapsipuolen asemaan.

Opiskeluaikanaan Bergenheim joutui sekä Tartossa että Turussa kosketuksiin sellaisten kasvatusopillisten virtausten kanssa, jotka pyrkivät uudistamaan vallalla olevaa ulkolukupainotteista latinakoulupedagogiikkaa. Opetustyö Suomen kadettikoulussa Haminassa (1823—1832) lisäsi entisestään näitä yhteyksiä. Itse asiassa nuori Edvard Bergenheim oli tavalla tai toisella koske-

tuksissa kaikkien Suomen 1800-luvun alkupuolen merkittävien kasvatuksen uudistajien kanssa. Hän omaksui reaaliaineita ja uusia kieliä korostavan sekä ulkoluvun sijasta ymmärtämiseen tähtäävän opetusihanteen, jossa oli aineksia sekä filantropinistien että uushumanistien ajattelusta. Tämä näkemys syveni hänen Preussiin tekemänsä opintomatkan (1837—1838) vaikutuksesta.

Bergenheimin pedagogin ansiot ovat kiistattomat. Hän oli vahva didaktiikassa, tajusi käytännön kasvatuksen näkökohtia ja pystyi saavuttamaan nuorison luottamuksen. Bergenheim myös harrasti monipuolisesti pedagogiikkaa ja nousi aikansa opettajien eturiviin. Hänen omassa reaalikoulussaan (1840—1843) sovellettiin uusia ajatuksia käytäntöön. Laitos osoitti samalla perustajansa kykyä oivaltaa vallitsevan poliittis-yhteiskunnallisen tilanteen synnyttämiä tarpeita, vaatimuksia ja mahdollisuuksia. Keskeisen aseman antaminen venäjän kielelle herätti koulua kohtaan suopeutta sellaisissa piireissä, joissa toivottiin Suomen ja Venäjän lähenemistä. Myös Bergenheimin julkaisema historian oppikirja sopii esimerkiksi hänen poliittisesta lojaalisuudestaan, joka liitti hänet eräisiin johtaviin suomalaisvirkamiehiin, esimerkiksi Casimir von Kotherniin.

Mikäli Bergenheimin alkuperäiset toiveet olisivat toteutuneet, hän olisi siirtynyt Haminasta johonkin hyvätuloiseen kirkkoherranvirkaan. Hänen käsityksensä papin tehtävästä noudatti suomalaista yhtenäiskulttuuriajattelua, jonka mukaan seurakunnan paimen oli ennen muuta opettaja ja hallintomies sekä monien maallistenkin tehtävien hoitaja. Yhtenäiskulttuurin maaperästä nousi myös Bergenheimin uskonnollisuus, jolle oli ominaista varhaisemman pietismin sävyttämä puhdasoppisuus ja jossa korostui velvollisuudentunto, siiveellinen elämä, kuuliaisuus ja kunnollisuus sekä kirkollinen tapa. Bergenheimillä oli yhteyksiä herätysliikkeiden pappeihin, ja hänen asenteissaan näkyy myötämielisyyttä näitä kohtaan, mutta hänen omaan ajatteluunsa perinteisen uskonnollisen yhtenäisyyden särkevä pietistinen uskon tulkinta ei sopinut.

Siirtyminen Haminasta lukion lehtoriksi (1833—1850) Turkuun merkitsi koulumiehen uran jatkumista eikä leveämmälle kirkkoherran leivälle pääsemistä ja viittaa ponnahduslautateoriaan: lukion lehtori oli lähempänä arkkipiispanistuinta kuin parhaankaan pastoraatin paimen. Aikalaisten arvioissa ”kardinaali” Bergenheim saakin koko joukon syytöksiä pyrkyydestä, kannusten hamuamisesta ja esimiestensä mielistelystä. Toisaalta hänen tunnistusta saanut toimintansa kadettikoulussa ja monipuolinen aktiivisuutensa Turun lukion, tuomiokapitulin, kirkollisten seurojen ja palkkaseurakuntiensa tehtävissä nostivat hänet keskivertolehtorien joukosta näkyviin. Bergenheimillä näyttää olleen herpaantumaton työviire, harvinaisen paljon tarmoa ja energiaa sekä halua ja taitoa paneutua erilaisiin tehtäviin. Häntä kiinnostivat erityisesti hallinnolliset toimet, joita hän hoiti paitsi aloitteellisesti, myös pedanttisuutta lähentelevän täsmällisesti, samalla kuitenkin myös äärimmäi-

syyskiä karttaen ja joustavasti. Hän oli sekä pikkutarkka byrokraatti että valpasvaistoinen diplomaatti.

Jo lehtori Bergenheim sisäisti Nikolai I:n ajan kuuliaisuutta ja holhousta korostavan hallintomallin. Hänestä tiedettiin, ettei hän ollut fennomaani, liberaali eikä venäläisvastainen. Siksi autonomisen Suomen hallituspiireissä tunnettiin 1840- ja 1850-lukujen vaihteessa häntä kohtaan luottamusta. On kuvaavaa, että vapaamielisyyden ja skandinavismin tartuttama Ruotsi ei kummallakaan kerralla ollut Bergenheimin ulkomaanmatkan määränpää, vaan pelkkä läpikulkumaa Keski-Euroopan matkan varrella. Poliittinen luottettavuus oli tärkeä näkökohta juuri helmikuun vallankumouksen jälkivaiheessa tapahtuvan arkkipiispannimityksen kannalta.

Hiippakuntapapiston vaalin perusteella Bergenheim sai 1847 toisen sijan arkkipiispanvaalin ehdollepanossa. Jo ikääntynyt tuomiorovasti keräsi tälläkin kertaa eniten ääniä. Bergenheimin nimittämisen taustavoimat olivat lähinnä vaikutusvaltainen Casimir von Kothern ja ministerivaltiosihteeri Alexander Armfelt, joiden oli helppo löytää Bergenheimin koulumiestoiminnasta piirteitä suosituksiensa perusteluksi. Kenraalikuvernööri Alexander Menšikovilla ei ollut mitään syytä epäillä heidän ajamansa nuoren ja toimintatarmoisen ehdokkaan soveltuvuutta Suomen arkkipiispanistuimelle. Keisarikunnan etujen kannalta ei ollut tyystin samantekevää, millainen mies toimi keisarin ylimpänä kirkollisena luottamushenkilönä Suomen suuriruhtinaskunnassa. Bergenheim nimitettiin 1850.

Poliittisesti lojaalin arkkipiispan profiili terävöityi itämaisen sodan aikana (1853—1856). Bergenheimin valmius edistää kirkon ja papiston avulla keisarikunnan poliittista etua herätti erityisesti vapaamielisissä piireissä terävää arvostelua. Bergenheim kävi muun muassa Ahvenanmaalla tarkastusmatkalla talvella 1855 ja nuhteli vihollisen kanssa yhteistyöhön ryhtyneitä. Arkkipiispan myöntyvyyden ansiosta Suomen papisto sai kuitenkin sodan jälkeen runsaasti Aleksanteri II:n kiitollisuudenosoituksia. Bergenheimillä on saattanut olla myös tiettyjä poliittisen tarkoituksenmukaisuuden ajatuksia, mutta hänen lojaalisuutensa tausta selittyy myös luterilaisesta esivaltateologiasta ja hänen aikaisemmasta toiminnastaan. Arkkipiispan läheisesti tunteneet ovat pitäneet hänen poliittista puhdasoppisuuttaan sittenkin enemmän vakaumuksen kuin laskelmoinnin seurauksena. Joka tapauksessa näyttää siltä, että Bergenheimin toiminnassa keisarin luottamusmies vei voiton kirkon johtajasta silloin, kun oli kyse poliittisesta lojaalisuudesta: ”Lähetystyön edistäminen on sinänsä oikein, mutta lakkaa olemasta sitä täsmälleen sillä hetkellä, kun esivalta sen kieltää.”

Arkkipiispan virkaan liittyvä poliittinen vastuu vaikutti sen, että Bergenheim tiukensi kantaansa esimerkiksi pietistipappien toimintaan. Toisaalta hän veti juuri tästä joukosta useita lahjakkaita pappeja mukaan kirkolliseen uu-

distustyöhön, Pohjanmaan heränneistä papeista tosin lähinnä niitä, jotka olivat irtautuneet johtajavaltaisesta, epäterveitä piirteitä saaneesta kansanliikkeestä. Esivallan kannalta arveluttavasta toiminnasta luovuttuaan nämä papit saivat uudella tavalla osakseen yleistä luottamusta. Niinpä teologisesti heikolla pohjalla olevalle arkkipiispalle heistä tuli tarpeellisia asiantuntijoita, joiden omaksuma teologinen konservatiivisuus, varovaisuus ja tunnustususkollisuus miellyttivät häntä.

Bergenheimin persoonassa voi nähdä jonkinlaisen sisäisen ristiriidan myös uudistuspöytäkirjan ja konservatiivien välillä. Nuori Bergenheim laati huomattavan modernit pastoraali- ja kouluteesit, seurasi valppaana ajan henkeä ja oli avoin uudistusvirtauksille. Sellaisena hän vaikuttaa synnynnäiseltä uudistajalta. Ilmeisesti korkean viran tuoma monitahoinen vastuu sitten hautasi uudistuspöytäkirjan. Toisaalta Bergenheim kuitenkin kutsui kirkkolain uudistajaksi vapaamielisen Frans Ludvig Schaumanin ja tuki häntä koko valmistelutyön ajan, vaikka heidän näkemyksensä uudistustyön tavoitteista olivat osin vastakkaiset. Schauman oli arkkipiispan teologinen auktoriteetti myös kirkollisten komiteain työskentelyn vaatimissa arvioinneissa. Kaiken kaikkiaan Bergenheim oli teologisissa kysymyksissä pitkälle muiden varassa. Joustavuutensa ansiosta hän pystyi käyttämään hyväkseen toisten asiantuntemusta, pitämällä esimerkiksi piispojen kesken neuvottelukokouksia.

Bergenheimiä on yleensä pidetty itsevaltaisena kirkkoruhtinaana ja arkkipiispan konservatiivina. Hän suhtautuikin erittäin pidättyvästi perinteisten kirkollisten ja yhteiskunnallisten rakenteiden ja muotojen muuttamiseen. Varovaisuuden taustalla oli useimmiten huoli kirkon asemasta ja vaikutusvallasta, joiden hän pelkäsi horjuvan. Tällainen asenne vaikuttaa luonnollisesti toisesta näkökulmasta katsottuna kirkolliselta valtiopoliitikalta. Niin sen mielsivät useat korkeat suomalaisvirkamiehet, heidän joukossaan Bergenheimiä arkkipiispaksi ajanut von Kother. Bergenheim esimerkiksi suhtautui loppuun asti varauksellisesti kirkon ja koulun erottamiseen, vaikka realistisesti ajattelevana myönsikin erosta koituvan hyödyn. Hän otti myös voimakkaasti kantaa kansanopetuksen ja vasta syntyvän kansakoulun pitämiseksi kirkon valvonnassa. Näissä kysymyksissä näkyy hänen — sinänsä aiheellinen tai aiheeton — huolensa kristillisen kasvatuksen ja koko yhteiskunnan kristillisen perusvireen tulevaisuudesta. Toisaalta on myös totta, että Bergenheim on sekä hänen omana aikanaan että erityisesti myöhemmin tutkimuksessa liian yksipuolisesti leimattu konservatiiviksi kirkkoruhtinaaksi.

Turun arkkihiippakunta sai Bergenheimissä pitkää aikaa täysissä voimissa olevan paimenen. Arkkipiispakauden ensimmäinen vuosikymmen antaakin parhaan kuvan siitä, millainen hänen hiippakuntahallintonsa oli tehokkaimmillaan. Tiheään pidetyt, perusteelliset tarkastukset sekä päätösten toimeen-

panon tiukka seuranta panivat hiippakuntapapiston tekemään tosissaan töitä, lähettämään selvityksiä ja valvomaan voimassa olevien säännösten yksityiskohtaista noudattamista. ”Kenraali” Bergenheim piti papistonsa sotilaallisesa komennossa.

Bergenheim oli koulumies vielä arkkipiispanakin. Vuoden 1856 koulujärjestys, jonka hänen johdollaan toiminut koulukomitea valmisti, oli keskeisiltä pedagogisilta uudistuksiltaan hänen käsialaansa. Bergenheimin episkopaatin ensimmäisestä vuosikymmenestä syntyy sellainen vaikutelma, että uusi arkkipiispa halusi saada hiippakunnan kaikki asiat sekä seurakunnissa että kouluissa ensi tilassa mallikelpoiseen kuntoon. Hän lopetti myös vuosikymmeniä kestäneen kirkollisten komiteain tyhjäkäynnin, niin että jokainen komitea sai valmiiksi ehdotuksen: ruotsalainen virsikirjaehdotus valmistui 1857, katekismusehdotus 1858, kirkkokäsikirjaehdotus 1859 ja kirkkolakiehdotus 1863. Nämä toimet edellyttivät arkkipiispalta itseltään uskomattoman suurta työpanosta.

Ahkerä arkkipiispa ei ensimmäisinä vuosinaan näyttänyt olleen kovin suosittu. Häntä pidettiin teologisesti kevyenä, ja mielipiteet nimityksen taustalla vaiuttaneista tekijöistä eivät kaikilta osin olleet mairittelevia. Bergenheimin mieltymys ulkonaiseen näyttävyyteen ja ylenmääräinen arkuus arkkipiispan arvostaan ärsyttivät ihmisiä ja vahvistivat mielikuvaa kirkkoruhtinaasta. Hänen korostettu lojaalisuutensa tulkittiin maallisen esivallan hännystelyksi. Itämaisen sodan jälkeen vapaamieliseksi muuttuneessa ilmapiirissä Bergenheim miellettiin edelleen vanhan staattisen järjestelmän mieheksi. Arkkipiispan suhteita Suomen johtaviin virkamiehiin jäyti tässä vaiheessa myös hänen ilmeisen hyvä yhteistyönsä näiden arvosteleman kenraalikuvernööri F. W. R. von Bergin kanssa. Bergenheim ja von Berg olivat yhteisrintamassa muun muassa kansakoulukysymyksen kirkollisen ratkaisumallin puolesta. Bergenheim oli 1850-luvun loppupuolen uudistusten vyöryssä enemmän empiä jarumies kuin täysin purjein etenevä aloitteellinen uudistaja.

Bergenheim oli tarkka siitä, ettei Suomen arkkipiispalle osoitettu arvonnato eikä piispan vaikutusvalta hänen kaudellaan vähenisi. Näyttää kuitenkin siltä, että toisaalta muuttuneet olosuhteet ja toisaalta eräät Bergenheimin henkilökohtaiset ominaisuudet vaikuttivat juuri tähän ei-toivottuun suuntaan. Kansanopetus- ja koulupiispa oli jäämässä sivuun esimerkiksi kansakoulun, uuden isännän alaisuuteen siirtyvän oppikoulun ja koko opettajakunnan tulevaisuuden jatkekehityksestä.

Arkkipiispa Bergenheimin kiistattomat ansiot ovat hiippakuntahallinnon tehostumisessa ja kirkollisten komiteain toiminnan käynnistämisessä sekä siinä pedagogisessa asiantuntemuksessa, jolla hän ohjasi hiippakuntansa ja koko maan koululaitosta.

Taulukko 1. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatka 1850 ja 1851¹*

<i>koulutarkastus</i>	<i>rovastikuntakokous</i>	<i>visitaatio</i>
1850 28. 8. Tammisaari, aak	26.8. Perniön rk, Perniö	
	29.8. Raaseporin länt.rk, Karjaa ja Raaseporin it.rk, Lohja	
31.8. Hämeenlinna, yak	1.9. Hämeenlinnan rk ja Hattulan rk, Hämeenlinna	
2.9. Hämeenlinna, aak		
4.9. Tampere, aak	4.9. Tyrvään rk ja Tampereen rk, Tampere	
	9.9. Kajaanin rk, Paltamo	
10.9. Kajaani, aak		
13.9. Oulu, yak	16.9. Kemin rk, Alatornio	
14.9. Oulu, aak	18.9. Oulun rk, Liminka	
16.9. Tornio, aak	20.9. Raahen rk, Kalajoki	
19.9. Raahе, aak	22.9. Kokkolan rk, Kokkola	
21.9. Kokkola, aak	23.9. Pietarsaaren rk, Pietarsaari	
23.9. Pietarsaari, aak	25.9. Vaasan yl.rk, Isokyrö	
24.9. Uusikaarlepyy, aak		
27.9. Vaasa, lukio		30.9. Pirttikylä
28.9. Vaasa, yak, aak		1.10. Korsnäs
		2.10. Kaskinen
2.10. Kaskinen, aak	4.10. Vaasan al.rk, Lapväärtti	3.—4.10. Närpiö
5.10. Kristiinankaupunki, aak		
8.10. Pori, yak	9.10. Porin yl.rk, Kokemäki	
9.10. Pori, aak	10.10. Porin al.rk, Eurajoki	
11.10. Rauma, aak	13.10. Vehmaan rk, Uusikirkko	
12.10. Uusikaupunki, aak	14.10. Mynämäen rk, Mynämäki	
1851 7.3. Ahvenanmaa, aak	10.3. Ahvenanmaan rk, Hammarland	

¹ Tämä ja seuraavat tarkastusmatkataulukot on laadittu pöytäkirjoista ilmenevän toteutuneen ohjelman mukaisiksi. Poikkeamat kiertokirjeissä ilmoitetuista matkustussuunnitelmista ovat vähäiset, kuten on osoitettu. Emäseurakunnan nimi on kursivoitu. Piispantarkastuspöytäkirjat ovat sarjassa E VI ja rovastikuntakokousten pöytäkirjat sarjassa E VII, TTA TMA, koulutarkastuspöytäkirjat tuomiokapitulien kouluarkistossa (TKA) VA. Lyhenteet: aak = ala-alkeiskoulu, yak = yläalkeiskoulu, rk = rovastikunta, it. = itäinen, länt. = läntinen, yl. = ylinen, al. = alinen.

Taulukko 2. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatkat keväällä 1852*

<i>visitaatio</i>	<i>inspektio</i>	<i>papiston neuvottelu</i>
	17.3. Eura, <i>Marttila</i> , Koski	
	18.3. <i>Somero</i> , Somerniemi, Pusula	18.3. Tammela
19.3. Snappertuna		
20.3. Mustio		<i>koulutarkastus</i>
21.—22.3. <i>Karjaa</i>		23.3. Tammisaari, aak
	4.5. Raisio, <i>Masku</i> , <i>Mynämäki</i>	
	5.5. Uusikaupunki	5.5. Uusikaupunki, aak
	6.5. <i>Uusikirkko</i> , <i>Laitila</i>	
	7.5. <i>Rauma</i>	7.5. Rauma, aak
	8.5. <i>Eurajoki</i> , Luvia	
	9.5. Pori	10.5. Pori, aak
	12.5. <i>Merikarvia</i>	11.5. Pori, yak
	13.5. Kristiinankaupunki	14.5. Kristiinankaupunki, aak
	15.5. <i>Lapväärtti</i>	
	16.5. Lapväärtin kirkon vihkiminen	
	17.5. Kaskinen	17.5. Kaskinen, aak
	18.5. <i>Närpiö</i>	
	19.5. Ylimarkku, Pirttikylä, <i>Laihia</i> , <i>Isokyrö</i>	
	20.5. Ylistaron kirkon vihkiminen	
	21.5. Ylistaro	
23.5. Lehtimäki		
24.5. Soini		
25.5. Alajärvi		
26.5. Vimpeli		
27.5. Evijärvi		
28.5. Korttesjärvi		
29.5.—1.6. <i>Lappajärvi</i>	2.6. <i>Kokkola</i>	2.6. Kokkola, aak
	3.6. <i>Kruunupyy</i> , <i>Pietarsaari</i>	3.—4.6. Pietarsaari, aak
	4.6. <i>Uusikaarlepyy</i>	4.6. Uusikaarlepyy, aak
	5.6. Munsala, Oravainen, <i>Vöyri</i> , <i>Vähäkyrö</i>	
	6.6. Vaasa	7.6. Vaasa, aak
		8.6. Vaasa, yak
		9.6. Vaasa, lukio ¹

¹ Paluumatkalla Bergenheim poikkesi 11.—12.6. Porissa ja Raumalla selvittämässä Porin palon kaupungin kouluille aiheuttamia vaikeuksia ja järjestelemässä koulujen toiminnan jatkumista.

Taulukko 3. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatka elo-syyskuussa 1852**visitaatio*

- 7.—10.8. *Perniö*
 su 8.8. Perniön kirkkoherran
 virkaanasettaminen
- 13.—16.8. *Punkalaidun*
 su 15.8. Punkalaitumen
 khran virk.as.
- 17.8. *Nakkila*
 18.8. *Ahlainen*
 19.8. Noormarkku, Pomarkku
 20.8. *Kullaa*
- 21.—23.8. *Ulvila*, Pori
 su 22.8. Ulvilan khran virk.as.
- 25.8. *Vampula*
 26.8. *Kauvatsa*
- 27.—30.8. *Huittinen*
 su 29.8. Huittisten khran virk.as.
- 3.— 7.9. *Kangasala*
 su 5.9. Kangasalan khran virk.as.
 7.9. *Kuhmalahti*
- 11.9. *Lapua*
 su 12.9. Lapuan khran virk.as.
- 14.9. *Kauhava*
 15.9. *Alahärmä*, *Ylihärmä*
 16.9. *Lapua*
 17.9. *Nurmo*, *Peräseinäjoki*
- su 19.9. Ilmajoen khran virk.as.
 20.9. *Ilmajoki*
 21.9. *Jalasjärvi*
 22.9. *Kurikka*
 23.9. *Kauhajoki*
- 24.—25.9. *Ilmajoki*
 su 26.9. Kurikan kirkon vihkiminen
 27.9. *Ilmajoki*¹
 su 3.10. Närpiön kappalaisen virk.as.

inspektio

- 6.8. *Paimio*, *Halikko*, *Uskela*
 11.8. *Pertteli*, *Kiikala*
 12.8. *Jokioinen*, *Humppila*, *Urjala*
 13.8. *Urjala*
- 24.8. Harjavalta, *Kokemäki*
- 31.8. *Kiikka*, *Tyrvää*, *Karkku*
- 1.—2.9. *Pirkkala*
- 7.9. *Sahalahti*
 8.9. *Eräjärvi*, *Orivesi*
 9.9. *Ruovesi*, *Virrat*
 10.9. *Kuortane (Alavus)*, Kuortaneen
 kappeli

¹ Ilmajoelta Bergenheim matkusti Uuteenkaarlepyyhyn 29.9. ja Pietarsaareen 30.9. tarkastamaan sopivia tiloja Vaasan yläalkeiskoululle ja lukiolle, jotka olivat vähän aikaisemmin tuhoutuneet Vaasan palossa.

Taulukko 4. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatka 1854**inspektio*9.5. *Naantali*13.5. *Pori*15.5. *Akaa*15.5. *Kalvola*17.5. *Lempäälä*18.5. *Ylöjärvi*18.5. *Hämeenkyrö*19.5. *Kankaanpää*19.5. *Isojoki**koulutarkastus*9.5. *Naantali, aak*10.5. *Uusikaupunki, aak*11.5. *Rauma, Porin yak*12.5. *Rauma, aak*13.5. *Pori, aak*16.5. *Hämeenlinna, yak*17.5. *Hämeenlinna, aak*18.5. *Tampere, aak*20.5. *Kristiinankaupunki, aak*22.5. *Vaasa, aak*24.5. *Uusikaarlepyy,
Vaasan yak*26.5. *Uusikaarlepyy, aak*27.5. *Pietarsaari, Vaasan
lukio*29.5. *Pietarsaari, aak*30.5. *Kokkola, aak*

Taulukko 5. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatkat 1855*

<i>visitaatio</i>	<i>koulutarkastus</i>
22.—23.2. Brändö	
24.—25.2. <i>Kumlinge</i>	
26.2. Vårdö	
27.—28.2. <i>Sund</i>	28.2. Ahvenanmaa, aak
1.3. Sottunga	
2.3. Kökar	
3.— 4.3. <i>Föglö</i>	
5.3. Lumparland	
6.— 7.3. <i>Lemland</i>	
7.— 9.3. <i>Jomala</i>	
9.—11.3. <i>Saltvik</i>	<i>rovastikuntakokous</i>
12.3. <i>Finström</i> ja Geta	
13.3. <i>Hammarland</i>	14.3. Hammarland ¹
27.3. Parkano	
28.—30.3. <i>Ikaalinen</i>	
31.3. Karvia	
1.4. Honkajoki	
2.— 4.4. <i>Kankaanpää</i>	
5.— 9.7. <i>Tammela</i>	
la 7.7. Tammelan khran virk.as.	
22.8. Kuru	<i>inspektio</i>
23.8. <i>Ruovesi</i>	
24.8. Virrat	
25.—26.8. Ähtäri	27.8. Töysä
28.—30.8. <i>Ruovesi</i>	
3.— 5.9. <i>Vähäkyrö</i>	

¹ Matkaohjelmaa tiivistettiin kiertokirjeen suunnitelmasta, sillä kesken tarkastusmatkan saatiin tieto Nikolai I:n kuolemasta. Hammarlandin kokouksessa Bergenheim seurueineen sekä paikalla ollut Ahvenanmaan papisto vanhoivat uskollisuudenvalan Aleksanteri II:lle, mikä arkkiepiispan saaman tiedon mukaan oli tuomiokapitulissa suoritettu jo 9.3. Rkpk. E VII 25 TTA TMA; tklin pk 9.3.1855 § 2. A I 85 TTA TMA.

Taulukko 6. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatka 1856*

<i>visitaatio</i>	<i>koulutarkatus</i>	<i>rovastikuntakokous</i>
21.—25.2. <i>Taivassalo</i>		
26.—27.2. <i>Rymättylä</i>		
28.—29.2. <i>Korppoo</i>		
1.—2.3. <i>Nauvo</i>		6.3. Perniön rk, Kemiö
3.—5.3. <i>Parainen</i>		12.3. Raaseporin länt.rk, Karjaa
6.—10.3. <i>Kemiö</i>	11.3. Tammissaari, aak	13.3. Raaseporin it.rk, Lohja
14.—16.3. <i>Lohja</i>	kappeleineen	17.3. Hämeenlinnan rk, Tammela
19.—20.3. <i>Urpala¹</i>		18.3. Hattulan rk, Urjala
31.3.—1.4. <i>Pirkkala</i>		31.3. Tyrvään rk, Pirkkala
3.—5.4. <i>Keuruu</i>		3.4. Tampereen rk, Keuruu
7.—9.4. <i>Kuortane</i>	11.4. Kokkola, aak	14.4. Kokkolan rk, Kruunupyy
12.—14.4. <i>Kruunupyy</i>		16.4. Pietarsaaren rk, Pietarsaari
16.—20.4. <i>Pietarsaari</i>	19.4. Pietarsaari, Vaasan lukio	
	21.4. Pietarsaari, aak	
	22.4. Uusikaarlepyy, Vaasan yak	
	23.4. Uusikaarlepyy, aak ²	
	26.4. Vaasa, aak	
27.—30.4. <i>Vaasa ja Mustasaari</i>		28.4. Vaasan al.rk, Vaasa
	5.5. Kaskinen, aak	2.5. Vaasan yl.rk, Ilmajoki
	6.5. Kristiinankaupunki, aak	8.5. Porin al.rk, Ulvila
	9.5. Pori, yak	
	10.5. Pori, aak	
13.—15.5. <i>Kokemäki</i>	16.5. Rauma, aak	13.5. Porin yl.rk, Kokemäki
	17.5. Uusikaupunki, aak	
19.—21.5. <i>Vehmaa</i>		19.5. Vehmaan rk, Vehmaa
22.—24.5. <i>Mynämäki</i>		22.5. Mynämäen rk, Mynämäki

¹ Kiertokirjeessä ilmoitetusta matkaohjelmasta poiketen pääsiäinen vietettiin Turussa eikä Hämeenlinnan ja Tampereen kouluja tarkastettu. Myös Naantalın ja Ahvenanmaan koulut jäivät tarkastamatta. Tklin koulukertomus 10.12.1856. B I 123 TTA TMA; arkkipiispan matkalasku. Tal.os. KD 22/449 1856 VA.

² Uudestakaarlepyystä arkkipiispa matkusti Vöyrille, missä hän 24.—25.5. neuvotteli Carl Josef Estlanderin kanssa kirkkokäsikirjaehdotuksesta.

Taulukko 7. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatkat 1857—1858**koulutarkastus**visitaatio*

1857	20.3. Hämeenlinna, yak, aak	
	12.—13.5. Ahvenanmaa, aak	
	25.5. Vaasa, yak	
	26.5. Vaasa, aak	
	1.—2.9. Vaasa, tyttökoulun vihkeminen	4.—7.9. <i>Maalahti</i>
		8.—10.9. <i>Teuva</i>
		11.—14.9. <i>Lapväärtti</i>
		su 13.9. Lapväärtin khran virk.as.
	7.10. Hämeenlinna, lukion vihkeminen	10.—12.10. <i>Loppi</i>
1858	14.5. Naantali, aak	
	18.—19.5. Tammisaari, aak	
	21.—22.5. Tampere, aak, yksityiset tyttökoulut	
	26.5. Kokkola, aak	
	27.—28.5. Pietarsaari, Vaasan lukio	
	27.—28.5. Pietarsaari aak ja yksit. tyttökoulu	
	29.5. Uusikaarlepyy, aak	
	31.5. Vaasa, yak	
	31.5.—1.6. Vaasa, aak, tyttökoulu	
	2.6. Kaskinen, aak	
	3.6. Kristiinankaupunki, aak	
	5.—6.6. Pori, yak, aak ja yksit. koulut	
	7.6. Rauma, aak	
	?6. Uusikaupunki, aak ¹	
	18.6. Hämeenlinna, lukion vuositutkinto yhdessä kirkollistoimituskunnan päällikön kanssa, yksityiskoulut	
		15.7. <i>Alastaro</i>
		16.7. <i>Metsämaa</i>
		17.—19.7. <i>Loimaa</i>
		su 18.7. <i>Loimaan</i> khran virk.as.

¹ Tarkastuksen pk puuttuu TKA:sta, mutta tuomiokapitulin koulukertomuksessa 1857—1858 on mainittu myös Uudenkaupungin koulun tarkastaminen. Tklin kirje 930/1.12.1858. B I 125 TTA TMA.

Taulukko 8. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatkat 1860—1861*

<i>rovastikuntakokous</i>	<i>kouluinspektio</i>	<i>visitaatio</i>
1860	31.8.—1.9. Tampere, yak, avajaiset	
10.9. Ahvenanmaan, Godby	10.9. Ahvenanmaa, aak (visitaatio)	
1.10. Mynämäen rk, Lemu		
2.10. Vehmaan rk, Vehmaa		
4.10. Porin yl.rk, Loimaa	6.10. Pori, yak	
8.10. Porin al.rk, Ulvila	8.10. Pori, aak	
	10.10. Kristiinankaupunki, aak (visitaatio)	11.10. <i>Pirttikylä</i> 12.10. <i>Korsnäs</i> 13.— 14.10. <i>Närpiö</i> 15.10. <i>Kaskinen</i>
16.10. Vaasan al.rk, Närpiö	15.10. Kaskinen, aak (visitaatio)	
18.10. Vaasan yl.rk, Ilmajoki	20.10. Vaasa, yak	
23.10. Pietarsaaren rk, Vöyri	22.10. Vaasa, aak, tyttök. 24.10. Uusikaarlepyy, aak 25.10. Pietarsaari, aak, Vaasan lukio	26.— 28.10. <i>Kälviä</i>
29.10. Kokkolan rk, Kokkola	29.10. Kokkola, aak	
31.10. Lapuan rk, Alavus		
2.11. Tampereen rk, Ruovesi		
5.11. Tyrvään rk, Hämeenkyrö		
7.11. Hattulan rk, Akaa	10.11. Hämeenlinna, lukio 12.11. Hämeenlinna, yak, aak	8.— 9.11. <i>Kalvola</i>
13.11. Hämeenlinnan rk, Tammela		
15.11. Raaseporin it.rk, Lohja		
16.11. Raaseporin länt.rk, Karjaa	17.11. Tammisaari, aak	
19.11. Perniön rk, Halikko		20.— 21.11. <i>Piikkiö</i>
1861, <i>koulukäynnit</i>		
4.— 5.6. Vaasa, tyttökoulun tarkastus		
14.6. Hämeenlinna, lukion vuositutkinto yhdessä kirkollistoimituskunnan päällikön kanssa		
15.6. Hämeenlinna, yak, aak, vuositutkinto		
17.6. Tampere, aak, vuositutkinto		
2.—4.9. Kokkolan yak, vihkiminen ja tarkastus		
5.9. Pietarsaari, Vaasan lukio, inspektio		
5.9. Pietarsaari, aak, inspektio		
5.9. Uusikaarlepyy, aak, inspektio		
7.—9.9. Vaasa, tyttökoulu, inspektio, yak ja aak, käynti		
10.9. Kaskinen, aak, inspektio		
12.9. Kristiinankaupunki, aak, keskustelu opettajakunnan kanssa		

Taulukko 9. *Edvard Bergenheimin tarkastusmatka 1862¹*

<i>inspektio</i>	<i>koulutarkastus</i>	<i>visitaatio</i>
2.9. Raisio, <i>Naantali</i>	2.9. Naantali, aak	
3.9. <i>Masku</i> (—), <i>Mynämäki</i>		
4.9. <i>Taivassalo, Vehmaa</i>		
5.9. Uusikaupunki	5.9. Uusikaupunki, aak	
6.9. <i>Uusikirkko, Laitila</i>		
8.9. <i>Rauma</i> (—)	8.9. Rauma, aak	
9.9. <i>Eurajoki</i>		
10.9. <i>Eura</i> (—), <i>Säkylä, Köyliö</i>	11.9. Pori, yak, aak	
14.9. <i>Lapväärtti</i>		
15.9. Kristiinankaupunki	15.9. Kristiinankaupunki, aak	
16.9. Kaskinen	16.9. Kaskinen, aak	
17.9. <i>Närpiö</i>		
18.9. <i>Pirttikylä</i> (—), <i>Maalahti</i> (—), <i>Sulva</i>		
+ 19.9. Vaasa	+ 19.9. Vaasa, aak, tyttök., yksit.k.	
+ 21.9. <i>Koivulahti</i>	+ 20.9. Vaasa, yak	
+ 22.9. <i>Laihia</i>	(22.9. Vähäkyrö, kansakoulu)	
23.9. <i>Vöyri</i>		
24.9. <i>Oravainen</i> (—), <i>Munsala</i>	25.9. Uusikaarlepyy, aak	
	26.—28.9. Pietarsaari, Vaasan lukio	
	27.—28.9. Pietarsaari, aak	
	29.—30.9. Kokkola, yak, aak	1.—
		2.10. <i>Lohtaja</i>
7.10. <i>Alahärmä, Kauhava</i>		3.10. Ylikannus
8.10. <i>Lapua, Nurmo</i>		4.10. Toholampi
9.10. <i>Ilmajoki</i> , myös kansakoulun inspektio		5.10. <i>Lohtaja</i>
(9.10. Seinäjoki, käynti uudessa kirkossa)		
10.10. Peräseinäjoki		
11.10. <i>Alavus, Virrat</i>		
12.10. <i>Ruovesi</i>		
13.10. Kuru		
14.10. <i>Hämeenkyrö</i>	(14.10. Ikaalinen,	
15.10. <i>Mouhijärvi</i>	kansakoulu, uusittu kirkko)	
17.10. <i>Lempäälä</i>	16.10. Tampere, yak, aak	
18.10. <i>Sääksmäki, Hattula</i>	20.10. Hämeenlinna, lukio	
23.10. <i>Vihti</i>	21.10. Hämeenlinna, yak, aak	
	(22.10. Janakkala, kansakoulu)	
25.10. Tammisaari	24.10. Tammisaari, aak, yksit.k.	

¹ Matkaohjelman loppuosa peruutettiin Someron kirkkoherran kuoleman vuoksi. Matkapk 2.10.1862. E VI 6 TTA TMA; Bergenheim Renvallille 12.10.1862. Renvallin kok. I:4 TMA.
(—) = kuulustelua ei pidetty, + = Bergenheim ei sairastumisen vuoksi ollut itse mukana.

Lyhenteet

AA	Alexander Armfeltin arkisto	rtpk	rovastintarkastuksen pöytäkirja
aak	ala-alkeiskoulu	s	(nooteissa ja henkilöhakemistos- sa välttömästi sivunumeron jäl- keen) ja seuraava sivu
AD	anomusdiaari	SA	Sota-arkisto
ADB	Allgemeine Deutsche Biographie	SESA	Suomen Evankelisen seuran ar- kisto
al.rk	alinen rovestikunta	SKHSA	Suomen kirkkohistoriallisen seu- ran arkisto
Diss.	dissertatio, akateeminen väitös- kirja	SKHSP	Suomen kirkkohistoriallisen seu- ran pöytäkirjat
EB	johtaja Erik Bergenheimin ko- koelma	SKHST	Suomen kirkkohistoriallisen seu- ran toimituksia
FAT	Finlands Allmänna Tidning	SKHSV	Suomen kirkkohistoriallisen seu- ran vuosikirja
FKHSH	Finska kyrkohistoriska samfun- dets handlingar	SLS	Svenska Litteratursällskapet
FKHSP	Finska kyrkohistoriska samfun- dets protokoller	SPSA	Suomen Piipliaseuran arkisto
FKHSA	Finska kyrkohistoriska samfun- dets årsskrift	SSLF	Skrifter utg. af Svenska Littera- tursällskapet i Finland
HAik	Historiallinen aikakauskirja	STKSJ	Suomalaisen teologisen kirjalli- suusseuran julkaisuja
HArk	Historiallinen arkisto	TA	Teologinen aikakauskirja
HMA	Hämeenlinnan maakunta-arkisto	tal.os.	senaatin talousosasto
HT	Helsingfors Tidningar	TKA	tuomiokapitulien kouluarkisto
HTutk	Historiallisia tutkimuksia	tkli	tuomiokapituli
HYA	Helsingin yliopiston arkisto	TMA	Turun maakunta-arkisto
HYK	Helsingin yliopiston kirjasto	TTA	Turun tuomiokapitulin arkisto
it.rk	itäinen rovestikunta	TuKA	Turun kaupunginarkisto
KanslT	kansliatoimituskunta	TFK	Tidskrift för Finska kyrkan
KB	Kungliga biblioteket	UC vk	Uno Cygnaeuksen virallinen kir- jeenvaihto
KD	kirjediaari	UUB	Uppsala universitets bibliotek
KE	Kansallinen elämäkerrasto	VA	valtionearkisto
KirkT	kirkollistoimituskunta	VHKA	Valtion Historian Keskus Arkisto
kkje	tuomiokapitulin painettu kierto- kirje	VMA	Vaasan maakunta-arkisto
KKK	kenraalikuvernöörinkanslia	VSLB	Vasa Svenska Lycei bibliotek
kok.	kokoelma/kokous	VSV	valtiosihteerinvirasto
ktpk	koulutarkastuspöytäkirja	VT	Vasa tidning
KVLOA	Suomen kirkollisviraston Leski- ja Orpokassan arkisto	vtpk	vuositutkintopöytäkirja
länt.rk	läntinen rovestikunta	yak	yläalkeiskoulu
MMA	Mikkelin maakunta-arkisto	yl.rk	ylinen rovestikunta
op.kok.	opettajainkokous	ÅAB	Åbo akademis bibliotek
pk	pöytäkirja	ÅU	Åbo Underrättelser
ptpk	piispantarkastuksen pöytäkirja	ÅT	Åbo Tidningar
RGG	Religion in Geschichte und Ge- genwart		
rk	rovestikunta		
rkpk	rovestikuntakokouksen pöytäkirja		

Lähteet ja kirjallisuus

1. Painamattomat lähteet

Valtionarkisto (VA), Helsinki

Valtiosihteerinviraston arkisto (VSV)

Aktit 1817, 1825, 1832—1833 1835, 1840, 1850—1853, 1855—1856, 1858, 1863
Kirjekonseptit 1817

Kenraalikuvernöörinkanslian arkisto (KKK)

Aktit 1818, 1823, 1839, 1847—1850, 1852, 1854—1857, 1859
Salaiset aktit 1850, 1853, 1854

Senaatin arkisto

Taloussasto (Tal.os.)

Pöytäkirjat 1816—1817, 1832, 1843
Kirjeaktit (KD) 1843, 1850—1851, 1853—1854, 1856—1859, 1861
Anomusaktit (AD) 1832, 1847
Päätösluettelot 1839—1840

Kansliatoimituskunnan arkisto (KanslT)

Kirjediaarit 1839—1840
Anomusdiaarit 1839—1840

Kirkollistoimituskunnan arkisto (KirkT)

Kirjediaarit 1839—1840
Anomusdiaarit 1839—1840

Tuomiokapitulien kouluarkisto (TKA)

Koulutarkastusten pöytäkirjat (ktpk) 1844, 1845, 1850—1863
Vuositutkintojen pöytäkirjat (vtpk) 1844—1863
Koulujen vuositutkintokertomukset 1850—1863

Koulukomissiot 1825—1843

Haminan kadettikoulun rippikirja 1825 (mikrofilmi)

Alexander Armfeltin arkisto (AA)

Ansioluettelot

Biografica (Bergenheim)

Blomstedt-suvun kokoelma

Bonsdorff-suvun kokoelma

af Brunérin kokoelma

Uno Cygnaeuksen kokoelma

Uno Cygnaeuksen virallinen kirjeenvaihto (UC vk)

Fellman-suvun kokoelma

von Haartmanin kokoelma

Hallsten-Kalliala-suvun kokoelma

Fredrik Gabriel Hedbergin almanakat

von Kothenin kokoelma

Samuel Möllerin kokoelma

Carl Gustaf Ottelinin kokoelma

Rancken-suvun papereita

Ratulan arkisto

Riilahden kokoelma

Suomen kirkkohistoriallisen seuran arkisto (SKHSA)

Biografica Edvard Bergenheim (B)

Kirjekokoelmat (D)

Tigerstedtska familjepapper

Luetteloinaton käsikirjoitus: yliopiston sääntökomitean ehdotus

Turun maakunta-arkisto (TMA), Turku

Turun tuomiokapitulin arkisto (TTA)

Pöytäkirjat (A I) 1830—1863

Pastoraalitutkintojen pöytäkirjat (A II) 1830, 1833—1854

Rikospöytäkirjat (A III) 1833—1863

Esittelylistat (A V) 1836—1837, 1845—1863

Kirjekirjat (B I) 1833—1863

Diaarit (C I) 1839—1840

Luettelo papiksi vihityistä (D I) 1830, 1850—1863

Luettelot avoimista viroista (D II) 1831—1847

Painolupia (D IV) 1854—1856

Tuomiokapituliin tulleita asiakirjoja (E I, III, IV)

Piispan- ja rovastintarkastusten sekä virkaanasettamisten pöytäkirjat (E VI) 1850—1863

Rovastikuntakokousten pöytäkirjat (E VII) 1850—1863

Pappisvihkimys- ja pastoraalitutkinnon suoritushakemukset (F I) 1830

Painolupa-anomukset (F II)

Arkkipiispanvaaleja koskevia asiakirjoja (F III)

Oppikouluja koskevia asiakirjoja (G I)

Kansakouluja koskevia asiakirjoja (G II)

Vuonna 1817 asetettujen kirkollisten komiteain asiakirjoja (I I)

Sekalaisia asiapapereita (I V)

Turun lukion arkisto

Diaarit 1833—1850

Opettajainkokousten pöytäkirjat 1833—1850

Vuositutkintojen pöytäkirjat 1833—1850

Oppiennätykset 1832—1852

Maarian kirkonarkisto

Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1845—1853

Rippikirjat 1844—1850

Syntyneet ja kastetut 1845—1850

Kuulutetut ja vihityt 1845—1850

Kuolleet ja haudatut 1847—1848

Muuttokirjat 1847, 1849—1850

Turun ja Porin lääninhallituksen arkisto

Lääninkanslian ulkomaanpassiluettelot 1859—1860

Suomen Evankelisen seuran arkisto (SESA)

Johtokunnan pöytäkirjat 1833—1863

Suomen Piipaseuran arkisto (SPSA)

Johtokunnan pöytäkirjat 1834—1863

- Suomen kirkollisviraston Leski- ja Orpokassan arkisto (KVLOA)
 Johtokunnan pöytäkirjat 1844—1851
- Perniön rovastikunnan arkisto
- Turun tuomiorovastikunnan arkisto
- Tyrvään rovastikunnan arkisto
- Vehmaan rovastikunnan arkisto
- Torsten Thure Renvallin kokoelma
- Adolf Lindmanin kokoelma
- Vaasan maakunta-arkisto (VMA), Vaasa
- Pietarsaaren rovastikunnan arkisto
- Vaasan yllisen rovastikunnan arkisto
- Herman Rosenbergin kokoelma
- Mikkelin maakunta-arkisto (MMA), Mikkeli
- Viipurin lukion arkisto
- Consistorii gymnastici diarium 1825
- Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA), Hämeenlinna
- Kangasalan kirkonarkisto
- Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1840—1853
- Historiikirjat 1823—1848
- Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1840—1850
- Kuulutettujen ja vihittyjen luettelot 1840—1850
- Helsingin yliopiston kirjasto (HYK), Helsinki
- Alopaeana (Coll. 8)
- Julius Immanuel Berghin kokoelma (Coll. 20)
- Blomqvistiana (Coll. 24)
- Fabian Collanin kirjekokoelma (Coll. 37)
- Alfred Kihlmanin kirjekokoelma (Coll. 101)
- Lars Stenbäckin kirjekokoelma (Coll. 217)
- Svenska Litteratursällskapet (SLS)
- Frans Ludvig Schaumanin kirjekokoelma (349)
- Axel Adolph Laurellin kirjekokoelma (394)
- Ludvig Leonard Laurénin kirjekokoelma (342)
- August Lindforsin kirjekokoelma (595.11)
- Herman Råberghin kokoelma (629.6)
- Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen arkisto (Coll. 225)
- Helsingin yliopiston arkisto (HYA), Helsinki
- Konsistorin pöytäkirjat 1817—1823
- Åbo akademis bibliotek (ÅAB), Turku
- Realskolan i Åbo
- E. M. Rosengrens samling
- Turun kaupunginarkisto (TuKA), Turku
- Turun maistraatin arkisto
- Pöytäkirjat 1839—1844
- Turun kaupungin henkikirjat 1835, 1845
- Vasa Svenska Lycei bibliotek (VSLB), Vaasa
- J. O. I. Ranckens samling

Sota-arkisto (SA), Helsinki

Kadettikoulun arkisto

Palkkalistat ja palkanmaksuselvitykset 1823, 1830

Päiväkäskyt 1823, 1824, 1825, 1828, 1830, 1831, 1832

Johtaja Erik Bergenheimin kokoelma (EB), Helsinki

Kungliga biblioteket (KB), Tukholma

Adolf Ivar Arwidssons autobiografi Mina lefnads-Händelser

Brev till A. I. Arwidsson

Holmströms samling

Meijerbergs samling

Uppsala universitets bibliotek (UUB), Uppsala

Fr. Gyllenborgs samling

Valtion Historian Keskus Arkisto (VHKA), Tartto

Tarton Valtion Yliopiston arkisto

Matrikkelikirja 1819

2. Painetut lähteet

A(kiander), M.

1858 Uusi Testamentti. Helsingissä v. 1857. — TFK.

Akiander, Matth.

1862 Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland VI. Helsingfors.

Bergenheim, Edvard

1830 Theses, quas Auctoritate reverendissimi Domini S.S. Theologiae Doctoris, Archi-Episcopi Finlandiae, &c. &c. nec non Summe Venerandi Consistorii Ecclesiastici Aboënsis, Pro venia Examen subeundi Pastorale impetranda, publicae censurae offert Mag. Eduardus Bergenheim. Aboae.

Bergenheim, E. & Walle, D.F

(1831) Geographisk namnförteckning. Andra förbättrade upplagan. Åbo 1841.

Bergenheim, Edvard

1832 Theses, quas Auctoritate reverendissimi Domini S.S. Theologiae Doctoris, Archi-Episcopi Finlandiae, &c. &c. nec non Summe Venerandi Consistorii Ecclesiastici Aboënsis, pro munere lectoris in scientiis historicis ad gymnasium Aboënsē obtinendo, publicae censurae offert Mag. Eduardus Bergenheim. Aboae.

1835 Tal hållet vid Finska Evangeliska Sällskapets offentliga sammankomst den 31 October 1834. Åbo.

1836 Statistisk Tabell öfver Europas stater för året 1834. Åbo.

1837 Lärobok uti Allmänna Werldshistorien. Öfversättning. Med rättelser och tillägg försedd I—III. Helsingfors.

s.a. Allmänna Föreskrifter och Reglor för Real-Skolans Pensionärer och Elever. s.l.

1847 Program till Offentliga Års-Pröfningen med ungdomen i Åbo Gymnasium den 14 och 15 Junii. Åbo.

Bergenheim, Edvard

1850 Till samtliga presterskapet i Åbo erke-stift. s.l.

Biblia

1859 Biblia, se on Koko Pyhä Raamattu. Vanha ja Uusi Testamentti. Alkuraamat-
tuin jälkeen uudestansa ojennettu. Koetus-käännös. Helsinki.

(Borg, A.G.)

1858 Dokt. Martin Luthers Lilla Katekes jemte Anvisning att förstå dess innehåll.
Åbo.

Cederberg, J.A.

1908 Kyrkliga förhållanden i Vasa trakten för 50 år sedan. — FKHSP V. Helsinki.

1911 Ärkebiskop Edvard Bergenheims korrespondens med A.W. Ingman om 1859
års finska bibelupplaga. — TA.

1913 Tolf U. Cygnaei bref till Nestor Järvinen. Helsingfors.

Derschau, F.

1843 Finland und die Finländer. Leipzig.

Ekman, Fredric

1860—1864 Systematisk samling af utdrag utur gällande författningar rörande ecclesias-
tik- och skole-staterne uti Stor-Furstendömet Finland. Åbo.

Estlander, Carolus Josephus & Schroderus, Gustavus Henricus

1825 Dissertatio academica, vaticinia Jesaiae in Idumaeos (capp. XXXIV, XXXV
et LXIII, 1—6) latine versa notisque explicata, sistens I. Aboae.

Estlander, Carolus Josephus & Castrén, Laurentius Magnus

1826 Dissertatio academica, vaticinia Jesaiae in Idumaeos (capp. XXXIV, XXXV
et LXIII, 1—6) latine versa notisque explicata, sistens III. Aboae.

Estlander, Carolus Josephus

1829 Dissertatio theologica de usu Scripturae Sacrae in Ecclesia Catholica duobus
primis post Christum natum saeculis... pro summis in Theologia honoribus
rite obtinendis... Helsingforsiae.

(Estlander, C.J.)

1859 Kyrko-Handbok. Åbo.

Estrup, H.F.J.

1826 Laerebog i den almindelige Verdens-Historie. Sorøe.

1832 Lärobok uti Allmänna Werldshistorien. Öfversättning. Lund.

Finska förhållanden

1857—1860 Finska förhållanden I—III. Stockholm.

FS

Finlands Författnings-Samling 1843, 1856. Helsingfors.

Förhandlingar

1860 Förhandlingar vid skolläraremötet i Åbo år 1860. Tavastehus.

Förslag

1856 Förslag och betänkande rörande folkskoleväsendet i Finland, i underdånighet
afgifna af domkapitlen i landet. Helsingfors.

Förteckning

1885 Förteckning öfver framlidne Erkebiskopen E. Bergenheims Boksamling. Åbo.

Gadolin, Gustavus & Estlander, Carolus Josephus

1823 Dissertatio exegetico-theologica animadversiones quasdam circa biblicam de
Jesu Christo in coelum sublato historiam, sistens... pro candidatura theologi-
ca... Aboae.

- Granqvist, C.E.
1878 Skolminnen från Åbo 1841—1852. Åbo 1942.
- Grot, J.
1915 Utdrag ur J. Grots Brevväxling med P. Pletnjov II. SSLF 119. Helsingfors.
- Halla, Lauri
1934a Hedbergin kalenterimuistiinpanot. — SKHSV 22. Helsinki.
- Hand-bok
1841 Hand-bok. Åbo.
- (Hedberg, Fredrik Gabriel)
1855a Ett ord i sinom tid. Åbo.
1855b Sana aikanansa sanottu. Helsinki.
1855c Sana aikanansa. Kuopio.
- Hällström, Gust. Gabr. & Bergenheim, Eduard
1823 Anmärkningar angående thermometrars förfärdigande och bruk. Tillägg till sednare delen. (Åbo).
- Index
1817—1821 Index praelectionum, quas, in Academia Imperiali Aboënsi, publice privatim-
que habebunt omnium facultatum professores ceterique docentes. Aboae.
- KB
Samling af Kejserliga bref 1846, 1858. Helsingfors.
- KF
Kejserliga Förordningar 1853. Helsingfors.
- Kkje
Consistorii Ecclesiastici i Åbo Circulärbref 1806, 1833, 1836, 1841, 1844,
1850—1864. Åbo
- KL
1686 Kyrkio-Lag och Ordning 1686. Stockholm.
- KLF
1845 Förslag till Kyrkolag för Storfurstendömet Finland. Helsingfors.
1863 Förslag till Kyrkolag för den Evangelisk-Lutherska kyrkan i Storfurstendömet
Finland. Helsingfors.
- von Knorring, Frans P.
1832 Krigsmanna Skolor i Finland. Helsingfors.
- Krook, Tor
1933—1935 Jonas Lagus. Brev och skrifter I—II. FKSHS 35, 37. Vasa.
1838 Brev till belysning av 1800-talets väckelse i Österbotten. — FKSHS 12,2. Wa-
sa.
- Lönnbeck, Gustaf F.
1887b Folkskoleidéns utveckling i Finland. Bilagor. Helsingfors.
- Maliniemi, Aarno
1939 S.G. Elmgrenin muistiinpanot. — Suomen historian lähteitä II. Helsinki.
- (Nordlund, C.F.)
1884 Kouluoloja entisinä aikoina. Helsinki.
- Nordlund, K.I.
1937 En skildring av Bergenheims biskopsvisitation i Närpes år 1860. — FKHSÅ
11—14. Helsingfors.

- Oldberg, Anders
1843 Praktisk handbok i pedagogik och methodik för svenska folkundervisningen. Stockholm.
- Palmer, Christian
1856 Evangelisk Pädagogik. Stockholm.
- Pkkje
Porvoon tuomiokapitulin kiertokirjeet 1841.
- Ppk
1842 Handlingar i anledning af Prestmötet i Åbo. Åbo 1860.
1859 Handlingar, i andledning af Prestmötet i Åbo. Åbo 1860.
1885 Protokoll, förddt vid Prestmötet i Nikolaistad. Åbo 1886.
- Promemoria
1842 Promemoria vid prestmötet i Åbo, år 1842. — FKHSÅ 31—32. Helsinki 1945.
- Rein, Gabriel
1838 Kejsaredömet Rysslands statistik. Helsingfors.
- Renvall, Uuno
1917a Själfbiografiska anteckningar af Torsten T. Renvall. Jyväskylä.
1917b Torsten T. Renvalls bref till sin son. Fredrikshamn.
- Rosenqvist, V.T.
1905 En korrespondens mellan Edvard Bergenheim och J.L. Runeberg under åren 1853—1863. — FKHSP 4. Porvoo.
- (Runeberg, J.L.)
1857 Förslag till Svensk Psalmbok. Helsingfors.
- Ruuth, Martti
1937 Ur Alfred Kihlmans brevväxling. FKHS 41. Helsingfors.
- SESVK
1833 Berättelse och Redowisning af Finska Evangeliska Sällskapets i Åbo Committee för år 1833. Åbo 1834.
1848 Berättelse och Redowisning af Finska Evangeliska Sällskapets i Åbo Committee för år 1848. Åbo 1849.
- Sjöström, Axelius Gabriel & Bergenheim, Eduardus
1821 Anthologium epigrammatum graecorum. Graece et svehice I,1. Aboae.
- Spilleke, August Gottlieb
1838 Jahresbericht über die hiesige Königliche Realschule. Berlin.
- Topelius, Z.
1856 Läsebok för de lägsta läroverken i Finland. Helsingfors.
1922 Självbiografiska anteckningar. Helsingfors.
- Turun hiippakunnan painettujen pastoraali- ja kouluteesien kokoelma 1828—1836. HYK.

Sanoma- ja aikakauslehdet

- Aftonbladet 1850
Evangeliskt Weckoblad 1840
Finlands Allmänna Tidning (FAT) 1822, 1840, 1850, 1859
Helsingfors Tidningar (HT) 1838, 1850, 1859, 1860
Hufvudstadsbladet 1884

Ilmarinen 1850, 1852, 1854—1855
 Morgonbladet 1850
 Sanomia Turusta 1854—1858
 Skol-Tidning 1847—1848
 Suometar 1856
 Svenska Tidningen 1855
 Tidskrift för Finska kyrkan (TFK) 1857—1859
 Vasa tidning (VT) 1847
 Wasabladet 1860—1861
 Veckoblad för Uppfostran och Undervisning 1834—1835
 Åbo Tidningar (ÅT) 1837—1859
 Åbo Underrättelser (ÅU) 1837—1860

3. Kirjallisuus

Ahonen, Felix
 1961 Kajaanin kaupungin historia III. Kajaani.
 Alanen, Aulis J.
 1964 Suomen historia kustavilaisella ajalla. Suomen historia 10. Porvoo.
 Andersson, Håkan
 1979 Kampen om det förflutna. Acta Academiae Aboensis, Ser A. Vol. 57 nr 1. Diss. Åbo. Åbo.
 Anthoni, Eric
 1923—1928 Jacob Tengström och stiftsstyrelsen i Åbo stift 1808—1832 I—II. FKHS 18—18,2. Helsingfors.
 Aspelin. H.Em.
 1892 Wasa stads historia. Nikolaistad.
 Aspelin, Eliel
 1900 Lars Stenbäck. Helsingfors.
 Aspelin-Haapkylä, Eliel
 1915 Alfred Kihlman I. Porvoo.
 Autio, Veli-Matti
 1981 Yliopiston virkanimitykset. HTutk 115. Diss. Helsinki. Helsinki.
 Ballauff, Theodor & Schaller, Klaus
 1973 Pädagogik III. Orbis academicus I/13. Freiburg/München.
 Bergholm, Axel
 1901 Sukukirja I—II. Kuopio.
 Björklund, Joh.
 1939 Suomen papisto 1800-luvulla. SKHST 42. Helsinki.
 Blomstedt, Yrjö
 1949 Suomesta kotoisin olevat ylioppilaat Tarton yliopistossa 1802—1852. — Genos 20.
 1976 Vaasan hovioikeus 1776—1976. — Vaasan hovioikeus 1776—1976. Vasa hovrätt. Vaasa.

- von Bonsdorff, Carl
 1918 Opinioner och stämningar i Finland 1808—1814. SSLF 141. Helsingfors.
 1921 Statsmän och dignitärer. SSLF 159. Helsingfors.
- Boström, H.J.
 1915 Wasa Höfratts Presidenter, Ledamöter och Tjänstemän. Helsingfors.
- Carpelan, Tor
 1930 Eerik Julin. — KE III. Porvoo.
 1942 Ättartavlor. Helsingfors.
 1954—1965 Ättartavlor I—III. Helsingfors.
- Cederberg, J.A.
 1907 Väckelsen på Åbo gymnasium 1839 och 1840. — TA.
- Colliander, O.I.
 1918 Suomen Kirkon paimenmuisto II, I. Helsinki.
- Cygnæus, Gustaf
 1897 K. Suomen Talousseura 1797—1897. Turku.
- Dahlström, Svante
 1963a Bergenheims realskola. — Promenader III. Åbo.
 1963b Fäder och söner. — Promenader III. Åbo.
- Edestam, Anders
 1965—1975 Karlstads stifts herdaminne I—V. Karlstad.
- Elgenstierna, Gustaf
 1927 Den introducerade svenska adelns ättartavlor III. Stockholm.
- Elio, Keijo
 1973 Otto Kaarle von Fieandt — suomalainen upseerikouluttaja. HTutk 91. Diss. Helsinki. Helsinki.
 1976 Suomen kadettikoulun yhdenmukaistamiskausi 1821—1835. Tampereen yliopisto. Historiatieteen laitos. Monistesarja B. Suomen historia no 4. Tampere.
- von Engelhardt, Roderich
 1933 Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. München.
- Erdmann
 1875 Bernhard B. Bertholdt. — ADB 2. Leipzig.
- Ericsson, Harald
 1885 Hillska skolan å Barnängen 1830—1846. Stockholm.
- Eriksson, Thure
 1954 Skarpans — ett väckelsens centrum vid tiden för Bomarsunds fall. — Sanct Olof.
 1955 Evangeliska Alliansens verksamhet i Föglö på 1850-talet. — Sanct Olof.
 1956 De första baptisterna på Åland. — Sanct Olof.
- Finska kadettkåren
 1890 Finska Kadettkåren 1812—1887. Fredrikshamn.
- Franzen, Herbert
 1937 Palmer als Theoretiker der Erziehung. Diss. Bonn. Düsseldorf.
- Fries, Wilhelm
 1913 Die Stiftungen August Hermann Franckes. Halle a.d.S.
- Frosterus, G.
 1884 E. Bergenheim såsom skolman. — Finsk Tidskrift.

- Garraty, John A.
1958 The nature of biography. London.
- Genealogia Sursilliana
1971 Sursillin suku. Tapiola.
- Glemme, Ingemar
1955 Johan Wingård. — Svenska män och kvinnor 8. Stockholm.
- Gripenberg, G. A.
1912 Finska Kadettkåren och dess kamratskap. SSLF 108. Helsingfors.
- Gulin, Eelis
1967 Elämän lahjat I. Porvoo.
- Haataja, Kyösti
1927 Juhana Gabriel von Bonsdorff. — KE I. Porvoo.
- Halila, Aimo
1949 Suomen kansakoululaitoksen historia I. Turku.
1975 Suomen oppikoulujen tarkastustoimen ongelmia ennen vuoden 1843 koulujärjestystä. — HArk 70. Helsinki.
1978a Suomen oppikoulujen tarkastustoimen ongelmia 1843—1856. — Aate ja yhteiskunta. Keuruu.
1978b Suomen oppikoulujen vuositutkintojen ja tarkastusten muodoista 1800-luvulla ennen kouluylihallituksen perustamista. — Nova et vetera. SKHST 105. Joensuu.
1980 Suomen oppikoulujen tarkastustoimi v:n 1856 koulujärjestyksen mukaan. — Turun historiallinen arkisto 34. Turku.
- Hall, B.Rud.
1935 Manliga privatläroverk. — Årsböcker i svensk undervisningshistoria 44. Lund.
- (Halla, A.W.)
1912 Suomen Piipilaseura 1812—1912. Turku.
- Halla, Lauri
1933 Aaron Gustaf Borgin työ uuden katekismuksen aikaansaamiseksi. — SKHSV 21. Helsinki.
1934b Eräs arkkipiispa Edv. Bergenheimille kuulunut kirjekokoelma Turun tuomio-kapitulin arkistossa. — SKHSV 22. Helsinki.
- Hallio, K.
1928 Suomalaisen virsikirjan uudistus. SKHST 23. Jyväskylä.
- Halmesmaa, Pekka
1978 Kirkkokurisäännöstö Suomessa 1848—1869. SKHST 109. Salo.
- Haltsonen, Sulo
1947 Jonas Ferdinand Bergenheim. — Maanmittari-Yhdistyksen Aikakauskirja 56.
- Haltzel, Michael H.
1981 The Baltic Germans. — Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855—1914. Princeton, New Jersey.
- Hanho, J.T.
1955 Suomen oppikoululaitoksen historia II. Porvoo.
- Hartman, T.
1927 Juhana Fredrik Aminoff. — KE I. Porvoo.
- Hasselblatt, A & Otto, G.
1889 Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat.

- Heikel, I.A.
1894 Filologins studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 5. SSLF 26. Helsingfors.
- Heikel, Ivar A.
1940 Helsingin yliopisto 1640—1940. Helsinki.
- Heikkilä, Kauko
1947 Ikaalisten seurakunnan vaiheita vv. 1641—1941. Pori.
- Heinonen, Ilmari
1985 Ylihärmän pappeinkokous 1852. — TA.
- Heinricius, G.
1911 Skildringar från Åbo akademi 1808—1828. SSLF 101. Helsingfors.
1914 Från samhällslivet i Åbo 1809—1827. SSLF 116. Helsingfors.
- Helander, Dick
1939 Den liturgiska utvecklingen i Sverige 1811—1894. Stockholm.
- Hietala, Marjatta
1982 Erik Gabriel Melartinin toiminta ja motiivit Viipurin läänin koululaitoksen palveluksessa vuosina 1805—1814. — HArk 79. Vammala.
- Hirn, Hans
1948 Alexander Armfelt. Början av en statsmannabana 1832—1841. SSLF 315. Helsingfors.
- Holtzmann
1877 Wilhelm Martin Leberecht De Wette. — ADB 5. Leipzig.
- Hornborg, And. John
1854 Åbo erkestifts matrikel. Åbo.
- Hubatsch, Walther
1973 Friedrich der Grosse und die preussische Verwaltung. Köln.
- Hultin, Arvid
1920—1923 Borgå Gymnasii historia I—II. SSLF 154, 169. Helsingfors.
1925 Viborgs gymnasium redivivum. Helsingfors.
- Hunt, William
1886 Edmund Burke. — Dictionary of National Biography 7. London.
- Häkli, Esko
1961 Suomalaisten paimenkirjeiden historiaa. — Bibliofilos.
1963 Tietoja rovastikuntakirjastojen perustamisesta ja alkuvaiheista. — SKHSV 48—51. Forssa.
- Hällfors, Lydia
1924 Äidin muistelmia. Porvoo.
- Härkönen, Mirja
1982 Kouluhallituksen ensimmäisen päällikön Casimir von Kothenin koulupoliitiikka. HTutk 119. Diss. Helsinki. Vammala.
- Ignatius, K.E.F.
1881 Gabriel Rein. — HArk 7. Helsinki.
- Iisalo, Taimo
1968 Suomen koulujen uskonnonopetus 1843—1883. SKHST 78. Diss. Helsinki. Uusikaupunki.
1979 The Science of Education in Finland 1828—1918. The History of Learning and Science in Finland 1828—1918 18. Helsinki.

- Ingelius, Oskar Ferdinand
1885 Edvard Bergenheim. Tidsbild. Käsikirjoitus, TTA I V 4 TMA.
- Ingman, Lauri
1916 Ylennysperusteista papinviroissa. — SKHSV 5. Jyväskylä.
1917 Uuden katekismuksen valmistelu kirkossamme 1800-luvun alkupuolella. — SKHSV 6. Jyväskylä.
- Inkinen, Antti
1953 Virka-arvot ja arvonimet Suomessa ennen itsenäisyyden aikaa. HArk 54. Helsinki.
- Isaksson, Martin
1979 Några människoöden på Bomarsundskrigets Åland. — Åländsk Odling 40. Mariehamn.
1980 Några människoöden under Bomarsundskriget. — Åländsk Odling 41. Mariehamn.
- Itkonen, Tuomo
1977 Nuori Jaakko Fellman ja hänen ystävänsä Carl Gustaf Mannerheim. Tornio.
- Jalkanen, Kaarlo
1976 Lukkarin- ja urkurinvirka Suomessa 1809—1870. SKHST 101. Diss. Helsinki. Rauma.
- Josephson, Lennart
1948 Bengt Lidner. — Svenska män och kvinnor 4. Stockholm.
- Joutsenvirta, Touko
1968 Katekismusten levinneisyys Turun hiippakunnassa 1800—1830. — SKHSV 54—57. Pieksämäki.
- Juntunen, Alpo
1983 Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa. Suomen vankeinhoidon historiaa 3. Diss. Turku. Helsinki.
- Jussila, Osmo
1969 Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808—1863. HTutk 77. Diss. Helsinki. Helsinki.
- Jutikkala, Eino
1954 Lahjoitusmaat ja kartanot. — Kangasalan historia II. Längelmäveden seudun historia II. Hämeenlinna.
- Juva, Mikko
1950 Suomen sivistysteistö uskonnollisen vapaamielisyyden murroksessa 1848—1869. SKHST 51. Diss. Helsinki. Forssa.
- Jäntere, Kaarlo
1927 Koulunkäynti sosiaalisena ilmiönä vv. 1722—1843. Turun suomalaisen yliopiston julkaisuja B V 1. Diss. Turku. Turku.
- Jørgensen, Arne
1932 Fredrik Wilhelm Pipping. — KE IV. Porvoo.
- Kahle, Wilhelm
1959 Die Begegnung des baltischen Protestantismus mit der russisch-orthodoxen Kirche. Oekumenische Studien II. Leiden/Köln.
1970 Graf Karl Lieven und seine Hochschulpolitik in Dorpat. — Kyrios.
1972 Die Zeichen der Zeit. — Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte.

Kansanaho, Erkki

1955 Teologian tohtorin arvo. — TA.

1956 Konfirmaatio. STKSJ 63. Helsinki.

1960 Sisälähetys ja diakonia Suomen kirkossa 1800-luvulla. Pieksämäki.

1963 Papintutkinto Suomen kirkossa. — Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli I. Pieksämäki.

1976 Rovastin arvonimi. — TA.

Kares, Olavi

1937 Palava kynttilä. Porvoo.

Karttunen, M. O.

1958 Vähänkylän koulut 1858—1958. Vaasa.

1965 Katariina Peltola. — Eteläpohjalaisia elämäkertoja II. Vaasa.

Karttunen, Saara

1978 Keuruun seurakunnan elämää 1628—1978. Keuruu.

Kiparsky, V.

1945 Suomi Venäjän kirjallisuudessa. Helsinki.

Kjöllerström, Sven

1952 Biskopstillsättningar i Sverige 1531—1951. *Studia theologica Lundensia* 2. Lund.

Klinge, Matti

1978 Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. — Turun ajoista 1840-luvun aktivismiin. Ylioppilaskunnan historia I. Vaasa.

1984 Professoreita. Keuruu.

Kojonen, Eero

1963 Alavuden historia I. Jyväskylä.

Koskenvesa, Esko

1969 Rukouspäiväjulistusten antaminen Suomessa kustavilaisen ajan lopulla ja autonomian ajan alussa. — HArk 64. Helsinki.

Koskenvesa, Esko

1984 Synodaalikokous Porvoon hiippakunnan hallinnossa 1723—1870. SKHST 130. Diss. Helsinki. Helsinki.

Kostiainen, Auvo

1982 Elämäkerta historiantutkimuksena. — Turun historiallinen arkisto 38. Turku.

Koukkula, Tuomo

1967 Vanhan-Ruoveden historia II:1. Vammala.

Krook, Tor

1931 Växelserörelserna i Österbottens svenska församlingar under 1800-talet I—II. FKHS 31. Wasa.

1947 Jonas Lagus. FKHS 49. Vasa.

Krusius-Ahrenberg, Lolo

1934 Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856—1863. *Annales Academiae scientiarum Fennicae* B 33. Diss. Helsinki. Helsinki.

1935 Kenraalikuvernööri kreivi Berg. — HAik 33.

- Kuujo, Anja
1949 Suomen oppikoulujen historianopetus Venäjän vallan alkuaikoina 1809—1841. Painamaton pro gradu -työ, Jalmari Jaakkolan kok. VA.
- 1951 A. I. Arwidssonin Suomen historian ja maantieteen oppikirjan käytäntöön-
otto Suomen oppikouluissa. — Kasvatusopillinen Aikakauskirja 88.
- 1954 Edvard Bergenheimin historian oppikirjasta. — Kasvatusopillinen Aikakaus-
kirja 91.
- Kuujo, E. O.
1955 Odert Gripenbergin internaattikoulu 1812—1822. — HArk 55. Helsinki.
- Kuuliala, Wiljo-Kustaa
1934 Antero Wilhelm Ingman suomalaisen kristillisyyden miehenä. — SKHSV 23.
Helsinki.
- Laasonen, Pentti
1980 Pietistipapit ja kirkko 1830- ja 1840-luvulla. — Spiritus et institutio ecclesiae.
SKHST 117. Pieksämäki.
- Lagerborg, Rolf
1953 Friherre Casimir von Kothén (1807—80). Bidrag till kännedom af Finlands
natur och folk 97,1. Helsingfors.
- Lagus, Vilh.
1895 Åbo akademis studentmatrikel II. Helsingfors.
- Lappalainen, Jussi T.
1984 Ruotsi Suomea valtaamassa. — Tiede 2000/2.
- Lehtonen, Aleksi
1931 Kirkon pyhät toimitukset. Porvoo.
- Leinberg, K. G.
1866 Helsingfors Lyceum. Helsingfors.
1885 Bergenheimska Realskolan i Åbo. — Tidskrift utgifven af Pedagogiska Före-
ningen i Finland.
1887 Odert Henrik Gripenberg, en Pestalozzis lärjunge. — Tidskrift utgifven af
Pedagogiska Föreningen i Finland.
- Lempiäinen, Pentti
1980 Kirkolliset ja uskonnolliset muistumat Hj. Nortamon tuotannossa. — Spi-
ritus et institutio Ecclesiae. SKHST 117. Pieksämäki.
- Liakka, Niilo
1929 Kaarlo Rudolf Forsman. — KE II. Porvoo.
1934 Ilmajoen pitäjä. Vaasa.
- Lindman, Sven
1934 En skolman från förra seklet. — Finsk Tidskrift.
- Lumesmaa, Gunnar
1944 Arkkipiispa Edvard Bergenheim I. Painamaton pastoraalikirjoitus, Tampe-
reen tuomiokapituli.
- Luukko, Armas
1979 Vaasan historia II. Vaasa.
- Lönnbeck, Gustaf F.
1887a Folkskoleidéns utveckling i Finland. Diss. Helsingfors. Helsingfors.
- Matinolli, Eero
1976 Turun tuomiokapitulin matrikkeli. Loimaa.

- Melin, Vuokko
1977 Alkuopetus Suomen maaseudulla ennen oppivelvollisuuslakia 1866—1921 I. Turun yliopiston kasvatustieteiden laitos, sarja B:4. Diss. Turku. Turku.
- Murtorinne, Eino
1965 ”Sana aikanansa sanottu”. — TA.
- Mustakallio, Hannes
1958 Henrik ja Laura Schwartzberg. Vammala.
- Mustelin, Olof
1952 Om historisk läsning i Åbo på 1820-talet. — Bilder ur Åbo stads kulturhistoria under 1800-talet. Skrifter utg. av Historiska samfundet i Åbo III. Åbo.
1957 Studier i finländsk historieforskning 1809—1865. SSLF 361. Diss. Åbo. Borgå.
- Månsson, Thure
1954 Per Erik Svedbom. — Svenska män och kvinnor 7. Stockholm.
- Niemi, Hilja
1954 Suomalaisen virsikirjan uudistaminen vuoden 1886 viralliseksi virsikirjaksi. SKHST 54. Tampere.
- Nikula, Oscar
1972 Turun kaupungin historia 1809—1856. Turku.
- Nilehn, Lars H.
1975 Nyhumanism och medborgarfostran. Bibliotheca historica Lundensis 33. Diss. Lund. Lund.
- Nordenstreng, Sigurd & Halila, Aimo
1975 Haminan historia II. Mikkeli.
- Nordman, V. A.
1975 Historian apulaisten virka Turun akatemiassa ja Helsingin yliopistossa 1803—1852. — HArk 70. Forssa.
- Nortamo, Hj.
1921 ”Rojohoppe” viimeinen reis. Porvoo.
- Nurmio, Yrjö
1947 Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Porvoo.
- Näsman, Nils
1962 Baptismen i svenska Östergöttingen 1868—1905. FKHS 63. Diss. Helsingfors. Vasa.
1980 Carl Gustaf Ottelin. FKHS 114. Vasa.
- Ojanen, Eeva
1966 Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla. SKHST 71. Diss. Helsinki. Forssa.
- Osmonsalo, Erkki K.
1939 Hallituksen politiikka herännäisliikkeitä kohtaan Aleksanteri I:n ja Nikolai I:n aikana. SKHST 12:4. Helsinki.
1945 Kreikkalaiskatolinen kirkko Suomessa 1800-luvulla. — SKHSV 31—32. Helsinki.
1949 Perustuslaillisen kehityksen kausi. — Suomen historian käsikirja II. Porvoo.
- Ottelin, A. K.
1931 Historianopetuksemme historiasta. — Kasvatus ja koulu.

- Paasivirta, Juhani
1978 Suomi ja Eurooppa. Helsinki.
- Palmén, E. G.
1915a Vuoden 1852 yliopistosääntöjen synnystä. — HArk 25. Helsinki.
1915b 1869 vuoden kirkkolain vanhemmista esitöistä. — SKHSV 4. Jyväskylä.
- Paulsen, Friedrich
1919—1921 Geschichte des gelehrten Unterrichts I—II. Leipzig.
- Paunu, Eira
1952 Torsten Thure Renvall. SKHST 53. Diss. Helsinki. Jyväskylä.
1954 Oppikoulunopettajiston muodostuminen itsenäiseksi virkakunnaksi. — SKHSV 41—42. Helsinki.
- Perälä, Väinö
1949 Maarian pitäjän historia II. Turku.
- Pirinen, Kauko
1968 Arkkipiispan virka luterilaisessa kirkossa. — Ministerium spiritus. Turun arkkihiippakunnan vuosikirja 19. Turku.
1980 Schaumanin kirkkolakityön suuntaviivojen hahmottuminen. — Spiritus et institutio ecclesiae. SKHST 117. Pieksämäki.
1981 Schauman kirkkolakityössä. — SKHSV 70—71. Loimaa.
1985 Schaumanin kirkkolain synty. SKHST 132. Rauma.
- Puukko, A.F.
1946 Suomalainen Raamattumme. Helsinki.
- (Päiviö, J.)
s.a. Suomen kirkollisvirkakunnan historia. Käsikirjoitus, KVLOA TMA.
- Pärssinen, Jaakko
1911 Kasvatusopilliset virtaukset ja koululaitoksen kehitys Suomessa vuosina 1801—1843. Helsinki.
- Raittila, Pekka
1981 Uudistusmieli vai konservatismi? — SKHSV 70—71. Loimaa.
- Ramsay, Anders
1904 Från barnaår till silfverhår I. Helsingfors.
- Rantoja, Waldemar
1963a Salomon Hanelles. — Eteläpohjalaisia elämäkertoja I. Vaasa.
1963b Salomon Hannelius. — Eteläpohjalaisia elämäkertoja I. Vaasa.
- Rauhala, K. W.
1934 Karl Johan Walleen. — KE V. Porvoo.
- Reble, Albert
1955 Geschichte der Pädagogik. Stuttgart.
- von Recke, Johann Friedrich & Napiersky, Karl Eduard
1966 Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland I. Neudruck der Originalausgabe Mitau 1827. Berlin.
- Remes, Viljo
1976 Lähetysharrastus Suomessa 1835—1858. Sata vuotta suomalaista lähetystyötä 1859—1959 I:1. Diss. Helsinki. Vaasa.
- Renvall, Pentti
1965 Nykyajan historian tutkimus. Porvoo.

- Rinne, Juhani
1947 Pitäjän itsehallinnon historiaa. — HArk 52. Helsinki.
- Romein, Jan
1948 Die Biographie. Bern.
- Rosén, Ragnar
1930 von Knorring -suku. — KE III. Porvoo.
- Rosendal, Mauno
1902—1915 Suomen herännäisyyden historia XIX:llä vuosisadalla I—IV. Oulu.
- Rosenqvist, G. O.
1935 Det liturgiska arbetet i Finland. FKHS 38,1. Åbo.
- Rosenqvist, V. T.
1904 Runebergs insats i arbetet för åstadkommande af en ny svensk psalmbok i Finland. — Festskrift till J. L. Runebergs minne. SSLF 62. Helsingfors. (Särtryck.)
1912 Lars Stenbäck's psalmboksarbete. — Förhandlingar och uppsatser 25. SSLF 105. Helsingfors.
1917 Skolans skiljande från kyrkan. — FKHSÅ 6. Jyväskylä.
1927 Edvard Bergenheim. — KE I. Porvoo.
1927—1928 Frans Ludvig Schauman I—II. SSLF 193, 206. Helsingfors.
- Runeberg, Carl Michael
1962 Finland under Orientaliska kriget. SSLF 393. Borgå.
- Ruuth, Martti
1913 Kirkollinen alkeisopetus aikakautena 1800—1860 Turun ja Porvoon synodaalikoousten valossa. — Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta. SKHST 11. Helsinki.
1915 Ruotsin kirkon uuden virsi- ja käsikirjan käytännöstä Suomessa 1800-luvun alkupuolella. — SKHSV 4. Jyväskylä.
1920 Kirkko, koulu ja yliopisto. — J. R. Danielson-Kalmari, Aleksanteri I:n aika I. Porvoo.
1928 Suomen pyhäkoulun historia. Helsinki.
1934 1850- ja 1860-lukujen merkityksestä Suomen kirkkohistoriassa. — SKHSV 22. Helsinki.
1936a Konventikkeliplakaatista ja sen käyttöön soveltamisesta Suomessa. — SKHSV 15—18. Jyväskylä.
1936b Kansanvalistustyön suunnittelu arkkipiispa Bergenheimin tarkastusmatkalla v. 1856. — SKHSV 15—18. Jyväskylä.
1945 Turun synodaalikokous 1842. — SKHSV 31—32. Helsinki.
1959 Kristinuskon Suomeen tulon seitsensataisjuhlat 1857. — SKHSV 45—47. Pieksämäki.
- Ruutu, Martti
1936 Suomesta 1800-luvulla siirtyneet luterilaiset Aunuksessa. — SKHSV 25. Helsinki.
- Rydén, A. J.
1861 Sveriges Kyrkolag af år 1686. Göteborg.
- Råbergh, Herman
1901 Teologins historia vid Åbo universitet II. Åbo universitets lärdomshistoria 9. Helsingfors.

- Sainio, Matti A.
1953 Kasvatuksen ongelma 1800-luvun suomalaisessa teologiassa. Jyväskylän kasvatusopillisen korkeakoulun julkaisuja VII. Jyväskylä.
- Sarva, Gunnar
1928 Maamme kouluissa 1700-, 1800- ja 1900-luvuilla käytetyistä historian oppikirjoista. — HAik 26.
- Schauman, Georg
1918 Huru 1852 års universitetsstatuter tillkommo. — Förhandlingar och uppsatser 31. SSLF. Helsingfors.
- Schmidt, W. A.
1951 Fredrik Gabriel Hedberg. Helsinki.
1952 Piirteitä Suomen Evankelisen Seuran historiasta. — Ramus virens. SKHST 52. Helsinki.
1956 Gammallutherskt kyrkoliv i Egentliga Finland under 1800-talet. — FKHSÅ 43—44. Helsingfors.
- Schott, Theodor
1887 Christian Palmer. — ADB 25. Leipzig.
- Schulman, Hugo
1905 Tapahtumat Suomessa Krimin sodan aikana vv. 1854—1855. Kuopio.
- Schulman, Hugo & Nordenstreng, Sigurd
1912 Finska Kadettkårens elever och tjänstemän 1812—1912. Helsingfors.
- Schultz, Joh. Heinr.
1842 Die Königliche Realschule zu Berlin. Essen.
1857 Geschichte der Königlichen Real- und Elisabethschule zu Berlin. Berlin.
- Schybergson, M. G.
1891 Historiens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 3. SSLF 19. Helsingfors.
- Sentzke, Geert
1957 Die Theologie Johann Tobias Becks und ihr Einfluss in Finnland. Schriften der Luther-Agricola Gesellschaft 9. Kuopio.
- Seppo, Juha
1985 Papisto ja yhteiskuntarauha 1800-luvun Etelä-Pohjanmaalla. Painamaton käsikirjoitus, tekijän hallussa.
- Siilivask, Karl
1982 Tartu ülikooli ajalugu II. Tallinn.
- Silfverhuth, Voitto
1977 Kirkon ja keisarin sensuuri. SKHST 104. Diss. Helsinki. Loimaa.
- Sjöstrand, Wilhelm
1961 Pedagogikens historia III:1. Malmö.
- Slotte, K. F.
1898 Matematikens och fysikens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 7. SSLF 37. Helsingfors.
- Somerkivi, Urho
1952 Bell-lancasterin vuoro-opetusjärjestelmä Suomessa. Diss. Helsinki. Helsinki.
- Spehr
1876 Ernst B. Brandes. — ADB 3. Leipzig.

- Spåre, G. A.
1878 Biografiska anteckningar om Kejserliga Regerings-Konseljens eller Senatens för Finland ordförande och ledamöter. Helsingfors.
- Stephan, Horst & Schmidt, Martin
1973 Geschichte der evangelischen Theologie in Deutschland seit dem Idealismus. Berlin.
- Strandberg, Carl Henric
1832—1834 Åbo stifts herdaminne I—II. Åbo.
- Suominen, V. I.
1931 Pihlajaveden seurakunnan historia. Kuopio.
- Söderberg, F. F. V.
1921 Constantin Francois Ch. Volney. — Nordisk familjebok 32. Stockholm.
- Söderhjelm, Werner
1912 Ur Runebergs brevväxling. — Förhandlingar och uppsatser 25. SSLF 105. Helsingfors.
- Takolander, Alfons
1926—1927 Erik Gabriel Melartin I—II. FKHS 21—22. Diss. Helsingfors. Ekenäs.
1930 Frans Pietari von Knorring. — KE III. Porvoo.
- Thaden, Edward C.
1981 The Russian Government. — Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855—1914. Princeton, New Jersey.
- Tiensuu, Kyllikki
1976 Nuorempi lehtorikapituli 1828—1870. — Turun tuomiokapituli 1276—1976. Loimaa.
- Tigerstedt, Robert
1919 Åbo Gymnasium 1828—1872. SSLF 143. Helsingfors.
- Tihmeneva-Peuranen, Tatjana & Peuranen, Erkki
1984 Venäläisiä kirjailijoita Suomessa 1800-luvun alussa. — Venäläiset Suomessa 1809—1917. HArk 83. Huhmari.
- Tommila, Päiviö
1963 Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860. Porvoo.
- Törnudd, Constantin
1840 Åbo Erke-Stifts matrikel. Åbo.
- Upsala ärkestifts herdaminne
1893 Upsala ärkestifts herdaminne. Ny följd IV. Upsala.
- Wagenmann
1884 Philipp Konrad Marheineke. — ADB 20. Leipzig.
- Vallinheimo, J. V.
1954 Seurakunta. — Kangasalan historia II. Längelmäveden seudun historia II. Hämeenlinna.
- Vallinkoski, J.
1949 Piirteitä suomalaisen väitöskirjan historiasta. — Bibliophilos.
1962—1966 Turun akatemian väitöskirjat 1642—1828. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 30. Helsinki.
- Vasenius, Valfrid
1919 Zacharias Topelius ihmisenä ja runoilijana III. Helsinki.

- Westerlund, A. W.
1923 Turun hovioikeuden presidentit, jäsenet ja virkamiehet 1623—1923 I. Turku.
- Widén, Bill
1968 Prästmötet i Åbo stift 1629—1864. FKSHS 77. Borgå.
- Wilkama, Sisko
1938 Naissivistuksen periaatteiden kehitys Suomessa 1840—1880-luvuilla. HTutk 23. Diss. Helsinki. Helsinki.
- Virkkunen, Paavo
1935 Agathon Meurman I. Helsinki.
- Voipio, Aarni
1933 Vuosien 1853—1893 katekismustyön suuntaviivoja. — SKHSV 21. Helsinki.
1936 Piispojen virkaanasettaminen Suomessa vuoden 1809 jälkeen. — SKHSV 25. Helsinki.
- Wolf, Ernst
1958 Wilhelm Martin Leberecht De Wette. — RGG 2. Tübingen.
- Vuorela, Tapani
1980 Taantumuksesta uudistuksiin 1825—1868. Opetusministeriön historia II. Pieksämäki.
- Ylikangas, Heikki
1984 Murtuva säätyvalta. Porvoo.
- Zöckler
1900 Johann Leonhard Hug. — Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche 8. Leipzig.
- Åsbrink, Gustav
1935 Svea rikes ärkesbiskopar. Stockholm.
- Österlin, Lars
1960 Thomanders kyrkogärning. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 37. Diss. Lund. Stockholm.

Edellä on tekstin nooteissa sekä lähde- ja kirjallisuusluettelon painetuissa lähteissä ja kirjallisuudessa käytetty painoteknisistä syistä hakasulkujen sijasta kaarisulkuja, kun on ilmoitettu tekijä tai ajoitus, joka sellaisenaan ei käy ilmi itse lähteestä tai teoksesta, mutta joka on muulla tavoin pääteltävissä.

Henkilöhakemisto

- Achrén, Charlotta 123
 Achrén, Lars Josef 117
 Aejmelaus, Nicolaus 15
 Aejmeleus, Fredric Wilhelm Adolf 42
 Ahlqvist, August Engelbrekt 335s
 Ahlstedt, Johan Efraim 67, 101, 138
 Ahrenberg, Carl Wilhelm 128
 Akiander, Matthias 313s, 323, 338, 341, 344, 365, 367—374
 Aleksanteri I 16—19, 21—26, 33s, 63, 65, 136, 144, 149, 182, 329
 Aleksanteri II 182, 199, 201—205, 208, 264, 309, 316, 379s, 389, 396, 430
 Alopaeus, Carl Elias 139s
 Alopaeus, Henrik Gabriel 140
 Alopaeus, Magnus Henrik 139
 Aminoff, Adolph 132s
 Aminoff, Johan Fredrik 17, 26, 28, 132
 Aminoff, s. Björkenheim, Sophie 132
 Aminoff, Wilhelm Berndt 127
 Andelin, Erik Johan 323
 Appelberg, Adolf 168
 Appelberg, Isak Otto 118
 Armfelt, Alexander 48, 82s, 109, 128, 133—135, 138—140, 143—147, 149, 159—162, 170, 172—174, 178—181, 186, 189, 191, 201, 204, 208, 234, 241s, 252, 256s, 300s, 303, 323s, 384s, 389, 430
 Arnell, Lars 127, 133, 136s, 145
 Arwidsson, Adolf Ivar 21, 26, 41, 60, 62, 66, 73, 89
 Aspelund, Edvard 151
 Avellan, Gustaf Adolf 369, 371s
 Avellan, Johan Henrik 28, 75
 Backman, Carl 97, 290, 302
 Basedow, Johann Bernhard 72
 Beck, Johann Tobias 325, 340
 Becker, Carl Fredric 59, 66
 von Becker, Reinhold 28
 Behtejev, Demetrius 93
 von Berg, Friedrich Wilhelm Rembert 181, 191, 199—205, 243—245, 253, 256, 271, 273—275, 282, 290, 295s, 299, 302, 308s, 316, 384, 391, 432
 Bergbom, Fredrik 21
 Bergbom, Johan Erik 140, 146, 151, 159—161, 300s
 Bergenheim, Adolph 40, 132, 134, 203, 245, 302, 385s
 Bergenheim, s. Bruun, Alexandrine 53—56, 73, 82, 88, 111, 132, 134, 257, 385
 Bergenheim, Alexandrine (s. 1847) 132
 Bergenheim, Anna Maria 132
 Bergenheim, August (s. 1803) 15—20, 22, 30, 35, 40—43, 46, 53, 65, 74, 81, 107s, 132s, 387, 427
 Bergenheim, August (s. 1840) 83, 132, 257, 379, 385s
 Bergenheim, Carl Adolf 386
 Bergenheim Christian 73, 132, 134, 257, 385
 Bergenheim, Edvard Ferdinand (s. 1844) 132, 385
 Bergenhe(i)m, Erik Johan 14—18, 132, 204, 387, 427
 Bergenheim, Erik Johan (s. 1836) 73, 132
 Bergenheim, s. Gripenberg, Hedvig Charlotta Gustafva 18
 Bergenhe(i)m, s. Hannelius, Hedvig Sofia 14—16, 387, 427
 Bergenheim, Jonas (John) Ferdinand 15s, 19s, 22, 25, 40s, 43, 48, 75, 82—84, 93s, 108—111, 132—134, 136, 139, 145, 387, 427
 Bergenheim, Lovisa Wilhelmina 111, 132, 257, 385
 Bergenheim, Nathalia Eugenia 386
 Bergenheim, Salomon 15s, 18—20, 40, 59, 134, 245, 302, 385, 387, 427
 Bergenheim, Sofia 132, 385
 Berghem, Jonas 14
 Bergh, Johan Fredrik 360, 362
 Bergh, Julius Immanuel 123, 320s 323, 335, 352s, 362, 370—372, 374s
 Bergman, Johan August 43
 Bergroth, K. H. 236
 Bergroth, Frans Henrik 112, 122
 Bertholdt, Bernhard B. 44s
 Björkenheim, Anna Charlotta 133
 Björkenheim (Björkman), Lars Magnus 19s, 25, 40, 48, 55, 68, 107, 109, 116, 132, 264
 Björkenheim (Björkman), s. Bergenheim, Lovisa Wilhelmina (Minna) 15, 18—20, 40—42, 46, 48, 55s, 74, 109, 116, 132s, 387, 427
 Björkenheim, Wilhelmina 132, 151
 Blomqvist, Alexander 78, 80, 127, 136, 138, 141, 143
 Blomqvist, Gustaf Reinhold 322
 Blomstedt, Elis Adolf 251

- Boije, Jean 127
 von Bonsdorff, Johan Gabriel 146
 Bonsdorff, Nils Robert 38, 42
 Borg, Aron Gustaf 67, 90, 123s, 137, 140s, 255, 322s, 328, 335, 338—345, 347, 375s
 Borg, Gabriel 30, 323
 Brandes, Ernst 64
 af Brunér, Edvard 151, 264, 377
 af Brunér, Frans Olof 316s
 Bruun, s. von Daehn, Anna 55, 132
 Bruun, Christian 54—56, 82, 132
 Bruun, s. Pasko, Maria 54s, 132
 Burke, Edmund 64
 Butzke, Konstantin 378
 Caján, Johan Fredric 51, 224
 Carlson, Fredrik Theodor 379
 Carlson, G. W. 378
 Carlsson, Carl Johan 167
 Carp, Carl 15
 Carp, Johanna Magdalena 15
 Castrén, Eric Christian 45
 Castrén, Matthias Alexander 322, 378
 Chydenius, Jacob Gustaf 107, 274s, 322, 342
 Collan, Fabian 60, 73
 Creutz, Carl Gustaf 140
 Crohns, Erik Anders 23, 33, 36, 38s
 Crohns, Eva Sofia 39
 Cronstedt, Anton 88, 115, 169, 190s, 228, 273s
 Crusell, Carl Mauritz 287, 294
 Cygnaeus, Fredric 53
 Cygnaeus, Uno 225, 255, 313—317, 383, 385
 von Daehn, Carl 133
 Dahl, Anton Gabriel 150, 193, 227, 230
 De Wette, Wilhelm Martin Leberecht 44s
 von Derschau, Carl 94
 Dershcau, Fedor 94
 Diesterweg, Adolf 308, 314
 Durchman, Frans Oskar 235s, 246, 252, 255, 330, 368, 383
 Ebeling, Johan Carl 104
 Edman, Johan Adam 46, 50, 53, 67s, 98, 100—102, 105, 108, 119, 122, 126, 135—138, 140—143, 146, 195, 208, 230, 240, 284, 321—323, 328, 350s, 353, 355, 357s, 360, 365, 389, 429
 Ekbohm, Selim 360
 Ekelund, Jacob 62
 Ekman, Fredric Joachim 30, 53, 108, 141
 Ekman, Robert Wilhelm 205, 250
 Elfgrén, Erik 46, 50—52, 67
 Elmgren, Sven Gabriel 57s, 169, 195—197, 202—204, 255, 382—384
 von Engelhardt, Moritz 24
 von Essen, Carl Gustaf 122, 224, 229, 232, 235s, 245—247, 255, 309, 325, 334—336, 340, 350, 384
 von Essen, Johan August 195
 von Essen, Johan Mauritz 227
 Estlander, C. G. 97
 Estlander, Carl Josef 17, 27, 29s, 40, 42s, 45—47, 49—54, 56, 67, 107s, 116, 128, 136, 188, 224, 236, 245, 247, 249s, 277, 280, 322s, 328, 342, 349—353, 356, 397
 Estlander, Gustaf Eric Adolph 27, 29s, 43
 Estrup, Hector Frederik Janson 62—67
 Etholén, Gabriel 88
 Eurén, Gustaf Erik 78s, 189, 198, 227, 230, 234s, 274, 287, 305, 309—311, 369
 Europaeus, Anders Josef 30, 49, 203, 322, 351, 355
 von Ewers, Johann Philipp Gustav 24, 61
 Favorin, Fredrik Wilhelm 111
 Fellman, Jakob 27, 47, 53, 124, 209, 222, 224, 226, 236s, 279
 Fichte, Johann Gottlieb 21
 Finckenberg, Berndt Fredrik 125
 Fogelberg, J. J. 386
 Forsman, Carl Rudolf 78s, 196s, 202, 247, 251, 259s, 268, 296, 384
 Forsman, Georg Jacob 30, 263
 Forsman, Gustaf Erik 231s
 Forsman, Wilhelm 322s
 Forssell, Lars Reinhold 134
 Franzén, Frans Mikael 322
 Fredricsson, Johan Samuel 234s
 Fredrik Vilhelm III 74
 Fredriksson, Fredrik Wilhelm 167, 275s, 346s
 Frosterus, Benjamin 25, 27, 130, 148, 322
 Frosterus, Johan Gustaf 60, 148
 Frosterus, Robert Valentin 17, 25, 27, 130, 172, 174—176, 178—180, 184, 186, 200, 247, 258, 290—292, 302, 316, 319—324, 335s, 338, 343, 355, 371, 375—377
 Frölich, David 90, 93
 Furuhielm, Victor 151, 160—162, 173, 242, 245, 398s
 Färling, Johan Fredric 110
 Gadolin, Gustaf 45s, 53, 98s, 137, 141
 Gadolin, Jakob Algot 136s
 Geitlin, Gabriel 218, 323, 364—368, 375
 Gottlund, C. A. 296

- Granfelt, August Edvard 241, 246
 Gripenberg, A. M. 40
 Gripenberg, Odert Henrik 19, 30, 33—36, 39, 59, 73, 75, 90, 93, 96
 Gripenberg, Sebastian 316
 Grot, Jakov 25, 146, 151s
 Grönberg, Josef 140, 236, 245, 252, 255, 322s, 327, 329, 331, 340s, 353s, 369, 371s
 Grönström, Johan III
 Guinchard, Jean Joseph 90s, 93, 97
 Gyllenborg, Fredrik 15
 von Haartman, Lars Gabriel 81, 88, 96, 109, 127, 158, 172—174, 176—179, 200, 239, 282, 300, 303s, 308, 314, 321
 Hackzell, Johan Matthias 313
 Hallsten, Sofia Wilhelmina 226
 Hanelles, Salomon 14, 17, 19—23, 25—27, 30, 40, 134
 Hannelius, Gabriel 15
 Hannelius, s. Peldan, Magdalena 14
 Hannelius, Salomon 14s, 17s, 29
 Hast, Herman Rudolph 15
 Hecker, Johann Julius 72
 Hedberg, Erik Johan 119, 141, 163, 237, 239s, 381
 Hedberg, Fredrik Gabriel 102, 118s, 122, 140s, 150—152, 163, 168, 192—196, 237, 239s, 246, 249s, 252, 255, 274, 283, 320, 331, 335s, 338, 343, 352s, 376, 381, 385
 Heickell, Carl 238
 Heikel, Henrik 67s, 78, 89, 103, 105, 108, 114s, 123s, 138, 142, 152, 218, 226s, 234, 236s, 239—244, 251s, 275, 315, 322s, 325, 338, 340—344, 347, 382s
 Heikel, Wilhelm 315
 Helander, Anders 120
 Helander, Carl Jakob 67, 105, 115, 123, 150, 202, 214, 227, 241, 244, 246, 375
 Helander, Olof Henrik 245s
 Helander, Reinhold 123s, 165
 Helander, Viktor Lars 118
 Helenius, Carl 322, 331, 333
 Hellén, Herman 197, 202, 222, 241, 259, 322s
 von Hellens, Lars Gustaf 127
 Helsingius, Gustaf Fredrik 67, 78, 123s, 138, 142, 227, 238, 276, 280
 Hempel, Carl Friedrich 65
 Hertzberg, Fredrik 67, 78, 80, 105, 113, 136, 138, 143, 150, 229, 242, 246, 322s
 Hill, Edwin 90
 Hill, Rowland 90
 Hill, Thomas 90, 93
 Hipping, Anders Johan 323, 351, 354
 Hirn, Gabriel 108, 140
 Hjelt, Frans Wilhelm Gustaf 67, 78, 99, 105, 138, 193, 227, 238, 245, 251s, 276, 325, 365, 382
 Hjort, Carl August 242
 Holmström, H. O. 147
 Homén, Gustaf Wilhelm 288, 327
 Hornborg, Anders Johan 227, 238, 319, 358
 Hug, Johann Leonhard 45
 Hällfors, Carl Erik 322, 355
 Hällström, Gustaf Gabriel 24, 26, 29, 113
 Höckert, Johan 16, 186, 204
 Ingelius, Oskar Ferdinand 60
 Ingman, Anders Wilhelm 141, 192, 196s, 226, 235, 246, 249s, 270, 320, 325, 330, 338, 367—375, 377, 381, 383
 Julin, Erik 169s
 Järvinen, Nestor 316
 Kekoni, Lars Johan 127, 141
 Kemell, Frans Peter 238
 Kihlman, Alfred 58, 118, 141, 165, 189, 192, 196s, 209, 216, 224—229, 235, 237, 243, 246, 266, 286, 324—329, 331, 334, 336, 340s, 346, 350, 352, 368, 371, 381, 384
 Kiljander, Karl Mårten 335s
 Kingelin, Abraham 127
 Kliefoth, Th. 352
 Klinckowström, Arthur Wilhelm 88
 von Knorring, Berndt Georg Reinhold 17s
 von Knorring, Frans Peter 17s, 23s, 30, 34, 36, 39, 47, 107, 204
 von Knorring, Lovisa Magdalena 17
 Knös, A. E. 147
 Korponen, Yrjö 212, 339
 von Kothen, Casimir 41, 48, 97, 127, 133s, 136s, 139s, 143, 145—148, 151, 160—163, 170, 172—178, 181, 183—185, 187s, 197s, 200, 208, 224, 242, 245, 249, 258, 294s, 298, 300s, 303s, 306, 324—327, 338, 388—390, 428s, 431
 Kustaa III 14s
 Lagus, Jonas 17, 116—118, 120s, 237, 245
 Lagus, Wilhelm Gabriel 322, 355, 357
 Langenskiöld, Fabian 127, 133
 Laurell, Axel Adolph 27, 30, 33, 39, 104, 137, 151, 159—161, 241s, 322s, 325, 375s
 Laurén, L. L. 57—59, 98
 Laurin, Lars 121
 Lidner, Bengt 316
 Lieven, Karl 24

- Lille, Bengt Olof 218, 230, 322, 331—336
 Lillja, J. W. 193
 Lindblom, Jakob Axelsson 90, 337
 Lindelöf, Johan August 227, 276, 306
 Lindfors, August 151, 264, 377
 Lindman, Adolf 57
 Lindström, Gustaf Israel 375
 Lindström, Karl Gustaf 167
 Lindström, Knut Legat 335s
 Löfman, Anna Elisabet 15
 Lönnrot, Elias 335, 370
 Malmberg, Nils Gustaf 43, 116—118, 164s, 235—237, 245
 Mannerheim, Carl Gustaf 47, 127s, 139s, 143, 145s, 159—162, 172—176, 178, 181, 208, 224, 258, 301
 Marheineke, Philip Konrad 44s
 Mattsson, Anders 40
 Meijerberg, Carl Jonas 257, 316s
 Melart, Christian Ferdinand 127
 Melartin, Erik Gabriel 11, 31, 68, 71, 77, 80—84, 99—102, 104—108, 112s, 115—117, 119, 122, 125s, 135—138, 140—142, 149, 152, 163—165, 206, 208, 239, 244, 248—250, 254, 267, 318s, 375, 383
 Menšikov, Alexander 47s, 82—84, 133, 135, 139s, 143, 145, 158—160, 163, 166s, 170, 172, 180, 234, 242, 323, 376, 389, 430
 Meurman, Carl Otto 111, 122
 Molander, Johan 48
 Möller, Johan 261, 337, 339s
 Möllersvärd, Carl Justin Matias 273, 275
 Napier, Charles 194
 Napoleon 63s
 Neander, August 44
 Neidhardt, Alexander, 36, 40, 47, 108
 Neovius, Wilhelm Engelbert 227, 251s, 280, 306
 Nikolai I 26, 36s, 53, 64, 83, 102—104, 108, 116, 132, 133, 135, 140, 143—145, 149, 155, 158, 161, 163, 170, 172, 182—186, 194, 199, 202, 253, 323s, 382, 389, 396, 429
 Niskanen, Vilhelmi 273
 Nordenheim, Clas 133
 Nordenheim, M. W. 133
 Nordenstam, Johan Mauritz 159s, 162, 300
 Nordlund, Anders Adam 270, 331
 Nordlund B. F. 223, 225
 Nordlund, H. W. 223, 225
 Nordqvist, Arvid Gottfried 322s
 Nordström, Johan Jakob 30, 220, 249—251, 280, 300, 318s, 355—358
 Norring, Johan Gabriel 322, 355, 357, 360
 Odenvall, Fredrik Julius 162
 Oldberg, Anders 292s
 Ottelin, Carl Gustaf 80, 83, 104, 122, 126s, 137—139, 142s, 149—152, 155, 157s, 168, 171, 175, 178—180, 184—186, 200s, 203—205, 220, 222, 231, 247, 250, 258, 260, 264, 290—292, 302, 316, 319—324, 332, 336, 338s, 343, 345, 364s, 376s
 Ottelin, K. Fr. 202
 Palmblad, W. F. 61, 66
 Palmer, Christian 292, 306s, 314
 Peldan, Margareta 134
 Peltola, Katariina 268
 Pestalozzi, Johann Heinrich 19, 71, 73, 90, 93, 100
 von Pfaler, Carl Gustaf 34, 36, 107
 Pinello, Nils Henrik 30, 127
 Pipping, Fredrik Wilhelm 90, 96, 136s, 140, 142s, 146, 321
 Pletnjov, Pjotr Alexandrovitš 25, 146, 151s
 Polén, Fredrik 372s
 Pomoell, Wilhelm 111
 Procopé, Berndt Johan 88
 Procopé, Carl 127, 322, 355, 359s
 Ramsay, Anders 60
 Ramsay, Carl August 88, 96, 127
 Rancken, Engelbrekt 133, 143, 240, 384
 Rancken, Fredrik Wilhelm 108, 115, 137, 140s, 240
 Rancken, Johan Oskar Immanuel 146s, 226, 284s
 Rancken, Oscar 133, 143
 Rehbinder, Robert Henrik 25, 38s, 41, 47s, 82—84, 108, 136, 143
 Rein, Gabriel 30, 61, 159, 290, 302
 Renvall, Carl 146
 Renvall, Torsten Thure 11, 57—59, 97s, 134, 146, 192, 202, 216, 218, 230, 239—241, 246—248, 252, 255, 274—276, 282—283, 286s, 294s, 297, 306, 309—312, 315, 317, 328, 346s, 360, 362, 374, 381, 400
 Reuter, Ernst Odert 165, 355, 376
 Richter, Carl Fredric 172s, 178
 Richter, F. E. 85
 Rindell, Anton Gabriel 189
 Rindell, Edvard Axel 227
 Rokassovski, Platon 147, 149s, 167—169, 181, 184, 190, 240s, 301, 385s

- Roschier, Herman Wilhelm 380
 Rosenberg, Herman 43, 134
 Rosengren, Elias Malachias 122, 246, 252, 374, 386
 Runeberg, Johan Ludvig 113, 161, 197, 205, 322, 331—336
 Ruotsalainen, Paavo 165, 235
 Rännäri, Johan 198
 Rönnbäck, Anders Johan 196, 323, 351, 353
 Rönnbäck, Gustaf Wilhelm 46, 53, 67
 Rönholm, Anton Ulrik 203
 Sadelin, Pehr Ulrik Ferdinand 166, 168, 196, 323, 338, 347
 Sahlberg, Carl Reinhold 28
 Saxbäck, Gustaf Adolph 322, 335
 Schaudman, Frans Ludvig 67, 108, 137, 165, 178, 201s, 204, 216, 218, 228, 241, 246, 250—252, 254s, 264, 271, 274, 280—282, 290, 293, 296, 302, 304, 312s, 315, 322s, 327s, 334, 344s, 353—363, 370s, 373, 376, 378, 381, 383, 390, 431
 von Schelling, Friedrich 21
 Schleiermacher, Friedrich 44
 Schwanck, Alide 289
 Simelius, Anders Gustaf 46, 49, 56
 Sirelius, Clemens Johan Gabriel 254s, 282, 313, 385
 Sirelius, David 379
 Sirén, Karl Wilhelm 379
 Sjöström, Axel Gabriel 27
 Smalén, Samuel Johan Gustaf 375
 Snellman, Johan Vilhelm 171, 199, 244, 305, 307
 Sohlberg, Herman Fredrik 90, 202
 Spilleke, August Gottlieb 74
 Steinheil, Fabian 18, 22, 31
 Stenbäck, Carl Emil 265
 Stenbäck, Carl Fredrik 265
 Stenbäck, Johan Mikael 136, 163—165, 167, 181
 Stenbäck, Lars 122s, 202, 226, 232, 236, 239, 242—244, 246s, 281, 286, 289, 307, 309, 322, 325, 330—336, 338, 349s, 381, 383—385
 Stenhammar, Christian 61
 Stierwald, Bror Marcus 15
 Strandberg, Carl Henric 323, 338, 347
 Strauss, David Friedrich 325
 Ståhlberg, Carl Henric 323
 Sundwall, Johan Matthias 46, 53, 67
 Svedbom, Per Erik 268
 Svensson, Anders Johan 400
 Tallgren, Wilhelm Ferdinand 90
 Tengström, Jacob 11, 32, 46, 56, 113, 126, 138, 149, 206, 249, 258s, 267, 318, 329, 337, 348, 350s, 363, 367, 383
 Thesleff, Alexander Amatus 37, 96, 143
 Thesleff, Georg Peter 34, 37, 39s, 47, 56, 143
 Thomander, J. H. 275
 Thulé, Anders 112
 Tigerstedt, Robert Magnus 36
 Tolpo, Nils Magnus 119, 246, 323, 338
 Topelius, Zacharias 185, 197, 286s, 296s
 Toppelius, Frans Mikael 116
 Trapp, Johan Christian 85, 88
 von Troil, Samuel Werner 127
 von Troil, Uno 350
 Törnudd, Constantin 239—241
 Waenerberg, Gabriel Mauritz 290, 302, 313, 316, 321—323, 338
 Walle, Daniel Fredrik 38
 Walleen, Carl Edvard 132, 151, 158, 244s, 304, 308, 386
 Walleen, Carl Johan 132, 146, 151
 Walleen, Wladimir Alfons 133
 Wallenius, Gabriel 25, 27, 151
 Wallenius, Johan Fredrik 28
 Wallensköld, Erik 88
 Wallin, Johan Olof 329s, 348
 Weckroth, Johan 134
 Wegelius, Esaias 242s
 Wegelius, Gustaf Adolph 47
 Wegelius, Jakob 116s, 120, 136, 163—167, 181, 204
 Wegelius, Josef 203
 Westzyntius, Carl Gustaf 54, 96, 109s
 Wideman, Henrik 136
 Widenius, Carl Fredrik 30, 50, 53s, 67
 Widerholm, Peter 364, 369, 376
 Vilhelm I 199
 Wingård, Johan 316
 af Wingård, Karl Fredrik 339
 Volkonski, Peter 19
 Volney, Constantin Francois 52
 Zakrevski, Arseni 36
 Öhman, Johan Edvard 104, 150
 Öller, Carl Fredrik 168, 281
 Österbladh, Wilhelm 237, 245, 374
 Östring, Fredrik 235

Zusammenfassung

Edvard Bergenheim — seine Tätigkeit als Pädagoge und Erzbischof bis 1863

Edvard Bergenheim (1798—1884), der dritte Erzbischof (1850—1884) der evangelisch-lutherischen Kirche Finnlands, erhielt in seinem Elternhaus in Vaasa (Finnland) eine Erziehung, wie sie charakteristisch war für die Standeskreise Schweden-Finnlands in gustavianischer Zeit; Französischkenntnisse, die Vorliebe für kultivierte Lebensführung und der neue Adelstitel seines Vaters gehörten dazu. Nach dem Frieden von Hamina (1809) wählte der Vater, ein geborener Schwede, das nunmehr zum russischen Zarenreich gehörende Finnland als Heimat der Familie. In Schweden hatte sich Bergenheim vergebens um Richterämter beworben; in Finnland wurde er schliesslich Präsident eines Hofgerichtes. Vor diesem Hintergrund entstand die positive Grundeinstellung gegenüber dem Herrscher des neuen Mutterlandes von Finnland; es bestand also kein Grund für die Familie Bergenheim, sich die alten Zeiten zurückzuwünschen. Eher waren durch die neue Situation Voraussetzungen für eine Verbesserung der Lebensbedingungen der Familie geschaffen worden. Durch den frühen Tod der Eltern verstärkte sich die Bedeutung der finnischen Verwandten mütterlicherseits. Für die jungen Bergenheims bedeutete ihre Abstammung aus Ilmajoki eine feste Bindung an die finnische Heimat und auch an die finnische Sprache. Das hinderte sie jedoch nicht, ein offenes Auge zu haben für die Möglichkeiten, die das Kaiserreich Russland den jungen Finnen damals bot.

Zwei der Brüder Bergenheims dienten als Offiziere in der russischen Armee. Durch ihre Vermittlung richteten sich die Blicke der Geschwister nach Osten, bis nach St. Petersburg und dem Kaukasus. Von Verbindungen zu den schwedischen Verwandten väterlicherseits fand sich keine Erwähnung. Die Brüder Bergenheim schlossen durch ihre Dienstaufgaben als Offiziere wertvolle Bekanntschaften mit einflussreichen Personen sowohl im Bereich des Grossfürstentums als auch in St. Petersburg. So war es durchaus natürlich, dass Edvard Bergenheim seine Studien an der kaiserlichen Universität Dorpat und nicht in Uppsala in Schweden vervollkommnete. Die Familie Bergenheim war im Kaiserreich Russland heimisch geworden.

Edvard Bergenheims Studienjahre an der Universität Turku (Åbo) (1817—1823) waren von Studentenunruhen und Nationalromantik begleitet, doch hat er offenbar von beiden Bewegungen Abstand gehalten und sich ohne Schwierigkeiten

rigkeiten an das von oben verschärfte paternalistische System angepasst. Die Finanzen bildeten ein Problem für den Studenten Bergenheim; allerdings konnte sich auch der Erzbischof Bergenheim nicht von seinen Schulden befreien. Bei seinem Studium an der philosophischen Fakultät interessierte er sich besonders für die auf empirischen Beobachtungen beruhenden Naturwissenschaften, Statistik und Gesellschaftslehre. Das Fach Theologie dagegen wurde vom künftigen Erzbischof eher stiefmütterlich behandelt.

In seiner Studienzeit kam Bergenheim sowohl in Dorpat als auch in Turku mit pädagogischen Strömungen in Berührung, die eine Reform der herrschenden Lateinschulpädagogik anstrebten. Durch die Unterrichtstätigkeit von Bergenheim an der finnischen Kadettenschule in Hamina (1823—1832) wurden diese Kontakte noch verstärkt. Auf die eine oder andere Weise hat der junge Bergenheim eigentlich mit allen bedeutenden pädagogischen Reformern Verbindung gehabt, die in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Finnland gewirkt haben. Sein Unterrichtsideal galt den Realfächern und den neuen Sprachen: statt des Auswendiglernens wurde das Verstehen der Zusammenhänge angestrebt. Er vereinte darin Elemente des philanthropinistischen und des neuhumanistischen Denkens, welche Auffassung durch seine Studienreise nach Preussen (1837—1838) noch vertieft wurde.

Bergenheims pädagogische Verdienste sind unbestreitbar. Er war ein begabter Didaktiker, verstand sich auf die praktischen erzieherischen Gesichtspunkte und vermochte das Vertrauen der Jugend zu gewinnen. Bergenheim bewies auch ein vielseitiges pädagogisches Interesse und gehörte zu den angesehensten Lehrern seiner Zeit. In seiner eigenen Realschule in Turku (1840—1843) wurden die neuen Ideen in die Praxis umgesetzt. Die Institution zeugte gleichzeitig von der Fähigkeit ihres Gründers, die durch die herrschende politisch-gesellschaftliche Situation hervorgerufenen Bedürfnisse, die durch sie gestellten Forderungen und gegebenen Möglichkeiten zu erfassen. Da das Russische im Lehrplan eine zentrale Stellung einnahm, stand man der Schule wohlwollend in solchen Kreisen gegenüber, die an einer Annäherung zwischen Finnland und Russland interessiert waren. Auch das von Bergenheim 1837 veröffentlichte Geschichtslehrwerk kann als Beispiel für seine politische Loyalität angeführt werden, die ihn mit einigen zeitgenössischen führenden finnischen Beamten verbindet, z.B. mit Casimir von Kothén.

Falls Bergenheim seinen ursprünglichen Wunsch hätte wahrmachen können, wäre er von Hamina auf eine gut dotierte Pfarrerstelle gegangen. Seine Auffassung von der Aufgabe des Pfarrers entsprach dem Denken der finnischen Einheitskultur, wonach der Hirte einer Gemeinde in erster Linie Lehrer und Administrator war, zuständig auch für zahlreiche weltliche Aufgaben. Auf dem Boden der Einheitskultur war auch Bergenheims Religiosität ge-

wachsen, die gekennzeichnet war durch eine vom frühen Pietismus geprägte Orthodoxie und in der Pflichtgefühl, sittliches Leben, Gehorsamkeit und Rechtschaffenheit sowie die kirchliche Sitte betont wurden. Bergenheim hatte Kontakte zu jungen Pfarrern der Erweckungsbewegungen, seine Einstellung verrät auch eine gewisse Sympathie ihnen gegenüber; die pietistische Glaubensdeutung, die die traditionelle religiöse Einheit zerstörte, liess sich jedoch mit seinem eigenen Denken nicht vereinbaren.

Der Wechsel von Hamina nach Turku als Gymnasiallehrer für Geschichte (1833—1850), die Fortsetzung der pädagogischen Laufbahn statt der Übernahme einer gut dotierten Pfarramtsstelle, lässt an die Sprungbrett-Theorie denken: ein Gymnasiallehrer stand dem erzbischöflichen Sitz näher als der Pfarrer der besten Pfarre, besonders wenn er ein Mitglied des Domkapitels war. In Urteilen von Zeitgenossen erscheint der "Kardinal" Bergenheim des öfteren als Streber und Karrierist, der seinen Vorgesetzten schmeichelte. Neben derartigem Tadel wurde ihm andererseits aber auch Lob zuteil, denn er tat sich seinen Amtskollegen gegenüber durchaus hervor dank anerkannter Tätigkeit in der Kadettenschule und vielseitiger Aktivitäten im Rahmen des Gymnasiums von Turku, des Domkapitels, der kirchlichen Vereine und seiner Präbenden. Bergenheim war offenbar ungewöhnlich arbeitsam und energisch, er besass den Willen wie auch die Fähigkeit, sich seinen verschiedensten Aufgaben ganz zu widmen. Vor allem interessierte er sich für die Verwaltung, auf welchem Gebiet er selbst die Initiative übernahm, wobei er eine an Pedanterie grenzende Genauigkeit an den Tag legte, dann aber auch wieder flexibel war und die Extreme vermied. Er war ein kleinlicher Bürokrat und doch gleichzeitig auch ein Diplomat mit wachem Instinkt.

Schon als Lehrer in der Schule hatte Bergenheim das Verwaltungsmodell der Zeit des russischen Zaren Nikolai I. internalisiert, in dem Gehorsamkeit und Bevormundung betont wurden. Es war bekannt, dass er weder ein Fennomane noch ein Liberaler noch ein Russengegner war. So genoss er auch Vertrauen in den Regierungskreisen um die Wende der vierziger und fünfziger Jahre des 19. Jahrhunderts. Bezeichnenderweise war das von Liberalismus und Skandinavismus angesteckte Schweden auf keiner der beiden Auslandsreisen Bergenheims (1837—1838, 1859—1860) sein Reiseziel, es diente lediglich der Durchreise auf dem Weg nach Mitteleuropa. Die politische Zuverlässigkeit war ein wichtiger Aspekt bei der Ernennung zum Erzbischof, die gerade in die Zeit nach der Februarrevolution fiel.

Aufgrund der Wahl durch die Pfarrer der Diözese (1847) gelangte Bergenheim auf den zweiten Platz bei der Präsentation für das Amt des Erzbischofs. Auch diesmal erhielt der bereits bejahrte Dompropst die meisten Stimmen. Es waren in erster Linie der einflussreiche Casimir von Kothen und der Minister-

staatssekretär Alexander Armfelt, die zu Bergenheims Ernennung beitrugen; sie konnten ihre Empfehlungen durch seine pädagogischen Verdienste leicht begründen. Generalgouverneur Alexander Menšikov hatte keinerlei Grund, daran zu zweifeln, dass der von ihnen unterstützte junge und energische Kandidat zum Erzbischof geeignet war. Es lag durchaus im Interesse des Zarenreiches, einen passenden Mann als höchste kirchliche Vertrauensperson des Zaren im Grossfürstentum Finnland zu haben. Bergenheim wurde im Jahre 1850 zum Erzbischof ernannt.

Während des Krimkrieges (1853—1856) gewann der politisch loyale Erzbischof noch an Profil. Die Bereitschaft Bergenheims, mit Hilfe von Kirche und Pfarerschaft die politischen Interessen des Zarenreiches zu unterstützen, stiess besonders in liberalen Kreisen auf scharfe Kritik. Im Winter 1855 visitierte er die Gemeinden von Ahvenanmaa (Åland), wo die Leute mit dem englischen und französischen Feind zusammengearbeitet hatten, und tadelte sie scharf, weil sie den Treueeid gebrochen hatten. Dank der Nachgiebigkeit und des Entgegenkommens seitens des Erzbischofs erhielt die finnische Pfarerschaft nach dem Kriege jedoch zahlreiche Beweise der Dankbarkeit vom neuen Zaren, Alexander II. Politisches Zweckdenken war Bergenheim bis zu einem gewissen Grade wohl nicht fremd, doch erklärt sich der Hintergrund seiner Loyalität auch durch die lutherische Obrigkeitstheologie und seine frühere Tätigkeit. Vertraute des Erzbischofs hielten seine politische Orthodoxie denn doch eher für eine Folge der Überzeugung als der Berechnung.

Die mit dem Amt des Erzbischofs verbundene politische Verantwortung führte dazu, dass sich Bergenheims Einstellung zum Beispiel zur Tätigkeit der pietistischen Pfarrer verschärfte. Andererseits gewann er gerade aus ihrem Kreis zahlreiche begabte Pfarrer für die kirchliche Reformarbeit, von den zur Erweckungsbewegung in Ostbottnien gehörenden Pastoren allerdings in erster Linie jene, die sich gelöst hatten von der autoritären Volksbewegung, die ungesunde Züge aufwies. Wenn diese Pastoren ihre vom Standpunkt der Obrigkeit bedenkliche Tätigkeit aufgaben, erhielten sie das allgemeine Vertrauen bald auf eine neue Weise zurück. So wurden sie für den in der Theologie schwachen Erzbischof nützliche Experten, an deren theologischer Konservativität, Vorsicht und Bekenntnistreue er Gefallen fand.

In Bergenheims Person lässt sich ein gewisser innerer Widerspruch erkennen zwischen einem Reformers und einem Konservativen. Der junge Bergenheim stellte auffallend moderne Pastoral- und Schulthesen auf, verfolgte aufmerksam den Zeitgeist und war den Reformströmungen gegenüber aufgeschlossen. Von daher wirkt er wie der geborene Reformers. Durch die vielfältige Verantwortung, die mit dem hohen Amt verbunden war, wurde sein Reformeifer offenbar erstickt. Andererseits berief Bergenheim jedoch den

liberalen Frans Ludvig Schauman zum Reformer des Kirchengesetzes und unterstützte ihn während der Vorarbeiten, obwohl sich ihre Ansichten über die Ziele der Reform teilweise widersprachen. Schauman bildete für den Erzbischof die theologische Autorität, auch bei der Beurteilung der Tätigkeit von kirchlichen Komitees. Insgesamt war Bergenheim in theologischen Fragen weitgehend auf andere angewiesen. Dank seiner Flexibilität war er imstande, die Sachkenntnis anderer für sich auszunutzen, indem er zum Beispiel beratende Treffen zwischen den Bischöfen arrangierte.

Bergenheim galt allgemein als autoritärer Kirchenfürst und als erkonservativ. Seine Einstellung zu jeglicher Veränderung von traditionellen kirchlichen und sozialen Strukturen und Formen war denn auch sehr reserviert. Im Hintergrund dieser Vorsicht stand meist die Sorge um Stellung und Autorität der Kirche. Unter einem anderen Aspekt macht eine solche Haltung natürlich den Eindruck kirchlicher Machtpolitik. So wurde sie von zahlreichen hohen finnischen Beamten verstanden, u.a. von Casimir von Kothén, der für Bergenheim als Erzbischof plädiert hatte. Bis zum Schluss stand Bergenheim beispielsweise der Trennung von Kirche und Schule mit Vorbehalten gegenüber, obwohl er als Realist durchaus zugab, dass diese Trennung von Nutzen sei. Er trat auch betont dafür ein, dass die Volksbildung und die im Entstehen begriffene Volksschule unter kirchlicher Aufsicht bleiben sollten. In diesen Fragen zeigt sich seine — ob begründete oder unbegründete — Sorge um die Zukunft der christlichen Erziehung und der christlichen Grundhaltung in der ganzen Gesellschaft. Zutreffend ist andererseits aber auch, dass man Bergenheims Tätigkeit sowohl in der zeitgenössischen Meinung als auch besonders in der späteren Forschung zu einseitig gesehen hat, indem man ihn voreilig und voreingenommen als einen konservativen Kirchenfürsten abgestempelt hat.

In Bergenheim hatte die Erzdiözese Turku nach längerer Zeit wieder einen vitalen Hirten bekommen. Das erste Jahrzehnt seiner Amtsperiode vermittelt denn auch das beste Bild seiner Bistumsverwaltung, die damals besonders effizient war. Die häufigen und gründlichen Visitationen sowie die genaue Kontrolle der Durchführung der Beschlüsse veranlassten die Pfarrer des Bistums, engagiert tätig zu sein, Rapporte einzusenden und die genaue Befolgung der geltenden Vorschriften zu überwachen. "General" Bergenheim führte ein militärisch strenges Regiment über seine Pfarrerschaft.

Auch als Erzbischof vergass Bergenheim die Pädagogik nicht. Die Schulordnung aus dem Jahre 1856, die ein unter seiner Leitung stehendes Schulkomitee vorbereitet hatte, stammte hinsichtlich der wichtigsten pädagogischen Reformen von ihm. Das erste Jahrzehnt von Bergenheims Episkopat vermittelt den Eindruck, als habe der neue Erzbischof baldmöglichst überall im Bistum eine mustergültige Ordnung schaffen wollen, sowohl in den Gemein-

den als auch in den Schulen. Er beendete auch den jahrzehntelangen Leerlauf der kirchlichen Komitees, die jetzt unter seiner Leitung erfolgreich arbeiteten: Der Vorschlag für das schwedische Kirchengesangbuch wurde im Jahre 1857 veröffentlicht, der für den Katechismus 1858, der für die Agenda 1859 und der für das Kirchengesetz 1863. Die endgültige Reform der kirchlichen Bücher wurde allerdings erst später verwirklicht. Diese Aktivitäten verlangten von ihm einen ausserordentlich grossen Einsatz.

Der rührige Erzbischof scheint in seinen ersten Jahren nicht sehr beliebt gewesen zu sein. In theologischer Hinsicht hielt man nicht sehr viel von ihm, und es war nicht immer sehr schmeichelhaft, was über die Faktoren gedacht wurde, die im Hintergrund seiner Ernennung standen. Bergenheims Vorliebe für äusseren Prunk und die übertriebene Empfindlichkeit hinsichtlich seiner erzbischöflichen Würde reizten die Zeitgenossen und verstärkten den Eindruck eines Kirchenfürsten. Seine betonte Loyalität wurde als Einschmeiche lung bei der weltlichen Obrigkeit interpretiert. Als die Atmosphäre nach dem Krimkrieg liberaler geworden war, sah man in Bergenheim weiterhin einen Repräsentanten des alten statischen Systems. Die Beziehungen des Erzbischofs zu den führenden Beamten Finnlands wurden zu dieser Zeit auch durch die offenbar gute Zusammenarbeit zwischen ihm und dem von jenen kritisierten Generalgouverneur F. W. R. von Berg gestört. Bergenheim und von Berg plädierten u.a. in der Volksschulfrage gemeinsam für das kirchliche Modell. Ende der 1850er Jahre, in einer Zeit zahlreicher Reformen, sorgte Bergenheim durch sein Zögern eher für Sand im Getriebe.

Bergenheim war sehr darauf bedacht, dass weder die Würdigung des Erzbischofs von Finnland noch die bischöfliche Einflussgewalt in seiner Amtsperiode eine Einbusse erlitten. Es sieht jedoch so aus, als hätten die veränderten Verhältnisse einerseits und einige persönliche Eigenschaften Bergenheims andererseits gerade in dieser unerwünschten Richtung gewirkt. Der Bischof der Volksbildung und der Schule wurde zum Beispiel bei der Weiterentwicklung der Volksschule und der unter eine neue Oberverwaltung gelangenden Oberschule sowie der Zukunft der gesamten Lehrerschaft allmählich in den Hintergrund gedrängt.

Die unbestreitbaren Verdienste des Erzbischof Bergenheim liegen darin, dass er die Verwaltung der Erzdiözese Turku effektivierte, für eine sinnvolle und ergebnisreiche Tätigkeit der kirchlichen Komitees sorgte und das Schulwesen in seiner Diözese und im ganzen Lande mit pädagogischem Sachverständnis leitete.

Takakannessa:

Arkkipiispa Edvard Bergenheimin nimikirjoitus
kirjeestä C.G. Ottelinille 21.12.1851.

Ottelinin kokoelma. Valtionarkisto.

Edward Merzoukeim

ISBN 951-9021-57-4
ISSN 0356-0759